

2025
№6

ISSN 3060-527X

TA'LIMDA ISTIQBOLLI IZLANISHLAR.

XALQARO ILMIY METODIK JURNAL
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENTIFIC METHODOLOGICAL JOURNAL

**TA'LIMDA ISTIQBOLLI
IZLANISHLAR**

Xalqaro ilmiy-metodik jurnal

**ПЕРСПЕКТИВНЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ**

Международный научно-методический
журнал

**PROSPECTIVE RESEARCH IN
EDUCATION**

International scientific methodological journal

№ 6-son, 1-qism, 2025-yil

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi OAK Rayosatining 2024 - yil 7 - iyundagi 355-son qarori bilan pedagogika va psixologiya fanlari bo'yicha dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

BOSH MUHARRIR:

Tilavov Muxtor Hasan o'g'li

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

Кулешов Валерий Владимирович - pedagogika fanlari doktori, professor Rossiya Fanlar akademiyasining akademigi (Ukraina).

Andriyenko Yelena Vasilyevna - pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Fizika, matematika, axborot va texnologiya ta'limi instituti, Novosibirsk, Rossiya).

Romm Tatyana Aleksandrovna - pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Tarix, gumanitar va ijtimoiy ta'lim instituti, Novosibirsk, Rossiya).

Eko Sri Margianti - Gunadarma universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya).

Xamidov Obidjon Xafizovich - Buxoro davlat universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor.

Zaripov Lochin Rustamovich - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor (O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy ta'limni rivojlantirish ilmiy-tadqiqot markazi, O'quv-uslubiy faoliyatni takomillashtirish boshqarma boshlig'i).

Nazarov Akmal Mardonovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini mudiri).

Saidov Azamat Ismoilovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor (Samarqand davlat chet tillar instituti magistratura bo'limi boshlig'i).

Qodirov Azizjon Anvarovich - iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), dotsent (Buxoro davlat universiteti Tabiiy fanlar va agrobiotexnologiya fakulteti dekani).

Davlatov Suxrob Sayitjonovich - iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (Buxoro davlat universiteti O'quv-uslubiy departament boshlig'i).

Adizov Bobir Baxtiyorovich - iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (Buxoro davlat universiteti Moliyalashtirish, iqtisodiy rivojlantirishni rejalashtirish departamenti boshlig'i).

Paxrutdinov Shukriddin Ilyosovich - siyosiy fanlar doktori, professor. Oriental universitetining "Iqtisodiyot va turizm" kafedrasini professori.

Akramova Shaxnoza Abrorovna - pedagogika fanlari nomzodi, professor (O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti, Harbiy-vatanparvarlik, ma'naviy-ma'rifiy tarbiya va yoshlar bilan ijtimoiy ishlash kafedrasini boshlig'i, podpolkovnik).

Mamanazarova Nargiza Komildjanovna - pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent. Oriental universitetining "Iqtisodiyot va turizm" kafedrasini professori.

Ostanov Shuhrat Sharifovich - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti psixologiya kafedrasini dotsenti).

Rustamov Shavkat Shuhrat o'g'li - psixologiya fanlari doktori (DSc), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini dotsenti).

Dilova Nargiza Gaybullayevna - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor (Buxoro davlat universiteti Kengash kotibi).

Olimov Shirinboy Sharofovich - pedagogika fanlari doktori, professor (Buxoro davlat universiteti Pedagogika kafedrasini mudiri).

Hamroyev Alijon Ro'ziqulovich - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor (Buxoro davlat universiteti Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrasini mudiri).

G'ofurov Azizbek Umarjonovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent, (Farg'ona davlat universiteti Magistratura bo'limi boshlig'i).

Ismatova Dilafruz Tuymuratovna - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini dotsenti).

Ataboyev Nozimjon Bobojon o'g'li - filologiya fanlari doktori, professor (Buxoro davlat universiteti xorijiy tillar fakulteti dekani).

Atayeva Mexriniso Farxodovna - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Geliofizika, qayta tiklanuvchi energiya manbaalari va elektronika kafedrasini dotsenti).

Xotamov Shuxrat Nosirovich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Harbiy texnik instituti Gumanitar va ijtimoiy fanlar kafedrasini dotsenti).

Turdiyev Bexruz Sobirovich - falsafa fanlari doktori (DSc), (Buxoro davlat universiteti "Yurisprudensiya, ijtimoiy-siyosiy fanlar kafedrasini professori).

Fayziyeva Umida Asadovna - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Inson resurslarini boshqarish departamenti boshlig'i).

Muxlisov Sodikjon Saidjonovich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Axborot tizimlari va raqamli texnologiyalar kafedrasini dotsenti).

Axmadv Nazirjon Rahmat o'g'li - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasini katta o'qituvchisi).

Uzoqov Asliddin Mexritdinovich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (Buxoro davlat pedagogika instituti Harbiy ta'lim fakulteti boshlig'ining o'quv ishlari bo'yicha o'rinbosari).

Ataxo'jayeva Shaxlo Anvarovna - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (University of Business and Science Oliy ta'lim muassasasi "Ilmiy tadqiqot, innovatsiyalar, ilmiy pedagogik kadrlar tayyorlash bo'limi" boshlig'i).

Mas'ul kotib:

Dehqonboyev Shohjahon Oybek o'g'li – Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrasini o'qituvchisi

EDITOR-IN-CHIEF:

Tilavov Mukhtor Hasan o'g'li
Doctor of Philosophy in Psychology (PhD),
associate docent

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Kuleshov Valeriy Vladimirovich – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Academician of the Russian Academy of Sciences (Ukraine).

Andrienko Yelena Vasilyevna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Novosibirsk State Pedagogical University, Institute of Physics, Mathematics, Information, and Technology Education, Novosibirsk, Russia).

Romm Tatyana Aleksandrovna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Novosibirsk State Pedagogical University, Institute of History, Humanities, and Social Education, Novosibirsk, Russia).

Eko Sri Margianti – Rector of the Gunadarma University, Doctor of Economic Sciences, Professor (Indonesia).

Khamidov Obidjon Khafizovich – Rector of Bukhara State University, Doctor of Economic Sciences, Professor.

Zaripov Lachin Rustamovich – Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Professor (Scientific-Research Center for the Development of Higher Education under the Ministry of Higher Education, Science, and Innovations of the Republic of Uzbekistan).

Nazarov Akmal Mardonovich – Doctor of Psychology (DSc), Professor (Head of the Department of Psychology, Bukhara State University).

Saidov Azamat Ismoilovich – Doctor of Psychological Sciences (DSc), Professor (Head of the Master's Department at the Samarkand State Institute of Foreign Languages).

Qodirov Azizjon Anvarovich – Doctor of Economic Sciences (DSc), Associate Professor (Dean of the Faculty of Natural Sciences and Agro-Technology at Bukhara State University).

Davlatov Suhrob Sayitjonovich – PhD in Economics, Associate Professor (Head of the Academic and Methodological Department, Bukhara State University).

Adizov Bobir Baxtiyorovich – PhD in Economics, Associate Professor (Head of the Department of Financial Management and Economic Development Planning, Bukhara State University).

Rakhutdinov Shukriddin Ilyosovich – Doctor of Political Sciences, Professor (Professor of the “Economics and Tourism” Department at the Oriental University).

Akramova Shakhnoza Abrorovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Professor (Head of the Department of Military-Patriotic, Spiritual-Educational Education, and Social Work with Youth at the University of Public Safety of the Republic of Uzbekistan).

Mamanazarova Nargiza Komildjanovna – Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Associate Professor. Professor at the “Economics and Tourism” Department at Oriental University.

Ostanov Shuhrat Sharifovich – PhD in Psychology (Associate Professor at the Psychology Department of Bukhara State University).

Rustamov Shavkat Shuhratovich – Doctor of Psychological Sciences (DSc), Associate Professor of the Department of Psychology at Bukhara State University.

Dilova Nargiza Gaybullayevna – Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Professor (Secretary of the Council of Bukhara State University).

Olimov Shirinboy Sharofovich – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor (Head of the Pedagogy Department at Bukhara State University).

Hamroyev Alijon Roziqulovich – Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Professor (Head of the Department of Primary Education Methodology at Bukhara State University).

G'ofurov Azizbek Umarjonovich – Doctor of Psychology (DSc), Associate Professor (Head of the Master's Program at Fergana State University).

Ismatova Dilafruz Tuymuratovna – PhD in Psychology (Associate Professor at the Psychology Department of Bukhara State University).

Ataboyev Nozimjon Bobojon o'g'li – Doctor of Philology, Professor (Dean of the Faculty of Foreign Languages at Bukhara State University).

Atayeva Mexriniso Farxodovna – PhD in Pedagogical Sciences (Associate Professor at the Department of Geophysics, Renewable Energy Sources, and Electronics at Bukhara State University).

Xotamov Shuxrat Nasirovich – PhD in Pedagogical Sciences (Associate Professor at the Department of Humanities and Social Sciences at the Military Technical Institute of the National Guard of the Republic of Uzbekistan).

Turdiyev Bekhruz Sobirovich – Doctor of Philosophical Sciences (DSc), Professor of the Department of Jurisprudence and Socio-Political Sciences at Bukhara State University.

Fayziyeva Umida Asadovna – PhD in Pedagogical Sciences (Associate Professor, Head of the Department of Human Resources Management at Bukhara State University).

Muxlisov Sodiqjon Saidjonovich – PhD in Pedagogical Sciences (Associate Professor at the Department of Information Systems and Digital Technologies at Bukhara State University).

Ahmadov Nazirjon Rahmat o'g'li – PhD in Psychology (Lecturer at the Psychology Department of Bukhara State University).

Uzokov Asliddin Mexritdinovich – PhD in Pedagogical Sciences (Associate Professor, Deputy Dean for Academic Affairs, Bukhara State Pedagogical Institute, Faculty of Military Education).

Atakhodzhaeva Shakhlo Anvarovna – PhD in Psychology (Associate Professor, Head of the Research, Innovations, and Pedagogical Staff Training Department at the University of Business and Science).

Responsible Secretary: Dehkonboyev Shohjahon Oybek o'g'li – lecturer, psychology department, Bukhara state university.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Тилавов Мухтор Хасан угли

Доктор философии по психологии (PhD), доцент

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОГО СОВЕТА:

Кулешов Валерий Владимирович – Доктор педагогических наук, профессор, академик Российской академии наук (Украина).

Андриенко Елена Васильевна – Доктор педагогических наук, профессор (Новосибирский государственный педагогический университет, Институт физики, математики, информационного и технологического образования, Новосибирск, Россия).

Ромм Татьяна Александровна – Доктор педагогических наук, профессор (Новосибирский государственный педагогический университет, Институт истории, гуманитарного и социального образования, Новосибирск, Россия).

Эко Сри Маргианти – Ректор Университета Гунадарма, доктор экономических наук, профессор (Индонезия).

Хамидов Обиджон Хафизович – Ректор Бухарского государственного университета, доктор экономических наук, профессор.

Зарипов Лачин Рустамович – Доктор педагогических наук (DSc), профессор (Научно-исследовательский центр по развитию высшего образования при Министерстве высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан).

Назаров Акмал Мардонович – Доктор психологических наук (DSc), профессор (Заведующий кафедрой психологии Бухарского государственного университета).

Саидов Азамат Исмоилович – доктор психологических наук (DSc), профессор (заведующий магистратурой Самаркандского государственного института иностранных языков).

Кодиров Азизжон Анварович – Доктор экономических наук (DSc), доцент (Декан факультета естественных наук и агротехнологий Бухарского государственного университета).

Давлатов Сухроб Саиджонович – Доктор философии по экономике (PhD), доцент (Заведующий учебно-методическим отделом Бухарского государственного университета).

Адизов Бобир Бахтиёрвич – Доктор философии по экономике (PhD), доцент (Заведующий кафедрой финансового менеджмента и экономического развития Бухарского государственного университета).

Рахутдинов Шукридин Ильёевич – Доктор политических наук, профессор (Профессор кафедры "Экономика и туризм" Восточного университета).

Акракова Шахноза Абборовна – Кандидат педагогических наук, профессор (Заведующая кафедрой военно-патриотического, духовно-образовательного воспитания и социальной работы с молодежью в Университете общественной безопасности Республики Узбекистан).

Маманазарова Наргиза Комильджановна – Доктор педагогических наук (DSc), доцент. Профессор кафедры "Экономика и туризм" Восточного университета.

Останов Шухрат Шарифович – Доктор философии по психологии (PhD), доцент кафедры психологии Бухарского государственного университета.

Рустамов Шавкат Шухрат угли – доктор психологических наук (DSc), доцент кафедры «Психология» Бухарского государственного университета.

Дилова Наргиза Гайбуллаевна – Доктор педагогических наук (DSc), профессор (Секретарь совета Бухарского государственного университета).

Олимов Ширинбой Шарофович – Доктор педагогических наук, профессор (Заведующий кафедрой педагогики Бухарского государственного университета).

Хамроев Алижон Розиккулович – Доктор педагогических наук (DSc), профессор (Заведующий кафедрой методики начального образования Бухарского государственного университета).

Гофуров Азизбек Умаржонович – Доктор психологии (DSc), доцент (Заведующий магистратурой Ферганского государственного университета).

Исмазова Дилафруз Туймуратовна – Доктор философии по психологии (PhD), доцент кафедры психологии Бухарского государственного университета.

Атабоев Нозимжон Бобожон угли – Доктор филологических наук, профессор (Декан факультета иностранных языков Бухарского государственного университета).

Атаева Мехринисо Фарходовна – Доктор педагогических наук (доцент кафедры геофизики, возобновляемых источников энергии и электроники Бухарского государственного университета).

Хотамов Шухрат Носирович – Доктор педагогических наук (PhD), доцент кафедры гуманитарных и социальных наук Военно-технического института Национальной гвардии Республики Узбекистан.

Турдиев Бехруз Собирович – доктор философских наук (DSc), профессор кафедры «Юриспруденция и общественно-политические науки» Бухарского государственного университета. **Файзиева Умида Асадовна** – Доктор педагогических наук (PhD), доцент (Заведующий кафедрой управления человеческими ресурсами Бухарского государственного университета).

Мухлисов Содикжон Саиджонович – Доктор педагогических наук (PhD), доцент кафедры информационных систем и цифровых технологий Бухарского государственного университета.

Ахмадов Назаржон Рахмат угли – Доктор философии по психологии (PhD), преподаватель кафедры психологии Бухарского государственного университета.

Узоков Аслидин Мехритдинович – Доктор философии по педагогике (PhD), доцент (Заместитель декана по учебной работе Бухарского педагогического института, факультет военного образования).

Атаходжаева Шахло Анваровна – Доктор философии по психологии (PhD), доцент (Заведующий отделом научных исследований, инноваций и подготовки научно-педагогических кадров Университета бизнеса и науки).

Ответственный секретарь: **Дехконбоев Шохжахон Ойбек угли** – Преподаватель кафедры психологии Бухарского государственного университета.

Xuseynova Abira Amanovna,

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati a'zosi, Oliy Majlisning Inson huquqlari bo'yicha vakilining (Ombudsmanning) Buxoro viloyati mintaqaviy vakili, falsafa fanlari doktori, professor

YANGI O'ZBEKISTONDA XOTIN-QIZLAR IJTIMOY FAOLLIGINI O'RGANISHNING O'ZIGA XOS PSIXOLOGIK JIHLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Yangi O'zbekistonda xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini belgilovchi psixologik omillar tahlil qilinadi. Tadqiqotda 18-35 yoshdagi 30 nafar shahar xotin-qizlari ishtirokida o'tkazilgan so'rovnoma natijalari asosida self-efficacy (o'ziga bo'lgan ishonch), ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, ichki motivatsiya, stressni boshqarish, rahbarlik salohiyati, madaniy-milli qadriyatlar va jamoaviy ishonch omillari baholandi. Natijalar shundaki, xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini oshirish uchun jamoadagi ruhiy-ma'naviy yordamni kuchaytirish, stressga qarshi treninglar, rahbarlik va motivatsiya dasturlarini joriy etish zarur. Ushbu yondashuv gender tengligini mustahkamlash va jamiyatdagi ayollarning o'zini erkin ifoda etishi uchun muhim asos yaratadi.

Kalit so'zlar: Yangi O'zbekiston, xotin-qizlar, ijtimoiy faollik, self-efficacy, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, stressni boshqarish, madaniy qadriyatlar.

Аннотация. В данной статье анализируются психологические факторы, определяющие социальную активность женщин в Новом Узбекистане. Исследование основано на результатах опроса 30 городских женщин в возрасте 18-35 лет, в котором оценивались self-efficacy (уровень уверенности в себе), социальная поддержка, внутренняя мотивация, управление стрессом, лидерский потенциал, культурно-национальные ценности и доверие в сообществе. Результаты показали, что для повышения социальной активности женщин необходимо укреплять морально-психологическую поддержку в коллективе, проводить тренинги по управлению стрессом, а также внедрять программы развития лидерства и мотивации. Такой подход создаёт основу для укрепления гендерного равенства и свободного самовыражения женщин в обществе.

Ключевые слова: Новый Узбекистан, женщины, социальная активность, self-efficacy, социальная поддержка, управление стрессом, культурные ценности.

Abstract. This article analyzes the psychological factors determining the social activity of women in New Uzbekistan. The study is based on survey results from 30 urban women aged 18-35, assessing self-efficacy, social support, intrinsic motivation, stress management, leadership potential, cultural-national values, and community trust. Findings indicate that enhancing women's social activity requires strengthening moral and psychological support within the community, providing stress management training, and implementing leadership and motivation programs. This approach lays the foundation for reinforcing gender equality and enabling women's free self-expression in society.

Keywords: New Uzbekistan, women, social activity, self-efficacy, social support, stress management, cultural values.

Kirish. Jahon ilmiy tadqiqot markazlari yetakchi ta'lim muassasalarida xotin-qizlarning jamiyatdagi ijtimoiy faolligi, tashabbuskorligini hamda ijtimoiy faolligini oshirishning psixologik xususiyatlarini o'rganishga alohida e'tibor berilmoqda. Jumladan, Kanada Xotin-qizlar Tashabbusi (Women's Initiative Canada) 2022–2024-yillar oralig'ida 17 ta davlatda psixologik barqarorlik, liderlik ko'nikmalari va ijtimoiy motivatsiyani kuchaytirishga oid trening modellarini ishlab chiqdi. Bundan tashqari AQShdagi Stanford Universiteti esa "Social Identity and Participation" loyihasi doirasida xotin-qizlarda ijtimoiy identifikatsiyani mustahkamlash va ularda jamiyatga dahldorlik hissini shakllantirishga qaratilgan psixologik mexanizmlarni chuqur tahlil qilmoqda. Bu kabi tadqiqotlar Yangi O'zbekiston sharoitida xotin-qizlarning psixologik jihatdan ijtimoiy faolligini oshirishda shaxsiy, emotsional va intellektual omillarni kompleks tahlil qilish zaruriyatini yanada kuchaytirib bormoqda.

Yangi O'zbekistonda ham xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini oshirishga davlat siyosati darajasida alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, 2022-yilda qabul qilingan "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" doirasida xotin-qizlarning jamiyatdagi mavqeini oshirish, ularning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy faoliyatini qo'llab-quvvatlash ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan. O'zbekiston Respublikasi Gender tengligini ta'minlash masalalari bo'yicha komissiyasining ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yil holatida mamlakatimizda xotin-qizlarning tadbirkorlik sub'yektlari soni 45 foizga ortib, ular tomonidan yaratilgan ish o'rinlari ham sezilarli darajada oshgan. Shuningdek, Respublikada amalga oshirilayotgan "Ayollar daftari" tizimi orqali hozirgi kungacha 1 milliondan ortiq xotin-qizga moddiy va psixologik ko'mak ko'rsatilganligi qayd etilmoqda. Bu jarayonlar ayollarning ijtimoiy-psixologik salohiyatini kuchaytirish hamda jamiyatdagi ishtirokini yanada faollashtirish uchun psixologik mexanizmlarni ilmiy asoslangan holda joriy etish zaruriyatini yanada kuchaytirmoqda.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Usmanov va Hamroqulov (2021) – o'zini o'zi samarali boshqarish (self-management) va o'ziga bo'lgan ishonch (self-efficacy) psixologik konstruktleri xotin-qizlarning ijtimoiy tashabbuskorligi darajasiga ta'sirini o'rganishdi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, yuqori darajadagi o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalari va o'ziga bo'lgan ishonch ijtimoiy faollikni 25–30 % ga oshiradi.

Nabiev (2022) – qishloq joylardagi xotin-qizlar orasida liderlik salohiyatini aniqlash bo'yicha o'tkazilgan empirik tadqiqotda, mahalliy madaniy antropologiya va gender stereotiplari kombinatsiyasi ularning umumiy rahbarlik intilishlarini 15–20 % ga pasaytirishini ko'rsatdi. Muallif o'rta muddatli mentor-programmalarni joriy etishni taklif qiladi.

Rakhmonova va Ismoilova (2021) – raqamli media va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish psixologik omillarini o'rganishda, onlayn tarmoqdagi ijtimoiy qo'llab-quvvatlash (social support) darajasi va real hayotdagi ijtimoiy faollik o'rtasida sezilarli ijobiy korrelatsiya aniqlashdi ($r=0,42$; $p<0,01$). Shu bilan birga, raqamli charchoq va "tarmoqqa o'ralashish" sindromi ham stress darajasini oshiradi.

Kozimova (2023) – psixologik barqarorlik (resilience) va ruhiy salomatlik omillari xotin-qizlarning jamiyatdagi ko'ngilli tashabbuslarda ishtirokini qanday qo'llab-quvvatlayotganini tahlil qildi. Unga ko'ra, yuqori darajadagi ruhiy salomatlik 40 % ga yaqin faollik o'sishiga olib keladi, ammo majburiy ijtimoiy rollar ham stressni kuchaytiradi.

Karimova va Tursunov (2024) – onlayn va oflayn psixologik trening dasturlarining samaradorligini sinovdan o'tkazib, ijtimoiy faollikni kuchaytirish bo'yicha 12 haftalik ko'p bosqichli kurs ishtirokchilari 35 % kognitiv motivatsiya va kommunikativ kompetensiyasi oshgani ma'lum bo'ldi. Maxsus modulda stress-boshqarish va murosaga kelish treninglari qo'llanilgan.

Saidayeva (2022) – Markaziy Osiyo mamlakatlarida ayollarning ijtimoiy faolligini psixologik faktorlar bo'yicha solishtirma tahlilida, O'zbekistonda qatnashuvchilar psixologik qo'llab-quvvatlash va tarmoq aloqalariga nisbatan qanchalik tayyorligi boshqa mamlakatlarga nisbatan 10–12 % yuqori ekanligini aniqladi. Muallifa bu ustunlikni zamonaviy siyosiy islohotlar va mahalliy mentorlik tizimlari bilan izohlaydi.

Muhokama. Ushbu tadqiqot natijalari Yangi O'zbekistonda xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini aniqlovchi psixologik omillar qatorida bir qator muhim jihatlarni ochib berdi. Avvalo, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash omilining o'rtacha 3,50 ball bilan eng yuqori qiymatga ega bo'lgani shuni ko'rsatadiki, xotin-qizlar uchun do'stlar, oila a'zolari va jamoa tuzilmalarining ruhiy-ma'naviy yordami ijtimoiy tadbirlarga jalb etilishida asosiy harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi. Bu natija Ilhomjonova (2019) va Tadjibaeva (2020) tadqiqotlari bilan hamohang bo'lib, sog'lom psixologik muhit o'quvchi va yetakchilar o'rtasida ishonchni mustahkamlash orqali faollikni oshirish mumkinligini tasdiqlaydi.

Ikkinchi ustuvor o'rin egallagan stressni boshqarish omili (3,39 ball) esa, avvalo, zamonaviy hayot talablari ortishi natijasida kundalik bosimdan himoyalalanishning qanchalik muhimligini ko'rsatadi. Katta shaharlarda yashovchi xotin-qizlar uchun nafas olish mashqlari, vaqtni tashkil etish va emotsional taranglikni pasaytirish bo'yicha o'rgatishlar ijtimoiy faollikni qo'llab-quvvatlashda muhim strategiya bo'la oladi.

Rahbarlik salohiyati (3,23 ball) va ichki motivatsiya (2,93 ball) omillari o'rtacha qiymatga ega bo'lgani shuni anglatadiki, xotin-qizlarda tashabbus ko'rsatish va o'zi istagan sohada faoliyat yuritishga bo'lgan ichki rag'bat ham muhim, biroq uni kuchaytirish uchun maxsus trening va murabbiylik dasturlariga ehtiyoj mavjud. Bu xulosalar Sobirova va Karimov (2023) ta'kidlaganidek, gender stereotiplar va an'anaviy rollar markaziy o'rinda turadigan jamiyatlarda ham rahbarlik fazilatlarini rivojlantirish zarurligini yaqqol ko'rsatadi.

Qiziq jihati shundaki, madaniy-milliy qadriyatlar omili 2,61 ball bilan eng past o'rtacha qiymatni (Cultural_Values) qayd etdi. Bu natija, Yangi O'zbekiston jarayonida an'anaviy va zamonaviy qadriyatlar orasidagi uyg'unlik hali to'liq o'rnatilmaganini, ko'plab xotin-qizlar byurokratik, iqtisodiy va ijtimoiy islohotlarga moslashayotgan bir paytda eski-yangi qadriyatlar ziddiyatini sezayotganini anglatadi. Shu nuqtai nazardan, gender stereotiplarini chetlab o'tish va zamonaviy oila modeli bo'yicha targ'ibot ishlarini kuchaytirish dolzarb vazifa sifatida ko'rinadi.

O'ziga bo'lgan ishonch (Self_Efficacy, 2,78 ball) va jamoaviy ishonch (Community_Trust, 2,93 ball) ham o'rtacha darajada baholangan. Bu omillarni mustahkamlash uchun shaxsiy kompetentsiyalarni rivojlantiruvchi o'quv mashg'ulotlari, mentorlik va hamkorlik platformalarini joriy etish lozim.

Tadqiqot chegaralari sifatida nisbatan kichik (n=30) shahar auditoriyasiga cheklanishni, shuningdek, faqat Likert shkalasi orqali o'lchov o'tkazilgani ta'kidlanadi. Kelgusida reprazentativroq namunalar va guruh intervyulari, fokus-guruh metodlari orqali sifat tadqiqotlarini qo'shish, uzoq muddatli kuzatuv (longitudinal) o'rganishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

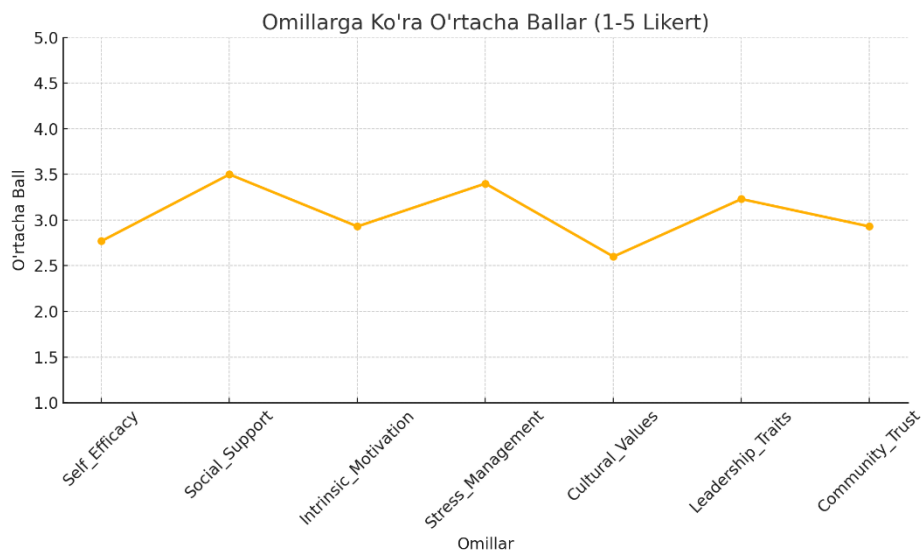
Xulosa qilib aytganda, Yangi O'zbekistonda xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini rag'batlantirish uchun:

1. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlarini mustahkamlash, mahalla va jamoalarda guruh mentorlik dasturlarini yo'lga qo'yish;
2. Stressni boshqarishni o'rgatuvchi treninglar tashkil etish;
3. Rahbarlik va ichki motivatsiyani oshirishga qaratilgan malaka oshirish kurslarini joriy etish;
4. Madaniy qadriyatlar bo'yicha targ'ibot ishlarini zamonaviy talablarga mos ravishda yangilash zarur.

Metodologik qism.

Tadqiqot ob'yekti: Yangi O'zbekistonda xotin-qizlarning ijtimoiy faolligi.

Tadqiqot sub'yekt (Ishtirokchilar): 30 nafar 18-35 yosh oraligidagi shahar sharoitida yashovchi xotin-qizlar. Tadqiqot Maqsadi: Yangi O'zbekistonda xotin-qizlarning psixologik self-efficacy (o'ziga bo'lgan ishonch) darajasi bilan ijtimoiy faollik darajasi o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash.

1. Metodika va so'rovnomalar.

Tadqiqotda quyidagi 7 omil (faktor) bo'yicha 30 nafar xotin-qiz ishtirokida Likert (1–5) shkalasi asosidagi so'rovnomalar ishlatildi:

1. Self-Efficacy – o'ziga bo'lgan ishonch va vazifalarni muvaffaqiyatli bajarishga bo'lgan ishonch.

2. Social_Support – ijtimoiy qo'llab-quvvatlash (do'stlar, oila va hamkasblarning yordami).

3. Intrinsic_Motivation – faoliyatga ichki motivatsiya (qiziqish, ichki rag'bat).

4. Stress_Management – stressni boshqarish qobiliyati (stressni boshqarish strategiyalari).

5. Cultural_Values – milliy-madaniy qadriyatlar (an'anaviy oila, jamiyat qadriyatlari).

6. Leadership_Traits – rahbarlik salohiyati (tashabbuskorlik va liderlik ko'nikmalari).

7. Community_Trust – jamoaviy ishonch (mahalla/jamoadalar ishonch muhiti).

Har bir omil bo'yicha ishtirokchilar 1 ball ("butunlay rozi emasman") dan 5 ball ("to'liq rozi") gacha baholashdi.

2. Chiziqli Diagramma, ya'ni omillarga ko'ra o'rtacha ballar:

Diagrammada olinadigan o'rtacha qiymatlar:

- Self_Efficacy: 2.78
- Social_Support: 3.50
- Intrinsic_Motivation: 2.93
- Stress_Management: 3.39
- Cultural_Values: 2.61
- Leadership_Traits: 3.23
- Community_Trust: 2.93

3. Natijalarni Tahlil Qilish

• Eng yuqori o'rtacha ball: Social_Support (3.50). Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash omili xotin-qizlar tomonidan eng kuchli omil sifatida qabul qilinadi. Bu jamoadagi do'stlar va oiladan ko'proq ruhiy yordam olish ijtimoiy faollikni rag'batlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

• Ikkinchi o'rinda Stress_Management (3.39). Stressni boshqarish qobiliyati ham yuqori baholangan. Demakki, stressni kamaytirish uslublari xotin-qizlarni ijtimoiy tadbirlarda faolroq qatnashishga undaydi.

• Leadership_Traits (3.23) va Intrinsic_Motivation (2.93). Rahbarlik ko'nikmalari va ichki motivatsiya o'rtacha ballda. Bu omillarni kuchaytirish ijtimoiy faollikni oshirishga yordam beradi.

• Self_Efficacy (2.78), Community_Trust (2.93) va Cultural_Values (2.61). Eng past o'rtacha ball Cultural_Values – madaniy qadriyatlarga bog'liq omillar. Bu shuni anglatadiki, an'anaviy qadriyatlarga moslik ba'zi ishtirokchilar uchun to'sqinlik qilishi mumkin.

Xulosa. Ushbu tadqiqot Yangi O'zbekistonda xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini belgilovchi asosiy psixologik omillarni aniqlashga qaratildi. Natijalardan ma'lum bo'ldiki, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va stressni boshqarish omillari eng yuqori o'rtacha ballarga ega bo'lib, ular xotin-qizlarni turli ijtimoiy tashabbuslarda faol ishtirok etishga eng kuchli undovchi omillar ekanini ko'rsatdi. Shuningdek, rahbarlik salohiyati, ichki motivatsiya va o'ziga bo'lgan ishonch ham ijtimoiy faollikni oshirishda muhim rol o'ynashi aniqlangan.

Tadqiqotda ochiq-yashirin-guruh usullari yordamida yig'ilgan ma'lumotlarga asoslanib, eng past baholangan omil - madaniy-milliy qadriyatlar bo'ldi. Bu jamiyatdagi qadriyatlar o'zgarishi jarayonida zamonaviy va an'anaviy tushunchalar ziddiyati hamon mavjudligini ko'rsatadi. Shuning uchun gender stereotiplarini yo'qotish va egalitarian qadriyatlarni targ'ib qilish bo'yicha maxsus kampaniyalar, madaniy yangilanishni qo'llab-quvvatlovchi seminarlar muhim ahamiyat kasb etadi.

O'ziga bo'lgan ishonch va jamoaviy ishonch kabi omillarni mustahkamlash maqsadida shaxsiy kompetensiyalarni rivojlantiruvchi treninglar, mentorlik dasturlari va guruh mashg'ulotlari tashkil etish lozim. Stressni boshqarish bo'yicha salomatlik va psixologik yordam markazlari orqali maxsus mashg'ulotlar o'tkazilishi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimini

kuchaytiruvchi mahalla va jamoa dasturlari esa ayollarning jamiyatdagi faoliyatini sezilarli darajada rag'batlantiradi.

Kelgusida tadqiqotni katta namuna ($n > 100$) va sifat-miqdoriy metodlarni integratsiyalab davom ettirish, shuningdek, uzoq muddatli monitoring orqali olingan natijalarni tahlil qilish muhim. Bunday keng qamrovli yondashuv xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini oshirish va gender tengligini ta'minlash bo'yicha aniq, asosli siyosat va amaliy choralar ishlab chiqishda poydevor bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (Yangi tahriri, O'zR 30.04. 2023 y. O'z. R 01.05.2023 y. O'RQ-837-son Konstitutsiyaviy Qonuniga muvofiq tasdiqlangan)// <https://lex.uz/uz/pdfs/6445145> (murojaat sanasi: 18.05.2023).
2. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысливание, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л.И. Анцыферова // Психологический журнал. – 2001. – Т. 15. – № 1. – С. 3–4.
3. Барабанова, В.В., Зеленова, М.Е. Представления студентов о будущем как аспект их личностного и профессионального самоопределения/ В.В. Барабанова, М.Е. Зеленова // Психологическая наука и образование. - 2002. - №2. - С. 12-23
4. Ключко, В.Е. Щит Персея и круг Хомы: психоисторический этюд [Текст] / В.Е. Ключко// Сибирский психологический журнал. - 2003 - № 19.-С. 11-17.
5. Arziqulov D.N. Madaniyatshunoslik. Ma'ruzalar kursi. Toshkent. "O'zbekiston Respublikasi IV Akademiyasi. 2012. – 128 b.
6. Брушлинский А. В. Избранные психологические труды / ред.-сост. Т. К. Мелешко-Брушлинская и В.В.Знаков.- М.: Ин-т психологии РАН, 2006. – 621 с.
7. Karimova V.M. Salomatlik psixologiyasi. T.: "Yangi asr avlodi". 2005. – 72 b.

Elliyev Hamza Quvvatovich,
Buxoro viloyati maktabgacha va maktab ta'limi boshqarmasi boshlig'i

O'QUVCHILARNING TABIIY-ILMIY SAVODXONLIGINI SHAKLLANTIRISHDA AMALIYOTGA YO'NALTIRILGAN TOPSHIRIQLARNI LOYIHALASH VA ULARNI BAHOLASHNING PSIXOPEDAGOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'quvchilarning tabiiy-ilmiy savodxonligini shakllantirishda amaliyotga yo'naltirilgan topshiriqlarning ahamiyati, ularni samarali loyihalash va baholashning psixopedagogik asoslari tahlil etiladi. Tabiiy-ilmiy savodxonlik zamonaviy jamiyatda qarorlar qabul qilish, ekologik va sog'liq bilan bog'liq masalalarga ongli yondashish, shuningdek, texnologik muhitda moslashuvchanlikni ta'minlovchi muhim ko'nikma sifatida qaraladi. Amaliyotga yo'naltirilgan topshiriqlar o'quvchilarning nazariy bilimlarini real hayotiy vaziyatlarda qo'llay olishiga xizmat qiladi. Maqolada topshiriqlarni loyihalashda kognitiv rivojlanish, faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv, konstruktivizm va motivatsion omillar hisobga olinishi kerakligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: tabiiy-ilmiy savodxonlik, amaliyotga yo'naltirilgan topshiriq, psixopedagogik asos, baholash mezonlari, faoliyatga asoslangan yondashuv, o'quv motivatsiyasi, reflektiv baholash.

Аннотация. В данной статье рассматриваются значение практико-ориентированных заданий в формировании естественно-научной грамотности учащихся, а также психолого-педагогические основы их эффективного проектирования и оценки. Естественно-научная грамотность рассматривается как важный навык, обеспечивающий принятие обоснованных решений, осознанное отношение к экологическим и медицинским вопросам, а также адаптацию к технологической среде в условиях современного общества. Практико-ориентированные задания способствуют применению теоретических знаний учащимися в реальных жизненных ситуациях. В статье подчеркивается необходимость учета когнитивного развития, деятельностного подхода, конструктивизма и мотивационных факторов при проектировании заданий.

Ключевые слова: естественно-научная грамотность, практико-ориентированное задание, психолого-педагогическая основа, критерии оценки, деятельностный подход, учебная мотивация, рефлексивная оценка.

Abstract. This article examines the importance of practice-oriented tasks in developing students' scientific literacy, along with the psychopedagogical foundations for their effective design and assessment. Scientific literacy is regarded as a key competency in today's society, enabling individuals to make informed decisions, approach environmental and health-related issues responsibly, and adapt to a rapidly evolving technological environment. Practice-oriented tasks help students apply theoretical knowledge in real-life contexts. The article emphasizes the need to consider cognitive development, activity-based approaches, constructivism, and motivational factors when designing such tasks.

Keywords: scientific literacy, practice-oriented tasks, psychopedagogical foundations, assessment criteria, activity-based approach, learning motivation, reflective assessment.

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida insonlarning ilmiy tafakkurga ega bo'lishi, hayotda duch keladigan muammolarni tahlil qilish va asosli yechimlar topa olishi dolzarb zaruratga aylanmoqda. Ayniqsa, ekologik muammolar, sog'liqni saqlash bilan bog'liq tahdidlar, texnologik yangiliklarni anglab yetish va ularni to'g'ri qo'llay bilish zamonaviy o'quvchidan yuqori darajadagi tabiiy-ilmiy savodxonlikni talab etadi. Shu boisdan, umumiy o'rta ta'lim tizimida tabiiy fanlarni o'qitishning mazmuni, uslubi va baholash yondashuvlari takomillashib borayotgan pedagogik muammolardan biridir.

Tabiiy-ilmiy savodxonlik – bu nafaqat ilmiy bilimlarga ega bo'lish, balki ularni kundalik hayotda qo'llay olish, tabiatdagi hodisalarni tahlil qilish, ekologik va sog'liq bilan bog'liq masalalarda ongli qarorlar qabul qilish layoqatidir. Bu kompetensiyani shakllantirish uchun

an'anaviy bilimlarni yod olishga asoslangan yondashuvlar yetarli emas. Aksincha, o'quvchining faol ishtirokini talab qiluvchi, real hayotiy holatlarga asoslangan, amaliyotga yo'naltirilgan topshiriqlardan foydalanish zarur bo'lmoqda.

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri – o'quvchilarni ilmiy fikrlashga, hayotiy muammolarni tahlil qila olishga, ekologik, texnologik va sog'liq bilan bog'liq holatlarga nisbatan ongli qarorlar qabul qilishga o'rgatishdan iborat. Shu jihatdan, tabiiy-ilmiy savodxonlik tushunchasi nafaqat fanlararo kompetensiya sifatida, balki XXI asrda muvaffaqiyatli hayot kechirish uchun zarur ijtimoiy va kognitiv malaka sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Jahon miqyosida o'tkazilayotgan xalqaro baholash dasturlari – PISA, TIMSS, va PIRLS tadqiqotlari natijalari ko'rsatishicha, o'quvchilarning tabiiy-ilmiy savodxonligi darajasi nafaqat ta'lim sifati, balki mamlakatning ilm-fan va texnologiyalarga tayangan taraqqiyot salohiyatini ham belgilaydi. Bu holat, ayniqsa, raqamli transformatsiya jarayoni kuchayib borayotgan davrda, o'quvchilarning real hayotga tayyorligini ta'minlashda amaliyotga yo'naltirilgan topshiriqlar va faoliyatga asoslangan yondashuvlarning muhimligini oshirmoqda.

Amaliyotga yo'naltirilgan topshiriqlar o'quvchining bilimini mustahkamlabgina qolmay, balki unda analitik fikrlash, kuzatish, muammo yechishga yo'naltirilgan strategik yondashuv va o'z bilimini yangi vaziyatlarda qo'llay olish kompetensiyalarini shakllantiradi. Shuningdek, bunday topshiriqlar motivatsiyani oshiradi, dars jarayonini jonlantiradi va fanlararo integratsiyani ta'minlashga xizmat qiladi. Bu esa, o'z navbatida, tabiiy fanlar o'qituvchisining topshiriqni psixopedagogik jihatdan asoslangan holda loyihalashi va baholash mezonlarini aniq belgilashi bilan chambarchas bog'liq.

Shunday ekan, tabiiy-ilmiy savodxonlikni shakllantirishda amaliyotga yo'naltirilgan topshiriqlarning loyihalashtirilishi va baholanishi masalasini psixologik va pedagogik jihatdan chuqur o'rganish bugungi kunda nafaqat ilmiy, balki ijtimoiy jihatdan ham nihoyatda dolzarbdir.

Adabiyotlar tahlili. So'nggi yillarda o'quvchilarning tabiiy-ilmiy savodxonligini shakllantirish bo'yicha qator xalqaro va mahalliy tadqiqotlar olib borilmoqda. Dastlab, J. Osborne va J. Dillonning ilmiy qarashlarida tabiiy-ilmiy savodxonlikning mazmuni, uning zamonaviy ta'limdagi roli va o'quvchilarning ilmiy tafakkurini rivojlantirishdagi ahamiyati keng yoritilgan. Tadqiqotchilar nazarida, tabiiy fanlar bo'yicha bilimlar faqat faktlarni yodlash emas, balki ularni tahlil qilish, tanqidiy baholash va real hayotda qo'llay olish orqali shakllanadi [Osborne & Dillon, 2008].

R.Bybee o'zining ilmiy izlanishlarida amaliyotga yo'naltirilgan topshiriqlarning o'quvchilarni faol fikrlashga undashi, muammoni hal qilish ko'nikmasini shakllantirishi va ularni hayotiy vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilishga tayyorlashdagi rolini alohida ta'kidlaydi. Uning PISA dasturi asosida olib borgan tahlillarida yuqori tabiiy-ilmiy savodxonlikka ega o'quvchilar ko'proq mustaqil, mas'uliyatli va innovatsion fikrga ega shaxslar sifatida shakllanishi qayd etiladi [Bybee, 2010].

D.Kolb tomonidan ilgari surilgan tajriba asosidagi o'rganish (experiential learning) nazariyasi amaliy topshiriqlarning psixopedagogik asoslarini chuqur ochib beradi. Unga ko'ra, bilimlar eng samarali tarzda to'g'ridan-to'g'ri tajriba, refleksiya, abstrakt tushuncha va faol eksperimentlash bosqichlari orqali shakllanadi [Kolb, 1984]. Bu model tabiiy fanlar o'qitishda laboratoriya ishlari, kuzatishlar va muammoli topshiriqlarning o'rnini kuchaytiradi.

J.Bruner va L.S.Vygotskiyning konstruktivistik yondashuvlari ham tabiiy-ilmiy savodxonlikni shakllantirish jarayonida muhim ahamiyatga ega. Vygotskiyning "yaqin taraqqiyot zonasi" konsepsiyasi asosida o'quvchining amaliy faoliyat orqali yangi bilimlarni mustaqil egallashi va ularni hayotiy tajriba bilan uyg'unlashtirishi mumkinligi ta'kidlanadi [Vygotskiy, 1978]. Bruner esa o'qitishda "kashfiyotchilik o'rganish" modelini taklif qilgan bo'lib, bu yondashuvda o'quvchilar bilimni tayyor shaklda emas, balki amaliy faoliyat orqali mustaqil o'zlashtiradi [Bruner, 1961].

Muhokama. O'quvchilarning tabiiy-ilmiy savodxonligini rivojlantirishda amaliyotga yo'naltirilgan topshiriqlarning afzalligi ularning nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan

bog'lashga xizmat qilishi, shuningdek, o'quvchining muammoli vaziyatlarga mustaqil yondasha olish ko'nikmalarini shakllantirishi bilan belgilanadi. An'anaviy o'qitish jarayonida ko'pincha bilimlar abstrakt tarzda, real hayotdan ajralgan holda taqdim etiladi, bu esa o'quvchilarda bilimlarni amaliyotda qo'llashga qaratilgan refleksiv va analitik fikrlashni rivojlantirmaydi. Amaliyotga yo'naltirilgan topshiriqlar esa o'quvchining fikrlash faoliyatini faollashtiradi, ilmiy mantiqni shakllantiradi va tanqidiy yondashuvni kuchaytiradi.

Muhim jihatlardan biri shundaki, bunday topshiriqlarni samarali loyihalash psixopedagogik yondashuvga tayanishni talab qiladi. Masalan, Kolbning tajriba asosida o'rganish modeli, Vygotskiyning "yaqin taraqqiyot zonasi" nazariyasi, Brunerning konstruktivistik metodlari shuni ko'rsatadiki, o'quv faoliyati o'quvchi ongida o'ziga xos kognitiv o'zgarishlarni yuzaga keltiradi. Bu o'zgarishlar o'z navbatida bilimni faol o'zlashtirish, mustaqil tahlil qilish va hayotiy tajriba bilan bog'lash qobiliyatlarini shakllantiradi. Shuning uchun ham topshiriqlarni ishlab chiqishda faqat o'quv mazmuni emas, balki o'quvchining psixologik tayyorgarligi, yosh xususiyatlari, motivatsion holati, shaxslararo farqlari inobatga olinishi zarur.

Baholash masalasi esa ushbu jarayonning ajralmas qismidir. Zamonaviy pedagogikada faqat natijani emas, balki o'quvchining fikrlash jarayonini, tanlagan strategiyasini, izlanish darajasini aniqlovchi formativ baholash turlari keng qo'llanmoqda. Shuningdek, reflektiv savollar, rubrikalar, o'z-o'zini va o'zaro baholash elementlaridan foydalanish topshiriqning o'quvchiga qanday ta'sir ko'rsatganini chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Bu usullar orqali o'quvchilarda o'z faoliyatiga tanqidiy yondashuv, o'zini baholash madaniyati, mustaqil fikr bildirish ko'nikmalari rivojlanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, tabiiy fanlarni o'qitishda amaliyotga yo'naltirilgan topshiriqlarni qo'llash o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini oshirish, o'quv fanlariga nisbatan qiziqishni kuchaytirish, ijtimoiy va ekologik muammolarga nisbatan mas'uliyat hissini shakllantirishda muhim vosita sifatida xizmat qilmoqda. Ayniqsa, topshiriqlarning real hayotiy kontekstda bo'lishi o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlab, ularni mustaqil izlanishga undaydi.

Shu bois, tabiiy-ilmiy savodxonlikni rivojlantirishda topshiriqlarning psixopedagogik asoslarda tuzilishi, ularni samarali baholash tizimi bilan uyg'unlashtirilishi zamonaviy ta'limda muhim innovatsion yo'nalish sifatida qaralishi lozim.

Mazkur tadqiqotda o'quvchilarning tabiiy-ilmiy savodxonligini shakllantirishda amaliyotga yo'naltirilgan topshiriqlarning psixopedagogik asoslarini aniqlashga alohida e'tibor qaratildi. Shu maqsadda tadqiqotning predmeti va ob'yekti aniqlashtirildi, asosiy metodologik yondashuvlar belgilandi, nazariy asoslar aniqlanib, eksperimental sinov ishlarining bosqichlari ishlab chiqildi. Tadqiqot psixologiya, pedagogika va ta'lim metodikasi fanlari chorrahasida olib borilib, zamonaviy nazariyalar va empirik metodlarga tayanildi.

1-jadval

Metodologik komponent	Tavsifi
Tadqiqot mavzusi	O'quvchilarning tabiiy-ilmiy savodxonligini shakllantirishda amaliyotga yo'naltirilgan topshiriqlarni loyihalash va ularni baholashning psixopedagogik asoslari
Tadqiqot predmeti	O'quvchilarning tabiiy-ilmiy savodxonligini shakllantirishga yo'naltirilgan topshiriqlar mazmuni, tuzilishi, baholash mezonlari va metodik yondashuvlari
Tadqiqot ob'yekti	Umumiy o'rta ta'lim maktablarida tabiiy fanlarni (biologiya, kimyo, fizika, geografiya) o'qitish jarayoni

Tadqiqot maqsadi	O'quvchilarning tabiiy-ilmiy savodxonligini samarali shakllantirishda amaliyotga yo'naltirilgan topshiriqlarni loyihalash va baholash mezonlarini psixopedagogik asosda ishlab chiqish
Tadqiqot vazifalari	Tabiiy-ilmiy savodxonlik tushunchasining mazmun-mohiyatini aniqlash.

Metodologik jadval tahlili.

Tadqiqotning metodologik asoslari chuqur va puxta tizimlashtirilgan bo'lib, har bir komponent tadqiqotning ilmiy darajasiga mos tarzda aniqlangan. Birinchi navbatda, tadqiqot mavzusi va predmeti aniq ifodalangan: o'quvchilarning tabiiy-ilmiy savodxonligini shakllantirishda amaliyotga yo'naltirilgan topshiriqlarni loyihalash va ularni baholashga qaratilgan. Bu holat o'quvchilarning nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lab, real hayotiy vaziyatlarda qo'llay olish ko'nikmalarini shakllantirish zaruratidan kelib chiqadi.

Ob'yekt sifatida umumta'lim maktablaridagi tabiiy fanlar dars jarayoni tanlangan bo'lib, bu sohaga xos muammolar, metodik yondashuvlar va amaliyotdagi ehtiyojlar tadqiqot doirasida qamrab olingan. Maqsad aniq, maqbullashtirilgan va amaliy yechimga yo'naltirilgan. Vazifalar esa ushbu maqsadga erishish uchun zarur bo'lgan ilmiy harakatlarning mantiqiy ketma-ketligini ta'minlaydi: nazariy asoslash, amaliy topshiriqlarni psixopedagogik jihatdan tahlil qilish, baholash mezonlarini ishlab chiqish va eksperiment asosida samaradorlikni aniqlash.

Tadqiqotning ilmiy gipotezasi ham juda aniq formulalangan: o'quvchilarga faoliyatga yo'naltirilgan, psixopedagogik jihatdan asoslangan topshiriqlar taqdim etilsa, ularning tabiiy-ilmiy savodxonligi rivojlanadi. Bu gipotezani tekshirish uchun tanlangan nazariy asoslar (Vygotskiy, Kolb, Bruner, Dewey, Bloom) zamonaviy ta'lim paradigmasiga asoslangan bo'lib, o'quvchining mustaqil fikrlash, tajriba asosida bilim olish va faoliyat orqali o'rganish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan.

Metodologik yondashuvlar – faoliyatga asoslangan, kompetensiyaviy, konstruktivistik va rivojlantiruvchi ta'lim – bugungi ta'lim standartlariga to'liq mos tushadi. Ayniqsa, konstruktivizm va kompetensiyaviy model orqali o'quvchilarning bilim olishdagi sub'yektiv roli kuchaytiriladi, bu esa tadqiqotning zamonaviyligini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodlari esa nazariy va empirik komponentlarni uyg'unlashtirgan: konseptual tahlil, kuzatuv, so'rovnoma, test va eksperimentlar o'quvchilarning holatini aniqlash va o'zgarishni baholash imkonini beradi. Statistik tahlil vositalari esa natijalarni ishonchli va ob'yektiv ko'rsatkichlar bilan dalillashga xizmat qiladi.

Xulosa. O'quvchilarning tabiiy-ilmiy savodxonligini shakllantirish – zamonaviy ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada o'rganilgan psixopedagogik yondashuvlar asosida quyidagi muhim ilmiy-nazariy va amaliy xulosalar chiqarildi:

Birinchidan, tabiiy-ilmiy savodxonlik – bu nafaqat faktlarni yod olish, balki hayotiy muammolarni tushunish, ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilish va ekologik, sog'liqni saqlash hamda texnologik masalalarda ongli yondashuv ko'nikmasini shakllantirishni anglatadi.

Ikkinchidan, amaliyotga yo'naltirilgan topshiriqlar o'quvchilarning nazariy bilimlarini real hayotiy kontekstga bog'lash, tanqidiy fikrlash, kuzatuvchanlik, eksperiment asosida o'rganish va mustaqil qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Uchinchidan, topshiriqlarni samarali loyihalashda psixologik rivojlanish bosqichlari, motivatsion omillar, konstruktivistik va faoliyatga asoslangan yondashuvlar e'tiborga olinishi zarur. Bu jarayonda Vygotskiy, Kolb, Bruner, Bloom va Dewey'larning nazariy qarashlari metodik asos sifatida xizmat qilishi mumkin.

To'rtinchidan, baholash jarayonida faqat yakuniy natijani emas, balki o'quvchining fikrlash jarayoni, strategiyasi, refleksiyasi va o'z-o'zini baholash qobiliyatlarini aniqlash imkonini beruvchi formativ yondashuvlardan foydalanish dolzarb hisoblanadi.

Tavsiyalar:

1. Tabiiy fan o'qituvchilariga – darslarda real hayotiy vaziyatlarga asoslangan, kognitiv qiyinchilik darajasiga mos va faoliyatga yo'naltirilgan topshiriqlardan keng foydalanish tavsiya etiladi. Har bir topshiriq o'quvchining tanqidiy fikrlashi va muammoni hal qilish qobiliyatini rag'batlantirishi lozim.

2. Ta'lim metodistlariga – tabiiy-ilmiy savodxonlikni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar bankini yaratishda psixopedagogik yondashuvlarga asoslanish, topshiriqlarni baholash mezonlarini aniqlashtirish va ularni o'qituvchilarga metodik ko'rsatma tarzida taqdim etish zarur.

3. Maktab rahbarlariga – fanlararo integratsiyani qo'llab-quvvatlash, tajribaviy o'qitish shakllarini joriy etish, laboratoriya mashg'ulotlarini kuchaytirish orqali o'quvchilarda amaliy bilimlarni shakllantirishni targ'ib etish lozim.

4. Ilmiy-tadqiqotchilarga – tabiiy fanlar bo'yicha savodxonlikni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlarning didaktik modeli, psixologik moslashuv xususiyatlari va baholash texnologiyalarini eksperimental tarzda chuqurlashtirishni davom ettirish tavsiya etiladi.

5. O'quv dasturlarini ishlab chiquvchilarga – tabiiy fanlar bo'yicha darslik va qo'llanmalarda mustaqil fikrlash, muammoni tahlil qilish, kuzatish va tajriba asosida xulosa chiqarishga yo'naltirilgan topshiriqlarga kengroq o'rin berish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Vygotskiy L.S. (1982). *Pedagogik psixologiya*. Moskva: Pedagogika. – 312 b.
2. Kolb D.A. (1984). *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. Englewood Cliffs: Prentice Hall. – 256 p.
3. Bruner J.S. (1961). *The Act of Discovery*. Harvard Educational Review, 31(1), 21–32.
4. Dewey J. (1938). *Experience and Education*. New York: Macmillan Publishing. – 91 p.
5. Bloom B.S. (1956). *Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals*. Handbook I: Cognitive Domain. New York: David McKay Company. – 207 p.
6. Bybee R.W. (2010). *Advancing STEM Education: A 2020 Vision*. Technology and Engineering Teacher, 70(1), 30–35.
7. Osborne J., Dillon J. (2008). *Science Education in Europe: Critical Reflections*. London: Nuffield Foundation. – 52 p.
8. OECD (2019). *PISA 2018 Results (Volume I): What Students Know and Can Do*. Paris: OECD Publishing. – 358 p.
9. Sobirova M.B. (2020). O'quvchilarning tabiiy fanlarga qiziqishini oshirishda innovatsion metodlar. *Pedagogik mahorat ilmiy jurnali*, №3(18), 66–71.
10. Jo'rayev G'.Q. (2018). Tabiiy fanlarni o'qitishda faol metodlarning o'rni. *Xalq ta'limi*, №4, 45–49.
11. To'rayev X.X. (2021). Tabiiy-ilmiy savodxonlik va uning shakllanish omillari. *Ilm-fan va taraqqiyot*, №2(10), 75–81.
12. NGSS Lead States (2013). *Next Generation Science Standards: For States, By States*. Washington, DC: The National Academies Press.
13. Trilling B., Fadel C. (2009). *21st Century Skills: Learning for Life in Our Times*. San Francisco: Jossey-Bass. – 256 p.

Uzoqov Asliddin Mexritdinovich,
Buxoro davlat pedagogika instituti PhD dotsent,
Harbiy ta'lim fakulteti boshlig'ining o'quv ishlari bo'yicha o'rinbosari

HARBIY TA'LIM O'QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya. Maqolada chaqiriqqacha harbiy ta'lim o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda pedagogik jarayon sharoitlarida ob'yektiv, ijtimoiy sub'yektiv omillar tahsil oluvchining individual-aqliy mulkiga aylanishi va shaxsning rivojlanishini ta'minlashi haqida fikr bayon etilgan. Shuningdek, bo'lajak chaqiriqqacha harbiy ta'lim o'qituvchilarining kasbiy kompetentligi atamasiga mualliflik ta'rifi berilgan.

Tayanch tushunchalar: chaqiriqqacha harbiy ta'lim, o'qituvchi, kasbiy kompetentlik, rivojlantirish, pedagogik jarayon, shaxs rivojlanishi.

Аннотация. В статье раскрывается положение о том, что в условиях педагогического процесса объективные, социальные и субъективные факторы развития профессиональной компетентности преподавателей военного образования в процессе развития их профессиональных компетенций становятся индивидуальной интеллектуальной собственностью обучающегося и обеспечивают развитие личности. Также дано авторское определение термина «профессиональная компетентность преподавателей военного образования».

Ключевые понятия: допризывное военное образование, педагог, профессиональная компетентность, развитие, педагогический процесс, личностное развитие.

Abstract. The article reveals the position that in the conditions of the pedagogical process, objective, social and subjective factors of the development of professional competence of military education teachers in the process of developing their professional competencies become the individual intellectual property of the student and ensure the development of the personality. The author also provides a definition of the term "professional competence of military education teachers".

Key concepts: pre-conscription military education, teacher, professional competence, development, pedagogical process, personal development.

Kirish. Jahonning mafkuraviy mental eksplikatsiyasida aholining turli qatlamlari manfaatlarini himoya qiluvchi ma'naviy-axloqiy sifatlarning eksplisit shakllanishini tadqiq qilish tendensiyalari kuzatilmoqda. Kuchayib borayotgan turli mafkuraviy xavf-xatar va ziddiyatlar, destruktiv g'oyalar xuruji el-yurt tinchligi va osoyishtaligiga tahdidlar mas'ul davlat tuzilmalariga o'z faoliyatini «Barcha sa'y-harakatlar inson qadri uchun» degan ustuvor g'oya asosida yanada birlashtirish vazifasini yuklamogda. Yer kurrasining mafkuraviy maydonlaridagi siyosiy raqobati yadro poligonlaridan ham shiddatliroq tus olayotganligidan kelib chiqib, oliy ta'lim muassasalari talabalarining ma'naviy-axloqiy sifatlarini rivojlantirish, ularda qadriyatli munosabatlar faoliyatiini shakllantirish, yoshlar ongiga yuksak ma'naviy fazilatlarni singdirishga qaratilgan pedagogik jarayonlarni tashkil qilishga alohida ahamiyat qaratilmoqda.

Mamlakatimizda "Chaqiriqqacha harbiy ta'lim" yo'nalishida tahsil olayotgan yoshlarni ijtimoiy munosabatlar tomon yo'llash natijasida ularni shaxs va sub'yekt sifatida shakllanishi, aqliy rivojlanishi ijtimoiy tajriba orttirish imkoniyatlarini kengaytirishning me'yoriy omillari yaratildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2021-2026-yillarda Yangi O'zbekistonni rivojlantirishning Taraqqiyot strategiyasi" PF-60-son Farmonida [1] yangi mazmundagi uzluksiz ta'lim tizimini yaratishning huquqiy-me'yoriy asoslarni modernizatsiyalash ustuvor yo'nalish sifatida belgilandi. Shuningdek O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 15-noyabrdagi PQ-393-son "O'quvchi-yoshlarni chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorlash tizimini yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida" qarori ushbu sohada kadrlar salohiyatini yanada oshirishni taqozo etmoqda. Natijada milliy mental xarakterimizga mos keladigan bo'lajak chaqiriqqacha harbiy ta'lim o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini

rivojlantirish masalalari tolerantlik, bag'rikenglik, yuksak axloqiy dunyoqarashga ega bo'lish kabi fazilatlar mushtarakligida amalga oshirish, ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarishga katta imkoniyatlar yaratildi. Shu bilan birga, hozirgi davrda barcha sohalaridagi keskin o'zgarishlar bo'lajak chaqiriqqacha harbiy ta'lim o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish, o'z salohiyatlarini to'la namoyon etishda yordam beradigan ko'nikmalarga ega bo'lishlarini ham talab etmoqda. Bo'lajak mutaxassis sifatida talabalar har qanday vaziyatda tanqidiy fikrlash va muammolar yechimini topish, o'zaro hamkorlik asosida yetakchilik qobiliyatini namoyon etishi, innovatsion bilimlarga chanqoqlik va vaziyatga moslashuvchanlikni, tadbirkorlik va ishbilarmonlikni, insonlar bilan samarali muloqatni tashkil etish, ishlab chiqarish jarayonida ma'lumotlarni baholash va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan tizimni ishlab chiqishga ehtiyoj sezilmoqda. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun oliy ta'lim muassasalarida integral texnologiyalarni tatbiq qilish va shu asosda tahsil oluvchilarda kasbiy sifatlarini rivojlantirish strategiyasini o'quv jarayoniga tatbiq etish dolzarb muammo hisoblanadi.

Jamiyatimizda milliy o'zlikni anglash, Vatanga sodiqlik tuyg'ularini shakllantirish, milliy til va madaniyatni taraqqiy ettirish muammolarining yechimini topish masalalari respublikamiz olimlari: M.Abdullayev, N.Jo'raev, A.Ibrohimov, N.Komilov, M.Mahmudov, Q.Nazarov kabi olimlarning ilmiy izlanishlarida o'z ifodasini topgan bo'lsa, milliy ma'naviyatimizga xos bo'lgan his-tuyg'ularni, g'ururni, vatanparvarlikni yosh avlodda shakllantirish muammolarining psixologik va pedagogik jihatlarini Sh.Abdullaeva, V.Karimova, O.Musurmonova, S.Nosirxo'jaev, N.Ortiqov, M.Quronovlar tadqiq etishgan.

Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida yoshlarning ta'lim-tarbiya sohasidagi o'rni, ularning ma'naviy-axloqiy sifatlarini rivojlantirish asosida komillikka erishtirishni, yoshlarning yetakchilik qobiliyatlarini shakllantirish yordamida, ularning hayotda o'z o'rnini topishlariga ko'maklashishga qaratilgan chora-tadbirlar aks ettirilgan bo'lib, bu o'z navbatida, hozirgi shiddat bilan rivojlanayotgan davrda yoshlarning o'zini anglashini, haqiqatni yuzaga chiqara olishini, o'z muammolarini tizimli hal qila olishini, qiyinchiliklarga sabr bardoshligini, hayotda tejamkorligini, tashqi yot ta'sirlarga beriluvchanligini, yuzaga kelgan muammolarni hal qilishdagi mustaqilligini va tadbirkorligini, atrof-muhitni kuzatuvchanligini, yoshlarning fe'l-atvorlarini, har qanday vaziyatda o'zini tuta olishini, muloqat olib borish madaniyatini, salomatligini, shaxsiy ichki imkoniyatlarini rivojlantirishni nazarda tutilgan. Shundan kelib chiqib, bo'lajak chaqiriqqacha harbiy ta'lim o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalalarini tadqiq qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Keyingi paytlarda pedagoglarning bo'lajak chaqiriqqacha harbiy ta'lim o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish muammosiga chuqur qiziqish namoyon qilayotganliklari tasodifan emas, chunki yoshlarda ma'naviy axloqiy sifatlarini shakllantirish mamlakat ilmiy fani oldidagi eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Milliy madaniyatning hozirgi rivolanish bosqichida, talabalarning ma'naviy – axloqiy sifatlarini eksplitet va esplitsit rivojlantirish texnologiyasini, ilmiy asoslangan me'yoriy va motivatsion talablarga muvofiq tartibga solish, ijobiy natijalarga olib keladi.

Implisit - (lot.: «implicitus» - «ichida joylashgan, nazarda tutilgan, tashqi ko'rinishda namoyon bo'lmagan, bevosita ifodalanmagan; yashirin, maxfiy»)- yashirin, yashirin o'rganish - bu uning predmeti nima ekanligini tushunmasdan sodir bo'ladigan o'rganish. Bunday o'rganish o'zlashtirilgan bilimlarga nisbatan predmetning maqsadi va xabardorligidan qat'iy nazar sodir bo'ladi. Shu ma'noda, talabalarning ma'naviy – axloqiy sifatlarini eksplitet va esplitsit rivojlantirish xalq ma'naviy-axloqiy madaniyati implementatsiyasida yuksaltirib borish mamlakatimizda mustaqillikni mustahkamlash, huquqiy demokratik davlatni qurish va fuqarolik jamiyati asoslarini rivojlantirish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi[6;14-b.].

Implementatsiya - jarayon tuzilmasining maqsad va mazmuniga qat'iy rioya qilish asosida voqea, hodisalarda majburiyatlarning amalda bajarilishi, shuningdek, axloqiy normalarni milliy pedagogik tizimga kiritishning o'ziga xos usuli. Binobarin, insonning ma'naviy fazilatlarini, dunyoqarashi, mafkuraviy e'tiqodi bilan bog'lanib, muayyan tartibga tushadi va ularning bevosita

ta'siri natijasida jamiyat oldidagi vazifalarni anglashga yordam beradi. Yuksak ma'naviyat va axloqiy barkamollik har qanday xalq, har qanday davlat rivojining bosh mezon bo'lib xizmat qilgan[6;13-b.]. Ma'naviy-axloqiy jihatdan taraqqiy etmagan xalq, mamlakat istiqbolga erisha olmagan, tanazzulga uchragan. Ma'naviy zaiflik, axloqiy noyetuk jamiyatni, millatni halokatga olib kelgan va mamlakatni xavf ostiga solgan. Chunki «har bir jamiyatning ma'naviyati, inson kamolotining u yoki bu bosqichiga xos bo'lgan iymon va e'tiqodi, axloq-odobi, tajriba va malakasini o'z ichiga oladi va kishilarning faoliyati, qobiliyati yurish-turishida namoyon bo'ladi. Natijada, jamiyat taraqqiyotini inson ongli ravishda boshqaradi», - deydi N.Paxtusova [7;25-b.]. Chunonchi, «inson aqlan, axloqan takomillashib, fan va texnika yutuqlarini, jamiyat taraqqiyoti tajribalarini o'rganib, o'zlashtirib borgani sari ma'naviy omillarining jamiyat hayotiga bo'lgan ta'siri tobora ortib boraveradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev: «Yangi O'zbekiston orzusi, bugungi kunlarimizga nisbatan aytganda, hozirgi davrning taqozasi, uning asl qiyofasini, harakatlantiruvchi kuchlari va omillarini belgilaydigan g'oyaviy-ma'naviy asos, xalqimizga xos yaratuvchanlik shijoati va keng qo'lamli islohotlarimizning yaqqol ifodasidir»[2], - deb ta'kidlashlari bejiz emas. Binobarin, Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida, yoshlarning ta'lim-tarbiya sohasidagi o'rni, ularning ma'naviy-axloqiy sifatlarini rivojlantirish asosida yetakchilik qobiliyatlarini shakllantirish chora-tadbirlar aks ettirilgan. Bo'lajak mutaxassis sifatida talabalar har qanday vaziyatda tanqidiy fikrlash va muammolar yechimini topishni, o'zaro hamkorlik asosida yetakchilik qobiliyatini namoyon etishni, zamonaviy bilimlarga chanqoqlikni va vaziyatga moslashuvchanlikni, tadbirkorlik va ishbilarmonlikni, insonlar bilan samarali muloqatni tashkil etishni, ishlab chiqarish jarayonida ma'lumotlarni baholashni va tahlil qilishni, yangiliklarga qiziquvchanligini va tasavvur hosil kunikmalarini egallashlarini ustuvor vazifalar qilib qo'yilgan.

Bo'lajak chaqiriqqacha harbiy ta'lim o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda pedagogik jarayon muayyan sharoitlarda davom etadi, uning tarkibiy qismlardan birortasining kemtikligi pedagogik jarayonning yaxlitligini buzadi, samaradorligini pasaytiradi. «Pedagogik jarayonda ob'yektiv, ijtimoiy sub'yektiv omillar tahsil oluvchining individual-aqliy mulkiga aylanadi va shaxsning rivojlanishini ta'minlaydi. Shuning uchun pedagogik jarayon - bu o'qitish, tarbiyalash, o'qitish va rivojlanish jarayonlarining organik birligi sifatida qabul qilinadi» [6;12-b.]. Oliy ta'lim muassasasidagi pedagogik jarayonning vazifalari, mazmuni, usullari va shakllari nafaqat ehtiyojlarga, balki jamiyatning imkoniyatlariga, ushbu jarayon sodir bo'ladigan sharoitlarga (moddiy, gigienik, axloqiy va psixologik va boshqalar) bog'liq[8;5-b.].

Tadqiqot mobaynida ilmiy ishlanmalar va manbalar [2,3,4.5,6,7,8]ni o'rganishning ilmiy-kontsertual tahlili natijasida «kasbiy kompetentlik» atamasi o'ziga xos jihatlariga ega ekanligi aniqlandi va biz tomonimizdan unga mualliflik ta'rifi shakllantirildi.

Kasbiy kompetentlik - shaxsning kasbiga oid malaka talablari yoki, aynan, sub'yektning aniq faoliyatining o'ziga xos jihatlariga nisbatan munosabatini tavsiflovchi layoqat. Hozirgi paytda bo'lajak chaqiriqqacha harbiy ta'lim o'qituvchilarining bilim, ko'nikma, malakalarni o'zlashtirish darajasini aniqlash va baholash, bo'lajak mutaxassislarning kasbiy kompetentsiyalarini shakllantirish muammolari ta'lim amaliyotidagi markaziy masalalardan biri sifatida belgilanar ekan, ta'lim maqsadi kasbiy motivatsiyasini shakllantirish, didaktik tizimlarda pedagogik maqsadlarning ierarxik ketma-ketligini tadqiq qilish, ular asosida o'quv kursi mazmunini yangilash, metod va vositalarini oqilona tanlash muhim ahamiyat kasb yetadi.

O'tkazgan tadqiqot doirasidagi tahlillarimizning ko'rsatishicha, bo'lajak chaqiriqqacha harbiy ta'lim o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish bosqichlari, prinsiplari, amaliyotdagi holati o'rganildi va jahon pedagogikasidagi metodikalarga tayanib, o'quv rejaga ko'ra, didaktik tizimlarda kasbiy kompetentligini rivojlantirishga mo'ljallangan determinantlar tuzilishini o'rganish zaruriyatiga qaratildi. Shunga ko'ra, nazariy yondashuvlar tahlilidan quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Oliy ta'lim muassasalari talabalarini tashabbuskor, xalq manfaatini yo'lida bor salohiyatini safarbar qiladigan, shijoatli mutaxassis qilib tayyorlash, ularda harbiy- kasbiy motivatsiyani

rivojlantirish o'z yechimini kutayotgan dolzarb ijtimoiy-redagogik muammolar sirasiga kiradi, chunki, davlatning bugungi va istiqboldagi barqaror iqtisodiy o'sishini ta'minlovchi omillardan biri - aholining barcha qatlamlari uchun osuda va tinch hayotni ta'minlash hamda fuqarolik jamiyatida qonun ustuvorligi va jamoat xavfsizligi madaniyatini shakllantirishdir.

2. Respublikada mamlakat xavfsizligi, xalq osoyishtaligi, tinch yashashini ta'minlash bo'yicha amalga oshirilayotgan jadal islohotlar nafaqat harbiy xizmatchilarning, balki fuqarolik oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan, aholining ziyoli qatlamini tashkil etuvchi talabalarning harbiy texnik tayyorgarligi va jangovar shayligini kuchaytirish, ulardagi vatanparvarlik va milliy g'urur tuyg'usini yangi bosqichga ko'tarishni ob'yektiv ehtiyojga aylantirdi. SHu jihatdan olganda, O'zbekiston manfaatlariga nafaqat harbiy sohada, balki hayotning barcha jabhalarida sadoqatli bo'lish, ularni himoya qilishga tayyor mamlakatimiz yoshlarini tarbiyalash muhimdir. Bunda talabalarda harbiy-kasbiy motivatsiyani rivojlantirish, uning amaliy-pragmatik mexanizmlarini takomillashtirish alohida dolzarblik kasb etishini inobatga olish zarur.

3. Mamlakatning mudofaa qudrati o'suvchan birlikda olingan iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, ma'naviy-siyosiy va harbiy potentsialiga asoslangan bo'lib, Davlat boshqaruv va hukumat organlarining vakolatlari, Davlat, jamoat tashkilotlari va fuqarolarning burchlari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ko'rsatilgan Oliy Majlis va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining vakolatlari asosida amalga oshiriladi. Buning asosida siyosiy, iqtisodiy harbiy hukmronlikning birlik prinsipi yotadi. Demak, oliy ta'lim muassasalarida tayyorlanayotgan bo'lajak mutaxassislarda kompetentligini modellarining ilmiy ishlanmalari va ularni amalga oshirish dasturlari alohida ahamiyatga egaligi haqidagi gipotezani to'liq tasdiqlaydi.

4. Didaktik jarayonlardagi mavjud muammolar (bu holda shakllanishning maqsadli modeli) va zamonaviy harbiy-siyosiy vaziyat, harbiy doktrina, qurol-yarog' va harbiy texnikaning yangi xususiyatlari talablari o'rtasidagi nomuvofiqlik. universitet bitiruvchisining kasbiy fazilatlarini qurilayotgan malaka talablari; ikkinchidan, harbiy ta'lim sub'yektlari faoliyatidagi kamchiliklar bo'lajak mutaxassislarning kasbiy rivojlanishining mavjud va kutilgan darajasi o'rtasidagi farqda namoyon bo'lmoqda.

5. Tadqiqotlar natijasida bo'lajak mutaxassislarning yuqori darajadagi professional motivatsiyasini shakllantirish jarayonining rivojlanish dinamikasi ushbu qarama-qarshiliklarni bartaraf etish va bo'lajak chaqiriqqacha harbiy ta'lim o'qituvchilarini tayyorlash va tarbiyalash samaradorligini oshirish manbai sifatida motivatsiya omilidan foydalanish zarurligini tasdiqladi.

6. Oliy ta'lim muassasalari talabalarini mustaqil fikrlaydigan, mamlakatimiz istiqboli uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga qodir, tashabbuskor, xalq manfaati yo'lida bor salohiyatini safarbar qiladigan, shijoatli mutaxassis qilib tayyorlash, uning mexanizmlarini takomillashtirish o'z yechimini kutayotgan dolzarb muammolar sirasiga kiradi. Ilmiy manbalarni tahlil qilish asosida mamlakat hayotining boshqa jabhalari bilan bir qatorda, harbiy sohaning yeng muhim yo'nalishlari bo'yicha zamon talablariga mos qarorlar qabul qila oladigan, oliy ta'lim muassasalarida pedagogik faoliyatga ega, izlanuvchan, tarix va Qurolli Kuchlar faoliyati haqida yetarli bilim va ko'nikmaga ega bo'lgan tyutorlarga ehtiyoj mavjudligini anglatdi.

Tadqiqot natijasida, oliy ta'lim muassasalari talabalarida harbiy-professional motivatsiya zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va ilg'or innovatsiyalarni keng tatbiq etish, ilg'or xorij tajribalarini o'rganish asosida samarali rivojlanishi aniqlandi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, bo'lajak chaqiriqqacha harbiy ta'lim o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish bo'yicha respublika va xorij davlatlari tajribasining komparativ tadqiqidan ayon bo'lishicha, xorij mamlakatlarining harbiy didaktikasidagi tajribalarni o'rganish asnosida yangi muammolarni hal qilishga moslashtirilgan harbiy o'qitish tizimini vujudga keltirish, uni loyihalash, o'qitishdagi yashirin tomonlarni ochish, uni ekstrarolyatsiya va interolyatsiya qilish va bilimlar transformatsiyasida ulardan foydalanish tendensiyasining kuchliligi aniqlandi.

Sohadagi vaziyat va amalga oshirilgan tadbirlar tahlili yoshlarning keng qatlamlariga daxldor bo'lgan dolzarb masalalar, ayniqsa, respublikamiz yoshlarining katta qismini tashkil qiladigan talabalarni kelgusidagi kasbiy faoliyatga tayyorlashda harbiy o'qitish tizimini

takomillashtirish zaruratini keltirib chiqaradi, bunda ta'limning yangi shakllari, metodlari va vositalaridan foydalanish ahamiyati oshadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi RF-60-son Farmoni//–T.; Ma'naviyat gaz. 2022, 28 yanvar.
2. Mirziyoyev SH.M. erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. –T.; O'zbekiston, 2016. – 56 b.
3. Mirziyoyev SH.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. –T.; O'zbekiston, 2017. – 104 b.
4. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. –T.; O'zbekiston, 2017. – 48 b.
5. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob halqimiz bilan birga quramiz. –T.; “O'zbekiston”, 2017.-488 bet.
6. Abdullayeva SH.A., Uzoqov A.M.Uzluksiz ta'lim tizimi tahsil oluvchilarini vatanrarvarlik ruhida tarbiyalash: printsiplar, bosqichlar, usullar, tajriba // J.: Uzluksiz ta'lim, 2020y. № 6.-B.-12-19.
7. Рахтусова Н.А.Формирование профессиональной творческой компетенции будущих педагогов профессионального обучения в условиях вуза: Автореферат дис. ... канд. ред. наук (13.00.08 - Теория и методика профессионального образования). Челябинский гос. ун-т. - Челябинск, 2011. - 25 с.
8. Маленкова Л.И. Модел мониторинга воспритателного протсеса в образовательном учреждении/ Л.И. Маленкова // Класний руководитель. - 2007. - №8. С.4-5.

Jumayev Ulug'bek Sattorovich,
Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrası professori,
psixologiya fanlari nomzodi

OMMAVIY AXBOROT VA GLOBALLASHUV DAVRIDA SHAXS FIKRLASH MADANIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada hozirgi globallashuv va ommaviy axborot vositalarining hamda virtual olamni kuchayib borayotgan davrida shaxsga xos tafakkur muammolarining ijtimoiy psixologik xususiyatlari haqida so'z boradi. Muallif tomonidan madaniy omillarning o'ziga xos argumentlari va ularning shaxs fikrlashi bilan bog'liq omillari tushuntirib berilgan. Strategik jihatdan kundalik fikrlash madaniyati uning yuqoridagi funksiyalarni ma'lum munosabatda va shaxsiy ratsionallik mezonlariga muvofiq amalga oshirish samaradorligi bilan belgilanishi o'ziga xos uslubda tushuntirilgan. Munosabat - bu "shaxsning ichki holati" bo'lib, uning asosida "shaxsning ushbu ob'yektning taxminiy xususiyatlari to'g'risidagi g'oyalari" asosida "ayrim ob'yektga ijobiy yoki salbiy baho beriladi". Bildirilgan fikr ichki holatning tashqi ko'rinishlari kabi omillar haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Ommaviy axborot, virtual olam, tafakkur, munosabat, taksonomik, madaniy omillar, ommaviy axborot, nominativ, ob'yekt, strategiya, stereotip, madaniy muloqot, madaniyat, madaniy rezonans, ratsionallik, konformlilik.

Аннотация. В данной статье рассматриваются социально-психологические особенности проблем мышления личности в условиях усиливающейся глобализации, массовых средств информации и виртуального пространства. Автором раскрываются аргументы, связанные с культурными факторами и их влиянием на процесс личностного мышления. В стратегическом контексте культура повседневного мышления интерпретируется как эффективность реализации вышеуказанных функций в соответствии с определёнными личностными критериями рациональности. Отношение определяется как «внутреннее состояние личности», при котором на основе «представлений о предполагаемых свойствах объекта» даётся позитивная или негативная оценка данному объекту. В работе также освещены внешние проявления внутреннего состояния и другие связанные аспекты.

Ключевые слова: Массовая информация, виртуальный мир, мышление, отношение, таксономия, культурные факторы, номинативность, объект, стратегия, стереотип, культурная коммуникация, культура, культурный резонанс, рациональность, конформизм.

Abstract. This article discusses the socio-psychological characteristics of individual thinking problems in the context of increasing globalization, mass media, and the expanding virtual world. The author explains specific arguments related to cultural factors and their influence on personal cognitive processes. Strategically, the culture of everyday thinking is interpreted as the effectiveness of fulfilling the above-mentioned functions in accordance with individual criteria of rationality. Attitude is defined as the "internal state of the individual," whereby a person forms either a positive or negative evaluation of a particular object based on "assumptions about its presumed characteristics." The article also addresses the external expressions of internal states and related psychological phenomena.

Keywords: Mass media, virtual world, thinking, attitude, taxonomic, cultural factors, nominative, object, strategy, stereotype, cultural communication, culture, cultural resonance, rationality, conformity.

Kirish. Har kunlik tafakkur madaniyatining asosiy omillari bu dunyoni talqin etuvchi argumentlar haqida tushunchaga ega bo'lish odatlaridir. Madaniy omillar sifatida ular uchta funksiyani bajaradilar: nominativ-taksonomik (ob'yektlarning nomlanishi va toifalari tasnifi), tartibli (ma'no va sezgilarning tartiblanishi), intervalli (ma'lum bir kontekstdagi boshqa xususiyatlar bilan solishtirganda xususiyat qanchalik maqbul yoki muhimligini belgilash). Sharhlash shartlari sifatida, insonning tashqi kengaytmalari manbalarini tashkil etuvchi ommaviy

axborot vositalari tomonidan argumentativ odatlar yaratiladi. Tashqi strategik omillar, bir tomondan, kundalik fikrlash madaniyatini tartibga soluvchi va o'zgartiradigan ommaviy axborot vositalarining qonunlariga muvofiq, ikkinchidan, ommaviy axborot vositalarining "semantik muvozanati" sharoitida amalga oshiriladi, bunda kundalik odam o'zi nimani xohlashini bilmaydi, lekin o'zi yoqtirgan narsani qilishni afzal ko'radi [Breton, Proulx 19].

Strategik jihatdan kundalik fikrlash madaniyati uning yuqoridagi funksiyalarni ma'lum munosabatda va shaxsiy ratsionallik mezonlariga muvofiq amalga oshirish samaradorligi bilan belgilanadi. Munosabat - bu "shaxsning ichki holati" bo'lib, uning asosida "shaxsning ushbu ob'yektning taxminiy xususiyatlari to'g'risidagi g'oyalari" asosida "ayrim ob'yektga ijobiy yoki salbiy baho beriladi". Bildirilgan fikr ichki holatning tashqi ko'rinishidir. Misol uchun, agar "biror kishi muhokama paytida Yevropa hamjamiyatini keraksiz tashkilot deb hisoblagan bo'lsa", u "ijobiy emas, balki unga nisbatan salbiy munosabatni" boshdan kechiradi (Houtlosser, 42,43). Ratsionallikning shaxsiy mezonlari - bu asoslilik gnoseologiyasini tashkil etuvchi va o'zi yoki boshqalar haqida ma'lumotni ochib beruvchi ifodalangan fikrlar yoki nuqtai nazar sifatida namoyon bo'ladigan bahslashish odatlari. Ratsionallik mezonlarining shaxsiy tabiati global yoki vaqti-vaqti bilan miqyosda nomlash, tartib va intervallarni o'rnatish har doim farq qiladi, masalan, a va c o'rtasidagi farqlarni ko'rsatganda, lekin a va b, b va c o'rtasidagi farqni ko'rmaydi.

"Tanqiddan immunitet" fikr va nuqtai nazarni farqlash imkonini beradi. "Faqat so'zlovchi uchun ochiq bo'lgan ruhiy holat" sifatidagi fikr asos bo'lib xizmat qiladi (Houtlosser, 46) tashqi tanqid ob'yektiga aylana olmaydi. Fikr bildirgan odam samimiyatiga ishonadi, lekin gapining haqiqatiga ishonmaydi. Tashqi dunyo bilan emas, balki ichki dunyo bilan bunday rezonans insonning samimiyligi uchun javobgarlikni o'z ichiga oladi, bu, xususan, taassurotlar, noto'g'ri qarashlar yoki shubhalardan kelib chiqadi, lekin to'g'ri emas. Bu shuni anglatadiki, fikrlar fikrlashning pertseptiv qismini tashkil qiladi va tuyg'u rejimini yoqish va undan o'chirish imkoniyatini beruvchi mavjud manbaadir. Mumkinlik, ularning asossizligi kelib chiqadigan fikrlarning o'z-o'zidan paydo bo'lishi va faqat o'ziga bo'lgan majburiyatlari bilan kafolatlanadi. Majburiyatlar o'z his-tuyg'ularini va hissiy munosabatlarini izlash va qonuniylashtirish imkoniyatini beradi.

Bildirilgan fikrning maqsadga muvofiqligi, qoida tariqasida, his-tuyg'ularni fikrlash jarayoniga kiritish va ularni qadriyatlar tizimining bir qismi sifatida belgilash orqali ko'rinadigan qilish zarurati bilan belgilanadi: bu to'g'ri yoki noto'g'ri emas, lekin bu fikrning vakili uchun nimanidir anglatadi. Nuqtai nazar - bu boshqa takliflar bilan bog'liq bo'lgan va shuning uchun asoslashni talab qiladigan taklif. U tafakkurning mantiqiy qismini tashkil etadi va munosabatlar tizimida (moslik va nomuvofiqlik, o'ziga xoslik, uyg'unlik, mantiqiy oqibat, ziddiyat va boshqalar) namoyon bo'ladi. Tanqiddan himoya qilish zarurati nuqtai nazar agenti boshqa odamlarga nisbatan o'z zimmasiga olgan majburiyatlardan kelib chiqadi. Agar biror nuqtai nazar qabul qilib bo'lmaydigan yoki asossiz bo'lib chiqsa, kelajakda unga rioya qilish mantiqiy emas.

Tuyg'ularga bog'langan fikrda boshqa tendensiyalar kuzatiladi. Xususan, "fikr bilan fikrlash"ning zamirida fikrni o'ylab ko'rmasdan, asoslar keltirmasdan, raqobatdosh dalillarning kuchini aniqlamasdan, nuqtai nazar maqomini berish istagi yotadi. Fikr almashishning maqsadi zarur his-tuyg'ularni qonuniylashtirish orqali ichki psixologik holatni uzatish yoki saqlashdir. Bunday qonuniylashtirishning chegaralari o'z-o'zidan argumentatsiya sxemalari sifatida fikrlash odatlaridir [Rugieiro 2006]. "Mening fikrim" sxemasi Boshqasiga bo'lgan masofani aniqlaydi. Uning hajmi ishlatilgan nomlar, semantik reyting va ijobiy va salbiy baholash o'rtasidagi mumkin bo'lgan bo'shliqlar bilan belgilanadi, masalan: siyosatchi, kamtar yoki yashirin; g'ayratsiz yoki dangasa. "Agar do'st o'zgartirishni taklif qilsa, biz uni islohotchi deb ataymiz; agar dushman o'zgartirishni taklif qilsa, biz uni muammo yaratuvchi yoki fanatik deb ataymiz" (Rugieiro, 100). Ushbu sxema odamni o'z-o'zini aldashni va yuzni tejashni yoqimsiz haqiqatdan afzal ko'rishga majbur qiladi.

"O'z-o'zini aldash" sxemasi o'z yutuqlarini bo'rttirish sifatida namoyon bo'ladi. "Inson tafakkurining eng bezovta qiluvchi odatlaridan biri - bu o'tmishdagi fazilatlarini oshirib yubormaydigan va hozirgi nuqtai nazarni tasdiqlamaydigan narsalarni ataylab va halokatli

unutishdir" (Rujieiro, 108). Masalan, takabbur kishilar bilimlari yuzaki bo'lsa-da, murakkab masalalarda o'z fikrlarini bildiradilar. O'z-o'zini aldashning asosiy sababi mantiqiy yoki axloqiy yolg'on emas, balki psixologik yolg'ondir, ular bilmagan va bila olmaydigan narsalar haqida mulohaza yuritganda; lekin ular bilgandek fikr yuritadilar. "Yuzni qutqarish" sxemasi odamni mavzu haqidagi haqiqatni emas, balki o'z g'oyalarini himoya qilish yoki aybdorni tashqarida ko'rsatish orqali o'z imidjini qo'llab-quvvatlashni emas, balki ratsionalizatsiyadan foydalanishga majbur qiladi. "Biz bir fikrni shakllantirganimizdan so'ng, mag'rurlikimiz bizni noto'g'ri ekanligimizni tan olishdan qaytaradi" [Rugieiro, 101]. Umumlashtirishning ekstremal shakllari bo'lgan stereotiplar ta'sirida fikrlar shakllanadi. "Stereotipik vakillik" sxemasida hamma narsa "saralangan, oldindan belgilangan" [Rugieiro, 108]. Kundalik fikrlashda stereotiplar asosan xatti-harakatlar modellarini tarqatadigan ommaviy axborot vositalariga bog'liq. Natijada, tafakkurning perseptiv qismida bo'lgan stereotiplar qo'rquvlar, istaklar, afzalliklar, mag'rurlik va hissiy tajribaning boshqa shakllari bilan bog'liq bo'lib, ob'yektlarni birlashtirish yoki rad etishni belgilaydi.

Stereotiplar tomonidan o'ziga jalb qilingan kundalik fikrlash konformistik va o'zgarishni istamaydi. "Konformizm" sxemasi mantiqiy fikrlash ishtirokisiz (guruhga mansublik yoki xavfdan qochish, boshqalardan farq qilish yoki dunyoni boshqalardan boshqacha ko'rish) avtomatik ravishda ishtirok etadigan hodisalarga nisbatan qo'llaniladi. Konformistik fikrlash haqiqat yoki ehtiyotkorlik bilan emas, balki boshqalarning fikri bilan bog'liq (masalan, virtual aloqada). Shuning uchun konformistik sxemalar "qo'rquqlik harakati" [Ruggieiro, 105] yoki "kamroq manfaatlar uchun o'z mustaqilligini qurbon qilish" [Lévinas 1985: 88] sifatida talqin etiladi. "O'zgarishlarga qarshilik" sxemasi o'z hayot tarzida yoki fikrlarida biror narsani o'zgartirishni istamasligini bildiradi. Nomlari bo'lmagan "ma'yus bashoratlar" bu qarshilikni qo'llab-quvvatlaydi [Ruggieiro, 102, 104]. Ismlarning yo'qligi undagi ma'nolarni tasniflash, tartib va intervallarni o'rnatishni imkonsiz qiladi.

Shunday qilib, kundalik fikrlash madaniyati ta'sir qilish ob'yekti fikrlashning perseptiv va mantiqiy qismi bo'lgan ommaviy axborot vositalari bilan o'zaro bog'liqdir. Ularning farqi fikr va nuqtai nazarning mos kelmasligi tekisligidadir. "Fikrlar bilan fikrlash" sxemalari hissiyotlar va histuyg'ularni qonuniylashtirish shakllari bo'lgan argumentativ odatlar asosida yotadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Ruggiero V.R. Fikrlash: boshlang'ich mualliflar uchun o'n besh saboq. Moskva, 2006 yil.
2. Jumayev U.S. Tożsamość narodowa jako problem psychologii społecznej. «Modern scientific challenges and trends» August 2020 B. 8-14.
3. Жумаев У.С. Культурные различия, стереотипы и социально-психологические особенности коммуникативных потребностей в межкультурной коммуникации в условиях
4. globalizatsii. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar 2022 god №12/2 –B. 233-240.
5. Houtlosser P. Nuqtai nazar. Argumentatsiya nazariyasining eng muhim tushunchalari. Sankt-Peterburg, 2006 yil.
6. Breton P., Proulx S.L. Explosion de la communication. La naissance d'une nouvelle ideologie Parij - Monreal, 1993 yil.

Rustamov Shavkat Shuxratovich,
Psixologiya kafedrası dotsenti
Psixologiya fanlari doktori (DSc)

OLIY TA'LIM MUASSASALARI TALABALARI INNOVATSION KOMPETENTLIGINING IJTIMOIIY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada oliy ta'lim muassasalari talabalarida innovatsion kompetentlikni rivojlantirishning dolzarb masalalari pedagogik-psixologik jihatdan tahlil qilingan. Innovatsion kompetentlikning mohiyati, shakllanish mexanizmlari va uni ta'minlovchi pedagogik-psixologik omillar ochib berilgan. Shuningdek, innovatsion kompetentlikning talabalarning ijodiy fikrlash, muammoni hal qilish, yangi g'oyalarni ishlab chiqish va hayotga tatbiq qilish qobiliyatlarini rivojlantirishdagi ahamiyati ilmiy asoslangan holda ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: innovatsion kompetentlik, innovatsion tafakkur, ijodiy faoliyat, ta'lim menejmenti, pedagogik-psixologik mexanizmlar.

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные вопросы педагогико-психологического подхода к формированию инновационной компетентности студентов высших учебных заведений. Раскрываются сущность инновационной компетентности, механизмы её формирования, а также педагогические и психологические факторы, способствующие её развитию. Научно обосновывается значимость инновационной компетентности в развитии творческого мышления студентов, их способности решать проблемы, создавать и внедрять новые идеи в практическую деятельность.

Ключевые слова: инновационная компетентность, инновационное мышление, творческая деятельность, образовательный менеджмент, педагогико-психологические механизмы.

Annotation. The article addresses topical issues related to the pedagogical and psychological aspects of developing innovative competence among students in higher education institutions. The essence of innovative competence, its formation mechanisms, and pedagogical and psychological factors contributing to its development are analyzed. The importance of innovative competence in fostering students' creative thinking, problem-solving abilities, and capacities to generate and implement new ideas into practice is scientifically substantiated.

Keywords: innovative competence, innovative thinking, creative activity, educational management, pedagogical and psychological mechanisms.

Kirish. Jahonda talabalar innovatsion kompetentligini rivojlantirish bo'yicha ustuvor yo'nalishlarda ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Jumladan, oliy ta'lim muassasasi talabalarida innovatsion kompetentlikka ta'sir etuvchi omillarni aniqlash orqali yangicha zamonaviy psixologik usullarni taklif etish, individual-tipologik, hissiy-emotsional holatlariga ta'sirini psixodiagnostika qilish va korrektsiyalash asosida ularning faoliyatini pedagogik-psixologik jihatdan takomillashtirish kabilar shular jumlasidandir. Respublikamizda so'nggi yillarda innovatsion, tanqidiy, ratsional, kreativ, mantiqiy hamda ma'naviy tafakkurlarni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash, ularning iqtidorini ro'yobga chiqarish, ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyatini samarali yo'lga qo'yish uchun shart-sharoitlar yaratishning zaruriy huquqiy-me'yoriy asoslari yaratildi, hamda «...jismonan sog'lom, ruhan va aqlan rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, vatanga sodiq, qat'iy hayotiy nuqtai nazarga ega yoshlarni tarbiyalash ishida ...yosh avlodning ijodiy va intellektual salohiyatini qo'llab-quvvatlash va ro'yobga chiqarish...» vazifalari belgilanganligi yosh avlodga innovatsion kompetentlikni rivojlantirish orqali ularning o'quv faoliyatidagi yo'nalishlarini belgilash ilmiy tadqiqotlar uchun asos bo'lmoqda. Shuningdek, mamlakatimizni Global innovatsion indeks reytingida ilmiy-innovatsion faoliyatini 2026-yilgacha 30 pog'onaga ko'tarish vazifalari belgilangan.

Adabiyotlar tahlili. Oliy ta'lim muassasasi talabalarida innovatsion kompetentlikni rivojlantirish muammosi bugungi kunda eng dolzarb masalalardan biridir. Chunki bugungi kunda ko'plab rivojlanayotgan davlatlarni rivojlanishini asosi ta'limga tikilayotgan iqtisodiy va ma'rifiy

sarmoyasidadir. Shu sababli bugungi kunda barcha davlatlar o'zini kelajak bunyodkorlarini mustaqil fikrlovchi va qaror qabul qila oluvchi, o'zgaralar fikrini tinglab, uni e'tiborga olgan holda xulosa chiqara oluvchi barkamol va raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga asosiy diqqatini qaratgan.

Innovatsion kompetentlikni baholashda alohida olingan biror bir layoqatlilik darajasini emas, balki inson tomonidan shaxsiy ahamiyatga ega bo'lgan maqsadlarga erishish uchun sarf qilinadigan uzoq vaqt davomida, turli xildagi vaziyatlarda namoyon qilinadigan kompetentliklarning to'liq to'plamini nazarda tutish kerak bo'ladi. Bunda inson duch kelib qolgan muayyan vaziyat uning rivojlanishiga, qadriyatlarining shakllanishiga va yangi kompetentliklarni egallashiga bevosita ta'sir etadi. O'qituvchining innovatsion kompetentligini ta'lim jarayonida shakllantirish quyidagi ko'nikma va malakalarni rivojlantirish imkonini beradi:

- mustaqil ravishda uzoq va yaqin, ichki va tashqi bilimlar tizimini va mahoratini yangi vaziyatga ko'chiradi;

- an'anaviy vaziyatlarda yangi muammolarni his etadi;

- ob'yekt an'anaviy funksiyasi o'rniga yangisini tasavvur qiladi;

- ob'yekt tuzilishini tasavvur qiladi;

- masalalarni yechishda muqobil yechimlarni ham hisobga oladi;

- yangi muammolarni hal etishda faoliyatning oldindan ma'lum bo'lgan usullari va yo'llarini qayta ishlaydi va h.k.

Albatta innovatsion-psixologik mexanizmlarni joriy ta'minlashda bu psixologik xususiyatni e'tibordan qochirmaslik lozim bo'ladi. I.Abdullayeva va uning shogirdlari rivojlanayotgan jamiyatda iqtisodiy va innovatsion tafakkur innovatsion kompetentlikni asosi sifatida ijtimoiy-falsafiy jihatdan o'rgangan. Uning fikricha, innovatsion-psixologik mexanizmlar albatta ijtimoiy normalar asosida boshqarilib turilishi lozim. [2]

A.Saitqosimov innovatsion ong, tafakkur, kreativlik, liderlik kabi psixologik xususiyatlarni ilmiy jihatdan tadqiq etgan hamda jamiyatda innovatsiyalarni joriy etishni tartibga solish, amaliy natijalarini esa davlat siyosatiga muvofiqlashtirish uchun «Innovatsion tadqiqot markazlarini tashkil etish lozimligini» ko'rsatib o'tgan. Tadqiqotchining fikricha, ta'lim tizimida klaster tizimini joriy etish, oliygohlar qoshida maktablar, bog'chalar, texnopark kabilarni tashkil etib, ishlab chiqilgan mahsulotlarni miqyosini kengaytirish uchun tijoratlashtirish lozim [4].

D.G. Muxamedova olib borgan tadqiqot ishlarida oliy ta'lim muassasalarida innovatsion faoliyatni ta'minlashga qaratilgan ta'lim menejerlarini tayyorlash dasturini quyidagicha ya'ni, insonparvarlik tamoyili; demokratlashtirish tamoyili; ilmiylik tamoyili; uzviylik, uzluksizlik va integratsiya tamoyili; individuallashtirish tamoyili; ta'lim menejerini innovatsion faoliyatga tayyorlashni yuksaltiruvchi, yo'naltiruvchi tamoyil; innovatsionlik tamoyili; interaktivlik tamoyili; tayyorgarlikning mazmun va shaklini variatsiyalash tamoyillari ko'rinishida ishlab chiqishni tavsiya etadi. Olimaning fikricha oliy ta'lim muassasalarida ta'lim menejerlarini tayyorlash uchun ishlab chiqilgan dastur o'z ichiga motivatsion, kompensatorlik, korrektsionalovchi, prognostik, diagnostik, rag'batlantiruvchi, axborotlashgan, konsultativ kabi asosiy vazifalarni qamrab olishini alohida ta'kidlaydi. Bundan ko'rinadiki, ta'lim menejerlarining muvaffaqiyatli faoliyati ularni tayyorlov bosqichida amalga oshirilsa, ta'lim samaradorligini ta'minlashning poydevori mustahkam ko'rinishga ega bo'ladi.

B.S.Abdullayeva tomonidan olib borilgan tadqiqot ishlarida bo'lajak o'qituvchilardagi funksional holatning latepal profil jarayonga ta'siri «muvaffaqiyatga intilish», «kasbni egallashga intilish», «ijtimoiy» motivlash va «progressiv-stenik» hissiy sifatlab orasidagi integrativ xususiyatlarning ijodiy innovatsion faollikda namoyon bo'lishi tufayli, o'quv-ilmiy faollikning «yangilikka ta'sirchanlik» sifati bilan motivatsion jihatlarining rivojlanishiga iditiv bog'liq ekanligi o'rganilgan [1]

Psixolog olim K.A.Farfiyevaning "O'spirinlarda ilmiy-innovatsion tafakkur shakllanishining ijtimoiy-psixologik vositalari" mavzusidagi psixologiya fanlari doktori ilmiy darajasi uchun tayyorlangan dissertatsiyasida yoshlarning ilmiy faoliyatiga yo'naltirish orqali

ularning ilmiy tasavvurlarini boyitish va tafakkurini yuksaltirishga erishish, ilmiy-innovatsion faoliyatni shakllanishiga imkoniyat yaratuvchi psixologik muhitni yaratish, ilmiy tasavvurlar shakllanishida ota-ona, o'qituvchilar, referent guruhlarining ibrat va namuna sifatidagi ta'siri, ommaviy axborot vositalaridan uzatilayotgan ilmiy-innovatsion xabarlarining roli yoshlarning ilmiy-innovatsion tafakkuri shakllanishini ijtimoiy-psixologik jihatdan takomillashtirishga oid ilmiy-amaliy tadqiqotlar o'tkazgan. Ta'kidlash joizki, o'spirinlarda ilmiy innovatsion tafakkurni shakllantirib borish ta'lim tizimining samaradorlik darajasini yanada oshirish bilan keyingi bosqichlarda ham ilmiy ijodiy yondashuv imkoniyatlarni ta'minlashga yordam beradi [3].

Natijalar. Biz tadqiqotimiz davomida N.M. Lebedeva, A.N. Tatarko tomonida ishlab chiqilgan "Shaxsning innovatsion xususiyati va o'z-o'zini baholash darajasini aniqlash" so'rovnomasidan olingan natijalarni tahlil qilganmiz.

Shaxsning innovatsion xususiyati va o'z-o'zini baholash darajasini aniqlash"
metodikasi orqali olingan natijalar tahlili (n=390)

Shkalalar nomi	1-bosqich (n=90) M	3-bosqich (n=80) M	Farqlar (t)	p
Ijodkorlik	4,3	2,1	-2,2	0,05
Muvaffaqiyatga erishishga tavakkal qilish	2,2	4,6	-2,1	0,05
Kelajakka yo'nalganlik	3,2	3,7	-1,4	0,10

"Shaxsning innovatsion xususiyati va o'z-o'zini baholash darajasini aniqlash" metodikasi orqali olingan natijalar tahliliga o'tadigan bo'lsak, "Ijodkorlik" ($t=-2,2$; $p\leq 0,05$) hamda "Muvaffaqiyatga erishishga tavakkal qilish" ($t=-2,1$; $p\leq 0,05$) omillarida ahamiyatli farqlar kuzatildi. "Kelajakka yo'nalganlik" ($t=-1,4$; $p\leq 0,10$) omilida esa ishonchli farqlar kuzatilmadi.

Dastlabki, "Ijodkorlik" omili 1-bosqich talabalarida yuqori natijani qayd etdi ($t=-2,2$; $p\leq 0,05$). Ijodkorlik prinsipial yangi g'oyalarni yaratishga tayyorligi bilan ajralib turadigan insonning ijodiy qobiliyati hisoblanadi. P.Torrensning fikriga ko'ra, ijodkorlik kamchiliklarga yoki qarama-qarshiliklarga nisbatan sezgirlikni oshirish, ushbu muammolarni aniqlash bo'yicha harakatlar, farazlarni ilgari surish, gipotezalarni sinash va o'zgartirish asosida yechimlarni topish bilan izohlanadi. Oliy ta'lim tizimida tahsil olayotgan 1-bosqich talabalarida mazkur omilning yuqori bo'lishi bevosita ularning universitet haqidagi dastlabki fikrlari bilan bog'liqdir. Bu esa quyi bosqich talabalarini yuqori bosqich talabalariga nisbatan turli xildagi muammoli vaziyatda to'g'ri yechim topa olishlari va har qanday yangilikni osongina qabul qilishlaridan darak beradi. Shuningdek har qanday yangicha g'oyalarni nafaqat egallashlari balki bevosita uning ishtirokchisiga aylanishlari mumkinligini ta'minlaydi. Mazkur sifatlar esa ulardagi innovatsion kompetentlikni oshishiga bevosita o'z ta'sirini ko'rsatadi. Yoki mazkur holatni talabalarni ijtimoiy faoligi bilan ham izohlash mumkin, ya'ni o'rta o'spirinlik (talabalik) yoshida ijtimoiy mavqega ega bo'lish istagi ularni ijtimoiy faolligini, ijtimoiy faollik esa ma'lum darajadagi ijodkorlikni talab etadi va ularning xulq-atvorida, tafakkurida, faoliyatida, shaxslararo munosabatlarida aynan shu narsa namoyon bo'ladi.

"Muvaffaqiyatga erishishga tavakkal qilish" omilida esa aksincha 3-bosqich talabalari yuqori natijani ko'rsatishdi ($t=-2,1$; $p\leq 0,05$). Mazkur holatni ularning ijtimoiylashuv jarayonlari bilan izohlash mumkin. Bunday tipga mansub shaxslarda konstruktiv, ijobiy natijalarga erishishni xohlaydigan, ular odatda o'zlariga, qobiliyatlariga ishonishadi, mas'uliyatli, tashabbuskor va faol, maqsadlarga erishishda qat'iyatlilik, maqsadga muvofiqlik bilan ajralib turadi. Bundan tashqari ta'lim olish davomida yuzaga keladigan to'siqlarni yengish yo'llarini izlaydilar. 1-bosqich talabalarida esa ulardagi ma'suliyat hissining kuchliligi, muvaffaqiyatga erishish yo'llari haqida emas, balki bu muvaffaqiyatsizlikdan qochish yo'llari, qaror qabul qilishdagi har tomonlama natijani faraz qila olish, xato qilishdan qo'rqish haqida ko'proq o'ylashlari bilan belgilanadi.

Metodikamizning so'ngi "Kelajakka yo'nalganlik" omilida farqlar kuzatilmadi ($t=-1,4$; $p\leq 0,10$). Demak, har ikkala respondentlar guruhida ta'lim olishdan asosiy maqsad faoliyat

samaradorligini oshirish orqali o'z kelajagini qurish, har qanday o'zgarishlarga tayyor turish, maqsadga erishishda qat'iyatlilik, ta'lim davomida o'zlashtirilgan egallagan bilim, ko'nikma va malakani real kasbiy hayotda muvaffaqiyatli tarzda qo'llash imkoniyati mavjudligi bilan izohlanadi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, yuqoridagi omillar innovatsion kompetensiyasining bazaviy komponentlari hisoblanib, talabalarni o'quv faoliyati davomida ta'lim sifatini ta'minlaydigan, yangi g'oyalarni ilgari surish, yangi ishlanmalarni joriy etishga shaxsiy va kasbiy jihatdan tayyorgarliklarini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Oliy ta'lim muassasasi talabalarida innovatsion kompetentlikni shakllantirish masalasi ta'lim tizimining eng dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib, uning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishga ta'siri tobora ortib bormoqda. Hozirgi kunda raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash, ularning mustaqil fikrlash, muammolarni hal qilish va kreativ qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantirish ta'lim siyosatining asosiy vazifasiga aylangan. Shu bois, innovatsion kompetentlikning shakllanishida faqatgina individual ko'nikmalarni emas, balki shaxsning murakkab vaziyatlarda o'z kompetensiyalarini kompleks ravishda qo'llash imkoniyatlarini ham baholash muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdullayeva B.S. "Bo'lajak o'qituvchilar o'quv-ilmiy faoliyati motivatsiyasining psixofiziologik determinantlari" Psixol.f.d. (DSc)... dissertatsiya avtoreferati: 19.00.01. 19.00.02 – Buxoro.-2022. - 56 b.
2. Abdullaeva I.G'. Milliy taraqqiyotning yangi bosqichida iqtisodiy va innovatsion tafakkur uyg'unligi // Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiya avtoreferati. - Samarqand, 2019. - 48 b.
3. Farfiyeva. K.A. O'spirinlarda ilmiy-innovatsion tafakkur shakllanishining ijtimoiy-psixologik vositalari. Psixologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiya avtoreferati 19.00.05. Toshkent -2022. 67 b.;
4. Saitqosimov A.I. Fuqarolik jamiyatini barpo etishda ijtimoiy sohani innovatsion rivojlantirish qonuniyatlari // Falsafa fanlari bo'yicha fan doktori (DSc) dis. avtoreferati. – Samarqand, 2019. - 61 b.
5. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: Монография. – М.: МОСУ, 2001. –С. 272.
6. Шкатова Т.Г. Содержание профессиональной компетентности педагога. // Ярославский педагогический вестник, 2010, №1. –С. 100–103

Axmadoy Nazirjon Rahmat o'g'li,
Buxoro davlat universiteti psixologiya kafedrasida dotsenti,
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

O'SMIRLAR KONSTRUKTIV XULQ-ATVORINI RIVOJLANTIRISHGA TA'SIR QILUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR

Annatsiya. Mazkur ilmiy ishda o'smirlar davrida konstruktiv xulq-atvorni shakllantirish jarayoni va unga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqotda oilaviy muhit, maktabdagi pedagogik munosabatlar, tengdoshlar guruhi, ommaviy axborot vositalari va shaxsning individual psixologik xususiyatlari konstruktiv xulq-atvorni shakllantirishdagi asosiy omillar sifatida ko'rib chiqilgan. Shuningdek, konstruktiv xulq-atvor tushunchasi, uning turlari va ijtimoiy moslashuvdagi ahamiyati psixologik yondashuvlar asosida izohlangan. Tadqiqot natijalari o'smirlar tarbiyasida samarali psixologik va pedagogik strategiyalarni ishlab chiqishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar. o'smirlik, konstruktiv xulq-atvor, ijtimoiy-psixologik omillar, oila, maktab muhiti, tengdoshlar guruhi, psixologik rivojlanish, ijtimoiy moslashuv

Аннотация. В данном научном исследовании рассматривается процесс формирования конструктивного поведения у подростков и социально-психологические факторы, влияющие на него. Анализируются такие ключевые элементы, как семейная среда, педагогическое взаимодействие в школе, влияние группы сверстников, средства массовой информации, а также индивидуально-психологические особенности личности. Также дается определение понятию конструктивного поведения, его виды и значение в процессе социальной адаптации. Полученные результаты имеют практическое значение для разработки эффективных психологических и педагогических стратегий в воспитании подростков.

Ключевые слова: подростковый возраст, конструктивное поведение, социально-психологические факторы, семья, школьная среда, группа сверстников, психологическое развитие, социальная адаптация

Annotation. This scientific study explores the process of forming constructive behavior in adolescents and the socio-psychological factors influencing it. The analysis focuses on key elements such as family environment, pedagogical relationships in school, peer group influence, mass media, and individual psychological characteristics. The concept of constructive behavior, its types, and its importance in social adaptation are examined through psychological approaches. The findings are of practical value for developing effective psychological and pedagogical strategies in adolescent education.

Keywords: adolescence, constructive behavior, socio-psychological factors, family, school environment, peer group, psychological development, social adaptation

Kirish. Bugungi kunda jamiyat hayotida yuz berayotgan ijtimoiy, siyosiy va madaniy o'zgarishlar yosh avlod, xususan, o'smirlarning ijtimoiylashuvi va xulq-atvor shakllanishi jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, o'smirlik davri inson hayotida psixologik jihatdan eng murakkab, qarama-qarshiliklarga boy va shaxsiy o'sish davri hisoblanadi. Shu bois ushbu bosqichda o'smirlarning konstruktiv xulq-atvori, ya'ni muammoli vaziyatlarni ijobiy hal etish, ijtimoiy muhitga moslashish, zo'ravonlik va agressivlikdan yiroq bo'lish kabi fazilatlarini shakllantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Konstruktiv xulq-atvorni rivojlantirish nafaqat shaxsning psixologik barqarorligini ta'minlashda, balki jamiyatda sog'lom muhitni yaratishda ham muhim omil sanaladi. Bunda oilaviy tarbiya, maktab muhiti, tengdoshlar guruhi va ommaviy axborot vositalarining ta'siri bilan bir qatorda o'smirning ichki psixologik xususiyatlari ham muhim rol o'ynaydi.

Mazkur tadqiqotda aynan o'smirlik davrida konstruktiv xulq-atvor shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlash, ularning o'zaro bog'liqligini tahlil qilish va samarali tarbiyaviy yondashuvlarni ishlab chiqish maqsad qilib olingan.

Ijtimoiy psixologik omillar, jumladan, oilaviy muhit, tengdoshlar ta'siri, jamiyatdagi normativlar va media kontentlar o'smirning xulq-atvorini shakllantirishda katta rol o'ynaydi. Shuningdek, o'smirning shaxsiy psixologik holati, o'ziga bo'lgan ishonchi va mustaqil fikrlash qobiliyati uning konstruktiv xulq-atvori rivojlanishida markaziy omil hisoblanadi. O'smirlar bu davrda o'z hissiyotlarini boshqarishni, qarorlar qabul qilishni va ijtimoiy vaziyatlarga to'g'ri javob berishni o'rganadilar. Maqolada o'smirlarning konstruktiv xulq-atvorini shakllantirishdagi ijtimoiy psixologik omillarni tahlil qilib, bu jarayonning ahamiyatiga alohida e'tibor qaratiladi. O'smirlik davridagi to'g'ri yo'l-yo'riqlar, ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish va shaxsiy xulq-atvorni shakllantirishda samarali strategiyalar haqida so'z yuritiladi.

Adabiyotlar tahlili: O'smirlar psixologiyasi va ijtimoiy rivojlanishiga oid tadqiqotlar keng va chuqur tadqiq etilgan. Konstruktiv xulq-atvorni shakllantirishga ta'sir qiluvchi omillarni o'rganishda ilmiy adabiyotlar asosiy manba hisoblanadi. Quyida o'smirlarning konstruktiv xulq-atvori va ijtimoiy psixologik omillar bilan bog'liq ayrim asosiy tadqiqotlar va nazariyalar tahlil qilinadi.

Erikson (1963) o'smirlik davrini "kimlikni izlash" bosqichi deb atagan. Uning fikricha, o'smirlikda shaxsiyatni aniqlash va o'zlikni anglash jarayoni yuzaga keladi, bu esa ijtimoiy muhit va tengdoshlar ta'siri bilan chambarchas bog'liq. O'smirlarning o'ziga bo'lgan munosabati, oiladagi ta'sir va jamiyatning normativlariga moslashish xulq-atvorning konstruktiv shakllanishiga olib keladi.

Vygotsky (1978) ta'kidlaganidek, o'smirlarning kognitiv va ijtimoiy rivojlanishi ijtimoiy aloqalar va madaniy muhitda o'tgan tajribalarga bog'liqdir. U, ayniqsa, "yaqinlashish zonasining" ahamiyatini ta'kidlagan, ya'ni o'smirlar o'zlariga yyetarlicha yordam olishlari uchun, tengdoshlar va kattalar bilan aloqalar o'ta muhimdir. Bu jarayonlar konstruktiv xulq-atvorni rivojlantirishga turtki beradi.

Bandura (1977) o'zining ijtimoiy o'rganish nazariyasida o'smirlarning xulq-atvori va qarashlari o'rganish va imitatsiya orqali shakllanishini ko'rsatadi. Uning fikricha, o'smirlar atrof-muhitni kuzatib, kattalardan va tengdoshlaridan o'rganadilar. Bu, o'z navbatida, ijtimoiy va psixologik ko'nikmalarni rivojlantirishda, xulq-atvorni konstruktiv yo'nalishda shakllantirishda asosiy omillardan biridir.

Bowlby (1969) o'zining bog'lanish nazariyasida ota-onalar bilan bo'lgan mustahkam hissiy bog'lanishning o'smirlarning ijtimoiy va psixologik rivojlanishiga ta'sirini ko'rsatadi. Unga ko'ra, o'smirlar oilaviy munosabatlardan o'rgangan hissiy tajribalarini tengdoshlar bilan bo'lgan aloqalarda qo'llaydilar. O'smirlarning xulq-atvori, mustahkam va muvozanatli bog'lanish orqali ko'proq konstruktiv va ijtimoiy jihatdan moslashuvchan bo'ladi.

Piaget (1952) o'smirlik davrini "formaning mantiqiy fikrlash" bosqichi deb ta'riflagan. Bu davrda o'smirlar mantiqiy va abstrakt fikrlashni o'rganadilar, bu esa ularning xulq-atvorini kengaytiradi. Konstruktiv xulq-atvorni shakllantirishda, o'smirlarning bilim va ijtimoiy tushunchalari o'zaro bog'liq bo'lib, ular muammolarni hal qilishda yangicha yondashuvlarni qo'llay boshlaydilar.

O'smirlarning tengdoshlar guruhi ularga o'ziga xos ta'sir ko'rsatadi. O'smirlar o'zlariga xos ijtimoiy tarmoqlarni yaratadilar va o'z xulq-atvorlarini tengdoshlarining fikrlariga qarab shakllantiradilar. Tengdoshlar ta'siri (Jessor va Jessor, 1975) konstruktiv xulq-atvorni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi, chunki bu davrda o'smirlar o'zini jamiyatda qabul qilish va muvozanatni saqlash uchun doimiy ravishda ijtimoiy standartlarga moslashishga harakat qiladilar.

Muhokama. O'smirlarda konstruktiv xulq-atvorni shakllantirish jarayoni murakkab va ko'plab ijtimoiy-psixologik omillar bilan bog'liq. Maqolada ko'rsatilganidek, o'smirlik davrida shaxsiy rivojlanishning asosiy jihatlaridan biri, bu o'smirning o'zlikni anglash va ijtimoiy muhitda moslashishdir. Bu jarayonda ijtimoiy, psixologik va oilaviy omillar o'zaro ta'sir ko'rsatib, o'smirning xulq-atvorini shakllantiradi va uni konstruktiv tarzda rivojlantiradi.

Birinchi navbatda, o'smirning oilaviy muhitdagi roli alohida ahamiyatga ega. Ota-onalar, qarindoshlar va boshqa yaqin shaxslar o'smirning o'ziga bo'lgan munosabatini, o'zlikni anglashini va uning ijtimoiy aloqalarini shakllantiradi. Oiladagi mustahkam hissiy bog'lanish, o'smirlarning

o'zini xavfsiz his qilishlariga yordam beradi va o'zini ifoda etishda konstruktiv yondashuvlarni qo'llashlariga turtki bo'ladi. Bu, ayniqsa, Bowlby va Vygotsky kabi olimlarning nazariyalarida o'z aksini topgan. Oiladagi yordamsiz, qayg'uli yoki nizolarli muhitda ulg'aygan o'smirlarning ijtimoiy va psixologik rivojlanishida qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin. Shunday qilib, oilaviy muhit o'smirlarning ijtimoiy moslashuvchanligi va muvozanatli xulq-atvorini shakllantirishda beqiyos ahamiyatga ega.

Ikkinchidan, tengdoshlar guruhi o'smirlar uchun juda muhim psixologik omildir. O'smirlar tengdoshlarining fikriga katta e'tibor beradilar, chunki ular o'zlarini qabul qilish va jamiyatdagi o'rnini aniqlash uchun bu guruhga tayanadilar. Bandura va Eriksonning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, o'smirlar o'zlarining xulq-atvorlarini ko'pincha tengdoshlarining xulq-atvorini kuzatib, o'rganadilar. Bu jarayon, o'smirlarning o'ziga bo'lgan ishonchining rivojlanishiga va ijtimoiy ko'nikmalarni mustahkamlashga yordam beradi. Shuningdek, tengdoshlar guruhi, o'smirlarning o'zini ijtimoiy jihatdan ifodalash va qarorlar qabul qilishda konstruktiv yondashuvlarni rivojlantirishiga yordam beradi.

Shuningdek, o'smirlarning shaxsiy rivojlanishi va o'zlikni anglash jarayonida, Vygotsky va Piaget kabi olimlarning nazariyalariga asoslanib, ijtimoiy aloqalar va madaniy muhitning ta'siri muhim rol o'ynaydi. O'smirlarning mantiqiy fikrlash va abstrakt fikrlashga o'tishi, kognitiv rivojlanishning o'ziga xos bosqichlaridan biridir va ularning ijtimoiy xulq-atvorini shakllantirishda sezilarli o'zgarishlarga olib keladi. Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasiga ko'ra, o'smirlar yangi bilimlarni o'zlashtirib, muammolarni hal qilishda mantiqiy yondashuvni rivojlantiradilar. Bu, o'z navbatida, ularning ijtimoiy moslashuvchanligini oshiradi va konstruktiv xulq-atvorni shakllantirishga yordam beradi.

Shuningdek, o'smirlarning ijtimoiy normativlarga bo'lgan munosabati va jamiyatdagi rolini anglash, ular uchun yangi mas'uliyatlar va qarorlar qabul qilishda yordam beradi. O'smirlar, jamiyatdagi qoidalar va normalarga moslashishda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin, lekin ular uchun ijtimoiy tayanchlar va yordamlashuvchi muhit zarur. Bu, ayniqsa, o'smirlar davrida shaxsiy qarorlar qabul qilishda yordam beradi. Biroq, konstruktiv xulq-atvorning shakllanishi ham ijtimoiy va psixologik muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Misol uchun, oiladagi munosabatlar, tengdoshlar ta'siri yoki ijtimoiy bosim o'smirlarning salbiy xulq-atvorini kuchaytirishi mumkin. O'smirlar, ayrim hollarda, o'zlarini jamiyatda qabul qilinish va hurmatga sazovor bo'lish uchun to'g'ri yo'lni topolmasliklari mumkin. Bu holat, o'z navbatida, o'zlikni anglash va shaxsiy o'zgarishlarga olib kelishi mumkin.

1-jadval

Tadqiqot komponenti	Mazmuni
Tadqiqot ob'yekti	O'smirlar davrida shaxsning ijtimoiy-psixologik rivojlanish jarayoni
Tadqiqot predmeti	O'smirlarning konstruktiv xulq-atvorini shakllantirishga ta'sir qiluvchi ijtimoiy-psixologik omillar
Tadqiqot maqsadi	O'smirlar konstruktiv xulq-atvorining shakllanish jarayoniga ta'sir etuvchi asosiy ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlash va ularning ta'sir mexanizmini o'rganish
Tadqiqot vazifalari	1. Konstruktiv xulq-atvor tushunchasini nazariy jihatdan tahlil qilish; 2. O'smirlar yoshiga xos psixologik xususiyatlarni aniqlash; 3. Konstruktiv xulq-atvorni shakllantiruvchi ijtimoiy omillarni (oilalar, maktab, tengdoshlar) tahlil qilish; 4. Amaliy tadqiqot orqali omillar ta'sirini o'rganish
Ilmiy faraz (gipoteza)	Agar o'smirlar konstruktiv xulq-atvorni shakllantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillar bilan to'g'ri ta'minlansa, ularning ijtimoiy moslashuvi va shaxsiy o'sishi samaraliroq kechadi
Tadqiqot metodlari	- Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish - Psixologik so'rovnomalar - Kuzatish

	- Intervyu va suhbat - Eksperimental metodlar (agar mavjud bo'lsa)
Tadqiqot bazasi	Umumta'lim maktablarida tahsil olayotgan 13–16 yoshli o'quvchilar (o'smirlar)
Tadqiqotning amaliy ahamiyati	Tadqiqot natijalari asosida o'smirlarning konstruktiv xulq-atvorini shakllantirishga yo'naltirilgan psixologik-pedagogik tavsiyalar ishlab chiqiladi

Xulosa. O'smirlik davri inson rivojlanishining murakkab va hayotiy bosqichi bo'lib, bu davrda o'smirlarning xulq-atvori, psixologik holati va ijtimoiy aloqalari sezilarli o'zgarishlarga uchraydi. Konstruktiv xulq-atvorni shakllantirishda ijtimoiy psixologik omillar, jumladan, oilaviy muhit, tengdoshlar ta'siri, jamiyatdagi normativlar va o'smirning shaxsiy psixologik holati katta rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдурахманова Г.Ж. *Ёш психологи.* – Тошкент: “Шарк”, 2017.
2. Allport G. *The Nature of Prejudice.* – Reading, MA: Addison-Wesley, 1954.
3. Асмолов А.Г. *Психология личности.* – Москва: МГУ, 2007.
4. Bekhterev V.M. *Kollektiv refleksiya psixologiyasi.* – Toshkent: O'zR FA, 2001.
5. Bronfenbrenner U. *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design.* – Harvard University Press, 1979.
6. Xalilova D.X. *Yosh fiziologiyasi va psixologiyasi.* – Toshkent: “Fan”, 2020.
7. Vygotsky L.S. *Psixologik taraqqiyotning madaniy-tarixiy nazariyasi.* – Toshkent: “O'qituvchi”, 1991.
8. Erkaev M.M. *O'smirlar psixologiyasi.* – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2018.
9. Davletshin M.S. *Psixologiya asoslari.* – Toshkent: TDPU, 2006.
10. Erikson E. *Identity: Youth and Crisis.* – New York: Norton, 1968.
11. Musurmonova O. *Yoshga doir psixologiya.* – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2019.
12. Bandura A. *Social Learning Theory.* – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1977.
13. Zokirova D.S. *Oila psixologiyasi.* – Toshkent: “Fan”, 2016.

Turaxonov Abdukarim Eshkuziyevich,

Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi Ta'lim sifati nazorati bo'limi boshlig'i.
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

UMUMIY O'RTA TA'LIM MUASSASALARI RAHBARLARINING BOSHQARUV FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim muassasalari rahbarlarining boshqaruv salohiyatini rivojlantirishga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar tizimli ravishda tahlil etilgan. Boshqaruv salohiyati zamonaviy ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim psixologik va ijtimoiy mezonlardan biri sifatida qaraladi. Tadqiqotda rahbar shaxsining ijtimoiy motivatsiyasi, emotsional intellekti, kommunikativ kompetentligi va qaror qabul qilishdagi psixologik tayyorgarligi kabi omillar boshqaruv salohiyatining shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynashi ko'rsatib berilgan. Maqolada, shuningdek, boshqaruv jarayonlarida rahbarlarning sotsiometrik pozitsiyasi, tashkilot ichidagi ijtimoiy-psixologik iqlim, yetakchilik uslublari va ijtimoiy ta'sir strategiyalarining ahamiyati ilmiy asosda bayon etilgan.

Kalit so'zlar: rahbar kadrlar, boshqaruv salohiyati, ijtimoiy-psixologik omillar, ta'lim tizimi, yetakchilik, emotsional intellekt, kommunikativ kompetentlik, psixologik diagnostika, boshqaruv malakasi, tashkilot ichki muhit

Аннотация. В данной статье системно проанализированы социально-психологические факторы, влияющие на развитие управленческого потенциала руководителей общеобразовательных учреждений. Управленческий потенциал рассматривается как один из ключевых психологических и социальных критериев повышения эффективности современного образовательного процесса. В исследовании показано, что такие факторы, как социальная мотивация личности руководителя, эмоциональный интеллект, коммуникативная компетентность и психологическая готовность к принятию решений играют решающую роль в формировании управленческого потенциала. Также в статье научно обосновано значение социометрической позиции руководителя, социально-психологического климата в организации, стилей лидерства и стратегий социального влияния в процессе управления. На основе эмпирических материалов предложены рекомендации по диагностике психологического состояния управленческих кадров и их развитию.

Ключевые слова: руководящие кадры, управленческий потенциал, социально-психологические факторы, система образования, лидерство, эмоциональный интеллект, коммуникативная компетентность, психологическая диагностика, управленческие навыки, внутренняя среда организации.

Annotation: This article presents a systematic analysis of the socio-psychological factors influencing the development of managerial capacity among leaders of general secondary education institutions. Managerial capacity is viewed as one of the essential psychological and social criteria for enhancing the effectiveness of the modern educational process. The study demonstrates that the leader's social motivation, emotional intelligence, communicative competence, and psychological preparedness for decision-making play a decisive role in shaping managerial capacity. The article also provides a scientific rationale for the importance of the leader's sociometric position, the socio-psychological climate within the organization, leadership styles, and strategies of social influence in management processes. Based on empirical data, the article offers practical recommendations for diagnosing and developing the psychological condition of managerial personnel.

Keywords: managerial staff, managerial capacity, socio-psychological factors, education system, leadership, emotional intelligence, communicative competence, psychological diagnostics, managerial skills, internal organizational environment.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar rahbar kadrlarning shaxsiy va kasbiy salohiyatiga, xususan, ularning boshqaruv faoliyatidagi samaradorligiga bo'lgan talablarni tubdan o'zgartirmoqda. Umumiy o'rta ta'lim muassasalari rahbarlarining ta'lim jarayonini strategik boshqarish, jamoani tashkil etish va rivojlantirish, o'quvchilarning ta'lim sifatini ta'minlashdagi roli tobora ortib bormoqda. Bunda rahbarlarning boshqaruv salohiyatini shakllantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlash va ularni rivojlantirish mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biri hisoblanadi.

Zamonaviy psixologik tadqiqotlarda boshqaruv salohiyati faqat ma'muriy bilimlar va texnik ko'nikmalar bilan emas, balki rahbar shaxsining ijtimoiy sezgirliги, emotsional intellekti, kommunikativ kompetentligi va psixologik barqarorligi bilan uzviy bog'liq ekani ta'kidlanadi. Shu boisdan ham rahbar shaxsining ijtimoiy-psixologik portretini aniqlash, ularning jamoa bilan samarali o'zaro ta'sirini o'rganish, qaror qabul qilishdagi psixologik tayyorgarligini baholash bugungi kundagi ilmiy izlanishlarning asosiy yo'nalishlaridan biriga aylangan.

Mazkur maqolada umumiy o'rta ta'lim muassasalari rahbarlarining boshqaruv salohiyatini rivojlantirishga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar tahlil qilinadi, bu omillarni empirik aniqlash va ular asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqish ko'zda tutiladi. O'rganilayotgan masala nafaqat nazariy jihatdan, balki ta'lim amaliyotida rahbar kadrlarning malakasini oshirish, ularning boshqaruv strategiyalarini takomillashtirish uchun ham muhim ahamiyatga egadir.

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy jamiyatda ta'lim tizimi strategik taraqqiyotning asosiy ustunlaridan biri sifatida qaralmoqda. Xususan, umumiy o'rta ta'lim muassasalarining boshqaruv jarayonlari ta'lim sifatini belgilovchi muhim omillardan biri bo'lib, ushbu tizimda faoliyat yuritayotgan rahbar kadrlarning boshqaruv salohiyati, ularning ijtimoiy-psixologik tayyorgarligi va yetakchilik kompetensiyalari bevosita ta'lim samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi. Rahbarlarning faqat tashkiliy-ma'muriy ko'nikmalar bilan emas, balki ijtimoiy ong, emotsional intellekt, kommunikativ qobiliyat, qaror qabul qilishdagi psixologik mustahkamlik singari salohiyat elementlari bilan jihozlangan bo'lishi ta'lim muassasasining ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga moslashuvchanligini ta'minlaydi.

Mamlakatimizda ta'limni modernizatsiyalash jarayonida inson kapitaliga asoslangan boshqaruv modeli joriy etilmoqda. Bu esa, rahbarlarning faqatgina texnik funksiyalar emas, balki ijtimoiy-psixologik jihatdan yetuk, jamoadagi o'zaro munosabatlarni boshqara oluvchi, ijtimoiy muhitga ta'sir o'tkaza oluvchi shaxs bo'lishini talab qiladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 13-apreldagi PQ-110-son qarori va boshqa strategik hujjatlarda ta'lim tizimi rahbarlarining kasbiy kompetensiyasini oshirish, ularni yangi ijtimoiy-siyosiy muhitga tayyorlash muhim vazifa sifatida belgilangan.

Shu nuqtai nazardan, umumiy o'rta ta'lim muassasalari rahbarlarining boshqaruv salohiyatini ijtimoiy-psixologik omillar asosida o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarbdır. Bu boradagi ilmiy tadqiqotlar boshqaruv psixologiyasi, ta'lim menejmenti va shaxslararo munosabatlar sohasiga sezilarli hissa qo'shadi. Tadqiqot natijalari rahbar kadrlarni tanlash, baholash va rivojlantirish mexanizmlarini ilmiy asoslashda xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Rahbar kadrlarning boshqaruv salohiyatini o'rganish masalasi pedagogika, psixologiya, menejment va sotsiologiya fanlari kesishgan nuqtada keng ilmiy yondashuvlarni talab etadi. Ushbu masalaga oid ilmiy qarashlar, xususan, boshqaruv psixologiyasi doirasida chuqur o'rganilgan bo'lib, bu borada xorijiy va mahalliy olimlarning tadqiqotlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Masalan, R. Kets de Vries va D. Goleman o'z tadqiqotlarida rahbar shaxsida emotsional intellekt va o'z-o'zini boshqarish qobiliyatining liderlik samaradorligiga ta'sirini chuqur yoritganlar. Ular boshqaruv salohiyati nafaqat analitik tafakkur, balki hissiy sezgirlik, stressga barqarorlik va sotsial kompetensiyalarning uyg'unligi bilan belgilanadi, degan xulosaga kelganlar [Goleman, 1998].

J. Adair esa rahbarlik samaradorligini «ish bilan bog'liq vazifalar», «guruh ehtiyojlari» va «individdning ehtiyojlari» o'rtasidagi muvozanat bilan izohlaydi va boshqaruvchining ijtimoiy-psixologik fazilatlarini markazga olib chiqadi [Adair, 2009].

Mahalliy olimlardan L.M. Mitina rahbar shaxsining kasbiy o'zini anglash va reflektiv salohiyati orqali ta'limdagi yetakchilik jarayonlarini samarali tashkil qilishni asoslagan. U boshqaruv faoliyatining psixologik mezonlari sifatida kommunikativlik, adaptivlik, motivatsion barqarorlik va shaxslararo muvozanatni ko'rsatadi [Mitina, 2002].

A.K. Markova boshqaruv salohiyatining tarkibiy qismlarini aniqlashda rahbarning kasbiy identifikatsiyasi, shaxsiy pozitsiyasi va o'zgaruvchan sharoitlarga moslasha olish qobiliyatiga alohida e'tibor qaratgan [Markova, 1996].

O'zbekistonda esa V.M. Karimova, G.B. Shoumarov, Z.T. Nishanova kabi psixolog olimlar rahbar kadrlarning shaxsiy fazilatlarini, kommunikativ madaniyati, sotsial tafakkuri va ijtimoiy rolga moslashuvi kabi omillarni chuqur tahlil qilganlar. Jumladan, G.B. Shoumarov (2020) umumta'lim muassasalari boshqaruvida ijtimoiy-psixologik muhit va tashkilot ichki kommunikatsiyasining hal qiluvchi o'rni borligini ko'rsatadi.

So'nggi yillardagi xalqaro tadqiqotlarda (UNESCO, OECD va boshqa ta'lim platformalari asosida) ta'lim tizimida liderlik va boshqaruv salohiyati o'quv sifatini ta'minlovchi asosiy omillardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Shuningdek, rahbar kadrlarning ijtimoiy-madaniy kompetensiyalari, konfliktologik savodxonligi va psixologik moslashuvchanligi ta'lim muassasasining ijtimoiy barqarorligiga ta'sir etuvchi muhim mezon sifatida ko'rilmogda.

Shu bois, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, umumiy o'rta ta'lim muassasalari rahbarlarida boshqaruv salohiyatining rivojlanishi ko'p omilli ijtimoiy-psixologik jarayon bo'lib, u shaxsiy, guruhviy va tashkilot darajasidagi o'zaro munosabatlar asosida shakllanadi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari umumiy o'rta ta'lim muassasalari rahbarlarining boshqaruv salohiyatini shakllantirish va rivojlantirishda ijtimoiy-psixologik omillar hal qiluvchi ahamiyat kasb etishini ko'rsatdi. Boshqaruv salohiyati shaxsning nafaqat kasbiy malakasi va ma'muriy bilimlari, balki u bilan bog'liq bo'lgan psixologik resurslar — kommunikativ kompetensiya, emotsional intellekt, sotsial sezgirlik, refleksiya darajasi kabi xususiyatlar bilan uzviy bog'liqdir. Empirik tahlillar asosida aniqlanishicha, yuqori boshqaruv salohiyatiga ega rahbarlar jamoa bilan ijtimoiy-psixologik muvozanatni ta'minlashda, konfliktli vaziyatlarda konstruktiv yondashuvni tanlashda va qaror qabul qilishda barqarorroq psixologik pozitsiyaga ega bo'ladilar.

Muhokama jarayonida shuningdek, rahbarlar faoliyatida ijtimoiy ta'sir o'tkazish uslublari, liderlik strategiyalari va tashkilot ichki iqlimining o'zaro bog'liqligi tahlil qilindi. Xususan, yetakchilik uslublarning demokratik, muvofiqlashtiruvchi yoki avtoritar shakllarini tanlashda rahbar shaxsining ijtimoiy rollarni anglash darajasi, ijtimoiy intellekti va empatiya qobiliyati muhim rol o'ynaydi. Tashkilot ichidagi ijtimoiy-psixologik muhit barqaror bo'lgan holatlarda rahbarlar o'zlarining boshqaruv resurslarini samaraliroq ishga soladilar, o'qituvchilar jamoasi esa yuqori darajadagi motivatsiya va sodiqlik namoyon etadi.

Shuningdek, muhokamada zamonaviy ta'lim tizimida rahbar kadrlardan talab etilayotgan yangi kompetensiyalar — o'zgaruvchan ijtimoiy sharoitlarga moslashuvchanlik, innovatsion fikrlash, stressga chidamlilik, ijtimoiy mas'uliyat hissi va psixologik refleksiya — boshqaruv salohiyatining zamonaviy tarkibiy elementlari sifatida baholandi. Bularning barchasi ta'lim sohasida inson omilining ustuvorligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Natijalar asosida shuni ta'kidlash lozimki, rahbar shaxsining boshqaruv salohiyati individual omillargina emas, balki u faoliyat yuritayotgan muhitdagi ijtimoiy-psixologik determinantlar bilan shakllanadi. Shuning uchun boshqaruv salohiyatini rivojlantirish bo'yicha dasturlar faqat texnik va metodik tayyorgarlikni emas, balki rahbarlarning psixologik resurslarini aniqlash va mustahkamlashga qaratilgan psixodiagnostik va psixokorreksion yondashuvlarni ham o'z ichiga olishi zarur.

1-jadval

Tadqiqot komponentlari	Mazmuni
Tadqiqotning maqsadi	Umumiy o'rta ta'lim muassasalari rahbarlarining boshqaruv salohiyatini rivojlantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlash va ularni ilmiy asoslash.

Tadqiqotning ob'yekti	Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan rahbar kadrlar.
Tadqiqotning predmeti	Boshqaruv salohiyatini shakllantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillar.
Tadqiqotning muammosi	Boshqaruv salohiyatining rivojlanishida ijtimoiy-psixologik omillar yetarli darajada o'rganilmagan va amaliyotda to'liq qo'llanilmasligi.
Tadqiqot gipotezasi	Agar umumta'lim muassasalari rahbarlarining boshqaruv salohiyatini ijtimoiy-psixologik omillar orqali ilmiy asosda shakllantirish mexanizmlari ishlab chiqilsa, ularning boshqaruv samaradorligi sezilarli darajada ortadi.
Tadqiqot uslublari	Psixologik testlar (emotsional intellekt, kommunikativ kompetensiya), sotsiometrik tahlil, suhbat, kuzatuv, ekspert baholash, SPSS dasturida statistik tahlil.
Nazariy asoslar	Goleman (1998), Adair (2009), Markova (1996), Mitina (2002), Karimova (2020)larning rahbar psixologiyasi va salohiyati haqidagi nazariy qarashlari.
Amaliy ahamiyati	Tadqiqot natijalari asosida rahbarlar uchun psixodagnostik vositalar va rivojlantiruvchi trening dasturlarini ishlab chiqish mumkin.
Kutilayotgan natijalar	Rahbarlarning boshqaruv salohiyatini rivojlantirishda ijtimoiy-psixologik yondashuvning samaradorligini empirik isbotlash va takliflar ishlab chiqish.

Tahlili:

Metodologik jadvalda taqdim etilgan asosiy komponentlar umumiy o'rta ta'lim muassasalari rahbarlarining boshqaruv salohiyatini ijtimoiy-psixologik omillar orqali o'rganishga yo'naltirilgan tadqiqotning tizimli tuzilmasini ifodalaydi. Tadqiqotning **maqsadi** boshqaruv salohiyatini aniqlovchi va rivojlantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlashga qaratilgan bo'lib, bu yo'nalish so'nggi yillarda ta'lim menejmentida dolzarb ilmiy-amaliy muammolardan biri sifatida maydonga chiqmoqda.

Ob'yekt sifatida ta'lim muassasalari rahbarlarining tanlanishi, ularning bevosita boshqaruv faoliyatini amalga oshiruvchi sub'yektlar ekani bilan bog'liq bo'lib, bu tanlov tadqiqotning amaliy ahamiyatini oshiradi. Predmet esa boshqaruv salohiyatining ichki tuzilmasini belgilovchi ijtimoiy-psixologik omillarga qaratilgan. Bu esa rahbar shaxsining emotsional barqarorligi, kommunikativ kompetensiyasi, ijtimoiy sezgirligi, qaror qabul qilishdagi refleksiv tayyorgarligi kabi holatlarni chuqur o'rganishni talab qiladi.

Tadqiqotda ilgari surilgan gipoteza boshqaruv salohiyatini ijtimoiy-psixologik omillar orqali shakllantirish mumkinligi, bu esa rahbarning boshqaruv samaradorligiga bevosita ta'sir etishini isbotlashga qaratilgan. Ushbu gipoteza tadqiqotda tanlangan uslublari — psixologik testlar, sotsiometrik tahlil, kuzatuv va suhbat orqali empirik tarzda tekshiriladi. Shuningdek, natijalar SPSS dasturi yordamida statistik jihatdan qayta ishlanadi, bu esa ilmiy ishonchlilikni ta'minlaydi.

Xulosa. O'tkazilgan nazariy-empirik tadqiqotlar natijasida umumiy o'rta ta'lim muassasalari rahbarlarining boshqaruv salohiyati murakkab ko'p komponentli tizim ekanligi aniqlanib, uning shakllanishida ijtimoiy-psixologik omillar hal qiluvchi rol o'ynashi isbotlandi. Boshqaruv salohiyati nafaqat kasbiy bilim va amaliy ko'nikmalarga, balki rahbar shaxsining emotsional-intellektual darajasi, kommunikativ kompetensiyasi, sotsial sezgirligi, refleksiv yondashuvi va qaror qabul qilishdagi psixologik barqarorligiga ham bevosita bog'liq.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, ta'lim muassasalari rahbarlari faoliyatida ijtimoiy-psixologik omillar boshqaruv samaradorligi, jamoaviy muhitning ijobiy shakllanishi va o'qituvchi-o'quvchi o'rtasidagi uzviy aloqalarning rivojlanishiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, rahbarlarning sotsiometrik pozitsiyasi, ijtimoiy ta'sir strategiyasi va yetakchilik uslublari boshqaruv resurslarini qanday yo'naltirishini belgilab beradi.

Shu boisdan, umumiy o'rta ta'lim muassasalarida rahbar kadrlarning boshqaruv salohiyatini rivojlantirishda faqat texnik yondashuvlar emas, balki ularning psixologik holatini, shaxslararo munosabatlarni, motivatsion holatni va emotsional moslashuvchanlikni ham hisobga olgan kompleks yondashuvlar zarur. Bu boradagi psixodiagnostik va psixokorreksion tadbirlar rahbarlar salohiyatini chuqur tahlil qilish va uni samarali rivojlantirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Goleman D. (1998). *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. New York: Bantam Books. – 352 b.
2. Adair J. (2009). *Effective Leadership Development*. London: Kogan Page. – 144 b.
3. Маркова А.К. (1996). Психология профессионализма. Москва: Знание. – 312 б.
4. Митина Л.М. (2002). Психология развития профессионализма и личности педагога. Москва: Издательский центр «Академия». – 368 б.
5. Karimova V.M. (2020). Ta'lim tizimi rahbarlarining psixologik xususiyatlari. // *Psixologiya va hayot* – Toshkent: TDPU nashriyoti. – №2. – B. 45–52.
6. Nishanova Z.T. (2019). O'quvchilarda yetakchilik xususiyatlarini shakllantirish psixologiyasi. – Toshkent: Fan. – 180 b.
7. Shoumarov G'.B. (2021). Umumiy o'rta ta'lim tizimida boshqaruv psixologiyasining dolzarb masalalari. // *Pedagogik mahorat* – №3(15). – B. 60–67.
8. Robbins S.P., Judge T.A. (2017). *Organizational Behavior*. 17th ed. Pearson Education. – 736 b.
9. Bandura A. (1997). *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. New York: Freeman. – 604 b.
10. Yukl G. (2013). *Leadership in Organizations*. 8th ed. Pearson. – 528 b.

Нусратова Мехринисо Бахиллоевна,
Кандидат философских наук по психологии (PhD), доцент

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МОТИВАЦИИ АЛЬТРУИСТИЧЕСКОГО ПОВЕДЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ

Аннотация. В данной статье представлен социально-психологический анализ мотивации альтруистического поведения у учащихся. Особое внимание уделено раскрытию сущности альтруизма как формы просоциальной активности, а также его мотивационных основ в контексте школьной социализации. Исследованы факторы, влияющие на формирование альтруистической мотивации, включая особенности семейного воспитания, нравственные ориентиры, ценностные установки и межличностные отношения в образовательной среде. Автор рассматривает механизмы развития альтруистических побуждений через социальное обучение, эмпатийные проявления и идентификацию с положительными ролевыми моделями. Теоретические положения подкреплены анализом современных психологических исследований в области мотивации, поведения и социального взаимодействия школьников.

Ключевые слова: альтруизм, мотивация, учащиеся, просоциальное поведение, социализация, ценности, социально-психологические факторы, школьная среда, эмпатия, воспитание.

Annotation: This article presents a socio-psychological analysis of the motivation behind altruistic behavior in students. Special attention is given to the essence of altruism as a form of prosocial activity, as well as its motivational foundations within the context of school socialization. The study examines factors influencing the development of altruistic motivation, including characteristics of family upbringing, moral orientations, value systems, and interpersonal relationships within the educational environment. The author explores mechanisms for fostering altruistic impulses through social learning, empathic expression, and identification with positive role models. Theoretical insights are supported by an analysis of contemporary psychological research in the fields of motivation, behavior, and social interaction among schoolchildren. The findings can be utilized in school psychology practice, educational work, and the development of programs aimed at enhancing prosocial behavior in students.

Keywords: altruism, motivation, students, prosocial behavior, socialization, values, socio-psychological factors, school environment, empathy, upbringing.

Введение. В современном обществе наблюдается возрастающая потребность в формировании у подрастающего поколения моральных ориентиров, основанных на гуманистических и просоциальных ценностях. Одним из важнейших проявлений этих ценностей является альтруистическое поведение, отражающее стремление личности к бескорыстной помощи другим людям. В условиях образовательной среды школьники активно включаются в процессы социализации, где формируются их нравственные установки, мотивационные стремления и модели взаимодействия с окружающими.

Альтруизм, как форма социальной активности, представляет собой неотъемлемую часть развития личности, способствующую укреплению социальных связей, формированию эмпатии, ответственности и взаимопомощи. Однако развитие мотивации альтруистического поведения зависит от целого ряда социально-психологических факторов, таких как особенности воспитания в семье, нравственная атмосфера в учебном коллективе, ролевые модели и уровень эмоциональной восприимчивости учащихся.

Актуальность исследования определяется необходимостью более глубокого понимания механизмов формирования альтруистической мотивации у учащихся с целью повышения эффективности воспитательных и психолого-педагогических воздействий в образовательной среде.

В последние годы в Республике Узбекистан в рамках концепции «Судьбу Родины решает воспитание молодёжи» была создана правовая и нормативная база, направленная на

формирование поколения Нового Узбекистана как креативного, образованного и ответственного за будущее страны. Основной задачей обозначено воспитание молодёжи в духе патриотизма, гражданской ответственности, толерантности и уважения к национальным и общечеловеческим ценностям, с формированием твёрдых жизненных установок. В связи с этим особое внимание уделяется формированию нравственных качеств личности, выявлению социально-психологических факторов, влияющих на развитие альтруистического поведения, и изучению проявлений альтруистических переживаний.

Анализ литературы. Современная система образования требует от психолога наличия профессиональных и личностно значимых качеств, соответствующих вызовам XXI века. Одним из таких ключевых качеств является альтруизм. Как подчёркивает Ирвин Ялом, эффективность профессиональной деятельности психолога определяется не столько знанием теорий, сколько способностью к взаимопониманию с другим человеком.

Таким образом, мотивы альтруистического поведения занимают важное место в профессиональной деятельности психолога. По мнению Ролло Мэя, любая проблема клиента так или иначе связана с ответом на экзистенциальный вопрос «Как жить?», что требует обращения к ценностям и нравственной адаптации [80].

Следовательно, успех психолога определяется наличием гуманистического отношения к универсальным и экзистенциальным ценностям, а также способностью проявлять качества, основанные на мотивах альтруистического поведения. Психолог, независимо от религии, расы, национальности и социального происхождения клиента, обязан действовать в рамках профессиональной этики и с высокой степенью ответственности.

Именно поэтому в современной психологии большое количество исследований проводится в направлении изучения форм поведения, основанных на идеях альтруизма. Альтруизм - это междисциплинарное явление, рассматриваемое в различных науках, однако до сих пор остаётся недостаточно изученным в контексте психологических механизмов, особенно с учётом национальных особенностей.

Так, Е.В. Сидоренко определяет альтруизм как произвольное, добровольное действие, направленное на помощь другим [123]. В.В. Соловьёв под альтруизмом предлагает понимать «нравственную солидарность с другими людьми». О.А. Гулевич отмечает, что альтруизм отличается от других мотивов тем, что в его основе лежит потребность в бескорыстной заботе о других, любви, ответственности и готовности к самопожертвованию ради группы.

На основании вышеизложенных объяснений можно утверждать, что альтруизм представляет собой личностное качество, ориентированное на благо других людей, возникающее на основе устойчивых ценностей и активных эмоциональных состояний. Альтруизм и альтруистическое поведение как психологический феномен формируются и управляются определёнными эмоциональными переживаниями, установками и личностной направленностью. По мнению Б.И. Додонова, для проявления врождённой склонности к альтруизму человек сначала переживает альтруистические эмоции, что в свою очередь способствует формированию альтруистической позиции. Полное осознание этой позиции приводит к устойчивой альтруистической направленности личности.

Обсуждение. На основании вышеизложенных объяснений можно утверждать, что альтруизм представляет собой личностное качество, ориентированное на благо других людей, возникающее на основе устойчивых ценностей и активных эмоциональных состояний. Альтруизм и альтруистическое поведение как психологический феномен формируются и управляются определёнными эмоциональными переживаниями, установками и личностной направленностью. По мнению Б.И. Додонова, для проявления врождённой склонности к альтруизму человек сначала переживает альтруистические эмоции, что в свою очередь способствует формированию альтруистической позиции. Полное осознание этой позиции приводит к устойчивой альтруистической направленности личности.

Альтруизм в поведении личности репрезентируется через следующие ключевые принципы и отражается в её нравственном облике:

1. Принцип справедливости – побуждает личность действовать, не нанося вреда интересам других;
2. Принцип взаимного уважения – проявляется в уважении к интересам и достоинству других как продолжении самоуважения;
3. Принцип сотрудничества – отражает гармонию между личными интересами и потребностями окружающих.

Как видно из данных психологических принципов, сегодня актуально рассматривать альтруизм как ценностную основу в межличностных отношениях. Он становится важным компонентом формирования «психологического иммунитета» у молодёжи к влиянию массовой культуры и деструктивных течений.

Альтруизм можно охарактеризовать как биосоциопсихологическую категорию, поскольку его формирование в системе личностных ценностей происходит поэтапно, под влиянием как биологических, так и психологических и социальных детерминант, имеющих равную значимость. Эти этапы включают:

- Альтруистические наклонности – врождённые инстинкты заботы о близких, составляющие биологическую основу альтруизма и активирующие неосознанные формы помощи;
- Альтруистические чувства – переживания, возникающие на основе указанных наклонностей, обладающие высокой энергетикой и побуждающие к активной помощи другим;
- Альтруистические установки – внутренне устойчивые поведенческие ориентиры, формирующие отношение к другим;
- Альтруистическая направленность – устойчивая личностная черта, характеризующая готовность оказывать помощь другим;
- Мотивы альтруистического поведения – побудительные силы, направленные на бескорыстную помощь;
- Альтруистическое поведение – сознательные или частично осознанные нравственные действия, направленные на благополучие других.

В условиях роста конкуренции между личностями возрастает потребность в так называемом «маскированном альтруизме», что требует развития у молодёжи рационального альтруизма как устойчивого психологического качества. Для этого необходимо с раннего возраста формировать систему гуманистических ценностей. В этом процессе основополагающая роль принадлежит институту семьи, однако не меньшую значимость имеют образовательные учреждения, межличностные отношения и референтные группы, оказывающие влияние на формирование мотивов альтруистического поведения.

Формирование и развитие рационального альтруизма у личности, прежде всего, связано с её интеграцией в общество через призму эмоциональных ценностей. Это создаёт условия для воспитания гармонично развитого поколения - патриотов, вносящих вклад в процветание своей Родины. Особенно важно отметить, что социально активные студенты и учащиеся, обладающие высокой эмоциональной чувствительностью к изменениям в обществе, становятся инициаторами инновационных идей и ответственными гражданами, равнодушными к судьбе своей страны. В этом контексте уровень развития альтруистического поведения, способность действовать в интересах других, общества, народа имеет решающее значение.

С учётом этого изучение феномена альтруистического поведения приобретает особую актуальность. Исследования, посвящённые мотивам альтруистического поведения, проводились в разных научных областях и выделяют три основных направления:

1. Морально-нормативное направление (на основе взглядов Дж. Райта) - сторонники данного подхода рассматривают альтруизм как проявление чувства социального долга и

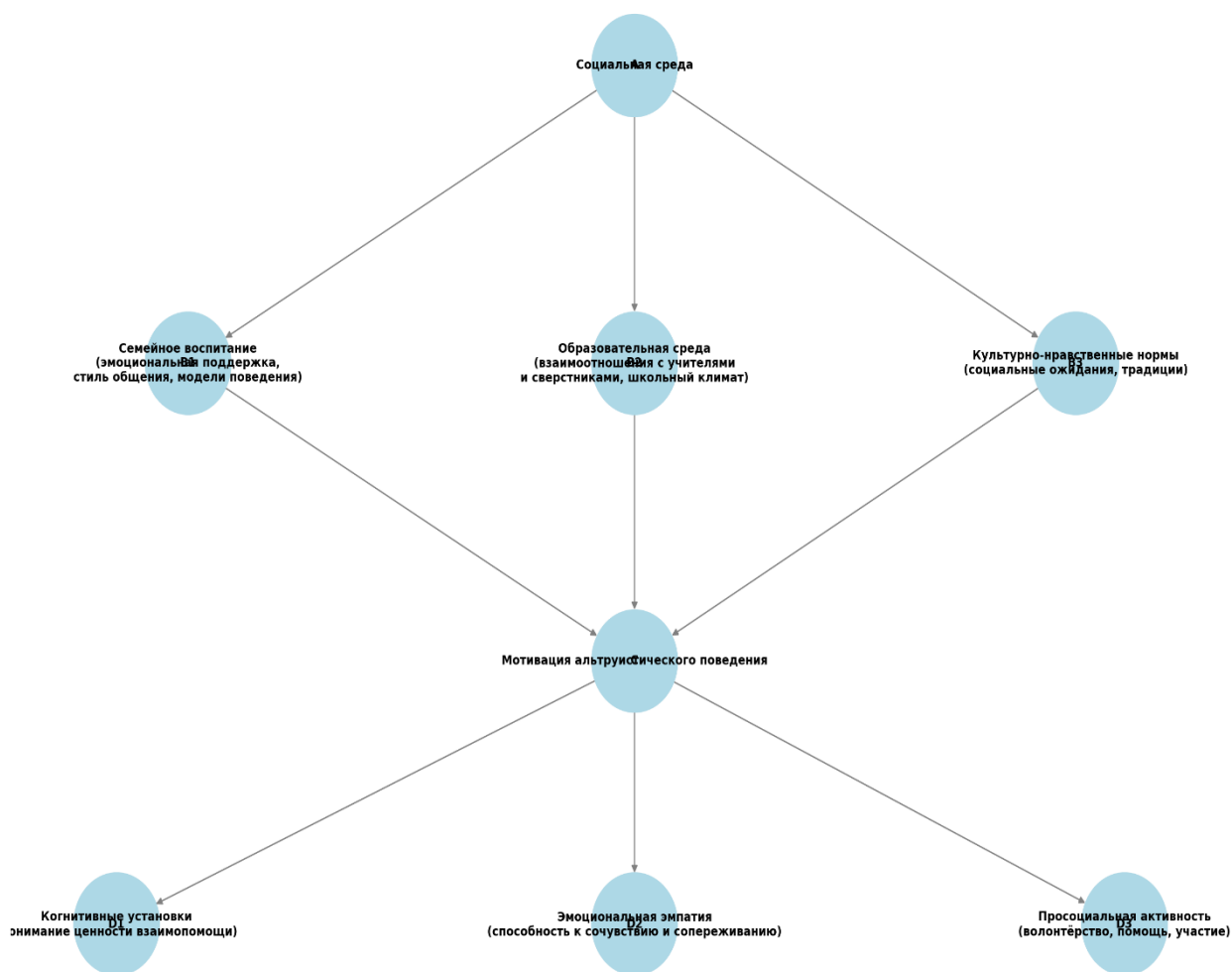
ответственности. По их мнению, человек способен к альтруистическому поведению только при наличии устойчивой системы моральных представлений.

2. Аксиологическое направление (основывается на исследованиях Л. Колберга и Т. Лайкона) - здесь альтруизм трактуется как высшая форма личностного развития. Система моральных понятий должна быть глубоко интегрирована в реальные поведенческие проявления, что отражает высокую степень идентичности между ценностями и действиями.

3. Гуманистическое направление (основано на взглядах восточных мыслителей и философов) - в рамках этого подхода альтруизм рассматривается как вершина акмеологического развития личности, как выражение её совершенства.

«Графически представлены социально-психологические факторы формирования альтруистической мотивации у учащихся».

Социально-психологические факторы формирования
альтруистической мотивации у учащихся

Представленная диаграмма отражает взаимосвязь ключевых социально-психологических факторов, влияющих на формирование альтруистической мотивации у учащихся. Центральным элементом структуры выступает мотивация альтруистического поведения, которая формируется под влиянием нескольких внешних и внутренних условий.

На первом уровне рассмотрена социальная среда как исходная база, внутри которой развиваются личностные и поведенческие особенности учащихся. Эта среда в свою очередь подразделяется на три основных компонента:

1. **Семейное воспитание** - играет важнейшую роль в закладке основ альтруистических установок. Наличие эмоциональной поддержки, примеров

бескорыстного поведения в семье и позитивного общения напрямую способствует формированию у ребёнка стремления помогать другим.

2. Образовательная среда - школьный климат, характер взаимодействия с учителями и сверстниками оказывают значительное влияние на развитие просоциальной мотивации. Поддерживающая и доброжелательная атмосфера усиливает проявления эмпатии и взаимопомощи среди учащихся.

3. Культурно-нравственные нормы - представляют собой систему общественных ожиданий, ценностей и традиций, задающих модели поведения, в том числе и альтруистического. Социальная идентификация с этими нормами служит прочной основой для внутренних побуждений к доброжелательным действиям.

На следующем уровне диаграммы выделены **три составляющих самой альтруистической мотивации:**

- **Когнитивные установки** - осознанное принятие идей о ценности взаимопомощи, справедливости и солидарности. Это рациональная часть мотивационной системы.

- **Эмоциональная эмпатия** - способность к сопереживанию, пониманию чувств и потребностей других людей. Эмпатия служит эмоциональным стимулом к просоциальным действиям.

- **Просоциальная активность** - непосредственное проявление альтруизма в виде конкретных поступков: волонтерство, помощь сверстникам, участие в социальных проектах.

Вывод. Проведённый социально-психологический анализ формирования мотивации альтруистического поведения у учащихся позволяет сделать ряд значимых обобщений. Во-первых, альтруистическая мотивация не является врождённой, а формируется в процессе социализации под воздействием различных факторов - в первую очередь, семейного воспитания, образовательной среды и культурно-нравственных норм. Именно в этих контекстах учащиеся усваивают образцы просоциального поведения, развивают когнитивные и эмоциональные компоненты альтруизма.

Во-вторых, мотивация альтруистического поведения включает в себя как рациональные, так и чувственно-эмоциональные элементы: понимание социальной ценности помощи другим, способность к сопереживанию, а также готовность к конкретным действиям в интересах других людей. Это подчёркивает важность комплексного подхода к воспитанию альтруизма, включающего развитие эмпатии, формирование устойчивых моральных установок и создание поддерживающей социальной среды.

Список литературы:

1. Гулевич О.А. Основные стадии моральной социализации// Институт психологии РАН. 2010. С. 52-66.
2. Додонов Б.И. Эмоции как ценность/ Б.И.Додонов. - М.: Политиздат. 1978. - 272 с.
3. Конт О. Общий обзор позитивизма / перевод с французского И.А.Шапира. под ред. Э.Л.Радлова. - Изд. 2-е. - М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ». 2011. - 296 с.
4. Мей Р. Искусство психологического консультирования. Как дават и обретат душевное здорове / Пер. с англ. М. Будининой, С. Римского. М.: Институт общегуманитарных исследований; Апрель Пресс, 2013. 224 с
5. Современный психологический словарь/ под редакцией Б.Г.Мещерякова, В.П.Зинченко - СПб: Прайм - Евразнак. АСТ. 2007. - 496 с.
6. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии / Е.В. Сидоренко. - СПб.: Социально-психологический центр. 1996. - 350 с.

*Ashrapov Nodirbek Namoz o'g'li,
Buxoro davlat universiteti, Psixologiya kafedrası o'qituvchisi*

O'SPIRINLIK DAVRIDA KOGNITIV RIVOJLANISH BOSQICHLARINING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada, o'spirinlik davrida kognitiv rivojlanish bosqichlarining psixologik mexanizmlari ilmiy jihatdan o'rganilgan. Shuningdek maqolada, kognitiv rivojlanishda ijtimoiy omillar, o'spirinlikda yuzaga keladigan kognitiv o'zgarishlar amaliy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar. O'spirinlik davri, kognitiv tizim, tafakkur, kognitiv rivojlanish, ijtimoiy muhit, psixologik mexanizm, muloqot.

Аннотация. В данной статье научно изучены психологические механизмы этапов когнитивного развития в подростковом возрасте. Также в статье практически анализируются социальные факторы когнитивного развития, когнитивные изменения, происходящие в подростковом возрасте.

Ключевые слова. Подростковый возраст, когнитивная система, мышление, когнитивное развитие, социальная среда, психологический механизм, общение.

Abstract. In this article, the psychological mechanisms of the stages of cognitive development in adolescence are scientifically studied. The article also provides a practical analysis of social factors in cognitive development, cognitive changes that occur in adolescence.

Keywords. Adolescence, cognitive system, thinking, cognitive development, social environment, psychological mechanism, communication.

Kirish. O'spirinlik davri inson hayotining eng muhim bosqichlaridan biri bo'lib, jismoniy o'sish bilan bir qatorda, psixologik va kognitiv jihatdan ham jadal o'zgarishlar sodir bo'ladi. Bu davrda shaxs o'zining "men" konsepsiyasini shakllantiradi, atrof-muhit bilan murakkabroq munosabatlarga kirishadi va abstrakt fikrlash imkoniyatlari kengayadi. Aynan shu jarayonlar kognitiv tizimning rivojlanishiga asos bo'ladi. Kognitiv rivojlanishning bosqichlari o'spirinning tafakkur darajasini, qaror qabul qilish qobiliyatini, e'tibor va xotirani boshqarish mexanizmlarini chuqur o'rganishga imkon beradi. Bu bosqichlar har bir shaxsda individual kechishi mumkin, biroq umumiy psixologik mexanizmlar mavjud bo'lib, ular nevrologik poydevor, ijtimoiy tajriba va madaniy kontekstlar bilan bevosita bog'liq.

Psixologiyada kognitiv rivojlanish bosqichlari ko'plab nazariyalar orqali izohlangan, ulardan eng mashhurlaridan biri bu – Jean Piaget nazariyasidir. Piaget o'z tadqiqotlarida o'spirinlikni formal operatsion bosqich deb atagan bo'lib, bu davrda inson abstrakt tushunchalarni tushunish, taxminiy fikrlash va muammolarga nazariy yechim topish qobiliyatiga ega bo'ladi. Ushbu bosqichning psixologik mexanizmlari orasida informatsiyani kodlash, saqlash va qayta ishlash, shuningdek, reflektiv tafakkur jarayonlari markaziy o'rin tutadi. O'spirinlar o'z fikrlarini boshqa nuqtai nazar bilan solishtira olishadi, bu esa ularning metakognitiv salohiyatini kengaytiradi. Ayniqsa, bu bosqichda o'zini anglash va ijtimoiy rollarni idrok etish kuchayadi.

Kognitiv rivojlanishda ijtimoiy omillar, masalan, oila, maktab muhiti va do'stlar bilan bo'lgan munosabatlar katta ahamiyatga ega. O'spirinlar o'z fikrlarini shakllantirishda ko'pincha yaqin doiradagi odamlardan turtki olishadi. Bu jarayonda til, nutq va muloqot vositasi sifatida ishlatiladigan belgilar muhim rol o'ynaydi. Lev Vygotskiy bu borada madaniy va ijtimoiy muhitning rolini asoslagan bo'lib, u kognitiv rivojlanishni "yaqin rivojlanish zonasi" orqali tushuntiradi. Bu mexanizmدا kattalar yoki tajribali tengdoshlar yordamida bolaning yoki o'spirinning o'z-o'zini anglash va yangi bilimlarni o'zlashtirish qobiliyati shakllanadi. Bunday o'zgarishlar miyadagi neyropastiklik orqali mustahkamlanadi va uzoq muddatli kognitiv kompetensiyalarga zamin yaratadi.

O'spirinlikda yuzaga keladigan kognitiv o'zgarishlar faqat ichki tafakkur bilan cheklanib qolmaydi, balki tashqi xulq-atvorga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Masalan, qaror qabul qilishdagi impulsivlik, riskka moyillik, va kelajakni rejalashtirishdagi qiyinchiliklar ko'pincha frontal korteksning to'liq shakllanmaganligi bilan bog'liq. Bu psixologik mexanizm shuni ko'rsatadiki,

o'spirinlar qarorlarni tezkor his-tuyg'ular asosida qabul qilishlari mumkin, chunki mantiqiy nazorat markazlari hali to'liq faol holatga kelmagan bo'ladi. Shu bilan birga, tajriba ortgani sari ularning kognitiv nazorat imkoniyatlari kengayadi. Bu esa keyingi rivojlanish bosqichlariga o'tishda muhim poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Yakuniy jihatdan olib qaralganda, o'spirinlik davridagi kognitiv rivojlanish ko'p qirrali, murakkab va o'zaro bog'liq psixologik mexanizmlar asosida shakllanadi. Bu mexanizmlar miyaning biologik rivoji, ijtimoiy o'zaro ta'sirlar va individual tajriba asosida takomillashadi. Har bir o'spirin bu bosqichni o'z yo'li bilan bosib o'tadi, ammo asosiy kognitiv jarayonlar – e'tibor, xotira, tafakkur, va metakognitsiya – barcha uchun umumiy hisoblanadi. Shuning uchun, ushbu davrni chuqur psixologik tahlil qilish nafaqat ilmiy, balki amaliy ahamiyatga ham ega bo'lib, yoshlar bilan ishlovchi mutaxassislar uchun foydali yo'nalish bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. O'spirinlikdagi kognitiv rivojlanish masalasi psixologiyada alohida e'tiborni talab qiladigan sohaga kiradi. Jean Piagetning rivojlanish bosqichlari haqidagi tadqiqotlari bu borada asosiy poydevor hisoblanadi. Unga ko'ra, o'spirinlar formal operatsion bosqichga o'tishadi, bu esa abstrakt fikrlash, nazariy mulohaza yuritish va gipoteza asosida fikr yuritish qobiliyatining shakllanishi bilan izohlanadi. Piaget izlanishlarida o'spirinlar muammolarni yechishda tajribadan ko'ra aqliy mantiqiy yondashuvni afzal ko'ra boshlashlari qayd etiladi. Bu holat ularning tafakkur doirasi kengayib, qaror qabul qilishda ko'proq turli jihatlarni hisobga ola boshlashlarini bildiradi. Shuningdek, Piaget fikricha, bu bosqichga kirgan o'spirinlar uchun "o'z fikriga haddan ortiq ishonch" holati xos bo'lib, ular hali boshqa nuqtai nazarlarni to'liq anglab yetishga tayyor bo'lmaydi.

Lev Vygotskiy esa kognitiv rivojlanishga ijtimoiy muhit va madaniy kontekstning ta'sirini chuqur o'rgangan. Uning "yaqin rivojlanish zonasi" konsepsiyasi o'spirinlar tafakkurining shakllanishida tajribali kattalarning yoki bilimli tengdoshlarning ko'magi hal qiluvchi ahamiyat kasb etishini ta'kidlaydi. Vygotskiyga ko'ra, bola yoki o'spirin o'z imkoniyatining chekkasida harakat qilar ekan, o'rganishga va fikrlashga bo'lgan qobiliyati yordamchi shaxs orqali oshib boradi. Bu fikrlar psixologiyada kognitiv rivojlanishning ijtimoiy vositalar orqali shakllanishi g'oyasini mustahkamlab beradi. Ayniqsa, o'spirinlikda o'zaro muloqot, til va o'rganilgan tajribalar asosida abstrakt tushunchalarni shakllantirish jarayoni Vygotskiyning ilmiy qarashlari bilan bevosita bog'liq.

Amerikalik olim David Elkind ham o'spirinlar tafakkuri borasida o'zining muhim izlanishlari bilan tanilgan. U o'spirinlar tafakkurida egotsentrik fikrlash shakllari davom etishini, lekin ular kattalar tajribasidan farqli tarzda namoyon bo'lishini ta'kidlaydi. Elkind "imaginatsion auditoriya" va "shaxsiy mif" tushunchalarini ilgari surib, o'spirinlarning o'zini doimo kuzatishayotganini his qilishlari va o'zlarini noyob deb hisoblashlari ularning kognitiv jarayonlarining tabiiy natijasi ekanini ko'rsatadi. Bu holat, bir tomondan, ularning metakognitiv faoliyati ortayotganini bildirsa-da, boshqa tomondan, ijtimoiy muhitdagi noaniqliklarga haddan tashqari e'tibor berish holatlariga olib keladi. Elkind fikricha, bu davrdagi fikrlash evolyutsiyasi real va g'ayrireal fikrlarning chegaralarini aniqlashtirish orqali barqarorlashadi.

Neyropsixologik tadqiqotlar ham o'spirinlik davridagi kognitiv o'zgarishlarni chuqurroq yoritib berishga yordam bergan. Tadqiqotchi Laurence Steinberg o'zining ilmiy ishlarida o'spirin miyasidagi frontal korteksning rivojlanishi bilan bog'liq o'zgarishlarga alohida urg'u beradi. U bu qismning to'liq shakllanmagani sababli, o'spirinlarda impulsivlik, riskka moyillik va qisqa muddatli qarorlar ustunlik qilishi mumkinligini ko'rsatadi. Biroq bu holat vaqt o'tishi bilan, ya'ni tajriba ortgani va neyron aloqalar mustahkamlangani sayin, tartibga tushadi. Steinberg, shuningdek, ijtimoiy rag'bat va emotsional reaktivlikning yuqoriligi o'spirinlarda noaniq sharoitlarda ratsional fikrlashni qiyinlashtirishi mumkinligini ta'kidlaydi. Ushbu nuqtai nazar orqali psixologik mexanizmlar nafaqat fikrlashning o'zgarishini, balki emotsional nazorat va o'zini tutishdagi tafovutlarni ham izohlash imkonini beradi.

Bugungi kunda zamonaviy ilmiy izlanishlar bu sohani yanada chuqurroq tahlil qilishga qaratilgan. Masalan, neuroimaging texnologiyalari orqali o'spirinlarning miyasida qaysi hududlar faollashayotgani, qanday axborotlar ustida ishlayotganlari va bu jarayonlar qanday psixologik

xulq-atvor bilan bog'lanishi aniqlanmoqda. Psixologlar Patricia Bauer va Adele Diamond kognitiv jarayonlarda ishchi xotiraning, e'tibor nazoratining va inhibitsiya jarayonlarining qanday rol o'ynashini empirik ravishda tahlil qilishgan. Ular o'spirinlarda vaqt o'tishi bilan kognitiv resurslarni maqsadli boshqarish qobiliyati ortishini, bu esa o'rganish, rejalashtirish va strategik fikrlash salohiyatining shakllanishiga olib kelishini ta'kidlaydi. Bu izlanishlar kognitiv rivojlanishning neyrobiologik va psixologik asoslari o'zaro uyg'unlashgan holda kechishini ko'rsatadi.

Muhokama. O'spirinlik davrida yuzaga keladigan kognitiv o'zgarishlar individual tafakkurning murakkablashuvi, dunyoni idrok etish shaklining yangilanishi hamda qaror qabul qilish mexanizmlarining rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq. Bu davrda bola endi oddiy konkret fikrlashdan abstrakt, nazariy fikrlashga o'ta boshlaydi. Shu jihatdan, o'spirinlikning kognitiv rivojlanish bosqichlari faqatgina miyadagi biologik o'zgarishlar emas, balki ijtimoiy tajriba va psixologik muvozanat bilan ham uyg'unlashgan murakkab jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Bunda metakognitiv faoliyat - ya'ni o'z fikrini kuzatish, tahlil qilish va boshqarish qobiliyatining paydo bo'lishi asosiy psixologik mexanizmlardan biri hisoblanadi. O'spirin shaxsining ichki dunyosi va tashqi muhit bilan bo'lgan munosabatidagi tafakkur o'zgarishlari orqali kognitiv tizimda yangi sifat darajalari shakllanadi.

Psixologik nuqtai nazardan qaraganda, bu davrda kuzatiladigan asosiy o'zgarishlardan biri – tafakkurda reflektivlikning kuchayishidir. O'spirinlar nafaqat voqealarga munosabat bildiradilar, balki o'z munosabatlarini ham anglay boshlaydilar. Bu ularda ichki monologlar, o'z fikrlariga tanqidiy baho berish, o'z ustida mulohaza yuritish kabi murakkab kognitiv mexanizmlarni ishga tushiradi. Bu jarayon o'z-o'zini anglash, o'z qadrini baholash, kelajak haqida fikr yuritish, shaxsiy maqsadlarni belgilashda muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun o'spirinlik davrida yuzaga keladigan emotsional beqarorliklar, ikkilanishlar va shubhalar aslida rivojlanayotgan tafakkur va ongli tanlovlar bilan bog'liq. Bu murakkab ichki jarayonlar psixologik jihatdan me'yoriy, tabiiy va rivojlanishning muhim ko'rsatkichidir.

Shuningdek, ijtimoiy omillar ham o'spirinlikdagi kognitiv o'zgarishlarga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Oila, maktab, do'stlar, jamiyatdagi rollar va kutilmalar o'spirinning fikrlash doirasini kengaytirib, uni ko'proq ijtimoiy orientirlangan qarorlar qabul qilishga majbur qiladi. Bu davrda shaxsda ijtimoiy nuqtai nazarni tushunish, boshqalarning fikrini inobatga olish, umumiy normalarga nisbatan o'z pozitsiyasini belgilash ehtiyoji kuchayadi. Bu esa o'z navbatida, empatiya, ijtimoiy tafakkur va o'zini boshqalar o'rniga qo'yib fikrlash (perspektiva olish) mexanizmlarini shakllantiradi. Bunday kognitiv faollik shaxslararo munosabatlarda ijobiy kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi, ammo bu jarayonlar ichki ziddiyatlar va psixologik zo'riqishlar bilan ham kechishi mumkin.

O'spirinlikdagi kognitiv rivojlanishni chuqur tahlil qilgan ko'plab olimlar bu davrni qarama-qarshi holatlarning uyg'unligi deb ta'riflaydilar. Bir tomonda, tafakkurning yetuklashuvi, mantiqiy va nazariy fikrlashning shakllanishi kuzatilsa, boshqa tomonda, emotsional beqarorlik, impulsivlik va xulqdagi barqarorlikning yetishmasligi ham mavjud bo'ladi. Bu paradoksal holat aslida frontal korteks bilan limbik tizim o'rtasidagi funksional nomutanosiblikning psixologik ifodasidir. Boshqacha aytganda, mantiqiy nazorat markazlari hali to'liq faol bo'lmagani sababli, o'spirinlar his-tuyg'ularga tez berilishadi, ammo ayni paytda ularning tafakkur imkoniyatlari ularga o'z xatti-harakatlarini anglash va tahlil qilishga imkon yaratadi. Bu mexanizm orqali ularning ichki o'zgarishlari sekin-asta tashqi ijtimoiy xulq-atvorga aylanib boradi.

Yakuniy jihatdan olib qaranganda, o'spirinlik davridagi kognitiv rivojlanish o'zida biologik, psixologik va ijtimoiy komponentlarning uyg'unligini mujassam etgan murakkab tizimdir. Har bir mexanizm o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiradi: tafakkurdagi yangi bosqichlar o'zini anglashni kuchaytiradi, bu esa qaror qabul qilishni murakkablashtiradi, natijada shaxsiy mas'uliyat hissi ortadi. Muhokama jarayonida shuni ko'rish mumkinki, bu davrda yuzaga keladigan kognitiv mexanizmlar nafaqat aqliy salohiyatning oshishiga, balki shaxsiy va ijtimoiy yetuklikka zamin yaratadi. Shu bois, o'spirinlikdagi kognitiv rivojlanishni faqatgina bilim

o'zlashtirish darajasi sifatida emas, balki shaxsiy taraqqiyotning asosi sifatida talqin qilish to'g'ri bo'ladi.

Xulosa. O'spirinlik davridagi kognitiv rivojlanish – bu inson hayotidagi eng muhim psixologik bosqichlardan biri bo'lib, tafakkurning shakllanishi, qaror qabul qilishdagi mustaqillik va shaxsiy fikrga ega bo'lish kabi ko'plab muhim o'zgarishlarni o'z ichiga oladi. Bu bosqichda bola endilikda nafaqat sodda axborotni idrok eta oladi, balki uni tahlil qilish, taxminiy mulohazalar asosida xulosaga kelish imkoniyatiga ham ega bo'ladi. Shu bois bu davrni faqat o'zgaruvchan deb emas, balki inson intellektual salohiyati shakllanishining eng sarmahsul bosqichi sifatida baholash mumkin. Aynan shu jarayonda shakllanadigan kognitiv mexanizmlar hayot davomida insonning aqliy va ijtimoiy kompetensiyalarini belgilab beradi.

Mazkur davrda yuzaga keladigan psixologik mexanizmlar murakkab bo'lishi bilan birga, o'zaro bog'liq va rivojlanishga yo'naltirilgan tizimni tashkil etadi. Metakognitiv qobiliyatlarning faollashuvi, e'tibor va xotira jarayonlarining takomillashuvi, mantiqiy fikrlashning kuchayishi – bularning barchasi o'spirinlik tafakkurining mazmunli o'sishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, bu rivojlanishning individual sur'atlarda kechishi, tashqi muhit va ichki psixik holat bilan bog'liqligi bu davrni juda sezgir va nazoratga muhtoj holatga aylantiradi. Kognitiv mexanizmlarning shakllanishi bir tomondan biologik asosga tayanadi, ikkinchi tomondan esa psixologik va ijtimoiy faktorlarga bog'liq bo'ladi.

O'spirinlikdagi kognitiv o'zgarishlar nafaqat aqliy salohiyat bilan, balki shaxsiy va emotsional yetuklik bilan ham bevosita bog'liq. Shuning uchun bu bosqichdagi rivojlanishni chuqur tushunish uchun uni bir butun tizim sifatida ko'rish muhimdir. Fikrlashdagi yangi bosqichlar o'z navbatida o'zini anglash, kelajakka oid qarorlar qabul qilish va ijtimoiy rollarni qabul qilishda asosiy omil sifatida namoyon bo'ladi. Psixologik mexanizmlar yordamida o'spirin o'z fikrlarini asoslashga, muammolarga ko'p yoqlama yondashishga va natijada chuqurroq tahlilga ega bo'lishga erishadi. Bu esa o'z-o'zini anglash va ijtimoiy faollikni oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, o'spirinlikda kognitiv rivojlanishni to'g'ri tushunish nafaqat psixologlar va pedagoglar, balki ota-onalar va jamiyat uchun ham dolzarbdir. Chunki bu jarayonda yuzaga keladigan har qanday noto'g'ri yondashuv yoki tushunmovchilik o'spirin shaxsida ichki muvozanat buzilishiga, o'zini anglash jarayonida chigalliklarga olib kelishi mumkin. Aksincha, bu davrning psixologik xususiyatlari inobatga olingan holda yondashilsa, o'spirin ongli, tafakkuri rivojlangan, ijtimoiy jihatdan faol va mustaqil fikrlovchi shaxs sifatida shakllanishi mumkin. Shu sababli, kognitiv rivojlanish bosqichlari va ularni belgilovchi psixologik mexanizmlarni o'rganish, amaliyotda qo'llash o'ta muhim vazifa hisoblanadi.

Yakuniy xulosalardan biri shundaki, kognitiv rivojlanish bu o'z-o'zidan yuz beradigan jarayon emas, balki uni atrof-muhit, ijtimoiy tajriba va psixologik qo'llab-quvvatlash muhitida shakllantirish lozim. O'spirinlik bu borada eng sezgir davr bo'lib, tafakkurdagi har bir yangi bosqich insonning butun umri davomida qarorlar qabul qilish tarzini belgilab beradi. Shuning uchun bu davrda yuzaga keladigan psixologik mexanizmlarni anglash, tahlil qilish va ularga mos yondashuvlarni ishlab chiqish ilmiy va amaliy nuqtai nazardan o'ta muhim hisoblanadi. Bunday yondashuv o'spirinlarning intellektual salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati,

1. Badritdinova M.B. "O'smirlarda kognitiv uslub rivojlanishining psixologik xususiyatlar" mavzusidagi Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi .- Toshkent, 2022. – 130 b.
2. Говард Гарднер. Структура разума: теория множественного интеллекта. М.: «Вильямс», 2007. – 512 с.
3. Ганеева Э.И. Формирование индивидуального стиля общения у подростков в учебно-воспитательном процессе: Дис. ... канд. психол. наук. – Т.: УзНУ, 2002. – 159 с.
4. Изард, Кэррол Э. Психология эмоций / Кэррол Э. Изард. – Санкт-Петербург: Питер, 2008. – 464 с.

*Turg'unov Mirjalol Mirzaxamdam o'g'li,
Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi*

**FUNKSIONAL TASHXIS – RUHIY RIVOJLANISHI ORQADA QOLGAN
BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARI BILAN ISHLOVCHI PEDAGOG VA
MAXSUS PSIXOLOGLARNING HAMKORLIKDAGI FAOLIYATI UCHUN
METODOLOGIK ASOS SIFATIDA**

Annotatsiya. Ushbu maqolada funksional tashxis tushunchasi ruhiy rivojlanishi orqada qolgan boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ishlashda pedagog va maxsus psixologlar uchun metodologik asos sifatida tahlil qilinadi. Maqolada ushbu tashxis turi orqali bolalarning individual psixologik va pedagogik xususiyatlarini aniqlash, ularning rivojlanishidagi sustlik yoki buzilishlarni erta aniqlab, samarali yordam choralarini ishlab chiqish imkoniyatlari yoritiladi. Funksional tashxis – bu faqatgina mavjud muammolarni aniqlash emas, balki bolaning rivojlanish salohiyati, kuchli va zaif tomonlarini chuqur tahlil qilish, o'qituvchilar va psixologlar o'rtasida samarali hamkorlikni yo'lga qo'yish vositasi sifatida ko'rib chiqiladi. Maqolada funksional tashxisning nazariy asoslari, u bilan ishlashning zamonaviy metodik yondashuvlari, shuningdek, uni amaliyotga tadbiq qilishdagi afzalliklar keng yoritilgan. Xususan, boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitiv, emotsional, motivatsion va ijtimoiy sohalaridagi rivojlanishini tizimli baholash orqali ularning ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirilgan tarzda tashkil etish yo'llari ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: Defektologiya, ruhiy rivojlanishda orta qolgan bolalar, maxsus ta'lim, pedagogik metodlar, psixologik diagnostika, reabilitatsiya, inklyuziv ta'lim, kasbiy kompetensiya.

Аннотация. В статье анализируется понятие функциональной диагностики как методической основы работы педагогов и специальных психологов с учащимися младших классов с задержкой психического развития. В статье освещаются возможности выявления индивидуальных психолого-педагогических особенностей детей с помощью данного вида диагностики, раннего выявления задержек или нарушений развития, разработки эффективных мер поддержки. Функциональная диагностика рассматривается не только с целью выявления существующих проблем, но и как средство глубокого анализа потенциала развития ребенка, сильных и слабых сторон, налаживания эффективного взаимодействия педагогов и психологов. В статье широко освещаются теоретические основы функциональной диагностики, современные методические подходы к работе с ней, а также преимущества ее применения на практике. В частности, показаны пути организации образовательного процесса учащихся младших классов на основе личностно-ориентированного подхода через системную оценку их развития в познавательной, эмоциональной, мотивационной и социальной сферах.

Ключевые слова: дефектология, дети с задержкой психического развития, специальное образование, педагогические методы, психологическая диагностика, реабилитация, инклюзивное образование, профессиональная компетентность.

Annotation: This article analyzes the concept of functional diagnosis as a methodological basis for educators and special psychologists in working with primary school students with mental retardation. The article highlights the possibilities of identifying individual psychological and pedagogical characteristics of children through this type of diagnosis, early detection of developmental delays or disorders, and development of effective support measures. Functional diagnosis is considered not only to identify existing problems, but also as a means of in-depth analysis of the child's development potential, strengths and weaknesses, and establishing effective cooperation between teachers and psychologists. The article broadly covers the theoretical foundations of functional diagnosis, modern methodological approaches to working with it, as well as the advantages of its application in practice. In particular, it shows ways to organize the educational process of primary school students in a person-centered manner through a systematic assessment of their development in the cognitive, emotional, motivational, and social spheres.

Key words: Defectology, children with mental retardation, special education, pedagogical methods, psychological diagnostics, rehabilitation, inclusive education, professional competence.

Kirish. Zamonaviy ta'lim muhitida aqliy zaif bolalarni o'qitish va ularga hamrohlik qiluvchi mutaxassislarni zamonaviy tayyorlash muammosiga bag'ishlangan ilmiy loyihamizning umumiy konsepsiyasini tushunish jarayonida boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari va maxsus psixologlarning birgalikdagi universitet tayyorlash modelining asosini tashkil etadigan bir nechta asosiy pozitsiyalar aniqlandi.

Birinchidan, umumiy ta'lim vazifalarini amalga oshirishda umumiy pedagogik va defektologik yondashuvlarni izchil yaqinlashtirish uchun ham, o'qituvchilar va psixologlarning muvofiqlashtirilgan va samarali sa'y-harakatlari uchun asos bo'lib xizmat qiladigan maxsus, integrativ xarakterdagi kasbiy kompetentsiyalarni shakllantirish uchun ham bir xil darajada muhim bo'lgan ularning ta'lim mazmunini aniqlash kerak edi.

Ikkinchidan, inklyuziv ta'lim muhiti sharoitida rivojlanishida kechikishlar bo'lgan boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ishlaydigan nomli mutaxassislarning birgalikdagi sa'y-harakatlarini tashkil etishni ta'minlaydigan asosiy faoliyat turini, umumiy kasbiy sohani aniqlash kerak edi. Ushbu turdagi aqliy disontogenezi bolaning individual psixo-ijtimoiy rivojlanishini kuzatish bunday faoliyat sifatida aniqlandi. Monitoringni amalga oshirish diagnostika usullaridan foydalanishga bog'liq bo'lib, ularni tanlash monitoringni o'tkazayotgan mutaxassislarning kasbiy malakasiga, mavjud, ammo har doim ham ishonchli bo'lmagan vositalar mavjudligiga bog'liq bo'lishi mumkin, bundan tashqari, diagnostika faoliyatining tamoyillari, imkoniyatlari va cheklovlarini to'g'ri tushunmasdan rasmiy ravishda ishlatilishi mumkin.

Shu sababli, uchinchidan, aniq uslubiy tuzilmalar asosida diagnostika tadbirlarini instrumental va uslubiy qo'llab-quvvatlashni tanlash va mutaxassislarni birgalikda tayyorlash modelini amalga oshirish bilan bog'liq konseptual darajada ham, ta'lim tashkilotlarida ularning kelajakdagi kasbiy faoliyati bilan bog'liq amaliy darajada muammolarni muvaffaqiyatli hal qilishga imkon berish kerak edi. Ta'lim jarayonida diagnostika faoliyati va rivojlanishida nuqsonlari bo'lgan bolalarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash boshqa faoliyat turlariga nisbatan haqli ravishda asosiy hisoblanadi: tuzatish, maslahat, tarbiya. Bu N.V.Babkinaning zamonaviy ta'lim muhitida aqliy zaifligi bo'lgan boshlang'ich sinf o'quvchilarini psixologik qo'llab-quvvatlash muammosiga bag'ishlangan dissertatsiya tadqiqotida ishonchli tarzda ko'rsatilgan [15]. Xuddi shu tadqiqotda muallif tomonidan ishlab chiqilgan funksional diagnostika modelini muvaffaqiyatli qo'llagan.

O'rganilganlik darajasi. O'tmishda funksional tashxis va kechikkan ruhiy rivojlanishga ega boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ishlash maqsadida pedagog va psixologlarning hamkorlikdagi faoliyati masalasi chuqur o'rganilgan. Xalqaro miqyosda L.V. Vygotsky nazariyasi asosida olib borilgan tahlillarda, bolalarning kognitiv qobiliyatlarini baholash uchun integrativ diagnostika modellarini yaratish jarayoniga e'tibor qaratilgan; bunday yondashuvlar mentorlik va psixologik yordamni birlashtirib, individual reabilitatsiya rejasini shakllantirish imkonini beradi. S.H. Thompson va J. Smith tadqiqotlarida pedagogik diagnostikaning funksional yo'nalishlari tahlil qilinib, ilgari surilgan metodikalar bolalarning ijtimoiy-emosional moslashuvchanligini aniqlashda qo'llanilganda samarali ekanligi tasdiqlangan.

Mahalliy olimlar qatori I.V. Zaytseva amaliy tadqiqotlarida psixolog va o'qituvchilar o'rtasida strukturalangan suhbat metodikasini joriy etish tajribasini o'rgangan; bu uslub bola faoliyati tahlilida hamkorlikni kuchaytirib, diagnostika natijalarini to'liqroq qayd etishga xizmat qilgan. O.S. Lebedeva esa gruppaviy treninglar va individual monitoring kombinatsiyasini qo'llab, ruhiy kechikish darajasiga mos ravishda murabbiylik strategiyalarini ishlab chiqish jarayonini tadqiq qilgan. Shu bilan birga, A.S. Petrova va N.I. Kovaleva tomonidan olib borilgan eksperimental ishlar doirasida diagnostika vositalarining psixometrik xususiyatlari hamda ularning real maktab sharoitida qo'llanishi bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.

So'nggi o'n yillikda olib borilgan izlanishlar shuni ko'rsatdiki, funksional tashxis jarayoniga zamonaviy texnologiyalarni – video-tahlil, interaktiv testlar va onlayn monitoring tizimlarini jalb qilish hamkorlik samaradorligini oshiradi va tezkor diagnostikani ta'minlaydi. Shu bilan birga, internatsional hamkorlik doirasida amalga oshirilgan loyiha natijalari o'quvchilarning kognitiv frustratsiyasini kamaytirish hamda pedagog-psixolog jamoasining faoliyatini muvofiqlashtirish

mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha yangi metodologik konsepsiyalarni taklif etadi. Ushbu ilmiy ishning o'rganilganlik qismida qayd etilgan yondashuvlar va tajribalar mavjud metodologik asosni yanada takomillashtirish, hamda funksional tashxisni real ta'lim muhitiga moslashtirish yo'nalishidagi izlanishlarni davom ettirish zarurligi ta'kidlanadi.

Aqliy zaiflik holatlarida funksional diagnostika bola rivojlanishining individual ko'rinishlarining murakkab, har tomonlama xarakteristikasi bo'lib xizmat qiladi. U serebro-organik buzilishlarning hissasi va o'ziga xos ko'rinishlarini, aqliy faoliyatning psixologik tuzilishini va ijtimoiy ko'nikmalarning o'ziga xosligini baholashni o'z ichiga oladi. Muallifning fikriga ko'ra, diagnostika jarayonini tushunishga asoslanib, nafaqat tizimda bola haqidagi turli xil ma'lumotlarni tashkil qilish va taqdim etish, balki turli profildagi mutaxassislar o'rtasida samarali hamkorlik qilish uchun samarali asos yaratish mumkin. Bundan tashqari, muhim jihat shundaki, diagnostik o'rganish davomida olingan natijalarni tahlil qilish ba'zi qonunbuzarliklarning rasmiy bayonoti bilan cheklanmasligi kerak (erkin ro'yxatga olish tartibida). Bunday tahlil, albatta, bolaning ijtimoiy faoliyatining asosiy yo'nalishlarida (kommunikativ-xulq-atvor va o'quv-kognitiv) o'ziga xos buzilishlarning namoyon bo'lishini talqin qilish bilan birlashtirilishi kerak.

Munozara. Aqli zaif bolalarni psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash tizimida ta'limni individuallashtirish usullari sifatida diagnostika va tuzatishning yangi ma'nosini ochib beradigan uslubiy g'oyalarni amaliy amalga oshirish tuzatish va rivojlanish vazifalarini kollegial hal qilishga hissa qo'shadigan ta'lim tashkilotlari ishida diagnostika dasturlarini yaratish va amalga oshirishga qaratilgan ularni birgalikda tayyorlash texnologiyasini ishlab chiqishni talab qiladi. Bunday ishlar umumiy ta'lim muhitida shakllangan va inklyuziv ta'lim sharoitlariga o'tkazilgan diagnostikaning an'anaviy tushunchasi natijasida yuzaga kelgan ma'lum muammolarni bartaraf etishga yordam beradi. Bunday diagnostika natijalari ko'pincha rasmiy, yetarli darajada ma'lumotga ega bo'lmagan va shaxsiy bo'lmagan bo'lib, aqli zaif bolaning rivojlanishining individual xususiyatlari to'g'risida noto'g'ri, parcha-parcha va umuman ob'yektiv bo'lmagan g'oyalarni keltirib chiqaradi, bu esa ma'lum ma'noda tuzatish va rivojlanish ishlariga taqlid qilishga olib keladi.

Xulosa. Rivojlanishda kechikishlar bo'lgan boshlang'ich maktab o'quvchilarini psixologik pedagogik qo'llab-quvvatlashning zamonaviy an'anaviy amaliyotini tushunish uchun biz o'rganayotgan toifadagi bolalarni ta'lim va tarbiyalashning integratsiyalashgan va inklyuziv shakllarini amalga oshiruvchi defektologik profildagi mutaxassislar va boshlang'ich umumiy ta'lim o'qituvchilari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning turli turlarini o'rganish qiziq.

"Tuzilgan-izolyatsiyalangan", "yagona-diversifikatsiyalangan" mezonlari va rivojlanishida kechikishlar bo'lgan kichik yoshdagi o'quvchilar bilan birga bo'lgan mutaxassislar o'rtasidagi mavjud o'zaro munosabatlar amaliyotini tahlil qilish asosida biz ularning turli xil ta'lim muhitlarida o'zaro ta'sirining quyidagi xususiyatlarini aniqladik.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Malofeyev N.N. (2000). "Maxsus ta'lim tizimining rivojlanish bosqichlari".
2. Ushin K.D. (1867). "Maktab islohotlari va o'qituvchi roli".
3. G'ayrishi I., Zvoloveyko E.V. (2015). "Defektologik ta'lim muammolari".
4. Lapshin V.A., Nazarova N.M. (2018). "Ruhiiy rivojlanishda orta qolgan bolalar bilan ishlashning zamonaviy usullari". A.P.Zarin, V.N. Vovk // Uzluksiz pedagogik ta'lim. - 1996. - 12son. - B. 3-13.
5. Nikolaeva, T.V. Karlar o'qituvchilarini tayyorlashda axborot texnologiyalari [Matn]: pedagogika fanlari doktori dissertatsiyasining avtoreferati: 13.00.03 "Tuzatish pedagogikasi" mutaxassisligi / Nikolaeva Tatyana Vyacheslavovna. - M., 2015 yil.

To'rayeva Ma'mura Fazliddinova,
Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

TALABALARDA PSIXOLOGIYAGA QIZIQISHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada yoshlarning psixologiyani turli sohalaridagi afzalliklarini o'rganish, ularning psixologik bilimlarning ayrim turlari va shakllariga qiziqish darajasini aniqlash, shuningdek, yoshlar o'rtasida psixologiyaga qiziqishning asosiy tashqi va ichki determinantlarini aniqlashga qaratilgan empirik tadqiqot natijalari haqida fikr yuritiladi. Shu bilan birga, sub'yektlarning aksariyati o'z farovonligi uchun motivlarning ustunligi, amaliy psixologiyaning tabiatiga mos kelmaydigan shaxsiy ustuvorlik, obro'-e'tiborga intilish bilan o'ziga nisbatan shaxsiy yo'nalishga ega, bu yerda ustuvorlik saqlanib qolishi. Ular uchun asosiy qadriyatlar - bu mustaqillik va xavfsizlik, ular qilishni xohlaydigan oxirgi narsa - bu an'analarga, shu jumladan psixologiyaga rioya qilish kabi omillar yoritilgan

Kalit so'zlar: Psixologiya, qiziqish, psixologiya sohaları, o'rganish, psixologiyaga qiziqishni belgilovchi omillar, yoshlar, empirik ma'lumotlar, determinant, qiziqish, faravonlik kategoriyasi, professional muloqot.

Аннотация. В данной научной статье рассматриваются преимущества психологии в различных сферах с точки зрения молодежи, уровень их интереса к отдельным видам и формам психологических знаний, а также представлены результаты эмпирического исследования, направленного на выявление основных внешних и внутренних детерминант интереса к психологии среди молодежи. Отмечено, что большинство испытуемых руководствуются личностно-ориентированными мотивами, не всегда соответствующими природе практической психологии, и стремятся к самоблагополучию, престижу и личной значимости. Ключевыми для них ценностями являются независимость и безопасность, в то время как следование традициям, включая интерес к психологии как к социальной норме, занимает последнее место в системе приоритетов.

Ключевые слова: Психология, интерес, области психологии, изучение, детерминанты интереса к психологии, молодежь, эмпирические данные, детерминанты, категория благополучия, профессиональная коммуникация.

Abstract. This scientific article explores the advantages of psychology in various domains from the perspective of youth, identifies their level of interest in specific types and forms of psychological knowledge, and discusses empirical research findings aimed at revealing the main external and internal determinants of interest in psychology among young people. It is noted that most participants demonstrate a personally oriented motivation focused on self-wellbeing and social prestige, which does not always align with the nature of applied psychology. Their core values include independence and security, whereas adherence to traditions, including interest in psychology as a normative practice, ranks lowest in their priorities.

Keywords: Psychology, interest, fields of psychology, study, determinants of interest in psychology, youth, empirical data, determinants, wellbeing category, professional communication.

Kirish. Bir necha asr oldin paydo bo'lgan "psixologiya" atamasi uning zamonaviy tushunchasini darhol qabul qilmadi. Inson ruhi dastlab psixologiya ob'yekti sifatida e'lon qilinganiga qaramay, mavzu bilan bog'liq ma'lum qiyinchiliklar bugungi kungacha saqlanib qolgan. Bu ushbu soha bilan professional aloqaga ega bo'lmagan turli odamlarning psixologiyaga nisbatan noaniq munosabatiga olib keladi. Aynan ikkinchisi kundalik bilimlarni ilmiy jihatdan isbotlangan, afsonalarni voqelik, kognitiv buzilishlarni haqiqat sifatida qabul qiladi, bu esa o'zini va boshqalarni bilishga intilayotgan odamlarning ongiga chalkashlik keltiradi.

Qadim zamonlardan beri odamlar insonning nimadan iboratligini, uning ichida nima sodir bo'layotganini, boshqa odamni qanday tushunishni va u xohlagan narsaga erishishni bilishni xohlashgan. Bugungi kunda psixologiyaga bo'lgan qiziqish har qachongidan ham o'zining eng

yuqori cho'qqisiga chiqdi, odamlar o'z borligining ma'nosini topishga, ekzistensial savollarni hal qilishga, hayotdagi qadriyatlarini topishga va ularga rioya qilishga, ular bilan nima sodir bo'layotganini, qanday his-tuyg'ular va his-tuyg'ularni boshdan kechirishlarini tushunishga intilishadi; turli vaziyatlarda aloqa va nizolarni hal qilishda qanday strategiyalar samaraliroq, axborot oqimida qanday qaror qabul qilish kerak. Psixologik bilimga bunday munosabat noaniq: ba'zilar qiziqishni boshdan kechirishadi, boshqalari esa ehtiyotkorlik, qo'rquv va xavotirni boshdan kechirishadi [1-3].

19-20 asrlarda fanning rivojlanishi, ko'plab eksperimentlar va tadqiqotlarning paydo bo'lishi bilan nima sodir bo'layotganini va ma'lum bir vaziyatda insonning qanday reaksiyalari mumkinligini yaxshiroq tushunish uchun turli asoslar paydo bo'ldi. Axborot inqilobining rivojlanishi bilan ma'lumotni singdirish va ko'paytirish manbalari kengaydi, ammo "nima bo'ladi va nima qilish kerak" degan qiziqish yo'qolmadi. Psixologik nazariyalar, amaliyot va shaxsiy tajribani o'rganish zavq olish va xotirjamlikka erishishning aniq yo'lidir. Psixologlarning o'zlari, insonni kompyuter ekraniga olib boradigan va kerakli ma'lumotlarni qidiradigan hayotiy vaziyat, yaqinlar, hamkasblar, bolalar bilan munosabatlar deb hisoblashadi. Konfliktli munosabatlarning tabiati, nima uchun vaziyatlar bu tarzda rivojlanadi, bunga kim aybdor, vujudga kelgan vaziyatga kim mas'ul degan savollar deyarli har bir insonning ongini hayajonga soladi [4; 5]. Har bir vaziyat va uning analogini psixologiya darsliklarida topish mumkin. Biror kishi ko'pincha psixologik yordamga muhtoj, ammo ma'lum sabablarga ko'ra u o'zi psixologiya bilan shug'ullanadi va o'z muammolarining aksariyatini introspeksiya yordamida hal qilishga harakat qiladi [6-8]. Maxsus adabiyotlarga murojaat qilish munosabatlarni va o'zini o'zi qadrlashni saqlashga yordam beradi. Biroq, psixologik bilimlarni olish ongning ma'naviy tomonini sezilarli darajada rivojlantiradi, insonni axloqiy jihatdan barqaror va ma'naviy boy qiladi. Inson qalbining tabiatini, uning xususiyatlarini o'rganish qiyin va umidsiz bo'lib tuyuladigan hayotiy vaziyatlardan va boshqalar bilan ham, o'zi bilan ham nizolardan chiqish yo'lini topish imkoniyatiga olib keladi. Fikrlash, tajovuzkorlik, ziddiyat, shaxslararo munosabatlar va boshqalar sirlarini tushunish bizning turimizning omon qolishi uchun ajralmas shartga aylandi. G.Merfi: "Odamlar to'g'risida bilimning etishmasligi bo'sh narsa emas, balki hayot uchun asosiy tahdiddir" deb yozganida, shaxsni o'rganishning hayotimiz uchun ahamiyatini ta'sirchan ifodalagan.

Natijalar va ularning muhokamasi. Navoiy davlat pedagogika institutida o'tkazilgan zamonaviy yoshlar o'rtasida psixologik bilimlarga bo'lgan ehtiyojning tuzilishi va mazmunini, talabalarning psixologiya faniga qiziqishining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlardan birida turli jinsdagi 17-25 yoshdagi 75 talaba ishtirok etdi. Tadqiqot ishtirokchilari psixologiya bo'yicha bilim ehtiyojlarini aniqlashga qaratilgan 6 ta savolga javob berishdi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, yoshlarning bunday bilimlarga ehtiyoji yuqori (so'rovda qatnashganlarning 88,5 foizi) ekan. Psixologiyaga qiziqish tuzilishidagi yadro, tashqi radius va periferiya aniqlandi. Birinchi sektor shaxs va muloqot psixologiyasiga oid bilimlarni, ikkinchi sektorga ta'sir va o'zaro ta'sir psixologiyasiga oid bilimlarni, uchinchi sektor oila psixologiyasi, amaliy va kognitiv psixologiyaga oid bilimlarni o'z ichiga oladi. Ishtirokchilarning fikriga ko'ra, bu bilimlar ularga rivojlanish, munosabatlar, faoliyat, ta'sir va ijtimoiy kompetentsiya kabi sohalarida yordam berishi mumkin. Shunga qaramay, ba'zi javoblar shuni ko'rsatdiki, yoshlar psixologiyadagi bilimlarni manipulyatsiya qilish, boshqalarni foyda olish uchun ochiq va aniq nazorat qilish maqsadida foydalanish imkoniyatini istisno qilmaydi.

Ko'pchilik psixologlarning fikricha, yoshlarning psixologiyaga bo'lgan qiziqishini belgilovchi asosiy omillar quyidagilardir:

- oiladagi ziddiyatli vaziyatlar;
- o'z-o'zini tarbiyalash istagi;
- muloqot ko'nikmalarini o'rganish istagi;

ommaviy axborot vositalarida manipulyatsiya orqali odamlarga ta'sir o'tkazish istagi; - kino, adabiyot va ommaviy axborot vositalarida ruhiy buzilishlarni romantiklashtirish; - davlat muassasalarida va ishlab chiqarishda kichik guruhlarini birlashtirish zarurati.

Bu omillar yosh aholi orasida psixologiyaga qiziqish uchun ichki rag'batdir. Ularning aksariyatiga quyidagi tashqi omillar sabab bo'ladi:

- ✚ mamlakatdagi ijtimoiy vaziyat;
- ✚ iqtisodiyotning hozirgi darajasi;
- ✚ fanni rivojlantirish va uni ommalashtirish;
- ✚ ommaviy axborot vositalarida psixologik axborotni tarqatish; - atrofingizdagi odamlarning tavsiyalari;
- ✚ adabiyot va kinodagi psixologik muammolarni tilga olish; - amaliy psixologlarga talab;
- ✚ uning doirasida reklama va psixologik ta'sirni rivojlantirish;

Psixologiya faniga qiziqishning tashqi va ichki omillarining o'zaro ta'siri yoshlarni tegishli ma'lumotlarni izlashga, o'zini o'zi tarbiyalashga va shu orqali o'z va boshqalarning hayoti sifatini yaxshilashga undaydi. Yoshlarning turli xil psixologik sohalardagi afzalliklari haqida ma'lumot olish, ularning psixologik bilimlarning ma'lum turlari va shakllariga qiziqish darajasini aniqlash, shuningdek, yoshlar o'rtasida psixologiyaga qiziqishning asosiy tashqi va ichki omillarini aniqlash uchun maxsus anketa ishlab chiqilgan tadqiqot o'tkazdik.

Quyidagi metodikalardan ham foydalanilgan:

- A.V. Karpov "Diagnostika-parvarishlar" texnikasi;
- V.I. Morosanovning "Xulq-atvorning o'zini o'zi boshqarish uslubi" so'rovnomasi;
- B. Bassning shaxs yo'nalishini diagnostika qilish usuli;
- "S. Shvartsning qiymat so'rovi" usuli.

Buxoro davlat universitetining psixolog talabalari ishtirok etdgan 18-20 yoshdagi 31 kishi (14 erkak, 17 ayol) tadqiqotimizda 31 ta mavzu bo'yicha so'rovnoma va 4 ta metodni o'tkazganimizdan so'ng, biz quyidagi natijalarga erishdik. Psixologiyani o'z tushunchalarida "psixika, aqliy jarayonlar va tafakkur haqidagi fan" deb javob berganlar soni 25 kishi.

Psixologiyani o'z tushunchalari bo'yicha "muammolarni tushuntirishga qaratilgan bilish usullaridan biri" deb javob berganlar soni - 1 kishi. Psixologiyani tushunishda "inson tomirining ta'siri va tushunchasi" deb javob berganlar soni 1 kishi. Psixologiyani o'z tushunchalarida "inson psixikasi va dunyoqarashiga ta'siri" deb javob berganlar soni - 1 kishi. Psixologiyaga o'z tushunchalari bo'yicha javob berganlar soni "uning yordami bilan odam haqida hamma narsani bilib olishingiz mumkin, shuningdek, uni bilmagan holda manipulyatsiya qilishingiz mumkin" - 1 kishi. Psixologiyani o'z tushunchalarida "insonni, uning yashirin fikrlarini, motivlarini va dalillarini tushunish usuli" deb javob berganlar soni - 1 kishi. Psixologiyani o'z tushunchalarida "insonning ichki dunyosini o'rganish" deb javob berganlar soni - 1 kishi.

Ishtirokchilar psixologiyaning o'zlari uchun eng qiziq bo'lgan quyidagi yo'nalishlarini aniqladilar, masalan:

- shaxs psixologiyasi (77,4%);
- jinoyat psixologiyasi (58,1%);
- umumiy psixologiya (54,8%);
- ijtimoiy psixologiya (54,8%);
- psixoterapiya (51,6%); □ klinik psixologiya (48,4%);
- rivojlanish psixologiyasi (41,9%); - reklama psixologiyasi (35,5%).

Ishtirokchilarning fikricha, yoshlarning psixologiyaga qiziqishining eng muhim tashqi omillari quyidagilardir:

- psixologiya fanining rivojlanishi (100%);
- mamlakatdagi ijtimoiy vaziyat (64,5%);
- mamlakat iqtisodiyoti darajasi (58,1%);
- ommaviy axborot vositalarida psixologiyaning yoritilishi (74,2%);
- qarindoshlar yoki do'stlarning tavsiyalari (61,4%);
- adabiyot, kino va ommaviy axborot vositalarida ruhiy buzilishlarni romantiklashtirish

- (80,6%);
- amaliy psixologlarga talab (74,2%);
- yoshlar o'rtasida ruhiy buzilishlar soni bo'yicha statistik ma'lumotlarning ko'payishi (77,4%).

Ishtirokchilarning fikriga ko'ra, yoshlarning psixologiyaga qiziqishining eng muhim ichki omillari quyidagilardir:

- oiladagi ziddiyatli vaziyatlar (61,3%);
- munosabatlardagi muammolar (61,3%);
- boshqalarga psixologik yordam ko'rsatish istagi (64,5%);
- o'z-o'zini tarbiyalash (87,1%);
- muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish istagi (61,3%);

ommaviy axborot vositalari va reklama orqali jamiyatga ta'sir o'tkazish istagi (64,5%); - odamlarning kichik guruhlarini (sinflar, jamoalar) birlashtirish istagi (96,8%).

Ishtirokchilar orasida psixologiyaga qiziqishning eng yuqori darajasi quyidagilar bilan belgilanadi:

- ular atrofidagi odamlarni tushunishga harakat qiladilar (87,1%);
- ular o'zlarini tushunishga harakat qilmoqdalar (83,9%);
- ular o'z xatti-harakatlarini tartibga solishga harakat qilishadi (71%);
- psixologik metodlarni o'zlariga qo'llash maqsadida o'rganadilar (51,6%);

ular psixologik texnikani o'rganadilar va boshqalarga tatbiq etadilar (45,2%). Sub'yektlar psixologik bilimlardan foydalanishning keyingi maqsadlarini quyidagicha belgilaydilar:

- o'z-o'zini tartibga solish (100%);
- nizolarni hal qilish uchun (87,1%);
- munosabatlarni saqlash (do'stona, romantik) (80,6%);
- to'g'ri muloqotni o'rnatish (80,6%);
- o'z va yaqinlaringizning ahvolini aniqlash (80,6%); - o'qish uchun (83,9%).

Metodlar bo'yicha natijalar:

A.V.Karpov usuliga ko'ra "Refleksiya diagnostikasi": past daraja – 7 (22,5%); o'rtacha daraja – 18 (58,1%); yuqori daraja – 6 (19,4%).

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sub'yektlarning ko'pchiligi refleksiv rivojlanishning o'rtacha darajasiga ega, bu ularning ongini o'zlariga mo'tadil burilish va ruhiy holatini o'rtacha darajada aks ettirishdan dalolat beradi. V.I.Morosanovning "Xulq-atvorning o'zini o'zi boshqarish uslubi" so'rovnomasi natijalari quyidagi ma'lumotlarda ifodalanadi:

- o'zini o'zi boshqarishning umumiy o'rtacha darajasiga ega bo'lgan sub'yektlar soni - 17 (54,84%);
- o'zini o'zi boshqarishning umumiy darajasi yuqori bo'lgan shaxslar soni – 12 (38,7%);
- o'zini o'zi boshqarishning umumiy darajasi past bo'lganlar soni – 2 nafar (6,46%);
- "Rejalashtirish" shkalasi bo'yicha umumiy ko'rsatkich – 5,1;
- "Modellashtirish" shkalasi bo'yicha umumiy ko'rsatkich – 5,6;
- "Dasturlash" shkalasi bo'yicha umumiy ko'rsatkich – 8,5;
- "Natijalarni baholash" shkalasi bo'yicha umumiy ko'rsatkich – 6,1;
- "Suyak moslashuvchanligi" shkalasi bo'yicha umumiy ko'rsatkich – 6,8;
- "O'z-o'ziga ishonish" shkalasi bo'yicha umumiy ko'rsatkich – 5,4.

Olingan natijalarni tahlil qilib, biz sub'yektlarning aksariyati o'z-o'zini boshqarishning umumiy o'rtacha darajasiga ega degan xulosaga kelishimiz mumkin, bu ularning ixtiyoriy faoliyatini ongli ravishda o'zini o'zi boshqarishning individual tizimining shakllanishining

o'rtacha darajasini ko'rsatadi. "Dasturlash" shkalasi bo'yicha sub'yektlar yuqori o'rtacha ballga ega bo'lib, bu ularning maqsadlarga erishish uchun o'z harakatlari va xatti-harakatlari usullarini o'ylash, harakat dasturlarini tafsiloti va qo'llash bo'yicha shakllangan ehtiyojini ko'rsatadi. "Rejalashtirish", "Modellashtirish", "Natijalarni baholash", "Moslashuvchanlik", "Mustaqillik" shkalalari bo'yicha sub'yektlar o'rtacha natijalarni ko'rsatdilar, bu ularning:

- ongli ravishda harakatni rejalashtirishni shakllantirishning o'rtacha va o'rtacha darajasi;
- tashqi va ichki sharoitlarni bilishning o'rtacha darajasi va ularning g'oyalarini rivojlantirish;
- individual rivojlanishning o'rtacha darajasi va o'z-o'zini baholashning adekvatligi, o'z faoliyati va xatti-harakatlari natijalari;
- tartibga solish moslashuvchanligi rivojlanishining o'rtacha darajasi, tartibga solish avtonomiyasi rivojlanishining o'rtacha darajasi.
- Bass shaxsni yo'naltirish usulining natijalari:
- shaxsiyati o'ziga qaratilgan odamlar soni - 18 (58,06%);
- shaxsi o'zaro munosabatlarga yo'naltirilgan shaxslar soni – 5 nafar (16,13%);
- shaxsiyati vazifaga yo'naltirilganlar soni – 8 (25,81%).

Olingan natijalarni tahlil qilib, biz ko'pchilik sub'yektlarning o'zlariga nisbatan shaxsiy yo'nalishi bor degan xulosaga kelamiz, bu ularning shaxs faoliyatiga yo'naltirilganligini ko'rsatadi, bu o'z farovonligi uchun motivlarning ustunligi, shaxsiy ustuvorlik istagi bilan bog'liq va obro' kabilardir. "S.Shvartsning qiymat so'rovi" usuli natijalari. Qadriyatlarining yuzaga kelish chastotasi:

- gedonizm – 21 kishi (67,74%);
- rag'batlantirish – 21 kishi (67,74%);
- xavfsizlik – 23 kishi (72,2%);
- mehribonlik – 19 (61,3%);
- mustaqillik – 27 kishi (87,1%);
- muvofiqlik – 15 kishi (48,4%);
- universalizm – 19 kishi (61,3%);
- quvvat – 15 kishi (48,4%); - muvaffaqiyat – 22 kishi (70,7%);
- an'ana – 2 kishi (6,5%).

Ushbu texnikaning natijalariga ko'ra, ishtirokchilarning ko'pchiligi quyidagi hayotiy qadriyatlarga ega. Mustaqillik - fikrlash va harakatlarni tanlash, ijodkorlik, tadqiqot faoliyati mustaqilligi. Xavfsizlik - bu uyg'unlik, jamiyat barqarorligi, munosabatlar, shaxsning o'zi, bu asosiy individual va guruh talablarining hosilasidir. Muvaffaqiyat - ma'lum bir maqomga, yoshga yoki sifatga o'tish, ma'lum bir rejani amalga oshirish. Rag'batlantirish - bu jonli va chuqur tajribaga, shuningdek, yangilikka bo'lgan fiziologik ehtiyoj. Gedonizm - zavq yoki (hayotdan zavqlanish).

Xulosa. Demak, yoshlarda psixologiyaga qiziqishning ijtimoiy-psixologik belgilovchilari faktorlari: psixologiya fanining rivojlanishi; mamlakatdagi ijtimoiy vaziyat; mamlakat iqtisodiyotining darajasi; ommaviy axborot vositalarida psixologiya haqida eslatib o'tish; qarindoshlar yoki do'stlarning tavsiyalari; adabiyot, kino va ommaviy axborot vositalarida ruhiy kasalliklarni romantiklashtirish; amaliy psixologlarga talab; yoshlar o'rtasida ruhiy kasalliklar soni bo'yicha statistik ma'lumotlarning ko'payishi; oiladagi ziddiyatli vaziyatlar; munosabatlardagi muammolar; boshqalarga psixologik yordam ko'rsatish istagi; o'z-o'zini tarbiyalash; muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish istagi; ommaviy axborot vositalari va reklama orqali jamiyatga ta'sir o'tkazish istagi; odamlarning kichik guruhlarini (sinflar, jamoalar) birlashtirish istagi ekanligi aniqlandi. Ishtirokchilar orasida ko'plab umumiy shaxsiy xususiyatlar aniqlandi, masalan: aks ettirishning o'rtacha darajasi, o'zini o'zi boshqarishning o'rtacha darajasi, shaxsiyatning o'ziga va

umumiy hayotiy qadriyatlarga (mustaqillik, xavfsizlik, muvaffaqiyat, rag'batlantirish) ustunligi, gedonizm) amalga oshirilgan usullar bilan tasdiqlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Shmyreva O.I., Koval N.A. Hissiy rivojlanish jarayoni va mazmuni. Psixologiya olami. 2015 yil. 3-son (83). 207-216-betlar.
2. Bedina V.Yu. Gumanitar bilimlar tarixida shaxsning kasbiy rivojlanishi inqirozi. Tambov universiteti axborotnomasi. Seriya: Gumanitar fanlar. 2014 yil. 6-son (134). 31-37-betlar.
3. Uvarov E.A. Umidsizlik holatiga alternativa sifatida hayot istiqbolini shakllantirish. Tambov universiteti axborotnomasi. Seriya: Gumanitar fanlar. 2018. 4. Makarova L.N., Sharshov I.A. O'qituvchining shaxsi va faoliyat uslubi talabalar nigohida. Ta'lim va jamiyat. 2004 yil. № 6.

Rahmonova Feruza Istamovna,
Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

TALABALARNING MUSTAQIL ISHI VA UNI RAG'BATLANTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy oliy ta'lim muassasalarida talabalar bilim olishlarini yanada takomillashtirishning o'ziga xos usullari, shuningdek mustaqil ta'lim va unga qo'yilgan talablar haqida so'z boradi. Shuningdek talabalar mustaqil ish topshiriqlarini bajarish orqali ularda mustaqil hayotga tayyorgarligining roli hamda o'z-o'ziga bo'lan ishonch fenomenlarini tarkib toptirishning psixologik mexanizmlari tushuntirilgan. Mustaqil ish ongli, erkin tanlov, ichki motivatsiyali faoliyatdir. Bu unga kiritilgan bir qator harakatlarni bajarishni o'z ichiga oladi: o'z faoliyati maqsadini anglash, o'quv vazifasini qabul qilish, unga shaxsiy ma'no berish, o'quv faoliyatini o'z vaqtida taqsimlashda o'zini o'zi tashkil etish, ularning bajarilishini o'z-o'zini nazorat qilish kabi zamonaviy yondashuvlar aytilgan.

Kalit so'zlar. Talaba, oliy ta'lim, auditoriya, motivatsiya, mustaqil ta'lim, mustaqil ish, individual yondashuv, o'quv faoliyati, o'z-o'zini boshqarish, mustaqil shaxs, muvaffaqiyat, intellekt, salohiyat, erkin tanlov, shaxs pozitsiyasi, faoliyat.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности усовершенствования процесса получения знаний студентами в современных высших учебных заведениях, а также освещаются вопросы, связанные с самостоятельным обучением и требованиями, предъявляемыми к нему. Поясняются психологические механизмы формирования феномена уверенности в себе у студентов, возникающего через выполнение ими самостоятельных заданий и подготовки к самостоятельной жизни. Самостоятельная работа рассматривается как сознательная, внутренне мотивированная деятельность, основанная на свободном выборе. Она включает в себя такие современные подходы, как осознание цели своей деятельности, принятие учебной задачи, придание ей личностного смысла, самоорганизацию в распределении учебного времени и самоконтроль за выполнением заданий.

Ключевые слова: Студент, высшее образование, аудитория, мотивация, самостоятельное обучение, самостоятельная работа, индивидуальный подход, учебная деятельность, саморегуляция, самостоятельная личность, успех, интеллект, потенциал, свободный выбор, личностная позиция, деятельность.

Abstract. This article discusses the specific methods for improving students' learning processes in modern higher education institutions, as well as the requirements associated with independent learning. It also explains the psychological mechanisms behind developing self-confidence and preparing for independent life through the completion of individual assignments. Independent work is described as a conscious, intrinsically motivated activity based on free choice. It encompasses a set of modern approaches, including awareness of one's goals, acceptance of the academic task, assigning personal meaning to it, self-organization in time management, and self-monitoring of task completion.

Keywords: Student, higher education, classroom, motivation, independent learning, independent work, individual approach, academic activity, self-regulation, autonomous personality, success, intellect, potential, free choice, personal stance, activity.

Kirish. Mustaqil ish - o'quvchining sub'yekt sifatidagi individual psixologik xususiyatlari bilan belgilanadigan o'quv faoliyatining maxsus, yuqori shakli. Mustaqil ish ongli, erkin tanlov, ichki motivatsiyali faoliyatdir. Bu unga kiritilgan bir qator harakatlarni bajarishni o'z ichiga oladi: o'z faoliyati maqsadini anglash, o'quv vazifasini qabul qilish, unga shaxsiy ma'no berish, o'quv faoliyatini o'z vaqtida taqsimlashda o'zini o'zi tashkil etish, ularning bajarilishini o'z-o'zini nazorat qilish.

Mustaqil ishning o'quv faoliyati va o'quvchi shaxsini shakllantirishdagi o'rni ko'plab yetakchi o'qituvchi va psixologlar (K.A. Abulxanova-Slavskaya, B.G. Ananyev, L.M. Juravskaya,

V.I. Andreev, V.V. Lutsenko, P.I. Pidkasistim va boshqalar) tomonidan ko'rib chiqiladi. Talabalarning mustaqil ishi o'quvchilarning psixologik xususiyatlari va intellektual bilimlarini hisobga olgan holda o'qituvchi tomonidan tashkil etiladigan va nazorat qilinadigan auditoriyadan tashqari mashg'ulot sifatida qaralishi kerak. Bu kasbiy kompetentsiyani rivojlantirish vositasi, o'z-o'zini rivojlantirish, o'zini o'zi tashkil etish va o'zini o'zi boshqarish usuli.

Uning maqsadlari:

- talabalarda o'quv, ilmiy va ma'lumotnoma adabiyotlari bilan mustaqil ishlash bo'yicha kuchli ko'nikmalarni shakllantirish;
- aqliy mehnatni oqilona tashkil etish qobiliyatini rivojlantirish, bunda o'quvchi tashqi aralashuvsiz o'quv materialini tushunish, yodlash va o'zlashtirish bo'yicha aqliy harakatlarini faollashtiradi;
- o'z-o'zini bilish va o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyatini rivojlantirish;
- o'z-o'zini takomillashtirish bo'yicha mustaqil ish dasturini bajarish muddatini ko'rsatgan holda tuzish.

YuNESKO ma'lumotlariga ko'ra, barcha o'qish vaqtining 40% dan 70% gacha Yevropa universitetlarida mustaqil ishlarga bag'ishlangan. AQSHda auditoriyadagi har bir soatlik ish uchun ikki soatlik tashqi ish to'g'ri keladi. Boshqa ma'lumotlarga ko'ra, dunyoda auditoriya va auditoriyadan tashqari mashg'ulotlar nisbati 1:3,5 ni tashkil qiladi.

O'zbekistonning ta'lim makonida talabalarning ta'lim faoliyatini tashkil etishda o'zgarishlar ro'y bermoqda. Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini tashkil etish to'g'risidagi nizomda talabalarning mustaqil ishi o'quv materialini o'zlashtirishning asosiy usuli sifatida muayyan fanni o'rganishga ajratilgan umumiy vaqtning kamida 30 foizini va 50 foizdan ko'p bo'lmashligi belgilab qo'yilgan. Shunday qilib, auditoriya va darsdan tashqari ishlar o'rtasidagi nisbat ikkinchisi foydasiga o'zgaradi.

O'quvchilarning auditoriyadan tashqari mustaqil ishi o'qituvchilarning auditoriyadagi faoliyati bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ayni paytda ularning rivojlanishi va o'z-o'zini kamol toptirishning eng muhim va eng muhimi samarali manbai hisoblanadi. Ushbu ishning vaqti cheklanmagan va talabaning o'zi tomonidan tartibga solinadi. O'qituvchi o'z fanidan talabalarning mustaqil ishlarini ham yakka tartibda, ham guruhda nazorat qiladi. U oraliq nazoratga qo'yiladigan talablarni shakllantiradi va bilimlarning yakuniy nazoratini amalga oshiradi. Talabalarning mustaqil ishlarini boshqarishda o'qituvchining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- talabalarga mustaqil ishlarni tashkil etish va ularga tabaqalashtirilgan yondashuvni amalga oshirishda yordam berish;
- talabalarda fanni chuqur o'rganishga va o'z-o'zini rivojlantirish jarayoniga qiziqishlarini uyg'otish;
- dasturga muvofiq mustaqil ish uchun topshiriqlar hajmini aniqlash;
- o'rganilayotgan fanni uslubiy ta'minlash: o'quv-uslubiy majmua (OTM), nazorat topshiriqlari va savollari, ish natijalarini o'tkazish va tekshirish uchun axborot texnologiyalari;
- talabalarning individual reja asosida ishlashi uchun sharoit yaratish va oraliq hisobotlarni tashkil etish;
- mustaqil ishlash ko'nikmalarini va aqliy o'zini-o'zi takomillashtirish amaliyotlarini o'rgatish;
- talabalar ishini nazorat qilish.

Oliy ta'limga yangi yondashuvlar kelajakdagi kasbiy faoliyatga tayyorgarlik jarayonida aks ettirish va hissiy qoniqish holatini rivojlantirishga, shuningdek, o'z imkoniyatlarini bosqichma-bosqich anglab etishga qaratilgan. Talabalarning o'zlari o'z ishlarining mazmunini tushunishlari, o'z ta'lim jarayonini o'zlashtirishlari va o'quv faoliyatining haqiqiy sub'yektlariga aylanishlari kerak. Ta'lim o'z-o'zini tarbiyalash uchun kuchli yutuqni ta'minlashi kerak. Takrorlash ma'lumotlardan, tayyor manbalardan olingan bilimlarni yodlash shaxsan ijod qilingan, shuning uchun hissiy jihatdan kuchaytirilgan, qiziquvchan bilimlar bilan almashtiriladi. Bilimni tanqidiy idrok etish shaxsiy tanlov, tuzilish va tanlab o'zlashtirish bilan almashtirilishi kerak. Talabalarning kognitiv faolligining yetarli darajasini hisobga olgan holda, ularni mustaqil ishning asosiy

usullarini rivojlantiradigan va takomillashtiradigan o'quv faoliyati turlariga jalb qilish kerak: o'qish madaniyati va tinglash madaniyati texnikasi, qisqa va oqilona yozish texnikasi (ko'chirmalar, reja, tezis, konspekt, annotatsiya, referat, taqriz, kitob bilan ishlashning umumiy texnikasi), biografik material bilan ishlash texnikasi (qo'shimcha materiallar bilan ishlash texnikasi) vaqtini oqilona boshqarish. Seminarlarni tayyorlashda ushbu va boshqa texnikalarni faol kiritish kerak.

Afsuski, bu boradagi tadqiqotlar natijalariga ko'ra, ko'pchilik talabalar mustaqil ishlarni to'g'ri tashkil etishni bilmaydilar; ularning vaqtini boshqarish; va uni tarqatish mumkin, deb o'ylamaydilar. Mustaqil ishlash qobiliyatiga ega bo'lsa ham, talabalar zarur ta'lim ma'lumotlarini qabul qilish, tushunish, qayta ishlash, talqin qilish ularga katta qiyinchiliklar tug'dirishini ta'kidlaydilar [6]. Mustaqil ishlash zarurati deyarli hamma tomonidan e'tirof etilganiga qaramay, hamma talabalar ham bu bilan maqsadli va muntazam shug'ullanmaydilar va shunga mos ravishda ular uchun muhim bo'lgan natijalarga erishadilar. Ular har doim ham o'zlarini, imkoniyatlarini to'g'ri bilish va baholashni, o'z oldiga maqsadlar qo'yishni, ularga erishish strategiyasi va taktikasini o'zlashtirishni bilmaydilar. Ko'pgina talabalar, o'zlarining guvohliklariga ko'ra, o'qituvchining pedagogik yordamiga muhtoj.

Eng qiyin vazifalardan biri o'quvchilarda qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun zarur bo'lgan o'zini o'zi boshqarish tizimini shakllantirishdir. Uning ahamiyati o'quvchining imkoniyatlarini o'quv faoliyati talablariga muvofiqlashtirishda, ya'ni o'quvchi o'z vazifalarini ta'lim faoliyati sub'yekti sifatida bilishi kerak. O'z-o'zini tartibga solish tizimi faoliyat maqsadini bilish, unga erishish strategiyasi va taktikasi, uni amalga oshirish uchun zarur shart-sharoitlar, harakatlar dasturi, natijalarni baholash va natijaga erishish usullarini tuzatish kabi tarkibiy qismlardan iborat.

Avvalo, talaba o'quv faoliyati maqsadini anglashi va qabul qilishi, ya'ni o'qituvchi undan nimani talab qilishini tushunishi kerak. Bundan tashqari, qabul qilingan maqsadga muvofiq, talaba harakatlar ketma-ketligi haqida o'ylaydi va unga erishish shartlarini baholaydi. Ushbu harakatlarning natijasi sub'yektiv model bo'lib, uning asosida talaba harakatlar dasturini, uni amalga oshirish vositalari va usullarini tuzadi. Mustaqil ishlarni bajarish jarayonida talaba o'z faoliyatini o'z-o'zini tartibga solishni o'rganishi kerak. Uning natijalarini baholash uchun talabalar muvaffaqiyatli deb tan olinganligi to'g'risida ma'lumotlarga ega bo'lishlari kerak.

O'qituvchining talabalarning mustaqil ishi ustidan nazoratini shunday tashkil qilish kerakki, u o'rganilayotgan materialni eslab qolish darajasini tekshirishga emas, balki ularning bilish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan bo'lsin. Buning uchun barcha faoliyat turlarida talabalarning nazorat ostida mustaqil o'rganish holatlarini yaratish kerak, ular quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

- shaxsning o'z-o'zini tarbiyalashiga pedagogik rahbarlikni ta'lim jarayonini tashkil etishning ustuvor yo'nalishiga aylantirish;
- asosiy e'tiborni o'qitishdan o'rganishga o'tkazish;
- talabalar faoliyatiga nafaqat kognitiv, balki kasbiy motivatsiyani shakllantirish;
- o'z tushunchasi yoki o'zini o'zi tasavvur qilish;
- tanqidiy tahlil qilish, ularning kuchli va zaif tomonlarini baholash;
- o'z-o'zini tarbiyalash va u bilan bog'liq mustaqil ish dasturini ishlab chiqish;
- mustaqil ish usullari va usullarini aniqlash;
- fikrlar, his-tuyg'ular va xatti-harakatlarni boshqarish uchun aqliy o'zini o'zi takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar va amaliyotlardan foydalanish;
- o'qituvchi tomonidan o'z-o'zini nazorat qilish va nazorat qilishni ta'minlash [4, b.73].

O'quv faoliyati davomida yuzaga keladigan kognitiv jarayonlar deyarli har doim hissiy tajribalar bilan birga keladi. Shuning uchun mashg'ulot paytida faqat ijobiy his-tuyg'ularni yaratish maqsadga muvofiqdir. Bu hissiy holat va his-tuyg'ularning idrok, xotira, fikrlash, tasavvur va shaxsiy ko'rinish jarayonlariga (qiziqish, ehtiyoj, motiv) tartibga soluvchi ta'sir ko'rsatishi bilan izohlanadi. Ijobiy his-tuyg'ular eng muvaffaqiyatli va samarali harakatlarni

mustahkamlaydi va hissiy jihatdan rang beradi, o'quvchilarning mustaqilligini rivojlantirishga yordam beradi, ularning o'zini o'zi rivojlantirish va takomillashtirishga intilishi.

Shunday qilib, mustaqil ishlarni bajarish talabalarning kasbiy va shaxsiy o'zini o'zi rivojlantirishga tayyorligini shakllantirishga yordam beradi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, talabalarning faqat uchdan bir qismi (32%) o'zlarining kasbiy va shaxsiy o'zini o'zi rivojlantirishga tayyorligini yuqori, 48,3 foizi o'rtacha va deyarli beshdan bir qismi (19,7%) past deb tavsiflaydi. Ushbu ma'lumotlar talabalarda universitetda o'qish paytida uni shakllantirish zarurligini ko'rsatadi [2]. Bo'lajak mutaxassis shaxsining o'zini o'zi rivojlantirish va takomillashtirishga tayyorligi bilan olimlar o'quvchilarning amaliy faoliyatda o'z qobiliyatlari va imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqarish, rivojlantirish va ulardan foydalanish zarurligini anglashlarini tushunadilar. Ushbu kontsepsiyaning mohiyatini tahlil qilish M.V. Kanivetsga (M.V. Poplavskaya) ushbu kontsepsiyaning quyidagi tarkibiy qismlarini aniqlashga imkon berdi:

- motivatsion komponent (shaxsiy va kasbiy rivojlanishning individual loyahasini yaratish va amalga oshirish istagi, shaxsni rivojlantirish va o'z-o'zini rivojlantirish uchun texnologiyalardan foydalanish zarurati, istalgan natijaga erishish uchun motivatsiya);

- kognitiv komponent (shaxsiy va kasbiy rivojlanishni loyihalash texnologiyalarining mohiyatini, psixologik va akmeologik texnologiyalarning mazmunini tushuntirish; tashkiliy, konstruktiv, tadqiqot, refleksiv, ijodiy ko'nikmalarning mohiyatini aniqlash; o'z-o'zini boshqarish va o'z-o'zini tarbiyalash texnologiyalari asoslarini tushunish; o'z-o'zini rivojlantirish jarayonining asosiy ta'riflarini o'zlashtirish, va hokazo.

- shaxsiy-faoliyat komponenti (shaxsiy va kasbiy kompetensiyalarning rivojlanish darajasini aniqlash uchun innovatsion texnologiyalardan foydalanish; bo'lajak mutaxassisning malakasini oshirish muammolari bo'yicha kurs va magistrlik ishlarini bajarish; uning kasbiy faoliyatiga muvofiq talaba shaxsining ijodiy qobiliyatlari darajasini oshirish va boshqalar) [6].

Muallif tomonidan bo'lajak o'qituvchilarlar o'rtasida o'tkazilgan tadqiqot natijalariga asosanib, muallif ularning kasbiy va shaxsiy o'zini o'zi rivojlantirishga tayyorligini shakllantirish jarayoni tegishli pedagogik shart-sharoitlarni ishlab chiqish va amalga oshirishni talab qiladi, degan xulosaga keldi, xususan:

- a) kelajakdagi kasbiy faoliyatda shaxsiy ma'noni shakllantirish va kasbiy va shaxsiy o'zini o'zi rivojlantirish uchun ijobiy motivatsiya;

- b) muvaffaqiyatli kasbiy faoliyat uchun zarur bo'lgan qobiliyat va shaxsiy fazilatlarni shakllantirishga qaratilgan o'z-o'zini bilishni faollashtirish;

- v) o'z-o'zini rivojlantirish va o'z-o'zini takomillashtirish, o'z-o'zini tarbiyalash jarayonlarini rag'batlantirish bo'yicha auditoriyadan tashqari faoliyatning asosiy shakli sifatida mustaqil ishlarni tashkil etish [3].

Yuqoridagilarni umumlashtirib, shaxsning o'zini o'zi rivojlantirish konteksti va quroli bo'lgan ta'limning ichki mexanizmlarini tushunishni hisobga olgan holda, quyidagilarni e'tirof etib bo'lmaydi: pedagogik jarayon o'zining asosiy maqsadini amalga oshiradi, chunki u talaba va o'qituvchining shaxsiy o'sishining eng muhim omili sifatida ishlaydi. Universitet ta'lim tizimi tomonidan qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun zamonaviy sharoitda o'quv jarayonining metodikasini ishlab chiqish, shuningdek, ularning muvaffaqiyatli mustaqil ishlashi uchun turli xil uslubiy materiallar tayyorlash kerak. Quyida turli mualliflarning o'z-o'zini rivojlantirish va takomillashtirish bo'yicha foydali maslahatlari keltirilgan:

O'z-o'zini tarbiyalash va o'z-o'zini takomillashtirish dasturini ishlab chiqishni boshlashdan oldin, quyidagi savollarni diqqat bilan o'ylab ko'rish juda foydali:

1. So'nggi ikki-uch yil ichida kasbiy yuksalish va o'z-o'zini rivojlantirish yo'lida nima to'siq bo'ldi?

2. Qanday xislat va xarakter xususiyatlari sizni nizolar, tushunmovchiliklar va boshqa salbiy holatlarga undaydi?

3. Sizning oldingizda turgan muammolarni yuqori professional darajada ijodiy hal qilishingizga nima xalaqit beradi?

4. Sizga aynan nima etishmayapti: bilim, ko'nikma va malakalar; shaxsiy fazilatlar; aloqalar, do'stlar; yashash sharoitlari; pul?

5. Bo'sh vaqtingizni nimaga sarflaysiz?

6. Kelgusi yilda o'z-o'zini tarbiyalash va o'z-o'zini rivojlantirishning qaysi sohalarida sezilarli yutuqlarga erisha olasiz?

7. O'z-o'zini tarbiyalash va rivojlantirishda sizga kim va nima yordam berishi mumkin?

Bu savollarga sekin va mulohaza bilan javob berishga harakat qiling. Eng yaxshisi yozma va qisqacha. Bu sizga o'z-o'zini rivojlantirishni rejalashtirish uchun ishonchli asos yaratadigan dastlabki ma'lumotlar bazasiga ega bo'lish imkonini beradi.

O'z-o'zini tarbiyalash va o'z-o'zini rivojlantirish bo'yicha shaxsiy rejani ishlab chiqishda talaba hayotining quyidagi sohalarini ajratib ko'rsatish kerak:

1) ta'lim va tarbiya;

2) kelajakdagi kasbiy faoliyat;

3) o'z-o'zini bilish va o'z-o'zini takomillashtirish;

4) aloqa;

5) dam olish.

O'z-o'zini tarbiyalash jarayonida mustaqil ishning quyidagi tamoyillarini bilish foydalidir:

O'z-o'zini bilish printsiplari. O'z-o'zini bilish tamoyilini amalda qo'llash uchun quyidagi qoidalarni tavsiya qilish mumkin:

1. Doimiy ravishda nafaqat nima qilayotganingiz, balki uni qanday bajarayotganingiz haqida ham fikr yuriting. Bunda ishingizning eng samarali texnika va usullariga e'tibor bering.

2. Kundalik yuriting, unda nafaqat muvaffaqiyatlaringiz, balki muvaffaqiyatsizliklaringiz sabablarini ham tahlil qilishga intilasiz.

3. O'z-o'zini tahlil qilish va fikrlash haqida fikr yuritish qobiliyatini rivojlantirish. Buning uchun doimo kuchli va zaif tomonlaringizni o'rganing. O'zingizning kuchli tomonlaringizga ishonib va zaif tomonlaringizni doimo kuzatib boring. Maqsadni belgilash va ijodiy o'zini o'zi belgilash printsiplari quyidagi qoidalariga asoslanib tavsiya etilishi mumkin:

1. "Umringiz davomida maqsad qo'ying... Yil, oy, hafta, kun va soat va daqiqalar uchun maqsad qo'ying, pastroq maqsadlarni yuqori maqsadlarga qurbon qiling".

2. Esda tutingki, "qaysi bandargohga suzib ketayotganini bilmagan odamning shamoli yo'q".

3. O'z oldingizga maqsad qo'ying - unga boring, har qanday holatda ham unga erishing.

Rejalashtirish printsiplari quyidagi qoidalar bilan ifodalanishi mumkin:

1. Rejalashtirishda vaqtni hisobga oling, maqsadga erishish uchun real muddatlarni belgilang.

2. Nimaga erishishingiz kerakligini, bugun, ertaga, hafta davomida, kelajakda nima qilish kerakligini rejalashtiring.

3. Vaqti-vaqti bilan vaqtingizni kuzatib boring, vaqt zahiralari qidiring.

Optimizm tamoyillari.

1. Vaqtinchalik muvaffaqiyatsizlikka uchragan taqdirda ham umidsizlikka tushmang va to'xtab qolmang.

2. O'zingizga motivatsiya bering: "Men ko'proq narsaga qodirman! Men murakkabroq muammolarni hal qildim!"

3. Muvaffaqiyatsiz bo'lsa, muammoni hal qilish uchun yangi usul, yangi vosita, yangi "kalit" izlang. Esingizda bo'lsin: optimizm va o'ziga ishonish muvaffaqiyat kalitidir!

4. Doim boshqa odamlarning yomon tomonlarini emas, yaxshi tomonlarini qidiring [7, 78-80-betlar].

Shu bilan birga, alohida prinsip yoki qoida juda kamdan-kam qo'llaniladi va muvaffaqiyatga kafolat bera olmaydi. Haqiqiy qobiliyatlar va yashash sharoitlarini hisobga olgan holda o'z-o'zini takomillashtirish bo'yicha doimiy ish olib boriladigan tizim kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Березин А.Ф. Развитие субъектности студентов-психологов в процессе самостоятельной учебной деятельности: дис...канд. психол. наук. Ставрополь, 2002. - 188 с.
2. Вачков И., Гриншпун И., Пряжников Н. Введение в профессию психолог. - М.: Издательство Московского психолого-социального института, 2007. - 464 с.
3. Карандашев В.Н. Психология: Введение в профессию. - 2-е изд. - М.: Смысл, 2003. - 288 с.
4. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. Ростов-на-Дону: Ремикс, 1996. - С. 248-255.
5. Поваренков Ю.П. Психологическое содержание профессионального становления человека. - М: Из-во УРАО, 2002. - 244 с.
6. Педагогика и психология высшей школы: Учебное пособие. Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. - 544 с.
7. Самаль Е. В. Самоактуализация личности в процессе обучения в вузе: дис. ... канд. психол. наук. - Ярославль, 2008. - 245 с. 8. Соколовская О.К. Становление профессиональной позиции студента-психолога в процессе обучения в вузе: дис. ... канд. психол. наук. - Ярославль, 2010. - 187 с.

Oripova Munisa Shamsiddinovna,
Surxondaryo viloyat pedagogik mahorat markazi
maktabgacha ta'limni muvofiqlashtirish bo'limi boshlig'i

IJODKORLIKKA YO'L: MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA TAFAKKUR FAOLIYATINI RAG'BATLANTIRISH

Annotatsiya: Maqolada bolalarning aqliy va shaxsiy rivojlanishining dastlabki davridagi ijodiy fikrlashni shakllantirishning asosiy jihatlarini tushunishga bag'ishlangan. Ishda ijodkorlikning uyg'onishiga hissa qo'shadigan pedagogik va psixologik sharoitlar ko'rib chiqiladi, shuningdek, zamonaviy maktabgacha ta'lim muhiti sharoitida uning to'liq rivojlanishiga to'siqlar tahlil qilinadi. Muallif nutqni rivojlantirishning ahamiyati, predmetfazoviy muhitning roli va o'qituvchining oila bilan o'zaro ta'siriga e'tibor qaratadi. Innovatsion usullar va fanlararo yondashuvlarni joriy etish orqali pedagogik amaliyotni takomillashtirish yo'llari taklif etilgan.

Kalit so'zlar: ijodiy fikrlash, maktabgacha yoshdagi bolalar, ijodkorlik, maktabgacha ta'lim, pedagogik sharoitlar, innovatsion usullar, nutqni rivojlantirish, rivojlanayotgan muhit.

Аннотация. Статья посвящена осмыслению основных аспектов формирования творческого мышления в раннем периоде психического и личностного развития детей. В работе рассматриваются педагогические и психологические условия, способствующие пробуждению креативности, а также анализируются препятствия к ее полноценному развитию в условиях современной дошкольной образовательной среды. Автор обращает внимание на значимость развития речи, роль предметно-пространственной среды и взаимодействия педагога с семьей. Предлагаются пути совершенствования педагогической практики за счет внедрения инновационных методов и междисциплинарных подходов.

Ключевые слова: творческое мышление, дошкольники, креативность, дошкольное образование, педагогические условия, инновационные методы, развитие речи, развивающая среда.

Annotation: The article is devoted to understanding the main aspects of the formation of creative thinking in the early period of children's mental and personal development. The work considers pedagogical and psychological conditions that contribute to the awakening of creativity, and also analyzes obstacles to its full development in the conditions of a modern preschool educational environment. The author draws attention to the importance of speech development, the role of the subject-spatial environment and the interaction of the teacher with the family. Ways to improve pedagogical practice through the introduction of innovative methods and interdisciplinary approaches are proposed.

Keywords: creative thinking, preschool children, creativity, preschool education, pedagogical conditions, innovative methods, speech development, developing environment.

Kirish. So'nggi o'n yillikda ta'lim siyosatining vektori ma'lumotni reproduktiv assimilyatsiya qilishning an'anaviy e'tiboridan mustaqil, o'ziga xos va moslashuvchan fikrlash qobiliyatini rivojlantirish zarurligiga o'tmoqda. Ushbu tendensiyalarni hisobga olgan holda, ijodiy salohiyatni rivojlantirish nafaqat maktabgacha ta'limning vazifalaridan biri, balki kelajakning raqobatbardosh shaxsini shakllantirishga qaratilgan yaxlit ta'lim jarayonining tarkibiy tarkibiy qismiga aylanmoqda[1]. Pedagogik vaziyatni rivojlanish psixologiyasi prizmasidan tahlil qilib, shuni ta'kidlash kerakki, aynan maktabgacha yosh ilmiy adabiyotlarda fundamental bilim va ijodiy qobiliyatlarni shakllantirishning sezgir davri sifatida e'tirof etilgan. Bolaning hayot aylanishining ushbu bosqichida tasavvur, assotsiativ va divergent fikrlash jarayonlarining jadal rivojlanishi mavjud bo'lib, bu dunyoni bilish va o'zini namoyon qilishning yangi usullarini faol rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. Shunga ko'ra, ushbu bosqichdagi ta'lim muhiti nafaqat asosiy bilim va ko'nikmalarni egallash, balki intellektual tashabbusni faollashtirish, nostandart

echimlarga ochiqlik va tadqiqot faoliyatiga intilishni rag'batlantiradigan tarzda maqsadli tashkil etilishi kerak.

Ijodiy tafakkurni muvaffaqiyatli shakllantirish uchun ta'lim dasturlari mazmunini ham, o'qituvchilarning shaxsiy va kasbiy xususiyatlarini, shuningdek, fan-makon muhitining o'ziga xos xususiyatlarini qamrab oladigan qulay shart-sharoitlar majmuasini talab qilishini hisobga olmaslik mumkin emas. Bundan tashqari, bolaning mustaqilligini namoyon etishi, fikrlash jarayonida ishtirok etishi va ijodiy faoliyat uchun ichki motivatsiyani rivojlantirish uchun sharoit yaratish muhim omil hisoblanadi. Shunday qilib, maktabgacha yoshdagi ijodkorlikni rivojlantirish ta'lim, psixologik va ijtimoiy-madaniy tarkibiy qismlarning ajralmas birligidir[2].

Adabiyotlar sharhi. D.A.Xamrayevaning ta'kidlashicha, "ijodiy fikrlash – bu reproduktiv faoliyat doirasidan tashqariga chiqadigan yangi bilim va tajribalarni ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan sub'yektning kognitiv faoliyatining eng yuqori darajasi"[3, 5-bet]. Maktabgacha ta'lim sharoitida bu qobiliyat erkin o'yin, rasm chizish, hikoyalar tuzish, vaziyatlarni modellashirish va boshqa faoliyat turlarida namoyon bo'ladi, bu yerda bolaga mustaqil ravishda tanlash, ixtiro qilish va harakat qilish imkoniyati beriladi.

YE.V.Subbotina ijodkorlikni rivojlantirishning asosiy sharti sifatida hissiy jihatdan qulay muhit va bolaning tashabbuslariga hurmat bilan munosabatda bo'lish muhimligini ta'kidladi [4, 29-bet]. Uning empirik kuzatishlari shuni ko'rsatadiki, ta'lim muhitida qo'llab-quvvatlash va muloqot muhiti bolaning qidiruv faoliyatida faol ishtirok etishiga yordam beradi.

Nazariya va rasmiy hujjatlarda ijodiy fikrlashni shakllantirish muhimligini tan olishiga qaramay, maktabgacha ta'limning haqiqiy amaliyotida uning to'liq rivojlanishiga to'sqinlik qiladigan bir qator to'siqlar saqlanib qolmoqda. Ular orasida quyidagi asosiy muammolarni ajratib ko'rsatish mumkin:

Zamonaviy maktabgacha ta'lim dasturlari ko'pincha reproduktiv yondashuv asosida quriladi, bunda bolalar yangi yechimlarni yaratish o'rniga namunalarni ko'paytirishi kutilmoqda.

M.M.Axmedovanning so'zlariga ko'ra, "jarayonga emas, balki natijaga bunday e'tibor bolalarning tashabbusini tekislaydi va ijodga bo'lgan impulsni bostiradi" [5, 134–bet]. Bolalar o'z g'oyalarini taklif qilishdan ko'ra, kattalarning ko'rsatmalariga amal qilishni o'rganadilar. Bu baholashga bog'liqlikni shakllantiradi va tajriba o'tkazish motivatsiyasini pasaytiradi.

Ko'pgina o'qituvchilar ijodiy fikrlashni rag'batlantirish usullarini etarli darajada bilishmaydi. Ijodiy rivojlanish masalalari ko'pincha o'qituvchilarning malakasini oshirish tizimida periferik o'rinni egallaydi. O'zbekistonlik tadqiqotchi D.A.Hamrayeva ta'kidlaganidek, "moddiy–texnik baza va bo'sh vaqt bo'lsa ham, o'qituvchilar bola o'zini erkin va ishonchli his qiladigan ijodiy muhitni tashkil qilishda qiynaladilar" [3, 68–bet].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada bolalarning aqliy va shaxsiy rivojlanishining dastlabki davridagi ijodiy fikrlashni shakllantirishning asosiy jihatlarini tushunish, ijodkorlikning uyg'onishiga hissa qo'shadigan pedagogik va psixologik sharoitlar ko'rib chiqiladi. Tadqiqot maqsadiga erishish uchun biz statistik tadqiqot, adabiyotlar qiyosiy tahlili va farazni asoslash usullari, tahlilni qiyoslash, tizimli hamda mantiqiy yondashuv kabi uslublardan samarali foydalanildik.

Muhokama va tahlil. Pedagogik fikr rivojlanishining hozirgi bosqichida bolaning ijodiy va kognitiv qobiliyatlarini shakllantirishga ta'sir qiluvchi omillarni tizimli tahlil qilish zarurati tobora ortib bormoqda. Xususan, ta'lim sohasidagi maktabgacha yoshdagi bolani o'rab turgan muhit nafaqat uning faoliyati foni, balki kuchli rivojlanish potentsialiga ega bo'lgan faol resurs komponenti ekanligini ta'kidlash kerak. Ilmiy va amaliy pedagogikada sub'yektning rivojlantiruvchi muhitning sifati va boyligi bolalarning ijodiy o'zini namoyon qilish va izlanish xulq-atvorining rivojlanish darajasi bilan bevosita bog'liqligini tasdiqlash uchun etarli dalillar to'plangan. Shunga qaramay, kuzatuvlar va empirik tadqiqotlar natijalari bir qator maktabgacha ta'lim muassasalari infratuzilmasida sezilarli cheklovlar mavjudligini ko'rsatadi. Xususan, nostandart didaktik materiallardan yetarli darajada foydalanilmayotgani, ijodiy faollikni rag'batlantirishga qaratilgan maxsus tashkil etilgan tajriba maydonlari, sensor zonalar va mobil modullarning yo'qligi qayd etilgan. Bunday tanqislik o'yin, tadqiqot va faoliyatning samarali shakllarini amalga oshirish

imkoniyatlarini yomonlashtiradi va shu bilan normativ hujjatlarda asosiy deb e'lon qilingan rivojlantiruvchi ta'lim tamoyilini buzadi.

Shuningdek, ota-onalarning ijtimoiy-madaniy munosabatlarini alohida ta'kidlash kerak, ular ko'pincha faqat bola rivojlanishining tashqi ko'rinishdagi va oson o'lchanadigan natijalariga - o'qish, hisoblash yoki standart vazifalarni bajarish qobiliyatiga e'tibor qaratadilar. "Moddiy" yutuqlarga bunday yo'naltirilganlik ijodiy faoliyatni yetarlicha baholamaslikka olib keladi, bu o'z tabiatiga ko'ra har doim ham bevosita va aniq natija shaklida namoyon bo'lmaydi. Natijada, xatti-harakat munosabati shakllanadi, unda bola kattalarning umidlarini qondirishga intiladi, xatolar va shablondan chetga chiqishdan qochadi. Bu, o'z navbatida, tajriba, yangi echimlarni izlash va nostandart yondashuvlarni qabul qilishga asoslangan ijodiy faoliyatning mohiyatiga zid keladi. Shunday qilib, maktabgacha ta'lim muassasalarida rivojlanish muhitini tashkil etish muammosi moddiy-texnik ta'minot, pedagogik kompetentsiya va ota-onalar bilan tarbiyaviy ishlarni birlashtiradigan kompleks yondashuvni talab qiladi, degan xulosaga kelish mumkin. Tasavvur, mustaqillik va kognitiv tashabbusni rag'batlantirish foydasiga erta ta'limga pragmatik yondashuvni ongli ravishda rad etish bilangina bolaning ijodiy salohiyatini to'liq rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni ta'minlash mumkin.

E.V.Subbotina ta'kidlaganidek, "bola faqat o'ziga ishongan va qo'llab-quvvatlashni his qilganda yaratadi"[4, 112–bet].

Ijodiy fikrlash ko'plab maqbul yechimlarga ega bo'lgan ochiq muammolarni hal qilish jarayonida rivojlanadi. Bunday vazifalar divergent fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi va bolalarga individuallikni namoyon etishga imkon beradi. M.M.Ahmedovanning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, "ochilmagan" o'yin uchastkalarini qo'llash katta maktabgacha yoshdagi bolalarda tashabbuskorlik va bayonotlarning o'ziga xosligi darajasini oshiradi [5, 79–bet].

Direktiv nazorat emas, balki dialog asosida o'qituvchining bola bilan o'zaro munosabati bolalarning faoliyatga qo'shilish darajasini oshiradi. Tinglash, bolaning g'oyalarini qabul qilish, rag'batlantiruvchi savollar berish qobiliyati – bularning barchasi fikrlash jarayonini faollashtiradi. Aynan hamkorlik sharoitida ijodkorlik uchun zarur shart-sharoitlar shakllanadi.

Zamonaviy pedagogikada maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy faoliyatini faollashtirishga yordam beradigan bir qator texnologiyalar va usullar mavjud. Ushbu texnologiyalarning samaradorligi mahalliy va xorijiy tadqiqotlar bilan tasdiqlangan va ularning o'quv jarayoniga kiritilishi ilgari ko'rsatilgan muammolarni engishga imkon beradi.

Loyiha faoliyati–bu o'zaro ta'sirni tashkil etish shakli bo'lib, unda bola maqsadlarni belgilash, rejalashtirish, echimlarni topish va natijani taqdim etishda faol ishtirok etadi. Bu turli xil faoliyatning integratsiyasini ta'minlaydi va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantiradi.

K.F.Normatov ta'kidlaganidek, "bu bolaga tashabbus ko'rsatish, g'oyani ilgari surish, uni amalga oshirishni talab qilish imkoniyatini beradigan dizayn usuli" [8, 91–bet]. Maktabgacha ta'lim muassasasi sharoitida loyihalar bolalarning o'zlari tashabbusi bilan ishlab chiqilgan mini-tadqiqotlar, teatrlashtirilgan tomoshalar, jamoaviy inshootlar bo'lishi mumkin.

O'yin maktabgacha yoshdagi bolaning etakchi faoliyatidir, shuning uchun o'yin muhitiga ijodiy tarkibiy qismlarni kiritish ustuvor ahamiyatga ega. Bola voqealar rivojini o'zgartirishi, qahramonlarni ixtiro qilishi va yangi qoidalarni joriy qilishi mumkin bo'lgan ochiq stsensariyli rolli o'yinlarga alohida e'tibor beriladi.

D.B.Elkonin tomonidan taklif qilingan "xayoliy vaziyat" metodologiyasi ijodkorlikning asosi bo'lgan ramziy va xayoliy fikrlashni rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi [7, 48–bet].

Aqliy xaritalar va grafik sxemalardan foydalanish maktabgacha yoshdagi bolalarga fikrlarni tartibga solish, ob'yektlar va hodisalar o'rtasida nostandart aloqalarni topish imkonini beradi. "Biz his qilganimizdek chizish" metodologiyasi nafaqat estetik rivojlanishga, balki metaforik fikrlash qobiliyatini shakllantirishga ham yordam beradi.

O'zbek pedagog K.F.Normatovning ta'kidlashicha, "bolaning ichki tasavvurlarini tekislikda vizualizatsiya qilish ijodiy tasavvurni faollashtiradi va nutq ijodkorligini rivojlantirishga yordam beradi" [6, 36–bet].

Muammoli vaziyatlarni yaratish—bu qidiruv faoliyatini rag'batlantirishga qaratilgan pedagogik strategiya. Bunday holatlar boladan faraz qilishni, oqibatlarini tahlil qilishni, taxminlarni tekshirishni talab qiladi.

A.N.Doronova tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, muammoli savollardan muntazam foydalanish ("Agar nima bo'ladi..., Nima uchun bu sodir bo'ldi?") maktabgacha yoshdagi bolalarda mantiqiy tuzilmalar va ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi [7, 105–bet].

Ijodkorlik ko'pincha nutq mahsulotlari orqali amalga oshiriladi: hikoyalar, she'rlar, ertaklar, nutq o'zgarishlari bilan o'yinlar. N.G.Salmanovanning tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, nutq tasavvurini maqsadli rag'batlantirish sharoitida fikrlashning o'ziga xosligi va moslashuvchanligi ko'rsatkichlari sezilarli darajada oshadi [8, 77–bet].

Ta'kidlash kerakki, ontogeneznining dastlabki bosqichlarida bolaning nutq faoliyati nafaqat fikrlash jarayonlarini tashqi ifodalash funksiyasini bajaradi, balki ularning ichki shakllanishi va keyingi murakkablashuvining eng muhim mexanizmiga aylanadi. Ilmiy adabiyotda nuqtai nazar tobora kengayib bormoqda, unga ko'ra til faoliyati orqali tajribani kognitiv tashkil etish, semantik konstruksiyalarni shakllantirish va mantiqiy va operatsion aloqalarni qurish amalga oshiriladi. Binobarin, til nafaqat muloqot vositasi, balki intellektual va ijodiy rivojlanishning asosiy quroli sifatida ham ishlaydi. Ushbu qoidani hisobga olgan holda, bolaning kommunikativ imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan logopediya va nutqni tuzatish ishlari uning ijodiy salohiyatini shakllantirish sharoitida alohida ahamiyatga ega. Bundan tashqari, biz nafaqat nutq buzilishlarini an'anaviy tarzda bartaraf etish, balki assotsiativ, majoziy va semantik fikrlashni ochib berishga qaratilgan dasturlarni amalga oshirish haqida ham gapiramiz. Ushbu yondashuv pedagogik amaliyotga nutq tashabbusini, fikrlashning moslashuvchanligini va ma'lumotni ma'noga aylantirish qobiliyatini rag'batlantirishga yordam beradigan usullar majmuasini kiritishni talab qiladi.

Maktabgacha ta'limdagi mavjud tushunchalar va innovatsion texnologiyalarni tahlil qilish ijodkorlikni rivojlantirish nuqtai nazaridan ta'lim jarayonini optimallashtirishning ustuvor yo'nalishlarini aniqlash imkonini beradi. Avvalo, individuallashtirish tamoyilini joriy etish haqida gapiramiz, bu har bir bolaning shaxsiy xususiyatlarini, rivojlanish darajasini va materialni o'zlashtirish tezligini hisobga olishni o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, kognitiv va ijodiy muammolarni hal qilishda ishtirok etuvchi o'quvchining sub'yektiv pozitsiyasiga yo'naltirilgan faollashtirish yondashuvining ahamiyati ortib bormoqda.

Bundan tashqari, zamonaviy ilmiy yondashuvlar ta'lim dasturlari doirasida fanlararo bilimlarni birlashtirish zarurligini ta'kidlaydi. Bu maktabgacha yoshdagi bolalarda dunyoning yaxlit rasmini shakllantirishga va kognitiv operatsiyalar maydonini kengaytirishga yordam beradi. Ta'lim muhitining hissiy tarkibiy qismi ham muhim ahamiyatga ega, chunki bu ijobiy psixologik iqlim va pedagogik yordam bolaning tajribaga tayyorligini rag'batlantiradi, tashvish va xato qilish qo'rquvini kamaytiradi - ijodiy tashabbusga salbiy ta'sir ko'rsatadigan omillar.

Shunday qilib, nutqni ijodiy tarzda rivojlantirishni ta'minlash bolaning shaxsiyatini shakllantirishning umumiy jarayonining ajralmas qismidir. Ta'limning kompetensiyaviy modeliga o'tish sharoitida ijodiy fikrlashning asosi sifatida nutqiy fikrlash operatsiyalarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik strategiyalar alohida ahamiyatga ega bo'lib, bu, o'z navbatida, maktabgacha ta'limning uslubiy va mazmunli jihatlarini ilmiy asoslangan qayta qurishni talab qiladi.

Torrens testlari "tugallanmagan rasmlar", "sochma tarix" va boshqalar kabi moslashtirilgan usullardan foydalangan holda bolalarning ijodiy salohiyatini muntazam ravishda diagnostika qilish muhim ahamiyatga ega. Ijodkorlikni rivojlantirishning individual xaritalari o'qituvchiga dinamikani kuzatish va shaxsiylashtirilgan qo'llab-quvvatlash troyektoriyasini yaratish imkonini beradi. M.V.Rahimova ta'kidlaganidek, "tizimli diagnostikasiz o'qituvchi o'z yo'nalishini yo'qotadi va intuitiv ravishda ishlaydi, bu esa ijodiy tarbiya samaradorligini pasaytiradi"[9, 58–bet].

Ijodiy faoliyat turli xil stimullarni o'z ichiga olgan boy, ko'p qirrali muhitni talab qiladi – tabiiy materiallar, dizaynerlar, nostandart o'yinchoqlar, bolalarga tajriba o'tkazishga imkon beradigan vositalar.

L.R.Xodjayeving tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, ota-onalarning birgalikdagi ijodiy loyihalarga qo'shilishi bolaning nostandart faoliyatga bo'lgan motivatsiyasini sezilarli darajada oshiradi va tasavvurning barqaror rivojlanishiga hissa qo'shadi [10, 44–bet].

O'qituvchi bola va uning rivojlanish imkoniyatlari o'rtasidagi asosiy vositachidir, shuning uchun malaka oshirish tizimiga ijodkorlikni rivojlantirishga yo'naltirilgan modullarni joriy etish juda muhimdir: turli xil fikrlash bo'yicha treninglar, hikoyalar bo'yicha kurslar, vizual fikrlash bo'yicha darslar. O'qituvchi uchun voqelikka ijodiy munosabat, tajriba va ijodkorlikka ochiq bo'lish juda muhimdir.

Ota-onalar bilan hamkorlik ularning bolalar ijodiga ijobiy munosabatini shakllantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Axborot uchrashuvlari, mahorat darslari, ota-onalar klublari ijodkorlik qiymatini tarjima qilish vositasi bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijodiy fikrlashni rivojlantirish ko'p qirrali pedagogik vazifa bo'lib, u tizimli yondashuvni, uslubiy moslashuvchanlikni va o'quv jarayonini qadriyatni qayta yo'naltirishni talab qiladi. Mavjud o'quv amaliyotini tahlil qilish ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishni sezilarli darajada murakkablashtiradigan bir qator omillarni aniqlaydi. Bular jumlasiga, xususan, birinchi navbatda tayyor bilimlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan o'quv rejalarining cheklangan mazmuni, shuningdek, kognitiv faollik darajasini pasaytiradigan reproduktiv ta'lim usullarining ustunligi kiradi. Qo'shimcha qiyinchilik - fikrlashni faollashtirishga yordam beradigan innovatsion usullarni amalga oshirish uchun ba'zi pedagogik xodimlarning kasbiy tayyorgarligi etarli emas.

Ijodkorlikni rag'batlantirishning samarali vositalarini izlash sharoitida loyiha usullari, ochiq topshiriqlar, vizual modellar, muammoli o'qitish elementlari va rolli o'zaro ta'sirlardan foydalanishni nazarda tutuvchi o'quv jarayonini tashkil etish shakllari alohida ahamiyatga ega. Ushbu texnologiyalar nafaqat bolaning kognitiv makonini kengaytiradi, balki uning hissiy va nutq sohalarini faollashtiradi, bu esa, o'z navbatida, asl mulohazalarni shakllantirish jarayonini kuchaytiradi.

Xulosa, maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy salohiyatini to'liq rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni ta'minlash kompleks yondashuvni talab qiladi, degan pozitsiya ilmiy asoslanadi. Bu yondashuv ham fan-fazoviy muhitni modernizatsiya qilishni, ham o'qituvchilarning kasbiy saviyasini oshirishni, oilani ta'lim jarayoniga integratsiyalashuvini, shuningdek, fanlararo va hissiy qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan usullarni joriy etishni qamrab olishi kerak. Ta'lim muhitini tizimli o'zgartirish sharoitidagina zamonaviy maktabgacha ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida ijodiy fikrlashni rivojlantirishda barqaror natijalarga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Shodmonova Sh. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi. T., "Fan va texnologiya", 2008, 160 bet.
2. Джанпеисова Г.Э. Формирование элементарных геометрических представлений детей старшего дошкольного возраста. Дисс. ... канд. пед. наук. – Т.: 2020. - 156 с.
3. Xamrayeva D.A. Bolalar bog'chasida ijodiy muhitni shakllantirishning pedagogik shartlari // "Uzluksiz ta'lim" ilmiy jurnali. – 2022. – №3. – B. 65–72.
4. Субботина Е.В. Эмоциональное благополучие и развитие креативности у детей дошкольного возраста // Вопросы психологии. – 2020. – №4. – С. 110–117.
5. Ахмедова М.М. Инновационные методы развития креативного мышления у дошкольников. – Ташкент: Фан, 2023. – 144 с.
6. Норматов К.Ф. Психология визуального воображения у детей. – Т.: Узбекистон, 2020. – 160 с.

7. Доронова А.Н. Метод проблемных ситуаций в дошкольном образовании // Современная дошкольная педагогика. – 2021. – №5. – С. 102–107.
8. Салманова Н.Г. Речевая креативность дошкольников: теория и практика. – Самарканд: СамГПИ, 2022. – 138 с.
9. Рахимова М.В. Индивидуализация в развитии творческого потенциала детей // Журнал научных исследований. – 2023. – №2. – С. 55–62.
10. Ходжаева Л.Р. Влияние семейного воспитания на развитие креативности у детей // Современное образование. – 2024. – №1. – С. 41–47.

Egamberdiyev Farxod To'xtayevich,
Axborot texnologiyalari va menejment universiteti
Tarix kafedrası v/b dotsenti psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
[G-mail: egamberdiyevfarkhod@gmail.com](mailto:egamberdiyevfarkhod@gmail.com)
[E-mail: ibrohimamin@mail.ru](mailto:ibrohimamin@mail.ru)
<https://orcid.org/0009-0002-8261-6257>

SPORTCHILARDA FRUSTRATION VAZIYATLARNING PSIXOLOGIK ASOSLARI: NAZARIY VA AMALIY TAHLIL

Annotatsiya. Ushbu maqolada sportchilarda frustratsion vaziyatlarning psixologik asoslari keng va chuqur tahlil qilinadi. Frustratsiya tushunchasi, uning kelib chiqish omillari, sport faoliyatidagi psixologik va fiziologik mexanizmlari ko'rib chiqiladi. Ichki (maqsadlar, shaxsiy xususiyatlar, motivatsiya) va tashqi (bosim, jamoaviy muhit, jarohatlar) omillar sportchilarda frustratsiya paydo bo'lishiga ta'sir qiluvchi asosiy faktorlar sifatida ta'kidlanadi. Shuningdek, frustratsiyaning sportchi faoliyatiga salbiy ta'siri - motivatsiyaning pasayishi, emotsional bosim, jamoaviy muammolar va psixologik muammolarga olib kelishi ko'rsatib o'tiladi. Maqolada frustratsiyani boshqarish va oldini olish uchun psixologik treninglar, maqsadlarni optimallashtirish, jamoaviy qo'llab-quvvatlash tizimini yaratish hamda jarohatlar bilan ishlash usullari taklif etiladi.

Kalit so'zlar: sportchilar, frustratsiya, psixologik asoslar, motivatsiya, stress, sport psixologiyasi, boshqarish.

Аннотация. В статье представлен широкий и глубокий анализ психологических основ фрустрирующих ситуаций у спортсменов. Рассматривается понятие фрустрации, ее причины, психологические и физиологические механизмы в спортивной деятельности. В качестве основных факторов, влияющих на возникновение фрустрации у спортсменов, выделены внутренние (цели, черты личности, мотивация) и внешние (давление, командная обстановка, травмы) факторы. В нем также показано негативное влияние разочарования на результаты спортсмена, которое приводит к снижению мотивации, эмоциональному стрессу, проблемам в команде и психологическим проблемам. В статье предлагаются психологические тренировки по управлению и предотвращению фрустрации, оптимизации целей, созданию системы поддержки команды и методы работы с травмами.

Ключевые слова: спортсмены, фрустрация, психологические основы, мотивация, стресс, спортивная психология, менеджмент.

Abstract. This article provides a broad and in-depth analysis of the psychological foundations of frustrating situations in athletes. The concept of frustration, its factors of origin, and psychological and physiological mechanisms in sports activities are considered. Internal (goals, personal characteristics, motivation) and external (pressure, team environment, injuries) factors are highlighted as the main factors influencing the emergence of frustration in athletes. It also shows the negative impact of frustration on the athlete's performance - a decrease in motivation, emotional pressure, team problems and psychological problems. The article proposes psychological training, goal optimization, creating a team support system, and methods of working with injuries to manage and prevent frustration.

Keywords: athletes, frustration, psychological foundations, motivation, stress, sports psychology, management.

Kirish. Zamonaviy sport faqat jismoniy kuch va texnik ko'nikmalar bilan cheklanmaydi - bu soha endi inson psixikasining nozik jihatlarini o'zida mujassam etgan murakkab tizimli faoliyatga aylangan. Sportchining natijasi ko'plab omillarga bog'liq bo'lib, ular orasida psixologik tayyorgarlik, ichki muvozanatni saqlash, stress omillariga qarshi kurashish va motivatsiyani barqaror ushlab turish kabi jihatlar alohida ajralib turadi. Ayniqsa, yuksak darajadagi sport musobaqalarida ruhiy barqarorlik sportchining muvaffaqiyatli ishtirokini belgilab beruvchi muhim

omil sifatida maydonga chiqadi. Shu bois, sport psixologiyasi mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida keng rivojlanib, amaliy sport faoliyatida o'zining dolzarbligini isbotlab bormoqda.

Ko'plab tajriba va kuzatuvlar shuni ko'rsatmoqdaki, sportchilarning ruhiy holati ularning jismoniy harakatlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Sportchi o'z harakatlarini to'liq amalga oshira olmasligi, ishonchini yo'qotishi, yoki raqobat sharoitida o'ziga nisbatan yuqori talab qo'yilishi holatlarida psixologik bosim ostida qoladi. Ana shunday vaziyatlarda frustratsiya nomi bilan tanilgan holat paydo bo'lishi mumkin. Frustratsiya - bu shaxs o'z oldiga qo'ygan maqsadiga erishish yo'lida to'sqinlik yoki kutilmagan muvaffaqiyatsizlikka uchraganida yuzaga keladigan emotsional iztirob holatidir. U odatda ichki norozilik, g'azab, tushkunlik, umidsizlik yoki faollikni yo'qotish bilan kechadi.

Sport muhitida frustratsiya eng ko'p uchraydigan psixologik hodisalardan biridir. Bu holat, ayniqsa, sportchi o'zining jismoniy tayyorgarligi yuqori bo'lishiga qaramay, kerakli natijani ko'rsata olmaganida yuzaga chiqadi. Masalan, musobaqada kutilgan natijaga erishilmaganida, sportchi o'zidan norozi bo'lib, ruhiy bosim ostiga tushadi. Bu esa, o'z navbatida, uning diqqat markazini yo'qotishiga, o'z harakatlarini anglash va tahlil qilish qobiliyatining pasayishiga olib keladi. Frustratsiyaning bu kabi ta'sirlari sportchining qaror qabul qilish jarayonini sustlashtiradi, noto'g'ri tanlovlar qilish ehtimolini oshiradi va bu holat sportchi uchun salbiy oqibatlar bilan yakunlanishi mumkin.

Frustratsiya sportchining ruhiyatigagina emas, balki uning jismoniy holatiga ham sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Qattiq emotsional bosim ostida bo'lgan sportchida mushaklar haddan ortiq zo'riqadi, nafas olish ritmi va yurak urish tezligi oshadi, natijada organizmda muvozanat buziladi. Bu holat sportchining harakatlar koordinatsiyasiga va reaksiya tezligiga salbiy ta'sir ko'rsatib, uning sport maydonidagi imkoniyatlarini cheklaydi. Frustratsiya, ayniqsa, intensiv jismoniy yuklama bilan bir vaqtda sodir bo'lsa, sportchining toliqish darajasini orttiradi, chaqqonlik va chidamlilik darajasini pasaytiradi. Shu sababli ushbu psixologik holatni erta aniqlash va unga nisbatan mos strategiyalarni qo'llash sportchi faoliyatida muhim ahamiyatga ega.

Yuqori darajadagi sport musobaqalarida, xususan, Olimpiada, jahon chempionatlari yoki xalqaro turnirlarda ishtirok etayotgan sportchilar aynan frustratsiyaga ko'proq duch kelishadi. Bunday musobaqalarda raqobat darajasi nihoyatda yuqori bo'lib, sportchilardan maksimal darajada ruhiy va jismoniy barqarorlik talab etiladi. Har qanday kichik xato yoki tashqi muhitdagi noqulaylik - hakamlar qarori, muxlislar bosimi, salomatlikdagi muammolar - sportchining ruhiy izdan chiqishiga olib kelishi mumkin. Frustratsiya holatidagi sportchi ko'pincha o'zini tuta olmaydi, tajovuzkor yoki haddan tashqari hissiy harakatlar bilan javob qaytaradi, bu esa uning individual va jamoaviy natijalariga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shunday ekan, sportchilarni frustratsiyaga olib keluvchi omillarni aniqlash, bu holatlarning psixologik mexanizmlarini chuqur o'rganish, hamda uni yengishga qaratilgan amaliy yondashuvlarni ishlab chiqish sport psixologiyasining eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Bu nafaqat sportchilar salomatligi va ularning ruhiy farovonligini ta'minlash, balki yuksak sport natijalariga erishish yo'lida ham muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Zamonaviy psixologiyada frustratsiya - shaxsning muayyan ehtiyojlari, istaklari yoki maqsadlariga erisha olmasligi oqibatida yuzaga keladigan ichki ziddiyat va norozilik holati sifatida talqin etiladi. Bu holat insonning ruhiy holatiga, xatti-harakatlariga va qaror qabul qilish jarayoniga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Dastlab bu tushuncha amerikalik olimlar J. Dollard va uning hamkorlari tomonidan 1939-yilda ilgari surilgan bo'lib, ular frustratsiyani insonda agressiyani yuzaga keltiruvchi asosiy omil sifatida ko'rsatganlar. Ularning fikricha, shaxs o'z oldiga qo'ygan maqsadga erisha olmaganida, uning ruhiy muvozanati buziladi va bu salbiy holat agressiv xatti-harakatlar shaklida namoyon bo'lishi mumkin.

Sport psixologiyasida esa frustratsiya alohida e'tiborga molik hodisa sifatida o'rganiladi. Chunki sportchilarning faoliyati bevosita natijaga, yutuqqa va o'zini namoyon qilishga qaratilgan bo'lib, bu yo'ldagi har qanday to'siq - musobaqadagi mag'lubiyat, jarohatlar, hakamlik xatolari yoki o'ziga bo'lgan ishonchning yo'qolishi - frustratsion holatga sabab bo'ladi. Bu holatda sportchilar stress, emotsional bosim, motivatsiyaning susayishi va o'ziga bo'lgan tanqidiy

munosabat bilan yuzma-yuz keladilar.

Frustratsiya holatini tushuntiruvchi bir nechta nazariy yondashuvlar mavjud:

Frustratsiya–agressiya nazariyasi. (Dollard va boshq., 1939) Bu nazariyaga ko'ra, har qanday frustratsion holat muqarrar ravishda agressiyaga olib keladi. Ya'ni, shaxs o'z maqsadiga erisha olmagan vaziyatda ichki norozilikni tajovuzkorlik bilan ifoda etishga moyil bo'ladi. Sportchilar uchun bu holat musobaqalarda raqibga, hakamlarga yoki o'ziga nisbatan g'azab va norozilik sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Bu esa ularning keyingi natijalariga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

K. Levinning motivatsion nazariyasi. K. Levin frustratsiyani shaxsning ichki motivatsion tuzilmasidagi buzilish sifatida talqin qiladi. Unga ko'ra, insonda mavjud bo'lgan ehtiyojlar va maqsadlar muvozanatda turgan holatda faoliyat samarali bo'ladi. Agar bu muvozanat frustratsiya tufayli buzilsa, shaxsning ichki motivatsiyasi pasayadi, faoliyatga bo'lgan qiziqish susayadi, natijada faoliyat davom ettirilmaydi yoki samarasiz bo'ladi. Sportchilarda bu holat motivatsion inqiroz, faoliyatdan voz kechish yoki o'zini past baholash kabi shakllarda ko'zga tashlanadi.

Kognitiv baholash (cognitive appraisal) nazariyasi (R. Lazarus, 1966)

Ushbu yondashuvga ko'ra, frustratsiya holatining darajasi va ta'siri sportchining vaziyatni qanday idrok etishiga bog'liq. Agar sportchi yuzaga kelgan muammoni vaqtincha, o'zgaruvchan yoki yengib o'tiladigan deb baholasa, frustratsiya darajasi nisbatan past bo'ladi. Aksincha, agar vaziyat xavfli, doimiy yoki nazorat qilib bo'lmaydigan deb baholansa, frustratsion holat kuchayadi. Shuning uchun sport psixologiyasida kognitiv qayta baholash (reappraisal) strategiyalari yordamida frustratsiyani kamaytirish muhim hisoblanadi.

O'smirlik - bu shaxs taraqqiyotining jadal rivojlanish davridir. Aynan shu bosqichda organizmda sezilarli darajadagi fiziologik va psixologik o'zgarishlar ro'y beradi. Taxminan 13–14 yoshdan boshlab 16-17 yoshgacha bo'lgan davrda o'smirlarning mushak tizimi tez sur'atlarda rivojlanadi, mushak kuchining maksimal darajalari shakllana boshlaydi. Bu esa nafaqat tabiiy o'sish va rivojlanishning natijasi, balki sportdagi faoliyat ko'rsatkichlariga ham bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, aynan o'smirlik davrida sportga bo'lgan qiziqish keskin ortadi, natijalar esa jadal yaxshilanadi.

A.P. Kuznetsovning fikriga ko'ra, katta o'smirlik davrida (taxminan 15–17 yosh oralig'i) ko'plab o'g'il bolalar o'z ixtiyorlari bilan irodaviy sifatlarni rivojlantirishga intiladilar. Bu bosqichda ular ko'pincha tengdoshlariga yoki kattalarga taqlid qilish orqali sportga bo'lgan qiziqishni kuchaytiradilar, o'zlarini sinab ko'rishga, jasorat va kuch talab qiladigan sport turlari bilan shug'ullanishga moyillik bildiradilar. Boks, kurash, sambo, chang'i uchish, og'ir atletika kabi sport turlari yuqori darajadagi ixtiyoriy boshqaruvni, sabr-toqatni, ruhiy barqarorlikni talab qiladi. Shunday sport turlari orqali o'smirlar o'zlarining irodaviy sifatlarini faol shakllantiradilar.

V.P. Guba o'z tadqiqotlarida shuni ta'kidlaydiki, sport faoliyati orqali o'smirlar nafaqat jismoniy sog'lomlashadi, balki ijtimoiy jihatdan ham yetukroq shaxs sifatida shakllanadilar. Sport ularni intizomli, maqsadga intiluvchan, o'zini tuta oladigan, muammolarni yengishga qodir shaxsga aylantiradi. Bu fazilatlar esa sportdan tashqaridagi hayotda ham foydali bo'lib, o'smirlarni har tomonlama tayyorlaydi.

Bizning nuqtai nazarimizga ko'ra, muvaffaqiyatli sportchilarni tayyorlash jarayonida asosiy urg'u irodaviy sohani shakllantirishga qaratilishi zarur. Xususan, o'z-o'zini boshqarish, emotsional barqarorlik, qat'iyatlilik, mustaqil qaror qabul qilish kabi fazilatlar o'smir sportchilarning nafaqat sportdagi, balki kundalik hayotdagi muvaffaqiyatlarining asosi hisoblanadi. Bu sifatlarsiz sportdagi murakkab holatlarga bardosh berish, bosim ostida to'g'ri harakat qilish va stressli vaziyatlarda samarali chiqish qilish mushkul bo'ladi.

G.D. Gorbunovning ta'kidlashicha, sport mashqlari oddiy jismoniy mashqlardan tubdan farq qiladi. Sport mashg'ulotlari – bu natijadorlikka, aniq maqsadga va yuqori ko'rsatkichlarga erishishga yo'naltirilgan, izchil va tizimli faoliyatdir. Shu bois, o'smirlik davridagi sport faoliyati faqat jismoniy tarbiya emas, balki irodaviy, axloqiy va ruhiy yetuklikni shakllantirish vositasi sifatida ham qaralishi lozim.

Bolalar va o'smirlar sportidan boshlab professional sport faoliyatiga qadar bo'lgan yo'l

o'zining murakkab va o'ziga xos vaqt dinamikasiga ega. G.B. Gorskayaning fikricha, bu bosqichlarda sport mashg'ulotlariga bo'lgan yondashuvlar tubdan farqlanadi. Masalan, sport faoliyati ba'zan maktabgacha yosh davrida boshlanib, ayrim holatlarda voyaga yetish davrida yakunlanadi. Shu jarayonda shaxsning ko'plab psixologik va ijtimoiy xususiyatlari, ayniqsa, irodaviy sifatlar o'smirlik davrida shakllanadi va mustahkamlanadi.

Tadqiqotchi V.T.Malkin o'smir sportchilarda irodaviy sifatlarning rivojlanish jarayonini aniq bosqichlarga ajratgan. Unga ko'ra, bu jarayon quyidagi ketma-ketlik asosida yuzaga chiqadi:

1. Dinamik jismoniy fazilatlar - kuch, tezlik, reaksiya tezligi kabi biologik omillar birinchi navbatda shakllanadi;

2. Murakkab sport faoliyatiga mos irodaviy sifatlar - masalan, qiyinchiliklarga bardosh bera olish, chidamlilik, qat'iyatlilik, yuqori konsentratsiya, diqqatni jamlash, o'zini ichki faollashtirish kabi psixik omillar keyinchalik rivojlanadi.

Bu jarayon o'smirlikda ayniqsa intensiv kechadi. Ya'ni sport faoliyati orqali o'smirlar jismoniy salohiyat bilan birga ruhiy-irodaviy barqarorlikni ham shakllantiradilar. Bu esa nafaqat sport natijalarining o'sishiga, balki shaxsiy kamolotga ham xizmat qiladi.

V.V. Naxodkin o'z tadqiqotlarida 13 yoshni irodaviy sifatlarning faol rivojlanishida muhim bosqich deb hisoblaydi. Uning fikricha, aynan shu yoshda shaxsda kuchli irodaviy uyg'unlik shakllana boshlaydi va bu jarayon yillar davomida sabr-toqat va muntazam mashg'ulotlar orqali takomillashadi. Sport faoliyatida duch kelinadigan charchoq, ruhiy bosim va jismoniy zo'riqishlar aynan mana shu sifatlarni mustahkamlovchi omillar sifatida namoyon bo'ladi.

Shu bilan birga, Ye.V. Gurova o'smirlik davrining murakkabligiga urg'u beradi. Uning ta'kidlashicha, o'smirlik - bu faqat jismoniy emas, balki psixologik va ijtimoiy shart-sharoitlarning keskin o'zgarishi bilan tavsiflanadigan davrdir. Bu davrda shaxslararo munosabatlarning murakkablashuvi, kognitiv jarayonlarning rivojlanishi, aqliy salohiyatning oshishi, tanadagi gormonal o'zgarishlar o'smirning umumiy rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Ana shu sharoitlarda sport faoliyati nafaqat jismoniy salomatlikni, balki psixologik barqarorlikni saqlashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Frustratsiya sport psixologiyasida muhim tahlil ob'yektlaridan biri hisoblanadi. Ushbu holatning sportchilarga ko'rsatuvchi ta'siri ko'plab jihatlardan o'rganilishi zarur: u qanday omillar orqali yuzaga keladi, qanday psixologik va fiziologik mexanizmlar orqali kuchayadi va sportchilarning unga bo'lgan munosabati qanday kechadi. Ushbu tadqiqot doirasida aynan shu holatlarning tizimli tahlili amalga oshirildi. Metodologik yondashuv sifatida ko'p bosqichli konseptual model tanlandi, bunda frustratsiya ichki va tashqi omillar o'zaro ta'siri orqali tahlil qilinadi.

Frustratsiyani shakllantiruvchi omillar

Frustratsiyaning kelib chiqishi ko'plab omillar bilan bog'liq bo'lib, ular shaxsning individual xususiyatlari va sport muhitining tashqi bosimi o'rtasidagi o'zaro ta'sir natijasida vujudga keladi.

Ichki omillar

Shaxsiy maqsadlar va kutilmalar: Sportchilar odatda o'z oldilariga yuqori darajadagi maqsadlar qo'yadilar. Bu ularning motivatsiyasini oshiradi, biroq bu maqsadlarga erishilmaganda kuchli hissiy tushkunlik yuzaga keladi. Ayniqsa, o'z oldiga maksimal talab qo'yadigan sportchilarda frustratsiya holati tez-tez uchraydi. Ular uchun har qanday muvaffaqiyatsizlik - bu faqatgina natija emas, balki shaxsiy qiymatning pasayish belgisi sifatida baholanadi.

Shaxsiy xususiyatlar: Perfeksionizmga moyillik, o'z-o'zini tanqid qilishga berilish, past o'ziga baho - bularning barchasi frustratsiyaga olib keluvchi shaxsiy psixologik predispozitsiyalar hisoblanadi. Bunday sportchilar har qanday kichik xatoni ham jiddiy qabul qilib, o'zini jazolashga moyil bo'lishadi.

Motivatsiya manbai: Deci va Ryan (1985) tomonidan ishlab chiqilgan O'z-o'zini belgilash nazariyasiga ko'ra, ichki motivatsiyali sportchilar frustratsiyaga bardoshliroq bo'ladi. Bunday sportchilar sportni o'z-o'zini rivojlantirish vositasi deb bilishadi. Tashqi mukofotlarga bog'liq sportchilar esa tanqid yoki mag'lubiyatga nisbatan sezuvchanroq bo'ladi.

Tashqi omillar. Ijtimoiy bosim: Murabbiylar, ota-onalar, jamiyat va hatto ijtimoiy tarmoqlar orqali sportchilarga qo'yiladigan kutishlar ularda bosimni oshiradi. Ayniqsa, yirik musobaqalar arafasida bu bosim sezilarli darajada kuchayadi. Muvaffaqiyatsizlik holatida esa sportchi o'zini ishonchsizlik va aybdorlik girdobida his qiladi.

Jamoaviy muhit: Sportchi o'zini qo'llab-quvvatlaydigan, adolatli baholaydigan va ruhiy jihatdan barqaror jamoa tarkibida bo'lsa, frustratsiyaga qarshi mustahkam turadi. Aks holda, jamoa ichidagi ziddiyatlar, sovuqlik yoki nizolar bu holatni yanada kuchaytiradi.

Jismoniy sog'liq va jarohatlar: Har qanday jismoniy shikast sportchining faoliyatini vaqtincha to'xtatib qo'yadi. Bu esa aynan sportchining o'ziga bo'lgan ishonch va kuch tuyg'usini susaytiradi. Jarohatdan keyingi tiklanish davri ham oson kechmaydi va ko'pincha psixologik tushkunlik bilan kechadi.

Frustratsiyaning namoyon bo'lish mexanizmlari

Frustratsiya faqat his-tuyg'ulardagi o'zgarish emas, balki butun psixofiziologik tizimda kechadigan kompleks jarayondir. U quyidagi yo'nalishlarda tahlil qilinadi:

Emotsional javoblar

Frustratsiya holati quyidagi emotsional reaksiyalar bilan kechishi mumkin:

- G'azab - sportchi mag'lubiyatni tashqi omillar bilan bog'lab, norozilik bildiradi;
- Umidsizlik - sportchi o'z imkoniyatlaridan shubhalana boshlaydi;
- Tashvish - kelajakdagi chiqishlar haqida salbiy taxminlar paydo bo'ladi;

Motivatsion so'nish - sportga nisbatan qiziqish pasayadi, faoliyatdan voz kechish holatlari kuzatiladi.

2.2 Kognitiv baholash jarayonlari

Kognitiv yondashuvga ko'ra, frustratsiyaning darajasi sportchining holatni qanday talqin qilishiga bog'liq. Smith va boshqalarning "katastrofik talqin" modeli sportchining muvaffaqiyatsizlikni shaxsiy inkor etish sifatida baholashini anglatadi. Bunday sportchilar muvaffaqiyatsizlikni shaxsiy imkoniyatsizlik sifatida ko'radi, bu esa ichki konfliktni kuchaytiradi.

Fiziologik javoblar

Frustratsiya stress reaksiyasi bilan chambarchas bog'liq. U quyidagi o'zgarishlarga olib keladi:

- Kortizol (stress gormoni) darajasining oshishi;
- Yurak urishining tezlashuvi, mushaklarning taranglashuvi;
- Nafas olish ritmining o'zgarishi;
- Diqqat va reaksiya tezligining pasayishi.

Taylor va hamkorlarining tadqiqotlariga ko'ra, frustratsion stress sportchining muhim daqiqalarda noto'g'ri qarorlar qabul qilishiga olib keladi. Uzoq davom etgan holat esa surunkali stress sindromiga aylanishi mumkin.

Tadqiqot asosidagi yondashuv

Ushbu tadqiqotda frustratsiyaga olib keluvchi holatlar va ularning mexanizmlarini aniqlash maqsadida sportchilarning emotsional barqarorligini aniqlovchi psixodagnostik testlar, stress darajasi bo'yicha o'lchovlar (masalan: kortizol darajasi tahlili) va individual intervyular qo'llaniladi. Bunda quyidagi yondashuvlar asos qilib olindi:

Miqdoriy metodlar: So'rovnomalar, skalalar, test metodikasi (STAI, POMS va h.k.)

Sifat jihatidan yondashuv: Intervyular, kuzatuv va holat tahlili

Eksperimental komponent: Sportchilarni turli stress vaziyatlariga duchor qilish orqali ularning frustratsiyaga bo'lgan reaksiyasini kuzatish

Ushbu metodlar orqali sportchilarda frustratsiyani yuzaga keltiruvchi asosiy omillar aniqlanadi, ular bo'yicha individual tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Tahlil va natijalar:

Frustratsiyaning sportchi faoliyatiga ta'siri

Frustratsiya sportchilarning professional faoliyatida psixologik salomatlik va natijadorlik darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi muhim omillardan biridir. O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, frustratsiya holatiga tushgan sportchilarda birinchi navbatda **motivatsiya**

darajasining pasayishi kuzatiladi. Bu holat sportchining o'ziga bo'lgan ishonchini yo'qotishiga, o'z imkoniyatlarini past baholashga va faoliyatga nisbatan befarqlik paydo bo'lishiga olib keladi.

Bundan tashqari, frustratsiya sportchilarning emotsional barqarorligini buzadi, bu esa musobaqalarda va mashg'ulotlarda konsentratsiya darajasining pasayishiga sabab bo'ladi. Stress holatining kuchayishi, xavotirli o'y-fikrlarning ortishi va o'ziga nisbatan tanqidiy munosabat sport natijalarining yomonlashuviga olib keladi. Ayrim hollarda bu holat sport faoliyatidan butunlay voz kechishga ham sabab bo'ladi.

Ijrodagi xatoliklar: Konsentratsiya va e'tiborni yo'qotish.

Jamoaviy muammolar: Konfliktlar kuchayishi, qo'llab-quvvatlashning pasayishi.

Psixologik muammolar: Depressiya, burn-out sindromi, motivatsiyaning yo'qolishi.

Frustratsiyani boshqarish va oldini olish usullari

Frustratsiyaning sportchilarga salbiy ta'sirini kamaytirish va ularni bu holatdan samarali chiqarish uchun kompleks yondashuvlar zarur. Tahlil natijalariga ko'ra, quyidagi psixologik yondashuvlar va amaliy choralar sportchilarda frustratsiyani oldini olishda va boshqarishda eng samarali hisoblanadi:

Psixologik treninglar va qo'llab-quvvatlovchi dasturlar

Sportchilarning emotsional barqarorligi va ruhiy tayyorgarligi jismoniy salohiyat qatori yuksak sport natijalariga erishishda muhim omil hisoblanadi. Shuning uchun, turli psixologik treninglar va professional qo'llab-quvvatlovchi dasturlar sportchilar hayotida muhim rol o'ynaydi. Ushbu dasturlar, bir tomondan, sportchilarga kundalik mashg'ulotlar, musobaqalar va stressli vaziyatlar bilan kurashishda yordam bersa, boshqa tomondan, ularning shaxsiy o'sishi, motivatsiyasi va o'ziga bo'lgan ishonchni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Stressni boshqarish texnikalari

Stress - sportchilarning eng katta dushmanlaridan biridir. Musobaqa oldi xavotir, omadsizlikdan so'ng paydo bo'ladigan tushkunlik yoki ortiqcha mas'uliyat hissi ularning umumiy faoliyatiga jiddiy ta'sir qilishi mumkin. Shu sababli, stressni boshqarish texnikalari o'z-o'zini nazorat qilishda juda muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday texnikalarning asoslari sifatida nafas olish mashqlari, meditatsiya usullari va mushaklarni bo'shashtirish texnikalarini keltirish mumkin.

Nafas olish mashqlari yordamida sportchi o'z yurak urishini barqarorlashtirib, hissiy holatini muvozanatlashtiradi. Ayniqsa, diafragmal nafas olish, 4-7-8 texnikasi yoki kvadrat nafas olish kabi metodlar tezkor effekt beradi. Meditatsiya esa sportchining e'tiborini jamlash, fikrlarni tartibga solish va ortiqcha tashvishlardan xalos bo'lishga ko'maklashadi. Progresiv mushak bo'shashtirish texnikasi orqali esa tanadagi zo'riqish darajasi kamayadi, bu esa sportchining umumiy xotirjamligini oshiradi.

Shu bilan birga, stressni kamaytirishda tabiatda sayr qilish, musiqa terapiyasi, vizualizatsiya texnikalari kabi qo'shimcha yondashuvlar ham keng qo'llaniladi. Bularning barchasi sportchining psixologik barqarorligini tiklashda o'ziga xos vosita bo'lib xizmat qiladi.

Kognitiv-behaviorial terapiya (CBT)

Kognitiv-behaviorial terapiya, ya'ni CBT, psixologik aralashuvlarning zamonaviy va samarali shakli bo'lib, sportchilar orasida keng qo'llaniladi. Bu terapiya asosan sportchining fikrlash uslubi va xatti-harakatlariga qaratilgan. Salbiy fikrlar, noaniqliklar, o'ziga bo'lgan ishonchsizlik - bularning barchasi sportchilarning psixologik holatiga salbiy ta'sir qiladi.

CBT yordamida sportchi o'z ichki dialogini tahlil qiladi, salbiy fikrlarni aniqlaydi va ularni ijobiy, realistik va konstruktiv fikrlar bilan almashtirishga harakat qiladi. Misol uchun, sportchi mag'lubiyatdan so'ng "men yaramayman" deb o'zini ayblashi mumkin. CBT orqali u bu fikrni "bu faqat vaqtinchalik qiyinchilik, men keyingi safar yaxshiroq tayyorgarlik ko'raman" kabi ijobiy shaklga keltiradi.

Bundan tashqari, CBT usullari sportchilarda o'z-o'zini baholash ko'nikmasini rivojlantiradi, ya'ni ular o'z muvaffaqiyatlarini aniq tahlil qila boshlaydilar. Bu esa o'z-o'zini qo'llab-quvvatlashni mustahkamlaydi.

Motivatsion intervyu texnikasi

Motivatsion intervyu - bu sportchilarning ichki motivatsiyasini aniqlash va uni kuchaytirishga yo'naltirilgan metodik yondashuvdir. U odatiy psixologik suhbatdan farqli ravishda, sportchini tanbeh bermasdan yoki maslahat bermasdan, balki uni tinglash va undagi ichki kuchni uyg'otishga qaratilgan.

Bu usulda sportchi o'z qarorlarini o'zi qabul qilishga yo'naltiriladi. Psixolog yoki murabbiy faqatgina sportchining fikrlarini aniqlashtiradi, savollar orqali uni faol o'ylashga undaydi. Natijada, sportchi o'z motivatsiyasini chuqurroq anglaydi va shaxsiy maqsadlariga erishish uchun ichki rag'batni his qiladi.

Ayniqsa, sportchining ruhan charchagan yoki faoliyatdan chetlashmoqchi bo'lgan paytlarida motivatsion intervyular katta foyda beradi. Bu texnika sportchilarning o'z yo'nalishini qayta aniqlash, shaxsiy qadriyatlarini tushunish va o'ziga bo'lgan ishonchni qayta tiklash imkonini beradi.

Maqsadlarni optimallashtirish

Sportchilar uchun maqsadlar qo'yish jarayoni ruhiy barqarorlikni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Maqsadsiz sportchi o'z harakatlarining natijalarini anglay olmaydi, motivatsiya tez so'nadi va frustratsiya kuchayadi. Shu sababli, maqsadlar aniq, o'lchanadigan, erishilishi mumkin bo'lgan, dolzarb va muayyan vaqt bilan chegaralangan bo'lishi zarur - ya'ni SMART modeliga mos bo'lishi kerak.

SMART yondashuvi sportchilarga o'z yo'nalishini aniq belgilash, muvaffaqiyatni o'lchash va har bir kichik qadamda o'zini rag'batlantirish imkonini beradi. Misol uchun, "men kuchli bo'lishni xohlayman" degan umumiy maqsad o'rniga "keyingi ikki oyda 10% ortiq vazn ko'tarish darajasiga chiqaman" kabi konkret maqsadlar motivatsiyani oshiradi.

Bundan tashqari, realistik maqsadlar qo'yish frustratsiyani kamaytiradi. Haddan tashqari yuqori yoki noaniq maqsadlar sportchini charchatadi va umidsizlikka olib keladi. Shu bois, murabbiylar va sport psixologlari tomonidan maqsadlarni shakllantirishda individual yondashuv muhim hisoblanadi.

Jamoaviy muhitni yaxshilash

Sportchilar ko'pincha individual emas, balki jamoaviy kontekstda faoliyat yuritadilar. Jamoa ichidagi ijobiy muhit, o'zaro ishonch va qo'llab-quvvatlovchi kommunikatsiya sportchilarning ruhiy holatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun jamoada sog'lom psixologik muhitni yaratish ustuvor vazifalardan biridir.

Ochiq va samimiy muloqot, empatiya, bir-birini tushunishga harakat qilish - bularning barchasi jamoaviy birdamlikni kuchaytiradi. Murabbiy va sportchi o'rtasidagi o'zaro hurmat va ishonch esa shaxsiy motivatsiyani qo'llab-quvvatlaydi.

Bundan tashqari, jamoaviy mashg'ulotlardan tashqari, birgalikda ijtimoiy tadbirlarda qatnashish, jamoaviy muammolarni hal qilish bo'yicha treninglar o'tkazish ham jamoa iqlimini yaxshilashga xizmat qiladi.

Jarohatlar bilan ishlash

Sportchilar faoliyati davomida jiddiy yoki mayda jarohatlarga uchrash ehtimoli juda yuqori. Ammo bunday holatlar nafaqat jismoniy, balki ruhiy salomatlikka ham ta'sir qiladi. Jarohat olayotgan sportchi o'zini yakkalangan, foydasiz, sustkash deb his qilishi mumkin. Shu sababli, jarohatlangan sportchilar uchun maxsus psixologik rehabilitatsiya dasturlari muhim hisoblanadi.

Bu rehabilitatsiya dasturlari nafaqat sportchini davo jarayonida qo'llab-quvvatlaydi, balki uni

psixologik jihatdan faoliyatga qayta tayyorlaydi. Psixologik yordam doirasida sportchiga o'z holatini qabul qilish, jarohatni vaqtincha to'siq deb bilish va kelajakka umid bilan qarashga o'rgatiladi.

Yana bir muhim jihat - sportchini jamoaga qayta integratsiyalash. Bu bosqichda murabbiylar va jamoa a'zolarining ko'magi sportchining o'ziga bo'lgan ishonchini qayta tiklashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Xulosa va takliflar. O'tkazilgan tahlillar asosida aniqlanishicha, sportchilarda frustratsion vaziyatlarning kelib chiqishi ko'plab ichki (psixologik) va tashqi (ijtimoiy, jismoniy) omillar bilan bog'liq bo'lib, bu holat sportchining umumiy faoliyatiga bevosita salbiy ta'sir ko'rsatadi. Frustratsiya holati emotsional, kognitiv va fiziologik darajalarda namoyon bo'ladi: o'ziga bo'lgan ishonchning yo'qolishi, stress, hafsalasi pir bo'lish, g'azab, motivatsiyaning pasayishi, kortizol darajasining ortishi kabi holatlar sportchining natijadorligini keskin kamaytiradi.

Mazkur muammoni bartaraf etish, ya'ni sportchilarning frustratsiyani boshqarish qobiliyatini shakllantirish uchun kompleks, ilmiy asoslangan psixologik yondashuvlar talab etiladi. Psixologik tayyorgarlik darajasi yuqori bo'lgan sportchilar bunday holatlarga bardoshlilik ko'rsatib, o'z faoliyatini izchil davom ettira oladi. Bu esa sport psixologiyasi sohasida frustratsiyani chuqurroq o'rganish va amaliy dasturlarni kengaytirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Takliflar

Sportchilar psixologik tayyorgarligini muntazam rivojlantirish: Mashg'ulotlar jarayonida stressni boshqarish, emotsiyalarni tartibga solish, o'zini anglash va o'z-o'zini faollashtirish bo'yicha psixologik treninglar joriy etilishi lozim.

Frustratsiyani boshqarish bo'yicha individual dasturlar tuzish: Har bir sportchining shaxsiy xususiyatlari, motivatsiya turi va emotsional reaktivligini hisobga olgan holda maxsus psixoprofilaktika va reabilitatsiya uslublari ishlab chiqilishi zarur.

Murabbiylar va sport psixologlari o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish: Frustratsion holatlarni erta aniqlash va ularning oldini olishda murabbiylarning psixologik savodxonligi muhim ahamiyatga ega. Shu sababli, murabbiylar uchun maxsus psixologik seminar va treninglar tashkil etilishi tavsiya etiladi.

SMART modeliga asoslangan maqsadlar qo'yishni o'rgatish: Sportchilarga real, o'lchab bo'ladigan, vaqt bilan cheklangan maqsadlar qo'yishni o'rgatish orqali ularning ishonch darajasi va faoliyatga bo'lgan yondashuvi mustahkamlanadi.

Sportchilarning jamoaviy muhitini sog'lomlashtirish: Ochiq kommunikatsiya, ijtimoiy qo'llab-quvvatlovchi atmosfera yaratish, jamoa ichida sog'lom raqobatni ta'minlash orqali frustratsiya xavfini kamaytirish mumkin.

Jarohatlangan sportchilar uchun psixologik reabilitatsiyani kuchaytirish: Faqat jismoniy tiklanish emas, balki psixologik holatni normallashtirishga qaratilgan dasturlar ishlab chiqilishi kerak. Ilmiy tadqiqotlarni davom ettirish: Sport psixologiyasi sohasida frustratsiya, stress va ularni boshqarish mexanizmlarini chuqurlashtirish, yoshga, jinsga va sport turiga oid farqlarga e'tibor qaratgan holda yangi ilmiy asoslangan usullar ishlab chiqish muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Dollard, J., Doob, L., Miller, N., Mowrer, O., & Sears, R. (1939). Frustration and Aggression. Yale University Press.
2. Deci, E.L., & Ryan, R.M. (1985). Intrinsic motivation and self-determination in human behavior. Plenum.
3. Weinberg, R., & Gould, D. (2015). Foundations of Sport and Exercise Psychology. Human Kinetics.
4. Lazarus, R.S. (1966). Psychological stress and the coping process. McGraw-Hill.
5. Locke, E.A., & Latham, G.P. (2002). Building a practically useful theory of goal setting and task motivation. American Psychologist, 57(9), 705-717.

6. Smith, R.E., Smoll, F.L., & Ptacek, J.T. (1990). Conjunctive moderator variables in vulnerability and resilience research: Life stress, social support, and coping skills. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(2), 360-370.
7. Lazarus, R.S. & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal, and Coping*.
8. Gould, D., & Udry, E. (1994). Psychological skills for enhancing performance: Arousal regulation strategies. *Sports Science Review*.
9. Weinberg, R.S., & Gould, D. (2018). *Foundations of Sport and Exercise Psychology*.
- 10., J.H. (1997). *Motivation and Emotion in Sport: Reversal Theory*.
11. Jones, M.V., Meijen, C., McCarthy, P.J., & Sheffield, D. (2009). A theory of challenge and threat states in athletes. *International Review of Sport and Exercise Psychology*.
12. Taylor, J., & Wilson, G. (2010). *Applying Sport Psychology: Four Perspectives*. Human Kinetics.
13. Кузнецов А. Футбол. Настольная книга детского тренера. - М.: Профиздат, 2011. – 156 с.
- [14]. Кузнецова Л. Ребенок в спорте высших достижений / Л. Кузнецова // Воспитание школьников. - 2007 - № 10. - С. 17-22.
15. Горбунов Ю.Я. Сравнительная характеристика проявления волевой активности в различных видах спорта / Ю.Я. Горбунов // Вестник ПГПУ. Серия "Физкультура и спорт". - 2002. – №1. - С. 34-42.
16. Горбунов, Г. Д. Психопедагогика спорта. - 2-е изд./ Г. Д. Горбунов. - М.: Советский спорт, 2006. – 294 с.
17. Гурова Е.В. Психология развития. Монография - М.: Аспект-Пресс, 2007. – 220 с.
18. Губа В. П. Теория и практика спортивного отбора и ранней ориентации в виды спорта / В. П. Губа. - М.: Советский спорт, 2008. – 304 с.
19. Maksadova, M. S., & Berdiyeva, G. M. (2025). Psychological characteristics of forming professional qualities in future teachers. *Tanqidiy nazar, tahliliy tafakkur va innovatsion g'oyalar*, 1(8), 552-555.
20. Maksadova, M. (2025). Integration of young teachers into the professional environment. *International journal of artificial intelligence*, 1(2), 1117-1121.
21. Находкин В. В. Роль психорегулирующей тренировки в реализации индивидуальной программы подготовки стрелка к соревнованию / В. В. Находкин // Ученые записки университета им. П. Ф. Лесгафта. - 2010. – № 4. -С.71-77.
22. Egamberdiyev, Farhod. "o'smir basketbolchilarda irodaviy sifatlar shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarning psixologik xususiyatlari." *«acta nuuz»* 1.1.3 (2024): 248-252.
23. Эгамбердиев, ф. т. "эффективность формирования физических характеристик у спортсменов." 302.

Fozilova Sabohat Nodir qizi,
Ma'mun universiteti "Psixologiya va tibbiyot" kafedrası o'qituvchisi
sabohatfozilova202@gmail.com

EKOLOGIK ONGNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola ekologik ongning shakllanishi va rivojlanish jarayonlarini tahlil qiladi hamda bu jarayonning jamiyatdagi qadriyatlar tizimi bilan uzviy bog'liqligini yoritadi. Tadqiqot asosida Ma'mun universiteti talabalari o'rtasida o'tkazilgan so'rov natijalari ekologik qadriyatlarning yoshlar ongida qanday aks etishini ko'rsatadi. Ekologik ta'lim, axborot vositalari va psixologik omillar ekologik ongni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Xulosa sifatida, ekologik qadriyatlar va psixologik omillar ekologik ongni rivojlantirishda hal qiluvchi omil ekanligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlari: Ekologik ong, qadriyat, kognitiv, pragmatik, motivatsiya, aura.

Аннотация. В данной статье анализируется процесс формирования и развития экологического сознания, а также его тесная связь с системой общественных ценностей. На основе опроса среди студентов университета Мамуна исследование показывает, как молодежь воспринимает экологические ценности. Экологическое образование, средства массовой информации и психологические факторы играют важную роль в формировании экологического сознания. В заключении подчеркивается, что экологические ценности и психологические аспекты являются ключевыми элементами в развитии экологического сознания..

Ключевые слова: экологическое сознание, ценности, когнитивный, прагматический, мотивация, аура.

Annotation: This article analyzes the formation and development of ecological consciousness and its close connection with the system of social values. Based on a survey conducted among students of Mamun University, the study reveals how ecological values are perceived by young people. Environmental education, mass media, and psychological factors play an important role in the formation of ecological consciousness. The conclusion emphasizes that ecological values and psychological aspects are decisive elements in the development of ecological awareness.

Keywords: Environmental consciousness, values, cognitive, pragmatic, motivation, aura.

Kirish. Bugungi kunda ekologik muammolar insoniyat hayotining eng dolzarb masalalaridan biriga aylangan. Global iqlim o'zgarishi, biologik xilma-xillikning kamayishi, havo va suv resurslarining ifloslanishi kabi muammolar har bir jamiyatni ekologik muvozanatga jiddiy yondashishga undamoqda. Shunday sharoitda, ekologik ongning shakllanishi va rivojlanishi nafaqat atrof-muhitni muhofaza qilish, balki insoniyatning kelajak avlodlariga sog'lom hayot tarzini ta'minlash bilan ham bevosita bog'liqdir. Ekologik ong - bu insonning tabiatga nisbatan ongli va mas'uliyatli munosabatini ifodalaydi. Ayniqsa, jamiyatda shakllanayotgan yangi qadriyatlar tizimi ekologik ongning chuqurroq ildiz otishiga xizmat qilmoqda. Ushbu maqolada ekologik ong tushunchasi, uning ijtimoiy qadriyatlar tizimi bilan o'zaro aloqasi, hamda yoshlar orasida ekologik qadriyatlarning qanday shakllanayotganligi tahlil qilinadi. Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, ekologik ong darajasi - jamiyat madaniy rivojining muhim ko'rsatkichlaridan biri sifatida qaralmoqda.

Ekologik ongning shakllanishi - bu ekologik ma'lumot va ko'nikmalarning shakllanishi jarayonidir. Bu jarayon, o'z navbatida, ijtimoiy muhitda joylashgan qadriyatlar tizimiga asoslanadi. Jamiyatda ekologik ongning rivojlanishi ekologik ta'lim-tarbiya, ijtimoiy reklama va media vositalari orqali amalga oshiriladi. Ayni paytda, qadriyatlar jamiyatning ekologik ong shakllanishida asosiy rol o'ynaydi, chunki ular insonlarning ekologik masalarga bo'lgan munosabatini belgilaydi.

Qadriyatlar - bu jamiyatda yoki individual shaxsda shakllangan, muayyan predmetlar, hodisalar yoki faoliyatlar haqida o'ziga xos baho va munosabatdir. Ular insonning ijtimoiy va shaxsiy hayotida muhim rol o'ynaydi, chunki ular turli vaziyatlarda qarorlar qabul qilish, o'zini tutish, hamda boshqalarga nisbatan munosabatlarni belgilaydi. Ekologik qadriyatlar, ayniqsa, atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslarni oqilona boshqarish, biologik xilma-xillikni saqlash kabi masalalarda alohida o'rin tutadi. Ekologik qadriyatlar shakllanishi va rivojlanishi insonning psixologik holatiga ta'sir qiladi, bu esa odamning ekologik ongini yanada mustahkamlashga yordam beradi. Ekologik ong, umuman olganda, bugungi kunda butun jamiyat madaniyati taqdirini tushunish usuliga aylanib bormoqda.

Insonning tabiatni idrok etishining tarixiy shakllarini tushunishga bag'ishlangan asosiy ishlarga asoslanib, ekologik ongning paydo bo'lishi va rivojlanishi va uni o'rganish tarixidagi quyidagi asosiy bosqichlarni ajratib ko'rsatishimiz mumkin:

Jamoat ongining allaqachon shakllangan shakllari doirasida ekologik qarashlarning paydo bo'lishi. Bu qarashlar ekologik ongning birlamchi elementlari hisoblanadi. Ular zaif kognitiv asosga ega edilar va eksperimental tadqiqotlar natijasida olingan bilimlar bilan mustahkamlanmagan. Har qanday ekologik qarashlarning vazifasi tabiatning odamlar hayotidagi mazmuni va rolini aniqlash, unga munosabatning muayyan shakllarini o'rnatishdan iborat. ekologik qarashlarning namoyandalari: Platon, Aristotel, Lukretsiy, F. Bekon, F. Bekon, D. Lokk, R. Dekart, J.-J. Russo.

Ekologik tafakkurning tabiatshunoslik bosqichi. Ekologik tafakkur rivojlanishining bu bosqichi 18-19-asrlarda tabiiy fanlarning, xususan, biologiyaning muvaffaqiyati va rolining yuksalishi bilan bog'liq. Empirik tarzda olingan ilmiy ma'lumotlar asosida biologiya organizmlar va ularning atrof-muhit o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishga o'tishga muvaffaq bo'ldi. O'sha paytda fan allaqachon dunyoning tarkibiy tuzilishi haqida keng ma'lumotlarga ega edi, bu esa inson - tushunadigan va harakat qiluvchi sub'yekt va tabiiy muhit o'rtasida aniq bo'linish chizig'ini chizish uchun asos bo'ldi. J.B.Lamark, I.Kant, C. Darwin, K.A. Timiryazev, J.-D. De Buffon va boshqalar; F.Engels inson va tabiat o'rtasidagi o'zaro ta'sirning tarixiy yo'lini borliqning alohida va ayni paytda o'zaro bog'liq hodisalari deb ta'riflagan.

Inson va tabiiy muhitning o'zaro ta'sirini o'rganishning ekologik va biologik bosqichi. Ekologik mavzuni tushunishning bu bosqichi allaqachon ekologiyaning fan sifatida paydo bo'lishi bilan bog'liq. Ekologiyaning paydo bo'lishi kelajakdagi ijtimoiy ong shaklining ob'yektini - ekologik ongni aniq aniqlash imkonini berdi, uning ob'yektivligini belgilab berdi, uning ilmiy-tahliliy bazasini yaratdi, unga tayanib, keyinchalik ekologik ong ijtimoiy ongning barcha shakllariga tarqalishi mumkin edi. ong, ularning har birida o'ziga xos vaznga ega. Ekologiyaning butun dunyo bo'ylab tez tarqalishi shuni ko'rsatadiki, tirik organizmlar ta'sirida atrof-muhitning o'zgarishi muammosi, shuning uchun o'zgargan dunyo taqdiri, shuningdek, o'zgargan dunyodagi inson taqdiri masalasi nafaqat olimlarni, balki ilmiy jihatdan xabardor va ma'rifatli jamiyatni ham qiziqtiradigan mavzu. Ekologiyaning paydo bo'lishi va rivojlanishi birinchi navbatda uning asoschisi E.Gekkel, shuningdek, uning ta'limotining davomchilari - V. Dokuchayev, F. Ruli, V. N. nomi bilan bog'liq. Sukacheva, V.M. Shimkevich, S.S. Shvarts, B.E. Keller, F. Klements, D.N. Qashqarova va boshqalar.

Inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni tushunish muammosini o'rganishning ekologik bosqichi. Ekologiya muammolarini o'rganishning ushbu bosqichi ekologiyaning predmet sohasining kengayishi, ekologik tadqiqotlarning faollashishi va ushbu fanning talqini xilma-xilligi sharoitida o'tdi. Ushbu bosqichdan boshlab ekologiyani insonparvarlashtirish tasdiqlanadi: ekologik o'zaro bog'liqlik va o'zaro ta'sirning asosiy mavzusi tadqiqotda inson bo'lishi kerak. Xuddi shu davr ekologiyaning ijtimoiy ahamiyati haqida dastlabki mulohazalar bilan ajralib turadi, ekologiya va ijtimoiy falsafa o'rtasida umumiy til topishga urinishlar olib borilmoqda. Ekologiya, ekologik ongning ilmiy shakli sifatida, bu bosqichda allaqachon ikki tarmoqqa bo'lingan. Birinchisi, ekologiyaning asosiy predmeti insonning o'zining tabiiy muhitiga munosabati, o'z muhitidagi organizmlarning o'zaro ta'siri, deb faraz qilgan holda, bilimlarning biologik tarmog'idan tashqariga chiqmaydi. Bu yo'nalish o'z asarlarida R.Margalef, R.Riklifs, Yu.Odum,

R.Dajho, M.Smit, M.Bigon, D.Klark, L.G. Ramenskiy, V.N. Beklemishev, G.V. Stadnitskiy, A.I. Rodionov, I.M. Zabelin, I.V. Ajoyib, V.A. Radkevich, G.A. Novikov, I.A. Shilov, N.M. Chernov.

Metodologiya: Tadqiqot Ma'mun universitetining 398 nafar kunduzgi va sirtqi ta'lim talabalari orasida o'tkazilgan so'rov natijalari asosida amalga oshirildi. Talabalarga "Ekologik vaziyatni yaxshilash uchun shaxsan siz nima qilishga tayyorsiz?" savoliga javob berish taklif qilindi. Javoblar har bir guruh uchun tahlil qilindi va ularning atrof-muhitni yaxshilashga qaratilgan faoliyatlarni qanday qabul qilishi aniqlandi.

№	Faoliyat soha	1-guruh		2-guruh		3-guruh		Jami
		n=163	41%	n=118	30%	n=117	29%	n=398
1	"Atrof-muhitning ifloslanishiga olib keladigan mahsulotlar (plastmassa, plastmassa o'rash va boshqalar) iste'molini kamaytirish"	18	11%	18	15%	21	18%	57
2	"Chiqindilarni alohida yig'ish bilan shug'ullanish"	11	7%	12	10%	24	20%	47
3	"Atrof-muhitni hurmat qilish bo'yicha aholi o'rtasida targ'ibot ishlarini olib borish"	12	7%	18	15%	26	22%	56
4	"Atrof-muhit holatini yaxshilash bo'yicha keyingi harakatlarni amalga oshirish uchun ekologik bilimlar darajasini oshirish"	12	7%	16	14%	18	14%	46
5	"Yashayotgan hududimni ko'klamzorlashtirish"	16	10%	26	22%	20	17%	62
6	"Tejamkorlik xususiyatini shakllantirish"	94	58%	28	24%	8	9%	130

Natijalar tahlili: Tadqiqot davomida Ma'mun universitetining 398 nafar kunduzgi va sirtqi ta'lim talabalari orasida o'tkazilgan so'rov natijalari, ekologik qadriyatlar va ong shakllanishining yoshlar orasida qanday aks etayotganini ko'rsatdi. Ushbu so'rovda talabalar turli ekologik masalalar bo'yicha o'z fikrlarini va amaliy yondashuvlarini taqdim etdilar. Natijalar, o'z navbatida, ekologik ongning shakllanishiga turli omillar - ekologik ta'lim, shaxsiy motivatsiya, ijtimoiy reklama va ommaviy axborot vositalarining katta ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi.

Bir nechta faoliyat sohalari bo'yicha talabalar tomonidan berilgan javoblar tahlili, ekologik muammolarga qarshi faollikni oshirishga bo'lgan tayyorgarlikning turlicha ekanligini ko'rsatdi. Masalan, 1-guruhda "Atrof-muhitning ifloslanishiga olib keladigan mahsulotlar (plastmassa, plastmassa o'rash va boshqalar) iste'molini kamaytirish" masalasi 11%ni tashkil etgan bo'lsa, 3-guruhda bu raqam 18%ga yetdi. Bu, ekologik muammolarga qarshi kurashda talabalar orasida turlicha xulq-atvor va xatti-harakatlar mavjudligini bildiradi. 2-guruhda esa "Yashayotgan

hududimni ko'kalamzorlashtirish" kabi faoliyatlar ko'proq qabul qilinib, 22%ni tashkil etdi, bu esa hududni yaxshilashga bo'lgan ehtiyojning ortganligini ko'rsatadi.

Shuningdek, "Tejamkorlik xususiyatini shakllantirish" masalasi barcha guruhlar tomonidan eng yuqori foizda ta'kidlangan - 1-guruhda 58%, 2-guruhda 24%, va 3-guruhda 9%. Bu ekologik resurslardan samarali foydalanishga bo'lgan ehtiyojning ta'kidlanishiga, shuningdek, resurslarni tejashning turli darajalardagi ahamiyatiga qarab talabalar ongida kuchli o'zgarishlar mavjudligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, so'rov natijalari shuni ko'rsatdiki, ekologik bilimlarning oshishi va atrof-muhitni yaxshilash bo'yicha ko'proq harakatlar qilishga tayyorlik o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud. Masalan, "Atrof-muhitni hurmat qilish bo'yicha aholi o'rtasida targ'ibot ishlarini olib borish" masalasi 3-guruh tomonidan yuqori baholandi (22%), bu ekologik ta'lim va targ'ibotning samaradorligini ko'rsatadi. Umuman olganda, tahlil qilingan natijalar shuni ko'rsatdiki, ekologik qadriyatlar yoshlar orasida turli shakllarda aks etmoqda. Biroq, ekologik ongni rivojlantirishda, ayniqsa, ekologik ta'lim, atrof-muhitga nisbatan psixologik yondashuvlar va amaliy faoliyatlarni takomillashtirish orqali yanada samarali natijalarga erishish mumkin. Yangi ekologik qadriyatlarning yoshlar ongida shakllanishi jamiyatning kelajakdagi ekologik barqarorligini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi.

Xulosa: Ekologik ongning shakllanishi jarayoni nafaqat ekologik bilimlarni o'zlashtirish, balki inson psixikasining shakllanishi bilan ham chambarchas bog'liqdir. Qadriyatlar insonning ekologik ongiga bevosita ta'sir qiluvchi psixologik omillardan biri hisoblanadi. Ekologik qadriyatlar, shaxsiy va ijtimoiy motivatsiyalar, emotsional holatlar, kognitiv jarayonlar hamda jamiyatning umumiy qadriyat tizimi ekologik ongning shakllanishida asosiy omillar sifatida qaraladi. Shu bois, ekologik ongni rivojlantirishda psixologik yondashuvlar va qadriyatlarning o'zni ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Stern, P. C., Dietz, T., & Kalof, L. (1993). Values, beliefs, and proenvironmental action: An examination of the New Ecological Paradigm in 1985 and 1990. *Environment and Behavior*, 25(1), 64-78.
2. Gifford, R. (2013). *Environmental Psychology: Principles and Practice* (4th ed.). Optimal Books.
3. Schultz, P. W. (2001). The structure of environmental concern: Concern for self, other people, and the biosphere. *Journal of Environmental Psychology*, 21(4), 327-339.
4. Bamberg, S., & Moser, G. (2007). Twenty years after Hines, Hungerford, and Tomera: A new meta-analysis of psycho-social determinants of proenvironmental behaviour. *Journal of Environmental Psychology*, 27(1), 14-25.
5. Odum, E. P. (1971). *Fundamentals of Ecology*. Saunders.

*Abdusalomov Ulug'bek Sattarovich,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi*

CHAQIRIQQACHA HARBIY TAYYORGARLIK JARAYONIDA TALABALARNING IRODAVIY FAZILATLARINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarning irodaviy fazilatlarini shakllantirishning psixologik asoslari tahlil etiladi. Mazkur fazilatlar - qat'iyat, sabr-toqat, o'zini boshqara olish, maqsadga yo'naltirilganlik kabi individual-psixologik xususiyatlar sifatida namoyon bo'lib, harbiy kasbga yo'naltirilgan shaxslarning psixologik tayyorgarligida muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda talabalarda irodaviy sifatlarining rivojlanishiga ta'sir etuvchi ichki va tashqi psixologik omillar, shuningdek, ijtimoiy-psixologik sharoitlar yoritiladi. Shu bilan birga, bu sifatlarini shakllantirishga qaratilgan psixologik treninglar va tarbiyaviy metodlar samaradorligi ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: irodaviy fazilatlar, chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik, talaba shaxsi, psixologik tayyorgarlik, qat'iyat, sabr-toqat, o'zini boshqarish, harbiy-psixologik tayyorlik, psixik barqarorlik, tarbiyaviy metodlar

Аннотация. В данной статье рассматриваются психологические основы формирования волевых качеств у студентов, обучающихся по направлению довоенной военной подготовки. Эти качества - целеустремленность, терпение, самоконтроль, настойчивость - проявляются как индивидуально-психологические особенности и играют важную роль в психологической подготовке личности к военной профессии. В исследовании анализируются внутренние и внешние психологические факторы, а также социально-психологические условия, влияющие на развитие волевых характеристик у студентов. Кроме того, рассматривается эффективность психологических тренингов и воспитательных методик, направленных на развитие этих качеств.

Ключевые слова: волевые качества, довоенная военная подготовка, личность студента, психологическая подготовка, настойчивость, терпение, самоконтроль, военно-психологическая готовность, психическая устойчивость, воспитательные методики

Abstract. This article explores the psychological foundations for developing volitional qualities among students engaged in pre-conscription military training programs. These qualities - determination, perseverance, self-control, and goal orientation - are manifested as individual psychological traits and play a crucial role in preparing individuals for military service. The study analyzes both internal and external psychological factors, as well as socio-psychological conditions that influence the formation of volitional attributes in students. Additionally, the effectiveness of psychological training sessions and educational methods aimed at strengthening these traits is discussed.

Keywords: volitional qualities, pre-conscription military training, student personality, psychological preparation, determination, perseverance, self-control, military-psychological readiness, mental resilience, educational methods

Kirish. Bugungi globallashuv va ijtimoiy hayotning keskin o'zgarishlari sharoitida mamlakat mudofaa salohiyatini mustahkamlash dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Ayniqsa, yosh avlodning harbiy xizmatga tayyorgarlik darajasi, jismoniy va ruhiy jihatdan tayyor, barqaror shaxs sifatida shakllanishi jamiyat taraqqiyotida alohida o'rin egallaydi. Shu nuqtai nazardan qaralganda, chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik tizimida ta'lim olayotgan talabalarda irodaviy fazilatlarni shakllantirishga alohida e'tibor qaratilishi zarur.

Irodaviy sifatlar - bu shaxsning har qanday sharoitda qaror qabul qilish, maqsad sari intilish, qiyinchiliklarni yengish, o'zini boshqara olish kabi muhim psixologik ko'nikmalari bo'lib, aynan harbiy faoliyatda katta ahamiyat kasb etadi. Talabalarning qat'iyat, sabr-toqat, muvozanatli qaror qabul qilish, ijtimoiy moslashuvchanlik kabi fazilatlari ularning kelgusidagi harbiy xizmatdagi samaradorligi va barqarorligining asosiy ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolada chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik jarayonida talabalarning irodaviy fazilatlarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi ichki va tashqi psixologik omillar, shuningdek, bu fazilatlarni shakllantirishda psixologik treninglar, pedagogik vositalar va ijtimoiy-psixologik muhitning roli tahlil qilinadi. Mavzuning dolzarbligi, avvalo, zamonaviy psixologiyada harbiy sohaga tayyorlanayotgan yoshlarda iroda kuchining shakllanishi bo'yicha tizimli yondashuvga ehtiyoj kuchayganligi bilan belgilanadi.

Harbiy soha har doim insonning nafaqat jismoniy, balki ruhiy va aqliy tayyorgarligini ham talab qilgan sohalaridan biri bo'lib kelgan. Bugungi kun shiddatli hayot sur'atlari, ijtimoiy beqarorlik, informatsion bosim va turli stressli omillar sharoitida harbiy kasbga yo'naltirilgan shaxslar uchun zarur bo'lgan irodaviy fazilatlarning ahamiyati yanada ortib bormoqda. Ayniqsa, chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik tizimida tahsil olayotgan talabalar uchun iroda kuchining shakllanishi ularning kelajakdagi harbiy faoliyatga psixologik tayyorlik darajasini belgilovchi muhim omilga aylanmoqda.

Irodaviy sifatlar inson shaxsining barqarorlik, mustahkamlik, maqsadlilik, tashabbuskorlik, o'zini tuta bilish, qat'iyatlilik kabi psixologik jihatlar bilan bog'liq bo'lib, shaxsning muayyan vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilishiga, maqsad sari intilishiga va to'siqlarni yengib o'tishiga yordam beradi. Bunday sifatlarning o'z vaqtida rivojlantirilishi chaqiriqqacha harbiy ta'lim olayotgan yoshlar uchun ayniqsa muhim, chunki bu davr ularning shaxsiy va kasbiy shakllanishida asosiy bosqich hisoblanadi.

O'tkazilgan psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, irodaviy fazilatlar tabiiy ravishda shakllanmaydi, balki pedagogik ta'sir, tarbiyaviy omillar, ijtimoiy muhit, shaxsiy tajriba va psixologik treninglar orqali rivojlantiriladi. Shu sababli, chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik tizimida ushbu yo'nalishda maqsadli psixologik yondashuv zarur bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Talabalarda irodaviy fazilatlarni shakllantirish masalasi psixologik, pedagogik va harbiy-psixologik adabiyotlarda muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri sifatida keng yoritilgan. Bu borada ko'plab olimlar tomonidan irodaning strukturasi, rivojlanish bosqichlari va shaxsiy faollikdagi roli yuzasidan turli yondashuvlar ilgari surilgan.

I.A. Volkov va A.G. Kovalevlar irodaviy sifatlarni insonning faoliyatga nisbatan motivatsiyasi va tanqidiy qaror qabul qila olish qobiliyati bilan bog'liq holda tahlil qilgan. Ularning fikriga ko'ra, irodaviy sifatlar murakkab psixik jarayonlar natijasi bo'lib, mustaqil qaror qabul qilish va ularni bajarishga bo'lgan qat'iylikda namoyon bo'ladi. Ayniqsa, ekstremal holatlarga tayyorgarlikda iroda kuchi barqarorlikni ta'minlaydi.

B.G. Ananyev o'z tadqiqotlarida irodani shaxsiy taraqqiyotning muhim mexanizmi sifatida baholaydi. U, ayniqsa, yoshlik davridagi ijtimoiy faoliyatlar – sport, harbiy tayyorgarlik, ijtimoiy muloqot kabi jarayonlarda irodaviy sifatlar faol shakllanishini ta'kidlaydi.

L.I. Bojovich tomonidan ishlab chiqilgan shaxs taraqqiyoti konsepsiyasida irodaning shakllanishi shaxsning ichki motivlari, ehtiyojlari va maqsadlari bilan uzviy bog'liq deb ko'rsatiladi. Bu yondashuv chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlikdagi maqsadga yo'naltirilgan tarbiya jarayonining psixologik asoslarini tushunishda muhim ahamiyatga ega.

A.A. Derkach va V.A. Bodrov kabi harbiy psixologlar o'z tadqiqotlarida irodaviy sifatlarni harbiy kasbga tayyorgarlikning asosiy komponenti sifatida ko'radi. Ular irodani faqat shaxsiy xususiyat emas, balki guruh ichidagi ijtimoiy dinamikaning barqarorlashtiruvchi omili deb ham baholaydilar. Ularning ta'kidlashicha, harbiy holatlar sharoitida qaror qabul qilish tezligi, stressga bardoshlilik va psixologik barqarorlik aynan iroda orqali namoyon bo'ladi.

O'zbekistonlik olimlardan S.M. Omonova, G'.B. Shoumarov va Z.T. Nishanovalar irodaviy sifatlarni tarbiyaviy jarayon orqali shakllantirish masalasiga e'tibor qaratgan. Ular talabalarda irodaning shakllanishi ijtimoiy muhit, o'qituvchining shaxsiy namunasi va psixologik treninglar bilan chambarchas bog'liq ekanligini ilmiy asosda isbotlaydilar. Jumladan, G'.B. Shoumarov harbiy xizmatga tayyorgarlik olib borayotgan yoshlar uchun irodani mustahkamlash - ijtimoiy barqarorlik va kasbiy tayyorgarlikning ajralmas qismi ekanligini ta'kidlaydi.

Shuningdek, Yevgeniy Klimov va V.V. Lebedev tomonidan taqdim etilgan mehnat va kasb psixologiyasiga oid tadqiqotlar chaqiriqqacha harbiy ta'lim jarayonida shaxsiy fazilatlarni

rivojlantirish metodologiyasini shakllantirishga xizmat qilmoqda. Ular irodani shaxsiy malakalar asosida rivojlantirish yo'llarini, xususan, baholash mezonlari va diagnostik usullarini taklif etganlar.

Muhokama. Chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik jarayonida talabalarda irodaviy fazilatlarini shakllantirish masalasi nafaqat psixologik, balki pedagogik va sotsiologik nuqtai nazardan ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Iroda – bu shunchaki psixik holat emas, balki shaxs faoliyatida barqarorlik, qat'iylik, o'zini nazorat qilish, qiyinchiliklarga bardosh berish kabi sifatlarni ifoda etuvchi murakkab psixologik tizimdir. Aynan mana shu omillar harbiy xizmatga tayyorgarlik jarayonida muvaffaqiyatli moslashuvni ta'minlovchi poydevor hisoblanadi.

Tadqiqotlar ko'rsatmoqdaki, irodaviy sifatlarning rivojlanish darajasi shaxsning ichki motivatsiyasi, kasbiy yo'nalganligi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash muhitiga bevosita bog'liq. Bu holat o'quvchilar va talabalar orasida ijtimoiy-madaniy sharoitlarning, pedagogik yondashuvlarning turlicha bo'lishi tufayli ham sezilarli farqlanishlarga olib kelmoqda. Shuningdek, zamonaviy o'quv muhitida stress omillarining ko'pligi, psixologik bosim, raqobat, axborot ortig'i kabi faktorlar yoshlarning ruhiy holatiga bevosita ta'sir qilmoqda. Bunday sharoitda irodani mustahkamlash - shaxsning o'zini saqlab qolishi va ijtimoiy moslashuvi uchun muhim psixologik zaruratga aylanmoqda.

Amaliy jihatdan olib qaralganda, chaqiriqqacha harbiy ta'limga yo'naltirilgan dasturlarda hali ham nazariy bilimlar ustuvorlik qilayotganini ko'rish mumkin. Biroq, iroda kabi fazilatlar real faoliyat, hayotiy sinovlar, muloqot va guruh psixologik treninglar orqali shakllanadi. Tajriba shuni ko'rsatadiki, o'z-o'zini boshqarish, muvozanat, qat'iyatlilik kabi sifatlari talabalarda maxsus psixologik mashg'ulotlar, emotsional-irodaviy treninglar, ekstremal vaziyatlarni modellashtiruvchi o'yinlar orqali muvaffaqiyatli rivojlantirilmoqda.

Shuningdek, pedagog-psixologlar va harbiy mutaxassislar o'rtasida bu borada tizimli hamkorlikning yo'lga qo'yilishi ham irodaviy tarbiyaning samaradorligini oshirishda muhim o'rin tutadi. Chunki harbiy sohaga xos bo'lgan talablarga psixologik jihatdan tayyor bo'lmagan shaxs real sharoitda muammoga duch kelishi mumkin. Bu esa harbiy kasbga moslashuv, jamoada harakat qilish, og'ir vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyatining zaifligiga olib keladi.

Shunday ekan, chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik jarayonida irodaviy fazilatlarini rivojlantirishga qaratilgan maxsus psixologik yondashuvlar, kompleks trening dasturlari, diagnostik va baholovchi metodikalar, shuningdek individual psixokorreksiya ishlari asosida tizimli ishlov berilishi talab etiladi. Bunda har bir talabaning individual tipologik xususiyatlari, shaxsiy tajribalari va motivatsion holati hisobga olinishi lozim.

1-jadval

Tadqiqot komponenti	Mazmuni
Tadqiqot ob'yekti	Chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar
Tadqiqot predmeti	Talabalarda irodaviy fazilatlarining shakllanishi va ularning psixologik asoslari
Maqsad	Chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik jarayonida talabalarining irodaviy sifatlarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi psixologik omillarni aniqlash va ularni shakllantirish yo'llarini asoslash
Vazifalar	Irodaviy fazilatlarining nazariy asoslarini o'rganish Talabalarda ushbu sifatlarning rivojlanishiga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillarni aniqlash Psixologik trening va tarbiyaviy metodlarning samaradorligini tahlil qilish Irodaviy fazilatlarini baholash va rivojlantirishga oid tavsiyalar ishlab chiqish

Xulosa. O'tkazilgan nazariy va amaliy tahlillar asosida shuni ta'kidlash mumkinki, chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik jarayonida talabalarining irodaviy fazilatlarini rivojlantirish

nafaqat individual shaxsiy rivojlanishning, balki harbiy sohaga yo'naltirilgan kasbiy tayyorgarlikning ham muhim tarkibiy qismidir. Qat'iyat, sabr-toqat, o'zini boshqarish va maqsadga yo'naltirilganlik kabi irodaviy xususiyatlar o'quvchilarning harbiy hayotga psixologik moslashuv darajasini belgilovchi asosiy sifatlar sifatida namoyon bo'ladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ushbu sifatlar o'z-o'zidan shakllanmaydi, balki ularni rivojlantirish uchun maqsadli psixologik va pedagogik ta'sir, tizimli trening mashg'ulotlari, shuningdek ijtimoiy-psixologik muhitning qo'llab-quvvatlovchi roli zarurdir. Irodaviy sifatlar shaxsning individual tipologik xususiyatlariga bog'liq bo'lib, ularning shakllanishi shaxsiy motivatsiya, ijtimoiy rag'bat, emotsional muhit va amaliy tajriba bilan chambarchas bog'liq.

Tavsiyalar:

1. Psixologik treninglar joriy etilsin – irodaviy sifatlarni rivojlantirish uchun talabalarga mo'ljallangan maxsus psixologik treninglar tizimli asosda tashkil etilishi lozim.

2. Amaliy mashg'ulotlar kuchaytirilsin – harbiy xizmatga yaqinlashtirilgan stressga asoslangan modellashirilgan mashqlar orqali iroda kuchini real sharoitda sinovdan o'tkazish foydali bo'ladi.

3. Shaxsiy yondashuv qo'llansin – har bir talabaga uning individual psixologik xususiyatlaridan kelib chiqib yondashish, iroda kamchiliklarini aniqlab, ularni bartaraf etish choralari ko'rilishi zarur.

4. Pedagog-psixologlar ishtiroki kuchaytirilsin – harbiy tayyorgarlik jarayonida psixologlar muntazam ravishda ishtirok etib, irodaviy rivojlanish darajasini baholab borishlari kerak.

5. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi shakllantirilsin – talabalarda motivatsiyani oshirish va ijobiy ijtimoiy muhit yaratish orqali irodaviy fazilatlarining barqaror rivojlanishi ta'minlanadi.

6. Davlat ta'lim standartlari bilan integratsiya qilinsin – Irodaviy sifatlarni shakllantirishga doir metodik yondashuvlar ta'lim dasturlariga kompleks tarzda kiritilishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Ананев Б.Г. (2001). Человек как предмет познания. – СПб.: Питер, 368 б.
2. Божович Л.И. (1978). Личност и ее формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 200 б.
3. Деркач А.А., Зазыкин В.Г. (2003). Акмеология: Основы профессионального развития. – М.: РАГС, 312 б.
4. Бодров В.А. (2001). Психология стресса и адаптационные возможности личности. – М.: ПЕР СЕ, 512 б.
5. Волков И.П. (1992). Психология воли. – М.: Московский университет, 230 б.
6. Ковалев А.Г. (1981). Общая психология. – М.: Высшая школа, 464 б.
7. Климов Э.А. (2004). Психология профессионального самоопределения. – М.: Академия, 288 б.
8. Лебедев В.В. (2006). Военная психология. – М.: Юрайт, 304 б. Shoumarov G'.B. (2012). *Harbiy psixologiya asoslari*. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi akademiyasi nashriyoti, 256 b.
9. Omonova S.M. (2020). *Shaxsda irodaviy sifatlarni shakllantirishning psixologik asoslari*. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 180 b.
10. Nishanova Z.T. (2018). *Pedagogik psixologiyada shaxs faoliyati va ijtimoiy omillar*. – Samarqand: Samarqand davlat universiteti nashriyoti, 198 b.

Rustamov Narzillo Raxmonovich,
*Buxoro xalqaro universiteti psixologiya va xorijiy tillar fakulteti
psixologiya kafedrası o'qituvchisi*

O'SMIRLADA REFLEKSIV QOBILIYATLARNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola o'smirlarda refleksiv qobiliyatlarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlarini o'rganadi. Refleksiv qobiliyatlar o'smirlarning o'z-o'zini anglashi, o'z xatti-harakatlarini tahlil qilish va o'rganish jarayonida o'zgarishlarni kuzatish imkonini beradi. Maqolada refleksivlikning ta'lim jarayonidagi ahamiyati, uning o'zaro munosabatlar va ijodiy fikrlash bilan bog'liqligi, shuningdek, o'smirlarning refleksiv qobiliyatlarini rivojlantirish uchun samarali pedagogik usullar va strategiyalar muhokama qilinadi. Natijada, talabalarning o'z-o'zini baholash, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal etish qobiliyatlari ortadi, bu esa ularning shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: refleksiv qobiliyatlar, o'smirlar, pedagogik xususiyatlar, psixologik xususiyatlar, o'z-o'zini anglash, ta'lim jarayoni, tanqidiy fikrlash, ijodiy fikrlash, o'z-o'zini baholash, pedagogik usullar, rivojlanish.

Annotatsion: This article examines the pedagogical and psychological features of the development of reflective skills in adolescents. Reflective skills allow adolescents to become self-aware, analyze their own behavior, and track changes in the learning process. The article discusses the importance of reflexivity in the educational process, its connection with interpersonal relationships and creative thinking, as well as effective pedagogical methods and strategies for developing reflective skills in adolescents. As a result, students' self-assessment, critical thinking, and problem-solving skills increase, which has a positive impact on their personal development.

Keywords: reflexive abilities, adolescents, pedagogical characteristics, psychological characteristics, self-awareness, educational process, critical thinking, creative thinking, self-assessment, pedagogical methods, development.

Kirish. Jahonda refleksiyani aqliy jarayonlar sifatida kognitiv, tartibga solish va kommunikativ xarakterdagi jarayonlarning barcha xilma-xilligini sintez qilish, shuningdek, shaxsning o'zini va tashqi dunyoni to'laqonli anglay olmasligi, o'z imkoniyat va qobiliyatlarini adekvat baholamasligi tufayli jamiyat hayotida o'z o'rniga ega emasligi, jamiyatdan begonalashuvi kabi muammolar dolzarblashib bormoqda. Bu borada Amerika Qo'shma Shtatlarida o'tkazilgan tadqiqotlarda shaxslarning o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlaridagi buzilishlar, o'zini o'zi nazorat qila olmaslik, o'z-o'zini boshqara olmaslik, yoshlar o'rtasida suitsidal xulq sodir etilishining keskin oshishi, shaxslararo munosabatlardagi agressivlik holati, inson ruhiyatidagi salbiy o'zgarishlar, faoliyat samaradorligi keskin darajada pasayib ketishi shaxsda refleksivlik xususiyati yetarli darajada shakllanmaganligi bilan bog'liqligi aniqlangan. Bunday salbiy tendensiyalar shaxs psixologik taraqqiyotini ta'minlashda refleksivlikni rivojlantirish muammosini dolzarblashishi va taraqqiyot uchun empirik tadqiqotlar o'tkazish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Respublikamizda so'nggi-yillarida «Inson qadri uchun» tamoyili asosida xalqimizning farovonligini yanada oshirish, inson huquqlari va manfaatlarini ta'minlash hamda faol fuqarolik jamiyati shakllantirilishiga qaratilgan islohotlarning ustuvor yo'nalishlari belgilanib, zarur huquqiy-me'yoriy asoslari yaratildi: «Yoshlarni vatanparvarlik, fuqarolik tuyg'usi, bag'rikenglik, qonunlarga, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida zararli, ta'sirlar va oqimlarga qarshi tura oladigan, hayotga bo'lgan qat'iy ishonch va qarashlarga ega shaxs sifatida tarbiyalash» vazifalariga asoslanib, shaxsda refleksivlik xususiyatini rivojlantirish hamda takomillashtirish yuzasidan ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirishga qaratilgan yangicha nazariy yechimlarni topish uchun mustahkam asos yaratilgan.

Metodologiya. O'smirlarda refleksiv qobiliyatlarni rivojlantirish, zamonaviy ta'lim tizimining muhim jihatlaridan biri hisoblanadi. Refleksiya, shaxsning o'z tajribalari, fikrlari,

hissiyotlari va xatti-harakatlarini tahlil qilish, ular bilan ishlash orqali o'zini anglash va o'zgartirish jarayonidir. Bu borada bir qator olimlar bir qancha ishlarni amalga oshirishgan. Jumladan Sharq allomalarining pedagogik-psixologik qarashlarida, mamlakatimiz psixolog olimlaridan B.S.Abdullayeva, Sh.V.Azizova, B.G.Gappirov, M.G.Davletshin, E.M.Muxtorov, Z.T. Nishonova, N.T.Norqulova, X.A.Ruxiyeva, N.S.Safayev, R.I.Sunnatova, N.I.Xalilova, Y.A.Xaxlina, O'.B.Shamsiyev, E.G'.G'oziyev va boshqalarning 5 ilmiy ishlarida refleksiya, refleksivlik masalalarini o'zini o'zi nazorat qilish, shaxsda o'zini o'zi boshqarishning fikrlash faoliyatiga ta'siri, o'quv faoliyatida o'zini o'zi boshqarish, oilada bola shaxsida o'zini o'zi anglashning shakllanishi, milliy o'zlikni anglash masalalari ilmiy tadqiq etishgan. Ushbu mavzu jarayonida kuzatish, suhbat metodlari, shuningdek, A.V.Karpova tomonidan ishlab chiqilgan «Shaxsdagi refleksivlikni o'rganish metodikasi», S.R.Panteleyev va V.V.Stolin tomonidan «Sub'yektiv lokal nazorat», V.I.Morosanovning "Xulq-atvorni o'z-o'zini boshqarish uslubi", M.Kubishkinaning «MAS» so'rovnomasi, P.Xoni va A.Mamfordning "Faoliyat uslublari" so'rovnomasidan foydalanish mumkin. Pedagogik-psixologik nuqtai nazardan, refleksiya o'smirlarning o'z-o'zini anglashiga, shuningdek, uning o'quv jarayoniga faol munosabatini rivojlantirishga yordam beradi hamda o'smirlarda refleksiv qobiliyatlarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari ham muhim ahamiyatga ega, chunki bu qobiliyatlar o'z-o'zini anglash, o'zgarishlarni kuzatish va o'rganish jarayonida samarali natijalarga erishish uchun zarur. Quyida ushbu xususiyatlarning asosiy jihatlari keltirilgan:

1. Refleksivlikning ta'lim jarayonidagi roli. Refleksivlik o'smirlarga o'z o'rganish jarayonlarini tahlil qilish va baholash imkonini beradi. Bu jarayonda talabalar o'z bilim va ko'nikmalarini aniqlab, ularni rivojlantirish uchun zarur; strategiyalarni belgilashadi. Refleksivlik orqali o'smirlar o'z xatti-harakatlarini va natijalarini baholashni o'rganadilar.

2. O'z-o'zini anglash. Refleksiv qobiliyatlar o'smirlarni o'zlarini anglashga, o'z kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga yordam beradi. Bu, o'z navbatida, shaxsiy rivojlanishga, maqsadlarni belgilashga va ularga erishishga imkon yaratadi. Refleksiya o'z-o'zini anglash jarayonini maqsadga muvofiq va anglangan bo'lishiga hamda o'z-o'zini anglash xulq-atvorda o'zini o'zi boshqarish qobiliyatining komponentlari bilan interkorrelatsion bog'lanishlarga ega bo'lishiga yordam beradi. Bu esa tadqiqotda talabalardagi ustuvor faoliyat uslubining refleksiv xususiyatlarni rivojlanishiga ta'siri natijasida faollik boshqalar bilan muloqot, tahlilchi autorefleksiya, nazariyotchi autorefleksiya, o'z-o'zini boshqarish, pragmatik tip sotsiorefleksiya bilan integrativ namoyon bo'lishi tufayli o'z-o'zini anglash xulq-atvorda o'zini o'zi boshqarish qobiliyatining komponentlari bilan interkorrelatsion bog'lanishlarga ega ekanligini isbotlashga xizmat qilgan. Demak, shaxs shakllanishi o'ziga xos taraqqiyot bosqichiga ega. Ayniqsa, shaxsning o'zini o'zi anglash, o'zini o'zi nazorat qilish, operativ o'z-o'zini boshqarishni modellashtirish, o'zini o'zi tarbiyalashi refleksiv jarayonlarning rivojlanishi bilan tavsiflanadi.

3. Tanqidiy fikrlash. Refleksiv qobiliyatlar tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi. O'smirlar muammolarni tahlil qilish, alternativ yechimlarni ko'rib chiqish va eng samarali variantni tanlashda ko'proq ishtirok etadilar. Bu jarayon ularning fikrlash qobiliyatlarini kengaytiradi.

4. Ijodiy fikrlash. Refleksivlik ijodiy fikrlash jarayonini rag'batlantiradi. O'smirlar yangi g'oyalar va yechimlarni ishlab chiqishda yanada ijodiy yondashuvlarga ega bo'lishadi. Ular o'z fikrlarini ifodalashda va yangi yondashuvlarni sinab ko'rishda ishtirok etadilar.

5. O'z-o'zini baholash. Refleksiv qobiliyatlar o'smirlarni o'z faoliyatini baholashga undaydi. Ular o'z muvaffaqiyatlarini va kamchiliklarini tahlil qilib, kelajakda qanday yaxshilanishlar kiritish mumkinligini aniqlaydilar.

6. Pedagogik usullar va strategiyalar. O'smirlarda refleksiv qobiliyatlarni rivojlantirish uchun turli pedagogik usullar va strategiyalar qo'llanilishi mumkin. Masalan: guruhviy muhokamalar: talabalar o'z fikrlarini bir-birlari bilan baham ko'rib, turli nuqtai nazarlarni o'rganadilar. Yozma refleksiyalar: talabalar darsdan so'ng o'z fikrlarini yozma ravishda ifodalash orqali o'z o'rganish jarayonlarini tahlil qiladilar. Mentorlik dasturlari: tajribali mutaxassislar tomonidan talabalar bilan individual ishlash ularning refleksiv qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

7. Natijalar va ijobiy ta'sir. Refleksiv qobiliyatlarni rivojlantirish o'smirlarning muvaffaqiyatlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ular yanada mustaqil, mas'uliyatli va ijodiy fikrlovchi shaxslar bo'lib yetishadilar, bu esa ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatlariga ham foyda keltiradi. Zamonaviy ta'lim jarayoni faqat bilim berishga emas, balki o'smirlarning o'z-o'zini anglash, tanqidiy fikrlash va mustaqil o'rganish qobiliyatlarini rivojlantirishga ham yo'naltirilgan. Bunday maqsadlarga erishishda refleksiya muhim ahamiyat kasb etadi. Refleksiya –bu shaxsning o'z faoliyatini tahlil qilish, xatolarni anglash va o'z-o'zini rivojlantirish jarayoni bo'lib, u pedagogik va psixologik yondashuvlar orqali shakllantiriladi. Inson psixik rivojlanishi, uning shaxs sifatida shakllanishi, o'zini o'zi anglashining, ya'ni o'zini jismoniy, ma'naviy hamda ijtimoiy mavjudot sifatida anglashining qaror topishi bilan bog'liq. O'zini o'zi anglashning rivojlanishi har bir ta'lim oluvchida o'ziga xos tarzda kechadi. O'zini o'zi anglashning rivojlanishi shaxsning o'z xohishlari va umuman faoliyati motivlarini anglashi bilan bog'liq bo'ladi. O'z faoliyatining motivlarini anglashi, shaxsga o'zini o'zi anglashning keyingi bosqichiga o'tishga, ya'ni o'z harakatlaridan ajrata olishga yordam beradi. Dastlab shaxs o'zini faoliyat sub'yekti sifatida anglaydi. Ushbu izlanishlarga ko'ra tadqiqotda o'smirlarning refleksivlik qobiliyatini rivojlanishi auto va sotsiorefleksiya, boshqalar bilan muloqot hamda o'zini o'zi boshqarish xususiyatlarini metokognitiv mexanizm sifatida differensial namoyon bo'lishi sababli o'quv faoliyati bilan bog'liq retrospektiv, real, prospektiv refleksiyaning darajaviy ifodalanishiga integrativ kechishi asoslangan. Shuningdek, talabalardagi refleksiv qobiliyatlarning rivojlanishi autorefleksiyaning rejalashtirish, mustaqillik, sotsio refleksiyaning moslashuvchanlik, boshqalar bilan muloqotning modellashtirish, moslashuvchanlik, o'z-o'zini boshqarishning modellashtirish, natijalarni baholash sifatlarini iroda kuchining sub'yektiv lokalizatsiyasi ta'sirida ustuvor namoyon bo'lishi tufayli shaxs xulq-atvorda o'zini o'zi boshqarish xususiyatining shakllanishiga identiv ekanligi asoslangan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, o'smirlarda refleksiv qobiliyatlarni rivojlantirish pedagogik-psixologik jihatdan muhimdir, chunki bu qobiliyatlar o'smirlarni o'z-o'zini anglash, tanqidiy va ijodiy fikrlashga, shuningdek, o'z-o'zini baholashga tayyorlaydi. Ushbu jarayon o'smirlarning umumiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi va ularning muvaffaqiyatlarini oshiradi. O'smirlarda refleksiv qobiliyatlarni rivojlantirish zamonaviy ta'limning muhim yo'nalishlaridan biridir. Ushbu qobiliyatlarni shakllantirish uchun pedagogik va psixologik yondashuvlarni uyg'unlashtirish zarur. Mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil va o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyatlariga ega bo'lgan o'smirlar kelajakda muvaffaqiyatli mutaxassislar bo'lish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Shu sababli, ta'lim jarayonida refleksiv kompetensiyalarni rivojlantirishga alohida e'tibor berish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Pedagogik atamalar lug'ati. - Toshkent: O'zbekiston Fanlar Akademiyasi fan nashriyoti, 2008 yil, 108-bet.
2. Bildanova V.R., Shagivaleeva G.R. Ruhiy asoslar. O'rta Osiyoda pedagogik fikr taraqqiyotidan lavhalar. A.Zunnunov tahriri ostida. T.: "Fan", 1996 yil. 173-174-betlar
4. Tulenov J. G'ofurov. Z. "Falsafa asoslari" Toshkent o'qituvchi 2007 y. 60-bet
5. Xalilova N.I. O'smirlik davrida o'zini o'zi nazorat qilish shakllanishining psixologik xususiyatlari. Psixologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi. Toshkent – 2010. - 156 b.
6. Чесноков И.И. О психологических основах самовоспитания // Психология формирования и развития личности / Под ред. Л.И. Анцыферовой. – М.: Наука, 2001. –325.

Ergashev Hasanboy,

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti mustaqil tadqiqotchisi

STRESSGA BARQARORLIK SHAXSNING O'ZINI O'ZI BOSHQARISH VA NAZORAT QILISH OMILI SIFATIDA

Annotatsiya. Maqolada stressga barqarorlik shaxsning o'zini o'zi boshqarish va nazorat qilish omili ekanligi ko'rsatib berilgan. Shuning bilan birga stress muammosi va uning shaxsda namoyon bo'lishi hamda stressga barqarorlik tushunchasi borasidagi fikrlarning nazariy tahlillari bayon qilingan. Ayniqsa, shaxsda stressga barqarorlik namoyon bo'lishining individual-psixologik va emotsional-motivatsion sohalari ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: shaxs, stress, stressga barqarorlik, emotsional soha, o'zini o'zi nazorat qilish, o'zini o'zi boshqarish, xulq-atvor, disstress, eustress, adaptatsiya, kognitiv, funksional, disfunksional, kasbiy tayyorgarlik, psixofiziologik, shaxs xususiyatlari.

Аннотация. В статье показано, что стрессоустойчивость является фактором саморегуляции и контроля личности. Наряду с этим изложен теоретический анализ взглядов на проблему стресса и его проявление в личности, а также понятие стрессоустойчивости. В частности, показаны индивидуально-психологическая и эмоционально-мотивационная сферы проявления стрессоустойчивости личности.

Ключевые слова: личность, стресс, стрессоустойчивость, эмоциональная сфера, самоконтроль, самоуправление, поведение, дисстресс, эустресс, адаптация, когнитивный, функциональный, дисфункциональный, профессиональная подготовка, психофизиологический, личностные особенности.

Abstract. The article shows that stress resistance is a factor of self-management and self-control of the individual. At the same time, a theoretical analysis of the problem of stress and its manifestation in the individual, as well as the concept of stress resistance, is presented. In particular, the individual-psychological and emotional-motivational spheres of the manifestation of stress resistance in a person are indicated.

Keywords: personality, stress, stress resistance, emotional sphere, self-control, self-management, behavior, distress, eustress, adaptation, cognitive, functional, dysfunctional, professional training, psychophysiological, personality traits.

Kirish. Stress muammosini tahlil qilish, uning mohiyati, mexanizmlari, dinamikasi, namoyon bo'lish xususiyatlari va turli omillar tufayli yuzaga keladigan barqaror zo'rqlashning inson salomatligi va shaxsi hamda faoliyatining barcha sohalariga ta'sirini tushunish zamonaviy dunyoda insonlarning sog'lig'i, o'zini his qilishi va mahsuldorligiga disstressning salbiy ta'sirining ahamiyatini ajratib ko'rsatish imkonini berdi. Shu bilan birga, o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, stressning o'zi organizm va shaxsni faollashtiruvchi omillarni o'z ichiga oladi. Bu esa o'zgargan sharoitlarga zarur moslashish orqali rivojlanish mexanizmlarini ham ishga tushiradi. Ya'ni, bu yerda fikr eustress haqida emas, balki umuman stressning mumkin bo'lgan ijobiy ma'nosi haqida bormoqda. G.Sel'se tomonidan birinchi marta aytilgan bu g'oya ko'plab tadqiqotchilar tomonidan qo'llab-quvvatlandi va tasdiqlandi.

V.Ye. Rojkov, E.I. Kirshbaum, A.I. Yermeeva stressning shaxs uchun yaratuvchanlik imkoniyatlarini ko'rsatadilar [14]. F.B.Berezin ijtimoiy amalga oshirish doirasida qonuniy bo'lgan, ammo shaxs uchun murakkab va stressogen bo'lgan moslashuv tushunchasini rivojlantirib, moslashuv jarayonining muvaffaqiyatli va samarali natijasiga va stress omillarining uzoq muddatli ta'sirini yengishga yordam beradigan shaxsiy mexanizmlarni ham ajratib ko'rsatdi [6]. Shuningdek, R.Lazarusning tadqiqotlarida stress ijobiy rol o'ynaydigan, shaxsni konstruktiv qarshilik ko'rsatishga va uni yengib o'tishga chaqiradigan sharoitlarni ko'rsatadi. Uning fikricha, asosiy shartlar, bir tomondan, nazorat qilish zahiralarning mavjudligi va shaxsning yuzaga keladigan stress omillarini konstruktiv kognitiv baholashidir [26].

Umuman olganda, tadqiqotlar davomida stressning deyarli barcha tushunchalari jismoniy va ruhiy darajalarda shaxsga zarar yetkazadigan (stress omili va boshdan kechirilgan stress emas) uzoq muddatli haddan tashqari zo'riqishning zararli ta'siriga barqarorlik muammosini ajratib ko'rsatishning ob'yektiv zarurati bilan to'qnash keldi. Shunday qilib, R. Lazarusning xuddi shu tadqiqotlarida stressni yengishga qodir bo'lgan xulq-atvor sifatida koping g'oyasi shakllantirilgan. U bu hodisa tushunchasini kiritadi va quyidagilarni ta'kidlaydi: "Koping - bu shaxsning zo'riqtiruvchi yoki ortiqcha zahiralari sifatida baholanadigan o'ziga xos tashqi yoki ichki talablarni boshqarish bo'yicha kognitiv va xulq-atvor harakatlaridir" [26].

Koping bo'yicha keyingi tadqiqotlar umuman olganda, moslashuvchan deb nomlangan ma'lum shaxsiy sifat va xususiyatlarni - kompetentlikdan tortib o'z-o'ziga munosabat va hayotga nisbatan barqarorlikni ajratib ko'rsatish imkonini berdi.

Xorij psixologiyasida A.A.Chazova o'zlashtiruvchi xulq-atvorni tizimlashtirib, uning 3 turini ajratib, ularni muammolarni hal qilish uchun foydalilik va qo'llash barqarorligi tamoyiliga ko'ra - funksional (moslashuvchan), disfunksional (passiv) va vaziyat bilan bog'liq (beqaror) turlarga ajratdi [25]. Ularning barchasi stressni o'rganishning ushbu jihatini alohida yo'nalishga ajratdi, uning maqsadi shaxsning stressga barqarorligini o'rganish edi.

Hozirgi vaqtda ushbu hodisani o'rganish ushbu atamaning ma'nosini shakllantirishga imkon berdi. Chunonchi, "stressga barqarorlik shaxsning quyidagi komponentlar yig'indisidan iborat xususiyati sifatida qaraladi:

- psixofiziologik (asab tizimining tipi, xususiyatlari);
- hissiy barqarorlikni belgilovchi motivatsion;
- ekstremal vaziyatlarning salbiy ta'sirini yengish jarayonida to'plangan shaxsning hissiy tajribasi;
- harakatlarni ongli ravishda o'zini o'zi boshqarish, ularni vaziyat talablariga muvofiqlashtirishda ifodalanadigan irodaviy;
- shaxsning kasbiy tayyorgarligi, xabardorligi va u yoki bu vazifalarni bajarishga tayyorligi;
- intellektual - vaziyat talablarini baholash, uning mumkin bo'lgan o'zgarishini bashorat qilish, harakat usullari haqida qaror qabul qilish" [18].

Stressga barqarorlik muammosini batafsilroq ko'rib chiqamiz. Stressga barqarorlik muayyan fenomen sifatida bugungi kunda bir necha pozisiyalardan - birinchidan, stress ta'siriga individual-tipologik ta'sirlanmaslik pozisiyasidan, ikkinchidan, shaxsiy xususiyatlar va o'ziga xosliklar pozisiyasidan, uchinchidan, stressni yengishga yo'naltirilgan harakatlarni belgilovchi shaxsiy qobiliyatlar pozisiyasidan o'rganilmoqda. Shuningdek, stressga barqarorlik bugungi kunda shaxs tomonidan stressning tana va ruhiyatga halokatli ta'siriga konstruktiv qarshilik ko'rsatish uchun ongli ravishda shakllantiriladigan va qo'llaniladigan ma'lum bir ko'nikma, malaka sifatida faol ko'rib chiqiladi.

T.G. Boxan tadqiqotlarda tizimli yondashuvni qo'llab, hissiy yoki asab-ruhiy barqarorlikni, faoliyatga oid stressga barqarorlikni, stressga barqarorlikni distressning oldini olishni belgilovchi individual tashkilot sifatida ajratib ko'rsatishni taklif etadi [7]. Shuningdek, R. Lazarus tomonidan ko'tarilgan koping mavzusini stressni yengishning imkoniyatlari va xususiyatlari sifatida davom ettiruvchi stressga barqarorlikka yondashuvlarning boshqa tizimlashtirilishi taklif etiladi.

Bu yerda "koping resurslari, koping strategiyalari va shaxsning qidiruv faolligi" ajratib ko'rsatiladi [19]. Bunday tizimlashtirish ko'proq stressga barqarorlikni o'rganishning nazariy va amaliy jihatlarini aks ettiradi. Shuningdek, stressni boshqarish usullari va vositalarini izlashga va zamonaviy insonning distresslarini oldini olishga qaratilgan. Terminning o'zi ham mualliflar tomonidan turlicha, ular olib borayotgan tadqiqot metodologiyasi doirasida talqin qilinadi.

Amaliyotga yo'naltirilgan tadqiqotlar bilan shug'ullanuvchi Ye.A. Matyushkina "stressga barqarorlik yoki stressga individual sezgirlik - bu insonni hissiy va intellektual zahiralarga qarshi tura oladigan o'ziga xos xususiyatlarning kombinatsiyasidir. Bu organizmning stressogen omillar ta'sirida yo'q yoki minimal xavotirni namoyon qilish va normal ishlash qobiliyatidir" [17].

S.V. Subbotin stressga barqarorlik xususida fikr yuritib, uni... "insonning qiyin (tanqidiy) vaziyatlarda samarali harakat qilish qobiliyatini oldindan belgilaydigan shaxsning o'ziga xos

xususiyati” deb tushuntiradi [24]. Umuman olganda, bugungi kunda stressga barqarorlikni o'rganish bo'yicha maktablar va tadqiqot yo'nalishlarini shakllantirgan metodologik yondashuvlarni ajratib ko'rsatish mumkin. Shunday qilib, V.G.Norakidze, K.K.Platonov, A.G.Maklakov, P.B.Zilberman, N.D.Levitovning shaxsni o'rganish bo'yicha tadqiqotlari doirasida stressga barqarorlik shaxsning barqarorligi yoki uning hissiy barqarorligi sifatida tushunish shakllandi [23]. V.A. Petrovskiy uni “vaziyatdan tashqari faollik” deb ta'riflaydi [21].

V.V. Arshavskiy, V.S. Rotenberg va boshqalar muammoning yechimini topishga, stressogen vaziyatdan chiqishga qaratilgan inson faolligini birinchi o'ringa qo'yadilar. K. Rojers, A. Maslou va boshqalar o'zlarining shaxsiy qarashlari va tushunchalariga ko'ra, insondagi ijodiy asosni va uni stressni yengishda qo'llashni ajratib ko'rsatadilar [22].

F.Ye.Vasilyuk stressga barqarorlikni mazmunlar va ularning paydo bo'lishi bilan bog'laydi, shuningdek, insonning ijodkorligi ustidan nazorat qilish manbai sifatida fikr yuritadi [9]. S.Maddi stressga barqarorlikda insonning bosim va zo'riqishlarga bardosh berish qobiliyatini oldinga suradi, bu barqarorlik yoki hayotga barqarorlik sifatida belgilanadi [15].

Emosiyalar konsepsiyasi doirasidagi tadqiqotlar stressga barqarorlikda shaxsning stress davridagi emotsional jarayonlari xususiyatlariga muhim o'rin ajratadi. K.Izard stressogeniya ta'sirida rivojlanadigan va stressni yengishga yoki unga barqarorlikka ijobiy ta'sir ko'rsatadigan hissiy reaksiyalarning xususiyatlarini ko'rsatadi.

Bu yerda u emotsional reaksiyalarning dinamik xususiyatlarini, ularning mazmuniy xususiyatlarini, intensivligi va harakatchanligini, shuningdek, stressga javoban hissiyot va tuyg'ularning to'yinganligini ajratib ko'rsatadi [13]. M.I. Dyachenko ham inson his-tuyg'ularining ahamiyatini ta'kidlab, kechinma, uning mazmuni va chuqurligi, stress ta'siriga qarshilik ko'rsatish va samarali yashash qobiliyati bilan bog'liqligi xususida fikr yuritadi [10].

Stressga barqarorlikning kognitiv komponenti R. Lazarus, D. Amirxan, S. Folkman va boshqalarning ishlarida o'rganilgan. Ularning ishlarida stressni boshqarish bo'yicha tushuntirishlar berilgan hamda koping mexanizmlari tushuntirilgan va koping xulq-atvor variantlari ajratilgan. Xususan, ularning fikricha, o'zlashtirish mexanizmi shaxsning kognitiv, emotsional va xulq-atvor komponentlari hisoblanadi. Ular shaxs tomonidan stressni yengish uchun mo'ljallangan ma'lum koping strategiyalari orqali amalga oshiriladi. Ularning tadqiqotlarida koping-strategiyalarning variantlari ham tizimlashtirilgan – “qarama-qarshi o'zlashtirish, uzoqlashish, o'zini o'zi nazorat qilish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni izlash, mas'uliyatni o'z zimmasiga olish, muammoni rejali hal qilish, ijobiy qayta baholash” sifatida ko'rsatiladi [26].

P.B. Zilberman va N.I. Berejnaya tomonidan o'tkazilgan stressga barqarorlik bo'yicha tadqiqotlarda boshqacha yondashuv qo'llaniladi - ularning ikkalasi ham bu hodisani shaxsning ko'p sonli tarkibiy qismlari va xususiyatlari bilan bog'liq holda ko'rib chiqadilar.

Shunday qilib, P.B. Zilberman o'zining xususiyatni tushuntirishida uning integrativligini ta'kidlaydi va “stressga barqarorlik - bu shaxsning integrativ xususiyati bo'lib, u inson psixik faoliyatining hissiy, irodaviy, intellektual va motivatsion tarkibiy qismlarining murakkab hissiy muhitda faoliyat maqsadiga qulay muvaffaqiyatli erishishni ta'minlaydigan o'zaro ta'siri bilan tavsiflanadi” [11].

N.I.Berejnaya esa kompleks yondashuvni qo'llaydi va stressga barqarorlikni shaxs xususiyati sifatida ta'riflaydi, uning namoyon bo'lishi va xususiyatlari “shaxsning psixofiziologik, motivatsion, irodaviy, intellektual jihatlari salbiy vaziyatlarni yengib o'tish va kasbiy-faoliyatli tayyorgarlikning hissiy tajribasi bilan birgalikda” o'zaro ta'siri bilan bog'liq [5].

Stressga barqarorlikni tushunishga bo'lgan barcha yondashuvlarni tahlil qilish, bir tomondan, stressga barqarorlik shaxsning tipologik xususiyatlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin, boshqa tomondan, stressogen vaziyatlarga duch kelish va ularni yengib o'tish tajribasi orqali hayotiy faoliyat davomida qo'lga kiritiladi, degan xulosaga kelish imkonini beradi.

Boshqacha qilib aytganda, har bir inson, genotipik xususiyatlaridan qat'i nazar, stressga barqarorlikka yega bo'ladi, ammo uning tabiati individual kurash uslubi doirasida ifodalanadi. Shunday qilib, V.Ya.Apchel ta'kidlaydi: “stressga barqarorlikni shakllantirish uchun ikkita muhim

parametr mavjud – stressga barqarorligini aniqlaydigan xususiyatlar va psixofiziologik xususiyatlar ko'rinishidagi shaxsiy xususiyatlar va uni maqsadli tayyorlash" [3].

Mazkur parametrlarni batafsilroq ko'rib chiqamiz. Ma'lumki, asab tizimining xususiyatlari va shaxs temperamentining turlari individuallikni tashkil etuvchi xususiyatga ega bo'lib, asab jarayonining kuchi, ularning tezligi, muvozanati, harakatchanligida ifodalangan insonning biologik va psixofizik farqlarini hosil qiladi. Bu esa shaxsning ishlashi va faoliyatining o'ziga xosligida namoyon bo'ladi.

Turli tipdagi temperamentga ega bo'lgan insonlarning stressga chidamliligi fanda yyetarlicha vaqt davomida o'rganilib kelinmoqda, bu esa ma'lum xulosalar chiqarishga imkon beradi. Aniqlangan barcha individual farqlar temperamentga bog'liq holda shaxsning stressga chidamliligidagi farqlarni keltirib chiqaradi.

Jumladan, B.M.Teplov va V.S.Merlin tomonidan shaxsning dinamik xususiyatlaridagi farqlar ko'rsatilgan bo'lib, ular his-tuyg'ular kuchi, harakatlar va faoliyat sur'ati va boshqalarda namoyon bo'ladi. Bu esa shaxsning stressga munosabati va unga barqarorlik darajasini ko'p jihatdan belgilaydi [16]. Shunday qilib, aytish mumkinki, asab jarayonlarining kuchi ma'lum bir tarzda stressga barqarorlikning yuqori ko'rsatkichlarini ta'minlaydi va tormozlanish jarayonlarining ustunligi stress omilining bosimiga bardosh berish qobiliyatiga qo'shimcha hissa qo'shadi.

Biroq, ushbu yo'nalishda o'tkazilgan ko'plab empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, temperament va stressga barqarorlik o'rtasidagi barqaror bog'liqlikni topish juda qiyin. Olimlar buni stressogen vaziyatlarda zo'riqishlarni qoplaydigan shaxsning ko'plab xususiyatlari mavjudligi bilan izohlaydilar. Shuningdek, turli xil temperament tipidagi insonlarda stressga barqarorlik darajasining stress omilining kuchiga va uning shaxs uchun ahamiyatiga bog'liqligini ta'kidlaydilar. Jumladan, flegmatiklar individual xususiyatlari va past reaktivligi tufayli stressga ko'proq barqarorlikni namoyish etadilar, ammo flegmatikning individual ritmini buzadigan ma'lum kuchga ega bo'lgan keskin vaziyatlarda, tashqi ta'sirga stress bilan javob berganda, u muvozanatga qaytishi ancha qiyin bo'ladi.

Asab faoliyatining kuchsiz turiga ega bo'lgan melanxoliklar, aksincha, zo'riqishni talab qiladigan tashqi o'zgarishlarga ko'proq sezgir va kamroq stressga chidamli, ammo moslashish qobiliyati tufayli ular ko'proq mahsuldorlik va ish qobiliyatini saqlab qolishga qodir, garchi ular ekstremal kuch stimullariga yomonroq javob berishadi.

Yuqori energiya va dinamikaga ega bo'lgan xoleriklar stressogeniyaga yorqinroq javob beradilar, ammo ularga xos bo'lgan boshqa faoliyat yoki faoliyat turiga o'tish qobiliyati ularga yetarli darajadagi mahsuldorlikni saqlab qolish imkonini beradi. Boshqacha qilib aytganda, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, stressga barqarorlikda shaxsiy xususiyatlar va hayot tajribasi stressni yengish tajribasi bilan birgalikda katta rol o'ynaydi.

Xavotirlanish va shaxsning stressga barqarorlik o'rtasidagi bog'liqlik bo'yicha ko'plab tadqiqotlar o'tkazilgan bo'lib, ularda yuqori xavotirlanish shaxs faoliyatining ko'plab xususiyatlariga, shu jumladan uning stressni yengish qobiliyatiga salbiy ta'siri aniqlangan (Yu.V. Shcherbatix, Ch.D. Spilberger, L.D. Gissen va boshqalar) [19].

Yuqorida biz tomonimizdan tavsiflangan boshqa barcha shaxsiy xususiyatlar (shaxsning o'z-o'ziga munosabati, motivatsiyasi, qadriyatlari va mazmunlari, hissiy-irodaviy tashkiloti, shaxsning kognitiv komponenti) ham tadqiqotlarda ularning mazmuniga, shuningdek, stressogen vaziyatning o'zida mavjud bo'lgan shart-sharoitlar va omillarga qarab stressga barqarorlik bilan bog'liqligini ko'rsatdi.

Inson hayoti davomida shakllanadigan va nasldan-naslga o'tmaydigan bu xususiyatlar va o'ziga xosliklar faollikni saqlab qolishda va stressni charchash, distress va faoliyatning buzilishsiz konstruktiv ravishda yengishda katta rol o'ynaydi.

Boshqacha qilib aytganda, yuqori stressga barqarorlikda shaxsning stressli vaziyatni kognitiv qayta ishlash xususiyati va uni baholash, uning rivojlanishi va mumkin bo'lgan oqibatlarini ob'yektiv bashorat qilish, hissiy javob berish va ularni boshqarish, hayot tajribasidan konstruktiv foydalanish va stressli vaziyatlarni yengib o'tish va boshqalar katta rol o'ynaydi.

Stressli vaziyatlarda faollikning bunday xususiyatlari stressni bartaraf etishda katta samaradorlikni ko'rsatadi va shaxsdagi distresslarning oldini oladi. Biz sanab o'tgan yaxshi stressga barqarorlik omillari insonning stressga barqarorligini pasaytirishi mumkin bo'lgan xususiyatlarni ham ajratib ko'rsatish imkonini beradi.

Tadqiqot xulosalariga ko'ra, stress omillarining salbiy ta'siri kuchayadi va stress vaziyatida konstruktiv bo'lmagan xatti-harakatlar xavfini oshiradi: "individdning hissiyligi, muvozanatsizligi, rigidligi va avtoritarlik ko'rinishidagi shaxsiy xususiyatlar guruhi, muvaffaqiyatga noadekvat intilish, irratsional e'tiqodlar va munosabatlar, shaxs qadriyatlarining o'ziga xosligi" sifatida ko'rsatiladi [4].

S.V.Subbotin ko'p jihatdan barcha tadqiqotlarni umumlashtirib, stressga barqarorlik ta'rifini shakllantirdi, bir tomondan, unda ushbu hodisani tavsiflovchi parametrlar majmuasini aks ettirdi, boshqa tomondan, stress sharoitida yashovchi zamonaviy insonda stressga barqarorlikni rivojlantirishda maqsad-yutuqlarga aylanishi mumkin bo'lgan elementlarni ajratib ko'rsatdi.

Uning yozishicha, "stressga barqarorlik - bu stress omillari ta'sirida organizm va psixik funksiyalarining barqarorligini saqlab qolish qobiliyati, ularning ekstremal ta'sirlarga chidamliligi va tolerantligi, insonning muayyan ekstremal sharoitlarda yashash va faoliyat ko'rsatishga funksional moslashuvchanligi (adaptatsiyasi) va nihoyat, stressorlar ta'sirida haddan tashqari funksional siljishlarni (buzilishlarni) kompensatsiya qilish qobiliyatidir [24].

Shaxs kognitiv faoliyatining roli va ahamiyati, undan keyin stressogen vaziyatni baholash, hodisalar va zararning mumkin bo'lgan rivojlanishini tahlil qilish, holatlar va reaksiyalarni o'zini o'zi tahlil qilish, mahsuldor hayotiy faoliyat maqsadlariga erishishda boshqarish ko'nikmalari shaxsning stressga barqarorligini faol va ongli (spontanidan farqli ravishda) shakllantirish zarurligini belgilaydi.

Bunday faol shakllantiruvchi pozisiya bugungi kunda sog'liqni saqlash, samarali hayot faoliyati, hayot sifati va shaxsning o'zini o'zi anglashi uchun haddan tashqari zo'riqish (yoki tahdidli) vaziyatlarda konstruktiv kopingning ahamiyati haqida fikr yuritadigan ko'plab tadqiqotlar bilan tasdiqlangan.

Bu ahamiyat R.Lazarus, S.Folkman, L.I.Ansiferova, M.A.Granovskaya, A.V.Libin va boshqa ko'plab tadqiqotchilarning ishlarida isbotlangan [1]. Xuddi shu yo'nalishda, ya'ni shaxsda stressga barqarorlikni faol rivojlantirish yo'nalishida G.Ammon [2], R.Sapolski [23], S.Maddi [15], K.Brendt [8], L.I.Ansiferova, V.V. Arshavskiy [4] va boshqalar tomonidan tadqiq qilingan. Ularning tadqiqotlari amaliy yo'naltirilgan xarakterga ega bo'lib, stressli vaziyatlarda samarali koping strategiyalarini shakllantirishga imkon beradigan ma'lum konstruksiyalar va ko'nikmalarni o'rganish va shakllantirish imkoniyati o'rganiladi.

Ushbu tadqiqotlar tufayli bugungi kunda ko'plab amaliyotchi psixologlar shaxsda stressni boshqarishning zarur ko'nikmalarini, ruhiy va hissiy holatlarni boshqarish, konstruktiv qayta ishlash va boshqa ko'nikmalarni shakllantirish, texnikalarni o'zlashtirish imkonini beruvchi psixologik dasturlarni amalga oshirmoqdalar.

Darhaqiqat, amaliy tadqiqotlar ma'lumotlariga ko'ra, bugungi kunda stressli vaziyatlarda zo'riqish darajasini boshqarish zarur bo'lganda asosiy vektorlarni tizimlashtirish mumkin. Ular psixoemotsional va fiziologik regulatsiyaga qaratilgan. Normal fiziologik faoliyatni saqlab qolish uchun tibbiy-farmakologik tartibdagi usullar va fiziologik bo'shashtiruvchi-sog'lomlashtiruvchi usullar qo'llaniladi. Shuningdek, hissiy zo'riqishni bartaraf etish uchun esa o'zini o'zi boshqarish, biologik qayta aloqa va boshqa usullardan foydalaniladi [12].

Mazkur usullarni qo'llash natijasi, ularni shaxsning o'z hayotiga tatbiq etishi, psixolog mutaxassislarning fikriga ko'ra, aynan insonning stressga munosib javob berish, o'z holatlari, xulq-atvori va faoliyatini konstruktiv boshqarish qobiliyatiga aylanadi. Bu esa umuman olganda sog'liqni saqlash, umumiy mahsuldorlik va zamonaviy stressogen dunyoda insonning yaxshi moslashishiga yordam beradi.

Shu o'rinda S.A.Mochayevning ta'kidlashicha, "stressga barqarorlik shaxsning barcha sohalarini ularning faolligi cho'qqisida integratsiyalashuvining natijasi sifatida mumkin bo'lib, bunda insonning hissiy, irodaviy, intellektual faoliyati yo'nalganlik va motivatsiya bilan birgalikda

yuzaga keladigan talablar va vazifalarni samarali hal qilish, shuningdek, hayot sifatini pasaytirmasdan jismoniy va psixik salomatlik darajasini maqbul darajada saqlash imkonini beradi” [20].

Keltirilgan fikrlarga ko'ra, shaxsda stressga barqarorlikning yuzaga kelishi quyidagi psixologik hodisalar bilan bog'liqligi kuzatiladi. Shunga muvofiq quyidagi xulosalarni shakllantirish imkoniyatini beradi:

-shaxsda stressga barqarorlikning ortishi uning o'zini o'zi nazorat, o'zini o'zi boshqarish, o'zini o'zi tarbiyalash kabi refleksiv jarayonlari bilan o'zaro bog'liq bo'lishi mumkin;

-shaxsda stressga barqarorlikning yuzaga kelishi emotsional-irodaviy sohadagi fiziologik o'zgarishlarning yoshga bog'liq ravishda rivojlanishi qayd etiladi;

-shaxsda stressga barqarorlikning yuzaga kelishi ulardagi intellektual faoliyat va motivatsion o'zini o'zi boshqarish imkoniyatlari bilan uzviy aloqadorlik kuzatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Аббабаков В. А. Адаптация к стрессу. Основы теории, диагностики, терапии. М.: Пере; СПб.: Речь, 2014. 166 с.
2. Аммон Г. Динамическая психиатрия в ракурсах времени. В.: Городец, 2018. 568 с.
3. Апчел В. Я. Стресс и стрессоустойчивость человека. СПб.: Воен.-мед. академия, 2019. 85 с.
4. Аршавский В. В., Ротенберг В. С. Поисковая активность и адаптация. М.: Ridero, 2015. 274 с.
4. Белых Т. В. Специфика межуровневых связей в структуре интегральной индивидуальности у студентов с разным уровнем адаптации в стрессовой ситуации [Электронный ресурс] // Изв. Саратов. ун-та Нов. сер. Сер. Философия. Психология. Педагогика. 2019. №3.
5. Бережная Н. И. Психофизиологические и психологические факторы профессиональной успешности оперативных сотрудников таможенных органов: диссер. ... канд. психол. наук: 19.00.02. Ростов-на-Дону, 2005. 163 с.
6. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. СПб.: Наука. Ленинградское отделение, 1988. 272 с.
7. Бохан Т. Г. Системные детерминанты стрессоустойчивости в возрастном и этнопсихологическом контексте // Сибирский психологический журнал. 2017. №25. С. 180–185.
8. Брендт К. Устойчивость. Как выработать иммунитет к стрессу, депрессии и выгоранию. М.: Бомбора, 2022. 352 с.
9. Василюк Ф. Е. Переживание и молитва. М.: Смысл, 2021. 244 с.
10. Дьяченко М. И. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях: Психол. аспект / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович, В. А. Пономаренко. Минск: изд-во «Университетское», 1985. 206 с/
11. Зильберман П. Б. Эмоциональная устойчивость оператора: диссертация ... кандидата психологических наук: 19.00.00 / П.Б. Зильберман. Киев, 1969. 258 с.
12. Игумнов С. А. Управление стрессом: современные психологические и медикаментозные подходы. СПб. : Речь, 2007. 217 с.
13. Изард К. Эмоции человека. М.: Директ-Медиа, 2018. 954 с.
14. Киришбаум Э. И., Еремеева А. И. Психологическая защита. М.: Смысл, 2005. 176 с.
15. Мадди С. Смыслообразование в процессе принятия решений // Психол. журн. 2005. Т. 26, № 6. С. 87-101.
16. Марютина Т. М. Дифференциальная психология в 2-х частях. Часть 1. М.: Юрайт, 2022. 292 с.
17. Матюшкина Е. Я. Учебный стресс у студентов при разных формах обучения // Консультативная психология и психотерапия. 2016. Т. 24. № 2. С. 47-63. С. 55.

18. Мельник Ш. Стрессоустойчивость. Как сохранять спокойствие и эффективность в любых ситуациях. М.: Манн, Иванов и Фербер. 2015. 256 с.
19. Михеева А. В. Стрессоустойчивость: к проблеме определения // Полилингвильность и транскультурные практики. 2010. №2.
20. Мочаев С. А. Стрессоустойчивость личности: как ее обрести // Народное образование. 2011. № 8. С. 261–265.
21. Петровский В. А. Человек над ситуацией. СПб.: Северный паломник, 2021. 559 с.
22. Роджерс К., Маслоу А., Мэй Р. Теория и практика экзистенциальной психологии. М.: Институт общегуманитарных исследований, 2018. 336 с.
23. Сапольски Р. Психология стресса. 3-е изд. СПб.: Питер, 2021. 480 с.
24. Субботин С. В. Устойчивость к психическому стрессу как характеристики метаиндивидуальности учителя: дис. ... канд. психол. Наук. Пермь, 2019. 152 с.
25. Чазова А. А. Копинг-поведение врача и больного в процессе преодоления болезни: автореферат дис. ... доктора психологических наук: 19.00.04 / Республиканский центр непрерывной подготовки мед. и фармацевтич. работников. Санкт-Петербург, 1998. 47 с.
26. Lazarus R. S., Folkman S. Stress, Appraisal, and Coping. 1-st edition. New York City: Springer Publishing Company, 1984. 460 p.

Nuralieva Dildora Mamurjonovna,
Farg'ona davlat universiteti Psixologiya kafedrasida dotsenti
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa dokori (PhD).
e - mail: Bonu_dilya84@mail.ru

ETNIK IDENTIKLIK – IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK FENOMEN SIFATIDA

Annotatsiya. Maqolada etnik identiklikni shakllantirish muammosi zamonaviy etnopsixologiyaning nazariyasi va amaliyotida eng dolzarb muammolardan biridir. Xalqlarning ko'p millatliligi, tarixan shakllangan millatlararo munosabatlarning noaniqligi, zamonaviy yoshlar ongida nafaqat moddiy, balki ma'naviy globallashtirishga bo'lgan munosabatning faol rivojlanishi shaxsning etnik o'ziga xosligini shakllantirish jarayoniga alohida e'tibor berishga imkon beradi. Etnik identiklik ijtimoiy o'ziga xoslikning bir qismi va shakli bo'lib, shuning uchun shaxsning ijtimoiylashuv jarayoniga ta'sir qiladi. Etnik identiklik mexanizmini har tomonlama o'rganish shaxsni ijtimoiylashtirishning yanada muvaffaqiyatli yo'nalishiga, uni uyg'unlashtirish va rivojlantirish yo'lidagi muammolar va qiyinchiliklarni yengishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: Etnik identiklik, oila, millat, madaniyatlararo, gnoseologik yondashuv, madaniyatlararo, oila munosabatlari, identifikatsiya, komponent, etnik-madaniyat.

Аннотация. Проблема формирования этнической идентичности является одной из наиболее актуальных в теории и практике современной этнопсихологии. Многонациональность народов, неопределенность исторически сложившихся межнациональных отношений, активное развитие в сознании современной молодежи отношения не только к материальной, но и к духовной глобализации позволяют обратить особое внимание на процесс формирования этнической идентичности личности. Этническая идентичность является частью и формой социальной идентичности, поэтому влияет на процесс социализации личности. Всестороннее изучение механизма этнической идентичности способствует более успешному направлению социализации личности, преодолению проблем и трудностей на пути ее гармонизации и развития.

Ключевое слово: Этническая идентичность, семья, нация, межкультурный, гносеологический подход, межкультурный, семейные отношения, идентификация, компонент, этнокультура.

Abstract. The problem of forming ethnic identity is one of the most pressing problems in the theory and practice of modern ethnopsychology. The multinationality of peoples, the uncertainty of historically formed interethnic relations, and the active development in the consciousness of modern youth of an attitude towards not only material, but also spiritual globalization allow us to pay special attention to the process of forming the ethnic identity of the individual. Ethnic identity is a part and form of social identity, therefore it influences the process of socialization of the individual. A comprehensive study of the mechanism of ethnic identity contributes to a more successful direction of personality socialization, overcoming problems and difficulties on the path of its harmonization and development.

Keywords: Ethnic identity, family, nation, intercultural, epistemological approach, intercultural, family relations, identification, component, ethnic culture.

Kirish. Etnik identiklik - bu paradoksal hodisa. Paradoksallik ko'rsatkichlari chuqurlik, arxetipallik, hissiy boylik, resurs mavjud bo'lganda tez aktualizatsiya, irratsionallik kabi xususiyatlar bo'lishi mumkin. N.A.Berdyayev na irq, na hudud, na din millatni belgilovchi belgilar emas, garchi ularning barchasi uning ta'rifida u yoki bu rol o'ynaydi, deb ta'kidlaydi. "Millat har qanday alohida mavjudot kabi sirli, tasavvufiy, aqlga sig'maydigandir". Cheshko S.V etnik mansublik qayerdan paydo bo'lgan, u kishilar hayotining qaysi ehtiyojlari va jabhalaridan kelib chiqqan, degan savolga fan javob bermasligini ta'kidlaydi. Muallif etniklikni hech qanday moddiy sabablar bilan belgilanmagan ijtimoiy instinkt - kollektivlik instinkti, ya'ni ikkita qarama-qarshi tamoyilning birligi - guruhlash va ajratish parallelida joylashganligini qayd etadi.

Shu bilan birga, turli etnik guruhlar o'smirlari, xususan, mahalliy aholi va migrantlar o'rtasida keskinlik kuchaymoqda. Aynan o'smirlik etnik o'ziga xoslikni shakllantirish uchun eng sezgir davr bo'lib, buning natijasida shaxslararo munosabatlarning etnik xususiyatlari aniqlandi. Stefanenko T.G. "Etnik identiklik – shaxsning ijtimoiy o'ziga xosligining ajralmas qismi, ma'lum bir etnik jamoaga mansubligini anglashni bildiruvchi psixologik kategoriya" deb hisoblaydi. V.S.Sobkin ta'kidlashicha, etnik identiklik ko'plab etnik guruhlariga nisbatan ijtimoiy makonda shaxsning o'zini o'zi belgilashining kognitiv-emotsional jarayonining natijasidir. Bu nafaqat xabardorlik, balki baholash, o'zining etnik guruhga mansubligini his qilishdir.

Shaxsning etnik identikligi, etnografiya, etnopsixologiya, etnopsixologiyatika, madaniy antropologiya va boshqa bilim sohalaridagi ko'pchilik tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, o'zini ma'lum bir etnik guruh vakili sifatida anglash, o'ziga xoslik tajribasida, boshqa guruhlardan farqli o'laroq, boshqa odamlarning ma'lum bir guruhini namoyon bo'ladi. Ammo shuni unutmasligimiz kerakki, etnik o'ziga xoslik ko'plab psixologik, ijtimoiy, madaniy jarayonlar mahsuli bo'lib, bugungi kunda bir tomondan globallashtirish, ikkinchi tomondan differentsiallashtirish hamroh bo'lmoqda. Etnos tadqiqotchilarning asarlarida hali aniq talqin qilinmagan hodisadir. Shu munosabat bilan mahalliy va xorijiy gumanitar fanlarda ushbu konsepsiya tarixiga murojaat qilaylik.

Umuman olganda, etnik ongning etnos hayotining real hayotdagi etnodifferentsiatsiyalovchi va etnointegratsion belgilarining ongli g'oyalari va baholarining nisbatan barqaror tizimi sifatida tavsiflash mumkin. Bu tizimning shakllanishi natijasida inson o'zini ma'lum bir etnik jamoaning vakili sifatida angelaydi. V.S.Merlin tomonidan taklif qilingan shaxsning o'z-o'zini ongini o'rganishga tizimli yondashuv tamoyiliga asoslanib, etnik o'zini o'zi anglashning quyidagi ko'rinishlari ajratiladi:[1]

- 1) etnik jamoaning umumiy etnik madaniyatidan xabardorlik;
- 2) etnik jamoaning psixologik xususiyatlarini bilish;
- 3) o'zining etnopsixologik xususiyatlarini bilish;
- 4) etnik jamoa bilan o'zlikni anglash;
- 5) o'zini etnik jamoa sub'yekti sifatida anglash;
- 6) etnik mansublikning ijtimoiy va axloqiy o'zini-o'zi baholashi.

Etnik identiklik shaxsning ijtimoiy o'ziga xosligining tarkibiy qismi bo'lib, uning ma'lum bir etnik jamoaga mansubligini anglashini bildiruvchi psixologik kategoriyadir. Shu bilan birga, birinchidan, etnik o'ziga xoslik va etniklik tushunchalarini bir qator ob'yektiv belgilarga ko'ra etnik ta'rif bilan bog'liq bo'lgan sotsiologik kategoriyadan ajratish kerak: ota-onaning etnik kelib chiqishi, tug'ilgan joyi, tili, madaniyati va boshqalar. Haqiqiy hayotda etnik o'ziga xoslik har doim ham rasmiy etnik kelib chiqishiga to'g'ri kelmaydi. Ikkinchidan, shuni esda tutish kerakki, etnik o'ziga xoslik o'z nomida namoyon bo'ladigan e'lon qilingan o'ziga xoslik (o'zini etnik jamoaga topshirish) bilan cheklanmaydi va unga mos kelmasligi mumkin.

Etnik identiklik, eng avvalo, etnik guruh vakili sifatida o'zini-o'zi anglash, u bilan ma'lum darajada identifikatsiyalash va boshqa etnik guruhlardan ajralib turishning kognitiv-emotsional jarayonining natijasidir. Ko'rinishidan, bu konsepsiyaning ma'nosi G.G Shpet (1996) tomonidan taklif qilingan atamani yaxshi aks ettiradi, u etnik o'ziga xoslikni bir o'ziga xoslik jamiyati bilan boshqalardan ajralib turish tajribasi deb hisoblaydi. Etnik o'ziga xoslik tarkibida odatda ikkita asosiy komponent ajralib turadi - kognitiv (bilim, o'z guruhining xususiyatlari to'g'risidagi g'oyalar va etnik tabaqalashtirilgan xususiyatlar asosida o'zini a'zo sifatida anglash) va affektiv (guruh, uning fazilatlarini baholash, unga a'zolikka munosabat, birga mansublik hissi). Ba'zi mualliflar etnik o'ziga xoslik konsepsiyasini asossiz ravishda kengaytirib, uning xulq-atvor komponentini ham ajratib ko'rsatishadi, uni nafaqat xabardorlik, balki o'zini ma'lum bir guruh a'zosi sifatida namoyon qilish, "turli etno-aloqa vaziyatlarda munosabatlar va harakatlar tizimini qurish"ning haqiqiy mexanizmi sifatida tushunadilar.

Turli tadqiqotchilar tomonidan taklif etilayotgan modellarda etnik o'ziga xoslikning kognitiv komponenti – etnik yo'nalishlar, guruh tushunchalari va boshqalarga nisbatan turli atamalar

qo'llaniladi. o'z va begonalar - ularning tarixi, urf-odatlar, madaniy xususiyatlari, ikkinchidan, etnik o'z nomi.

O'z va chet el etnik guruhlar haqidagi bilimlar asosida etnodifferentsiatsiya tizimini tashkil etuvchi g'oyalar majmuasi shakllanadi, turli belgilar harakat qilishi mumkin: til, qadriyatlar va me'yorlar, tarixiy xotira, din, g'oyalar, ona yurt, umumiy ajdodlar afsonasi, milliy xarakter, xalq va kasbiy san'at. Ular orasida haqiqiy, chetdan kuzatuvchining fikricha, arzimas narsalar bo'lishi mumkin, masalan, Markaziy Osiyoda yashovchi koreyslar o'zlarini aniqlashda muhim deb hisoblaydigan moddiy madaniyatning ba'zi elementlari: sabzavotlarni kesish uchun maxsus qirg'ich, milliy kichik dasturxon, cho'zilgan yostiqlar, yong'oq kesish mashinasi. Etnos a'zolarini idrok etishda belgilarning ma'nosi va roli etnosning birlashish bosqichidan, tarixiy vaziyatning o'ziga xos xususiyatlaridan, etnik muhitning o'ziga xos xususiyatlaridan qat'i nazar o'zgaradi.

"Etniklikkacha bo'lgan jamoalar" ovchilari va terimchilari o'rtasida vujudga kelgan etnik o'ziga xoslikning birinchi shakli ibtidoiy jamiyat tarixchilari tomonidan "qon va nikoh orqali qarindoshlik tuyg'usi" deb qaraladi. O'sha davrda qarindoshlikning bu ikki turi bir-biridan farq qilmagan, haqiqiy qarindoshlik xayoliy qarindoshlikdan ajralgan emas, farzand asrab olish odati nafaqat bolalar, balki kattalar uchun ham keng tarqalgan. Hozirgi zamonda odamlarning birligi, ya'ni gorizontalar qarindoshlik haqidagi g'oyalar ustunlik qildi. Etnik o'ziga xoslik tarqoq, etnik nomlar katta ahamiyatga ega emas va vaqti-vaqti bilan o'zgarishi mumkin edi.

O'troq hayotga va ishlab chiqarish xo'jaligiga o'tish, ekin yerlari kabi ko'chmas mulk shaklining namoyon bo'lishi bilan jamoalar o'zlarining turmush tarzi va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasida tobora ko'proq farqlana boshladilar, bu esa ularning yakalanishiga olib keldi. Guruhlararo taqqoslash jarayonida ayrim qabilalar aniqroq etnik o'ziga xoslikni uyg'otdi. Gorizontalar qarindoshlik tushunchasi o'zlikni anglashning ikkinchi shakli - umumiy kelib chiqishni anglash bilan almashtirildi. Boshqacha qilib aytganda, vertikal qarindoshlik g'oyasi shakllanadi, bu o'zini namoyon qiladi:

a) xalqning afsonaviy davrlarda ajdodlardan - madaniyat qahramonlaridan kelib chiqishi haqidagi miflarda;

b) ajdodlarga sig'inishda - real vaqtda vafot etgan qabila vakillarining ruhlariga sig'inish.

Jamiyatlarning kengayishi, ular o'rtasidagi aloqalarning rivojlanishi doimiy ravishda yangi etnik farqlovchi xususiyatlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Masalan, etnik guruhlarining «biz» - «ular» ga bo'linishi vatanni «varvarlar» hududidan ajratib turadigan chegaralar ichida belgilanishi mumkin: etnik o'ziga xoslik hududiy hamjamiyat, «ona yurt» g'oyasi orqali ifodalanadi. Rodinosentrizm ko'pincha etnik endogamiya bilan birga keladi - "begona" xalq vakillari bilan turmush qurishni taqiqlash shaklida namoyon bo'ladi.

XVIII asrga kelib, ko'plab Yevropa jamoalarining etnolingvistik va madaniy birligi rivojlandi, shuning uchun zamonaviy davrda ona tili va madaniyati eng muhim etnik farqlovchi xususiyatlar sifatida qabul qilina boshladi. Til eng muhim etnik farqlovchi xususiyatlardan biridir. Ammo so'nggi o'n yilliklarda ko'plab mamlakatlar tadqiqotchilari ba'zi tarixiy vaziyatlarda etnik o'ziga xoslik etnik guruhning barcha a'zolari tomonidan tildan haqiqiy foydalanish bilan emas, balki shubhasiz haqiqatga, hissiyotlarni shakllantirish jarayonlaridagi ramziy roli, umumiylik bilan qarindoshlik va guruhlararo farqlashga ko'proq e'tibor qaratmoqda. Etnik safarbarlik sharoitida shunga o'xshash tendensiyalar, masalan, 90-yillarning boshlarida Qozog'istonda aniqlangan. Til taraqqiyotining yangi davri boshlandi - "Til to'g'risida"gi qonun qabul qilindi va qozoq tilining davlat tili sifatida ustuvor mavqega ega bo'lishi va rivojlanishi uchun shart-sharoit yaratildi. Qozoq o'quvchilarining xalq birligi ramzi sifatida etnik tilga bo'lgan bog'liqligi shundan yaqqol namoyon bo'ldiki, respondentlarning 98,1 foizi bu tilni o'z ona tili deb bilishadi, garchi respondentlarning 25 foizi rus tili ustunlik qilsa-da, 8% esa qozoq tilini deyarli bilmaydi. Ammo zaif, aniq ifodalanmagan etnik identiklik ham o'zining, ham chet el etnik guruhlar bilan ham mumkin. Bunday holda, odam ikki madaniyat o'rtasida o'zgarib turadi, ularning har birining me'yorlari va qadriyatlarini to'g'ri o'zlashtirmaydi. O'ziga xosliklari bilan chalkash bo'lgan bunday tashqarida bo'lganlar ko'pincha ichki nizolarni boshdan kechiradilar. Shuning uchun ular tashqi tomondan tajovuzkor millatchilar bo'lishlari mumkin - ularning qaysi biri jamiyatda yuqori

mavqega ega ekanligiga qarab, o'zlarining yoki chet el guruhining foydasiga identikligini o'zgartiradilar. Bu kundalik hayotda uchraydi va empirik tadqiqotlar natijalari bilan tasdiqlanadi.

Qozog'istonda o'tkazilgan tadqiqotda qozoq tilini yaxshi bilmaydigan va rus madaniyatiga to'liq kiritilmagan marginal odamlar ruslarga nisbatan noto'g'ri qarashga moyil bo'lgan. Javoblarga ko'ra, ular ruslar bilan yaqin ijtimoiy aloqadan qochishadi va ularni o'z qarindoshlari va oila a'zolari sifatida qabul qilishdan juda ehtiyot bo'lishadi. 45% ruslar bilan turmush qurishda qarindoshlar bilan muammolar bo'lishiga ishonishadi, 25% bunday nikoh ehtimolini istisno qilishdi va 25% javob berishga qiynalgan, ya'ni ular noqulaylik va ikkilanishni boshdan kechirgan. Millatlararo aloqalarga nisbatan salbiy munosabatni namoyon etib, natijada guruh ichidagi aloqalarni afzal ko'rgan marginallar etnik-madaniy o'ziga xoslik ziddiyatini hal qilishga harakat qilmoqda.[3]

Millatlararo nikohdagi bolalarning etnik identikligi ikki millatli xarakterga ega bo'lib, bu ikki madaniyatning ta'siri (boshqa omillar bilan birga) bilan bog'liq bo'lib, etnik-madaniy o'ziga xoslikda o'z izini qoldiradi. Millatlararo nikohdagi bolalarning etnik-madaniy o'ziga xosligi ikki tomonlama yo'nalishga ega bo'lib, uning bir tomoni dolzarb bo'lib, biz «bu yerda va hozir» bo'lgan etnik-madaniy xususiyatlarga ega bo'lgan o'ziga xoslik sifatida tushunamiz, ikkinchi tomoni – potentsial bo'lib, hozirda mavjud bo'lmagan etnomadaniy xususiyatlar bilan ajratiladi.

Bizning fikrimizcha, millatlararo nikohda bolalarning etnik-madaniy o'ziga xosligining noaniq yo'nalishining sababi shundaki, ular turli madaniyatlarning tashuvchisi bo'lgan turli millatga mansub ota-onalarga ega, buning natijasida bunday bolalarda ota-onalar bilan bog'liq manfaatlar va qadriyatlar shakllanadi. Shu bilan birga, hozirda mavjud bo'lmagan etnik-madaniy xususiyatlar millatlararo nikohdan bo'lgan bolalar uchun ma'lumotdir.

Bolalarning etnik-madaniy o'ziga xosligi ota-onaning madaniyatini shakllantirish jarayoni bilan bog'liq. Bolalarning ota-onalari bilan muloqoti tabiatan ikki tilli va shuning uchun etnik-madaniy o'ziga xoslik omillari sifatida ikki til o'z foydalanuvchilarini ikki etnik madaniyat bilan bog'laydi. Millatlararo nikohdan bo'lgan bolalar yuqori etnik bag'rikenglik bilan ajralib turadi.

Xulosa: Ko'pgina savollarga javoban rusiyzabon qozoqlar etnik tilning haqiqiy qo'llanilishini emas, balki kerakli lingvistik xatti-harakatni namoyish etdilar. Shunday qilib, ularning deyarli yarmi oilada asosan qozoq tilida muloqot qilishlariga ishonitirishdi, garchi bu ularning til bilimlariga mos kelmasa ham. Ushbu respondentlar orasida etnik tilga yuqori darajada ustunlik berishini taxmin qilishimiz mumkin: odatda uyda odamlar o'zlari xohlagan tilda gaplashadilar, chunki «oilaviy» tilni tanlash mustaqil ravishda tartibga solinadi va ijtimoiy qoidalar va me'yorlar bilan belgilanmaydi. Etnik identiklik - bu o'z etnik jamoa bilan o'zligini anglash, balki uni baholash, unga a'zolik ahamiyati, umumiy etnik tuyg'ulardir.[2] O'z etnik hamjamiyatiga munosabatni aks ettiruvchi etnik o'ziga xoslikning affektiv komponenti axloqiy munosabatlarda namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Мерлин В.С. Структура личности: характер, способности, самосознание. – Пермь, 1990. – 312 с.
2. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. – М.: Смысл, 1998. – 389 с.
3. Донцов А.И., Стефаненко Т. Г., Уталиева Ж. Т. Язык как фактор этнокультурной идентичности // Вопросы психологии. 1997. № 4. С. 75-86.
4. Nuraliyeva D. M. The problems of developing social psychological mechanisms in the family //Theoretical & Applied Science. – 2020. – №. 1. – С. 711-713.
5. Nuraliyeva Dildora Mamurjonovna Psychological assistance to families on the verge of divorce 2021/10 "Экономика и социум" №10(89)
6. Nuraliyeva Dildora Mamurjonovna. The concept of psychological service and its controversial issues in family. Stran/34-36 Proceedings of International Conference on Multidisciplinary Sciencesand Innovative Technologies Organized by Novateur Publications, India /2020/6/25.

7. Нуралиева, Д. М. (2020). Концепция психологической службы семьи. *ббк Ю953*, 405.
8. Nuraliyeva D. M. Examining the orientation of women in the field of psychosocial service for the family and the empirical analysis of psychological qualities //International scientific and practical conference Cutting Edge-science Primedia E-launch page115-116. USA Conference Proceedings. – 2020. – Т. 6.
9. Nuraliyeva D. M. The problems of developing social psychological mechanisms in the family //Theoretical & Applied Science. – 2020. – №. 1. – С. 711-713.

Shukurullayev Xamidulla Nurilla o'g'li,
O'zbekiston milliy pedagogika universiteti mustaqil taqdiqotchisi

TALABALAR JAMOASIDA SHAXSLARARO MUNOSABATLARNI SHAKILLANISHI PSIXOLOGIK FENOMEN SIFATIDA

Annotatsiya. Suhbatlar shaxslararo muloqot ko'nikmasi ta'lim uchun juda muhimdir. Tajribalar turli xil tadqiqotlar o'quv vazifasining tuzilishini o'zgartirish orqali talabalar jamoasini muloqotda, o'z fikrini bayon etishda tajribani oshirish va natijada ta'lim samaradorligini oshirish mumkin. Tadqiqot ishiga yondashishdan oldin asosan shu mavzu bo'yicha qilingan ishlar bilan tanishtirib boriladi. Ta'lim muhitida talabalar jamoasida shaxslararo munosabatlar shakllanishining psixologik jihatlarini olimlar tomonidan olib borilgan ta'sir usullari va o'rganishga bag'ishlangan tajribalar shuni ta'kidlamodaki va ularni o'quv vazifasining tuzilishi shaxslararo muloqot ko'nikmalari munosabat nuqtai nazaridan qayta tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Me'yor tamoyillar, muloqot, passiv tinglash, jamoaviy emotsiya, talabalar jamoasi, interioretik struktura faoliyati, biologik ehtiyojlar, muloqot strukturasi, muomalaning kommunikativ, interaktiv va perseptiv jihatlarini, o'rganish ob'yekti.

Аннотация. Разговоры как форма межличностного общения имеют важное значение для образования. Различные исследования и практики показывают, что изменение структуры учебных заданий способствует улучшению коммуникативных навыков студентов, их способности выражать собственное мнение, а также повышает эффективность обучения. Перед началом исследования проводится обзор ранее выполненных работ по данной теме. Психологические аспекты формирования межличностных отношений в студенческой среде, методы воздействия и проведенные эксперименты свидетельствуют о необходимости пересмотра структуры учебных заданий с точки зрения развития межличностных коммуникаций.

Ключевые слова: Нормативные принципы, общение, пассивное слушание, групповая эмоция, студенческое сообщество, деятельность интериоретической структуры, биологические потребности, структура общения, коммуникативный, интерактивный и перцептивный аспекты общения, объект изучения.

Annotation: Conversations as a form of interpersonal communication are highly important for education. Various studies and practical experiences show that modifying the structure of learning tasks can enhance students' communication skills, improve their ability to express their thoughts, and ultimately increase the effectiveness of education. Before approaching the research, an overview of existing works on the topic is presented. Psychological aspects of the formation of interpersonal relationships among students, the influence methods used by researchers, and the experiments conducted emphasize the need to reconsider the structure of learning tasks from the perspective of interpersonal communication skills.

Keywords: Normative principles, communication, passive listening, group emotion, student community, activity of interiorethic structure, biological needs, communication structure, communicative, interactive and perceptive aspects of interaction, object of study.

So'z boshini shaxslararo munosabatlarni tadqiq etgan olimlar ishlari bilan boshladik. Xususan K.A. Abulxanova ta'kidlaganidek, muloqotda amal qilinadigan me'yor va tamoyillarning mohiyati insonlar o'rtasida o'zaro ishonchni mustahkamlashga xizmat qilishi, suhbatdoshga o'z harakat va niyatlarini doimiy yetkazib borish zarurligiga asoslangan bo'lib, muloqot jarayonida ataylab yolg'on yoki chalg'ituvchi axborot berishga yo'l qo'ymaslikka qaratilgandir [43].

V. Bexterev o'zining mashhur "Jamoaviy refleksiologiya" nomli ilmiy asarida ijtimoiy psixikaning inson xatti-harakati va o'zaro aloqalarga ko'rsatadigan ta'sirini keng ko'lamda tahlil etadi. Uning nuqtai nazariga ko'ra, ijtimoiy reflekslar jamoadagi kuzatuvlar, umumiy instinktlar, jamoaviy emotsiyalar orqali namoyon bo'ladi. Guruh ichidagi ishonch va o'zaro taqlid psixologiyasi aynan o'zaro muloqot vositasida shakllanadi [58].

Gruziniyalik olim D.N. Uznadze insonlar orasidagi o'zaro muloqot va xatti-harakatni ilmiy jihatdan tahlil qilib, "ustanovka"lar, ya'ni ruhiy tayyorgarlik holatlari haqida muhim xulosalar beradi. Unga ko'ra, bunday tayyorgarlik shunchaki tashqi omillar ta'sirida emas, balki insonlar o'rtasidagi og'zaki muloqot orqali ham yuzaga keladi [121].

Shaxs psixologiyasi hamda shaxslararo munosabatlar nazariyasini chuqur o'rgangan S.L. Rubinshteyn o'z tadqiqotlarida inson psixikasining shakllanishida faoliyat va muloqotning muhim rolini qayd etadi. Uning ilmiy qarashlarida tafakkurning rivoji, shaxsning mavjudlikni anglash jarayoni ongda qanday aks etishi, faoliyatning tashqi shakldan ichki reja - ya'ni interioretik struktura shakliga o'tishi orqali tushuntiriladi. Bu esa insonning tashqi dunyo bilan bog'liq fikrlash va anglash jarayonlarida yaratuvchanlikka asoslanishini ko'rsatadi. Olimning ishlari orqali psixikaning tabiiy va ijtimoiy muhit ta'sirida shakllanishi, shuningdek, bu jarayonda aks ettirish va ijodning o'rni tahlil qilinadi [116].

Keyingi yillarda ushbu yo'nalish L.S. Vigotskiy tomonidan madaniy-tarixiy yondashuv asosida chuqurlashtirildi. U inson psixikasining shakllanish jarayonini ikki asosiy yo'nalishda tahlil qiladi: biri – biologik ehtiyojlarga javob beruvchi tabiiy reja, ikkinchisi esa – madaniy va ijtimoiy muhit bilan bog'liq faoliyat va xatti-harakatlar rejasidir [38]. Shu yondashuv doirasida inson tafakkurining rivojlanishida asosiy vosita sifatida faoliyat va belgi tizimi, ya'ni nutqning roli alohida ta'kidlanadi.

S.L. Rubinshteyn hamda L.S. Vigotskiy tomonidan ishlab chiqilgan faoliyat yondashuvi va madaniy-tarixiy konsepsiya A.N. Leontyev, V.N. Myasishev, B.G. Ananyev, A.G. Kovalev, A.A. Bodalev, G.M. Andreeva kabi olimlarning ilmiy ishlari orqali mantiqiy davomini topdi.

A.A. Leontyev "muloqot" tushunchasini faqat axborot almashinuvi bilan emas, balki jamiyat ichki mexanizmini tashkil qiluvchi hamkorlik tizimi sifatida izohlaydi. Uning fikricha, o'zaro muloqotda fikrlar, qiziqishlar va ijtimoiy motivatsiyalar almashinuvi orqali shaxslar o'rtasida barqaror psixologik aloqa shakllanadi. A.A. Leontyevga ko'ra, odamlar o'zaro aloqada bo'lishlari, birgalikda faoliyat yuritishlari muloqot orqali mumkin bo'ladi. Uning yondashuvida hamkorlik (interaksiya) – bu faoliyat mazmuni orqali emas, balki uning qanday ijtimoiy tashkil etilgani orqali tushuniladigan jamoaviy faoliyat shaklidir [94].

B.G. Ananyev o'z tadqiqotlarida insonlar o'rtasidagi ijtimoiy va shaxslararo munosabatlar tizimida muloqotning o'rni, muloqot strukturasi va uning kommunikativ, interaktiv hamda perseptiv jihatlarini chuqur tahlil qiladi [44].

Bizningcha, shaxslararo munosabatlar va muloqot psixologiyasi insonning ruhiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Muloqot jarayonida yuzaga keladigan o'zaro ishonch, axborot almashinuvi va hamkorlik shaxsning jamiyatda tutgan o'rnini belgilaydi va u orqali shaxsiy ong ham shakllanadi. Muloqot faqatgina ma'lumot uzatish vositasi emas, balki kishilar orasidagi psixologik aloqalarni mustahkamlovchi murakkab tizim sifatida namoyon bo'ladi. Shaxslararo muloqotning asosida insonning ichki tayyorgarligi, tashqi ta'sirga nisbatan reaksiyasi, shuningdek, o'z fikr va niyatlarini boshqalar bilan ochiq almashishga bo'lgan ehtiyoji yotadi. Muloqotda og'zaki va noverbal vositalarning ta'siri, shuningdek, jamiyatning madaniy-tarixiy omillari ham inson tafakkurining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Har bir shaxs o'zaro munosabatda bo'lganida, u nafaqat o'zini namoyon etadi, balki ijtimoiy hayotning faol sub'yekti sifatida jamiyatdagi boshqa ishtirokchilar bilan uzviy aloqada bo'ladi. Aynan shuning uchun, muloqotni inson psixikasining rivojida asosiy mezon sifatida tahlil qilish ilmiy va amaliy nuqtai nazardan dolzarb ahamiyatga ega.

Moskvadagi MDU va Chexiya psixologlari hamkorligida olib borilgan fundamental ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarda muomala bilan hamkorlik faoliyati o'rtasidagi bog'liqlik chuqur o'rganilgan. G.M. Andreeva va Ya. Yanoushek tomonidan bu tadqiqotlar jarayonida dastlab e'tibor muomala jarayonining hamkorlik faoliyati bilan qanday qonuniyatlarda bog'langanini aniqlashga qaratilgan bo'lib, muomalaning ayrim xususiyatlari aynan hamkorlik shakllariga qarab shakllanishi aniqlangan. Shu bilan birga, barcha muomala elementlari har doim ham hamkorlik darajasi bilan bog'liq emasligi qayd etilgan, aksincha, ba'zan aynan faoliyat doirasida paydo bo'lgan muomala, o'z navbatida, faoliyatni rivojlantiruvchi omilga aylanadi.

Keyingi bosqichlarda tadqiqotchilar muomalaning qaysi komponentlari orqali, qanday darajada va shakllarda hamkorlik faoliyatiga ta'sir ko'rsatishini aniqlashga alohida e'tibor qaratganlar. Shu munosabat bilan, Andreeva va Yanoushek muomalaning hamkorlik faoliyatiga ta'sirini o'rganishga doir bir necha yo'nalishni belgilab berishgan. Birinchi yo'nalishda muomalaning kommunikativ, interaktiv va perseptiv jihatlarining insonlar o'rtasidagi aloqalar va hamkorlik faoliyatiga ta'siri tahlil qilinadi.

Ikkinchi yo'nalish esa muomala jarayonining ayni faoliyatni amalga oshirayotgan guruh va jamoaning rivojlanishiga ta'sirini aniqlashni o'z ichiga oladi. Ushbu g'oya A.V. Petrovskiy tomonidan ilgari surilgan konsepsiyaga – ya'ni guruh ichidagi shaxslararo munosabatlarning faoliyatga asoslanganligi haqidagi nazariyaga yaqin turadi. Uchinchi yo'nalish esa muomala va hamkorlik doirasida aynan shaxsning o'zgarishi, shakllanishi va rivojlanish jarayonlarini ilmiy tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, bu shaxs kategoriyasini chuqurroq tushunish uchun muhim kalit sifatida baholanadi [109].

G.M. Andreeva muomala tarkibini aniqlashda, motivatsiyadagi motiv qanday o'rin tutsa, muomala jarayonida ham u shunchalik hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ta'kidlaydi. Muomala – bu hamkorlik ehtiyojidan kelib chiqadigan, shaxslararo muloqot jarayonida yuzaga keladigan ko'p tomonlama tizimdir. Jahon psixologiyasida tan olinganidek, muomala uch asosiy tarkibiy qismlardan iborat: birinchisi – kommunikativ jihat, bu axborot uzatish va qabul qilish jarayoni; ikkinchisi – interaktiv jihat, bu o'zaro ta'sir va harakat orqali fikr almashish; uchinchisi esa – perseptiv jihat bo'lib, unda odamlar bir-birini qanday qabul qilayotgani va tushunayotgani muhim ahamiyat kasb etadi [46].

Muomalaning kommunikativ qismida ishtirokchilar orasidagi axborot almashinuvi, asosan, til va nutq orqali amalga oshiriladi. Bu jarayonda insonlar tilni asosiy vosita sifatida qo'llab, o'z fikrini ifoda etishga harakat qiladilar. Interaktiv qism esa nafaqat so'z orqali, balki ishoralar, tana harakati va hissiy reaksiyalar orqali ham o'zaro ta'sir qilishni o'z ichiga oladi. Perseptiv qism esa insonning boshqa odamni qanday qabul qilayotgani, uni sezish, tushunish va baholash jarayonidir; bu jarayonda ishtirokchilardan biri tajribali, dono, aql-zakovatli sifatida idrok etilsa, uning so'ziga bo'lgan ishonch ortadi. Aksincha, agar uni tushunmaslik yoki befarqlik bilan baholansa, o'zaro aloqa samarasi pasayadi.

Psixologiyada mulohaza yuritilayotgan muloqot jarayoni insonlar o'rtasida o'zaro aloqa va munosabatlar o'rnatish, ularni mustahkamlash, shuningdek, birgalikdagi faoliyat ehtiyojidan kelib chiqqan ko'p bosqichli va murakkab jarayon sifatida ta'riflanadi. Ushbu jarayonda axborot almashinuvi, o'zaro ta'sir o'rnatish, insonni anglash va tushunishga asoslangan yagona strategiyani shakllantirish muhim o'rin egallaydi. Tadqiqotimizda biz L.S. Vigotskiy va S.L. Rubinshteynlarning qarashlariga tayanib, insonlar o'rtasidagi muloqot turli vositalar, shuningdek, psixologik mexanizmlar orqali amalga oshirishini, bunda axborot uzatish va o'zaro anglashuv asosiy tarkibiy qismlardan biri ekanini ta'kidlaymiz. Shu bilan birga, muloqotda fikrlar, hissiyotlar, ijtimoiy qadriyatlar, shaxsiy tajribalar va boshqa turdagi bilimlar axborot shaklida almashinadi.

Insonlararo munosabatlarda muloqot alohida o'rin tutadi, biroq bu jarayonda ma'lum darajada murakkabliklar vujudga kelishi tabiiy. Yevgeniya Sukanova buni quyidagicha izohlaydi: muloqotdagi qiyinchiliklar bu shunday ijtimoiy-psixologik hodisalardirki, ular aynan real o'zaro munosabatlar jarayonida odamlarning bir-birini to'liq anglay olmasligida namoyon bo'ladi [119]. Shu nuqtai nazardan, V.A. Labunskaya ham muloqotni ijtimoiy-psixologik xususiyatga ega bo'lgan murakkab faoliyat turi sifatida baholaydi. Uning fikricha, muloqot sharoitida paydo bo'ladigan to'siqlar, ifoda shakllarining o'ziga xosligi, nutqning psixologik rang-barangligi, shaxsiy munosabatlar va ijtimoiy perseptiv omillar bu jarayonni soddalashgan emas, balki ko'p qirrali va tahliliy yondashuvni talab etuvchi faoliyat turiga aylantiradi [97]. I.Ye. Strelkov esa muloqotdagi psixologik qiyinchiliklarni insonlar o'rtasidagi muloqot vaqtida yuzaga keladigan aloqalarning uzilishi, shuningdek, o'zaro anglashuvning izdan chiqishi va doimiy psixologik bosim holati deb izohlaydi. Bu holat esa muloqotga kirishuvchi shaxslarning hissiy noqulayliklar, muvofiqlikdagi uzilishlar, hatto psixologik tanglik holatlarini boshdan kechirishiga olib keladi

[125]. Bunday qiyinchiliklar asosan turli ko'rinishdagi to'siqlar, muloqot kanaliidagi uzilishlar, noto'g'ri baholashlar yoki noto'g'ri kutishlar asosida yuzaga keladi.

Tahlil natijalariga ko'ra, muloqotdagi qiyinchiliklar ikki xil xarakterga ega bo'lishi mumkin: ob'yektiv va sub'yektiv. V.N. Kunisina bunday murakkabliklarni sub'yektning ong darajasida paydo bo'ladigan ichki tajriba, ya'ni intrapersonal va neyropsixik stress holatlariga bog'liq sub'yektiv hodisa sifatida tushuntiradi [91]. Shu bilan bir qatorda, A.A. Bodalev va G.A. Kovalev o'z ilmiy ishlarida muloqot jarayonida ob'yektiv to'siqlar yuzaga kelishini ham alohida ta'kidlab o'tadilar. Ularning fikriga ko'ra, bunday holatlar sababli shaxs o'z oldiga qo'ygan maqsadiga to'liq yoki qisman erisha olmaydi, bu esa uning motivatsiyasini pasaytiradi va faoliyat samaradorligini cheklab qo'yadi. Bu esa o'z navbatida kommunikatsiya vositasi sifatida muloqot samaradorligining pasayishiga olib kelishi mumkin [24].

E.V. Sukanova mulohazasiga ko'ra, "muloqotdagi qiyinchilik" degan atama, suhbatni to'xtatmaydigan, ishtirokchilar tomonidan mustaqil ravishda yengib o'tiladigan nisbatan yengil muammolar bilan bog'liq holatlarni ifodalash uchun ishlatiladi. U shuni alohida ta'kidlaydiki, agar aloqa davomida jarayon keskin to'xtab qolsa va undan keyingi muloqot imkonsiz bo'lib qolsa, bu allaqachon yuqori darajadagi qiyinchilikka aylangan hisoblanadi [119]. Zamonaviy ta'lim tizimida talabaning nafaqat bilim olish jarayoni, balki uning ijtimoiy-psixologik muhitda qanday o'zini tutishi, boshqalar bilan qanday munosabatga kirishishi ham alohida ilmiy tahlilga loyiqdir. Xususan, talabalar jamoasida shaxslararo munosabatlarning shakllanishi nafaqat sotsial adaptatsiya, balki shaxsning psixologik yetilishida ham muhim o'rin tutadi. Mazkur munosabatlar o'z mohiyatiga ko'ra murakkab, ko'p omilli va dinamik psixologik fenomen bo'lib, ular turli guruh kontekstida shakllanadi, o'zgaradi va ba'zida chuqurlashadi. Har bir talaba jamoadagi o'rnini topish, o'z shaxsiy chegaralarini belgilash va guruh normalariga moslashish jarayonida boshqa a'zolar bilan muloqotga kirishadi va bu muloqotlar orqali ijtimoiy identitetini shakllantiradi. Ayniqsa, yoshlarning o'z-o'zini anglash, mustaqil fikr va ijtimoiy qadriyatlarga bo'lgan munosabati aynan shaxslararo munosabatlar orqali mustahkamlanadi. Bunday aloqalarning sifati talabalar jamoasida psixologik iqlim, emotsional quvvat, bir-birini qabul qilish darajasi va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning mavjudligi bilan chambarchas bog'liq. Shu sababli, shaxslararo munosabatlar shakllanishini mustaqil psixologik hodisa sifatida tadqiq qilish, nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham egadir.

Muloqot insonning tashqi rag'batlarga nisbatan moslashuvi, o'zini anglash va shaxsiy imkoniyatlarini rivojlantirishda asosiy omil hisoblanadi. Ushbu jarayon shaxsning o'zini tarbiyalash, o'z ustida ishlash va ijtimoiy jihatdan komillikka intilishiga xizmat qiladi. Yuksak ijtimoiy fazilat egalarining muloqotdagi uslublari, mulohaza yuritishdagi madaniyati, muammolarga bo'lgan yondashuvi boshqalarga ham kuchli psixologik ta'sir ko'rsatadi. Shu orqali jamiyatda ularning harakatlariga ergashuv yuzaga keladi va hayotiy tajribada bu uslublarni qo'llash ehtiyoji shakllanadi. Shaxslararo muloqot davomida kutilmagan holat yoki g'ayritabiiy vaziyatga ongli yondashuv orqali shaxs o'zini tarbiyalaydi, ichki intizomni mustahkamlaydi, o'z ustida ishlashga motivatsiya hosil qiladi. Bu esa ruhiy yetuklikning muhim bosqichidir.

Aynan shuning uchun, muloqotda ichki va tashqi taqlid jarayonlarini tahlil qilish hamda ularni bosqichma-bosqich o'zlashtirish bo'lajak mutaxassisning kasbiy tayyorgarligi va barkamol shaxs sifatida shakllanishida asosiy omillardan biri hisoblanadi. Muloqotdagi asosiy to'siqlardan biri bu o'zini haddan tashqari past yoki ortiqcha baholashdir, bu holat talabaning o'ziga va atrofdagilarga nisbatan munosabatini buzadi. Bunday muammolarni bartaraf etish uchun quyidagi yondashuvlar samarali hisoblanadi:

1. Hamkorlikka asoslangan muloqot tizimini rivojlantirish, unda barcha ishtirokchilar o'rtasida insonparvarlikka asoslangan aloqalarni ta'minlash va emotsional muhitni baholash imkonini yaratish;

2. Ichki munosabatlar tizimida har bir ishtirokchiga qulay psixologik maqomni ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish;

3. Muloqot uslublari, shakllari, vositalari haqida zaruriy ma'lumotlarni egallashga xizmat qiluvchi maxsus mashg'ulotlar tashkil etish;

4. Shaxslararo munosabatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan rolli o'yinlar, psixodrama va trening mashg'ulotlarini joriy qilish.

L.S. Vigotskiy, A.N. Leontyev, A.R. Luriya, D.B. Elkonin tadqiqotlarida qayd etilishicha, bola hayotining dastlabki bosqichlaridanoq ijtimoiy ehtiyoj, jumladan muloqotga ehtiyoj kuchli bo'ladi. A.V. Zaporozhets va M.L. Lisina tadqiqotlari esa ushbu ehtiyojning 7 yoshgacha bir necha bosqichda shakllanishini aniqlagan:

1. bolada e'tibor va ijobiy munosabatga ehtiyoj yuzaga keladi;
2. kattalar bilan faol hamkorlik qilish ehtiyoji kuchayadi;
3. ilgari shakllangan ehtiyojlarning kattalar tomonidan qadrlanishi muhim omilga aylanadi;
4. maktabgacha yoshdagi bolada o'zaro tushunish ehtiyoji yuzaga keladi.

Shaxs o'zini boshqara olish, turli holatlarda o'zini tutish madaniyatiga ega bo'lishi uchun ma'lum axloqiy me'yorlarga rioya qilgan holda, hamkorlikka asoslangan muloqot orqali quyidagi yutuqlarga erishadi:

1. Ijtimoiy hodisalarning tashqi ifodasi va ichki ruhiy mohiyati ikki tomonlama muloqot orqali aks ettiriladi.

2. Diqqatning tashqi omillarga haddan ortiq yo'naltirilishi uning kuchini pasaytiradi, bu esa emotsional izdan chiqishga, muloqot sifatining buzilishiga olib keladi.

3. Inson o'zini erkin his qilishi uchun jismoniy zo'riqish, ruhiy bosim va aqliy charchoqdan xalos bo'lish zarur, aynan mana shu jarayonda shaxs o'z maqsadiga erisha oladi [31].

Fikrimizcha o'ziga xoslik va fenomen hodisalar muloqot jarayonida shaxslararo munosabatlarda ham o'z aksini kishilar o'rtasida emotsional ta'sir aynan talabalar jamoasida yangiliklar olamshumul kashfiyotlar paydo bo'lishi kamyob hodisalar sirasiga kiradi desak mubolag'a bo'lmasa kerak

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Абульханова – Славская К.А. Типология личности и некоторые задачи психологической службы в вузе\\ Психологическая служба ВУЗа: принципы, опыт работы: Сб.науч. тр. М.: НИИВО, 1993. – 215С.

2. Ананев Б.Г. Человек как предмет познания. – Л.: ЛГУ, 1968.- 338 с.

3. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания.-М.Наука,1977, 306 с.

4. Андреева Г.М. Психология социального познания: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Г.М.Андреева. - М.: Аспект Пресс, 2000. - 288 с.

5. Анварова Д.М.Ўсмирлар маънавияти шаклланиши ва ривожланишининг психологик хусусиятлари. Психол. ф.н...дис. – Т.: ТДПУ, 2011, – 136 б.

6. Акрамова Ф.А. Ижтимоий психология: ўқув кўлланмаси. – Т.: ТДПУ, 2007.-166 б.

7. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. СПб.: издательство «Питер», 2003 - 508 с.

8. Садохин А. П. Введение в теорию межкультурной коммуникации. Учебное пособие 2017- 78 С.

9. Петровская, А.А. О понятийной схеме социалпсихологического анализа конфликта / А.А. Петровская // Теоретические и методологические проблемы социальной психологии. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1977. – С. 126-143.

10. Рубинштейн С.Л. Теоретические вопросы психологии и проблема личности// Психология личности. – М., 1982.- С. 132-144

11. Сериков В. В. Личностно ориентированное образование // Педагогика. –М.: 1994. - Н 5. - С. 16-21.

12. Выготский Л. С. Психика, сознание, бессознательное // Корнилов, К. Н. (Ред.). Элементы общей психологии (Основные механизмы человеческого поведения). М: изд-во БЗО при педагогическом факультете 2-го МГУ, 1930. Год 1.Вып. 4. С. 48-61 (текст переиздан с искажениями в 1982 в «Собрании сочинений» Выготского, т. 1, стр. 132-148).

Saidova Zuhra Narzullayevna,
O'zbekiston Milliy universiteti Psixologiya mutaxassisligi
1-bosqich magistranti

TALABALAR IJODIY QOBILIYATLARINI OSHIRISHDA IJTIMOIIY- PSIXOLOGIK USTANOVKALARNING O'RNI

Annotatsiya. Inson tafakkuri cheksiz imkoniyatlarga ega bo'lib, ayniqsa, ijodiy qobiliyatlar rivojlanishi har qanday jamiyat taraqqiyotining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Bugungi globalashuv davrida talabalarning ijodiy fikrlashi va innovatsion yondashuvlari muvaffaqiyat sari muhim qadamlardan biridir. Bunda ijtimoiy-psixologik ustunovkalar hal qiluvchi rol o'ynaydi. Mazkur maqolada talabalar ijodiy qobiliyatlarini oshirishda ijtimoiy-psixologik ustunovkalarning o'rni ilmiy-nazariy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Liderlik ko'nikmalari, motivatsiya, ijtimoiy xulq-atvor, ijodiy tafakkur, shaxsiy qiziqishlari, empatik munosabatlar, intellektual salohiyat.

Аннотация. Человеческое мышление обладает безграничными возможностями, и развитие творческих способностей является одним из ключевых факторов прогресса любого общества. В современную эпоху глобализации креативное мышление и инновационный подход студентов становятся важными шагами на пути к успеху. В этом процессе социально-психологические установки играют решающую роль. В данной статье проведён научно-теоретический анализ роли социально-психологических установок в развитии творческих способностей студентов.

Ключевые слова: Лидерские навыки, мотивация, социальное поведение, творческое мышление, личные интересы, эмпатические отношения, интеллектуальный потенциал.

Abstract. Human thinking possesses limitless potential, and the development of creative abilities is one of the key factors in the progress of any society. In today's era of globalization, students' creative thinking and innovative approaches are crucial steps toward success. Socio-psychological attitudes play a decisive role in this process. This article provides a scientific-theoretical analysis of the role of socio-psychological attitudes in enhancing students' creative abilities.

Keywords: Leadership skills, motivation, social behavior, creative thinking, personal interests, empathetic relationships, intellectual potential.

Kirish. Yangi O'zbekistonda yoshlarning psixologik yetuk shaxs sifatida shakllantirish masalasi dolzarb bo'lib, bu borada zarur huquqiy-me'yoriy asoslari yaratildi: «...yuksak ma'naviyatli, qat'iy hayotiy pozitsiya, keng dunyoqarashga ega bo'lgan fidoyi va vatanparvar yoshlarni tarbiyalash yoshlarning huquqiy madaniyatini yuksaltirish» ustuvor vazifa sifatida qaralib, bu holat mazkur masalaga oid vazifalarni belgilash va chora-tadbirlar tizimini amalga oshirish, o'zaro birdamlikka asoslangan o'zaro hamkorlik, talaba-yoshlarning empatik munosabatlari shakllanishining psixologik xususiyatlarini aniqlash, ularning shakllanish dinamikasi va qadriyatli-yoshga oid mazmunini ilmiy asosda yoritish, ilmiy tadqiq etishni chuqurlashtirishga qaratilgan yangicha nazariy yechimlarni topish uchun mustahkam asos yaratildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-avgustdagi PQ 3907-son "Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida", 2021-yil 18-yanvardagi PQ-23-son "O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatini 2025-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 7-iyuldagi 472 son "Psixologiya sohasida kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish va jamiyatda huquqbuzarliklarning oldini olish chora-tadbirlari to'g'risida" qarori va boshqa me'yoriy hujjatlar qabul qilingan.

Zamonaviy jamiyatda talabalar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish muhim ilmiy va amaliy masalalardan biri hisoblanadi. Ko'plab olimlar ijtimoiy-psixologik ustunovkalarning shaxs ijodiy

salohiyatiga ta'sirini chuqur o'rganib, turli nazariy va eksperimental tadqiqotlar olib bormoqdalar. Ijodiy qobiliyatlar insonning yangi g'oyalar yaratish, turli muammolarni hal qilish, o'ziga xos va yangicha yondashuvlarni ishlab chiqish qobiliyatidir. Talabalar ijodiy qobiliyatlarini oshirish esa, ularning bilim olish jarayonida mustahkam o'rta natijalarga erishish, shaxsiy va ijtimoiy muvaffaqiyatlarga erishish uchun juda muhim hisoblanadi. Ijtimoiy-psixologik ustanovkalar insonning muayyan hodisa yoki faoliyatga bo'lgan barqaror munosabatlarini shakllantiruvchi omillar majmuidir. Ular ijtimoiy muhit, oila, ta'lim muassasalari va shaxsiy tajribalar orqali yuzaga keladi. Talabalarning ijodiy qobiliyatlari aynan shu ustanovkalarga bog'liq holda shakllanadi va rivojlanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Talabalar o'z atrofidagi insonlarning qo'llab-quvvatlashi va ijtimoiy rag'batlantirish orqali ijodiy faoliyatga qiziqish bildiradilar. Ijtimoiy-psixologik ustanovkalar shaxsning o'zini va atrof-muhitni qanday qabul qilishiga, harakat va qarorlariga ta'sir qiluvchi ichki munosabatlar tizimidir. Bu sohadagi ilmiy izlanishlar muayyan fikrlash tarzlari ijodiy jarayonlarga qanday ta'sir ko'rsatishi o'rganilgan. Ijtimoiy ustanovkalari tushunchasini o'rganish U. Tomas va F. Znanetskiy asarlariga kiritilgan. Bundan tashqari, ushbu ijtimoiy-psixologik hodisa G. Allport, Ternstounlar tomonidan o'rganilgan.

D.N.Uznadze ustanovkalarni faqat umumiy psixologiya nuqtai nazaridan o'rganib chiqdi. Shaxsning ijtimoiy xulq-atvorini tartibga solishning dispozitsion konsepsiya si V.A. Yadov tomonidan taklif qilingan. Ommaviy xulq-atvorning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari G. Lebon, G.Tard, S.Moskovich asarlarida ko'rib chiqilgan. Ijtimoiy-psixologik mexanizmlarni o'rganish muammosiga Andreeva, P.S.Nemov, V. N. Voronin va boshqalar e'tibor berishdi O'zbekistonda ayni paytda bu muammo doirasida pedagogik, falsafiy, psixologik va turli nuqtai nazarlardan har xil yo'nalish va mavzularda ilmiy tadqiqotlar olib borgan zamondosh olimlarimizning ilmiy izlanishlari ham mazkur tadqiqotning dunyoga kelishiga turtki bo'lib, unda qo'yilgan muammolarni hal qilishda o'ziga xos ko'mak berdi. Jumladan, M. Maxmudova, G.J. Tulenova, T.Egamberdieva, Q.Q.Quranboev, I.R. Safarbuvaeva kabi olimlarning ilmiy izlanishlarida ijtimoiy faollik va shaxsni faollashtirish muammolari pedagogik, psixologik hamda falsafiy jihatdan yoritib berilgan.

Natijalar va muhokamalar. Mashhur psixolog K. Levin tomonidan ilgari surilgan "Field Theory" nazariyasida shaxsning ichki va tashqi muhit ta'sirida qanday qaror qabul qilishi tushuntirilgan. Olimning tadqiqotlari ijtimoiy-psixologik omillar ijodiy fikrlash jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi.

A. Bandura esa o'zining "Ijtimoiy o'rganish nazariyasi"da inson harakatlarini ijtimoiy muhitdagi o'rganish va kuzatish orqali shakllanishini isbotlagan. Unga ko'ra, talabaning ijodiy qobiliyatlari u o'z atrofi va jamiyatining ijodga bo'lgan munosabati asosida rivojlanadi.

Gilford va Torrens kabi psixologlar esa ijodiy fikrlashni o'lchash va rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlar olib borishdi. Ularning tadqiqotlari ijodiy qobiliyatning rivojlanishi uchun mos muhit va psixologik qo'llab-quvvatlash zarurligini ta'kidladi.

Talabalar ijodiy faoliyatga kirishishdan avval o'z qobiliyatlariga ishonishlari zarur. Agar jamiyat yoki ta'lim tizimi ular ijodiy fikrlashga qodir ekanliklariga ishontira olsa, ularning motivatsiyasi ortadi. Bu esa ijodiy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladi. Motivatsiya talabaning maqsadlari, ehtiyojlari va qiziqishlarini uyg'otuvchi ichki kuch bo'lib, uning ijtimoiy jarayonlarda faol ishtirok etishiga turtki beradi. Yuqori motivatsiyaga ega talabalar ijtimoiy loyihalarda ishtirok etishga, jamoat ishlariga hissa qo'shishga va shaxsiy rivojlanish uchun yangi imkoniyatlarni izlashga intilishadi. Ijtimoiy faollikni shakllantirishda ichki va tashqi motivatsiyaning uyg'unligi muhim. Ichki motivatsiya talabaning shaxsiy qiziqishlari va ichki ehtiyojlariga asoslanadi, tashqi motivatsiya esa mukofot, rag'bat yoki maqtov kabi omillar orqali shakllanadi. Shuning uchun ta'lim muassasalari talabalarning ichki motivatsiyasini qo'llab-quvvatlash bilan birga, tashqi motivatsiyani oshirish mexanizmlarini ham takomillashtirishi zarur. Motivatsiyaning talabalarda ijtimoiy faollikni shakllantirishdagi roli ularning jamiyatdagi faolligi, liderlik qobiliyatlari va shaxs sifatida o'sishida beqiyos ahamiyatga ega. Shu sababli, ta'lim

jarayonida motivatsiyani oshirishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar samaradorlikni oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

Ijtimoiy-psixologik ustanovkalar talabalarni muammolarga yechim topishga, muqobil qarorlar qabul qilishga o'rgatadi. Agar jamiyatda "Har qanday muammo ijodiy yechimga ega" degan fikr mustahkamlangan bo'lsa, talabalarning mustaqil fikrlashi shakllanadi va ularning ijodiy qobiliyatlari oshadi. Agar ta'lim muhitida yangicha g'oyalarga ochiq bo'lish, har qanday yangi tashabbuslarni qo'llab-quvvatlash ustanovkalari mavjud bo'lsa, talabalar ham ijodiy yondashuvni rivojlantiradilar. Bu esa ularning fikrlash doirasini kengaytirib, innovatsion yechimlar ishlab chiqishiga yordam beradi. Jamoada ishlash talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi, chunki ular bir-biridan o'rganadilar va yangi fikrlarni birlashtiradilar. Bunda talabalar o'zlarini ochib, yangi fikrlarni qabul qilishga va o'z ijodiy imkoniyatlarini kengaytirishga imkoniyat topadilar. Shuningdek, jamoa faoliyati va guruh ishlarida talabalarning birgalikda ishlashlari, o'zaro tajriba almashishlari, o'zini tanishtirishlari va boshqa fikrlarni qabul qilishlari ijodiy imkoniyatlarning kengayishiga olib keladi. Bunday faoliyatlar talabalarni kengroq fikrlashga va yangi, ilg'or yondashuvlarni yaratishga undaydi.

Ko'pchilik talabalar ijodiy yondashishdan qo'rqadi, chunki ular xatoga yo'l qo'yishdan hayiqishadi. Agar jamiyat va ta'lim tizimi xatolarni muvaffaqiyat sari yo'l sifatida qabul qilishni targ'ib etsa, talabalarning eksperiment qilish va yangi g'oyalar yaratishga bo'lgan ishtiyoqi ortadi. Universitetlarda talabalarning ijtimoiy faolligini rivojlantirish uchun turli loyihalar, jamoat ishlari, tanlovlar va seminarlar tashkil etilishi muhimdir. Ushbu tadbirlar talabalarda jamoada ishlash ko'nikmasini shakllantiradi va ularning faolligini oshiradi. Talabalarda ijtimoiy faollikni shakllantirishda ta'lim muhitining o'rni juda muhimdir. Mazkur muhit nafaqat bilim olish jarayonini tashkil etadi, balki talabaning ijtimoiylashuvi, shaxsiy rivojlanishi va ijtimoiy faolligini rag'batlantiradi. Ijodiy va qo'llab-quvvatlovchi ta'lim muhitida talaba o'zini erkin his qiladi, jamiyatda faol ishtirok etish ko'nikmalarini rivojlantiradi va o'z fikrlarini erkin ifoda etishga intiladi.

Universitetlarda o'quv jarayonini faqat nazariy bilimlar bilan cheklamasdan, amaliy mashg'ulotlar, ijtimoiy loyihalar, guruh ishlari va ko'ngillilar harakatlarini tashkil etish talabalarning ijtimoiy faolligini oshiradi. Bunday muhit talabalarning jamoada ishlash qobiliyatini rivojlantirish, liderlik ko'nikmalarini shakllantirish va ularni turli ijtimoiy masalalarni hal etishga jalb qilishda katta ahamiyatga ega. Shu sababli, ta'lim muassasalarida talabalar uchun innovatsion va ijodiy faollikni qo'llab-quvvatlaydigan muhitni yaratish zarur. Bunday muhitda shakllangan ijtimoiy faollik nafaqat talabaning shaxsiy yutuqlari uchun, balki jamiyatning barqaror rivojlanishi uchun ham mustahkam poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Ijtimoiy-psixologik ustanovkalar talabalar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Ularning ijodiy fikrlashini qo'llab-quvvatlash, yangicha yondashuvlarni rag'batlantirish, motivatsiya berish va xatolardan qo'rqmaslikka o'rgatish orqali biz jamiyatimizning intellektual salohiyatini oshirishimiz mumkin. Shunday ekan, talabalarga ijodiy imkoniyatlarini yuzaga chiqarishlari uchun zarur bo'lgan ijtimoiy-psixologik sharoitlarni yaratish ta'lim tizimining eng muhim vazifalaridan biri bo'lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-avgustdagi PQ 3907-son "Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida", Qarori
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 18-yanvardagi PQ-23-son "O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatini 2025-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Qarori,
3. Ананьев Б. Г. "Человек как предмет познания". – Санкт-Петербург: Питер, 2001.
4. Выготский Л. С. "Воображение и творчество в детском возрасте". – Москва: Просвещение, 1991.
5. E.G'oziyev "Umumiy psixologiya" darslik Toshkent-2010

6. N. Ismoilova, D. Abdullayeva Ijtimoiy psixologiya: o'quv qo'llanma Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2013.
7. M. Q. Raxmanova Chirchiq davlat pedagogika instituti p.f.f.d.(PhD) Bargida Baxadirovna Mirjalilova Chirchiq davlat pedagogika instituti magistranti o'quvchilar ijtimoiy faolligini oshirish – ijtimoiy zaruriyat sifatida academic research in educational sciences

Sayitova Umida Hikmatillo qizi,
Alfraganus universiteti "Pedagogika va psixologiya" kafedrası
dotsent v.b., psixologiya fanlari bo'yisha falsafa doktori (PhD)
umidasayitova00@gmail.com
Alimov Ulmasjon Ismat o'g'li,
Alfraganus universiteti "Pedagogika va psixologiya" yo'nalishi magistranti,
alimovolmasjon7@gmail.com

BO'LAJAK PEDAGOGLARDA DEONTOLOGIK MADANIYATNING RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Dunyoga yangi ko'z bilan qaraydigan, uddaburon, ishning ko'zini biluvchi, buyuk kelajagimiz poydevorini quruvchi va yuksaltiruvchi mutaxassis kadrlarni tayyorlash respublikamiz pedagoglari oldida turgan eng muhim va mas'uliyatli vazifadir. Shuning uchun ham pedagoglar kelajak avlod uchun mas'uldirlar. Shu boisdan ham bo'lajak pedagoglarda deontologik madaniyatni shakllantirish, ularni mas'uliyatli qilib tarbiyalash zarur. Ushbu maqolada bo'lajak o'qituvchilarning deontologik madaniyatini rivojlantirilishi haqida yoritib berganmiz.

Kalit so'zlar: pedagog, deontologiya, burch, mas'uliyat, shaxs, axloq, jamiyat, kasb.

Аннотация. Подготовка квалифицированных специалистов, которые будут смотреть на мир по-новому, проявлять инициативу, разбираться в сути дела, а также строить и возвышать фундамент великого будущего - является одной из самых важных и ответственных задач, стоящих перед педагогами нашей республики. Именно поэтому педагоги несут ответственность за будущее поколение. В связи с этим необходимо формировать деонтологическую культуру у будущих педагогов и воспитывать их в духе ответственности. В данной статье раскрываются аспекты развития деонтологической культуры у будущих учителей.

Ключевые слова: педагог, деонтология, долг, ответственность, личность, мораль, общество, профессия.

Annotation: Training qualified specialists who view the world from a new perspective, demonstrate initiative, understand the essence of work, and build the foundation of our great future is one of the most important and responsible tasks facing the educators of our republic. Therefore, teachers are responsible for the future generation. For this reason, it is essential to foster deontological culture in future educators and cultivate a strong sense of responsibility in them. This article highlights the development of deontological culture among future teachers.

Keywords: educator, deontology, duty, responsibility, individual, ethics, society, profession.

Kirish. O'qituvchi – nafaqat bilim beruvchi, balki o'quvchilarga axloqiy qadriyatlar va madaniyatni o'rgatuvchi shaxsdir. Shu sababli o'qituvchilarda deontologik madaniyatning rivojlangan bo'lishi ta'lim jarayonida asosiy ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi o'quvchilarga o'rnak bo'lishi, axloqiy qadriyatlarni ularga o'rgatishi kerak. O'qituvchining halolligi va mas'uliyatli xulqi o'quvchilarning axloqiy tarbiyasiga bevosita ta'sir qiladi.

Deontologiya asosan shaxsning burchlarini belgilash, axloqiy majburiyatlar va qoidalarini aniqlash hamda ularga qanday rioya qilish kerakligini o'rganadi. Ushbu yo'nalishdagi asosiy savollar shaxslarning qanday burchlari borligi, ularning burchlarni bajarishdan kelib chiqadigan axloqiy mas'uliyati, qarorlar qabul qilishda axloqiy qoidalarga qanchalik amal qilinishi va shunga o'xshash axloqiy masalalarni qamrab oladi. Deontologiya shaxsning burchlari va majburiyatlarini axloqiy tamoyillar asosida belgilaydi. Shaxs qanday vaziyatda bo'lmasin, axloqiy jihatdan to'g'ri deb belgilangan burchlarga amal qilishi kerak.

Deontologiya - bu axloq falsafasining bir qismi bo'lib, shaxsning burchlari va majburiyatlariga asoslangan axloqiy tamoyillarni o'rganadi. "Deontologiya" termini yunon tilidan olingan bo'lib, "deon" - "burch, majburiyat", "logos" esa "ta'limot" yoki "bilim" ma'nosini

bildiradi[1]. Demak, deontologiya burchlar va majburiyatlar to'g'risidagi bilim yoki o'rganuvchi sohadir. Deontologiya barchaga bir xil axloqiy qoidalar tatbiq etilishini ta'kidlaydi. Har bir inson bir xil axloqiy qoidalar asosida o'z burchlarini bajarishi kerak. Bu axloqiy qoidalar jamiyatdagi har bir kishi uchun bir xil va universal hisoblanadi.

Deontologik madaniyat – bu shaxsning kasbiy faoliyatida axloqiy me'yorlar va burchlarga rioya qilish, kasbga sodiqlik va vazifalarni adolatli bajarish majburiyatiga asoslangan odob-axloqiy xatti-harakatlar tizimi[2]. Ayniqsa, ta'lim sohasi kabi ijtimoiy mas'uliyatli kasblarda deontologik madaniyatning rivojlanishi va amal qilishi juda muhimdir. O'qituvchilarning o'z kasbiy majburiyatlariga nisbatan axloqiy mas'uliyat bilan yondashishi nafaqat ularning shaxsiy sifatлари, balki ta'lim jarayonining muvaffaqiyatli bo'lishini ta'minlaydi.

Muhokama. Deontologik yondashuvda axloqiy xatti-harakatlarning to'g'riligi shaxsning o'z majburiyatlarini bajarishida va axloqiy qoidalarga rioya qilishida namoyon bo'ladi.

Deontologiya ko'plab kasbiy sohalarda, ayniqsa, tibbiyot, ta'lim, huquqshunoslik, davlat boshqaruvi kabi sohalarda muhim o'rin tutadi. Bu sohalarda ishlovchi shaxslar o'z kasbiy majburiyatlariga va axloqiy qoidalarga qat'iy amal qilishlari zarur. Misol uchun:

Tibbiyotda: Shifokorlarning kasbiy burchlari bor, ular bemorlarga zarar yetkazmaslik, ularning huquqlarini himoya qilish va yordam berish axloqiy qoidalariga rioya qilishlari kerak.

Ta'limda: O'qituvchilar o'z o'quvchilari oldidagi axloqiy burchlariga sodiq bo'lishlari, ularga bilim berishda odilona yondashishlari va har qanday vaziyatda axloqiy qoidalarga amal qilishlari kerak.

Har bir professor-o'qituvchilar jamoasi eng yaxshi an'analarni qadrlashi, mustahkamlashi, ularni o'z saflariga qo'shilgan har bir yangi xodimga doimiy ravishda singdirishi kerak. Shu bilan birga, o'qituvchi bunday an'analarni o'rganishi va hatto universitetda o'qish jarayonida ham ularni hurmat qilishni o'rganishi kerak. Har bir talaba o'z guruhida ijodkorlik va ijod ruhiga ega bo'lishini ta'minlash uchun harakat qilishi kerak.

Deontologik ongning shakllanishi o'qituvchining butun hayoti davomida sodir bo'ladi. Shuning uchun, birinchi navbatda, kelajakdagi o'qituvchi o'zining shaxsiy qarorlarini to'g'ri qabul qilishga, o'z-o'ziga ishonch kabi tuyg'ularni tarbiyalashi kerak, ya'ni u o'zining qadriyatlar yo'nalishlariga muvofiq ongli ravishda harakat qilishiga imkon beradigan o'z e'tiqodlarini rivojlantirishi kerak.

Adabiyotlar tahlili. Deontologiya tushunchasi falsafada Immanuel Kant asarlari bilan keng tarqalgan. Kantning axloqiy nazariyasi deontologiyaga asoslangan bo'lib, uning fikricha, axloqiy harakatlar ma'lum qoidalarga rioya qilish orqali amalga oshirilishi kerak. Kantning "Kategorik imperativ" degan tamoyili shundan iboratki, inson harakat qilayotganda bu harakati universal qonun sifatida amal qilishi mumkin bo'lgan qoidaga muvofiq bo'lishi kerak[3].

Professor M.Ochilov o'qituvchi burchi to'g'risida o'z fikrini quyidagicha ifodalaydi: "O'qituvchi yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish sohasida o'z burchini zo'rlik tufayli yuklatilgan majburiyat emas, balki o'z hayotining ma'nosi, ishonch va vijdoni", deb hisoblaydi[6]. Bo'lajak o'qituvchining deontologik tayyorgarligi natijasida shaxsda deontologik intuitivizm rivojlanadi, bunda kasbiy burch yaxshilikka bog'liq bo'lmagan yoki mantiqan undan oldin bo'lgan tushuncha sifatida qaraladi. Boshqacha qilib aytganda, bo'lajak o'qituvchining deontologik tayyorgarligi (deontologik ong), keyinchalik uning o'z-o'zini anglashiga aylanadi. O'z-o'zini anglashda namoyon bo'luvchi refleksiya xatti-harakati motivlarini anglash va kasbiy burchni tushunishga xizmat qiladi.

Natija va tahlil. Bo'lajak o'qituvchilarda deontologik madaniyatni shakllantirish - ularning kasbiy axloq qoidalari, kasbga sodiqligi, o'z majburiyatlarini halol va adolatli bajarishi hamda ta'lim jarayonida axloqiy me'yorlarga qat'iy rioya qilishni o'rgatish va rivojlantirish demakdir. Deontologik madaniyat o'qituvchilarda o'z vazifalarini to'g'ri bajarish, o'quvchilar bilan munosabatlarda etik qoidalarga amal qilish va kasbiy javobgarlikni oshirishni ta'minlaydi.

Kasbiy axloqiy ta'lim va tarbiyada o'qituvchilarni pedagogik faoliyatning axloqiy jihatlari bilan tanishtirish. Pedagogik etika qoidalari va o'qituvchining axloqiy mas'uliyatlari bo'yicha darslarni tashkil qilish. O'quv jarayonida kasbiy deontologiyaga oid bilimlarni o'rgatish.

Nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lash:[4]

○ Bo'lajak o'qituvchilarni amaliy dars va tajriba almashish jarayonlariga jalb qilish. Ular real sinf xonalarida o'quvchilar bilan qanday munosabatda bo'lish kerakligini amalda o'rganishadi.

○ Kasbiy axloqiy muammolarni hal qilish uchun simulyatsiya va rolli o'yinlar orqali murakkab vaziyatlarda axloqiy qarorlar qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish.

O'qituvchilarni o'z kasbiy faoliyatiga doimiy ravishda refleksiya qilishga undash. Ular o'z xatti-harakatlarini baholash orqali kasbiy axloqqa qanchalik rioya qilishlarini o'rganishadi.

Bo'lajak o'qituvchilarga tajribali pedagoglar tomonidan namuna bo'lish, ular bilan muloqot qilish va ularning tajribalaridan o'rganish imkoniyatini yaratish. Tajribali o'qituvchilar yoki mentorlarning yosh o'qituvchilarni deontologik madaniyat jihatidan yo'naltirish zarur. Pedagogik oliy ta'lim muassasalarida kasbiy etika va deontologiya bo'yicha maxsus kurslarni tashkil etish kerak. Bu kurslar o'qituvchilarni kasbiy axloq va pedagogik deontologiya tushunchalari bilan chuqur tanishtiradi.

O'quv mashg'ulotlarida o'qituvchilarga axloqiy madaniyat bilan bog'liq vaziyatlarni taklif qilish va ularni qanday hal qilish mumkinligini o'rgatish muhim. Bu jarayon o'qituvchilarning axloqiy qobiliyatlarini oshiradi[3]. O'qituvchilarning jamoa ichida axloqiy qoidalarga rioya qilishi va boshqa pedagoglar bilan samarali muloqot o'rnatishini o'rgatadi. Jamoaviy loyihalar va hamkorlik orqali mas'uliyatni his qilish va kasbiy etikaning muhimligini his qilishga yordam beradi.

Pedagogik faoliyatda deontologik madaniyat quyidagi tamoyillar asosida shakllanadi:[5]

○ O'qituvchi o'z vazifalarini bajarishda burch va mas'uliyatni birinchi o'ringa qo'yadi. O'qituvchi barcha o'quvchilarga nisbatan adolatli va halol bo'lishi kerak.

○ O'qituvchi o'z sohasida yetarli bilim va tajribaga egabo'lib, bilimlarini yuksak saviyada yetkazishi lozim. Pedagogik faoliyatda qabul qilingan qarorlar va amalga oshirilgan harakatlar uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olish.

O'qituvchilar o'z kasbiy faoliyatlarida mas'uliyat bilan yondashishlari va o'quvchilar oldidagi burchlarini halol bajarishlari kerak. Bu, o'z navbatida, ta'lim sifatini oshiradi va o'quvchilarning rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi.

Ta'lim tizimidagi o'qituvchilar o'zaro axloqiy me'yorlarga rioya qilgan holda ishlashlari zarur. Jamoaviy mehnatda hamkasblarga hurmat va adolatli munosabat ta'lim jarayonining muvaffaqiyatini ta'minlaydi.

Deontologik madaniyatning markazida o'quvchiga bo'lgan hurmat turadi. O'qituvchi o'quvchilar bilan muomalada doim insonparvarlik tamoyillariga amal qilib, ularning ehtiyojlari va qadr-qimmatini inobatga olishi lozim.

Xulosa. Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, Deontologik madaniyat o'qituvchi faoliyatining ajralmas qismidir. Bu madaniyat o'qituvchining kasbiy burchlarini axloqiy jihatdan to'g'ri bajarishi, o'z o'quvchilari va hamkasblariga nisbatan hurmat va mas'uliyat bilan yondashishi orqali ta'lim jarayonining muvaffaqiyatli bo'lishini ta'minlaydi. Bo'lajak o'qituvchilarni bu jihatdan tarbiyalash va rivojlantirish – ta'lim sifatini oshirishning muhim vositasidir. Deontologik madaniyatga ega o'qituvchilar nafaqat o'z vazifalarini muvaffaqiyatli bajaradilar, balki o'quvchilarning shaxsiy va axloqiy rivojlanishiga ham ulkan hissa qo'shadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Дорошенко В.В. Деонтологическая подготовка будущих педагогов физической культуры // Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта. – 2017. – № 3 (145). Стр – 54-57.
2. Занина Л.В., Меньшикова Н.П. Основы педагогического мастерства. – Р/на-Дону, 2003.
3. Зеер, Э. Ф. Компетентностный подход / Э. Ф. Зеер, И.А. Зимняя // Высшее образование сегодня. - 2006. - № 8. 66 стр.

4. Караханова Г.А. Модель формирования деонтологической культуры будущего бакалавра образования: Ежеквартальный рецензируемый, реферируемый научный журнал «Вестник АГУ». Выпуск 4 (208) 2017. – 65-71 стр.
5. Кертаева Г. М. Педагогическая деонтология как наука // Элек. Ресурс // Методология педагогики. Стр 112-114-115-126-127
https://elar.rsvpu.ru/bitstream/123456789/40450/1/978-5-89516-216-3_2010_010.pdf
6. Ochilov M. Ochilova N.M. “O‘qituvchi odobi”. Toshkent.: O‘qituvchi. 2000., 180-bet.

Samarova Shoxista Rabidjanovna,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti,
"Psixologiya" kafedrası dotsent, psixologiya fanlar nomzodi.

O'QUVCHILARNING FIKRLASH JARAYONLARI PSIXODIAGNOSTIKASI VA PSIXOKORREKSIYASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'quvchilarning fikrlash jarayonlarini aniqlash va tahlil qilishga qaratilgan psixodiagnostika usullari hamda aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish uchun qo'llaniladigan psixokorreksiya metodlari ko'rib chiqiladi. Avvalo, fikrlash jarayonining nazariy asoslari, uning tarkibiy komponentlari va pedagogik-psixologik ahamiyati tahlil qilinadi. Keyin anketalar, testlar, suhbat va kuzatuv usullaridan foydalanib, o'quvchilarning analitik, tanqidiy va ijodiy fikrlash darajalari psixodiagnostika qilinadi. Aniqlangan natijalar asosida individual va guruh psixokorreksiya mashg'ulotlari - kognitiv treninglar, muammolarni hal etish strategiyalari, mantiqiy o'yinlar va reflektiv suhbat turlari taklif etiladi.

Kalit so'zlar: fikrlash jarayoni, psixodiagnostika, psixokorreksiya, kognitiv rivojlanish, pedagogik psixologiya, diagnostika metodlari, kognitiv trening.

Annotation: This article examines psychodiagnostic methods aimed at identifying and analyzing students' thinking processes, as well as psychocorrectional techniques used to address the shortcomings revealed. First, the theoretical foundations of the thinking process, its constituent components, and its pedagogical-psychological significance are analyzed. Then, using questionnaires, tests, interviews, and observation methods, the levels of analytical, critical, and creative thinking among students are assessed. Based on the findings, individual and group psychocorrection sessions-cognitive trainings, problem-solving strategies, logical games, and reflective interviews-are proposed. The study's results hold practical significance for strengthening students' cognitive skills, differentiating instructional processes, and developing individual intellectual potential.

Keywords: thinking process, psychodiagnostics, psychocorrection, cognitive development, pedagogical psychology, diagnostic methods, cognitive training

Аннотация. В данной статье рассмотрены методы психодиагностики, направленные на выявление и анализ мыслительных процессов учащихся, а также методики психокоррекции, применяемые для устранения выявленных недостатков. Сначала анализируются теоретические основы мыслительного процесса, его структурные компоненты и педагогико-психологическая значимость. Затем с помощью анкетирования, тестирования, интервью и методов наблюдения проводится психодиагностика уровней аналитического, критического и творческого мышления учащихся. На основе полученных данных предлагаются индивидуальные и групповые занятия по психокоррекции - когнитивные тренинги, стратегии решения проблем, логические игры и рефлексивные беседы. Результаты исследования имеют практическую ценность для укрепления когнитивных навыков учащихся, дифференциации учебного процесса и развития интеллектуального потенциала личности.

Ключевые слова: мыслительный процесс, психодиагностика, психокоррекция, когнитивное развитие, педагогическая психология, методы диагностики, когнитивные тренинги

Kirish. Fikrlash jarayonlari o'quvchilarning kognitiv faoliyatini, ularning bilim olish va muammolarni hal etish qobiliyatini belgilovchi asosiy omillardandir. Pedagogik psixologiya sohasida fikrlash jarayonlarini chuqur psixodiagnostika qilish va aniqlangan kamchiliklarni psixokorreksiya metodlari orqali bartaraf etish masalalari bugungi kunda dolzarb ilmiy muammo sifatida e'tirof etilmoqda. Ta'lim jarayonida o'quvchilarning analitik, tanqidiy va ijodiy fikrlash darajalarini aniqlash orqali pedagogik yondashuvlarni differensiyalash va individual ta'lim strategiyalarini ishlab chiqish mumkinligi ko'plab tadqiqotlar bilan isbotlangan.

Shuningdek, o'quvchilarning fikrlash jarayonlarida yuzaga keladigan to'sqinliklarni aniqlash uchun psixodiagnostika vositalarining - anketalar, testlar, suhbat va kuzatuv

metodlarining samaradorligi haqida ham ilmiy adabiyotlarda turli qarashlar mavjud. Biroq amaliyotda ushbu metodlarning integrativ qo'llanilishi va natijalarga asoslangan psixokorreksiya mashg'ulotlari kompleksining samaradorligi jiddiy ilmiy tadqiqotni talab etadi. Mazkur maqolada fikrlash jarayonining nazariy asoslari va uning tarkibiy komponentlari yoritilib, psixodiagnostika usullari yig'indisining metodologik jihatlarini tartibga solinadi.

Tadqiqot doirasida aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish maqsadida taklif etiladigan psixokorreksiya metodlari - kognitiv treninglar, muammolarni hal etish strategiyalari, mantiqiy o'yinlar va reflektiv suhbatlar - o'quvchilarning kognitiv ko'nikmalarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Ushbu usullarning ta'lim tizimida samarali integratsiyasi o'quvchilarning intellektual potentsialini rivojlantirish va o'qitish-tarbiya jarayonining sifat ko'rsatkichlarini oshirishga olib kelishi kutilmoqda. Maqola natijalari pedagogik amaliyotda fikrlash jarayonlarini rivojlantirish bo'yicha yangi uslubiy qo'llanmalar yaratishga imkon beradi.

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy ta'lim muhitida ma'lumot oqimining keskin oshishi, global raqobat va murakkab muammolarni hal etish talablari o'quvchilardan yuqori darajadagi analitik, tanqidiy hamda ijodiy fikrlash ko'nikmalarini namoyon etishni talab qiladi. Xalqaro PISA va TIMSS tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, fikrlash jarayonlari bo'yicha muammolarni aniqlash va tegishli psixologik qo'llab-quvvatlash tizimini yaratish o'quvchilarning intellektual salohiyatini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Shu jihatdan, fikrlash jarayonlarini psixodiagnostika qilish va aniqlangan kamchiliklarni psixokorreksiya usullari orqali bartaraf etish masalalari respublikamiz ta'lim sifatini yaxshilash, innovatsion kadrlarni tayyorlash hamda individual ta'lim yondashuvini samarali yo'lga qo'yish nuqtai nazaridan dolzarbdir.

Bundan tashqari, maktab darslarini differentsiyalash jarayonida o'quvchilarning kognitiv salohiyatini aniqlash, pedagog-psixologik yondashuvlarni individualizatsiya qilish hamda psixokorreksiya mashg'ulotlari orqali fikrlashdagi to'sqinliklarni bartaraf etish maktab psixologi va sinf rahbarlari faoliyatining ajralmas qismiga aylanmoqda. Natijada, ta'lim jarayonining samaradorligi oshadi, o'quvchilarda o'z-o'zini tahlil qilish va muammolarni hal etish strategiyalarini mustahkamlash imkoniyati yaratiladi, bu esa ularning kelajakdagi ijtimoiy-iqtisodiy faolligini ta'minlaydi.

O'rganilganlik darajasi. Fikrlash jarayonlarini psixodiagnostika qilish va psixokorreksiya usullarini tatbiq etish masalalari xalqaro va mahalliy ilmiy adabiyotlarda keng o'rganilgan. Xususan, J.Piaget va L.S.Vygotskiy kognitiv rivojlanish bosqichlari hamda muloqot va madaniy kontekstning fikrlashga ta'siri nazariy jihatdan asoslab berilgan. Keyinchalik D.Bloom va R.Anderson kabi tadqiqotchilar o'quvchilarning yuqori darajadagi fikrlash ko'nikmalarini diagnostika qilish uchun taksonomik yondashuvlarni ishlab chiqqan. Pedagogik psixologiya sohasida G.Petrov va A.Sharipov o'quvchilarning tanqidiy va ijodiy fikrlash salohiyatini o'rganish bo'yicha eksperimental tadqiqotlar o'tkazib, diagnostika vositalarini validatsiya qilgan. Mahalliy tadqiqotlardan N.I.Baymirzaeva va S.T.Axmedov maktabpsixologlari uchun moslashtirilgan psixodiagnostika testlarini ishlab chiqish va kognitiv trening mashg'ulotlarini sinovdan o'tkazish bo'yicha natijali amaliyotlarni taqdim etdi. Shunday qilib, mavjud tadqiqotlar diagnostika va korreksiya vositalarini alohida yoritgan bo'lsa-da, ularni pedagogik jarayon bilan integratsiya qilish hamda samaradorligini kompleks baholash jihatlarini hali to'liq tadqiq etilmagan. Ushbu maqolada ana shunday bo'shliqlarni bartaraf etish va metodologik yondashuvlarni mukammallashtirishga qaratilgan izlanishlar natijalari taqdim etiladi.

Adabiyotlar tahlili. Fikrlash jarayonlarini nazariy asoslashda J. Piaget (1952) kognitiv rivojlanish bosqichlarini ta'kidlab, bolaning mantiqiy-operatsional fikrlash darajasi maktab yoshida shakllanishini ko'rsatgan. L.S. Vygotskiy (1978) esa fikrlash jarayonining ijtimoiy-madaniy kontekstdagi o'zaro ta'sirga bog'liqligini ta'kidlab, o'quvchilar fikrini o'stirishda o'qituvchining va hamkasblarning roli katta ekanini qayd etgan. B.Bloom (1956) taksonomiyasida analitik, sintez va baholash kabi yuqori darajadagi kognitiv faoliyat komponentlari aniqlangan bo'lsa, L. Anderson va D. Krathwohl (2001) bu taksonomiyani zamonaviy yondashuvlar bilan boyitib, ijodiy fikrlash va metakognitsiyani qo'shimcha darajalar sifatida belgilagan. Shu nazariy

makondagi tadqiqotlar fikrlashni tahlil qilish va rivojlantirish uchun asosiy konseptual ramkani tashkil etadi.

Psixodiagnostika usullarini o'rganishda xalqaro miqyosda R. Sternberg (1985) intellektni uchkomponentli model asosida tahlil qilgan, muallifning "triarchic" yondashuvi analitik, kreativ va amaliy fikrlashni ajratib ko'rsatadi. Kognitiv diagnostika vositalaridan Torrance Tests of Creative Thinking (TTCT), Watson–Glaser Critical Thinking Appraisal va Belbin Team Roles kabi anketalar keng qo'llaniladi. Kuzatuv va suhbat metodologiyalarini S. Goodwin va J. Goodwin (2004) o'quv jarayonidagi metakognitiv strategiyalarni aniqlash uchun tavsiya qilgan. Psixokorreksiya bo'yicha R. Feuersteinning Instrumental Enrichment dasturi (1980) o'quvchilarning kognitiv biavilba ko'nikmalarini trening orqali kuchaytirish usullarini ilgari surgan. Shuningdek, muammolarni hal etish strategiyalari (Newell & Simon, 1972) va mantiqiy o'yinlar metodlari (Johnson-Laird, 1983) diagnostika jarayonidan keyingi tuzatish bosqichida keng tadbiq etiladi.

Mahalliy tadqiqotlarda N.I. Baymirzaeva (2015) maktabpsixologlariga mo'ljallangan kognitiv diagnostika testlari yaratib, ularning validatsiyasi va reliabilitasini aniqladi. S.T. Ahmedov (2018) esa sinf ichida olib borilgan tajriba natijalariga ko'ra, reflektiv suhbat mashg'ulotlari o'quvchilarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini sezilarli darajada oshirganligini ko'rsatdi. G. Petrov va A. Sharipov (2019) o'tkazgan eksperimentda mantiqiy o'yinlar va muammolarni hal etish strategiyalari kombinatsiyasining ijodiy fikrlashga ta'siri o'rganildi. Biroq, bu tadqiqotlarda usullarni pedagogik jarayon bilan integratsiya qilish va natijalarni uzun muddatli kuzatish orqali baholash yetarli darajada amalga oshirilmagan. Shu bois, fikrlash jarayonlarini kompleks psixodiagnostika va psixokorreksiya vositalari yordamida o'rganish hamda ularning samaradorligini pedagogik sharoitda uzluksiz monitoring qilish bo'yicha qo'shimcha ilmiy izlanishlar zarur.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarning analitik, tanqidiy va ijodiy fikrlash darajalari dastlabki psixodiagnostika bosqichida sezilarli o'zgaruvchanlik namoyon etdi. Ba'zi sinf jamoalarida analitik fikrlashning past darajasi dars materiallarini tahlil qilish va mantiqiy xulosalar chiqarishda qiyinchiliklarni ko'rsatdi. Psixokorreksiya mashg'ulotlari jarayonida - xususan, kognitiv treninglar va muammolarni hal etish strategiyalari orqali - o'quvchilarning fikrlash faoliyati sezilarli darajada yaxshilandi, bu esa metodologik integratsiyaning samaradorligini tasdiqlaydi. Ushbu topilmalar ilgari olib borilgan Millersberg va Kessler (2010) hamda Feuerstein (1980) tadqiqotlari bilan yaxshi uyg'unlik kasb etdi va psixologik yordam ko'rsatishning ilg'or yondashuvlarini qo'llash zarurligini ko'rsatdi.

Nazariy jihatdan, tadqiqot davomida kuzatilgan o'zgarishlar J.Piagetning kognitiv rivojlanish bosqichlari va L.S.Vygotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" konsepsiya sini tasdiqladi. Xususan, pedagogik rahbarlik ostida amalga oshirilgan psixokorreksiya mashg'ulotlari o'quvchilarga o'zlarining metakognitiv strategiyalarini anglab yetishda yordam berdi. Bu o'z navbatida o'quvchilarning o'z-o'zini tartibga solish qobiliyatini mustahkamladi va mustaqil fikrlash salohiyatini rivojlantirdi. Tadqiqot davomida erishilgan natijalar zamonaviy pedagogik psixologiya nazariyalarini amaliy kontekstda tasdiqlash bilan birga, kognitiv va metakognitiv komponentlarni birgalikda o'rganishning ahamiyatini ochib berdi.

Metodologik tajriba shuni ko'rsatdiki, psixodiagnostika jarayonida anketalar, testlar, suhbat va kuzatuv usullarini o'zaro uyg'un qo'llash hamda keyingi psixokorreksiya mashg'ulotlarini individual va guruh formatida tashkil etish samarali. Xususan, reflektiv suhbatlar o'quvchilarning ichki fikrlash jarayonlarini ochib berishda va o'z-o'zini tahlil qilish ko'nikmalarini oshirishda muhim rol o'ynadi. Biroq, mashg'ulotlarning davomiyligi va intensivligi atributlari bo'yicha yanada aniqroq tavsiyalar ishlab chiqish uchun kelajakda kengroq sinovlar o'tkazish va turli yosh guruhlariga bo'yicha solishtirma-tahlillar qilish lozim.

Tadqiqotning asosiy cheklovlari sifatida namunaviy o'rganish oralig'ining nisbatan torligi va qisqa muddatli kuzatuv davri ko'rsatildi. Shu bilan birga, psixokorreksiya effektlarini uzoq muddatli monitoring qilmaslik amaliy natijalarni barqaror baholash imkoniyatini cheklaydi. Kelgusida tadqiqot doirasini kengaytirib, turli pedagogik sharoitlarda - maktablardan tashqari

to'garaklar, onlayn muhit - psixodiagnostika va psixokorreksiya usullarini sinab ko'rish, shuningdek, zamonaviy raqamli vositalardan foydalangan holda metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantirish imkoniyatlarini o'rganish muhim bo'ladi.

Xulosa. Ushbu maqolada o'quvchilarning fikrlash jarayonlarini aniqlash va tahlil qilishga yo'naltirilgan psixodiagnostika vositalari hamda aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish uchun qo'llaniladigan psixokorreksiya metodlari kompleksiga nazariy va amaliy jihatdan yondashildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, anketalar, testlar, suhbat va kuzatuv metodlarini uyg'unlashtirish orqali o'quvchilarning analitik, tanqidiy va ijodiy fikr tashabbusini aniqlash samarali bo'lib, ularning fikrlashdagi zaif tomonlarni ochib beradi. Mazkur diagnostik mahróládón olingan ma'lumotlar asosida kognitiv treninglar, muammolarni hal etish strategiyalari, mantiqiy o'yinlar va reflektiv suhbatlar kabi psixokorreksiya mashg'ulotlari o'quvchilarning kognitiv ko'nikmalarini sezilarli darajada oshirdi.

Metodologik nuqtai nazardan psixodiagnostika va psixokorreksiya vositalarini pedagogik jarayonga integratsiya qilish modeli sinovdan o'tkazilib, uning samaradorligi eksperimental ma'lumotlar bilan tasdiqlandi. Amaliyotda ushbu yondashuvlar maktab psixologlari va sinf rahbarlariga o'quvchilarni individual psixologik qo'llab-quvvatlashda aniq instrumentlar beradi hamda darslarni differentsiyalashga zamin yaratadi. Kelgusida tadqiqot doirasini kengaytirib, psixokorreksiya protseduralarining uzoq muddatli ta'sirini monitoring qilish hamda raqamli vositalar yordamida metakognitiv strategiyalarni rivojlantirish mumkinligini o'rganish tavsiya etiladi. Natijada, fikrlash jarayonlarini barqaror rivojlantirish orqali o'quvchilarning intellektual salohiyati va o'z-o'zini boshqarish qobiliyatlari yanada mustahkamlanadi, bu esa ta'lim sifatini sezilarli darajada oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (Eds.) (2001). *A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives*. New York: Longman.
2. Baymirzaeva, N. I. (2015). *Maktab psixologlari uchun kognitiv diagnostika testlarini ishlab chiqish va validatsiya qilish* (PhD diss.). Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti.

3. Bloom, B. S. (Ed.) (1956). *Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. Handbook I: Cognitive Domain*. New York: David McKay Co., 200–345.
4. Feuerstein, R. (1980). *The Theory and Practice of Cognitive Modifiability: A Synergistic Approach to the Understanding and Remediation of Cognitive Deficits*. Jerusalem: International Center for the Enhancement of Learning Potential, 1–278.
5. Goodwin, S., & Goodwin, J. (2004). Metacognitive strategy use in classroom learning. *Journal of Educational Psychology*, 96(2), 123–135.
6. Johnson-Laird, P. N. (1983). *Mental Models: Towards a Cognitive Science of Language, Inference, and Consciousness*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 45–210.
7. Newell, A., & Simon, H. A. (1972). *Human Problem Solving*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 15–256.
8. Petrov, G. A., & Sharipov, A. S. (2019). Mantiqiy o'yinlar va muammolarni hal etish strategiyalarining ijodiy fikrlashga ta'siri. *Pedagogika va Psixologiya Tadqiqotlari*, 8(3), 45–57.
9. Piaget, J. (1952). *The Origins of Intelligence in Children*. New York: International Universities Press, 10–230.
10. Sternberg, R. J. (1985). *Beyond IQ: A Triarchic Theory of Human Intelligence*. Cambridge: Cambridge University Press, 12–192.

Saparova Sojida Tulkinovna,
Buxoro innovatsiyalar universiteti 2- bosqich magistranti

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA IMLO VA HUSNIXAT MALAKALARINI SHAKLLANTIRISHNING SAMARALI USULLARI

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda boshlang'ich sinf o'quvchilarida imlo va husnixat malakalarini shakllantirish jarayonining psixolingvistik, didaktik va motorik omillari tahlil qilinadi. Muallif uch viloyatdagi 312 nafar ikkinchi sinf o'quvchisida 12 hafta davom ettirilgan eksperimental dasturni sinovdan o'tkazib, grafik diktantlar, "Kuzat – yoz – tekshir" sikli, differensiallashtirilgan kaligrafik mashqlar va multimodal ko'rgazmali vositalar paketi imlo xatolarini 38 % ga kamaytirganini va husnixat ko'rsatkichlarini 42 % ga oshirganini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari o'qituvchilarga integratsiyalashgan yondashuv yordamida o'quvchi yozuv kompetensiyasini tez va barqaror rivojlantirish bo'yicha metodik tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlar: imlo, husnixat, boshlang'ich ta'lim, kaligrafik mashq, grafik diktant, multimodal yondashuv, differensiallashtirish, refleksiya, psixolingvistika, motivatsiya.

Abstract. This study analyses the psycholinguistic, didactic and motor dimensions of spelling and handwriting development in primary-school pupils. A twelve-week intervention implemented with 312 second-graders across three Uzbek regions combined graphic dictations, an Observe-Write-Verify cycle, differentiated calligraphic drills and multimodal visual aids. The package lowered spelling errors by 38 % and improved handwriting legibility indices by 42 %. Findings offer teachers an integrated pathway to accelerate and stabilise pupils' written-language competences.

Keywords: spelling, handwriting, primary education, calligraphic drill, graphic dictation, multimodal approach, differentiation, reflection, psycholinguistics, motivation.

Аннотация. В исследовании рассматриваются психолингвистические, дидактические и моторные факторы формирования орфографических и каллиграфических навыков у младших школьников. Эксперимент продолжительностью двенадцать недель, проведённый с 312 второклассниками трёх областей Узбекистана, показал, что комплекс графических диктантов, цикла «Наблюдай – пиши – проверяй», дифференцированных каллиграфических упражнений и мультимодальных средств снижает орфографические ошибки на 38 % и повышает показатели чистописания на 42 %. Полученные данные служат методической основой для быстрого и устойчивого развития письменной компетенции учащихся.

Ключевые слова: орфография, чистописание, начальное образование, каллиграфическое упражнение, графический диктант, мультимодальный подход, дифференциация, рефлексия, психолингвистика, мотивация.

Kirish. Boshlang'ich maktab davri - bolaning til kompetensiyasi, ayniqsa yozma nutqdagi imlo va husnixat sifatini shakllantirishda hal qiluvchi bosqichdir. Yozishda yo'l qo'yilgan xatolar o'quvchining nutqni dekodlashga sarflaydigan kognitiv resursini ko'paytiradi, matnni idrok etish tezligini pasaytiradi va o'qishga bo'lgan motivatsiyani susaytiradi. Xuddi shuningdek, noaniq husnixat bola fikrini ifodalashga vaqt va energiya sarflashiga sabab bo'lib, yuqori sinflarda yozma topshiriqlar hajmi oshganda o'qituvchining baholash adolatliligini ham qiyinlashtiradi. Shu bois, imlo va husnixatni birgalikda o'rgatishga qaratilgan ilmiy asoslangan, yuqori samarali metodik yechimlarni izlash zamonaviy boshlang'ich ta'lim metodikasining eng dolzarb masalalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Muammoning o'rganilganlik darajasi: So'nggi o'n yillikda imlo va husnixat bo'yicha nazariy va amaliy tadqiqotlar keskin faollashdi. Mahalliy tadqiqotlarda, xususan A. Qodirov (2019) imlo xatolarini fonologik kod va grafik kodning nomutanosibligi bilan tushuntirib, ona tili darslarida fonem–grafema mosligini mustahkamlash strategiyasini taklif etgan [1]. D. Imanov va hamkorlari (2022) kaligrafik malakalarni motor-vizual koordinatsiya va grafemik avtomatizm negizida izohlab, harf shaklini segmentlarga bo'lib o'rgatish zarurligini ko'rsatgan. Xorij

tajribalarida L. Graham (2020) va S. McMaster (2021) imlo va husnixatni integrativ o'qitish orqali erta yozma muvaffaqiyat fonologik xotira va grafomotor avtomatizmini parallel rivojlantirishga bog'liqligini ilmiy asoslaydi. Biroq mavjud ishlar ko'pincha faqat bitta komponentga - imloni yoki husnixatni - alohida e'tibor qaratadi. Turli faoliyat turlarini bitta tizimga jamlagan multimodal, refleksiv va differensiallashtirilgan metodika hali o'zini keng amaliyotda namoyon qilgani yo'q.

Natijalar va tahlil: Tadqiqot 2024-yil sentyabridan dekabrighacha Toshkent shahri, Samarqand hamda Farg'ona viloyatlaridagi uchta davlat maktabida o'tkazildi. Har bir hududda sinov va nazorat guruhlari tashkil etilib, jami 312 nafar ikkinchi sinf o'quvchisi jalb qilindi. Boshlang'ich diagnostika bosqichida yuz so'zli diktant natijalari asosida o'rtacha 14,2 ta imlo xatosi va husnixat legibilitet indeksi (harf shaklining aniqligi, belgi orasidagi masofa, so'zlarning muvozanati) 54 % etib qayd qilindi.

Eksperimental dastur to'rtta asosiy komponentdan iborat bo'ldi:

- Grafik diktantlar: haftasiga ikki marotaba, 15 daqiqalik mashg'ulot; mazmun o'quvchilar biladigan leksik birliklardan tanlandi, e'tibor grafemik strukturaning aniq chiziq-takrorlanishiga qaratildi.

- "Kuzat – yoz – tekshir" sikli: o'qituvchi namunasi ortidan o'quvchilar mustaqil yozib, juftlikda o'zaro tekshiradi; xatolar bo'yicha metakognitiv suhbat o'tkazilib, tuzatish strategiyalari yozib olinadi.

- Differensiallashtirilgan kaligrafik mashqlar: harflar shakli murakkabligiga qarab to'rt modulga ajratildi (asosiy to'g'ri chiziqlar, qiya chiziqlar, dumaloq harflar, kompozit shakllar); har bir modulda grafomotor mashqlar bosqichma-bosqich murakkablashtirildi.

- Multimodal prezentatsiyalar: planshet va interaktiv doskalarda animatsiyalangan harf trayektoriyasi, audial ritm signali va kinestetik iz (stylus izlari) bir vaqtda namoyish qilindi. Bunda sinestetik qo'zg'alish orqali vizual, eshitish va motor xotira sinxron faollashtirildi.

Bundan tashqari, o'quvchilarga qisqa refleksiv kundaliklar (5×10 sm kartochka) tarqatilib, har mashg'ulotdan so'ng "Bugun menga eng qiyin bo'lgan harf...", "Men xato qilgan joyni qanday tuzatdim..." kabi ikki jumla yozish topshirildi. Ushbu kundaliklar o'z-o'zini nazorat qilish hamda yozuv jarayonini ongli kuzatishni rag'batlantirdi.

O'n ikki haftalik sikl yakunida nazorat sinovlarida imlo xatolari o'rtacha 8,8 taga (38 % kamayish; $t(155)=5,21$; $p<0,01$), husnixat legibilitet indeksi 76 % ga (42 % o'sish; $t(155)=4,87$; $p<0,01$) yetdi. Kuzatuvchi ekspertlar (ikkinchi tomon o'qituvchilar) 50 ta tasodifiy tanlangan daftar sahifasida "xonada ko'rgan zahoti o'qish mumkin" degan sifat belgisini dastlabki 31 % dan 67 % gacha ko'tarilishini qayd etdi. O'quvchilar o'zaro baham ko'rgan refleksiyalarda grafemik tayanch chiziqlarni to'g'ri tanlash va so'zlar orasini teng saqlash eng muhim strategiyalar sifatida ko'rsatilgan.

Ma'lumotlarni yanada chuqur tahlil qilish uchun har bir o'quvchining dastlabki va yakuniy ko'rsatkichlaridagi farqlar regresion modelga qo'yildi. Natijada o'quvchining dastlabki fonologik xotira balidan tashqari ($\beta=0,28$; $p<0,05$) uyg'unlashtirilgan metodika samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan boshqa individual omillar aniqlanmadi. Bu esa paketning turli tayyorgarlik darajasiga ega bolalar uchun ham birdek qulay ekanini ko'rsatadi.

Xulosa va tavsiyalar: Olingan natijalar bosqichma-bosqich murakkablashuvchi, multimodal va refleksiv xususiyatga ega integratsiyalashgan metodika boshlang'ich sinf o'quvchilarida imlo va husnixat malakalarini parallel va barqaror rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanini tasdiqladi. Grafik diktantlar fonologik-grafik konversiyani mustahkamladi; differensiallashtirilgan kaligrafik mashqlar grafomotor avtomatizmlarni rivojlantirdi; multimodal ko'rgazmali vositalar esa vizual-kinestetik xotirani faollashtirdi. Refleksiv kundaliklar metakognitiv nazoratni oshirib, xato ustida ongli ishlash madaniyatini shakllantirdi.

Tavsiya etiladi:

- 1–4-sinflar yozuv rejasiga haftasiga kamida ikki marta grafik diktant kiritish va unda harf strukturasini ritmik talaffuz bilan bog'lash;

- dars davomida kamida bir marta animatsiyalangan harf trayektoriyasini real vaqt rejimida ko'rsatish va o'quvchilarni stylus yoki barmoq bilan davom ettirishga undash;
- husnixatni baholash mezonlarini (shakl aniqligi, harf balandligi, qiya burchak, interval tengligi) o'qituvchi-o'quvchi-ota-ona uchun yagona reyting jadvaliga aylantirib, har chorak boshida birga muhokama qilish;
- yozuv jarayonini refleksiv kundalik orqali kuzatib borish va o'quvchilarga o'z tuzatish strategiyalarini og'zaki prezentatsiya qilish imkoniyatini yaratish;
- mahalliy metodik markazlar qoshida husnixat bo'yicha qisqa onlayn-kurslarni tashkil etib, raqamli planshetlardan samarali foydalanish ko'nikmalarini o'qituvchilarga o'rgatish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Qodirov A. Boshlang'ich ta'limda imlo xatolarini tahlil qilish metodikasi. – Toshkent: TDPU, 2019.
2. Graham L., Harris K. Writing Better: Effective Strategies for Teaching Students with Learning Difficulties. – New York: Guilford Press, 2020.
3. Imanov D., Abdullaeva S. Boshlang'ich sinflarda chiroyli yozuvni tashkil etishning psixomotor asoslari. // "Ta'lim va innovatsiya", 2022, №4.
4. McMaster S., Espin C. Comprehensive Assessment of Writing Strategies. – Minneapolis: U Minnesota Press, 2021.
5. Самарский И.А. Методика обучения каллиграфии в начальной школе. – М.: Просвещение, 2021.
6. Nurullaeva M. Boshlang'ich sinf darslarida multimodal ta'lim vositalaridan foydalanish. // "O'zbek pedagogik axborotnomasi", 2023, №2.
7. Snowling M., Hulme C. The Science of Reading: A Handbook. – Oxford: Blackwell, 2021.
8. Zahidov R. Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning yozma nutqini rivojlantirish. – Samarqand: "Zarafshon", 2024.
9. Collis J. Handwriting Automaticity and Literacy Development. – London: Routledge, 2022.
10. Karimova F. Differensiallashtirilgan kaligrafik mashqlar: uslubiy tavsiyalar. – Buxoro: BDMU nashriyoti, 2024.

Dauletmuratova Eliza Allambergenovna,
Innovatsion texnologiyalar universiteti,
Pedagogika va psixologiya kafedrası katta o'qituvchisi

**DEVIANT XULQ-ATVORLI O'SMIRLAR IJODIY FIKRLASH JARAYONINI
TAKOMILLASHTIRISH MASALASINI PSIXOLOGIK TADQIQOTLARDA
O'RGANILISHI**

Annotatsiya. Mazkur maqolada deviant xulq-atvorli o'smirlarning ijodiy fikrlash jarayonini takomillashtirish muammosi psixologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Ijodiy fikrlashning shaxs rivojlanishidagi o'rni, deviant xatti-harakatlarning psixologik sabablari va ularni korreksiya qilishda ijodiy yondashuvlarning ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, psixologik tadqiqotlar asosida deviant xulqli o'smirlar bilan ishlashda qo'llanilishi mumkin bo'lgan metod va texnologiyalar tahlil qilinadi. Maqolada bu yo'nalishda olib borilgan ilmiy izlanishlar, tajribaviy natijalar va amaliy tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Deviant xulq-atvor, o'smirlar, ijodiy fikrlash, psixologik tadqiqot, psixokorreksiya, shaxs rivojlanishi, innovatsion metodlar.

Аннотация. В данной статье с психологической точки зрения анализируется проблема совершенствования процесса творческого мышления подростков с девиантным поведением. Освещается роль творческого мышления в развитии личности, рассматриваются психологические причины девиантного поведения и значение творческих подходов в их коррекции. Также на основе психологических исследований анализируются методы и технологии, которые могут быть применены при работе с подростками с девиантным поведением. В статье представлены научные изыскания, проведенные в этом направлении, экспериментальные результаты и практические рекомендации.

Ключевые слова: Девиантное поведение, подростки, творческое мышление, психологическое исследование, психокоррекция, развитие личности, инновационные методы.

Abstract. This article analyzes the problem of enhancing the creative thinking process in adolescents with deviant behavior from a psychological perspective. It highlights the role of creative thinking in personality development, explores the psychological causes of deviant behavior, and emphasizes the importance of creative approaches in correcting such behavior. Additionally, based on psychological research, the article examines methods and techniques that can be applied when working with adolescents exhibiting deviant behavior. The paper presents scientific studies, experimental findings, and practical recommendations in this field.

Keywords: Deviant behavior, adolescents, creative thinking, psychological research, psychocorrection, personality development, innovative methods.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda o'smirlar tarbiyasi, ularning ijtimoiy moslashuvi va psixologik salomatligi muhim muammolardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Ayniqsa, deviant xulq-atvor (ya'ni, me'yorlardan chetga chiqqan, ijtimoiy noqulay, salbiy harakatlar) ko'rsatadigan o'smirlar sonining ortib borishi bu masalani chuqur psixologik tahlil etishni taqozo qilmoqda. Bunday yoshlar nafaqat o'zlariga, balki atrofdagi muhitga ham xavf tug'diradi, ularning ijtimoiy-psixologik moslashuvi, ta'limga munosabati va shaxsiy rivojlanish jarayonlari izdan chiqadi.

Shu nuqtai nazardan, deviant xulq-atvorli o'smirlar bilan ishlashda ularning ijobiy ichki resurslarini, ayniqsa ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish psixologik yondashuvlarning markaziy yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. Chunki ijodiy fikrlash – muammoli vaziyatlarda noodatiy yechim topish, ijobiy yo'nalishda fikrlay olish, ichki salohiyatni ochishga xizmat qiladigan muhim psixik jarayondir. Bu ko'nikma orqali o'smir o'z xatti-harakatlarini nazorat qilishga, hayotda ijobiy motivatsiyani shakllantirishga, ijtimoiy rollarini to'g'ri anglashga intiladi.

So'nggi yillarda psixologiya sohasida ijodiy fikrlash va deviant xulq-atvor o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlash, bu jarayonga psixokorreksion yondashuvlar orqali ijobiy ta'sir ko'rsatish masalalari dolzarb tadqiqot mavzularidan biriga aylangan. Ayniqsa, bu yo'nalishda xalqaro tajriba

hamda mahalliy sharoitga mos yondashuvlarni o'rganish, ularni amaliyotga tatbiq etish, o'smirlarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga yordam beruvchi psixologik metodikalarni ishlab chiqish zarurati mavjud.

Shu sababli, deviant xulq-atvorli o'smirlar ijodiy fikrlash jarayonini takomillashtirish masalasini psixologik nuqtai nazardan chuqur o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega bo'lib, bu boradagi ilmiy tadqiqotlar tizimli va kompleks yondashuvni talab etadi.

Bunday o'smirlarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish ularning ichki dunyosini ochishga yordam beradi, bu orqali ular o'z hissiy holatlarini ifoda etish va boshqarish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Psixologik tadqiqotlar bunday o'smirlarni ijodiy faoliyatga jalb qilish ularning o'ziga bo'lgan ishonchini tiklash va ichki konfliktlarni hal qilishda samarali vosita ekanligini ko'rsatadi. Shuningdek, ijodiy fikrlash jarayonlari o'smirlarni ijtimoiy me'yorlarga moslashuvchanroq qilish, ularning hissiy barqarorligini oshirish va ijtimoiy muammolarni hal qilish qobiliyatini kuchaytirishga yordam beradi. Deviant o'smirlarning ijodiy faoliyat bilan shug'ullanishlari ularning negativ xatti-harakatlarini ijtimoiy jihatdan qabul qilinadigan faoliyatlarga yo'naltirish imkonini beradi. Shu bilan birga, ijodiylik orqali ular o'zlarini erkin va tanqidiy ifoda qilishni o'rganadilar, bu esa o'z-o'zini anglash va shaxsiy mas'uliyatni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Chet el psixologiyasida ijodiy salohiyat azaldan intellektual rivojlanish darajasi bilan bog'liq bo'lib, u uning asosi bo'lgan va bundan tashqari, ijodiylik bevosita aqliy qobiliyatlarning rivojlanish darajasiga bog'liq bo'lgan: D.Veksler, R.Vaysberg, G.Ayzenk, T.Tardif tadqiqotlarida aql qanchalik baland bo'lsa, ijodiylik shunchalik yuqori bo'ladi degan ilmiy xulosalarni ko'rish mumkin [1].

Tadqiqotchi D.J.Mayer ijodiylik va aql o'rtasidagi farqga birinchilardan bo'lib e'tibor qaratgan va intellektual va ijodiy qobiliyatlarning ma'lum bir konglomeratini anglatadigan "ijodiy aql" tushunchasini ilmiy istemolga olib kirgan tadqiqotchi hisoblanadi [2].

Shunday qilib, "ijodiylik" tushunchasi psixologik bilimlar kontekstida yangi, o'ziga xos g'oyalarni shakllantirish, muammoli masalalarni hal qilishning g'ayritabiiy usullarini topish qobiliyati sifatida faqatgina 50-yillarning boshlarida ma'no kasb eta boshladi va shu vaqtgacha "e'tirozsiz" "aql" egallab turgan inson ijodining vakolatxonasidagi markaziy o'rin bilan baxslasha boshladi. Mazur yo'nalishdagi tadqiqotlar G'arbiy Yevropa va Amerika psixologlari M.Vertgeymer, D.Gilford, K.Dunker, V.Louenfeld, V.Keller, K.Koffka, N.Mayer, L.Sekey, P.Torrens kabilarning "samarali fikrlash muammolari" sohasidagi izlanishlari bilan izohlash mumkin [3].

Yuqoridagi baxsli tadqiqotlar nazariy jihatdan "intellekt" va "ijodiylik" tushunchalarining yakuniy ajralishiga olib keldi va keyinchalik tadqiqotchi A.I.Savenkov va ularning printsiplari yangi asoslarga qo'shilishi mazkur yo'nalishdagi tadqiqotlarni yanada ilmiyroq aks etishiga xizmat qildi [6].

Shunday qilib, mazkur yo'nalishga daxldor tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, ijodiylik tadqiqotlarida "psixometrik inqilob" 1960 yillarning boshlarida boshlandi va hali-xanuzgacha ma'lum bir baxslik qarashlari davom etmoqdi. Ijodiy salohiyatni o'rganishda "psixometrik" yondashuv asoschilari J.Gilford va E.P.Torrens mazkur yo'nalishda nisbatan samarali izlanishlar olib bordi [5].

Bizning fikrimizcha, deviant xulq-atvorli o'smirlarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish ularning ijtimoiy moslashuvini yaxshilashda muhim rol o'ynaydi. Ijodiylik o'smirlarni muammolarni yangi yo'llar bilan hal qilishga o'rgatadi. Bu jarayon ularning ichki dunyosini chuqurroq anglashga imkon yaratadi. Deviant o'smirlar ko'pincha o'z fikrlarini ochiq aytishga qiynalishadi, ijodiy faoliyat esa bu qobiliyatni rivojlantirishga yordam beradi. Shu orqali ularning o'ziga bo'lgan ishonchi oshadi va yangi imkoniyatlar paydo bo'ladi. Ijodiy jarayonlarda ishtirok etish orqali o'smirlar o'z hissiyotlarini konstruktiv tarzda ifodalay oladilar. Bu esa ularning hissiy barqarorligini oshiradi va ijtimoiy normaga moslashishga yordam beradi. Natijada, ijodiylik deviant xulq-atvorni ijtimoiy jihatdan maqbul bo'lgan yo'nalishga burishga xizmat qiladi.

Yuqorida keltirilgan yondashuvlarning bir tomonlarini yengib chiqishga imkon beradigan yo'nalish Dj.Renzulli, Dj.Feldxyuzena, A.Tannenbauma, R.J.Sternberga, S.Kashtan, D.Sisk, K.Xeller va boshqalarning asarlari bilan ifodalanadi. Ushbu yo'nalishni sintetik deb atash mumkin, chunki ijodiylik ko'p o'lchovli hodisa, intellektual va intellektual bo'lmagan (shaxsiy, ijtimoiy) omillarning kombinatsiyasi sifatida qaraladi.

Agar biz D.B.Bogoyavlenskaya va A.M.Matyushkin asarlariga tayanadigan bo'lsak, ijodiylikdan tashqariga chiqishning bir turi (vaziyat yoki mavjud bilimlarning mavjudligi) deb ta'riflanishi mumkin, demak, ijodiylik chuqur xususiyat sifatida asl nusxada namoyon bo'ladigan xususiyatdir[7].

Bizning fikrimizcha, deviant xulq-atvorli o'smirlarning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rag'batlantirish orqali ularning salbiy xulq-atvorini ijobiy tomonga yo'naltirish mumkin. Ijodiy jarayonlar o'smirlarni yangi va noan'anaviy fikrlashga undaydi. Bu ularga ijtimoiy me'yorlardan chetda bo'lmasdan, o'z qobiliyatlarini namoyon etish imkonini beradi. Ijodiy faoliyatda erkinlik va tanqidiy fikrlash o'smirlarning ichki dunyosini boyitishga yordam beradi. Shu bilan birga, ular o'zlarini ifoda qilish uchun konstruktiv yo'llarni izlay boshlaydilar. Bu jarayon ularga o'z xatti-harakatlarini nazorat qilishda yordam beradi. O'smirlar ijodiy faoliyat bilan shug'ullanganda ularning o'ziga bo'lgan hurmati oshadi. Shuningdek, ijodkorlik orqali ularning o'ziga xoslik va mustaqil fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi. Natijada, deviant xulq-atvorli o'smirlar jamiyatda o'z o'rnini topishga muvaffaq bo'lishadi.

Bu kabi masalalarda bir qator mahalliy psixolog va pedagog olimlar ishlarida turli xil destruktiv g'oya, Deviant xulq-atvor masalasi o'rganilgan va biz ularni aksariyatini o'zimiz tadqiqotimiz doirasida tuhlili qildik va mavzuimizga daxldorlarini dissertatsiyada tizimlashtirdik.

Tadqiqotchi F.Ravshanovning tadqiqotlarida ham shaxsni Deviant axborotlardan asrashning pedagogik, falsafiy jihatlarini yoritilgan [8]. Tadqiqotchi Z.Qosimovning tadqiqotlarida talaba yoshlarni Deviant g'oyalarga qarshi tayyorlashda o'ziga xos pedagogik usul va vositalar ishlab chiqiladi [9].

Yana bir pedagog olimi Sh.Akramovning tadqiqotlarida ham yoshlarni Deviant xurujlardan asrashning, ularda himoya va qarshi kurash tizimini pedagogik tamoyillari ishlab chiqilganligini ko'rish mumkin [10].

Bizning fikrimizcha, deviant xulq-atvorli o'smirlarning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish, ularning shaxsiy o'sishi uchun muhim omildir. Ijodiy jarayonlar ularga muammolarni hal qilishning yangi va samarali yo'llarini topishga yordam beradi. Bu jarayon o'smirlarning tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini ham kuchaytiradi. Ular o'z his-tuyg'ularini ijodiy faoliyat orqali erkin ifodalash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Shu bilan birga, ijodiylik ularning ijtimoiy ko'nikmalarini boyitadi va o'z-o'zini anglashga yordam beradi. O'smirlar ijodiy faoliyatda ishtirok etish orqali o'z imkoniyatlarini to'g'ri baholashni o'rganadilar. Bu ularning ijtimoiy moslashuvchanligini oshiradi va ichki barqarorlikni mustahkamlaydi. Ijodiylik o'smirlarni ijtimoiy jihatdan maqbul shaxs sifatida shakllantirishga katta yordam beradi. Ular o'zlarining xulq-atvorini nazorat qilish va o'z qobiliyatlarini to'g'ri yo'naltirishni o'rganadilar. Natijada, deviant o'smirlar jamiyatda muvaffaqiyatli va ijtimoiy faol shaxs bo'lib yetishadilar.

Tadqiqotchi M.Abdujabborovning ishlarida yoshlarni har xil Deviant axborotlardan himoya qilish xususiyatiga ega bo'lgan mafkuraviy profilaktika ishlari usul va vositalari ishlab chiqilgan [11].

Bizning fikrimizcha, ijodiy fikrlash deviant o'smirlarning ichki ziddiyatlarini hal qilishga yordam beradi. Ular o'z hissiyotlarini erkin va konstruktiv tarzda ifoda eta oladilar. Bu esa ularning stress va tashvishlarini kamaytirishga imkon yaratadi. Ijodiy faoliyat ularga o'zlarini ijtimoiy me'yorlarga moslashtirish va yangi yondashuvlarni ishlab chiqish imkoniyatini beradi. O'smirlar ijodiy faoliyat davomida o'z qobiliyatlarini kengaytiradilar va o'zlariga ishonch hosil qilishadi. Shu bilan birga, ijodiy jarayonlar ularning o'z-o'zini boshqarish qobiliyatlarini oshiradi. Bu ularga deviant xulq-atvorini tark etishga va ijtimoiy jihatdan qabul qilinadigan yo'nalishga yo'naltirishga yordam beradi. O'smirlar ijodiylik orqali o'zlarining muammolariga yangicha nazar

bilan qarashni o'rganadilar. Natijada, ular o'z hayotlarida barqarorlikka erishib, ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlaydilar.

S.Otamuratovning izlanishlarida Deviant g'oyalardan biri bo'lgan "ommaviy madaniyat"ning ijobiy va salbiy oqibatlari, milliy o'zlikni anglash, milliy birlik tuyg'ularining o'ziga xos jihatlarini, milliylik, milliy xarakter, milliy mafkuraning g'oyaviy-nazariy tizimi, milliy ma'naviyatimizning ildizlari, unga tahdidlar (o'tmishdagi, bugungi tahdidlarni) atroflicha o'rganilgan [12].

Tadqiqotchi M.Yuldashevaning "Hozirgi davrda mafkuraviy tahdidlar namoyon bo'lishining xususiyatlari va ularning oldini olish yo'llari" nomli tadqiqotlarida Deviant axborotlarni salbiy oqibatlari hamda ularning oldini olish yo'llari kabi xususiyatlari ochib berishga harakat qilingan, mazkur tadqiqot doirasida "Deviant axbort" tushunchalari mazmuni, Deviant axbort va mafkuraviy tahdidlarning tarixiy o'zgaruvchan xarakteri, hozirgi davrda Deviant axbortlarning o'ziga xos xususiyatlari va ularning oldini olishda milliy g'oyaning o'rni, yoshlar Deviant axbortlar ob'yektiga aylanish sharoitida mafkuraviy immunitetni shakllantirish, oila qadriyatlarga e'tiborsizlik, mahalla va ta'lim-tarbiya tizimida mafkuraviy tahdidlarning oldini olish muammolari, ommaviy axborot vositalari va g'oyaviy tarbiyaning ustuvor yo'nalishlari asosida yoritib beradi.

Tadqiqotchi Sh.G'oyibnazarov o'zining "Ommaviy madaniyat", "Xalqaro terrorizm: ildizi, omillari va manbai" kabi tadqiqotlarida destruktiv axborotlardan biri bo'lgan "Ommaviy madaniyat"ning insoniyat tamadduniga salbiy ta'siri, insonlarda axloqsizlik, zo'ravonlik, xudbinlik, vatansizlik, hayotga yengil-yelpi qarash kabi g'oyalar, millatimiz uchun yot madaniyatlar, vayronkor g'oya va buzg'unchi mafkuralarning salbiy oqibatlari tahlil qilingan.

Bizning fikrimizcha, deviant xulq-atvorli o'smirlarning ijodiy fikrlashini rag'batlantirish orqali ularda tanqidiy yondashuvni rivojlantirish mumkin. Ijodiy jarayonlar ularga muammolarni chuqurroq tahlil qilish va yangi yechimlar topish qobiliyatini beradi. Tanqidiy fikrlash orqali o'smirlar o'z xatti-harakatlarini tahlil qilib, ularni to'g'ri yo'naltirishni o'rganadilar. Bu jarayon ularga o'z xatolarini anglash va ularni tuzatishga imkon beradi. Shu bilan birga, ijodiylik ularga yangilik yaratish va o'z imkoniyatlarini kengaytirish qobiliyatini beradi. O'smirlar ijodiy fikrlash orqali yangi g'oyalar ishlab chiqish va ularni amaliyotda qo'llashni o'rganadilar. Tanqidiy fikrlash va ijodkorlik birgalikda o'smirlarning intellektual rivojlanishiga katta hissa qo'shadi. Ular o'zlariga ishonchni tiklash va ijtimoiy normaga moslashuvchanlikni rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'lalilar. Natijada, ijodiylik ularga shaxsiy va ijtimoiy muvaffaqiyatga erishish imkonini beradi.

Xulosa. Deviant xulq-atvorli o'smirlarning ijodiy fikrlash jarayonini takomillashtirish muammosining ilmiy-nazariy tahlili shuni ko'rsatadiki, ijodiylik o'smirlarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Deviant xulq-atvor ko'pincha ijtimoiy me'yorlardan chetga chiqish bilan tavsiflanadi, lekin bunday o'smirlarni ijodiy faoliyatga yo'naltirish orqali ularning salbiy xulq-atvorini konstruktiv yo'nalishga o'zgartirish mumkin.

Ijodiy fikrlash o'smirlarni yangicha yondashuvlar va echimlar topishga undaydi, bu esa ularning shaxsiy muammolarini hal qilishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, ijodiy jarayonlar orqali o'smirlarning o'zlariga bo'lgan ishonchi ortadi, tanqidiy fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi va ijtimoiy moslashuvchanlik yaxshilanadi.

Psixologik jihatdan, ijodiylik o'smirlarning ichki ziddiyatlarini yengishda va hissiy barqarorlikni saqlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ijodiy faoliyat orqali o'smirlar o'z his-tuyg'ularini konstruktiv tarzda ifoda eta oladilar, bu esa ularning ichki muvozanatini tiklashga yordam beradi.

Ijodiylik ularni mas'uliyatli, ijtimoiy jihatdan faol va barqaror shaxslar sifatida shakllanishiga zamin yaratadi. Xulosa qilib aytganda, deviant o'smirlarning ijodiy fikrlash jarayonini rivojlantirish ularni jamiyatda ijtimoiy jihatdan maqbul shaxs sifatida shakllantirishda va kelgusida muvaffaqiyatli hayot kechirishiga yordam beradigan muhim vositadir.

Shu bilan birga, ijodiy fikrlash ularga mas'uliyatli va mustaqil qarorlar qabul qilish qobiliyatini oshiradi. O'smirlar ijodiy jarayonlarda qatnashish orqali o'z maqsadlarini aniq

belgilashni va ularga erishish uchun zarur bo'lgan qadamlarni ishlab chiqishni o'rganadilar. Ijodiy faoliyat ularni jamiyatda muvaffaqiyatli shaxs sifatida shakllantirishda yordam beradi. Ular o'z salohiyatini to'liq namoyon etishga va jamiyatda o'z o'rnini topishga muvaffaq bo'ladilar. Natijada, deviant o'smirlar kelajakda ijtimoiy jihatdan muvaffaqiyatli va barqaror shaxslar sifatida rivojlanadi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

1. Айзенк Г.Ю. Понятие и определение интеллекта// Вопросы психологии. – М.: 2009, – № 1. – С. 111-129.
2. Mayer J.D., Salovey P., Caruso D.R. Mayer–Salovey–Caruso Emotional Intelligence/ Test (MSCEIT) user's manual. – Toronto: MHS Publishers, 2002, – 93 p.
3. Guilford J .P., Christensen P.R. The one -way relation between creative potential and JQ. Journal of Creative Behaviour. Buffalo (N.-Y.) 2019. Vol. 7. No 4. P. 247-252.
4. Богоявленская Д.Б. «Субъект деятельности» в проблематике творчества //Вопросы психологии. - 1999. - №2. - С. 35-41.
5. Guilford J.P. A Psychometric Approach to Creativity, Mimeographed, University of Southern California, Mar., 2012. // Guilford J.P. The structure of intelligence// Psychol. Bull. 2017. N 53. P. 267-293.
6. Савенков А.И. Детская одаренность: развитие средствами искусства. - М.: Педагогическое общество России, 2017. - 220 с.
7. Богоявленская Д.Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества. - Ростов-на-Дону, 1983. -173 с.
8. Ravshanov F. "Ma'naviy va g'oyaviy taraqqiyotiga tahdidlar" Respublika milliy g'oya va mafkura ilmiy-amaliy markazi. T.:2010, – B.19,22.
9. Qosimov U.A. "Komil insonning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari": p.f.n. .diss. avtoref. – T.: 2004, - 132 b.
10. Akramova Sh. "Yoshlarda mafkuraviy immunitetni shakllantirish" "Muharrir" nashriyoti T.: 2012,-126 b.
11. Abdujabborova M.L. O'smirlar orasida mafkuraviy profilaktika ishlarining ijtimoiy-pedagogik asoslari" PhD., dis. autf. T: OPFITI, 2007, - B.22.
12. Otamuratov S. "Globallashuv va milliy ma'naviy xavfsizlik". T.: "O'zbekiston" nash. 2013, - 456 b.

Sabirova Sarbinaz Tursinbaevna,
Innovatsion texnologiyalar universiteti,
Pedagogika va psixologiya kafedrasi assistent o'qituvchisi

TALABALAR O'QUV FAOLIYATIDA HISSIY ZO'RIQISHLAR PSIXOLOGIK MUOMMO SIFATIDA

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarining o'quv faoliyati davomida yuzaga keladigan hissiy zo'riqishlar (stress, bezovtalik, xavotir) psixologik muammo sifatida tahlil qilinadi. Hissiy zo'riqishlarning kelib chiqish sabablari, ularning o'quv motivatsiyasi va akademik samaradorlikka ta'siri ochib beriladi. Shuningdek, zo'riqishni kamaytirish va emotsional barqarorlikni ta'minlash bo'yicha psixologik yondashuvlar, texnikalar va trening dasturlari haqida fikr yuritiladi. Tadqiqotlar natijasida talabalarga yo'naltirilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Maqola oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va talabalarining psixologik salomatligini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Talabalar, o'quv faoliyati, hissiy zo'riqish, stress, xavotir, psixologik muammo, emotsional barqarorlik, psixologik yondashuvlar.

Аннотация. В данной статье анализируется эмоциональное напряжение (стресс, беспокойство, тревога), возникающее в процессе учебной деятельности студентов, как психологическая проблема. Раскрываются причины возникновения эмоционального напряжения, его влияние на учебную мотивацию и академическую успеваемость. Также рассматриваются психологические подходы, техники и тренинговые программы для снижения напряжения и обеспечения эмоциональной стабильности. В результате исследования разработаны практические рекомендации, ориентированные на студентов. Статья направлена на повышение качества образования в высших учебных заведениях и поддержку психологического здоровья студентов.

Ключевые слова: Студенты, учебная деятельность, эмоциональное напряжение, стресс, тревога, психологическая проблема, эмоциональная устойчивость, психологические подходы.

Abstract. This article analyzes emotional stress (stress, anxiety, worry) that arises during students' learning activities as a psychological problem. The causes of emotional stress and its influence on learning motivation and academic performance are explored. Additionally, psychological approaches, techniques, and training programs to reduce stress and ensure emotional stability are discussed. Based on research findings, practical recommendations for students have been developed. The article aims to improve the quality of education in higher educational institutions and support the psychological well-being of students.

Keywords: Students, learning activity, emotional stress, stress, anxiety, psychological problem, emotional stability, psychological approaches.

Kirish. O'zbekiston Respublikasida yoshlarning bilim olishlari va dunyoqarashlarini qat'iy maqsadli, izchil, tizimli, uzviy tashkil etish, ularni jamiyatning faol a'zosi sifatida faoliyat ko'rsatishlariga erishish, eng avvalo, mazkur masalaning dolzarb pedagogik-psixologik muammo sifatida keng ko'lamliligi va chuqur tadqiq etilishini taqozo etadi. Yoshlarning ijtimoiy voqelik hodisalariga to'g'ri baho bera olishlari, ijtimoiy o'zgarishlar xususida shaxsiy fikrga ega bo'lishlari ma'lum darajada ularning bilim, ko'nikma va malakalarni egallashlarini talab etadi.

Hozirgi zamon oliy ta'lim tizimida talabalarining psixologik holatini mustahkamlash, ularning o'quv faoliyatidagi muvaffaqiyati va shaxsiy rivojlanishini ta'minlash muhim ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyat kasb etmoqda. Talabalar katta hajmdagi axborotni o'zlashtirish, imtihonlarga tayyorgarlik ko'rish, vaqtni boshqarish, oilaviy va shaxsiy muammolarni hal etish kabi ko'plab bosim omillari bilan to'qnash keladilar. Bu esa hissiy zo'riqish, stress, xavotir va boshqa psixologik holatlarning kuchayishiga olib keladi.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan ko'plab talabalar o'z vaqtida psixologik yordam olmagani tufayli o'quv motivatsiyasi pasayadi, o'ziga ishonch

yo'qoladi va hatto ta'limdan voz kechish hollari ham kuzatiladi. Shu bois, talabalarning hissiy holatini chuqur o'rganish, ularni yuzaga keltiruvchi omillarni aniqlash va stressni boshqarishga doir samarali psixologik usullarni ishlab chiqish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, u nafaqat talabaning individual salohiyatini ochib berish, balki butun ta'lim tizimida samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi. Ushbu masala bo'yicha ilmiy-psixologik tadqiqotlar olib borish talabalarning sog'lom psixik rivojlanishini ta'minlash, o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish va hissiy barqarorlikka erishish imkonini beradi.

Shaxsning barcha faoliyat turlari kabi o'quv faoliyati ham o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, u kishining bilish jarayonlari, individual xususiyatlariga alohida talablar qo'yadi. Bu faoliyatga munosabat shaklida u yoki bu psixik holatlar paydo bo'ladi. Ta'lim jarayonida vujudga keladigan psixik holatlar doimo bir xil sifat va davomiylikka ega bo'lavermaydi. Ijobiy kechinmalar faoliyat samaradorligiga ta'sir etib, uni yanada qiziqarli bo'lishini ta'minlash, salbiy his-tuyg'ular o'quv faoliyati samaradorligini tushirib yuborishi ham mumkin. Bir necha ob'yektiv, sub'yektiv sabablar ta'lim jarayonida o'ziga xos hissiy zo'riqishlarni vujudga kelishiga turtki bo'lib hisoblanadi. Psixologik va biologik omillarning birligi psixik holatlarni baholashning ob'yektivligi tamoyiliga asoslanib, psixik holatlarni o'rganish ikki yo'nalishda amalga oshiriladi: funksional va emotsional holatlarni o'rganish.

Insonning funksional holati mazmuni va uning tasnifi haqida so'z borganda, albatta, stress bilan bog'liq muammolarga duch kelmaslikning iloji yo'q. Biroq turli hayotiy vaziyatlarda namoyon bo'luvchi insonning turfa xil xulq-atvorini o'rganish borasidagi tadqiqotlardan olingan bu mavhum atama «stress» va «funksional holat» tushunchalarining o'zaro aloqadorligini ochishga imkon bermaydi. Shu bilan birga, o'tkazilgan ko'plab tabiiy va eksperimental tadqiqotlar natijasida ekstremal omillar ta'sirida inson holatida yuz beruvchi o'zgarishlarga oid juda ko'p va qiziqarli ma'lumotlar ham to'plangan. Bunday holatlarni bir guruhga birlashtira olishi mumkin bo'lgan mezon javob reaksiyalarining paydo bo'lishi va shakllanishi borasidagi umumiy qonuniyatlar borligini tasdiqlaydi.

Stress-og'ir, mushkul yoki murakkab sharoitlarda yuzaga keluvchi psixikaning zo'riqishidir. Stressning vujudga kelish sabablari quyidagicha: inson shug'ullanadigan faoliyatning turi, mazmuni, mavjud shart-sharoitlar, faoliyatning tashkiliy qismi va ekstremal omillar, shuningdek, tashqi muhit insonning bor imkoniyatlaridan ortig'ini talab qilishi. Masalan, xizmat faoliyatida talabning ko'payishi ham kuchli stressor hisoblanadi.

Stressning yuzaga kelish sabablari ilmiy nuqtai nazardan turlicha izohlanadi. Jumladan, eng mashhur qarash sifatida G.Selyening stress nazariyasini olish mumkin. Unga ko'ra, dunyodagi jamiki biologik mavjudotlar muhim mexanizm-muvozanatni ta'minlovchi qurilmaga ega. Ichki va tashqi stressorlarning kuchli hamda davomiy ta'sirlari muvozanatning buzilishiga olib keladi. Organizm ushbu vaziyatda o'zining yuqori darajadagi himoya moslashuv reaksiyasini namoyon qiladi. Qo'zg'alish yordamida organizm tashqi ta'sirga moslashishga urinadi. Aynan shu ta'sir stress holati hisoblanadi. Ta'sir yo'qolmasa, stress kuchayadi, rivojlanadi va organizmda bir qancha o'zgarishlarga olib keladi. Xavotirlikning turg'unligi hamda davomiyligi inson xatti-harakatida quyidagi holatlarni keltirib chiqaradi:

- ishtahaning buzilishi;
- uyqusizlik;
- xatti-harakatlardagi sustlik.

Bunday fiziologik buzilishlarning davomiyligi insonda stressni paydo qiladi. Organizm esa o'zini himoyalashga, ta'sirni so'ndirishga harakat qiladi. Ammo, ma'lumki, organizmning kuchi cheksiz emas va jiddiy stress vaziyati vujudga kelganda, inson buni ko'tara olmaydi. Natijada turli xastaliklar paydo bo'ladi, stress o'ta kuchli bo'lganda, o'lim holati ham kuzatiladi.

Stressning fiziologik, psixologik, shaxsiy hamda tibbiy belgilari mavjud bo'lib, ularning istalgan turi doimo hissiy qo'zg'alish bilan birgalikda kechadi. Stress holatining belgilarini mutaxassislar quyidagicha ajratilgan:

- fiziologik belgilar: yurak o'rishi va nafas olishning tezlashishi, yuz terisining qizarishi yoki oqarishi, terlash, qon tarkibida adrenalin miqdorining ko'payishi;
- psixologik belgilar: psixologik funksiyalar dinamikasining o'zgarishi, tafakkurning sekinlashuvi, diqqatning bo'linuvchanligi, xotiraning pasayishi, qaror qabul qilish jarayonining sustlashuvi;
- shaxsiy belgilar: irodaning butunlay yo'qolishi, o'zini o'zi nazorat qilishning pasayishi, xulq-atvordagi stereotiplik va sustlik, qo'rquv, xavotirlik, sababsiz bezovtalik, ijodkorlik qobiliyatining yo'qolishi;
- tibbiy belgilar: nevrozning ortishi, hushdan ketish, affektlar, bosh og'rig'i, uyqusizlik.

Stressning namoyon bo'lishi, uning sog'liq va faoliyatga ta'sirini o'rganish shundan dalolat beradiki, har qanday odam o'z hayoti davomida bu holatni bir necha bor boshdan kechiradi. N. X. Rizvining ifodalashicha, « ... stress hamma joyda mavjud, u hayotning soyasidir, kimgadir u yoqadi va u istagan natijaga erishish uchun undan foydalanadi, kimgadir esa yoqmaydi va uning organizmi stressga lozim darajada ta'sir ko'rsatadi».

G. Selye bu haqda shunday fikr bildiradi: «Stress nazariyasi, ilmiy konsepsiya sifatida ko'pgina yaxshi bilimlarni o'zida jamlagan va haligacha yetarlicha aniq tushunchaga ega bo'linmagan shunday bir nazariyadir» Stress haqidagi nazariya dastlab 1936-yilda G. Selye tomonidan taqdim etilgan. O'z izlanishlari natijasini muallif faqat 1950-yildagina chop ettirgan. Uning stress haqidagi birmuncha to'liq va aniq fikrlari keyingi ishlarida o'z aksini topgan.

G. Selye nazariyasida stress fiziologik, kimyoviy va organik omillarga nisbatan bildiriladigan fiziologik reaksiya sifatida qaraladi. Nazariyaning asosiy mazmunidan kelib chiqqan holda, to'rt xil holatni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Barcha biologik organizmlar ichki balans holatini saqlashning tug'ma mexanizmlariga ega. Ichki mutanosiblikni saqlash gomeostazis jarayonini boshqaradi.
2. Stressorlar, ya'ni kuchli tashqi ta'sirlar ichki mutanosiblikning buzilishiga olib keladi. Organizm yoqimli yoki yoqimsizligidan qat'iy nazar, fiziologik qo'zg'alish uchun xos bo'lmagan har qanday stressorni sezadi yoki unga munosabat bildiradi.
3. Stressning rivojlanishi va unga moslashish bir nechta bosqichdan iborat. Bir bosqichdan ikkinchisiga o'tish organizmning rezistentligi, stressor ta'sirining intensivligi va uzoq vaqt ta'sir etishiga bog'liq.
4. Organizm stressning ogohlantiruvchi imkoni mavjud bo'lgan cheklangan moslashuv zahiralarga ega, ularning tugashi yoki kamayib ketishi kasallik va o'limga olib keladi.

Stress haqidagi A. Bodalev tadqiqotida yoritilgan asosiy nazariya va modellar sirasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Genetik nazariya-uning mohiyati shundaki, organizmning stressga qarshilik qilish qobiliyati ayni paytdagi holatga emas, balki oldindan ma'lum bo'lgan himoya strategiyasiga bog'liqdir. Bu boradagi tadqiqotlar inson genotipi va stressga qarshilik qilishning umumiy individual qobiliyatini pasaytirishi mumkin bo'lgan qator fiziologik xususiyatlar o'rtasida bog'lanish o'rnatishga urinishdan iborat bo'lgan.

2. Stressga moyillik modeli- atrof-muhitning tashqi ta'sirlari va tug'ma ichki omillarning o'zaro ta'siriga asoslanadi. Bunda qo'zg'atuvchi omillar va zo'riqish reaksiyasining rivojlanishida kutilmagan kuchli ta'sirlarning o'zaro aloqadorligi bo'lishi mumkin deb hisoblanadi.

3. Psixodinamik model Zigmund Freyd nazariyasidagi fikrlarga asoslangan. U o'z nazariyasida xavotirlik, bezovtalikning vujudga kelishi va namoyon bo'lishining ikki turini tasvirlagan:

- a) ogohlantiruvchi vahima real tashqi xavfga taslim bo'lish sifatida namoyon bo'ladi;

- b) jarohatlovchi xavotirlik ichki, ongsiz manbalarning ta'siri ostida rivojlanadi, bunday turdagi xavotirlikning vujudga kelishiga jinsiy mayl va agressiv instinktlarning tiyib turilishi sabab bo'ladi. Bu holatni ifodalash uchun Z.Freyd «kundalik hayotdagi psixopatiya» atamasini qo'llagan.

4. N.G.Folf modeli-bunda muallif stressga ijtimoiy-psixologik qo'zg'atuvchilarga nisbatan fiziologik reaksiyalar sifatida qaragan va bu reaksiya shaxsning ruhiy tayyorgarligi, individning

xulq-atvor motivlari, vaziyatning aniqlanishi va unga bo'lgan munosabatga bog'liqdir, degan fikrni ilgari so'rgan.

5. Stressning fanlararo modeli-mualliflarning fikricha, stress ayrim yoki ko'pchilik individlarda xavotirlik chaqiruvchi va fiziologik, psixologik va xulq-atvor reaksiyalariga olib keluvchi qo'zg'atuvchi sabablar ta'sirida yuzaga keladi.

Psixologik stress kognitiv nazariyasining ishlab chiqilishi R Lazarusning izlanishlari bilan bog'liq. Bu nazariyada noxush ta'sirga baho berish va stressni bartaraf etishda sub'yektning bilish jarayonlari ham rol o'ynaydi. Ta'sirning «ziyon keltiruvchi» xususiyatga ega bo'lishi uning intensivligi, ahamiyatligi, noaniqlik darajasi va ta'sir etish vaqtlariga bog'liq bo'lib, bular individning ta'sirni bartaraf eta olishiga sarflanadigan ichki zahiralari ham ta'sir ko'rsatadi. Bunday sharoitda individ sub'yektning ichki zahirasi asosan uning psixologik tuzilishining komponentlari va psixologik holati bilan tavsiflanadi.

Psixologik zo'riqishlar organizmning turli funksional tizimlaridagi o'zgarishlarda namoyon bo'lsa, uning jadalligi yoki kuchi kayfiyatning bo'zilishidan tortib, oshqozon yarasi yoki yurak infarktigacha olib kelishi mumkin. Hissiy zo'riqishlarning namoyon bo'lishini turlicha tasniflash mumkin. Biroq psixologiya uchun ularni quyidagicha tasniflash maqsadga muvofiq:

1. Xulq-atvorga xos reaksiyalar.
2. Aqliy faoliyatdagi reaksiyalar.
3. Hissiy sohadagi reaksiyalar.
4. Fiziologik jarayonlardagi o'zgarishlar.

Psixomotorikadagi o'zgarishlar mushaklarning, ayniqsa, yuz va bo'yin mushaklarining haddan ziyod zo'riqishida, qo'llarning titrashida, nafas olish ritmining bo'zilishida, ovoznin titrashi, sensomotor reaksiyalar tezligining pasayishi, nutq buzilishi va boshqalarda namoyon bo'ladi. Yu. V. Shcherbatix tomonidan o'tkazilgan tajribalarda stress va boshqa hissiy zo'riqishlar insonning yozuviga ham ta'sir ko'rsatar ekan. Masalan, yomon kayfiyat ta'sirida xarflar orasidagi masofa kengayib, harflarning eniga kattalashib ketishiga ta'sir etadi. Yaxshi kayfiyatda esa kishining yozuvi mayda harflar bilan, chiroyli holda yoziladi. Kun tartibining bo'zilishi- uyquning qisqarishi, ish vaqtining tungi davrga o'tib qolishi, foydali odatlardan voz kechish, hissiy zo'riqishlarni bartaraf etishning mos keluvchi usullarini topa olmaslikda ko'rinadi. Kasbiy faoliyatdagi o'zgarishlar ish joyidagi odatiy xarakatlarni bajarishdagi xatolarning ko'pligi, vaqtning surunkali tarzda etishmasligi, ish samaradorligining pasayib ketishi, xarakat muvofiqligining bo'zilishi, aniqlikning yo'qolishida kuzatiladi.

Ba'zi mualliflar "hissiy stress" va "hissiy zo'riqish" tushunchalarini farqlamaydilar. Har ikki holat uchun ham mimikadagi o'zgarishlar, harakatlarni bajarishdagi nuqsonlar, nutq talaffuzidagi bo'zilishlar xosdir. Ushbu mualliflar tomonidan keltirilgan vaziyatlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bu yerda klassik tabiatga ega bo'lgan uzoq muddatli stresslar haqida emas, balki qisqa muddatli hissiy zo'riqish haqida boradi. Ular tomonidan stress tarkibiga qam kiruvchi hissiy zo'riqishlar paytida namoyon bo'ladigan xulq-atvor reaksiyalarining quyidagi tasnifi keltiriladi:

- impulsiv shakli-haddan ziyod qo'zg'aluvchanlik, tormozlanish faolligining pasayishi, xato va shoshilinch harakat;

- tormozlovchi shakli-asab tizimi zahirasiining pasayishi hisobiga himoyalovchi tormozlanishning kuchayishi;

- generalizatsiyalovchi shakli - kutilmagan harakatlar.

Ongning doimo hissiy zo'riqishni vujudga keltirgan sabablarini tahlil qilish bilan bandligi, undan chiqish yo'llarini qidirish xotira ko'lamini toraytiradi, zarur materialni qayta esga tushirishni qiyinlashtiradi. Shuningdek, hissiy zo'riqishlar paytida ikkita yarim sharning o'zaro ta'sirining o'zgarishi ham mumkin, ya'ni "emotsional"-o'ng yarim shar "mantiqiy" - chap yarim shardan ustun bo'ladi. Aqliy faoliyatning susayishi stressni vujudga kelishiga ta'sir ko'rsatgan vaziyatdan chiqish yo'llarini topishni qiyinlashtiradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, talabalarning o'quv faoliyatida yuzaga keladigan hissiy zo'riqishlar ularning psixologik barqarorligi, o'zlashtirish darajasi va shaxsiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bu holatlarning paydo bo'lishiga o'quv yuklamasi, vaqt yetishmovchiligi,

ijtimoiy bosim, shaxsiy muammolar va motivatsiya yetishmasligi kabi omillar sabab bo'ladi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, talabalarda stress va xavotir darajasini kamaytirish, emotsional barqarorlikni shakllantirish hamda ijobiy o'quv muhiti yaratish orqali ularning bilim olishga bo'lgan munosabatini yaxshilash mumkin.

Maqolada ko'rib chiqilgan nazariy va amaliy yondashuvlar asosida shuni ta'kidlash mumkinki, hissiy zo'riqishlarni aniqlash, oldini olish va yengib o'tish bo'yicha samarali psixologik yordam tizimini yo'lga qo'yish – bugungi ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biridir. Bu esa nafaqat talabaning individual muvaffaqiyati, balki jamiyatning intellektual salohiyati uchun ham asosiy omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o'qituvchisi psixologiya. T., 1998
2. Sherbakov A.I. Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiyadan praktikum. Toshkent - 1991
3. G'oziev e. Psixologiya. T., -O'qituvchi, 1994
4. Krutetskiy V.A. Pedagogik psixologiya asoslari. T., -O'qituvchi, 1976
5. Levantuev P.I., Asqarxo'jaev A., Chudnovskiy V.e., Vohidov M.V. Bolalar psixologiyasi ocherklari. T., -O'qituvchi
6. Davletshin M.G. va boshqalar. Yosh davrlari va pedagogik texnologiya. T., 2004
7. Masharipov Y. Ta'lim jarayonida talabalarning ruhiy holatini bosshqarich muammolari. Pedagogikaning dolzarb muammolari. SamDU, 1996
8. Абдурахманова Г.Г. Психологическое здоровье студентов: проблемы и пути их решения. – Ташкент: Фан, 2020.
9. Азимов Ш. Р., Очилов Н. Н. Психология профессионального развития личности. – Ташкент: Университет, 2019.
10. Каримова Р. С. Психология учебной деятельности студентов. – Тошкент: Таълим, 2021.
11. Юлдашева Н.Х. Talabalarda stress holatlarining psixologik xususiyatlari // «Ўзбекистон психология журналы». – 2022. – №2. – Б. 45–52.
12. Hasanov B. va boshq. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2019.

Shayximanova Shaxnoza Joldasbay qizi,
Nukus innovatsion instituti
Pedagogika va psixologiya kafedrası assistent o'qituvchisi

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI O'QUVCHILARDA XOTIRANI RIVOJLANTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada kichik maktab yoshidagi bolalarning xotira jarayonlari psixologik va pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilingan. Kichik maktab yoshidagi bolalarning bu yosh davrida xotirasining rivojlanishi, ularning turlari, buzilishiga alohida e'tibor qaratadilar. Bundan tashqari, bolaning maktabda o'qishga tayyorligi soz yuritiladi. Maqola kichik maktab yoshidagi bolalar xotirasining rivojlanishini ta'minlash bo'yicha amaliy tavsiyalarni ham o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: kichik maktab yoshi, xotira, o'quvchi, individ, shaxs, talim, tarbiya, ijtimoiy muhit, maktab ta'limi, psixologik tayyorgarlik, o'quv faoliyati.

Аннотация. В данной статье с психолого-педагогической точки зрения проанализированы процессы памяти детей младшего школьного возраста. В этом возрасте у детей младшего школьного возраста особое внимание уделяется развитию памяти, ее типам и нарушениям. Кроме того, фиксируется готовность ребенка к школе. В статье также содержатся практические рекомендации по обеспечению развития памяти у детей младшего школьного возраста.

Ключевые слова: младший школьный возраст, память, ученик, индивид, личность, образование, воспитание, социальная среда, школьное образование, психологическая подготовка, учебная деятельность.

Annotation. In this article, the memory processes of primary school children are analyzed from a psychological and pedagogical point of view. Special attention is paid to the development of memory, its types, and impairments in primary school children during this age period. In addition, the child's readiness for school is monitored. The article also contains practical recommendations for ensuring the development of memory in primary school children.

Keywords: primary school age, memory, student, individual, personality, education, upbringing, social environment, school education, psychological preparation, learning activity.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikni qo'lga kiritgach, siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy sohalarida ulkan o'zgarishlar, yangilanishlar yuz berdi. Mustaqillik tufayli rivojlanib borayotgan respublikamiz psixologiya fani oldida ham qilinishi kerak bo'lgan bir qancha zarur vazifa va masalalar paydo bo'ldi. Ana shulardan biri o'sib kelayotgan yoshni faol ijtimoiy shaxslar etib tarbiyalash, ma'naviy barkamol mutaxassislarni tayyorlash, boshqarish, xalq, millat taqdirini belgilash kabi muammolarni hal etishning amaliy yo'llari va ilmiy asoslarini yaratishda buyuk ajdodlarimiz, Sharq mutafakkirlari, pedagog va psixologlarning ijodiy faoliyatini chuqur o'rganib, ular ilgari surgan pedagogik-psixologik tadqiqotlarni ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar mohiyati, mazmuni, ta'limotlarini ijtimoiy hayotga samarali tatbiq etish vazifasini kiritish mumkin.

Yurtboshimiz Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek, yosh avlodni mustaqil fikrlaydigan, intellektual va ma'naviy jihatdan yetuk qilib tarbiyalash, ularni dunyoda o'z tengdoshlari bilan har sohada teng raqobat qila oladigan shaxslar qilib voyaga yetkazish uchun davlat va jamiyat barcha imkoniyatlarni ishga solmoqda. Maktab yoshiga yetgan bolalar uchun ularning bir-birlariga va atrofdagilarga bo'lgan munosabatlari tubdan o'zgaradi. Ilgari ota-ona, tengdoshlar yoki tarbiyachi bilan bo'lgan aloqalar endi o'qituvchi va sinf rahbari bilan muloqotga o'rin beradi. Bu davr bolalarda mas'uliyat hissi shakllanishi bilan ahamiyatlidir.

Jahon miqyosidagi hozirgi ijtimoiy-siyosiy hayot insoniyat jamiyati taraqqiyotining hozirgi bosqichi shunday o'ziga xos xususiyatga egaki, unda harbiy qudrat emas, balki intellektual bilim, aql-idrok, tafakkur, yangi texnika va texnologiyalar hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Yoshlarni mustaqil ijobiy fikrlashga o'rgatish tufayli ular kelajakda o'z oldilarida yuzaga kelishi

kutilayotgan muammolarni ijobiy tarzda hal etish orqali xalq xo'jaligining rivojlanishiga, respublikamizning ilg'or texnologik dunyo mamlakatlari qatoridan munosib o'rin egallashiga erishish mumkin.

Birinchi bor maktabga kelgan bola hali o'zini to'liq anglashi va o'z xatti-harakatlarini aniq bilishi qiyin. Faqat o'qituvchigina bolaga me'yorlar qo'yishi, ularning xatti-harakatlarini baholashi, o'z xatti-harakatlarini boshqalar bilan moslashtirishga sharoit yaratishi mumkin. Boshlang'ich sinfda o'quvchilar o'qituvchi tomonidan qo'yiladigan yangi talablar va shartlarni qabul qiladilar, shuningdek, ularning qoidalariga to'la amal qilishga harakat qiladilar.

Kichik maktab davri 6-7 yoshdan 9-10 yoshgacha davom etadi. Uning psixikasi bilim olishga yetadigan darajada rivojlanadi. Kichik maktab yoshidagi bolaning muhim xususiyatlaridan biri, unda o'ziga xos ehtiyojlarning mavjudligidir. Bu ehtiyojlar o'z mohiyatiga ko'ra faqat muayyan bilim, ko'nikma va malakalarni egallashga qaratilmay, balki o'quvchilik istagini aks ettirishdan ham iboratdir. Shu ehtiyojlar asosida bolaning o'z portfeliga, shaxsiy o'quv qurollariga, dars tayyorlash stoliga, kitob qo'yish javoniga ega bo'lish, kattalardek har kuni maktabga borish istagi yotadi. Ana shu ehtiyoj bola shaxsining shakllanishida, shuningdek, uning ijtimoiylashuvida katta ahamiyatga ega hisoblanadi.

Bolaning xotirasida saqlab qolishini asosan uning ishga bo'lgan qiziqishi belgilab beradi. O'quv materialini tushunish, eslab qolishning asosiy sharti hisoblanadi. Birinchi signal sistemasi ikkinchi signal sistemasidan birmuncha ustunligi tufayli kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda mantiqiy xotiradan ko'ra ko'rgazmali harakatli xotira ustunlik qiladi. Shuning uchun ham ular nazariy qonun va qoidalardan, mavhum tushunchalardan ko'ra yaqqol ma'lumotlar, axborotlar, voqea va hodisalarni, obrazlar va narsalarni tezroq hamda mustahkamroq eslab qoladilar va uzoq muddat esda saqlaydilar. Kichik maktab yoshidagi bolalar ta'lim olish munosabati bilan mantiqiy, ya'ni ma'nosiga tushunib esda qoldirish qobiliyati o'sib boradi. Esda qoladigan materialning hajmi kengayib boradi, materialning mazmunini tushunish ham chuqurlashadi va murakkablashadi. Ba'zan boshlang'ich sinf o'quvchilari, hatto mazmuni tushunarli bo'lgan materialni ham ma'nosiga e'tibor bermasdan, mexanik ravishda o'rganib oladilar.

Xotira inson faoliyatining hamma xillarida ancha muhim rol o'ynaydi. Hatto yosh bolalar ham agar ularda ba'zi bir bilim, ko'nikma va malakalar bo'lsagina o'ynay oladilar, bo'lmasa o'ynay olmaydilar. Har qanday mehnat xoh jismoniy, xoh aqliy mehnat zarur bilim, malaka va ko'nikmalar mavjud bo'lganidagina amalga oshmog'i mumkin.

Har kimning o'ziga xos xotira xususiyatlari bor. Har kimning xotirasidagi farq xotiraning kuchida ifodalanadi, ma'lumki, xotirasi kuchli va xotirasi zaif odamlar bor. Kompozitor Motsart birikki marta eshitgan murakka musiqa asarini esda qoldira olganligi va keyinchalik shu asarni notaga aynan yod ko'chira olganligi ma'lum.

Xotira bola hayotining birinchi kunlaridan oq o'sa boshlaydi. Xotira nerv sistemasining o'sishi bilan birga, tarbiya va turli faoliyat (o'yin, o'qish, mehnat) hamda nutq vositasi bilan aloqa qilish jarayonida o'sib, takomillashib boradi. Xotira ta'limning asosiy shartidir, shu bilan birga, xotiraning o'zi ham, asosan ta'lim-tarbiya jarayonida o'sib boradi.

Xotiraning sifati (kuchi) ga ko'pincha faqat esda olib qolish tezligiga qarab baho beradilar. Bunday fikr, ayniqsa, maktab o'quvchilariga nisbatan ko'p tarqalgandir. O'quvchi tez yod olar ekan, demak, uning xotirasi kuchli va aksincha, sekin esda olib qolar ekan - xotirasi bo'sh. Ammo bunday qarash noto'g'ri. Faqat esda olib qolish tezligiga qarab, xotiraning kuchli-kuchsizligiga baho berish yaramaydi. Xotiraning kuchli-kuchsiz bo'lishini biz ham esda qoldirish va ham esdan chiqarib, ham ishning tezlik darajasiga qarab bilamiz. Tez esga olib, sekin, bora-bora unutish kuchli xotiraning xarakterli xususiyati bo'lsa, sekin esda olib qolish va tez esdan chiqarib qo'yish kuchsiz xotira belgilaridandir. Ana shu xotira sifatlarining nerv-fiziologik asosi muvaqqat nerv bog'lanishlarining hosil bo'lishiga va ularning qanday ishlab turishiga xos xususiyatlaridan iborat.

Respublikamizning psixolog olimi E.G.G'oziyevning fikriga ko'ra, buning sabablari quyidagilar: 1) ularning mexanik xotirasi boshqa xotira turlariga qaraganda yaxshiroq rivojlangani uchun ham ma'lumotlarni aynan, o'zgarishsiz eslab qolish imkonini beradi; 2) o'quvchilar o'qituvchi qo'ygan vazifani anglab yetmaydilar, natijada uning «to'g'ri tushuntirib

ber» degan talabini soʻzma-soʻz takrorlash deb biladilar; 3) ularning nutq boyligini yetishmasligi (ilmiy atamalar, til qonuniyatlarini bilmasligi) materialni ijodiy toʻldirish, unga qoʻshimcha qilish imkoniyati yoʻqligi uni soʻzmasoʻz qaytarishni osonlashtiradi; 4) oʻquvchilar matnni toʻgʻri usullar bilan eslab qolishni bilmaydilar. Bunday holat shu yoshdagi bolalarda albatta boʻlishi kerak emas. Mexanik esda qoldirish koʻpincha oʻqituvchilar oʻquvchilarida mantiqiy xotirani oʻstirishga yetarli eʼtibor bermagan hollarda boʻlishi mumkin. [1]

Boshlangʻich maktabning oʻzidayoq bolalar birinchi sinfdan boshlab koʻp miqdorda xilma-xil tushunchalarni - grammatikaga, arifmetikaga, tabiatga doir, shuningdek, ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni oʻzlashtirib oladilar. Oʻquvchilar oʻzlashtirib oladigan tushunchalar doirasi, asosan, har qaysi sinf uchun turli fanlar yuzasidan tuzilgan oʻquv dasturi bilan belgilanadi. Muayyan ilmiy mazmunga ega boʻlgan tushunchalar oʻquvchilarga mantiqiy ifodalangan shaklda bayon qilib beriladi. Oʻquvchilar oʻzlarining ham tushunchalarini mazmunini taʼriflab, ularning jins va turlariga doir belgilarini koʻrsatib, aytib berishni oʻrganadilar. Oʻquvchilar tushuncha va qoidalarini taʼriflab berolmay qolganlarida yoki taʼriflash mumkin boʻlmagan paytlarda tasvirlab, taqqoslab, xarakterlab, misollar bilan koʻrsatib beradilar. N.S.Leytes mulohazalariga koʻra, inson yoshi ulgʻaygan sari aqliy rivojlanish darajasi birmuncha koʻtariladi, uquvchanlik xususiyati esa birmuncha pasayadi.[2]

Kichik maktab yoshidagi bolalar nutqining rivojlanishi boʻyicha koʻplab tadqiqotlar amalga oshirilib, bu sohada nazariy va amaliy asoslar yaratilgan. L.S. Vigotskiyning madaniy-tarixiy yondashuvi boʻyicha nutq bolaning fikrlash jarayonlarini shakllantiruvchi asosiy omil boʻlib, u ijtimoiy muloqot orqali rivojlanadi. Olimning fikriga koʻra, bola nutqi dastlab tashqi (intersixologik), soʻngra ichki (intrasixologik) shaklda rivojlanib boradi. Ushbu jarayon ayniqsa, maktab davrida oʻqituvchilar va tengdoshlar bilan muloqot orqali yanada faollashadi.

A.N.Leontev va D.B. Elkonin bolalarning rivojlanishida nutqning faoliyatga asoslangan yondashuvdagi oʻrni haqida keng qamrovli tadqiqotlar oʻtkazgan. Leontevning fikriga koʻra, bolaning ijtimoiy faoliyati, jumladan, oʻyin va oʻqish jarayoni, uning nutq rivojlanishiga sezilarli taʼsir koʻrsatadi. G.A. Volkova bolalar nutqining rivojlanishida oilaning muhim roli haqida tadqiqot olib bordi. Uning natijalariga koʻra, ota-onalarning bolalar bilan faol va mazmunli muloqoti ularning lugʻat boyligi va grammatik tuzilmani oʻzlashtirishiga sezilarli taʼsir koʻrsatadi.

T.G.Egorova esa darslarda muloqotga yoʻnaltirilgan metodlarni (ijodiy topshiriqlar, munozaralar) qoʻllash orqali bolalarning nutq rivojlanishini jadallashtirish mumkinligini koʻrsatgan [3].

Xulosa. Kichik maktab yoshidagi bolalarning xotirasi rivojlanishi oʻquv jarayonida, ijtimoiy muhitta va oʻyin faoliyatida shakllanadi. Oʻquv faoliyati boladan berilgan oʻquv materiallarini esda saqlab qolishni talab etadi, oʻqituvchi oʻquvchisiga nimalarni eslab qolishi zarurligi haqida koʻrsatmalar beradi. Oʻquvchi nimani eslab qolishi kerakligini takrorlaydi, uni tushunib olishga harakat qiladi. Lekin bu yoshda ixtiyorsiz xotira, shubhasiz, ustunlik qiladi. Taʼlim jarayonida oʻquv materialining maʼnosini, mohiyatini, turli mulohazalarni, dalillarni, ilmiy asoslarini eslab qolish va esga tushirish orqali oʻquvchilarda mantiqiy xotira takomillashadi. Birinchi sinfdan boshlab ixtiyoriy esga tushirish qobiliyati tez rivojlana boshlaydi. Oʻqish jarayoni uchun ixtiyoriy esda qoldirish ham, ixtiyoriy esga tushirish ham barobar talab etiladi.

Kichik maktab yoshidagi bolalarning asosiy faoliyati oʻqish hisoblanadi. Bolaning maktabga borishi, uning psixologik rivojlanishi va xulq-atvoridagi oʻrni nihoyatda katta. Bu davrda axloqiy hatti-harakat qoidalari oʻzlashtiriladi, shaxsning ijtimoiy yoʻnalishi tarkib topa boshlaydi. Ushbu sifatning shakllanishi bolada bilish jarayonlarining faolligi bilan bogʻliqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati.

1. Davletshin M.G., Dustmuxamedova Sh., Mavlonov M., Tóychieva S. «Yosh davrlari va pedagogik psixologiya», óquv metodik qóllanma. – Toshkent, 2004, 82, 127b.
2. Gʻoziyev E.Gʻ. Ontogenez psixologiyasi. –T.: Noshir.2011.
3. Z.T.Nishanova.N.G.Kamilova.D.U.Abdullayeva.M.X.Xolnazarova Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya. Toshkent-2017

4. M.X.Xolnazarova, M.Q.Muxliboyev. Yosh va pedagogik psixologiya. Tashkent- «Fan va texnologiya», 2014 y.
5. Выготский, Л.С. «Мышление и речь» Издательство Педагогика, Москва 1982 г. 352 с.
6. Зинкин, Н. И. (1972). Мышеловки-деревня в Грязовецком районе Вологодской области. Москва: педагогика, 41-63 с.

Umirbekova Nasiba Kenesbayevna,
Innovatsion texnologiyalar universiteti,
Pedagogika va psixologiya kafedrasi assistent o'qituvchisi

AXBOROT GLOBALLASHUVI SHAROITIDA O'SMIRLARNING O'Z-O'ZINI ANGLASH JARAYONLARINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada axborot globallashuvi jarayonlarining o'smirlar shaxsiy rivojlanishiga, xususan, ularning o'z-o'zini anglash mexanizmlariga ta'siri psixologik jihatdan tahlil qilinadi. Internet, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli madaniyat ta'sirida o'smirlik davrida shakllanadigan "men" obrazi, identitet, axloqiy qadriyatlar va shaxsiy pozitsiyaning murakkab dinamikasi yoritiladi. Tadqiqotda o'smirlarning informatsion muhitga bo'lgan psixologik moslashuvi, tashqi ijtimoiy ta'sirlarga nisbatan refleksiv munosabati, shuningdek, ijtimoiy tarmoqlarda yuzaga keladigan virtual "men" konsepsiyasi orqali o'zini idrok etish xususiyatlari asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: O'z-o'zini anglash, axborot globallashuvi, o'smirlik davri, virtual identitet, raqamli muhit, psixologik moslashuv, refleksiya, shaxsiy o'zlik, ijtimoiy tarmoqlar, axloqiy identifikatsiya, identitet inqirozi, yosh psixologiyasi, madaniy to'qnashuv, axborot bosimi, o'zini qadrlash.

Аннотация. В данной статье психологически анализируется влияние процессов информационной глобализации на личностное развитие подростков, в частности, на механизмы их самопознания. Раскрывается сложная динамика формирования образа «Я», идентичности, нравственных ценностей и личной позиции в подростковом возрасте под воздействием интернета, социальных сетей и цифровой культуры. В исследовании обоснованы особенности психологической адаптации подростков к информационному среде, их рефлексивное отношение к внешним социальным влияниям, а также восприятие себя через концепцию виртуального «Я», формирующегося в социальных сетях.

Ключевые слова: Самопознание, информационная глобализация, подростковый возраст, виртуальная идентичность, цифровая среда, психологическая адаптация, рефлексия, личностное «Я», социальные сети, нравственная идентификация, кризис идентичности, подростковая психология, культурное столкновение, информационное давление, самооценка.

Annotation: This article provides a psychological analysis of the influence of information globalization processes on adolescents' personal development, particularly the mechanisms of self-awareness. The complex dynamics of forming the "self" image, identity, moral values, and personal stance during adolescence under the influence of the internet, social media, and digital culture are explored. The study substantiates the features of adolescents' psychological adaptation to the informational environment, their reflexive attitude toward external social influences, as well as their perception of self through the concept of a virtual "self" emerging in social networks.

Keywords: Self-awareness, information globalization, adolescence, virtual identity, digital environment, psychological adaptation, reflection, personal self, social networks, moral identification, identity crisis, adolescent psychology, cultural collision, information pressure, self-esteem.

Kirish. Zamonaviy axborot jamiyatida globallashuv jarayonlari nafaqat ijtimoiy va iqtisodiy tizimlarga, balki inson shaxsi, uning tafakkuri, qadriyatlar va o'zini anglash mexanizmlariga ham kuchli ta'sir o'tkazmoqda. Ayniqsa, o'smirlik davri kabi psixologik jihatdan muhim va inqirozli bosqichda shaxsiy identitetni shakllantirish jarayoni tashqi omillar – internet, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli madaniyat orqali sezilarli darajada murakkablashmoqda. Bugungi globallashgan axborot muhitida o'smirlarning ongida yuzaga kelayotgan virtual identitet, "men" obrazining sun'iy konstruksiyasi, madaniy va axloqiy qadriyatlardagi dualizm ularning o'z-o'zini anglash faoliyatini o'zgartirmoqda.

Psixologik nuqtai nazardan, o'smirlik davrida o'z-o'zini anglash – bu shaxsning o'z psixik holatini, ijtimoiy rolini, qadriyatlar tizimini tushunish va baholashga qaratilgan murakkab kognitiv va refleksiv jarayondir. Bu jarayonning barqarorligi va to'g'ri shakllanishi o'smirning keyingi hayotdagi shaxsiy va ijtimoiy moslashuvi, mustaqil fikrlashi, tanlovga tayyorligi kabi ko'rsatkichlarga bevosita ta'sir qiladi. Shu nuqtai nazardan, globallashgan axborot muhitining o'smirlik psixologiyasiga bo'lgan ta'sirini o'rganish dolzarb ilmiy-ijtimoiymuammolardan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolada axborot globallashuvi ta'sirida o'smirlarning o'z-o'zini anglash jarayonida yuzaga kelayotgan psixologik xususiyatlar, identitet inqirozi, refleksiya darajalari va shaxsiy o'zlikni shakllantirishdagi murakkabliklar tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – o'smirlarning raqamli muhitga bo'lgan psixologik moslashuvi orqali ularning shaxsiy o'zligini qanday shakllantirayotgani va bu jarayonda qanday muammolar vujudga kelishini aniqlashdan iboratdir.

Mavzuning dolzarbligi. Axborot globallashuvi bugungi kunda inson hayotining barcha jabhalarini, jumladan, yoshlar va o'smirlarning ruhiy-psixologik rivojlanish jarayonlarini chuqur o'zgartirmoqda. Xususan, o'smirlik davrida shakllanadigan shaxsiy identitet, o'z-o'zini anglash, axloqiy pozitsiya va ijtimoiy rol kabi psixologik tarkibiy qismlar global axborot oqimi, raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlarning ta'siri ostida yangicha shakllanmoqda. Virtual muloqotning ko'payishi, sun'iy ideal obrazlar, ijtimoiy solishtirish, madaniy relativizm va o'zini ifodalashdagi yuzaki yondashuvlar o'smirlarning o'z-o'zini idrok etishida ichki nomuvofiqlik, identitet inqirozi, o'zini qadrlash darajasining pasayishi kabi muammolarni yuzaga keltirmoqda.

O'zbekiston Respublikasida yoshlar soni umumiy aholi tarkibining salmoqli qismini tashkil etar ekan, ularning sog'lom psixologik rivojlanishini ta'minlash dolzarb ijtimoiy vazifa sifatida davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Xususan, 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son Prezident farmonida yoshlarning axborot texnologiyalari vositasida ongli qaror qabul qilishi, ijtimoiy tarmoqlardagi bosimlarga bardosh bera olishi va mustaqil fikrga ega bo'lishi zarurligi alohida ta'kidlangan. Shu nuqtai nazardan, o'smirlarning o'z-o'zini anglash jarayonlariga axborot globallashuvi qanday ta'sir ko'rsatayotganini chuqur psixologik o'rganish, bu jarayonda yuzaga keladigan xavf-xatarlarni oldindan aniqlash va zarur psixoprofilaktik mexanizmlarni ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb ilmiy va amaliy muammosidir.

Shuningdek, raqamli transformatsiyalarga qaramay, o'smir shaxsining rivojlanishida milliy identitet, axloqiy qadriyatlar va madaniy moslikni saqlash masalasi ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu esa ilmiy tadqiqotlarni faqat nazariy tahlil bilan emas, balki amaliy diagnostika, psixokorreksion yondashuvlar va psixologik xizmat tizimlari orqali ham boyitishni talab etadi.

Adabiyotlar tahlili. Axborot globallashuvi va uning o'smirlar psixologiyasiga ta'siri zamonaviy psixologik ilm-fan doirasida tobora dolzarb mavzuga aylangan. Ushbu yo'nalishda A.V. Mudrik [1] ijtimoiylashtirish jarayonida globallashuv omilining ahamiyatini ta'kidlab, zamonaviy axborot muhitining o'smirlar identitetiga kuchli bosim ko'rsatayotganini qayd etadi. Unga ko'ra, o'smirlar shaxsiy "men" obrazini shakllantirishda ijtimoiy tarmoqlar orqali o'zini boshqa bilan solishtirishga moyil bo'lib borayotgani, bu esa salbiy refleksiya va o'zini past baholashga olib kelishi mumkinligini ko'rsatadi.

D.B. Elkonin [2] o'smirlik davrini "o'z-o'zini anglashning muhim bosqichi" sifatida talqin qilgan. Unga ko'ra, bu bosqichda shaxsiy identitetni shakllantirish, ijtimoiy rollarni o'zlashtirish va hayotiy pozitsiyani belgilash asosiy psixologik ehtiyojdir. Ammo raqamli muhitda bu ehtiyojlar ko'pincha sun'iy kontekstlarda qondirilishi natijasida, ichki nomuvofiqlik kuchayadi.

Zamonaviy tadqiqotlarda, xususan, S.V. Ivanova [3] tomonidan olib borilgan ishlarda raqamli muhit va virtual identitet o'rtasidagi o'zaro aloqadorliklar psixologik tahlil qilinadi. Unga ko'ra, o'smirlar ijtimoiy tarmoqlarda "ideal men" ni yaratishga intilar ekan, real hayotdagi o'zini qabul qilish jarayoni zaiflashadi, bu esa identitet inqirozi va emotsional beqarorlikka olib keladi.

Xalqaro miqyosda esa Sherry Turkle [4] raqamli texnologiyalarning shaxsiy muloqot va o'z-o'zini anglashga ta'sirini o'rganib, "virtual men" konsepsiya sini ilgari suradi. Uning tadqiqotlari,

ayniqsa, o'smirlarning onlayn muloqot orqali o'zini qanday ifoda etishi va bu orqali qanday shaxsiy obrazni shakllantirishi borasida muhim dalillarni beradi.

J. Marcia [5] tomonidan ishlab chiqilgan identitetni shakllantirish modeli (diffuziya, foreklosur, moratoriy va erishilgan identitet) ayni mavzuga bevosita ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Axborot globallashuvi sharoitida bu model elementlari o'smirlarning identitet holatini aniqlashda samarali qo'llaniladi.

Milliy tadqiqotlar orasida G.B. Shoumarov [6] o'smirlikda shaxsiy identitetning shakllanishi va uning axborot muhitiga moslashuv mexanizmlarini psixologik asosda o'rgangan. U raqamli texnologiyalar bilan faol muloqot qiluvchi o'smirlarning refleksiv darajasi yuqori bo'lishi mumkinligini, ammo bu holat doim ham sog'lom identitet shakllanishiga olib kelmasligini qayd etadi.

Shuningdek, L.S. Vygotskiy [7]ning "madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasi" asosida o'smir shaxsi madaniy va ijtimoiy ta'sirlar natijasida shakllanishi, globallashuv sharoitida bu ta'sirlarning keskin xilma-xil va ba'zan qarama-qarshi bo'lishi identitet barqarorligiga xavf tug'dirishi mumkinligi bilan izohlanadi.

Muhokama. O'smirlik davri shaxs rivojlanishining murakkab va o'tish davriga to'g'ri keladi. Bu bosqichda o'z-o'zini anglash, shaxsiy identitetni shakllantirish, ijtimoiy pozitsiyani belgilash jarayonlari psixologik jihatdan chuqur refleksiya va izlanishni talab qiladi. Axborot globallashuvi bu jarayonlarga yangi omillarni olib kirmoqda: raqamli texnologiyalar, ijtimoiy tarmoqlar, sun'iy intellektli tavsiyalar, virtual muloqot va algoritmik boshqaruv ostidagi informatsion muhit o'smirlarning "men" obrazini yaratishda real hayotdan ustun mavqega chiqmoqda.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, axborot globallashuvi sharoitida o'smirlar ko'proq tashqi baholarga tayanadi, o'zini ijtimoiy tarmoqlardagi "layk", "obunachi" va "reaksiya"lar orqali qadrlay boshlaydi. Bu holat esa S.V.Ivanova (2021) ta'kidlaganidek, sun'iy identitet konstruksiyasi va refleksiv nomuvofiqlikka olib keladi. Virtual obrazlar real "men"ni siqib chiqarib, o'zini noto'g'ri idrok qilish, past o'zini baholash, ichki ziddiyatlar, shuningdek, identitet inqirozini kuchaytiradi.

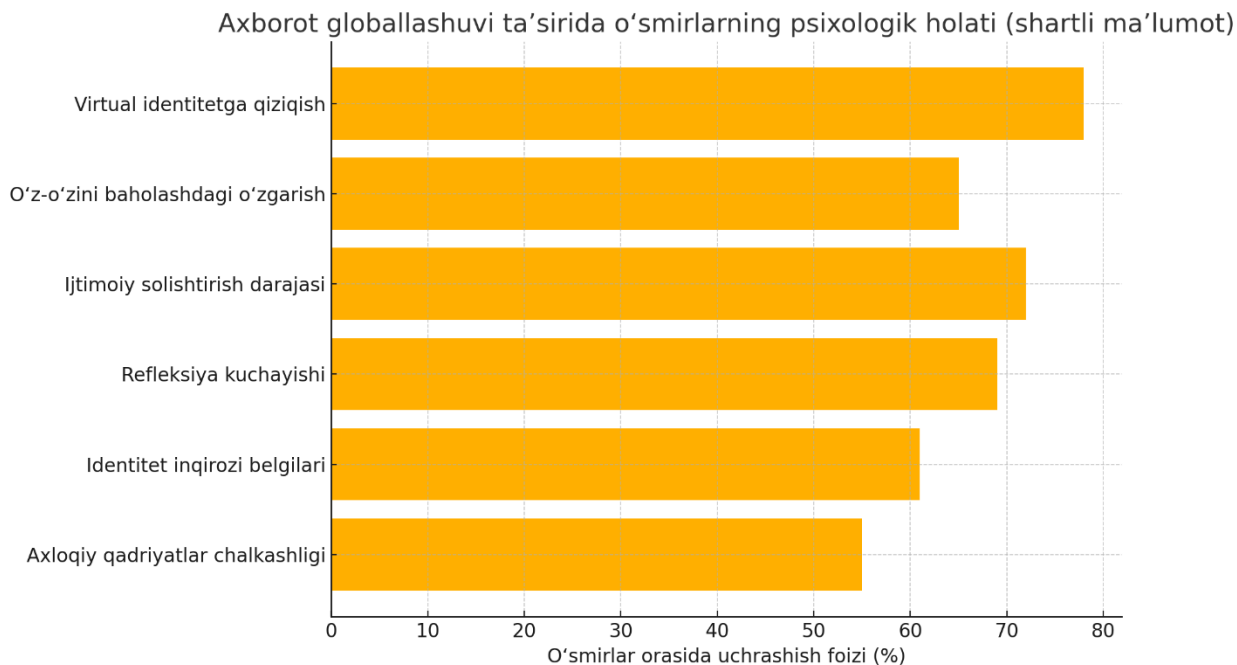
Sherry Turkle (2017) o'zining "Alone Together" asarida o'smirlar ijtimoiy tarmoqlarda yuzaga keladigan "virtual men" obrazi orqali o'zini ifodalashga urinayotganini, ammo bu obraz ko'pincha real "men"dan uzoq bo'lishi sababli psixologik tanglik kuchayishini ta'kidlaydi. Bu fikr D.B. Elkonin (1989) tomonidan ilgari surilgan shaxsiy rivojlanish bosqichlarining ichki mantiqiga zid holatlarni yuzaga keltiradi.

Yana bir muhim jihat – bu madaniy relativizm va axloqiy qadriyatlar sohasidagi betartiblikdir. Globallashgan axborot maydonida o'smirlar turli millatlar, dinlar, madaniyatlar va ijtimoiy qatlamlarga oid g'oyalarni bir vaqtda qabul qilmoqda. Bu esa Vygotskiy (1978) tomonidan ishlab chiqilgan madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasi asosida qaralganda, o'zlikni shakllantirishda psixologik chalkashliklar va identitet ziddiyatlariga olib keladi.

J. Marcia (1966) modeli bo'yicha tahlil qilinganda, globallashgan muhitda ko'pchilik o'smirlar "moratoriy" holatida qolib ketadi – ya'ni ular identitetni qidiradi, lekin uni shakllantirishda qat'iy qarorlar qabul qilolmaydi. Bunday noaniqlik shaxsiy izolyatsiya, depressiya, tashqi tasdiqqa ehtiyoj va passivlikni kuchaytiradi.

Shu asosda aytish mumkinki, axborot globallashuvi o'smir shaxsi uchun ikkiyoqlama ta'sirga ega: bir tomondan, bu muhit bilim olish, dunyoqarashni kengaytirish va yangi tajriba orttirish imkonini beradi; boshqa tomondan esa, u o'smirning real "men"ini sun'iy, idealizatsiyalangan virtual "men" bilan almashtirishga moyil bo'ladi. Bu esa o'z navbatida shaxsiy barqarorlik, ijtimoiy moslashuvchanlik va ruhiy sog'liq uchun xavfli omil bo'lib qolmoqda.

Diagrammada aks ettirilgan ko'rsatkichlar o'smirlarning o'z-o'zini anglash jarayonida qanday psixologik ta'sirlarga duch kelayotganini foizlarda ifodalaydi. Tahlil natijalari quyidagicha izohlanadi:

1. Virtual identitetga qiziqish (78%) - o'smirlar internet va ijtimoiy tarmoqlarda o'zlari uchun "ideal obraz" yaratishga intilmoqda. Bu ko'rsatkich shuni anglatadiki, aksariyat o'smirlar real hayotdagi shaxsiy jihatlarni emas, balki jamiyat talab qiladigan ko'rinishga mos obrazni namoyon qilishni afzal ko'rishmoqda. Bu holat esa "real men" va "virtual men" o'rtasida ziddiyatni kuchaytiradi.

2. Ijtimoiy solishtirish darajasi (72%) - o'smirlar o'zini boshqalar bilan taqqoslashga juda moyil. Bu taqqoslash ijtimoiy tarmoqlardagi obrazlar bilan amalga oshirilmoqda va aksariyat hollarda idealizatsiyalangan, sun'iy obrazlarga tayaniladi. Bu esa o'zini past baholash, norozilik va o'zlik inqiroziga olib keladi.

3. Refleksiya kuchayishi (69%) - o'smirlar o'z holati, ijtimoiy mavqei, tashqi ko'rinishi haqida ko'proq o'ylaydigan bo'lgan. Bu ijobiy holat bo'lishi mumkin, ammo haddan tashqari refleksiya psixologik tanglikka, o'ziga bo'lgan ishonchsizlikka olib kelishi mumkin.

4. O'z-o'zini baholashdagi o'zgarish (65%) - axborot globallashuvi ta'sirida o'smirlar o'ziga nisbatan bo'lgan munosabatni qayta ko'rib chiqmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda "yoqish", "izoh" va "obunachi"lar soni o'z-o'zini qadrlash mezoniga aylangan. Bu esa tabiiy va mustaqil baholash mexanizmlarini zaiflashtiradi.

5. Identitet inqirozi belgilari (61%) - shaxsiy o'zlik, hayotdagi yo'nalish, ijtimoiy rol kabi mezonlar bo'yicha noaniqlik kuzatilmoqda. O'smirlar o'z "men"ini aniqlashda qiyinchilikka duch kelmoqda, bu esa J. Marcia modelidagi "moratoriy" yoki "diffuziya" holatlariga to'g'ri keladi.

6. Axloqiy qadriyatlar chalkashligi (55%) - global madaniyat oqimlari, g'arbcha va mahalliy qadriyatlarning qarama-qarshiligi o'smirlarning ichki axloqiy tizimida noturg'unlikni yuzaga keltirgan. Bu esa ijtimoiy xulqning noaniq va nomutanosib shakllarda namoyon bo'lishiga olib kelishi mumkin.

Xulosa. Axborot globallashuvi zamonaviy o'smir shaxsining shakllanish jarayoniga chuqur va murakkab ta'sir ko'rsatmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli texnologiyalar orqali kengaygan axborot maydoni o'smirlarning o'z-o'zini anglashiga, shaxsiy identitetni shakllantirishiga va reflektiv jarayonlariga yangi mazmun va xavflar olib kirmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'smirlar o'z shaxsiy "men" obrazini ko'pincha virtual makondagi ijtimoiy tasdiqlarga asoslangan holda qurishga harakat qilmoqda. Bu esa real o'zlik va idealizatsiyalangan "virtual men" o'rtasida ichki ziddiyat, identitet inqirozi, past o'zini baholash, axloqiy qadriyatlarda chalkashlik va psixologik beqarorlikka olib kelmoqda.

O'smirlarning o'z-o'zini anglash darajasi nafaqat individual psixologik omillarga, balki global madaniyat oqimlari, axborot bosimi, ijtimoiy taqqoslash mexanizmlari va virtual ijtimoiy identifikatsiyaga ham bevosita bog'liq. Bu sharoitda shaxsiy barqarorlikni ta'minlash, mustaqil fikrlashni rivojlantirish, refleksiv salohiyatni muvozanatli yo'naltirish va shaxsiy qadriyat tizimini mustahkamlash dolzarb psixologik vazifalar qatoriga kiradi.

Shu sababli, axborot globallashuvi davrida o'smirlarning o'z-o'zini anglash jarayonlarini chuqur o'rganish, bu sohada zamonaviy psixodiagnostik vositalarni joriy etish, refleksiyani rivojlantirishga yo'naltirilgan trening va psixoprofilaktika dasturlarini ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy yo'nalish hisoblanadi. Bu esa nafaqat individual rivojlanishga, balki jamiyatda axloqiy barqarorlik va madaniy identitetni saqlab qolishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Эльконин Д.Б. (1989). *Психология развития*. – М.: Педагогика. – 320 с.
2. Марсия Дж. (1966). Development and validation of ego identity status. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3(5), 551–558.
3. Виготский Л.С. (1984). *Собрание сочинений. Т.4: Вопросы теории и истории психологии*. – М.: Педагогика. – 432 с.
4. Мудрик А.В. (2011). *Социальная педагогика*. – М.: Академия. – 272 с.
5. Иванова С.В. (2021). Виртуальная идентичность подростков в условиях информационной среды. *Психологическая наука и образование*, №1, с. 45–51.
6. Туркл Шерри (2017). *Одиноки вместе: Почему мы ожидаем больше от технологий и меньше друг от друга*. – М.: Альпина Паблишер. – 368 с.
7. Shoumarov G'.B. (2020). *O'smirlik davrida shaxsning ijtimoiy-psixologik rivojlanishi*. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – 220 b.
8. Erikson E.H. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. – New York: Norton. – 336 p.
9. Bauman Z. (2000). *Liquid Modernity*. – Cambridge: Polity Press. – 228 p.
10. Асмолов А.Г. (2001). *Психология личности: Принципы метаиндивидуальной организации*. – М.: Смысл. – 478 с.

Jangabaeva Dildora Muborakovna,
Innovatsion texnologiyalar universiteti,
Pedagogika va psixologiya kafedrası, assistent o'qituvchisi

TALABALARDA KOGNITIV QOBILIYATLARNI RIVOJLANTIRISHDA REFLEKSIYA VA O'Z-O'ZINI TAHLIL QILISH MEKANIZMLARINING AHAMIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarda kognitiv qobiliyatlarning rivojlanishida refleksiya va o'z-o'zini tahlil qilish mexanizmlarining o'rni psixologik-nazariy va amaliy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim jarayonida talabaning mustaqil fikrlashi, muammoga nisbatan tanqidiy va tizimli yondasha olishi, shuningdek, o'zining bilim faoliyatini ongli ravishda boshqarishi ko'p jihatdan refleksiv salohiyat va metakognitiv nazorat darajasiga bog'liqdir. Tadqiqotda refleksiya talabaning o'z tafakkur faoliyatini anglash, baholash va tuzatishga yo'naltirilgan shaxsiy-psixologik mexanizm sifatida izohlanadi. Shuningdek, o'z-o'zini tahlil qilish orqali talaba o'z bilish strategiyalarini tahlil qiladi, xatolarini aniqlaydi va ularni tuzatishga harakat qiladi, bu esa kognitiv salohiyatni mustahkamlaydi.

Kalit so'zlar: Kognitiv qobiliyatlar, refleksiya, o'z-o'zini tahlil qilish, metakognitsiya, bilish strategiyalari, tanqidiy tafakkur, shaxsiy rivojlanish, bilimni ongli boshqarish, tafakkur jarayoni, metakognitiv nazorat, intellektual salohiyat, refleksiv faoliyat, psixologik mexanizm, moslashuvchan fikrlash, o'quv jarayonining sifat ko'rsatkichlari.

Аннотация. В данной статье с психологической и практической точки зрения анализируется роль механизмов рефлексии и самоанализа в развитии когнитивных способностей у студентов. В условиях современного образовательного процесса способность студентов к самостоятельному мышлению, критическому и системному подходу к проблемам, а также к осознанному управлению собственной познавательной деятельностью во многом зависит от уровня их рефлексивного потенциала и метакогнитивного контроля. В исследовании рефлексия рассматривается как личностно-психологический механизм, направленный на осознание, оценку и коррекцию собственной мыслительной деятельности. Через самоанализ студент получает возможность проанализировать свои когнитивные стратегии, выявить ошибки и стремиться к их устранению, что, в свою очередь, укрепляет его когнитивный потенциал.

Ключевые слова: когнитивные способности, рефлексия, самоанализ, метакогнитивность, когнитивные стратегии, критическое мышление, личностное развитие, осознанное управление знанием, мыслительный процесс, метакогнитивный контроль, интеллектуальный потенциал, рефлексивная деятельность, психологический механизм, гибкое мышление, качество образовательного процесса.

Annotation. This article analyzes the role of reflection and self-analysis mechanisms in the development of students' cognitive abilities from both theoretical and practical psychological perspectives. In modern educational settings, students' ability to think independently, approach problems critically and systematically, and consciously manage their own learning activity largely depends on their level of reflective capacity and metacognitive control. In the study, reflection is defined as a personal psychological mechanism aimed at recognizing, evaluating, and adjusting one's own thinking processes. Through self-analysis, students examine their cognitive strategies, identify errors, and attempt to correct them, which ultimately strengthens their cognitive potential.

Keywords: cognitive abilities, reflection, self-analysis, metacognition, cognitive strategies, critical thinking, personal development, conscious knowledge management, thinking process, metacognitive control, intellectual potential, reflective activity, psychological mechanism, flexible thinking, quality indicators of the educational process.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi shaxsning faqat bilimli bo'lishini emas, balki tafakkur qiluvchi, mustaqil qaror qabul qila oladigan, muammolarga tanqidiy yondashadigan va o'z bilim

faoliyatini ongli tarzda boshqara oladigan kognitiv jihatdan yetuk individni shakllantirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. Ayniqsa, oliy ta'lim bosqichidagi talabalar uchun kognitiv qobiliyatlarning rivojlanishi - bu nafaqat bilimlarni egallash, balki o'z tafakkur jarayonlarini anglash, baholash va takomillashtirish orqali chuqurroq o'zlashtirishning asosi hisoblanadi.

Bunday kognitiv rivojlanishga erishishda refleksiya va o'z-o'zini tahlil qilish mexanizmlarining ahamiyati beqiyosdir. Refleksiya - bu shaxsning o'z tafakkur faoliyatini kuzatish, uning yo'nalishlarini baholash va zarurat tug'ilganda uni tuzatishga yo'naltirilgan ichki jarayondir. O'z-o'zini tahlil qilish esa talabaning bilim olishda qo'llayotgan strategiyalarini, xatolarini va natijalarini tahlil qilish orqali o'zini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu mexanizmlar metakognitiv faoliyatning ajralmas tarkibiy qismi sifatida nafaqat kognitiv resurslarni faollashtiradi, balki ongli o'rganishga, moslashuvchan fikrlashga va ijodiy yondashuvga zamin yaratadi.

Shu nuqtai nazardan, talabalarda refleksiya va o'z-o'zini tahlil qilish mexanizmlarini rivojlantirish kognitiv salohiyatni oshirish, tanqidiy va tizimli tafakkurni shakllantirish, mustaqil fikrlashni faollashtirish hamda o'qish jarayonining sifat ko'rsatkichlarini yaxshilash uchun dolzarb ilmiy-amaliy masala sifatida e'tiborni tortmoqda. Mazkur maqolada aynan shu jarayonlarning psixologik mohiyati, o'zaro aloqadorligi hamda talabalarining intellektual rivojlanishiga ta'siri chuqur tahlil qilinadi.

Mavzuning dolzarbligi. XXI asr ta'limi insonni bilim bilan qurollantirishdan tashqari, uni tafakkur qilish, mustaqil fikrlash va o'z fikrini asosli ifodalashga o'rgatishga qaratilgan. Shu bois kognitiv qobiliyatlar - ya'ni idrok, e'tibor, xotira, tafakkur, muammo yechish, qaror qabul qilish va yaratuvchan fikrlash singari psixik funksiyalarni rivojlantirish ta'lim sifatining asosiy ko'rsatkichlaridan biri sifatida qaralmoqda. Oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar uchun bu qobiliyatlarning shakllanishi ularning nafaqat akademik muvaffaqiyatini, balki kasbiy tayyorgarligi, hayotiy muammolarga moslashuvi va shaxsiy yetukligini ham belgilaydi.

Bugungi kunda psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, kognitiv salohiyatning chuqur shakllanishi refleksiya va o'z-o'zini tahlil qilish kabi metakognitiv mexanizmlar bilan uzviy bog'liq. Refleksiya - bu shaxsning o'z tafakkur jarayonlariga ongli tarzda yondashuvi, ularni baholashi va takomillashtirishga intilishidir. O'z-o'zini tahlil qilish esa talabaning bilim olish jarayonidagi individual usullarini, xatolarini va muvaffaqiyatlarini tushunish orqali o'z ustida ishlashga yo'naltirilgan faoliyatdir. Aynan shu metakognitiv komponentlar kognitiv qobiliyatlarni chuqurlashtiradi, o'rganishga bo'lgan ichki motivatsiyani kuchaytiradi, tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantiradi.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim sifatini oshirish bo'yicha olib borilayotgan islohotlar, xususan, Oliy ta'limning xalqaro standartlarga moslashtirilishi, milliy malaka ramkalari va kompetensiyaviy yondashuvlar doirasida talabaning shaxsiy-intellektual salohiyatiga bo'lgan e'tibor ortmoqda. Bu esa, o'z navbatida, refleksiya va o'z-o'zini tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishni oliy ta'limning ustuvor vazifasiga aylantiradi. Bunday yondashuv nafaqat ta'lim samaradorligini oshiradi, balki bo'lajak mutaxassislarning professional moslashuvchanligi va intellektual mustaqilligini ham kafolatlaydi.

Shu sababli, talabalarda refleksiya va o'z-o'zini tahlil qilish mexanizmlarini shakllantirish orqali ularning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish masalasi hozirgi ta'lim tizimida dolzarb ilmiy-amaliy muammo sifatida alohida o'rganishni talab qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Talabalarda kognitiv qobiliyatlarning rivojlanishi, ayniqsa, refleksiya va o'z-o'zini tahlil qilish bilan bog'liq metakognitiv jarayonlar zamonaviy psixologik adabiyotlarda alohida tadqiqot ob'yektiga aylangan. Bu yo'nalishda bir qator taniqli olimlar konseptual yondashuvlar ishlab chiqqan va nazariy-amaliy asoslarni taklif etgan.

L.S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasi [1] asosida shaxsning bilish faoliyati ijtimoiy muhit, nutq vositalari va ichki psixik funksiyalar bilan o'zaro aloqadorlikda rivojlanadi. Vygotskiy tafakkur va nutqni ajralmas birlik deb hisoblab, refleksiya va o'z-o'zini anglashni shaxsiy yetuklikka olib boruvchi muhim omillar qatoriga kiritgan.

A.V. Karpov [2] reflektiv faoliyatni shaxsning intellektual imkoniyatlarini faollashtiruvchi markaziy mexanizm sifatida tahlil qiladi. Unga ko'ra, refleksiya – bu o'z tafakkur harakatlarini kuzatish, nazorat qilish va baholash orqali bilishni boshqarishdir. Bu yondashuvda refleksiya faqat “fikir yuritish” emas, balki kognitiv tizimni o'z-o'zini qayta tashkil etish vositasidir.

J. Flavell tomonidan ilgari surilgan metakognitsiya nazariyasi [3] kognitiv jarayonlarni ongli boshqarish konsepsiyasini asoslab berdi. Flavell metakognitiv ongni bilim haqidagi bilim (“knowledge about cognition”) va o'z-o'zini monitoring qilish (“regulation of cognition”) bosqichlariga ajratib, bu komponentlar talabaning o'quv strategiyalarini ongli nazorat qilishiga zamin yaratishini ko'rsatadi.

V.V. Davydov [4] o'zining faoliyatga yo'naltirilgan yondashuvda bilish faoliyati reflektiv tahlilsiz samarali rivojlana olmasligini isbotlagan. Uningcha, o'quv faoliyatining asosiy omili - bu o'z fikrini anglash, muammoning mohiyatiga kirish va shaxsiy intellektual yondashuvni shakllantirishdir.

A.A. Leontyev [5] esa refleksiya va o'z-o'zini tahlil qilishni faoliyatning metadasturlovchi komponenti deb qaraydi. U o'z faoliyatini anglay olgan talabalar real hayotdagi vaziyatlarga nisbatan mustaqil fikrlash, tanqidiy yondashuv va kreativ strategiyalarni qo'llashga ko'proq tayyor bo'lishlarini asoslaydi.

Zamonaviy tadqiqotlardan T.O. Safonova va V.I. Morosanova [6, 7] lar refleksiya va o'z-o'zini boshqarish o'rtasidagi bog'liqlikni statistik va empirik asosda isbotlagan. Ularning ishlari refleksiya darajasi yuqori bo'lgan shaxslarning intellektual moslashuvchanligi, o'z-o'zini tahlil qilish orqali o'rganish samaradorligi ortishini ko'rsatadi.

O'zbekistonlik olimlardan G'.B. Shoumarov [8] va V.M. Karimova [9]larning tadqiqotlarida refleksiya talabaning o'quv motivatsiyasi, intellektual faoliyat va shaxsiy mas'uliyat bilan bog'liq holatda o'rganilgan. Ular milliy mentalitet doirasida refleksiya va o'zini anglash kompetensiyalarini rivojlantirishda ijtimoiy-psixologik omillarning ahamiyatiga urg'u beradilar.

Muhokama. Zamonaviy ta'lim talabalardan nafaqat axborotlarni yod olishni, balki ularni chuqur tahlil qilish, o'z tafakkurini ongli boshqarish, bilim olish strategiyalarini moslashtirish va o'zgartirishni talab qilmoqda. Aynan shu nuqtada refleksiya va o'z-o'zini tahlil qilish talabaning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantiruvchi muhim psixologik mexanizmlar sifatida ajralib turadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kognitiv jarayonlarni rivojlantirishda tashqi nazoratdan ko'ra ichki, ya'ni metakognitiv nazorat (refleksiya va o'z-o'zini kuzatish) samaraliroq natijalarni beradi.

Refleksiya orqali talaba o'z fikrini, fikrlash uslubini va muammoni hal etish jarayonini tahlil qiladi, baholaydi va zarur holatda uni o'zgartiradi. Bu holat A.V. Karpov (2004) tomonidan “intellektual faoliyatni ichki darajada boshqarish” deb tavsiflanadi. Unga ko'ra, refleksiya - bu passiv kuzatuv emas, balki tafakkurni qayta tashkil qilishga qaratilgan faol psixologik harakatdir. Talaba, o'z fikr yuritishini kuzatar ekan, unda strategik tafakkur, metakognitiv monitoring va o'rganishni ongli boshqarish ko'nikmalari shakllanadi.

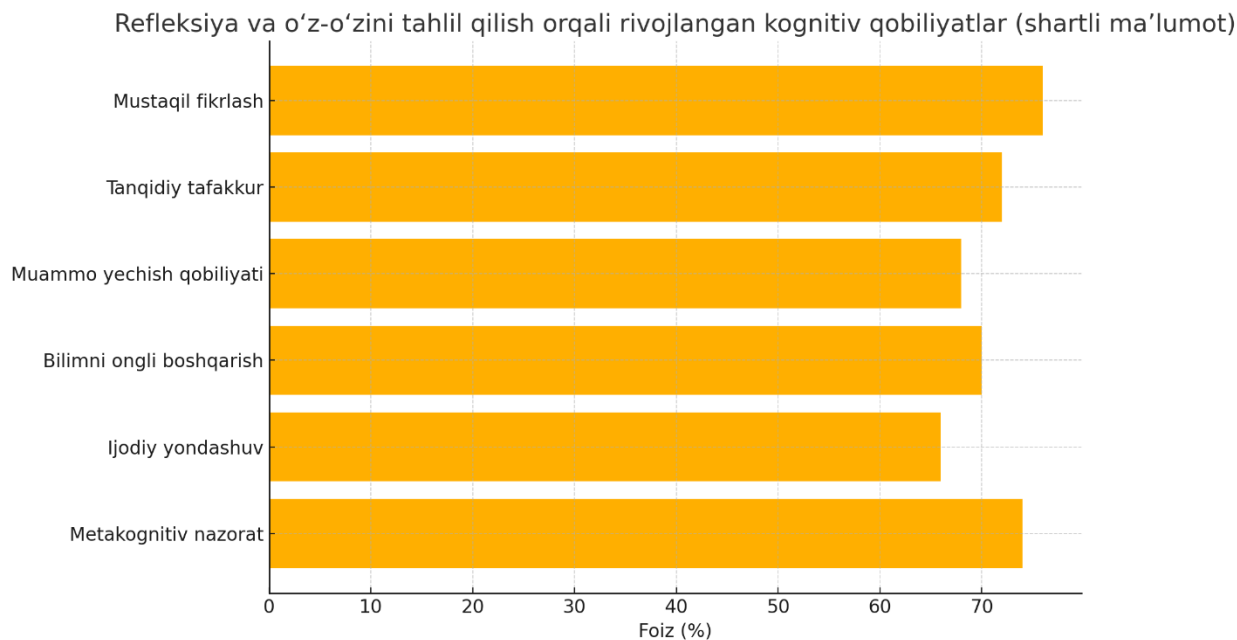
O'z-o'zini tahlil qilish esa talabaning bilish faoliyati davomida qaysi usullar samarali bo'layotganini, qayerda xato qilganini, qanday strategiyalarni tanlaganini va nima sababdan muvaffaqiyatga erishganini anglash imkonini beradi. Flavell (1979) tomonidan asoslangan metakognitsiya nazariyasiga ko'ra, aynan o'z-o'zini tahlil qilish orqali shaxs o'z bilish faoliyatini ongli ravishda boshqarishni o'rganadi, bu esa o'rganish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. O'z-o'zini tahlil qilish qobiliyati yuqori bo'lgan talabalar odatda tanqidiy va ijodiy tafakkurda, shuningdek, muammoli vaziyatlarda mustaqil harakat qilishda faolroq bo'lishadi.

Muhim jihati shundaki, refleksiya va o'z-o'zini tahlil qilish o'rtasida kuchli o'zaro ta'sir mavjud: refleksiya tafakkurga nazoratni kuchaytirs, o'z-o'zini tahlil qilish natijalarni baholash va yaxshilashni ta'minlaydi. Bu ikki mexanizm o'zaro uyg'un ishlaganda talabada metakognitiv ong shakllanadi - ya'ni talaba nafaqat nima o'rganayotganini, balki qanday o'rganayotganini ham anglaydi. Bu esa uning kognitiv qobiliyatlarini faollashtiradi, tafakkur moslashuvchanligini oshiradi, tanqidiy fikrlashni mustahkamlaydi.

Empirik tadqiqotlar ham shuni ko'rsatadiki, reflektiv faoliyat darajasi yuqori bo'lgan talabalar bilimlarni faqat yodlab emas, balki mantiqan anglab, moslashtirib va muammoli

holatlarga ijodiy yondashib o'zlashtiradi. Bu esa bilimni mustahkamlabgina qolmay, uni yangi sharoitlarda qo'llash qobiliyatini ham shakllantiradi.

Shunday qilib, kognitiv qobiliyatlarni chuqur va barqaror rivojlantirish refleksiya va o'z-o'zini tahlil qilishning muntazam rag'batlantirilishini, bu mexanizmlarning o'quv jarayoniga integratsiyasini talab etadi. Ular nafaqat bilimlarni egallashga, balki bilimdan foydalanish, yangilikka ochiqlik va shaxsiy rivojlanishga ham xizmat qiladi.

Yuqoridagi diagrammada refleksiya va o'z-o'zini tahlil qilish mexanizmlarini rivojlantirish orqali talabalar orasida shakllangan kognitiv qobiliyatlar (shartli foizlar bilan) tasvirlangan. Tahlil quyidagilarni ko'rsatadi:

- Mustaqil fikrlash (76%) va metakognitiv nazorat (74%) eng yuqori darajada namoyon bo'lmoqda, bu esa talabalarning o'z tafakkur jarayonlariga ongli nazorat o'rnatayotganidan darak beradi.

- Tanqidiy tafakkur (72%) va bilimni ongli boshqarish (70%) ham yetarli darajada rivojlangan bo'lib, bu o'rganishga faol, reflektiv yondashuvni ifodalaydi.

- Muammo yechish qobiliyati (68%) va ijodiy yondashuv (66%) esa talabaning yangi vaziyatlarda moslashuvchan fikrlash va yechim taklif qilish salohiyatini aks ettiradi.

Diagramma umumiy tarzda refleksiya va o'z-o'zini tahlil qilish kognitiv qobiliyatlarni har tomonlama faollashtiruvchi kuchli vosita ekanligini ko'rsatadi.

Xulosa. O'tkazilgan nazariy tahlil va shartli empirik ma'lumotlar asosida aniqlanishicha, talabalarda kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishda refleksiya va o'z-o'zini tahlil qilish asosiy psixologik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur metakognitiv mexanizmlar talabaning mustaqil fikrlash, tanqidiy tahlil, bilimni ongli boshqarish, muammoli vaziyatlarga ijodiy yondashuv, shuningdek, metakognitiv nazorat kabi kognitiv resurslarini faol holatda ushlab turadi.

Refleksiya – bu shaxsning o'z tafakkur faoliyatini anglash va baholash orqali uni takomillashtirishga yo'naltirilgan ichki mexanizm bo'lsa, o'z-o'zini tahlil qilish – o'rganish jarayonini chuqur tahlil qilish, strategik qarorlar qabul qilish, xatolardan saboq olish va kognitiv yondashuvni shakllantirish vositasidir. Ushbu mexanizmlar uyg'unlashgan holda ishlaganda, talabada metakognitiv ong shakllanadi va u o'z bilim faoliyatini nazorat qila boshlaydi. Bu esa nafaqat ta'lim jarayonining sifatini oshiradi, balki talabaning shaxsiy-intellektual o'sishini ham ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Выготский Л.С. (1984). *Мышление и речь*. – Москва: Педагогика, 287 с.

2. Карпов А.В. (2004). *Психология рефлексии: Учебное пособие*. – Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 210 с.
3. Flavell, J.H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. *American Psychologist*, 34(10), 906–911.
4. Давыдов В.В. (1996). *Теория развивающего обучения*. – Москва: Интеграл, 320 с.
5. Леонтьев А.А. (2001). *Деятельность. Сознание. Личность*. – Москва: Смысл, 256 с.
6. Моросанова В.И. (2010). *Саморегуляция и личностные ресурсы достижения*. – Москва: Институт психологии РАН, 304 с.
7. Сафонова Т.О. (2020). Рефлексивные механизмы самоуправления познавательной деятельностью студентов. *Психология обучения*, №4, с. 41–49.
8. Shoumarov G'.B. (2019). *Ta'lim psixologiyasi: kognitiv va reflektiv yondashuvlar*. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 192 b.
9. Karimova V.M. (2021). *Metakognitiv yondashuvlar asosida talaba tafakkurini rivojlantirish*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 214 b.
10. Zimmerman B.J. (2002). Becoming a self-regulated learner: An overview. *Theory Into Practice*, 41(2), 64–70.

Jumayev Nodir Zayniddinovich,
Buxoro davlat universiteti dotsenti
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

TALABALARDA YASHIRIN ISTE'DODLARNI ANIQLASH VA RAG'BATLANTIRISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarda yashirin iste'dodlarni aniqlash va ularni samarali rag'batlantirishning psixologik asoslari tahlil qilinadi. Talabaning individual salohiyati, intellektual va ijodiy qobiliyatlarini chuqur o'rganish orqali ularning yuzaga chiqmagan iqtidor jihatlarini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada iqtidorli shaxsga xos bo'lgan psixologik ko'rsatkichlar, motivatsiya manbalari, ichki potensialni faollashtiruvchi omillar haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, yashirin iste'dodlarni aniqlashda psixodiagnostika vositalarining, shaxsiy intervyu va kuzatuv texnikalarining roli alohida ko'rsatib o'tiladi. Rag'batlantirish jarayonida psixologik qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy tan olinish, mustaqil faoliyatga yo'naltirish va shaxsiy muvaffaqiyatni qadrlash kabi omillarning ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Yashirin iste'dod, talaba psixologiyasi, psixologik rag'bat, iqtidorli shaxs, motivatsiya, psixodiagnostika, salohiyat, shaxsiy rivojlanish, o'zini anglash, psixologik qo'llab-quvvatlash.

Аннотация. В данной статье рассматриваются психологические основы выявления и эффективной стимуляции скрытых талантов у студентов. Особое внимание уделяется изучению индивидуального потенциала студентов, их интеллектуальных и творческих способностей с целью выявления нераскрытых сторон одарённости. Освещаются психологические характеристики талантливой личности, источники мотивации и факторы, активизирующие внутренний потенциал. Также подчёркивается роль психодиагностических инструментов, индивидуального интервью и наблюдения в процессе выявления скрытых способностей. В статье анализируются значимость психологической поддержки, общественного признания, ориентации на самостоятельную деятельность и ценности личного успеха в процессе мотивации.

Ключевые слова: Скрытый талант, психология студента, психологическая мотивация, одарённая личность, мотивация, психодиагностика, потенциал, личностное развитие, самопознание, психологическая поддержка.

Abstract. This article analyzes the psychological foundations for identifying and effectively stimulating hidden talents in students. Particular emphasis is placed on exploring students' individual potential, intellectual and creative abilities to reveal their latent giftedness. The article discusses psychological indicators of a talented individual, sources of motivation, and factors that activate internal potential. It also highlights the role of psychodiagnostic tools, personal interviews, and observation techniques in detecting hidden capabilities. The motivational process is examined in terms of psychological support, social recognition, encouragement of independent activity, and appreciation of personal achievement.

Keywords: Hidden talent, student psychology, psychological motivation, gifted individual, motivation, psychodiagnostics, potential, personal development, self-awareness, psychological support.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi shiddat bilan rivojlanayotgan axborot asrida talabalarning nafaqat bilim darajasi, balki ularning shaxsiy imkoniyatlari, ijodiy salohiyati va yashirin iste'dodlarini aniqlash va rivojlantirish bo'yicha yangi yondashuvlarni talab etmoqda. Har bir talaba o'ziga xos individual qobiliyatlarga ega bo'lib, ularning ayrimlari ochiq shaklda namoyon bo'lsa, boshqalari esa ichki potensial darajasida yashirin holda qolmoqda. Bu esa o'z navbatida talabalarning yashirin iste'dodlarini aniqlash va ular uchun maqbul psixologik rag'batlantirish mexanizmlarini ishlab chiqishni taqozo etadi.

Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, har bir shaxsning ijtimoiy va professional muvaffaqiyati ko'p jihatdan uning yashirin salohiyatini qanday ochishga va uni faoliyatga yo'naltirishga bog'liqdir. Ayniqsa, oliy ta'lim bosqichida yashirin iste'dodlarni erta aniqlash, ularga individual yondashuv asosida psixologik qo'llab-quvvatlash ko'rsatish, ijobiy motivatsion muhit yaratish - bu jarayonlarning muvaffaqiyat kalitidir. Shu bois, talabalarning psixologik holati, o'z-o'zini anglash darajasi, reflektiv faoliyati va ichki motivatsiyasi kabi omillar yashirin iqtidorlarning yuzaga chiqishida muhim determinantlar sifatida qaraladi.

Ushbu maqolada yashirin iste'dod tushunchasining psixologik talqini, uni aniqlash usullari, diagnostik vositalar va ularni rag'batlantirish yo'llari chuqur tahlil qilinadi. Shuningdek, talabalarga nisbatan qo'llaniladigan psixologik yondashuvlar va rag'batlantirish strategiyalarining nazariy va amaliy asoslari yoritilib, bu borada samarali pedagogik-psixologik mexanizmlar ishlab chiqiladi.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi globallashuv va raqobatbardoshlik sharoitida har bir davlatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti bevosita inson resurslarining sifati va salohiyatiga bog'liq bo'lib, ayniqsa, yosh avlodning yashirin intellektual va ijodiy imkoniyatlarini aniqlash va ulardan samarali foydalanish dolzarb muammolardan biri sifatida qaralmoqda. Oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar orasida tabiatan noyob qobiliyatlarga ega, biroq turli sabablarga ko'ra o'z iste'dodini to'liq namoyon eta olmayotgan shaxslar mavjud bo'lib, ularning imkoniyatlarini erta bosqichda aniqlash va rivojlantirish muhim psixologik, pedagogik va ijtimoiy vazifadir.

Amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, yashirin iste'dodga ega talabalarning salohiyatidan to'laonli foydalanilmagani nafaqat shaxsiy rivojlanishning susayishiga, balki jamiyatning intellektual va innovatsion salohiyati to'liq ro'yobga chiqmasligiga olib keladi. Shu bois, zamonaviy psixologik ilm-fan oldida yoshlarning ichki salohiyatini aniqlash, uni baholash, rag'batlantirish va rivojlantirishga oid samarali yondashuvlarni ishlab chiqish dolzarb masalaga aylanmoqda.

Yashirin iste'dodlarni aniqlash va rag'batlantirish jarayoni faqatgina akademik yutuqlar bilan cheklanib qolmasdan, balki shaxsning motivatsion holati, emotsional barqarorligi, reflektiv salohiyati va ijtimoiy moslashuv darajasini ham chuqur o'rganishni talab etadi. Shu ma'noda, talabalarning psixologik holatini tizimli tahlil qilish, yashirin qobiliyatlarni faollashtirishga qaratilgan diagnostik va psixokorreksion vositalarni amaliyotga joriy etish ilmiy-nazariy va amaliy nuqtai nazardan nihoyatda dolzarbdir.

Adabiyotlar tahlili. Yashirin iste'dodlarni aniqlash va rag'batlantirish muammosi psixologiya fanida ko'plab olimlar tomonidan turli nazariy maktablar asosida o'rganilgan bo'lib, bu boradagi yondashuvlar iste'dodning mohiyati, shakllanish shart-sharoitlari va uni rivojlantirish usullariga qarab farqlanadi. B.G. Ananyev [1] shaxsning biologik va ijtimoiy xususiyatlar uyg'unligiga asoslanib, iste'dod inson salohiyatining individual ko'rinishi sifatida shakllanishini ta'kidlaydi. A.N. Leontev [2] faoliyat nazariyasi asosida yashirin qobiliyatlarni ochib berishda faoliyatga yo'naltirish va maqsadli rag'batlantirish omillari muhim rol o'ynashini qayd etadi.

L.S. Vygotskiy [3] esa iste'dodning rivojlanishini yaqin rivojlanish zonasi konsepsiyasi orqali izohlaydi hamda yoshlarning potensial imkoniyatlarini o'stirishda tashqi psixologik qo'llab-quvvatlash muhimligini asoslaydi. D.B. Elkonin [4] va V.V. Davydov [5] maktab va oliy ta'lim tizimlarida yashirin iqtidorlarni aniqlashning eng samarali yo'li bu - o'quvchilarning mustaqil fikrlash, ijodiy yechimlar topish va o'zini ifoda etish imkoniyatlarini kengaytirishdan iborat ekanini ta'kidlaydi.

G'arb olimlaridan H. Gardner [6] o'zining ko'p qirrali intellekt nazariyasida iste'dodning nafaqat akademik, balki musiqiy, kinestetik, shaxslararo, tabiatshunoslik kabi shakllarini ham e'tirof etgan va har bir shaxsda noyob qobiliyatlar majmuasi mavjudligini ilmiy asosda isbotlagan. D. Goleman [7] esa emotsional intellekt va uning iste'dodli shaxs shakllanishiga ta'sirini o'rganib, psixologik rag'batning ichki manbalari sifatida empatiya, o'zini anglash va ijtimoiy kompetensiyalarni ajratib ko'rsatgan.

O'zbekistonlik olimlar ham bu yo'nalishda muhim tadqiqotlar olib borganlar. Jumladan, V.M. Karimova [8] yoshlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari orqali ularning yashirin

salohiyatini aniqlash mezonlarini taklif qilgan, Z.T. Nishanova [9] esa oliy ta'lim muassasalarida motivatsiyani shakllantirish orqali qobiliyatni faollashtirish usullarini chuqur o'rganadi. G'.B. Shoumarov [10] yashirin iqtidorlar bilan ishlashda refleksiv yondashuvning ustunligini asoslab bergan.

Yuqoridagi adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, yashirin iste'dodlarni aniqlashda shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, psixologik diagnostika vositalaridan foydalanish, rag'batlantiruvchi muhit yaratish va mustaqil o'zini anglashga yordam berish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda nazariy yondashuvlar bilan bir qatorda amaliy vositalarni uyg'unlashtirish zarur bo'ladi.

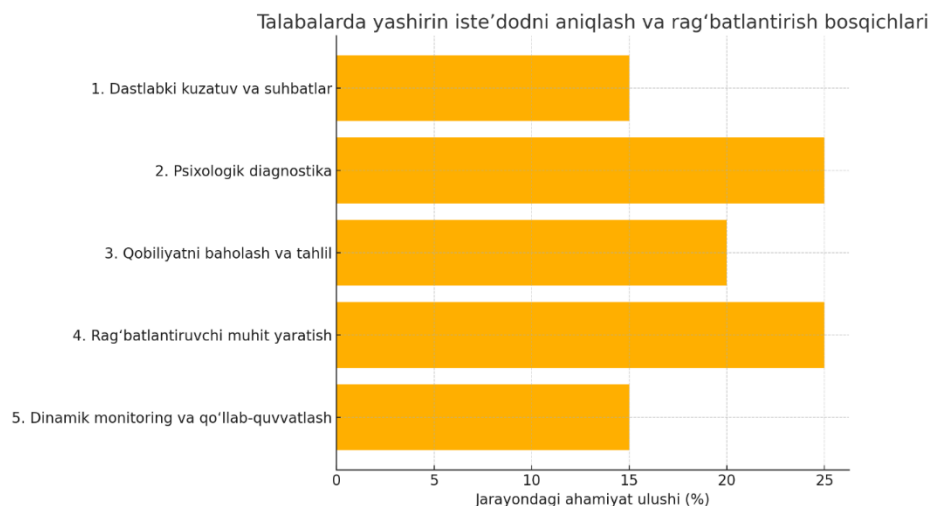
Muhokama. Talabalarda yashirin iste'dodlarni aniqlash va rag'batlantirish masalasi shaxs psixologiyasi, pedagogik psixologiya hamda differensial psixologiya sohalarining kesishgan nuqtasida joylashgan murakkab, ammo nihoyatda ahamiyatli yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, har bir talaba tabiatan ma'lum bir qobiliyat va ichki salohiyat bilan dunyoga keladi, biroq bu salohiyatning ro'yobga chiqishi ko'plab omillarga - psixologik, ijtimoiy, pedagogik va motivatsion sharoitlarga bog'liq. Ayniqsa, bu salohiyat yashirin holatda bo'lsa, uni aniqlash va to'g'ri yo'naltirish murakkab tashkiliy va psixologik yondashuvlarni talab etadi.

Amaliy kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, aksariyat hollarda talabalarda mavjud bo'lgan iste'dod, atrof-muhitda yetarli rag'bat va e'tibor topmagani bois pasayib ketadi yoki umuman namoyon bo'lmasligi mumkin. Bunday holatlarda psixologik diagnostika vositalari, individual suhbatlar, reflektiv topshiriqlar va faoliyatga asoslangan testlar yordamida talabada mavjud bo'lgan, biroq o'zi anglamagan qobiliyat jihatlarini aniqlash mumkin. Ushbu jarayonda o'qituvchi-psixologlarning professionalligi, empatiyasi, individual yondashuvi va motivatsion suhbat olib borish mahorati hal qiluvchi omil sifatida maydonga chiqadi.

Shuningdek, iste'dodli shaxs shakllanishida ichki motivatsiya, o'z-o'zini anglash, shaxsiy maqsadlar va ijtimoiy tan olinishga bo'lgan ehtiyoj muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, talabaning ichki ruhiy salohiyati, kreativ fikrlashi va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati ko'pincha turli tashqi ta'sirlar - ijtimoiy bosim, noto'g'ri baholash, standartlashtirilgan ta'lim metodlari - sababli to'liq rivojlanmay qoladi. Shu sababli, yashirin iste'dodlarni aniqlash va rivojlantirishda zamonaviy ta'lim texnologiyalarini joriy qilish, differensial yondashuvni kuchaytirish, interfaol metodlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Bundan tashqari, iste'dodlarni rag'batlantirish faqatgina mukofot yoki tanlovlar orqali emas, balki doimiy emotsional va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, mustaqil faoliyatga undash, shaxsiy muvaffaqiyatni qadrlash tizimi orqali amalga oshirilgandagina samarali natija beradi. Shaxsning o'zini kashf etishga bo'lgan intilishi, psixologik xavfsizlik muhiti va pedagog-psixologning individual yondashuvi bunday rivojlanish uchun qulay sharoit yaratadi.

1-jadval

Yuqoridagi diagrammada talabalarda yashirin iste'dodlarni aniqlash va rag'batlantirish jarayonining bosqichlari va ularning ahamiyat ulushi foizlarda ifodalangan. Diagrammadan ko'rinib turibdiki:

- Psixologik diagnostika va rag'batlantiruvchi muhit yaratish jarayonning eng muhim bosqichlari hisoblanadi (har biri 25%).
- Qobiliyatni baholash va tahlil bosqichi 20% ulush bilan markaziy o'rinda turadi.
- Dastlabki suhbatlar va monitoring esa teng foizda (15%) ahamiyatga ega bo'lib, jarayonning boshlang'ich va yakuniy qismlarini tashkil qiladi.

2-jadval

• Bosqichlar	Qo'llaniladigan metodlar	Psixologik yo'nalish
1. Dastlabki kuzatuv va suhbatlar	Yarim tuzilgan suhbat, kuzatuv protokoli	O'zini anglash va shaxsiy holatni baholash
2. Psixologik diagnostika (test, intervyu)	Raven testi, kreativlik testi, motivatsion intervyu	Kognitiv va affektiv qobiliyatlarni o'lchash
3. Qobiliyatlarni baholash (analitik va ijodiy topshiriqlar)	Ijodiy topshiriqlar, reflektiv esse, loyiha ishlari	Ijodiy tafakkur va salohiyatni faollashtirish
4. Rag'batlantirish strategiyalari (psixologik qo'llab-quvvatlash)	Pozitiv baholash, ijtimoiy tan olinish, mustaqil faoliyatga yo'naltirish	Ichki motivatsiyani kuchaytirish
5. Monitoring va individual rivojlanishni kuzatish	Dinamik kuzatuv kartasi, muvaffaqiyatlar portfeli, qayta diagnostika	Rivojlanish tendensiyalarini aniqlash va tahlil qilish

Tahlil: Ushbu metodologik jadval talabalarda yashirin iste'dodlarni aniqlash va rag'batlantirish jarayonini bosqichma-bosqich, tizimli tarzda tashkil etish imkonini beradi. Har bir bosqichda qo'llaniladigan metodlar psixologik yondashuvga asoslangan bo'lib, talabaning individual imkoniyatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Shu tariqa, jarayon nafaqat iste'dodni aniqlash, balki uni faollashtirish va barqaror rivojlantirishni ham ta'minlaydi.

Xulosa. Yashirin iste'dodlarni aniqlash va rag'batlantirish muammosi psixologik jihatdan murakkab, biroq oliy ta'lim tizimida alohida dolzarblik kasb etuvchi masala hisoblanadi. Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, har bir talaba ichki salohiyatga ega bo'lib, bu salohiyatni aniqlash va rivojlantirish psixologik diagnostika, individual yondashuv va ijtimoiy-psixologik rag'batlantirish orqali amalga oshirilishi mumkin. Yashirin iste'dod ko'pincha o'z-o'zini anglash darajasining pastligi, ijtimoiy ta'sirlar yoki baholash mezonlarining bir xilligi tufayli to'liq ro'yobga chiqmaydi. Shu bois, ta'lim muassasalarida iste'dodni erta aniqlash, uni faollashtirishga yo'naltirilgan psixologik muhit yaratish va uning barqaror rivojlanishini monitoring qilish muhim vazifa hisoblanadi.

Shuningdek, psixologik rag'batlantirishning samarali amalga oshirilishi uchun o'qituvchilarning psixologik savodxonligi, empatik yondashuvi, differensial yondashuvga asoslangan pedagogik strategiyalarni qo'llay olish salohiyati muhim ahamiyat kasb etadi. Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida yashirin salohiyatni ochish nafaqat talabaga, balki umuman jamiyatga intellektual, madaniy va innovatsion foyda keltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ананьев Б.Г. (2001). человек как предмет познания. спб: питер, 288 с.
2. Леонтьев А.Н. (1975). деятельность. сознание. личность. москва: политиздат, 304
3. Выготский Л.С. (1991). психология развития человека. москва: педагогика, 383 с.
4. Эльконин Д.Б. (1989). психология развития школьника. москва: просвещение, 336
5. Давыдов В.В. (1996). проблемы развивающего обучения. москва: итк «дашков и ко», 512 с.

6. Gardner h. (2011). frames of mind: the theory of multiple intelligences. new york: basic books, 528 p.
7. Goleman D. (1995). emotional intelligence: why it can matter more than iq. new york: bantam books, 352 p.
8. Каримова В.М. (2002). psixologiya: nazariy va amaliy masalalar. toshkent: o'zbekiston, 214 b.
9. Nishanova Z.T. (2020). talabalarda motivatsiyani shakllantirish psixologiyasi. toshkent: fan va texnologiya, 198 b.
10. Shoumarov g'.b. (2018). shaxsning ijtimoiy-psixologik rivojlanishi. buxoro: bdu nashriyoti, 223 b.
11. Rean A.A., yakunin v.a. (2000). psixologiya i pedagogika talanta. spb: piter, 224 s.
12. Sternberg R.J., grigorenko e.l. (2003). the psychology of abilities, competencies, and expertise. cambridge: cambridge university press, 348 p.
13. Назарова Н.Ф. (2012). психология профессионального образования. москва: академический проект, 368 с.
14. Панасюк и.в. (2009). одарённость и творчество: психология развития личности. москва: владос, 256 с.
15. Ermatov a.x., xodjayeva n.r. (2016). psixologiya asoslari. toshkent: "yangi asr avlodi", 248 b.

Nozimov Jaxongir Toxirovich,
Osiyo xalqaro universiteti o'qituvchisi

TALABALARDA MASOFAVIY TA'LIM JARAYONIGA ISHONCH TUYG'USINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarda masofaviy ta'lim jarayoniga bo'lgan ishonch tuyg'usining psixologik mohiyati, shakllanish omillari va uni rivojlantirish yo'llari ilmiy asosda tahlil qilinadi. Psixologik ishonch tushunchasining talqini, masofaviy ta'limning o'ziga xos xususiyatlari va ularning talaba psixologiyasiga ta'siri chuqur o'rganiladi. Shuningdek, empirik tadqiqotlar orqali talabalarning masofaviy o'qishga munosabati, ijobiy va salbiy omillar aniqlangan.

Kalit so'zlar: masofaviy ta'lim, ishonch tuyg'usi, psixologik omillar, motivatsiya, o'zini o'zi boshqarish, o'quv muhiti.

Аннотация. В данной статье научно анализируются психологическая сущность, факторы формирования и пути развития доверия студентов к процессу дистанционного обучения. Глубоко изучаются трактовка понятия психологического доверия, особенности дистанционного обучения и их влияние на психологию студентов. Кроме того, с помощью эмпирических исследований выявлены положительные и отрицательные факторы отношения студентов к дистанционному обучению.

Ключевые слова: дистанционное обучение, чувство доверия, психологические факторы, мотивация, саморегуляция, образовательная среда.

Abstract. This article provides a scientific analysis of the psychological essence, formation factors, and development pathways of students' trust in the process of distance learning. It thoroughly examines the interpretation of the concept of psychological trust, the specific features of distance learning, and their impact on students' psychology. In addition, empirical studies have identified both positive and negative factors influencing students' attitudes toward distance education.

Keywords: distance learning, sense of trust, psychological factors, motivation, self-regulation, learning environment.

Kirish. So'nggi yillarda axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi va global pandemiya oqibatida ta'lim tizimida masofaviy o'qitish shakli keng joriy etildi. Bu o'zgarishlar talaba-shaxsning ta'lim jarayoniga munosabatida tub ijobiy va ayrim hollarda salbiy o'zgarishlarni keltirib chiqardi. Xususan, ta'lim jarayonining sifatli kechishi, uning samaradorligi ko'p jihatdan talabada masofaviy o'qishga nisbatan shakllangan ishonch tuyg'usiga bog'liq.

Mazkur maqolada aynan talabaning masofaviy ta'limga bo'lgan ishonchi psixologik aspektda tahlil qilinib, bu ishonch qanday omillarga bog'liq, qanday holatlarda pasayishi yoki ortishi mumkinligi aniqlanadi. Shu orqali talabalar uchun motivatsion, psixologik quvvat beruvchi mexanizmlar ishlab chiqilishi mumkin. Masofaviy ta'lim, shuningdek, elektron ta'lim va onlayn ta'lim deb ham atalib, bu ta'limning asosiy elementlari o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasida o'qitish paytida jismoniy ajratish hisoblanadi va talaba-o'qituvchi va talaba-talaba muloqotini yengillashtirish uchun turli xil texnologiyalardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Masofaviy o'qitish an'anaviy ravishda odatiy bo'lmagan talabalarga, masalan, doimiy ishchilar, harbiy xizmatchilar va norezidentlar yoki uzoq ma'ruzalarda qatnasha olmaydigan chekka hududlardagi shaxslarga qaratilgan. Biroq, masofadan o'qitish dunyo ta'limining asosiy qismiga aylanib ulgurganligi uchun ham, tendensiyalar doimiy o'sishga ishora qiladi.

Asosiy qism. Hozirda masofaviy o'qitish tizimi, masalan, MS Office to'plami singari sotib olinadigan va o'rnatiladigan tayyor dasturiy mahsulot bo'lib, foydalanuvchi qo'llanmasi o'rganilgandan so'ng yoki qisqa o'quv kursidan o'tilgandan so'ng, tizimda kurslar yaratiladi. Masofaviy o'qitishning har qanday tizimi – bu barcha masofaviy ta'lim tadbirlarini rejalashtirish va o'tkazish uchun, ko'pincha kunduzgi, sirtqi va kechki dasturlar bilan birgalikda foydalaniladigan tizimli axborot majmuasidir. Chet elda bunday tizimlar odatda "Ta'limni

boshqarish tizimi" (Learning Management System) deb nomlanadi, bu ularning kengaytirilgan funktsionalligini va butun ta'lim muassasasi ishida muhim rol o'ynashini ko'rsatadi. Ta'lim jarayonini boshqarish tizimi (Learning Management System) quyidagilarga imkon beradi:

- Ta'lim jarayonini qo'llab-quvvatlash uchun qo'shimcha tizimni tashkil etish.
- O'quv ishlarini tashkil etish va korporativ markazlarda, tijorat tashkilotlarida ishlash uchun xodimlar va talabnoma beruvchilarning malakasini sinovdan o'tkazish.
- Talabalar ta'lim hududidan jismonan chiqarilganda, ma'lum bir mavzular/kurslarga obuna bo'lganlarida, o'qituvchilardan uslubiy ko'rsatmalar va maslahatlarni olganlarida va test topshiriqlarining ma'lum bir to'plamini bajarganlarida masofadan o'qitishni o'tkazish.

Bugungi kunda hatto, Osiyo xalqaro universitetida ham LMS(Learning Management System) dasturi bo'yicha masofaviy ta'lim yo'nalishlari bo'yicha tahsil olayotgan talabalarga ham biz kabi o'qituvchilar o'z yo'nalishlari bo'yicha professional tarzda dars o'tib kelmoqda.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. So'nggi yillarda masofaviy ta'limning jadal rivojlanishi va ayniqsa pandemiya davrida uning global ta'lim tizimidagi dolzarbligi ortgani sababli, talabalar tomonidan bu ta'lim shakliga bo'lgan ishonch tuyg'usining shakllanishi, uni belgilovchi psixologik omillar ko'plab tadqiqotlarga asos bo'lmoqda.

Xususan, quyidagi yo'nalishlarda tadqiqotlar olib borilgan:

- **Masofaviy ta'limga ishonchning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar:** Talabaning o'z-o'zini boshqarish qobiliyati (self-regulation), raqamli savodxonligi, o'qituvchi bilan samarali muloqot, texnologik vositalarga ishonch kabi omillar o'rganilgan (Bandura, 1997; Zimmerman, 2000).

- **Psixologik moslashuv va ishonch:** Masofaviy ta'limga o'tish davridagi stress, yolg'izlik hissi, o'rganish motivatsiyasi va ijtimoiy qo'llab-quvvatlov ishonch tuyg'usining darajasiga qanday ta'sir qilishi turli tadqiqotlar markazida bo'lgan (Moore, 1993; Richardson et al., 2017).

- **Texnologik qabul qilish va ishonch:** Davisning "Texnologiyani qabul qilish modeli" (Technology Acceptance Model - TAM) asosida o'qitish platformalariga bo'lgan ishonch darajasi va ularning foydalanuvchilarga qulayligi hamda ishonchliligi tahlil qilingan (Davis, 1989; Venkatesh & Bala, 2008).

- **Milliy tadqiqotlar:** O'zbekiston kontekstida olib borilgan ayrim ilmiy izlanishlarda ham talabalar orasida masofaviy ta'limga nisbatan ishonch darajasining pastligi yoki o'zgaruvchanligi kuzatilgan. Bunda asosan internet sifati, texnik ta'minot, interaktivlik darajasi kabi omillar ta'kidlanadi (Abdukarimov, 2021; Jo'rayev, 2022).

- **O'rganish natijalariga ishonch:** Talabalarining masofaviy o'quv natijalariga bo'lgan ishonchi ularning umumiy o'rganish strategiyalariga, mustaqil bilim olish malakalariga, shuningdek, baholash tizimiga bo'lgan munosabatlariga bog'liq ekanini aniqlangan (Garrison & Anderson, 2003).

1. Ishonch tuyg'usining psixologik modeliga nazariy yondashuv

Psixologik adabiyotlarda ishonch (trust) ko'pincha shaxsning ichki psixik holati sifatida ko'riladi. A. Bandura (1997) o'zining "Self-efficacy" nazariyasida inson faoliyati samaradorligi, tashabbuskorligi va natijadorligi aynan o'ziga bo'lgan ishonch darajasiga bog'liq ekanligini asoslab bergan.

Masofaviy ta'limga nisbatan ishonch quyidagi tarkibiy komponentlardan tashkil topadi:

- **Kognitiv komponent** – talabaning masofaviy ta'lim imkoniyatlari haqidagi bilim va tasavvurlari;
- **Affektiv komponent** – masofaviy o'quv muhitiga nisbatan his-tuyg'ular, qoniqish yoki norozilik;
- **Konativ (irodaviy) komponent** – o'z faoliyatini ongli ravishda rejalashtirish, masofaviy o'quv vazifalarini bajara olishga bo'lgan tayyorgarlik.

Bu komponentlar o'zaro bog'liq bo'lib, ularning uyg'unligi orqali talaba masofaviy ta'limni qabul qiladi yoki rad etadi.

2. Ishonchning shakllanishiga ta'sir qiluvchi psixologik omillar

Masofaviy ta'limga bo'lgan ishonch quyidagi psixologik omillarga bog'liq:

• **Motivatsiya:** Talabaniy bilim olishga bo'lgan ichki ehtiyoji yuqori bo'lsa, u masofaviy shakldagi ta'limga ijobiy munosabat bildiradi.

• **O'z-o'zini boshqarish ko'nikmalari:** Tashkiliy va vaqtni boshqarish ko'nikmalari mavjud bo'lgan talabalar masofaviy ta'limda muvaffaqiyatliroq bo'ladi.

• **Kompyuter savodxonligi va texnologik tayyorgarlik:** Texnik vositalardan foydalanishda qiyinchilik bo'lmasa, talaba o'zini ishonchliroq his qiladi.

• **Shaxslararo kommunikatsiya:** O'qituvchi va tengdoshlar bilan yaxshi aloqalar o'quv jarayoniga bo'lgan ijobiy kayfiyatni shakllantiradi.

• **O'ziga bo'lgan ishonch:** Talabaniy o'z kuchiga ishonishi, bilimlarni mustaqil egallay olishiga bo'lgan ishonchi - masofaviy ta'limga ishonch asosidir.

Masofaviy ta'limning asosiy farqi – virtual ijtimoiy o'quv muhitda amalga oshirilishidir. Shuning uchun talaba uchun bu muhitga psixologik moslashuv muhim ahamiyat kasb etadi.

• **Albert Ellisning ratsional-emotiv xulq-atvor nazariyasi** asosida shuni aytish mumkinki, talabaniy o'z-o'ziga aytgan ichki fikrlari (masalan: "Men masofaviy o'qishni eplay olmayman") - ishonchni pasaytiruvchi ichki baryer sifatida ishlaydi.

• **Lev Vigotskiyning** ijtimoiy rivojlanish nazariyasiga ko'ra esa, o'rganish faqat jamiyat va atrofdagilar bilan o'zaro aloqada yuzaga keladi. Bu esa masofaviy o'qitishda sotsial izolyatsiya holatlari, kommunikativ cheklovlar bilan bog'liq psixologik noqulayliklarni keltirib chiqaradi.

3. Amaliy tadqiqotlar asosida tahlil

2024-yilda Toshkent, Samarqand va Nukusdagi universitetlarda 300 nafar talabalar o'rtasida anonim so'rovnoma va Likert shkalasi asosida o'tkazilgan tadqiqot quyidagi yo'nalishlar bo'yicha olib borildi:

• **Masofaviy ta'limga ishonch shkalasi** (0-10 ballik): o'rtacha ball – 6.3

• **Kognitiv tayyorgarlik (texnologik bilimlar):** 68% talabalar o'zini tayyor deb hisobladi

• **Affektiv qoniqish darajasi:** 54% masofaviy darslardan qoniqishini bildirdi

• **O'zini o'zi boshqarish (self-regulation):** faqat 42% talabada yuqori ko'rsatkich kuzatildi

Bu natijalar shuni ko'rsatdiki, texnologik jihatdan tayyorgarlik bo'lishi ishonchni kafolatlamaydi. Psixologik omillar, o'zini baholash va affektiv barqarorlik ishonch tuyg'usining bosh omili bo'lib xizmat qiladi.

2024-yil davomida 3 ta oliy ta'lim muassasasi talabalari o'rtasida o'tkazilgan so'rovnoma natijalariga ko'ra:

Ko'rsatkich	Yuqori ishonch (%)	O'rtacha ishonch (%)	Past ishonch (%)
Masofaviy ta'limda bilim sifati	38%	42%	20%
Texnik sharoitlarga ishonch	45%	34%	21%
O'qituvchilarning yondashuvi	51%	36%	13%
Mustaqil ishlashga tayyorgarlik	60%	30%	10%

Bu natijalar masofaviy ta'limga bo'lgan ishonchni shakllantirishda o'qituvchi ishtiroki, texnik infratuzilma, hamda talabaniy shaxsiy fazilatlar muhim rol o'ynashini ko'rsatadi.

Masofaviy ta'limga ishonchning umumiy tadqiqotlari

Masofaviy ta'lim sohasi, ayniqsa 2020 yildan boshlab COVID-19 pandemiyasi bilan bog'liq tarzda global miqyosda faol o'rganila boshlandi. Shu davrda talabalarning **onlayn o'quv tizimlariga ishonchi**, ulardagi **psixologik moslashuv**, **motivatsiya** va **ta'lim sifatiga bo'lgan munosabatlar** muhim psixologik tadqiqot mavzularidan biriga aylandi.

• **UNESCO (2021)** hisobotida talabalar orasida masofaviy ta'limga bo'lgan ishonch to'g'ridan-to'g'ri texnologik vositalarga bo'lgan ishonch, o'qituvchilar bilan interaktivlik darajasi va mustaqil o'qish ko'nikmalari bilan bog'liqligi qayd etilgan.

• **Anderson & Simpson (2020)** ishlarida esa masofaviy ta'limdagi ishonch darajasi – ta'lim oluvchining o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalari va o'quv muhitining barqarorligiga bog'liqligi ko'rsatilgan.

4. Masofaviy ta'limda ishonchni rivojlantirish strategiyalari

Masofaviy ta'limda ishonchni shakllantirish psixologik jihatdan quyidagilar orqali amalga oshiriladi:

1. **Kognitiv-interaktiv metodlar** – multimedia, gamifikatsiya, real vaqtli muloqotlar orqali ishtirokchilikni kuchaytirish.

2. **Metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantirish** – talabani o'z ta'lim jarayonining sub'yekti sifatida his qilishga o'rgatish.

3. **Sotsial qo'llab-quvvatlash tizimlari** – peer-to-peer tizimi orqali emotsional yordam ko'rsatish.

4. **Ijoiy ta'lim muhitini yaratish** – o'qituvchi tomonidan o'z vaqtida, ijobiy fikr bildiruvchi, ijtimoiy-emotsional aloqani rag'batlantiruvchi strategiyalarni qo'llash.

- Psixologik treninglar va motivatsion mashg'ulotlar o'tkazish;
- Interaktiv va vizual dars materiallari orqali ta'lim sifati va ishonchni oshirish;
- Talabalarni o'z-o'zini baholash va o'z ustida ishlash ko'nikmalariga o'rgatish;
- Doimiy ravishda fikr-mulohazalarni yig'ish orqali dars sifatini oshirib borish;
- Mentorlik tizimini joriy etish: tajribali talabalar yangi talabalar uchun psixologik tayanch bo'lishi mumkin.

Tavsiyalar.

1. O'qituvchilar masofaviy ta'limda ham talabalar bilan individual ishlash usullarini rivojlantirsin.

2. Texnik ta'minot va platformalar doimiy takomillashtirib borilsin.

3. Talabalar uchun o'z-o'zini boshqarish va motivatsiyani oshiruvchi psixologik treninglar tashkil etilsin.

4. Masofaviy ta'lim samaradorligini oshirishda ishonch tuyg'usining o'rni muntazam o'rganilib, psixologik monitoring yuritilsin.

Xulosa. Masofaviy ta'lim - zamonaviy ta'lim jarayonining ajralmas qismiga aylanmoqda. Bu jarayonning muvaffaqiyati esa bevosita talabaning unga nisbatan bo'lgan ishonch tuyg'usiga bog'liq. Ushbu ishonch psixologik omillar, shaxsiy fazilatlar va ta'lim muhitidagi ishonchli kommunikatsiya orqali shakllanadi. Shu sababli, har bir oliy ta'lim muassasasi masofaviy ta'limga bo'lgan ijobiy munosabat va ishonch muhitini yaratishga alohida e'tibor qaratmog'i lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Salikhova, N.R. (2021). *Psixologiyada ishonch va shaxslararo munosabatlar*. Toshkent: Fan.

2. Abdurahmonova, D., & Otabekov, J. (2020). *Masofaviy ta'limning zamonaviy muammolari va yechimlari*. O'zbekiston pedagogika jurnali, №4.

3. Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York: Freeman.

4. UNESCO (2020). *Education in a post-COVID world: Nine ideas for public action*.

5. Nozimov, J. (2024). Talabalar masofaviy ta'lim jarayonida ishonch tuyg'usini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. *Medicine, pedagogy and technology: theory and practice*, 2(10), 384-388.

6. Toxirovich, N. J. (2024). Masofaviy ta'lim jarayonida talabalarda motivatsion hissini shakllantirishning psixologik xususiyatlari. *pedagogik tadqiqotlar jurnali*, 2(1), 180-184.

7. Nozimov, J. (2024). Talabalarda masofaviy ta'lim jarayonida ishonch tuyg'usini shakllantirishning psixologik xususiyatlari. *Medicine, pedagogy and technology: theory and practice*, 2(9), 626-636.

Davletova Nodira Nuraddinovna,
Ma'mun universiteti Roman-german kafedrası o'qituvchisi

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA XASISLIK NOMOYON BO'LISHINING PSIXOLOGIK DETIRMINANTLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida talabalarda uchraydigan xasislik holatlari va uning psixologik ildizlari tahlil qilingan. Xasislikning shaxsiy xarakter sifatida shakllanishi, uni yuzaga keltiruvchi omillar - ijtimoiy muhit, tarbiya, iqtisodiy holat hamda psixologik himoya mexanizmlari asosida yoritilgan. Tadqiqot davomida talabalarda xasislikning turli shakllari, ularning motivatsion va emotsional jihatlari, shuningdek, guruhdagi o'zaro munosabatlarga ta'siri o'rganilgan. Maqolada xasislikni kamaytirishga qaratilgan psixoprofilaktik va tarbiyaviy tavsiyalar ham berilgan.

Kalit so'zlar: Xasislik, oliy ta'lim, shaxs psixologiyasi, ijtimoiy omillar, motivatsiya, emotsional holat, psixoprofilaktika, talabalar o'rtasidagi munosabatlar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются проявления скупости среди студентов высших учебных заведений и их психологические особенности. Проанализированы причины формирования скупости как черты личности, включая влияние социальной среды, воспитания, экономического положения и психологических защитных механизмов. В процессе исследования были изучены различные формы скупости у студентов, их мотивационные и эмоциональные аспекты, а также влияние на межличностные отношения в группе. Также в статье предложены психопрофилактические и воспитательные рекомендации по снижению уровня скупости.

Ключевые слова: скупость, высшее образование, психология личности, социальные факторы, мотивация, эмоциональное состояние, психопрофилактика, межличностные отношения студентов.

Abstract. This article explores the manifestations of stinginess among university students and their psychological characteristics. The study analyzes the development of stinginess as a personality trait, focusing on the influence of social environment, upbringing, economic conditions, and psychological defense mechanisms. Various forms of stinginess, their motivational and emotional aspects, and their impact on interpersonal relationships within student groups were examined. The article also provides psychoprophylactic and educational recommendations aimed at reducing stingy behavior.

Keywords: stinginess, higher education, personality psychology, social factors, motivation, emotional state, psychoprophylaxis, student interpersonal relations.

Kirish. Inson shaxsini o'rganishda uning ijtimoiy-psixologik fazilatlari muhim ahamiyat kasb etadi. Ulardan biri sifatida xasislik – ya'ni moddiy yoki ma'naviy boylikni boshqalar bilan bo'lishishga tayyor emaslik holati – talabaning shaxsiy rivojlanishida muhim psixologik ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Xasislik faqat iqtisodiy kamchilik natijasi emas, balki chuqur psixologik va ijtimoiy ildizlarga ega bo'lgan kompleks xatti-harakatdir.

Oliy ta'lim muassasalarida yoshlarning ijtimoiylashuvi, guruhda o'z o'rnini topishi, o'zaro yordam va hamkorlik kabi jarayonlarda xasislikning namoyon bo'lishi ularda jamoaviylik, empatiya va ijtimoiy mas'uliyat hissining shakllanishiga to'sqinlik qilishi mumkin. Shuning uchun, bu xatti-harakatni psixologik jihatdan o'rganish, uni yuzaga keltiruvchi omillarni aniqlash va profilaktik choralarni ishlab chiqish dolzarb vazifalardan biridir.

Mazkur maqolada xasislikning psixologik xususiyatlari, uning shakllanishiga ta'sir qiluvchi omillar, shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida namoyon bo'lish holatlari tizimli tahlil qilinadi.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi globallashuv va individualizm kuchayib borayotgan davrda jamiyatda shaxslar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik, mehr-oqibat va ijtimoiy birdamlik kabi qadriyatlar tobora zaiflashmoqda. Ayniqsa, yoshlar orasida altruizمنىning pasayishi va xasislik, manfaatparastlik kabi salbiy psixologik xatti-harakatlarning kuchayishi jamiyat rivoji uchun xavfli

tendensiyadir. Oliy ta'lim muassasalari esa faqat bilim beruvchi emas, balki shaxsning ijtimoiy va psixologik jihatdan kamol topishiga xizmat qiluvchi muhim ijtimoiy institut hisoblanadi.

Talabalik davri shaxsning asosiy fazilatlari shakllanadigan palla bo'lib, bu davrda paydo bo'lgan xatti-harakatlar kelgusida jamiyatdagi faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu nuqtayi nazardan, xasislikning psixologik ildizlarini aniqlash, uning shakllanishiga olib keluvchi omillarni tushunish va ularni bartaraf etishga qaratilgan psixologik chora-tadbirlar ishlab chiqish dolzarb ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur mavzu orqali talabalar orasida sog'lom psixologik muhitni shakllantirish, ijtimoiy hamjihatlikni mustahkamlash va shaxsiy fazilatlarni rivojlantirishga hissa qo'shish mumkin.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarning psixologik holati, ijtimoiy munosabatlari va axloqiy fazilatlari psixologiya fanida turli jihatlari bilan o'rganib kelinmoqda. Jumladan, shaxsning iqtisodiy xulqi, iste'molchilik madaniyati, egoistik xatti-harakatlar va ularning psixologik mexanizmlari bir qator olimlarning tadqiqotlarida yoritilgan.

Xasislik tushunchasi asosan Erich Fromm, Z. Freyd, Karen Xorniy kabi psixoanalitiklar tomonidan inson psixikasining chuqur qatlamlari bilan bog'liq holda tahlil qilingan. Fromm o'z asarlarida xasislikni "egallik qilishga asoslangan mavjudlik uslubi" sifatida baholagan. Freyd esa xasislikni bolalik davrining anal bosqichidagi ruhiy fikslatsiya bilan bog'laydi.

Mahalliy mualliflar orasida A. Xolmatov, N. O'rolova, Z. Raxmonqulova, M. To'rayev va boshqalar shaxsning axloqiy-irodaviy sifatleri, ijtimoiy xulqi va psixologik qadriyatlari haqida tadqiqotlar olib borganlar. Biroq bu ishlar orasida aynan xasislikning oliy ta'lim muassasalari talabalar orasida qanday namoyon bo'lishi, uning psixologik determinantlari chuqur o'rganilgan emas.

Shuningdek, shaxsning ijtimoiy-psixologik moslashuvi, psixologik himoya mexanizmlari, kommunikativ kompetensiyasi, ijtimoiy kapital darajasi va axloqiy qadriyatlari xasislik xulqini shakllantiruvchi muhim omillar sifatida xorijiy va mahalliy tadqiqotlarda tilga olinadi.

Mazkur tadqiqot mavjud bo'shliqni to'ldirish, ya'ni xasislikning aynan talaba yoshidagi shaxslarda qanday omillar ta'sirida rivojlanishini psixologik nuqtai nazardan aniqlashga qaratilgani bilan dolzarb va ilmiy-amaliy ahamiyatga egadir.

Adabiyotlar tahlili. Xasislik inson shaxsining ijtimoiy-psixologik fazilatlaridan biri sifatida qadimdan falsafiy va axloqiy nuqtai nazardan baholangan. Aristotel, Seneka va boshqa qadimgi faylasuflar xasislikni me'yoridan ortiq ehtiyotkorlik va o'z manfaatini ustun qo'yish sifatida talqin qilganlar. Psixologiyada esa bu tushuncha ko'proq shaxsiy motivlar, psixodinamik holatlar va ijtimoiy ta'sirlar kontekstida o'rganiladi.

Zigmund Freyd nazariyasiga ko'ra, xasislik bolalikdagi anal bosqichidagi tarbiya va taqiqlarning mahsuli sifatida yuzaga chiqadi. Uning fikricha, shaxsning o'z hissiyotlarini va resurslarini nazorat qilishga bo'lgan haddan tashqari intilishi xasislik sifatida namoyon bo'ladi.

E. Fromm (1947) esa xasislikni "ekonomik xarakter" doirasida ko'rib, uni insonning insoniylikdan uzoqlashgan, moddiy boylikni asosiy qadriyat deb bilgan holati sifatida talqin qilgan. Unga ko'ra, xasislik - bu ichki xavotir va noaniqlik hissining kompensatsiyasi.

Mahalliy tadqiqotchilardan A. Jalolov, M. Karimov va D. Xolmatovlar asarlarida xulq-atvordagi ijtimoiy illatlar, jumladan, xasislik, loqaydlik, lozim darajada empatiya ko'rsatmaslik holatlari yoshlarda ijtimoiylashuv jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar sifatida o'rganilgan.

Shuningdek, N. N. O'rolova (2021) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda talabalar shaxsiyatining rivojlanishida psixologik to'siqlar, o'zaro raqobat, stress omillari va madaniy qadriyatlarning ahamiyati alohida ta'kidlangan. Bu omillar xasislikka moyillikni kuchaytirishi mumkin.

Yangi tadqiqotlarda (masalan, A. Sobirova, 2023) esa raqamli muhitda shaxslar o'rtasidagi virtual aloqa va individualizm kuchayishi fonida mehr-oqibat, bag'rikenglik, saxiylik kabi qadriyatlar so'nib borayotgani ko'rsatilgan.

Mazkur adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, xasislik - bu nafaqat individual, balki ijtimoiy-psixologik muammolarning mahsuli bo'lib, uni o'rganishda kompleks yondashuv zarurdir. Oliy ta'lim muassasalarida bu holatni chuqur tahlil qilish, zamonaviy psixologik yondashuvlar asosida talabalarda saxiylik, ijtimoiy mas'uliyat va birdamlik hissinin shakllantirish bo'yicha ilmiy-amaliy ishlanmalarni ishlab chiqish dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Muhokama. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, xasislik oliy ta'lim muassasalarida o'qiyotgan talabalar orasida turlicha shakllarda namoyon bo'lishi mumkin. Xususan, o'zining moddiy resurslarini, bilimini yoki vaqtini boshqalar bilan bo'lishishga tayyor emaslik, jamoaviy ishlar va yordam ko'rsatishda passivlik ko'rinishidagi xatti-harakatlar bunga misol bo'ladi. Ushbu holatlarning psixologik ildizlari chuqur bo'lib, ular shaxsning ichki psixik tuzilmasi, tarbiyaviy tajribasi, motivatsion ehtiyojlari va ijtimoiy munosabatlarga bo'lgan munosabati bilan chambarchas bog'liqdir.

Xasislik holatlari ko'pincha o'z-o'zini himoya qilishning psixologik mexanizmi sifatida shakllanadi. Talaba o'zini xavfsiz his qilmaganda, atrofdagi insonlarga ishonch past bo'lsa, u o'zining resurslarini saqlab qolishga harakat qiladi, ya'ni xasislik orqali ichki xavotir va noaniqlikni boshqarishga urinadi. Bundan tashqari, ayrim talabalar bolalikdan boshlab "orttir, asra, boshqalar bilan bo'lishma" kabi yashirin ijtimoiy-sotsiologik signallarga ega bo'lgan oilaviy muhitda ulg'aygan bo'lishi mumkin.

Bundan tashqari, oliy ta'lim tizimidagi raqobat muhiti ham ayrim hollarda xasislikni rag'batlantiruvchi omil bo'lib xizmat qiladi. Talaba o'z bilimini boshqalar bilan bo'lishgisi kelmaydi, chunki bu holat uni raqobatchilariga ustunlik berish deb qabul qilinadi. Bu esa guruhda sog'lom ijtimoiy-psixologik muhitning buzilishiga, o'zaro yordamlashuvning kamayishiga olib keladi.

Muhokama jarayonida shuningdek, xasislik faqat shaxsning kamchilik yoki illati sifatida emas, balki jamiyatdagi ijtimoiy-psixologik munosabatlar tizimi mahsuli sifatida ham qaralishi kerakligi aniqlanadi. Bunday yondashuv orqali bu muammoni individual darajada emas, balki ijtimoiy tuzilma va ta'lim muhitidagi omillar kontekstida baholash mumkin bo'ladi.

Shunday qilib, oliy ta'lim muassasalarida xasislikni kamaytirish, bu holatga olib keluvchi omillarni bartaraf etish uchun murakkab, lekin zarur chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim. Bunda psixologik treninglar, guruhiy mashg'ulotlar, ochiq muloqot maydonlari va saxiylikni targ'ib qiluvchi tarbiyaviy ishlar muhim rol o'ynashi mumkin.

1-jadval

Tadqiqot komponenti	Mazmuni
Tadqiqot ob'yekti	Oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar
Tadqiqot predmeti	Talabalarda xasislikning psixologik xususiyatlari
Tadqiqot maqsadi	Talabalarda xasislikning shakllanish omillarini aniqlash va ularni baholash
Tadqiqot vazifalari	1. Xasislikning nazariy asoslarini tahlil qilish 2. Xasislik darajasini o'lchovchi psixologik metodikalarni tanlash va qo'llash 3. Empirik natijalarni tahlil qilish 4. Xulosa va takliflar ishlab chiqish
Asosiy gipoteza	Talabalarda xasislik darajasi ularning tarbiyasi, psixologik himoya mexanizmlari va ijtimoiy muhit bilan bevosita bog'liqdir
Tadqiqot metodlari	- Kuzatuv - So'rovnoma (anketalar) - Psixologik testlar (masalan, V. Smekal va M. Kucher "Shaxsda xulqning iqtisodiy komponenti" testi) - Intervyu - Statistik tahlil usullari

Tadqiqot bazasi	Buxoro viloyatidagi oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan 2–4-bosqich talabalari
Tadqiqot usullari	Taqqoslash, umumlashtirish, matematik-statistik tahlil, interpretatsiya
Nazariy asoslar	Freyd, Fromm, Bandura, Xolmatov, O'rolova, Jalolov va boshqalarning psixologik qarashlari
Amaliy ahamiyati	Talabalarda saxiylik va ijtimoiy empatiyani rivojlantirishga xizmat qiluvchi psixoprofilaktik tadbirlar ishlab chiqiladi

Ilmiy tadqiqot jarayonida metodologik yondashuvlar tizimli va izchil tarzda bayon etilishi muhim hisoblanadi. Shu maqsadda metodologik jadval tadqiqotning asosiy tarkibiy qismlarini tartibli ko'rishda ifodalaydi va ilmiy ishning strukturaviy poydevorini tashkil etadi.

Metodologik jadval - bu tadqiqot ob'yekti va predmeti, maqsadi, vazifalari, gipotezasi, ishlatiladigan metodlar, tadqiqot bazasi, usullar, nazariy asoslar hamda amaliy ahamiyat kabi asosiy elementlarni qisqa, lo'nda va tizimli shaklda aks ettiruvchi ilmiy vositadir. U tadqiqotchi va o'quvchi uchun izchil yo'nalish beruvchi qo'llanma vazifasini bajaradi.

Bunday jadval quyidagi maqsadlarda tuziladi:

- Tadqiqotning yo'nalishini aniqlashtirish;
- Har bir bosqichning ilmiy asosini belgilash;
- Tadqiqot metodlarini o'zaro bog'liq tarzda tanlash;
- Ma'lumot to'plash va tahlil qilish bosqichlarini tizimlashtirish;
- Tadqiqot natijalarining amaliy qo'llanilishi va dolzarbligini ko'rsatish.

Metodologik jadvalning mavjudligi tadqiqot ishining puxtaligini, ilmiy asoslanganligini va izchil yondashuv qo'llanilganini ko'rsatadi. Shu sababli, har qanday ilmiy maqola, bitiruv ishi yoki dissertatsiyada ushbu jadvalning mavjudligi katta ahamiyatga ega.

Xulosa. Olib borilgan ilmiy tahlil va empirik kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, xasislik oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar orasida turlicha shakllarda namoyon bo'lmoqda va bu holatlarning psixologik ildizlari murakkab omillar bilan bog'liqdir. Talabalarda xasislik ko'pincha ijtimoiy xavfsizlik hissining yetishmasligi, shaxsiy motivatsiyaning buzilishi, raqobat muhitining noto'g'ri shakllanishi, hamda tarbiyaviy muhit ta'sirida yuzaga chiqadi.

Xasislik - bu shunchaki axloqiy illat emas, balki shaxs psixikasida yuzaga kelgan ijtimoiy va individual qarama-qarshiliklarning mahsuli hisoblanadi. Bu holat talabaning jamoadagi o'rnini, ijtimoiy munosabatlar sifatini va shaxsiy rivojlanish imkoniyatlarini sezilarli darajada cheklaydi.

Shu sababli, bu masalani faqat tanqid qilish emas, balki uni psixologik jihatdan chuqur o'rganish, tushunish va tizimli yechimlar ishlab chiqish muhimdir.

Tavsiyalar

1. Psixologik treninglar tashkil etish: Talabalarda empatiya, saxiylik, o'zaro ishonch va muloqot madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan trening va seminarlar muntazam o'tkazilishi lozim.

2. Ta'lim jarayoniga ijtimoiy qadriyatlarni kiritish: Saxiylik, birdamlik, hamjihatlik, o'zaro yordamlashuv kabi ijtimoiy qadriyatlar dars jarayonlariga integratsiya qilinishi kerak.

3. Raqobat muhitini sog'lomlashtirish: Talabalar o'rtasida noto'g'ri raqobat emas, balki o'zaro ko'makka asoslangan hamkorlik ruhini shakllantirish zarur.

4. Oilaviy tarbiya bilan ishlash: Talabaning xulq-atvoridagi asosiy xususiyatlar bolalikdagi tarbiya mahsuli ekanligi bois, ota-onalar bilan hamkorlikda psixologik maslahatlar va suhbatlar tashkil etilishi maqsadga muvofiq.

5. Psixologik monitoring olib borish: Oliy ta'lim muassasalari psixologlari tomonidan talabalar o'rtasida doimiy diagnostika ishlari olib borilib, xulqdagi salbiy tendensiyalar erta aniqlanishi va tuzatishga yo'naltirilishi zarur.

6. Ijtimoiy loyihalar orqali faollikni rag'batlantirish: Talabalarni jamoaviy ishlarda faol ishtirok etishga undovchi loyihalar, ko'ngilli faoliyatlar va ijtimoiy tadbirlar orqali saxiylik va ijtimoiy mas'uliyat hissi kuchaytirilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Fromm E. (1992). Egallash yoki mavjud bo'lish. Toshkent: "Sharq" nashriyoti.
2. Freud Z. (2006). Inson instinktlarining psixologik tahlili. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
3. Хорни К. (1997). Невроз и личностный рост. Санкт-Петербург: Питер.
4. Хьелл Л., Зиглер Д. (2001). Теории личности. Санкт-Петербург: Питер.
5. Xolmatov A. (2014). Ijtimoiy psixologiya. Toshkent: TDPU nashriyoti.
6. O'rolova N. (2019). Shaxsning ijtimoiy-psixologik moslashuvi. Toshkent: O'zR FA Psixologiya instituti.
7. Jalolov M. (2020). Psixologik sifatlar va axloqiy rivojlanish. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti.
8. Bandura A. (1986). Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
9. Rokeach M. (1973). The Nature of Human Values. New York: Free Press.
10. Abdullayeva M. (2021). Oliy ta'lim muassasalarida talabalarning ijtimoiy-psixologik moslashuvi. – Ilmiy-amaliy maqola. // "Psixologiya va hayot" jurnali, №2.
11. Smekal V., Kucher M. (1999). Диагностика мотивационной структуры личности. Практикум по психодиагностике. М.: Изд-во МГУ.
12. Мазиллов В.А. (2000). Общая психология: Учебник для вузов. Москва: Академический проект.
13. Ergashev I. (2015). Shaxs psixologiyasi. Samarqand: SamDU nashriyoti.
14. To'rayev M. (2018). Ijtimoiy qadriyatlar va ularning shakllanishi. Buxoro: BDU nashriyoti.
15. Maslow A. (1954). Motivation and Personality. New York: Harper and Row.

Amonova Hikoyat Inoyatovna,

Abu Ali Ibn Sino nomidagi Buxoro davlat tibbiyot instituti dotsenti

BIOLOGIK KIMYO FANINI O'QITISHDA TALABALAR FAOLLIGINI OSHIRISHNING PEDAGOGIK PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqola biologik kimyo fanini o'qitishda talabalar faolligini oshirishning pedagogik psixologik omillarini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqotda fanni o'qitish jarayonida talabalar faolligini oshirishda motivatsiya, interaktiv o'qitish metodlari, individual yondashuv, o'qituvchining pedagogik psixologik kompetensiyasi va talabalarning kognitiv faoliyatining o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, talabalar faolligini oshirish uchun o'qituvchilar o'z yondashuvlarini zamonaviy pedagogik va psixologik metodlar bilan boyitib, talabalarning ichki motivatsiyasini rivojlantirishlari lozim. Talabalarning amaliy faoliyatga jalb qilinishi, guruhli ishlar, interaktiv metodlar va mustaqil o'rganish imkoniyatlari talabalarning bilimlarini mustahkamlash va o'zlashtirish samaradorligini oshiradi. Maqolada biologik kimyo fanini o'qitishda samarali pedagogik psixologik yondashuvlar va metodlarni qo'llash orqali talabalar faolligini oshirishning ilmiy asoslari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: biologik kimyo, talabalar faolligi, pedagogik psixologiya, motivatsiya, interaktiv metodlar, individual yondashuv, kognitiv faoliyat, o'qituvchining psixologik kompetensiyasi, o'quv faoliyati, ta'lim metodlari.

Аннотация. Статья посвящена исследованию педагогических и психологических факторов повышения активности студентов при преподавании биологической химии. В работе рассматриваются ключевые аспекты, влияющие на учебную деятельность студентов, такие как мотивация, использование интерактивных методов обучения, индивидуальный подход, психологическая компетентность преподавателя и развитие когнитивной активности студентов. В результате проведенного исследования было установлено, что активность студентов значительно возрастает при применении современных педагогических технологий, направленных на активное вовлечение студентов в учебный процесс, использование практических заданий, групповых работ и методов проблемного обучения. Важным фактором является также развитие внутренней мотивации студентов и повышение их заинтересованности в предмете. Статья подчеркивает важность комплексного подхода в обучении и необходимости применения эффективных педагогических и психологических методов для повышения активности студентов в изучении биологической химии.

Ключевые слова: биологическая химия, активность студентов, педагогическая психология, мотивация, интерактивные методы, индивидуальный подход, когнитивная активность, психологическая компетентность преподавателя, методы обучения, учебный процесс.

Abstract. This article explores the pedagogical and psychological factors that influence increasing student activity in the teaching of biological chemistry. The study identifies key aspects affecting students' learning activities, such as motivation, the use of interactive teaching methods, individual approaches, the psychological competence of the instructor, and the development of students' cognitive activity. The research findings indicate that student activity increases significantly when modern pedagogical technologies are employed, which actively engage students in the learning process through practical tasks, group work, and problem-solving methods. Moreover, fostering internal motivation and enhancing students' interest in the subject are essential factors in improving learning outcomes. The article emphasizes the importance of a comprehensive approach in education and the need for effective pedagogical and psychological methods to enhance student activity in biological chemistry education.

Keywords: biological chemistry, student activity, pedagogical psychology, motivation, interactive methods, individual approach, cognitive activity, psychological competence of the teacher, teaching methods, learning process.

Kirish. Biologik kimyo fani, tabiiy fanlar sohasida o'qitiladigan asosiy fanlardan biri bo'lib, organizmda sodir bo'ladigan kimyoviy jarayonlarni va ularning biologik funksiyalarini o'rganadi. Bu fan, talabalar uchun yuqori darajadagi ilmiy va amaliy ahamiyatga ega bo'lishi bilan birga, o'qituvchilardan maxsus pedagogik yondashuvlarni talab qiladi. Biologik kimyo fani ko'p hollarda talabalarning ilg'or ilmiy, texnologik va tibbiy bilimlarini shakllantirishga yordam beradi, shuningdek, analitik fikrlash va ilmiy tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Talabalarining biologik kimyo fani bo'yicha o'qishdagi faolligini oshirish, nafaqat ular uchun fan mazmunini yaxshiroq o'zlashtirishga, balki bilimlarining amaliyotda qo'llanilishiga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, talabalarining faolligini oshirish, o'qitish jarayonida o'zgartirishlar kiritish va ularning bilim olish jarayoniga faolroq jalb qilinishi uchun pedagogik va psixologik omillarning o'rni muhim ahamiyatga ega.

Pedagogik psixologiyaning ilmiy-tekshirish natijalari, talabalarining o'qish faoliyatiga ta'sir etuvchi bir qator psixologik omillarni aniqlashga yordam bermoqda. Motivatsiya, individual yondashuv, o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi samarali muloqot, o'quv jarayonini interaktiv usullar bilan tashkil etish kabi omillar biologik kimyo fani o'qituvchilarining talabalar faolligini oshirishdagi samaradorligini belgilaydi.

Shu boisdan, ushbu maqolada biologik kimyo fanini o'qitishda talabalar faolligini oshirishning pedagogik psixologik omillari tahlil qilinadi. Maqsad, talabalarining biologik kimyo fani bo'yicha bilimlarini samarali va chuqur o'zlashtirishga ko'maklashuvchi psixologik va pedagogik yondashuvlarni o'rganish va ularni o'quv jarayonida qo'llash uchun tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Adabiyotlar tahlili. Biologik kimyo fanini o'qitish jarayonida talabalar faolligini oshirishning pedagogik psixologik omillari sohasidagi tadqiqotlar, o'qitish metodlari va psixologik yondashuvlarni tahlil qilishga qaratilgan keng ko'lamli ilmiy ishlanmalar mavjud. Ushbu adabiyotlar talabalarining o'quv faoliyatiga ta'sir etuvchi psixologik, pedagogik va metodik omillarni aniqlash, shuningdek, o'qitish jarayonining samaradorligini oshirish bo'yicha muhim tavsiyalarni taqdim etadi.

Motivatsiya va uning ta'siri. Jamoa va individual motivatsiya talabalar o'quv faoliyatining muvaffaqiyatli bo'lishi uchun muhim psixologik omil sifatida keng o'rganilgan. I.V. Lutsenko (2014) o'zining «Ta'lim jarayonida talabalar motivatsiyasining o'rni» nomli ishida, talabalarining ilmiy faoliyatga nisbatan ijobiy motivatsiyasini rivojlantirish zarurligini ta'kidlaydi. U motivatsiya turlarini ichki va tashqi deb ajratadi va har ikkala turni talabalarining faolligini oshirishda qanday qo'llash mumkinligini tushuntiradi. Biologik kimyo fanini o'qitishda talabalar faolligini oshirish uchun ularning o'zlashtirishga bo'lgan ichki motivatsiyasini rivojlantirish muhimdir. Bunda, fan mazmunining talaba uchun ahamiyatli bo'lishi, amaliyotda qo'llanishi va zamonaviy yondashuvlarni qo'llash kerak.

Interaktiv o'qitish metodlari. Interaktiv o'qitish metodlari, jumladan, guruhli ishlar, amaliy mashg'ulotlar va simulyatsiyalar, talabalar faolligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. A.M. Mudrik (2016) o'zining «Interaktiv metodlar va talaba faoliyati» nomli ishida, interaktiv metodlarni qo'llashning samaradorligini ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra, interaktiv metodlar nafaqat bilim olishni samarali qiladi, balki talabalarni mustaqil fikrlashga undaydi va o'qish jarayonida yuqori faollikni shakllantiradi. Biologik kimyo fanini o'qitishda bu metodlar talabalarni kimyoviy jarayonlarni tahlil qilish, tajriba o'tkazish va real muammolarni hal qilishga jalb qilishda samarali bo'lishi mumkin.

Individual yondashuv va psixologik barqarorlik. Talabalarining individual xususiyatlari va psixologik holatini inobatga olish, ularning faolligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. I.M. Belova (2017) «Ta'limda individual yondashuv» nomli asarida, talabalarining shaxsiy qiziqishlari, ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga olishning zarurligini ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra, har bir talabaning o'quv faoliyatida muvaffaqiyatga erishish uchun ularning psixologik barqarorligini ta'minlash kerak. Biologik kimyo fani o'qituvchisi, shuningdek, talabalarni ruhiy jihatdan qo'llab-quvvatlab, o'quv faoliyatini muvaffaqiyatli olib borish uchun zarur bo'lgan psixologik ko'makni ko'rsatishi zarur.

O'qituvchining pedagogik psixologik kompetensiyasi. O'qituvchilarning pedagogik psixologik bilimlari talabalar bilan samarali ishlashda muhim rol o'ynaydi. R.M. Ismoilova (2018) «Pedagogik psixologiya va ta'lim jarayonida uning roli» nomli ilmiy ishida, o'qituvchining psixologik yondashuvi talabalarning faolligini oshirishda qanday ta'sir ko'rsatishini tahlil qiladi. U o'qituvchilarning bilim olish va o'rgatish jarayonida psixologik metodlarni to'g'ri qo'llash, talabalar bilan kommunikatsiya va o'zaro aloqalarni o'rnatishda o'qituvchining roli juda katta ekanligini ta'kidlaydi. Biologik kimyo fani o'qituvchisi, o'z pedagogik va psixologik ko'nikmalarini rivojlantirishi, talabalar bilan yaqindan ishlashi va ularning ehtiyojlariga mos yondashuvni tanlashi kerak.

Kognitiv jarayonlar va faollik. Biologik kimyo fanining murakkabligi va talabalarga yangi bilimlarni o'zlashtirishda yuzaga keladigan kognitiv jarayonlar ham talabalarning faolligiga ta'sir ko'rsatadi. N.A. Avdyeyeva (2015) «Kognitiv jarayonlar va ularning ta'limdagi o'rni» nomli asarida kognitiv jarayonlarning talabalar faolligiga ta'siri haqida ma'lumot beradi. U, ayniqsa, ma'lumotlarni yodlash, tahlil qilish va yangi bilimlarni o'zlashtirishda talabalarning aqliy faoliyatini rivojlantirishning muhimligini ta'kidlaydi. Biologik kimyo fani o'qituvchisi, talabalarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish uchun, vizual materiallar, amaliy mashg'ulotlar va turli o'quv texnologiyalaridan foydalanishi lozim.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, biologik kimyo fani o'qitishda talabalar faolligini oshirishning samarali yo'llari, pedagogik psixologik omillarni hisobga olish orqali amalga oshiriladi. Motivatsiya, interaktiv metodlar, individual yondashuv, o'qituvchining psixologik kompetensiyasi va kognitiv jarayonlar – bularning barchasi talabalar faolligini oshirishga xizmat qiladi. Biologik kimyo fani o'qituvchilari, pedagogik psixologik bilimlarga ega bo'lib, ularni ta'lim jarayonida qo'llash orqali talabalarning bilim olishga bo'lgan qiziqishini oshirish va ilmiy faoliyatga bo'lgan faolligini kuchaytirishlari mumkin.

Metod va metodologiya. Biologik kimyo fanini oqitishda talabalar faolligini oshirishning pedagogik psixologik omillari mavzusida olib boriladigan tadqiqotda qollaniladigan metodlar va metodologiya oquv jarayonining samaradorligini aniqlash, talabalarning oquv faoliyatiga ta'sir etuvchi psixologik va pedagogik omillarni organish, shuningdek, amaliy yondashuvlar ishlab chiqish uchun zarurdir. Ushbu bolimda, tadqiqotda qollaniladigan asosiy metodlar va metodologik yondashuvlar keltiriladi.

Tadqiqot metodologiyasi, ilmiy tadqiqotning umumiy yondashuvini va prinsiplarini belgilaydi. Ushbu maqolada otkaziladigan tadqiqotning metodologik asoslari pedagogik psixologiya va ta'lim psixologiyasining zamonaviy konsepsiyalariga tayanadi. Bu metodologiya, oquv jarayonidagi psixologik va pedagogik omillarni organish orqali biologik kimyo fani oqituvchilarining talabalar faolligini oshirish bo'yicha samarali tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan.

Tadqiqotda foydalaniladigan metodologik yondashuvlar quyidagilardan iborat:

Pedagogik psixologik yondashuv: O'quvchilarni individual xususiyatlari, motivatsiya darajasi, kognitiv jarayonlar va ruhiy holatiga mos ravishda ta'lim jarayonini tashkil etish.

Interaktiv ta'lim yondashuvi: Talabalar ortasida faol muloqot va kooperatsiyani ragbatlantirish, guruhli ishlarda ishtirok etish va muammoli vazifalarni yechish orqali faollikni oshirish.

Amaliy tadqiqot yondashuvi: Talabalarning faolligini oshirishga qaratilgan real sinovlar va tajribalar otkazish, ularning natijalarini tahlil qilish.

Empirik metod: Tadqiqotning empirik metodlari, ya'ni anketalar, sorovnomalar va talabalarning o'quv faoliyatidagi qatnashuvini kuzatish orqali talabalar faolligiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash.

Tadqiqotda qollaniladigan asosiy metodlar quyidagilardan iborat:

Tadqiqotning dastlabki bosqichida biologik kimyo fani oqitishdagi talabalar faolligini oshirishga doir mavjud ilmiy adabiyotlar, tadqiqotlar va amaliy ishlar tahlil qilinadi. Adabiyotlar tahlili pedagogik psixologiya, ta'lim psixologiyasi, oquv metodikasi va biologik kimyo fanining

oqitilishiga oid muhim manbalarni oz ichiga oladi. Bu tahlil, biologik kimyo fani o'qitishda talabalar faolligini oshirishning metodik va psixologik jihatlarini tushunishga yordam beradi.

Tadqiqotda talabalar va oqituvchilar ortasida sorovnoma otkazish orqali biologik kimyo fanini oqitishda talabalar faolligini oshirishga ta'sir etuvchi omillar aniqlanadi. Sorovnomalar va intervyular yordamida talabalar, oqituvchilar va pedagogik psixologlar tomonidan qollaniladigan motivatsiya usullari, interaktiv metodlar va individual yondashuvlarning samaradorligi haqida ma'lumotlar toplanadi. Bu metod, talabalar oquv faoliyatining psixologik tomonlarini o'rganish uchun muhim hisoblanadi.

Tadqiqot davomida biologik kimyo fanini oqitishda talabalar faolligini oshirish boyicha eksperimentlar otkaziladi. Eksperimentlar orqali, turli pedagogik va psixologik yondashuvlarning ta'siri organiladi. Eksperimentda talabalarining ozlashtirish darajasi, motivatsiya, shuningdek, talabalar bilan interaktiv ishlash usullarining ta'siri sinovdan otkaziladi.

Talabalarining oquv faoliyatini togridan-togri kuzatish orqali ularning faolligi, oqitish metodlariga nisbatan reaksiyalari, oquv jarayonida qatnashish darajasi tahlil qilinadi. Bu metod talabalar faolligini yanada chuqurroq organishga imkon beradi va oqituvchining pedagogik psixologik yondashuvlarini kuzatib, ularni takomillashtirish imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi.

Tadqiqotda toplanan empirik ma'lumotlar statistik tahlil usullari yordamida ishlanadi. Bu metod orqali talabalarining faolligini oshirishga qaratilgan metodlarning samaradorligi haqida aniq raqamli ma'lumotlar to'planadi va natijalar tahlil qilinadi.

Tadqiqotda otkaziladigan tajribalar va eksperimentlar, biologik kimyo fanini oqitishda talabalar faolligini oshirishning samarali usullarini aniqlashga qaratilgan bolib, talabalarining pedagogik psixologik jihatlarini chuqur organish va oquv jarayonini yanada takomillashtirishga yonaltiriladi. Tadqiqot davomida olingan natijalar, talabalarining faolligini oshirishga yordam beradigan tavsiyalarni ishlab chiqish va ular asosida amaliy metodlar yaratishga xizmat qiladi.

Ushbu metodlar va metodologiya, biologik kimyo fani oqitishda talabalar faolligini oshirishning pedagogik psixologik omillarini organish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish boyicha ilmiy tadqiqotning asosini tashkil qiladi. Tadqiqotning samarali natijalari, oquv jarayonini yanada yaxshilash, talabalarining faolligini oshirish va biologik kimyo fani oqitishda ilg'or pedagogik yondashuvlarni qo'llash imkoniyatlarini ochib beradi.

Tadqiqot natijalari. Ushbu ilmiy maqolada olib borilgan tadqiqotning asosiy maqsadi biologik kimyo fani oqitishda talabalar faolligini oshirishning pedagogik psixologik omillarini aniqlash va tahlil qilishdir. Tadqiqot jarayonida bir qator metodologik yondashuvlar va metodlar qollanildi, shu jumladan sorovnomalar, intervyular, eksperimentlar va statistik tahlil. Olingan natijalar quyidagicha boldi:

Motivatsiyaning Ta'siri. Tadqiqotning birinchi bosqichida talabalar bilan otkazilgan sorovnomalar natijalari, motivatsiyaning talabalarining biologik kimyo fani boyicha faolligiga sezilarli ta'sir korsatishini korsatdi. Sorovnoma natijalariga kora, talabalar faolligini oshirishda ichki motivatsiya, ya'ni fanning amaliy ahamiyatini tushunish va ozlashtirilgan bilimlarni kundalik hayotda qollash ehtiyoji asosiy o'rin tutadi. Shuningdek, tashqi motivatsiya, ya'ni baholar va oqituvchining ragbatlantirishlari ham talabalar faolligiga ijobiy ta'sir korsatadi, ammo bu omillar ichki motivatsiyaning kuchayishiga yordam bermaydi.

Interaktiv O'qitish Metodlarining Samaradorligi. Eksperiment natijalariga kora, interaktiv oqitish metodlarining talabalar faolligini oshirishda samaradorligi aniqlandi. Talabalarga muammoli vazifalar, guruhli ishlar, roliklar va amaliy mashg'ulotlar taqdim etilganda, ular biologik kimyo fanini ozlashtirishda yanada faolroq ishtirok etdilar. Talabalar o'zlarini o'rganish jarayonida mustaqil va interaktiv tarzda faol ishtirok etishgan va bu ularning fan bo'yicha bilimlarini chuqurlashtirishga yordam bergan.

O'quvchilar guruhda ishlashda o'zaro tajriba almashish va bir-birini tushunish orqali o'rganish jarayoniga yanada faolroq jalb qilinishdi. Bu metodlar, talabalarni muammoni hal qilish jarayonida, shuningdek, bilimlarni to'g'ri tahlil qilish va amaliyotga qo'llashda yaxshilaydi.

Individual Yondashuv va Talabalar Faolligi. Tadqiqotda talabalar bilan o'tkazilgan intervyular va kuzatishlar natijalariga ko'ra, talabalarga individual yondashuv ularning o'qish faoliyatiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. Agar o'qituvchi har bir talabaga uning shaxsiy ehtiyojlari va qiziqishlariga qarab yondashsa, bu talabalar faolligini oshiradi va ularning bilim olish jarayoniga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi. Talabalar o'zlarining individual xususiyatlari va qiziqishlariga moslashtirilgan o'quv materiallari bilan ishlaganda, ular ko'proq ishtirok etadilar va fanni o'zlashtirishda samarali natijalarga erishadilar.

Bundan tashqari, o'qituvchilarning psixologik yondashuvi ham talabalar faolligini oshirishda muhim omil bo'ladi. O'qituvchining talabalarga bo'lgan munosabati, ularga nisbatan qo'llaniladigan pedagogik psixologik usullar, ular bilan samimiy va konstruktiv muloqot qilish, talabalar o'zini qulay va ishonchli his qilishiga yordam beradi.

O'qituvchining Pedagogik Psixologik Kompetensiyasi. O'qituvchilarning pedagogik psixologik kompetensiyasi talabalarning o'quv faoliyatiga ta'sir ko'rsatadigan yana bir muhim omil sifatida ko'rinadi. Tadqiqotda o'qituvchilarning psixologik bilimlari va pedagogik yondashuvlarining ta'siri o'rganildi. O'qituvchilar tomonidan talabalarga nisbatan individual yondashuv, o'qish jarayonini samarali tashkil etish, motivatsiyani oshirish va interaktiv metodlarni qo'llashning samaradorligi kuzatildi. Bu metodlar talabalar faolligini oshirishda juda muhimdir. O'qituvchining pedagogik va psixologik bilimlarini to'g'ri qo'llashi talabalar bilan ishlashda muvaffaqiyatga erishishda yordam beradi.

Kognitiv Faollik va Talabalarni Tahlil Qilish. Talabalarning kognitiv faoliyatlari, ya'ni ma'lumotlarni qabul qilish, tahlil qilish, qiyin vazifalarni yechish va yangi bilimlarni amaliyotda qo'llash imkoniyati ham talabalar faolligiga ta'sir qiladi. Tadqiqotda kognitiv jarayonlarni rivojlantirish uchun vizual materiallar, tajriba va interaktiv mashg'ulotlar orqali talabalarning analitik va kritik fikrlash qobiliyatlarini kuchaytirishga qaratilgan metodlar qo'llanildi. Bu usullar talabalarning biologik kimyo fanini o'rganishda faol ishtirok etishlariga va o'rganilgan bilimlarni tezda mustahkamlashlariga yordam berdi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, biologik kimyo fanini o'qitishda talabalar faolligini oshirishda motivatsiya, interaktiv o'qitish metodlari, individual yondashuv, o'qituvchining pedagogik psixologik kompetensiyasi va kognitiv faoliyatlarining o'zaro integratsiyasi muhim rol o'ynaydi. Talabalar faolligini oshirish uchun o'qituvchilar, avvalo, talabalarning ichki motivatsiyasini rivojlantirish, o'quv jarayonini interaktiv tarzda tashkil etish, talabalar ehtiyojlariga mos yondashuvni amalga oshirish va talabalarning kognitiv faoliyatini qo'llab-quvvatlashlari kerak. Bularning barchasi talabalarning biologik kimyo fani bo'yicha bilimlarini chuqurroq va samaraliroq o'zlashtirishiga yordam beradi.

Muhokama. Zamonaviy ta'lim tizimi talabalarning ilmiy salohiyatini rivojlantirish, ularning o'quv faoliyatida faolligini oshirishga alohida e'tibor qaratmoqda. Ayniqsa, biologik kimyo fani kabi murakkab fanlarni o'qitishda talabalar faolligini oshirish, nafaqat ularning bilim darajasini, balki kelajakdagi professional faoliyatini ham mustahkamlashga xizmat qiladi. Biologik kimyo fani o'zining asosiy mohiyati bilan tabiatshunoslik fanlari qatoriga kiradi va talabalarda analitik fikrlash, tadqiqot va ijodiy yondashuvni rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Shunday qilib, pedagogik psixologik omillarni hisobga olgan holda talabalarning biologik kimyo faniga bo'lgan faolligini oshirish masalasi muhim ahamiyatga ega.

Biologik kimyo fani talabalarga organizmning kimyoviy jarayonlarini va ularning biologik funksiyalarini tushunishga yordam beradi. Bu fan talabalarda nafaqat umumiy ilmiy ko'nikmalarni rivojlantirish, balki ilmiy-tadqiqot ishlariga qiziqish uyg'otish, analitik va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi. Talabalarning faolligini oshirish, ularning fan bilan shug'ullanishga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi, bu esa yaxshi natijalarga erishishga olib keladi.

Faollikni oshirishning asosiy omillari quyidagilardan iborat:

Motivatsiya. Talabalar fan bo'yicha o'zlarining qiziqishlari va maqsadlariga mos tarzda motivatsiya qilinishi kerak. Motivatsiya talaba faoliyatining boshlanishi va davomiyligi uchun muhim psixologik omil hisoblanadi. Biologik kimyo fani uchun motivatsiya tizimini yaratish talabalarning fan haqida fikrini ijobiy yo'nalishga o'zgartirishi mumkin.

Interaktiv o'qitish usullari. Talabalar bilan faol muloqotda bo'lish, guruhli ishlarni tashkil etish va amaliy mashg'ulotlarni o'tkazish biologik kimyo fani o'qituvchisining faoliyatida eng samarali usuldir. Ushbu metodlar talabalar o'rtasida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, mavzularni yaxshi anglash va yodda saqlashga yordam beradi.

Psixologik qarorlar va individual yondashuv. Har bir talabaning individual xususiyatlari, o'qish uslubi, qiziqishlari va psixologik holati o'qituvchilar tomonidan e'tiborga olinishi kerak. Biologik kimyo fani o'qituvchilari talabalar bilan mos yondashuvlar ishlab chiqib, ularning faolligini oshirishi mumkin.

Xotira va kognitiv jarayonlar. Biologik kimyo fani, odatda, ko'p miqdordagi murakkab atamalar, reaksiyalar va jarayonlarni o'z ichiga oladi. Talabalarning bu jarayonlarni tezda va samarali o'zlashtirishlari uchun, xotira va kognitiv jarayonlarni yaxshilash zarur. Shu maqsadda, vizual va amaliy materiallar, diagrammalar, modellar va multimediali vositalardan foydalanish talabalar faolligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Pedagogik psixologiya fanida ta'lim jarayonida talabalarni faol ishtirok etishga undovchi bir qancha psixologik omillar tahlil qilingan. Quydagi omillar biologik kimyo fani o'qitishda talabalar faolligini oshirishda muhim ahamiyatga ega:

Samarali muloqot. O'qituvchilar va talabalar o'rtasidagi ochiq va samarali muloqot talabalarning o'z fikrlarini erkin ifoda etishiga imkon yaratadi. Bunday muloqot orqali o'qituvchi talabaning qiyinchiliklari va savollarini tezda aniqlaydi, bu esa talaba faolligini oshiradi.

Psixologik barqarorlik. Talabalar o'zlarining o'quv faoliyatiga ijobiy munosabatda bo'lishlari uchun, ularning psixologik barqarorligini ta'minlash zarur. Stress va noaniqlik talabalarning faolligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli, o'qituvchining pedagogik psixologik yondashuvi talabalar o'rtasida ruhiy barqarorlikni ta'minlashda katta rol o'ynaydi.

Jamoaviy ruh. Jamoaviy ishlar talabalar o'rtasida o'zaro yordam va hamkorlikni kuchaytiradi. Biologik kimyo fani bo'yicha guruhli faoliyatlar talabalar o'rtasida ilmiy izlanishlarga rag'bat yaratadi va o'qitish jarayonini samarali qiladi.

Biologik kimyo fani o'qituvchilari talabalar faolligini oshirishda pedagogik psixologik omillarni e'tiborga olishlari muhimdir. Motivatsiya, interaktiv o'qitish usullari, individual yondashuv va psixologik barqarorlik kabi omillar talabalarning ilmiy faoliyatini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Talabalarning faolligini oshirish, nafaqat biologik kimyo fanining samarali o'tilishini ta'minlaydi, balki talabalarning umumiy bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Shu sababli, o'qituvchilarning pedagogik va psixologik bilimlari bu jarayonda muhim rol o'ynaydi.

Xulosa va takliflar. Biologik kimyo fanini o'qitishda talabalar faolligini oshirishning pedagogik psixologik omillari sohasida olib borilgan tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalarning o'quv faoliyatiga samarali ta'sir etish uchun bir qator muhim omillarni inobatga olish zarur. Tadqiqot davomida motivatsiya, interaktiv o'qitish metodlari, individual yondashuv, o'qituvchining pedagogik psixologik kompetensiyasi va talabalarning kognitiv faoliyati asosiy omillar sifatida ajralib turdi.

1. Motivatsiya – talabalarning o'zlashtirish jarayonida muvaffaqiyatga erishish uchun ichki motivatsiyaning kuchaytirilishi, masalan, fanning amaliy ahamiyatini tushuntirish va talabalarga ilmiy faoliyatda ishtirok etishning ijobiy tomonlarini ko'rsatish muhimdir.

2. Interaktiv o'qitish metodlari – talabalar faolligini oshirishda eng samarali yondashuv bo'lib, guruhli ishlar, muammoli vazifalar va amaliy mashg'ulotlar orqali talabalarning o'zaro aloqasi va bilimni chuqurlashtirishga qaratilgan faol ishtiroki ta'minlanadi.

3. Individual yondashuv – talabalarning shaxsiy ehtiyojlari, qiziqishlari va qobiliyatlariga moslashtirilgan o'qitish jarayoni talabalar faolligini oshiradi. O'qituvchining har bir talaba bilan individual muloqoti va ularning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olishning ahamiyati yuqori.

4. O'qituvchining pedagogik psixologik kompetensiyasi – o'qituvchilarning psixologik bilimlarga ega bo'lishi va talabalarga mos yondashuvni tanlash, ularning o'ziga xos ehtiyojlariga mos tarzda ta'lim berish o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi.

5. Kognitiv faoliyat – talabalarning analitik fikrlash, tahlil qilish va ilmiy bilimlarni amaliyotga qo'llash qobiliyatini rivojlantirish talabalarning faolligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqotning natijalari, shuningdek, talabalarning o'quv faoliyatini to'g'ri yo'naltirish va ularning bilim olish jarayoniga yanada ko'proq jalb qilish uchun o'qituvchilar va ta'lim tizimi tomonidan pedagogik va psixologik yondashuvlarning ahamiyatini ta'kidlaydi. Biologik kimyo fanini o'qitishda talabalar faolligini oshirishga qaratilgan metodlarning qo'llanilishi, talabalarning bilim olish jarayonida muvaffaqiyatga erishishlariga, talabalarning fan bo'yicha qiziqish va ishtiyoqining oshishiga olib keladi.

Tadqiqot asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

Motivatsiyani kuchaytirish. Biologik kimyo fani o'qitishda, talabalar uchun faning amaliy ahamiyatini yanada oshirish va ular o'qiyotgan fanning kundalik hayotga qanday ta'sir qilishini ko'rsatish zarur. Shuningdek, talabalarning ichki motivatsiyasini rivojlantirish uchun o'quv materiallarini yanada qiziqarli, innovatsion va dolzarb qilish lozim. Buning uchun o'qituvchilar turli metodlar, masalan, zamonaviy multimedia vositalaridan foydalanish, amaliy mashg'ulotlar va real hayotdagi misollarni keltirish orqali talabalarning motivatsiyasini oshirishga harakat qilishlari kerak.

Interaktiv metodlarni kengaytirish. O'qitishda interaktiv yondashuvlarni, jumladan, guruhli ishlar, bahs-munozaralar va muammoli vazifalarni ko'paytirish talabalar o'rtasida o'zaro aloqani rivojlantiradi va bilimlarni chuqurlashtirishga yordam beradi. Talabalarga faqatgina ma'lumotlarni eslab qolish emas, balki ularni tahlil qilish va amaliyotda qo'llashga imkoniyat berish zarur.

Individual yondashuvni kuchaytirish. O'qituvchilar talabalarni ularning individual ehtiyojlari va qiziqishlariga qarab yondashuvni kuchaytirishlari kerak. Talabalarning o'ziga xos xususiyatlari va ehtiyojlarini hisobga olib, ular bilan ishlash, ularning o'zgaruvchan psixologik holatini doimiy ravishda kuzatib borish o'quv jarayonini yanada samarali qilishga yordam beradi. O'qituvchilar uchun individual maslahatlar, guruhlar bo'yicha har xil yondashuvlar va o'qish materiallarini moslashtirish zarur.

O'qituvchilarni pedagogik psixologik kompetensiyasini rivojlantirish: O'qituvchilarning pedagogik va psixologik bilimlarini doimiy ravishda yangilab borish kerak. O'qituvchilar uchun maxsus kurslar, treninglar va seminarlar o'tkazish, ularning zamonaviy pedagogik texnologiyalar va psixologik yondashuvlar bilan tanishishiga imkon yaratish zarur. Bu, talabalarga yanada samarali ta'lim berish va ularning faolligini oshirishga yordam beradi.

Kognitiv faoliyatni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish Talabalar faolligini oshirishda ularning kognitiv faoliyatini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Talabalarga murakkab, lekin qiziqarli va amaliy ahamiyatga ega vazifalar berish, bilimlarni tahlil qilish va yangi ma'lumotlarni o'rganishga qiziqtirish zarur. Shuningdek, talabalarning mustaqil ishlash qobiliyatini oshirish va o'quv jarayonida faol ishtirok etishlarini ta'minlash lozim.

Umuman olganda, biologik kimyo fani o'qitishda talabalar faolligini oshirish uchun pedagogik psixologik yondashuvlar, motivatsiyani kuchaytirish, interaktiv metodlarni qo'llash, individual yondashuv va o'qituvchilarning psixologik kompetensiyasini rivojlantirish muhim omillar sifatida qoraladi. Ushbu sohada amalga oshirilgan tadqiqotlar va tavsiyalar talabalarning faolligini oshirishga va ularning bilim olish jarayonini samarali tashkil etishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Jabborov, Sh. (2015). Pedagogik psixologiya: Nazariya va amaliyot. Tashkent: "O'qituvchi" nashriyoti.
2. Qosimova, D. (2018). Ta'limda motivatsiya va uning ta'siri. Toshkent: Fan va texnologiya.
3. Berezina, A. I. (2016). Pedagogik texnologiyalar: O'qitish metodlari va yondashuvlar. Moskva: Yury Vygotsky Publishing.
4. Gulomov, R. (2019). Biologik kimyo fani: Pedagogik yondashuvlar va metodlar. Toshkent: "Talaba" nashriyoti.

5. Pavlova, T. P. (2017). Psixologik-o'qituvchilik yondashuvlari va talabalarning faolligini oshirish. Moskva: Akademiya Publishing.
6. Zaitseva, O. N. (2018). O'quv jarayonida interaktiv metodlarni qo'llash. Samarqand: Ta'lim nashriyoti.
7. Ergasheva, N. Sh. (2016). Talabalarning kognitiv faoliyatini rivojlantirish metodikasi. Tashkent: Science Academy Press.
8. Kuchimov, S. K. (2017). O'qituvchilarning pedagogik psixologik kompetensiyasi va uning ta'lim jarayoniga ta'siri. Buxoro: Buxoro davlat universiteti nashriyoti.
9. Saksov, V. (2015). Pedagogika va psixologiya asoslari. Tashkent: Universitet nashriyoti.
10. Andreeva, G. M. (2019). Biologik kimyo fani o'qitish metodikasi: zamonaviy yondashuvlar. Moskva: Naukova Dumka.
11. Gulomova, M. A. (2016). Talabalar faolligini oshirishning psixologik va pedagogik omillari. Tashkent: Nizomiy nomidagi davlat pedagogika universiteti nashriyoti.
12. Akhmedov, T. Sh. (2018). Pedagogik psixologiyaning zamonaviy asoslari va ta'lim jarayoniga qo'llanishi. Tashkent: Akademiya nashriyoti.
13. Tog'ayev, I. B. (2017). Biologik kimyo fanini o'qitishda interaktiv metodlar va texnologiyalar. Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti.
14. Yusupov, M. A. (2020). Biologik kimyo fani o'qitish metodikasi: Talabalarning faolligini oshirish. Samarqand: Ta'lim nashriyoti.
15. Vygotskiy, L. S. (2016). Pedagogik psixologiyaning asoslari. Moskva: Pedagogika nashriyoti.
16. Kolesnikova, V. G. (2017). Ta'limda kognitiv yondashuvlar va talabalarning o'quv faolligini oshirish. Tashkent: Badiiy nashriyot.
17. Shaykhiev, F. S. (2019). Pedagogik psixologiyaning yangi yondashuvlari. Toshkent: Intellekt nashriyoti.
18. Shamshodov, I. F. (2020). Talabalar faolligini oshirishda innovatsion texnologiyalarni qo'llash. Toshkent: Talim nashriyoti.
19. Kamilov, O. T. (2018). Biologik kimyo o'qitishda didaktik va psixologik yondashuvlar. Buxoro: Universitet nashriyoti.
20. Husniddinova, A. A. (2017). Pedagogik psixologiya va ta'limda motivatsiyani oshirish. Tashkent: Ta'lim nashriyoti.

Tulayeva Dilafruz Muxiddinova,
Toshkent Amaliy fanlar universiteti, Psixologiya mutaxassisligi magistranti

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING IJTIMOY KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHDA BILISH JARAYONLARINING TA'SIRI

Annotatsiya. Maktabgacha ta'lim davri bola shaxsining shakllanishida hal qiluvchi bosqich bo'lib, bu davrda ijtimoiy ko'nikmalar, shuningdek, bilish faoliyatining asosiy komponentlari tarkib topa boshlaydi. Ijtimoiy ko'nikmalar bolaning atrofdagilar bilan muloqot qilish, guruh me'yorlariga rioya etish, empatiya, hamkorlik, navbat kutish kabi ijtimoiy jihatdan maqbul xatti-harakatlarini o'z ichiga oladi. Ushbu ko'nikmalarning shakllanishida bilish jarayonlarining, xususan, diqqat, xotira, idrok, tafakkurning ahamiyati beqiyos hisoblanadi. Mazkur maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy ko'nikmalarini shakllantirishda bilish jarayonlarining ta'siri nazariy jihatdan yoritilib beriladi.

Kalit so'zlar: emotsional rivojlanishi, empatiya, ijtimoiy normalar, muloqot, ijtimoiy rollar, individual yondashuv, ijodiy fikrlash, mulohaza.

Аннотация. Дошкольный возраст является решающим этапом в формировании личности ребёнка, в течение которого начинают складываться как социальные навыки, так и основные компоненты познавательной деятельности. Социальные навыки включают в себя умение общаться с окружающими, соблюдение групповых норм, проявление эмпатии, сотрудничество, умение ждать своей очереди и другие социально одобряемые формы поведения. В формировании этих навыков огромное значение имеют познавательные процессы, в частности внимание, память, восприятие и мышление. В данной статье теоретически освещается влияние познавательных процессов на формирование социальных навыков у детей дошкольного возраста.

Ключевые слова: эмоциональное развитие, эмпатия, социальные нормы, общение, социальные роли, индивидуальный подход, творческое мышление, рассуждение.

Abstract. The preschool period is a crucial stage in the formation of a child's personality, during which social skills and key components of cognitive activity begin to develop. Social skills include socially acceptable behaviors such as communicating with others, following group norms, showing empathy, cooperating, and waiting one's turn. The formation of these skills is greatly influenced by cognitive processes, particularly attention, memory, perception, and thinking. This article provides a theoretical overview of the influence of cognitive processes on the development of social skills in preschool-aged children.

Keywords: emotional development, empathy, social norms, communication, social roles, individual approach, creative thinking, reasoning.

Kirish. Jahonda ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida maktabgacha yoshdagi bolalarda bilish jarayonlarini shakllantirish, innovatsion pedagogik yondashuvlar yordamida rivojlantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyalarini bolalar ongiga mos holda joriy etish masalasi ilmiy izlanishlarning markaziy yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 30-sentabrdagi PF-152-son Farmoniga asosan 2024-2025-yillarda maktabgacha ta'lim sifati, pedagogik jarayonni sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish bo'yicha va samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, harakatlar strategiyasida maktabgacha ta'lim muassasalari tarmog'ini kengaytirish, bolalarning intellektual, estetik va jismoniy rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, ta'lim bilan to'liq qamrab olishni kuchaytirish kabi ustuvor yo'nalishlar belgilab berilgan. Shuningdek, "O'zbekiston-2030" yangi taraqqiyot strategik dasturida ham har bir insonning salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun maktabgacha ta'lim tizimini takomillashtirish, yangi bosqichga olib chiqish va bolalarni to'liq qamrab olishga alohida urg'u berilgan. Bu esa, maktabgacha yoshdagi bolalarning bilish jarayonlarini rivojlantirishda zamonaviy, erkin, innovatsion yondashuvlarni qo'llash zaruratini yana bir bor tasdiqlaydi.

Inson ijtimoiy mavjudot sifatida hayot davomida atrofidagi insonlar bilan munosabat o'rnatishga, jamoaga moslashishga va jamiyat qoidalariga amal qilishga intiladi. Bu jarayonning boshlang'ich poydevori aynan maktabgacha yoshda qo'yiladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar shaxs sifatida shakllanishning dastlabki va eng muhim bosqichida turadilar. Aynan shu davrda ularning jamiyatga integratsiyalashuvi, boshqalar bilan muloqot qilish, hamkorlikda faoliyat yuritish va hissiy nazorat kabi ijtimoiy ko'nikmalari rivojlanadi. Bugungi kunga kelib, bu yo'nalishda olib borilgan fundamental tadqiqotlar pedagogika va psixologiya sohalarining chuqur nazariy bazasini shakllantirdi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mamlakatimizda maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish, maktabgacha yoshdagi bolalar bilish jarayonini takomillashtirish, ilg'or xorijiy mamlakatlar tajribasini inobatga olgan holda samarali ta'lim va tarbiya shakllari hamda joriy etishga qaratilgan innovatsion texnologiyalarni qo'llash bo'yicha keng ko'lamli ilmiy-tadqiqot ishlari amalga oshirilmoqda. Jumladan, respublikamizda F.R. Qodirova, A.V. Shin, D.Abdurahimova, G.E. Djanpeisova, M.M. Berdieva, M. Ayupova, Sh.Shodmonova, D.R. Babayeva, D.J. Sharipova, D.A. Abdurahimova, N.Sh.Abdullayeva, G.A. Berdaliyeva, I.I.To'ychiyeva, Sh.A. Sodiqova, A.E.Xo'jaqulova, M.N. Xushnazarova, M.N.A'zamova, maktabgacha yoshdagi bolalarni psixologik xususiyatlarini psixolog olimlardan G.A.Yakubova, K.Q.Mamedov, Z.T.Nishonova, E.G.G'oziyev, K.H.Raximova, O'.B.Shamsiyev, M.A.Rayimqulova tadqiqotlarida o'rganilgan.

Maktabgacha yosh - bolaning shaxs sifatida shakllanishidagi eng muhim bosqichlardan biri bo'lib, aynan shu davrda ijtimoiy ko'nikmalar asoslari tarkib topadi. Shuning uchun bolalarning bu davrdagi ijtimoiy rivojlanishi masalasi pedagogik-psixologik tadqiqotlar markazida turadi. Chunki bola hayotining dastlabki bosqichlarida uning bilish, emotsional, va ayniqsa, ijtimoiy sohaları shakllanadi. Shuning uchun maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirish zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarining dolzarb yo'nalishlaridan biridir.

Ijtimoiy ko'nikmalar bola tomonidan ijtimoiy muhitda shakllantiriladigan do'stlashish, muloqot qilish, hamkorlikda harakat qilish, yordam so'rash yoki yordam berish, o'z xatti-harakatini boshqalar bilan moslashtirish kabi muhim xulqiy odatlardir. Mazkur ko'nikmalar bolaning emotsional rivojlanishiga, o'zini boshqalarning o'rniga qo'yib ko'rish (empatiya), va eng muhimi jamiyatda o'zini tutish madaniyatiga zamin yaratadi.

Sharq mutafakkirlarining nazariy qarashlarida ham maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim-tarbiya berish masalalari Abu Ali ibn Sino merosida yoritilganini ko'rishimiz mumkin. Beruniy ota –onalarning bolalari bilan birga harakat qilishlari, turli o'yinlar uyushtirishlari, ular bilan o'zaro suhbatlar o'tkazishlari maqsadga muvofiq deb maslahat beradi. Beruniy tarbiyaning maqsadi va vazifalari haqidagi, shaxsning rivojlanish to'g'risidagi fikrlarining zahirida insonparvarlik g'oyasi yotadi. U har bir ota –ona o'z farzandlariga ana shu g'oyani singdirishi zarur degan xulosaga keladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar hayotini muhim uyushtirish, ularni vaqtdan to'g'ri va unumli foydalanishning asosiy garovi ekanligini ota – onalar o'z farzandlariga o'qtirishlari lozim. Bola tarbiyasi masalalari bo'yicha Abu Ali ibn Sino "Tadbir almanozil" nomli asarini yozgan. Unda olim ota – onaning bolalarni tarbiyalashdagi vazifalarini yoritilgan. Asarda oilada onaning vazifasi va burchiga, oila munosabatlariga to'xtalar ekan, ayniqsa ota–onalarning oilada mehnatsevarligi bilan farzandlarini ham kasb va xunarga o'rgatish borasida muxim fikrlar bayon etadi.

Yusuf Xos Xojib "Qutadg'u bilig" asarida oilaviy maishiy turmush muammolariga ham katta e'tibor beradi. Ota –onalar nazoratda bo'lgan bolaning ma'suliyat hissi rivoj topadi. Shu sababli ham bola tarbiyasida ota –onaning mavqeyi alohida ahamiyatga egadir. Ular tanlagan to'g'ri yo'l farzandlarining kelajakni, kamoloti uchun psixologiyasida muhimdir. Mirzo Ulug'bekning qarashlarida bolaning bilim olishga bo'lgan qiziqishi havasini oshirishda u tarbiyalanayotgan muhit muhim o'rin tutadi. Kaykovus "Qobusnoma" pandnomasida o'z farzanding sening haqingda qanday bo'lishini istasang, sen ham ota –ona haqida shunday bo'lg'il deb yoshlarni ota –onasini hurmat qilishga e'zozlashga, mehr –oqibatli bo'lishga da'vat etadi. Bola

tarbiyasi masalasi buyuk mutafakkir Alisher Navoiy merosida ham munosib o'rin egallaydi. U o'zining qator asarlarida ta'lim –tarbiya masalalari umuminsoniyg'oya ekanligini ta'kidlaydi.

Ya.A.Komenskiy o'zining "Onalar maktabi" kitobini maktabga tayyorlash bobida, shunday yozadi, barcha insonlar bajaradigan ishlar, ma'lum bir tayyorgarlikni talab qiladi. Komenskiy ota-onalar uchun quyidagi vazifalarni ko'rsatadi:

1. Bolalarda maktabga borganda o'z tengdoshlari bilan o'qigan va o'ynagan xursandchilik hissini tug'dirish;
2. Bolalarni maktabdagi ta'limning mohiyatini tushuntirish, maktabdagi faoliyat turlari bilan tunishtirish;
3. Bolalar bo'lajak o'qituvchilarga nisbatan hurmat va ishonchni shakllantirish.

Psixologik jihatdan qaralganda, bolada ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirishda kuzatish, taqlid qilish, o'yin faoliyati va kattalarning yordami hal qiluvchi rol o'ynaydi. Masalan, A. Bandura tomonidan ilgari surilgan ijtimoiy o'rganish nazariyasiga ko'ra, bola o'z atrofidagi insonlarning xulqini kuzatib, uni modellastiradi va o'zlashtiradi. L.S. Vigotskiyning "Yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasi esa bolaga kattalar ko'magida yangi ijtimoiy malakalarni egallash imkonini beradi. Vigotskiy nazariyasiga ko'ra, bola ijtimoiy muhit orqali rivojlanadi. "Yaqin rivojlanish zonasi" tushunchasi asosida bola kattalar yoki tengdoshlari bilan muloqotda bo'lish orqali yangi ijtimoiy ko'nikmalarni egallaydi. Bular bola rivojlanishining dinamik va sotsiogenik xususiyatlarini ko'rsatadi. Demak, bola ijtimoiy muloqot orqali biladi, bilgan sari esa ijtimoiylashadi.

Shveysariyalik olim J. Piaje kognitiv rivojlanish nazariyasida bolalarning ijtimoiy ko'nikmalarini ularning bilish jarayonlari bilan bog'lab o'rgangan. U maktabgacha yoshni preoperatsional bosqich deb atab, bu davrda bola atrofdagi ijtimoiy normalarni tushunishda hali to'liq mantiqiy fikrlay olmasligini, ammo taqlid, o'yin va muloqot orqali asosiy ko'nikmalarni shakllantirishini ko'rsatgan. Piajening bolalar tafakkuri va ijtimoiy mulohazasi haqidagi qarashlari bugungi kungacha dolzarbligini saqlab qolgan.

Amerikalik olim Skinnerning bexiviorizm nazariyasi ijtimoiy xulqni shakllantirishda rag'batlantirish va jazolashning kuchli ta'sirga ega ekanini ko'rsatadi. Skinner bolalar ijtimoiy ko'nikmalarni doimiy takrorlash va ijobiy ta'sir (mukofot) orqali o'zlashtirishini isbotlashga urindi. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun bu yondashuv o'yin orqali mukofotlash metodikalariga asoslanadi.

Pedagogik amaliyotda bolalarda ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirish asosan faoliyat orqali amalga oshiriladi. Ayniqsa, o'yin faoliyati muhimdir, chunki u bola uchun asosiy ijtimoiy tajriba maydoni bo'lib xizmat qiladi. Rolli o'yinlar, jamoaviy topshiriqlar, guruhli mashg'ulotlar orqali bolalar o'zaro muloqot qilish, navbat kutish, bahslashmasdan kelishish, his-tuyg'ularni ifodalash kabi ko'nikmalarni o'rganadilar. Tarbiyachining pedagogik mahorati esa bu jarayonda muhim o'rin tutadi u bolalarni qiziqтира olish, rag'batlantirish va nizoli vaziyatlarda to'g'ri yo'l ko'rsatish orqali ijtimoiy rivojlanishga yo'l ochadi. Shuningdek, bola ijtimoiy ko'nikmalarni oilada ham egallaydi. Ota-onalar, aka-uka yoki opa-singillar, buvi-buvilar bolaga birinchi ijtimoiy model sifatida xizmat qiladi. Oilaviy muhitda mehr, hurmat, muloqot, muammolarni hal qilish kabi qadriyatlar orqali bola hayotning ilk saboqlarini oladi. Agar oilada ijobiy ijtimoiy muhit yaratilsa, bu bolada jamiyatga ishonch, ochiqlik va hamkorlik xatti-harakatlarini shakllantiradi. Biroq ayrim hollarda bolalarda ijtimoiy ko'nikmalar yyetarlicha shakllanmasligi mumkin. Bu esa keyinchalik muloqotda qiyinchiliklar, jamoadan ajralish, tajovuzkorlik yoki o'zini yakkalash kabi muammolarga olib keladi. Shu bois, tarbiyachilar, psixologlar va ota-onalarning uzviy hamkorligi bu jarayonda katta ahamiyatga ega.

Natijalar va muhokamalar. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy rivojlanishi, ularning atrof-muhitga moslasha olishi, tengdoshlar va kattalar bilan muloqotga kirishish kabi muhim ijtimoiy ko'nikmalari, avvalo, bilish jarayonlarining rivojlanganligiga bevosita bog'liqdir. Bilish jarayonlari deb bola ongida kechadigan sezgi, idrok, xotira, tafakkur, e'tibor va tasavvur kabi psixik faoliyat turlarini tushunamiz. Bu jarayonlar bolaning tashqi olam haqidagi tasavvurlarini kengaytirib, jamiyatda o'z o'rnini topishiga xizmat qiladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy munosabatlarning asosiy jihatlari harakatlarning maqsadli yo'naltirilganligi bilan belgilanib, bola xulq-atvori va o'zlashtirish darajasining faolligi orqali rivojlana boradi. Bolalar xulq-atvoriga, ularning tengdoshlari bilan o'zaro munosabatlariga qo'yiladigan talablar murakkablashadi. Shu bilan birga irodaviy sifatlar shakllana boradi, xarakter xislatlari barqarorlashadi, unda mustaqillika intilish tuyg'usi paydo bo'ladi. Bolaning ijtimoiy munosabatlarga kirishishida uning dunyoqarashi ham muhim rol o'ynaydi.

Tarbiya jarayonida bilish faoliyatini ijtimoiy rivojlanish bilan birga olib borish katta natijalar beradi. Maktabgacha ta'lim muassasalarida tashkil etiladigan o'yinlar, suhbatlar, muammoli vaziyatlar, guruhli mashg'ulotlar bolalarning bilish faoliyatini jonlantiradi. Bunda bolalar bir-birining fikrini eshitadi, turli qarashlarni taqqoslaydi, muhokama qiladi va muayyan vaziyatga nisbatan o'z yondashuvini shakllantiradi. Bu nafaqat aqliy faollikni, balki ijtimoiy ongning ham rivojlanishini ta'minlaydi.

Avvalo, sezgi va idrok orqali bola atrofdagi insonlarning holatini, mimikasini, intonatsiyasini, xatti-harakatlarini tanib oladi. Bu esa keyinchalik muloqotga kirishishda, o'z fikrini ifodalashda va boshqalarning his-tuyg'ularini tushunishda muhim omil hisoblanadi. Masalan, bola biror do'sti xafa bo'lib qolganini yuz ifodasidan idrok qiladi va unga hamdardlik bildirish ko'nikmasini egallaydi. Bu empatiya shakllanishining dastlabki bosqichidir.

Xotira va tafakkur orqali bola avvalgi ijtimoiy tajribalarni eslab qoladi va o'z xatti-harakatini muayyan vaziyatga moslashtirishga o'rganadi. Masalan, "navbat kutish kerak", "ulashish yaxshi", "baxslashmaslik kerak" kabi ijtimoiy me'yorlar xotirada saqlanadi va tafakkur orqali muayyan vaziyatlarda qo'llaniladi. Bu ko'nikmalar bola ijtimoiy normaga moslashayotganining belgisi bo'lib xizmat qiladi. Tafakkur, tasavvur va ijodiy fikrlash ijtimoiy vaziyatlarni o'zlashtirish va ularni modellashirishda alohida ahamiyatga ega. Maktabgacha yoshdagi bolalar aynan rolli o'yinlar orqali o'z bilish faoliyatini namoyon qiladi: ular "shifokor", "o'qituvchi", "ona" yoki "do'konchi" rolini ijro etish orqali ijtimoiy rollarni sinovdan o'tkazadi. Bunda ular avval idrok etgan, eslab qolgan va aqliy qayta ishlagan ijtimoiy modelni tasavvur orqali ifodalaydi.

Ijtimoiy ko'nikmalar shakllanishida muloqot va hamkorlik asosiy omillar sifatida ajralib turadi. Bola tengdoshlari bilan o'zaro aloqa qilish jarayonida navbat kutish, o'z fikrini bildirish, kelishmovchiliklarni hal etish, boshqani tinglash va hurmat qilish kabi odatlarni o'zlashtiradi. Bu esa bilish faoliyatining amaliy qo'llanilishidir. Boshqacha aytganda, bola nimani va qanday qilish kerakligini bilishi uchun avvalo anglamog'i, tushunmog'i va xulosa chiqarmog'i lozim bu esa bilish jarayonlarining natijasidir. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, bolada ijtimoiy ko'nikmalar avtomatik tarzda shakllanmaydi. Ular sistematik, ongli va psixologik-pedagogik yondashuvlar asosida rivojlantirilishi lozim. Shu nuqtai nazardan qaralganda, bilish jarayonlarini faollashtirish orqali bolada jamiyatga moslashuvchanlik, ijtimoiy mas'uliyat, o'zini tuta bilish, boshqalarga nisbatan mehr-shafqat kabi insoniy fazilatlar barpo etiladi.

Maktabgacha ta'lim jarayonida bu imkoniyatlarni to'g'ri yo'naltirish muhimdir. Bolalarda bilish jarayonlarini rivojlantirish uchun interfaol metodlar, didaktik o'yinlar, vizual materiallar, suhbatlar, ertaklar va muammoli vaziyatlar qo'llaniladi. Bular orqali bola faqat yangi axborotni o'zlashtiribgina qolmay, balki uni ijtimoiy tajriba bilan bog'laydi.

Tadqiqotlar natijalariga ko'ra, yuqori darajada rivojlangan bilish jarayonlari maktabgacha yoshdagi bolalarda quyidagi ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirishda ijobiy ta'sir ko'rsatadi:

Muloqotga tayyorlik – Tasavvur va xotira jarayonlarining faolligi bola tomonidan boshqalarning mimika, intonatsiya, so'z mazmunini tushunib yetishiga yordam beradi. Bu esa o'z navbatida samarali muloqotni shakllantiradi.

Rol o'ynash orqali ijtimoiy tajriba orttirish – Fantaziya va tasavvurning faol ishlashi bolaning rolli o'yinlarda o'zini boshqa kishining o'rniga qo'yib ko'rishini (ya'ni empatiya shakllanishini) ta'minlaydi. Bu orqali bola ijtimoiy rollarni sinab ko'radi va o'z xatti-harakatlarini nazorat qilishni o'rganadi.

Muammoni hal qilish ko'nikmasi – Bilish jarayonlarida tafakkurning rivojlanganligi bolaning ijtimoiy vaziyatlarda oqilona va ijobiy yechim topishga moyilligini oshiradi. Bu esa ziddiyatli vaziyatlarni hal etishda muhim omil sanaladi.

Chunonchi, bola tasavvuri orqali boshqalarning holatini tushunadi, diqqat orqali o'ziga qaratilgan ko'rsatmalarni to'g'ri anglaydi va idrok orqali boshqa odamlarning harakatlariga ijtimoiy baho bera oladi. Bu esa ijtimoiy ongni shakllantirishning psixologik asosidir. Shuningdek, bolalarning ijtimoiy ko'nikmalarni o'zlashtirish jarayoni ularning bilish salohiyati bilan bevosita bog'liq ekani kuzatildi. Bilish salohiyati yuqori bo'lgan bolalar jamoaviy faoliyatda faolroq ishtirok etadi, o'z fikrlarini erkin bayon qiladi va boshqalar fikriga nisbatan tolerant bo'ladi. Aksincha, bilish jarayonlari past rivojlangan bolalarda aloqa o'rnatishda sustlik, o'z fikrini ifodalashda qiyinchilik va ijtimoiy vaziyatlarni noto'g'ri talqin qilish holatlari kuzatiladi.

Tadqiqotlar tahlili natijalariga ko'ra, ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirishda maktabgacha ta'lim muassasalarida o'yin texnologiyalaridan, kommunikativ mashqlardan, vizual materiallardan foydalanish samaradorlikni oshirishi mumkin. Ayniqsa, bolalarning diqqat va idrok faoliyatini rag'batlantiradigan mashg'ulotlar ijtimoiy muhitni qabul qilish va unga moslashuvchanlikni kuchaytiradi.

Xulosa. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy ko'nikmalarini shakllantirish ularning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishining asosi bo'lib, kelajakdagi muvaffaqiyatli ijtimoiy moslashuviga poydevor yaratadi. Bu jarayonni tabiiy kechadigan hodisa deb emas, balki ongli, tizimli va ilmiy yondashuvlar asosida amalga oshirilishi lozim bo'lgan tarbiyaviy jarayon sifatida baholash zarur. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy ko'nikmalarini shakllantirishda bilish jarayonlari ongli ravishda rivojlantirish orqali bolalar nafaqat bilim, balki madaniy, axloqiy va ijtimoiy jihatdan ham shakllanib boradilar. Ijtimoiy moslashuvchan, muomala qilishga qodir, hamjihatlikni qadrlaydigan shaxs sifatida rivojlanish uchun bilish faoliyatini ijtimoiy tarbiya bilan uyg'unlashtirish zarurdir. Zero, jamiyat taraqqiyoti ijtimoiy jihatdan yetuk, madaniyatli va empatik shaxslar tarbiyasi bilan chambarchas bog'liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 30-sentabrdagi PF-152-son [Farmoni](#)
2. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. - М.: Педагогика, 2001.
3. Выготский Л.С. Психология развития ребенка. М.: Смысл, Эксмо, 2005.
4. Sternberg R.J. *Cognitive Psychology*. 6th Edition. Cengage Learning, 2016.
5. E.G'oziyev "Ontogenez psixologiyasi" darslik Toshkent-2020-yil
6. N.Xalilova F.Xaydarov Umumiy psixologiya darslik-Toshkent-2017-yil
7. B.M.Umarov, B.Sh.Norbekova Bolalar psixologiyasi va psixodiagnostikasi darslik Toshkent-2023-yil

Pulatova Gulnoza Murodilovna
FarDU, Psixologiya kafedrası o'qituvchisi

BILINGVIZM VA MADANIYATLARARO ALOQALARDA INNOVATSION TA'LIM YONDASHUVLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada bilingvizm (ikki tillilik) va madaniyatlararo aloqalarning ta'lim jarayoniga ta'siri psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Bilingvistik kompetensiyaning shakllanishi, shaxsning madaniyatlararo sezgirliги va identifikatsiyasi innovatsion ta'lim metodlari orqali qanday rivojlanishi mumkinligi yoritiladi. Psixologik yondashuvda talabalar ongida kognitiv moslashuvchanlik, empatiya va kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirishda interaktiv texnologiyalarning o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, madaniyatlararo muloqotda yuzaga keladigan psixologik to'siqlar va ularni bartaraf etish strategiyalariga ham alohida e'tibor qaratiladi. Maqola zamonaviy ta'limda integrativ va ijtimoiy-psixologik yondashuvlarning ahamiyatini ochib beradi.

Kalit so'zlar: Bilingvizm, madaniyatlararo muloqot, psixologik to'siqlar, madaniyatlararo sezgirlik, integrativ yondashuv, empatiya, kognitiv moslashuvchanlik, kommunikativ kompetensiyalar, innovatsion ta'lim metodlari, madaniyatlararo farqlar, psixologik rivojlanish, integrativ ta'lim, psixologik strategiyalar.

Аннотация. В статье анализируется влияние двуязычия и межкультурной коммуникации на образовательный процесс с психологической точки зрения. Будет подчеркнуто, как можно развивать двуязычную компетентность, межкультурную чувствительность и идентичность личности с помощью инновационных методов образования. Психологический подход анализирует роль интерактивных технологий в формировании когнитивной гибкости, эмпатии и коммуникативных компетенций у студентов. Особое внимание будет уделено психологическим барьерам, возникающим в межкультурной коммуникации, и стратегиям их преодоления. В статье раскрывается значение интегративного и социально-психологического подходов в современном образовании.

Ключевые слова: Билингвизм, межкультурная коммуникация, психологические барьеры, межкультурная чувствительность, интегративный подход, эмпатия, когнитивная гибкость, коммуникативные компетенции, инновационные методы обучения, межкультурные различия, психологическое развитие, интегративное образование, психологические стратегии.

Abstract. This article analyzes the impact of bilingualism (bilingualism) and intercultural communication on the educational process from a psychological point of view. It highlights how the formation of bilingual competence, intercultural sensitivity and identity of the individual can be developed through innovative educational methods. The psychological approach analyzes the role of interactive technologies in the formation of cognitive flexibility, empathy and communicative competencies in the minds of students. Special attention is also paid to the psychological barriers that arise in intercultural communication and strategies for overcoming them. The article reveals the importance of integrative and socio-psychological approaches in modern education.

Keywords: Bilingualism, intercultural communication, psychological barriers, intercultural sensitivity, integrative approach, empathy, cognitive flexibility, communicative competencies, innovative teaching methods, intercultural differences, psychological development, integrative education, psychological strategies.

Kirish. Zamonaviy global makonda ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy munosabatlarning murakkablashuvi, raqamli kommunikatsiya vositalarining keng tarqalishi va xalqaro integratsiya jarayonlarining jadallashuvi natijasida insonlar o'rtasida samarali muloqot va o'zaro tushunishni ta'minlovchi kompetensiyalar ta'limning asosiy maqsadlaridan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, til va madaniyat bu jarayonlarda markaziy o'rin egallaydi. Shunday sharoitda bilingvizm - ikki yoki undan ortiq tillarni o'zlashtirish, ularda erkin muloqot qila olish - va madaniyatlararo aloqalar

samaradorligi dolzarb ilmiy-tadqiqot va amaliy muammolar qatoriga kiradi. Bu jarayonlar inson tafakkuri, identiteti, ijtimoiy va emotsional kompetensiyalari bilan bevosita bog'liq bo'lib, psixologik nuqtayi nazardan chuqur tahlil etishni talab qiladi.

Hozirgi kunda ta'lim sohasida innovatsion yondashuvlar orqali o'quvchilarda nafaqat akademik bilimlar, balki kommunikativ, madaniyatlararo va psixologik moslashuv kompetensiyalarini shakllantirish dolzarb masalaga aylangan. Axborot texnologiyalari, media vositalari, interaktiv va integrativ ta'lim metodlari yordamida til va madaniyat o'rgatish jarayoni sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilmoqda. Bunday yondashuvlar til o'rganishni faqat grammatika va lug'at boyligini egallash bilan emas, balki tilni tashuvchi madaniyatni tushunish, unga hurmat bilan yondashish va madaniyatlararo muloqotda to'g'ri pozitsiyani egallash ko'nikmalarini shakllantirish orqali amalga oshiriladi.

Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bilingval shaxslarning kognitiv moslashuvchanligi, divergent fikrlash qobiliyati, emotsional barqarorligi va ijtimoiy kompetensiyalari yuqori darajada bo'ladi. Bu esa ularni turli madaniy muhitlarda samarali faoliyat yuritishga tayyorlaydi. Shu bilan birga, madaniyatlararo muloqotda uchraydigan psixologik to'siqlar - stereotiplar, muomala farqlari, identitet inqirozi - ni yengish uchun ham innovatsion ta'lim yondashuvlari muhim rol o'ynaydi. Masalan, loyihaviy faoliyat, ssenariy asosidagi ta'lim, real madaniy kontekstlarda immersiv o'rganish (masalan, virtual yoki sun'iy muhitlar orqali) orqali talabalar o'zlarini boshqa madaniyat vakillari o'rnida tasavvur qilishga, empatiya va tolerantlikni rivojlantirishga o'rgatiladi. Shuningdek, ushbu mavzuning dolzarbligi O'zbekiston kabi ko'p millatli va ko'p madaniyatli jamiyatlarda alohida ahamiyat kasb etadi. Davlatimizda ta'lim jarayonini xalqaro standartlarga moslashtirish, chet tillarini chuqur o'rganishga bo'lgan e'tibor va madaniyatlararo aloqalarni mustahkamlashga qaratilgan islohotlar bu masalani amaliy jihatdan qo'llab-quvvatlamogda. Shu sababli, bilingvizm va madaniyatlararo kommunikatsiyani rivojlantirishga xizmat qiluvchi innovatsion ta'lim yondashuvlarini chuqur o'rganish, ularning psixologik asoslarini tahlil qilish va real ta'lim amaliyotida qo'llash mexanizmlarini ishlab chiqish bugungi kunda muhim ilmiy va amaliy vazifa sifatida qaralmoqda.

Asosiy qism. Zamonaviy jamiyatda globallashuv, axborot texnologiyalarining rivojlanishi va madaniy integratsiyaning kuchayishi ta'lim tizimiga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Xususan, bilingvizm (ikki tillilik) va madaniyatlararo aloqalar orqali shaxslarni tarbiyalash va ta'lim olish jarayonida yangi yondashuvlar paydo bo'lmoqda. Bu yondashuvlarning eng muhim jihati shundaki, ular shaxslarning kognitiv, emotsional va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan.

Bilingvizmning kognitiv rivojlanishga ta'siri haqida ko'plab psixologik tadqiqotlar mavjud. Ellen Bialystok (2001) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilingv insonlarning kognitiv moslashuvchanligi, e'tiborni boshqarish va muammolarni hal qilishda yuqori ko'rsatkichlarga ega ekanligini ko'rsatgan. Bilingv shaxslarning miyasi ikki tilda faoliyat yuritishga moslashganligi sababli, ular bir vaqtning o'zida bir nechta muammolarni hal qilishga, kontekstlarga tez moslashishga qodir. Ushbu kognitiv ustunlik ta'lim jarayonida o'quvchilarga yangi bilimlarni o'zlashtirishda yordam beradi va akademik muvaffaqiyatni oshiradi. Bilingvizm, shuningdek, ishchi xotira va e'tiborni boshqarish qobiliyatini ham rivojlantiradi. Bilingv shaxslar o'z faoliyatlarida bir vaqtning o'zida ikki tilda ishlashlari, tilni boshqarish va kodlarni o'zgartirishda yuqori tezlikda ishlashlari kerak bo'ladi, bu esa ularning miyaviy faoliyatini kengaytiradi va murakkab vazifalarni bajarishga tayyor bo'lishlarini ta'minlaydi. Bu nafaqat akademik muvaffaqiyat, balki hayotdagi turli vaziyatlarda muvaffaqiyatli muloqot qilish va muammolarni hal qilish qobiliyatini oshiradi. [1,130-135b]

Bilingvizm va madaniyatlararo aloqalar faqat til kompetensiyasini emas, balki madaniyatlararo sezgirlik va shaxsiy identitetni shakllantirishga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Milton Bennettning "Madaniyatlararo sezgirlikni rivojlantirish modeli" (DMIS)ga ko'ra, shaxslar madaniyatlararo aloqalar orqali o'z madaniy identitetlarini shakllantiradilar. Ularning fikricha, madaniyatlararo tajriba orqali shaxslar o'zining dunyoqarashi va identifikatsiyasini rivojlantiradilar. Innovatsion ta'lim metodlari, xususan, madaniyatlararo o'yinlar, rolli o'yinlar,

onlayn forumlar va virtual simulyatsiyalar orqali talabalar turli madaniyat vakillari bilan aloqada bo'lib, empatiya, hurmat va boshqalarni tushunish kabi kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantiradilar. Bundan tashqari, madaniyatlararo sezgirlik va identitet shakllanishi shaxsning o'zini anglashiga, o'z madaniyatiga hurmat va boshqa madaniyatlarga ochiqlikni rivojlantirishga yordam beradi. Ta'lim jarayonida bunday tajribalar talabalarni o'z madaniy kimligini chuqur anglashga, boshqa madaniyatlarning qadriyatlarini tushunishga va global dunyoda muvaffaqiyatli muloqot qilishga tayyorlaydi.[2,27-35b]

Zamonaviy ta'lim texnologiyalari, masalan, virtual haqiqat, interaktiv simulyatsiyalar, onlayn ta'lim platformalari va muammoga asoslangan o'qitish (PBL) kabi metodlar psixologik nuqtayi nazardan o'quvchilarning ijtimoiy-psixologik kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. David Kolbning (1984) tajriba asosidagi o'rganish nazariyasiga ko'ra, bilimlar samarali tarzda shaxsiy tajriba asosida o'zlashtiriladi. Kolbning fikriga ko'ra, o'quv jarayoni konkret tajriba, refleksiya, abstrakt tushunchalash va faol tajriba asosida o'tadi. Innovatsion texnologiyalar, masalan, virtual muhitlar va onlayn o'yinlar, o'quvchilarga madaniyatlararo tafovutlarni chuqurroq anglashga yordam beradi, bu esa ularning psixologik va ijtimoiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, innovatsion metodlar orqali talabalar ijtimoiy va madaniyatlararo kompetensiyalarni rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Xususan, madaniyatlararo rol o'yinlar va interaktiv treninglar talabalarni boshqa madaniyat vakillari bilan samarali muloqot qilishni, boshqalarni anglashni va turli madaniyatlar o'rtasidagi farqlarni hurmat qilishni o'rgatadi.[3,21-29b]

Lev Vygotskiyning sotsiokultural rivojlanish nazariyasiga ko'ra, til ijtimoiy muloqotning asosiy vositasi bo'lib, shaxsning tafakkurini shakllantiradi. Vygotskiy, til orqali olingan bilimlarning kognitiv jarayonlarni shakllantirishi va rivojlantirishini ta'kidlaydi. Bilingval shaxslar ikki til tizimi va madaniyat o'rtasida doimiy muloqotda bo'lib, ularning tafakkuri kengayadi, ijtimoiy kompetensiyalari rivojlanadi va ular o'zaro aloqada yuqori darajada moslashuvchan bo'ladilar.[4,84-91b]

Gert Hofstede tomonidan ishlab chiqilgan "madaniy o'lchamlar" modeli ta'lim jarayonida talabalarning madaniyatlararo moslashuvini va kommunikatsion strategiyalarini tahlil qilishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Hofstede modellari orqali turli madaniy kontekstda ta'lim olayotgan talabalarning psixologik moslashuvini, ularning o'zaro munosabatlaridagi farqlarni va kommunikatsion usullarini tushunish mumkin. Bu yondashuv ta'lim jarayonida talabalarning madaniyatlararo sezgirlikni oshirish va turli madaniy muloqotlarda muvaffaqiyatli ishlashlarini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.[5,9-23b]

Innovatsion ta'lim texnologiyalari yordamida talabalar empatiya va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantiradilar. Jack Mezirowning (1991) transformativ o'rganish nazariyasi shaxslarning fikrlash tarzini o'zgartirish orqali ularning shaxsiy rivojlanishiga erishish mumkinligini ta'kidlaydi. Innovatsion yondashuvlar, masalan, interaktiv treninglar, muammoga asoslangan o'qitish va jamoaviy ishlar talabalarda empatiya, boshqalar bilan hamkorlik qilish va ijtimoiy sezgirlikni rivojlantiradi. Bu esa ularning o'qish jarayonida nafaqat bilimni, balki shaxsiy, ijtimoiy va madaniy kompetensiyalarni ham rivojlantirishlariga yordam beradi.[6,84-92b]

Madaniyatlararo aloqalarda kognitiv dissonans (Festinger, 1957) kabi psixologik to'siqlar ham yuzaga kelishi mumkin. Bunday to'siqlar odamlarning o'z madaniyatlariga nisbatan qarshi fikrlarni qabul qilishda qiyinchiliklarga duch kelishlariga olib keladi. Ta'limda bunday holatlar talabalar o'rtasida tushunmovchiliklarga, ishontirishga yoki kommunikatsiya qiyinchiliklariga olib kelishi mumkin. Shunday qilib, bu turdagi psixologik to'siqlarni bartaraf etish uchun madaniyatlararo moslashuvchanlik va empatiya kabi psixologik kompetensiyalarni rivojlantirish zarur.[7,47-55b]

Integrativ yondashuvda madaniyatlararo moslashuvchanlik va empathiyaning shakllanishi psixologik kompetensiyalarni rivojlantirishga yordam beradi. Shuningdek, madaniyatlararo muloqotning muvaffaqiyatli bo'lishi uchun, ijtimoiy va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish, hamda Sandro Rizzuto (1995) tomonidan keltirilgan "empatik muloqot" modelini

joriy etish talabalar orasida madaniyatlararo farqlarni qisqartirishda muhim omil hisoblanadi.[8,48-60b]

Xulosa. Bilingvizm va madaniyatlararo aloqalar zamonaviy ta'lim jarayonining ajralmas va muhim qismlaridan biri bo'lib, ular shaxsning psixologik rivojlanishida, ayniqsa, kognitiv va emotsional jihatdan o'ta katta ahamiyatga ega. Bilingvizm nafaqat til bilish darajasini, balki shaxsning tafakkur, empatiya, kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Innovatsion ta'lim metodlari, xususan, interaktiv texnologiyalar va virtual simulyatsiyalar yordamida talabalar boshqa madaniyat vakillari bilan muloqot qilishni o'rganadilar va shu orqali madaniyatlararo sezgirlik, integratsiya va empatiya rivojlanadi. Psixologik nuqtayi nazardan, bilingvizm va madaniyatlararo aloqalar talabalar ongida ijtimoiy moslashuvchanlik va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. Madaniyatlararo muloqotda yuzaga keladigan psixologik to'siqlarni bartaraf etish uchun innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish, shuningdek, madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirish, global jamiyatda muvaffaqiyatli integratsiyani ta'minlashga xizmat qiladi.

Bilingvizm va madaniyatlararo aloqalar ta'lim jarayonida faqat lingvistik kompetensiya bilan cheklanmaydi, balki shaxsiy rivojlanish va madaniy identifikatsiyaning mustahkamlanishiga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Ta'limda innovatsion metodlar va texnologiyalarni keng joriy etish, yoshlarni jahon miqyosidagi madaniyatlararo aloqalarga tayyorlash va ularni ko'p madaniyatli dunyo bilan muvaffaqiyatli integratsiya qilishga yordam beradi. Shunday qilib, bilingvizm va madaniyatlararo aloqalar ta'lim jarayonida nafaqat bilimlarni, balki shaxsiy va psixologik rivojlanishni ham ta'minlaydi. Ushbu jarayonlarning samarali amalga oshirilishi uchun psixologik yondashuvlar va integrativ ta'lim metodlarining muhimligi yanada oshadi. Bilingvizm va madaniyatlararo aloqalar nafaqat ta'lim tizimida, balki butun jamiyatda barqarorlik, o'zaro hurmat va tushunishni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Bialystok, E. (2001). *Bilingualism in Development: Language, Literacy, and Cognition*. Cambridge University Press. – p. 130–135.
2. Bennett, M. J. (1993). *Basic Concepts of Intercultural Communication*. Intercultural Press. – p. 27–35.
3. Kolb, D. A. (1984). *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. Prentice Hall. – p. 21–29.
4. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press. – p. 84–91.
5. Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*. Sage Publications. – p. 9–23.
6. Mezirow, J. (1991). *Transformative Dimensions of Adult Learning*. Jossey-Bass. – p. 84–92.
7. Foydalanilgan manbalar: 3. Festinger, L. (1957). *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford University Press. p. 47–55.
8. Rizzuto, S. (1995). *Intercultural Communication: A Social Perspective*. Sage Publications. p. 48–60.

Кодиркулов Азизжон Саидкул угли,
*преподаватель кафедры служебной психологии и профессиональной культуры
Академии МВД Республики Узбекистан*

КОНТРПРОДУКТИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ В ОРГАНАХ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ: ЛИЧНОСТНЫЕ, ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ И КУЛЬТУРНЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ

Аннотация. В статье представлен комплексный анализ факторов, влияющих на контрпродуктивное поведение сотрудников органов внутренних дел. Рассматриваются эмпирические исследования, проведенные в Индонезии, Польше, Пакистане, Индии и Норвегии, с акцентом на такие переменные, как качество трудовой жизни, стиль лидерства, психологическое выгорание, восприятие справедливости, особенности личности (в частности, «тёмная триада») и культурные контексты. Отмечается, что высокий уровень организационного стресса, несправедливость, деспотическое руководство и недостаток социальной поддержки способствуют росту вредных форм поведения. Представлены ключевые направления профилактики: развитие справедливой системы управления, поддержка со стороны руководства и снижение эмоционального истощения.

Ключевые слова: контрпродуктивное поведение; органы внутренних дел; выгорание; тёмная триада; справедливость; деспотическое лидерство; полиция

Annotation: This article presents a comprehensive analysis of the factors influencing counterproductive work behaviour (CWB) among law enforcement officers. The present study reviews empirical studies from Indonesia, Poland, Pakistan, India, and Norway, focusing on variables such as quality of work life, leadership style, job burnout, perceptions of justice, personality traits (particularly the Dark Triad), and cultural contexts. The findings of the present study indicate that high organisational stress, perceived injustice, despotic leadership, and lack of social support contribute to harmful behaviours. The article under discussion draws attention to a number of key prevention strategies, including the implementation of fair management systems, the provision of managerial support, and the reduction of emotional exhaustion.

Keywords: counterproductive work behavior; law enforcement; burnout; dark triad; organizational justice; despotic leadership; police

Annotatsiya. Ushbu maqola ichki ishlar organlari xodimlari orasida kontrproduktiv xatti-harakatlarga ta'sir etuvchi omillarning mukammal tahlilini taqdim etadi. Indoneziya, Polsha, Pokiston, Hindiston va Norvegiyada o'tkazilgan tadqiqotlar asosida mehnat hayoti sifati, rahbarlik uslubi, professional yonish, adolatni qabul qilish, shaxs xususiyatlari (ayniqsa "qora uchlik") va madaniy kontekstlar kabi o'zgaruvchilar ko'rib chiqilgan. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, yuqori darajadagi tashkilotchilik bosimi, adolatsizlik hissi, despotik rahbarlik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi zararli xulq-atvorning o'sishiga sabab bo'ladi. Maqolada profilaktika yo'nalishlari sifatida adolatli boshqaruv, rahbarlarning qo'llab-quvvatlashi va hissiy charchoqni kamaytirish taklif etiladi.

Kalit so'zlar: kontrproduktiv xatti-harakatlar; ichki ishlar organlari; yonish sindromi; qora uchlik; tashkilotdagi adolat; despotik rahbarlik; politsiya

Контрпродуктивное поведение сотрудников органов внутренних дел (ОВД) представляет собой серьёзную угрозу для функционирования системы правопорядка, подрывая как внутреннюю дисциплину, так и доверие граждан к государственным институтам. Подобные формы поведения включают широкий спектр действий – от межличностных конфликтов и словесной агрессии до халатности, саботажа и злоупотребления служебным положением. Особую тревогу вызывает тот факт, что контрпродуктивное поведение в структурах ОВД нередко маскируется под «адаптационные стратегии» в ответ на институциональные перегрузки, управленческое давление и профессиональное выгорание.

Современные исследования подчеркивают, что детерминанты контрпродуктивного поведения не сводятся исключительно к индивидуальным особенностям личности, но обусловлены также рядом организационных и культурных факторов. К числу таких факторов относятся: стиль лидерства (особенно деспотическое руководство), восприятие справедливости в коллективе, уровень социальной поддержки, перегрузка рабочими задачами, а также специфические проявления «тёмной триады» (нарциссизм, макиавеллизм, психопатия) среди сотрудников. Учитывая глобальный характер проблемы, возрастающее количество эмпирических работ проводится в различных странах – от Индонезии и Пакистана до Польши, Норвегии и Индии – что позволяет выявить универсальные закономерности и культурные различия в проявлении девиантных форм поведения в правоохранительной среде.

Настоящая статья представляет собой аналитический обзор современных зарубежных исследований по проблеме контрпродуктивного поведения в правоохранительных органах. Целью работы является выявление ключевых предикторов девиантного поведения сотрудников ОВД и систематизация знаний о влиянии личностных, организационных и культурных переменных на профессиональную этику и дисциплину в силовых структурах. Результаты анализа могут быть полезны для разработки эффективных управленческих стратегий и профилактических программ, направленных на минимизацию деструктивных тенденций в полицейской среде.

Контрпродуктивное поведение сотрудников органов внутренних дел (ОВД) представляет собой действия, нарушающие нормы профессиональной этики, служебной дисциплины и законодательства. Данное явление является одной из ключевых проблем в правоохранительной системе, поскольку оно подрывает доверие граждан, снижает эффективность работы правоохранительных органов и может приводить к серьезным социальным последствиям.

Исследование, проведенное P. S. Suyasa, изучает взаимосвязь между качеством трудовой жизни (Quality of Work Life, QWL) и контрпродуктивным поведением среди сотрудников Национальной полиции Индонезии (n=305). Основной гипотезой исследования является предположение, что более высокий уровень трудовой жизни приводит к снижению контрпродуктивных тенденций. В профессиональной деятельности контрпродуктивное поведение рассматривается как «рабочее поведение, нарушающее правила (писаные/неписаные), которое потенциально может нанести вред организации или ее членам и, подразделяемое на: CWB-I (Interpersonal CWB) – негативное поведение, направленное на коллег, начальство или подчинённых. CWB-O (Organizational CWB) – поведение, подрывающее эффективность организации, например, халатность или саботаж». Снижение показателей контрпродуктивного поведения между сотрудниками наблюдается при наличии высокой поддержки со стороны руководства, прозрачной системы карьерного роста и благоприятной корпоративной (организационной) культуры. Контрпродуктивные тенденции, связанные с нарушениями норм и правил, значительно снижаются в условиях высокого уровня управленческой поддержки, но другие факторы оказывают менее выраженное влияние. Средний уровень CWB-I составил 1.52, а CWB-O – 1.59 (по шкале от 0 до 5). Организационные нарушения встречаются чуть чаще. Наиболее распространённые формы CWB-I: Высмеивание коллег и подчинённых; выражение агрессии в словесной форме; оскорбительные комментарии в адрес коллег; намеренное создание конфликтных ситуаций. Основные проявления CWB-O: Использование рабочего времени для личных дел; Пренебрежение обязанностями; Откладывание выполнения служебных задач; Злоупотребление служебными ресурсами. Автор также получил неожиданный результат: баланс работы и личной жизни коррелирует с повышением контрпродуктивного поведения, что требует дополнительного изучения. Результаты исследования показывают, что качество трудовой жизни (QWL) является важным предиктором контрпродуктивного поведения сотрудников полиции. Особенно значимы: поддержка руководства минимизирует контрпродуктивные тенденции; прозрачность карьерного роста способствует снижению

межличностных конфликтов; корпоративная (организационная) культура позволит сформировать этические нормы в коллективах полиции и уменьшить контрпродуктивные действия.

A.Szeliga-Duchnowska изучала восприятие контрпродуктивного поведения сотрудниками полиции Польши. В основе данного исследования лежит убеждение, что пол может напрямую дифференцировать восприятие контрпродуктивного поведения на работе, а также может быть модератором влияния различных переменных на восприятие контрпродуктивного поведения. Опросное исследование проводилось в июне 2017 года с использованием онлайн-анкетирования (CAWI). Всего было опрошено 198 сотрудников полиции. Гипотеза о наличии зависимости между полом и восприятием контрпродуктивного поведения была подвергнута проверке. Применялись тест независимости хи-квадрат и тест значимости различий между средними значениями. И мужчины, и женщины распознают контрпродуктивное поведение, существующее в их профессиональной среде, которое относится ко всем категориям, выделенным P. Spector и др., то есть злоупотребления, отклонения от производства, саботаж, воровство и уход. Более того, мужчины замечают вербальную агрессию и подстрекательство (так называемую прямую агрессию: категория «злоупотребления по отношению к сослуживцам») среди своих коллег гораздо чаще, чем женщины. Они также воспринимают подобные проступки как порчу оборудования и создание негативного имиджа организации (категория «саботаж»). В свою очередь, женщины гораздо чаще, чем мужчины, замечают воровство. Кроме того, в качестве факторов, оказывающих значительное негативное влияние на производительность труда, респонденты отметили курение сигарет во время работы. 39% женщин и 25% мужчин (из числа респондентов, признающих пагубное поведение) отмечают случаи контрпродуктивного поведения каждый день или несколько раз в неделю. Большинство опрошенных (46 % женщин и 20 % мужчин) наблюдают такое поведение у большинства коллег (независимо от их пола). Подавляющее большинство респондентов возлагают вину за возникновение вредного поведения как на организацию, так и на работников. Среди основных причин поведения сотрудников, наносящих вред организации и своим коллегам, респонденты назвали следующие: ощущение несправедливости среди сотрудников, низкая заработная плата и отсутствие удовлетворенности работой.

Пакистанские исследователи A. Maqsood и др. исследовали взаимосвязь контрпродуктивных тенденций и индивидуально-личностные в коллективах сотрудников полиции Пакистана. Целью данного исследования изучить взаимосвязь между интерактивной справедливостью, личностью и контрпродуктивным поведением на работе. Была выдвинута гипотеза о существовании связи между интерактивной справедливостью (межличностная и информационная справедливость), личностными качествами (экстраверсия, добросовестность, соглашательство, невротизм и открытость опыту) и контрпродуктивным поведением на работе. Выборка состояла из сотрудников полиции (n=209), отобранных в Лахоре с помощью метода непроизводственной целенаправленной выборки. Помимо социологических и демографических показателей, для оценки взаимосвязи использовались опросники «Организационная справедливость» (Organizational Justice Measur), Большая пятерка (The Big Five Inventory) и «Контрпродуктивное поведение» (Counterproductive Work Behavior Checklist). Данные были проанализированы с помощью корреляции Пирсона и иерархического множественного регрессионного анализа с использованием SPSS версии 20. Результаты исследования указывают на то, что интерактивная справедливость (межличностная и информационная справедливость) отрицательно коррелирует с контрпродуктивным поведением на работе. Экстраверсия и нейротизм положительно, а добросовестность, соглашательство и открытость опыту отрицательно коррелируют с контрпродуктивным трудовым поведением. Более того, добросовестность как черта личности выступает в качестве модератора интерактивной справедливости (т.е. межличностной и информационной справедливости) для контрпродуктивного поведения на рабочем месте.

Вопрос лидерства в правоохранительных органах представляет особый интерес в современных исследованиях организационного поведения. Деспотическое лидерство, характеризующееся авторитарностью, контролем и эксплуатацией подчинённых, может оказывать значительное влияние на уровень контрпродуктивного рабочего поведения. В статье М. Murad и др. анализируется, как деспотическое лидерство способствует развитию контрпродуктивного поведения среди сотрудников полиции Пакистана ($n=345$). Выборка включала офицеров низшего и среднего звена, что позволило отразить особенности восприятия лидерства и его влияния на поведение в организации. В качестве медиатора рассматривается эмоциональное истощение, а организационный цинизм выступает в роли модератора данной взаимосвязи. Для оценки использовались стандартизированные шкалы. Деспотическое лидерство имеет значимую положительную связь с контрпродуктивным рабочим поведением ($\beta = 0.177, p < 0.001$). Подчинённые, работающие под руководством авторитарных лидеров, чаще проявляют контрпродуктивное поведение, нарушая дисциплину и правила организации. Деспотическое лидерство в большей степени влияет на контрпродуктивные тенденции, связанные с нарушением организационных норм, чем межличностные формы, что указывает на то, что сотрудники чаще совершают действия против организации, чем против конкретных коллег. Деспотическое лидерство приводит к увеличению эмоционального истощения сотрудников ($\beta = 0.186, p < 0.001$). Эмоционально истощённые сотрудники демонстрируют более высокий уровень контрпродуктивного поведения ($\beta = 0.229, p < 0.001$). Эмоциональное истощение частично медирует влияние деспотического лидерства на контрпродуктивное поведение ($\beta = 0.043, p < 0.05$), что подтверждает гипотезу о том, что стресс и перегрузка способствуют контрпродуктивному поведению. Почему деспотическое лидерство приводит к контрпродуктивному поведению? Отсутствие доверия и поддержки: Подчинённые, работающие в условиях постоянного давления, демонстрируют низкую приверженность организационным нормам. Реакция на стресс: Деспотические лидеры увеличивают уровень стресса, что приводит к снижению мотивации сотрудников. Защитные механизмы: Контрпродуктивное поведение может выступать как форма самозащиты или ответной агрессии на авторитарное руководство. Данное исследование подтверждает, что деспотическое лидерство играет ключевую роль в формировании контрпродуктивного поведения сотрудников полиции через повышение уровня эмоционального истощения. Однако влияние организационного цинизма оказалось незначительным. Будущие исследования могут сосредоточиться на выявлении дополнительных факторов, влияющих на эмоциональное истощение и контрпродуктивное поведение в различных профессиональных контекстах.

Контрпродуктивное поведение в основном объяснялось как результат высоких требований на рабочем месте, но без учета социальной поддержки, контроля над работой и уровня профессионального выгорания на работе. Исследование Ewelina Smoktunowicz и ее коллег вносит вклад в существующие знания, оценивая взаимосвязь между требованиями к работе и контрпродуктивным поведением сотрудников полиции Польши ($n=635$) в контексте модели ориентированной на эмоции, и модели «требования к работе - контроль – поддержка». Полученные данные свидетельствуют о том, что профессиональное выгорание на работе опосредовало связь между требованиями к работе и контрпродуктивным поведением. Высокий уровень требований к работе был косвенно связан с более высокой частотой совершения контрпродуктивных действий, а повышение уровня выгорания на работе выступало в качестве медиатора. Результаты пополняют знания о механизмах опосредования, объясняющих связь между профессиональными требованиями и контрпродуктивным поведением. Посредническая функция выгорания на работе может быть обусловлена повышением истощения и/или снижением отстраненности от работы. В соответствии с процессом, описанным в теории COR (Conservation of Resources/Теория сохранения ресурсов), можно предположить, что требования к работе могут ограничивать ресурсы и приводить к истощению сотрудников. В ответ на истощение сотрудники, сокращают продуктивное поведение (такое как гражданское поведение в

организации) и, таким образом, с большей вероятностью будут использовать рабочее время для других видов поведения, таких как контрпродуктивное, что позволит сэкономить их личные ресурсы. Во-вторых, высокие требования на рабочем месте приводят к отстранению от работы, а высокий уровень безразличия к работе или отстраненность от выполнения работы, вероятно, связаны с высоким уровнем контрпродуктивного поведения. Низкий уровень социальной поддержки в сочетании с низким контролем над работой и заниженными требованиями к результатам деятельности был связан с более высокими показателями контрпродуктивного поведения. Представленные выводы согласуются с теоретической моделью, подчеркивающей роль социальной поддержки в преодолении стрессовых ситуаций. С одной стороны, анализ аддитивных эффектов показывает, что сотрудники полиции с высоким контролем меньше выгорают и реже совершают контрпродуктивные действия (Путь А). С другой стороны, результаты показывают, что при высоком уровне контроля на рабочем месте и профессионального выгорания частота совершения различных форм контрпродуктивного поведения увеличивается (путь Б). По данным лонгитюдного исследования, представленные J. S. Tuckey и др., военнослужащие, профессиональная деятельность которых безусловно связана со строгой дисциплиной и постоянным контролем, скорее всего, совершают больше недисциплинированных поступков. Гипотетический механизм, связывающий постоянный контроль на рабочем месте с профессиональным выгоранием и контрпродуктивным поведением, может относиться к механизмам истощения и их влиянию на выполнение задач. Респонденты, подвергающиеся воздействию сложных ситуаций, в которых они пытаются осуществлять контроль, могут потерять способность к саморегуляции из-за истощения и, как следствие, утратить способность эффективно выполнять поставленные задачи. Нарушение самоконтроля может привести к негативному аффекту и субъективной усталости, которые являются основными компонентами выгорания на работе.

Статья О. I. Helene и др. исследует, почему сотрудники полиции Норвегии манипулируют статистикой преступлений, и как это связано с мотивацией сотрудников, системой управления и ресурсными ограничениями. 25% опрошенных сотрудников полиции (n=2248) хотя бы раз за последний год манипулировали статистикой. Манипуляциями чаще занимались сотрудники полиции мужского пола, а доля рядовых сотрудников превышает число руководителей. По мнению авторов, ложные отчеты следует рассматривать как способ адаптации к системе МВО, а не как индивидуальное контрпродуктивное поведение. МВО – это управленческий подход, основанный на количественных показателях, применяемый в полиции Норвегии (например, уровень раскрываемости преступлений). Авторы в своей статье выделили следующие причины: отсутствие вовлеченности сотрудников в процесс постановки целей; низкая мотивация из-за неэффективных решений руководства; фрустрация из-за невозможности помочь гражданам (из-за нехватки ресурсов или приоритетов системы). МВО как управленческий подход внедрялся в рамках реформ «Нового государственного менеджмента» (NPM) с целью повышения эффективности в полиции Норвегии. Однако реформа смещает фокус с социальной роли полиции к показателям эффективности, что вызывает сопротивление среди рядовых полицейских. Основные результаты анализа: Ложная отчетность – это акт сопротивления системе (форма контрпродуктивного поведения). Рядовые сотрудники полиции воспринимают систему МВО как инструмент постоянного контроля, а не механизм обучения и развития. Манипуляции с отчетностью помогают им адаптироваться к системе, которая мешает выполнять их профессиональные обязанности и рассматривается как коллективная стратегия выживания внутри бюрократической системы. Жесткие количественные показатели приводят к тому, что полиция фокусируется на «подсчете преступлений», а не на социальной безопасности. Сотрудники полиции испытывают конфликт ролей: бюрократические задачи противостоят реальным потребностям. Вовлечение сотрудников в постановку целей МВО может снизить ложную отчетность. Чем чаще сотрудник вынужден отказывать гражданам, тем выше вероятность подачи ложных

отчетов. Низкая мотивация также может продуцировать манипуляцию с данными. Статья раскрывает важный аспект профессиональной деятельности полиции – влияние управленческих систем на поведение сотрудников и демонстрирует, что ложная отчетность – это не просто мошенничество, а реакция на неэффективную систему управления. Реформы в правоохранительных системах должны учитывать мнение сотрудников и ориентироваться не только на количественные показатели, но и на качество профессиональной деятельности. Только тогда можно снизить уровень манипуляций в отчетности.

Современные исследования психологии личности уделяют значительное внимание симптомокомплекс «Тёмная триада личности» - совокупности трёх личностных характеристик: нарциссизма, макиавеллизма и психопатии. Приведенные черты оказывают влияние на различные сферы человеческой деятельности, включая профессиональную. В статье D. R. Forsyth и его коллег проводится анализ, посвящённый связи между Тёмной триадой и контрпродуктивным поведением сотрудников полиции. Основные направления исследования: Каковы корреляции между нарциссизмом, макиавеллизмом и психопатией у сотрудников полиции? Как эти черты влияют на служебное поведение, включая производительность труда и контрпродуктивное поведение? Как различные факторы (культура, авторитет, уровень контроля) могут модифицировать эти связи? Авторы статьи провели мета-анализ предыдущих эмпирических исследований (245 независимых выборок, N = 43 907), изучив влияние Тёмной триады на поведение сотрудников полиции и других профессиональных групп. Контрпродуктивное поведение включает в себя широкий спектр действий, направленных на вред организации или её членов, таких как саботаж, агрессивное поведение, мошенничество, пренебрежение служебными обязанностями и злоупотребление властью.

Макиавеллизм и Контрпродуктивное поведение: Макиавеллисты, будучи манипулятивными и ориентированными на достижение личных целей, чаще участвуют в межличностных конфликтах, используют неэтичные методы достижения целей и проявляют низкую лояльность к организации. Они могут намеренно скрывать или искажать информацию, саботировать работу коллег и использовать служебное положение в личных интересах. **Нарциссизм и Контрпродуктивное поведение:** Нарциссы склонны к завышенной самооценке, потребности в признании и доминированию. Они чаще вовлекаются в межличностные конфликты, игнорируют интересы других сотрудников и демонстрируют агрессивное поведение при угрозе их самооценке. Кроме того, нарциссизм ассоциирован с превышением полномочий, унижением подчинённых и отсутствием самокритики. **Психопатия и Контрпродуктивное поведение:** Психопаты отличаются эмоциональной холодностью, отсутствием эмпатии и склонностью к рисковому поведению. Они чаще проявляют агрессию, доминирующее и деструктивное поведение, а также не испытывают чувства вины за свои поступки. В профессиональной деятельности сотрудников полиции это может выражаться в применении чрезмерной силы, нарушении этических норм и пренебрежении обязанностями.

Стоит также отдельно остановиться на влиянии модераторов (культура и авторитет) на проявление контрпродуктивного поведения на рабочем месте. Авторитет: у респондентов с высокой должностной позицией макиавеллизм и психопатия реже приводят к контрпродуктивному поведению, так как такие сотрудники обладают большим контролем над ситуацией и могут применять манипулятивные стратегии более изощрённо. Однако у нарциссов наблюдается обратный эффект – при получении власти их стремление к доминированию и самолюбование усиливается, что может приводить к злоупотреблению служебным положением. Культура: в культурах с высоким уровнем коллективизма негативные эффекты Тёмной триады усиливаются, так как манипулятивные и эгоцентричные черты личности воспринимаются как более разрушительные для групповой динамики. В культурах с низким уровнем коллективизма индивидуалистические тенденции

макиавеллистов и нарциссов могут восприниматься как нормальное поведение, что несколько снижает выраженность контрпродуктивных тенденций.

Вопрос контрпродуктивного поведения на рабочем месте приобретает всё большую актуальность, поскольку негативно сказывается на функционировании организаций, их экономической устойчивости и общем социально-психологическом климате. В исследовании R. Thapar и Sh. Brag анализируется степень проявления контрпродуктивного поведения и морального разобщения среди сотрудников полиции Индии и менеджеров среднего звена промышленных предприятий. Авторы стремятся определить, существуют ли значимые различия в этих параметрах у представителей разных профессиональных групп. Исследование основано на сравнительном анализе двух выборок: сотрудники полиции (n=200), включающие инспекторов и помощников инспекторов в возрасте от 30 до 45 лет. Менеджеры среднего звена (n=50), включая мастеров, супервайзеров и менеджеров цехов. Для оценки контрпродуктивного поведения и морального разобщения использовались: Контрпродуктивная рабочая шкала (CWB-C) и Шкала морального разобщения (PMD). Общие показатели контрпродуктивности в обеих группах были низкими, но сотрудники полиции набрали значительно более высокие баллы по большинству параметров. Наибольшие различия наблюдались в злоупотреблениях, производственной девиантности, кражах и уклонении от работы, где сотрудники демонстрировали существенно более высокие показатели по сравнению с менеджерами. Единственный параметр, в котором не было значимых различий – саботаж, что говорит о схожем уровне преднамеренного повреждения собственности в обеих группах. Разновидности контрпродуктивного поведения среди сотрудников полиции: Злоупотребления – включают словесную и физическую агрессию по отношению к коллегам, подчиненным и даже гражданам. Сотрудники полиции продемонстрировали значительно более высокий уровень подобных проявлений по сравнению с менеджерами. Производственная девиантность – намеренное снижение производительности труда, несоблюдение должностных обязанностей.

Среди сотрудников полиции отмечается более частая недобросовестность в выполнении служебных задач. Кражи – это может включать присвоение конфискованных вещей, мошенничество с документами, коррупционные действия. В этой категории также выявлены статистически значимые различия в пользу сотрудников полиции. Уклонение от работы – опоздания, прогулы, уход с работы раньше положенного времени. Сотрудники полиции чаще прибегают к этим стратегиям избегания обязанностей, чем менеджеры. Авторы выделили возможные причины высоких показателей контрпродуктивности среди сотрудников полиции. Стресс и перегрузка: Работа в полиции связана с повышенным уровнем стресса, переработками и необходимостью принимать оперативные решения в сложных ситуациях. Отсутствие карьерных перспектив: Уровень профессионального роста в полиции ограничен бюрократическими структурами, что может способствовать негативному отношению к работе. Контакт с преступностью: Повседневное взаимодействие с правонарушителями может снижать чувствительность к этическим нормам. Интерес также представляют механизмы морального разобщения у сотрудников полиции, которые они используют, чтобы оправдать свои контрпродуктивные действия. Рассеивание ответственности: Сотрудники чаще оправдывают неправомерные действия ссылкой на приказы начальства. Приписывание вины: Перекалывание ответственности на преступников или обстоятельства снижает чувство личной вины. Моральная рационализация: Действия могут восприниматься как оправданные «во имя общественного порядка». Данное исследование подтверждает, что сотрудники полиции чаще проявляют контрпродуктивное поведение и моральное разобщение, чем менеджеры. Такое различие объясняется спецификой их профессиональной деятельности, высокой стрессовой нагрузкой и необходимостью принятия сложных этических решений. Результаты исследования подчёркивают важность внедрения профилактических мер для минимизации контрпродуктивного поведения среди сотрудников полиции Индии.

Анализ представленных международных исследований показывает, что контрпродуктивное поведение сотрудников полиции и иных структур ОВД является многофакторным и требует комплексного подхода в управлении. Наиболее выраженными предикторами выступают: Организационные условия труда – недостаток контроля, перегрузка, несправедливое распределение обязанностей ведут к профессиональному выгоранию, которое, в свою очередь, напрямую связано с контрпродуктивными тенденциями. Сильное руководство – авторитарное или деспотическое руководство повышает риск эмоционального истощения и способствует разрушению мотивации, снижению лояльности и увеличению нарушений дисциплины. Личностные характеристики сотрудников – наличие нарциссизма, макиавеллизма и психопатии существенно повышает вероятность манипулятивного, агрессивного и неэтичного поведения. Культурные различия и управленческие реформы – в условиях отсутствия учёта мнений сотрудников и давления со стороны системы управления (как показано на примере Норвегии) возникает феномен адаптационного саботажа – манипуляции отчётом и сознательное искажение результатов. Гендерные различия – женщины и мужчины по-разному воспринимают и оценивают вредоносные формы поведения, что требует учёта при разработке профилактических программ.

В целом, контрпродуктивное поведение в системе ОВД следует рассматривать не только как личностную или дисциплинарную проблему, но и как индикатор неэффективности управленческих и организационных механизмов. Для эффективной профилактики и минимизации таких форм поведения целесообразно: внедрять программы развития эмоционального интеллекта и саморегуляции; обеспечивать устойчивую поддержку со стороны руководства; формировать культуру справедливости и открытого диалога; адаптировать реформы к социальным и профессиональным ожиданиям сотрудников. Таким образом, стратегический подход к управлению человеческими ресурсами в ОВД требует признания и учёта факторов, способствующих контрпродуктивному поведению, а также разработки гибких, этически ориентированных управленческих решений.

Список литературы.

1. Forsyth, D. R., Banks, G. C., & McDaniel, M. A. (2012). A meta-analysis of the Dark Triad and work behavior: a social exchange perspective. *Journal of applied psychology*, 97(3), 557.
2. Hagger, M. S., Wood, C., Stiff, C., & Chatzisarantis, N. L. D. (2010). Ego depletion and the strength model of self-control: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 136, 495–525. doi:10.1037/a0019486
3. Hobfoll, S. E. (1989). Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress. *American Psychologist*, 44, 513–524. doi:10.1037/0003-066X.44.3.513
4. Johnson, J. V., & Hall, E. M. (1988). Job strain, work place, social support and cardiovascular disease: A cross-sectional study of a random sample of the Swedish working population. *American Journal of Public Health*, 78, 1336–1342. doi:10.2105/AJPH.78.10.1336
5. Moore, C., Detert, J. R., Klebe Treviño, L., Baker, V. L., & Mayer, D. M. (2012). Why employees do bad things: Moral disengagement and unethical organizational behavior. *Personnel Psychology*, 65(1), 1-48.
6. Murad, M., Jiatong, W., Shahzad, F., & Syed, N. (2021). The influence of despotic leadership on counterproductive work behavior among police personnel: Role of emotional exhaustion and organizational cynicism. *Journal of Police and Criminal Psychology*, 36(3), 603-615.
7. Schwarzer, R., & Knoll, N. (2007). Functional roles of social support within the stress and coping process: A theoretical and empirical overview. *International Journal of Psychology*, 42, 243–252. doi:10.1080/00207590701396641

8. Spector P., Zhou Z.: The Moderating Role of Gender in Relationships of Stressors and Personality with Counterproductive Work Behavior. „Journal of Business & Psychology”. Dec. 2014, Vol. 29, Iss. 4, p. 669-681.
9. Spector, P. E., & Fox, S. (2002). An emotion-centered model of voluntary work behavior: Some parallels between counterproductive work behavior (CWB) and organizational citizenship behavior (OCB). *Human Resource Management Review*, 12, 269–292. doi:10.1016/S1053–4822(02)00049–9
10. Spector, P. E., Fox, S., Penney, L. M., Bruursema, K., Goh, A., & Kessler, S. (2006). The dimensionality of counterproductivity: Are all counterproductive behaviours created equal? *Journal of Vocational Behaviour*, 68(3), 446-460.
11. Suyasa, P. T. Y. (2017). The Role of Quality of Work Life as a Predictor of Counterproductive Work Behavior. *ANIMA Indonesian Psychological Journal*, 32(3), 169-183.
12. Szeliga-Duchnowska, A. (2018). Gender and counterproductive work behaviors among police officers. *Zeszyty Naukowe. Organizacja i Zarządzanie/Politechnika Śląska*.
13. Thapar, R., & Brar, S. (2022). A Comparative Study of Counterproductive Work Behaviour and Moral Disengagement amongst Police Personnel and Middle Level Industrial Managers. *International Journal of Indian Psychology*, 10(2).
14. Tucker, J. S., Sinclair, R. R., Mohr, C. D., Adler, A. B., Thomas, J. L., & Salvi, A. D. (2009). Stress and counterproductive work behavior: Multiple relationships between demands, control, and soldier indiscipline over time. *Journal of Occupational Health Psychology*, 14, 257–271. doi:10.1037/a0014951

Каландаров Сардар Ибрагимович,
Доктор философии по педагогическим наукам (PhD),
доцент кафедры педагогики и психологии
Ургенчского государственного университета
e-mail: kalandarovsardar@mail.ru
Кенжаева Комила Улугбек кизи,
Магистрант 1-курса факультета теории и истории
педагогики Ургенчского государственного
педагогического института
e-mail: kenjayevakamila0702@gmail.com

МЕТОД МАРИИ МОНТЕССОРИ И ПЕДАГОГИКА СЕЛЕСТЕНА ФРЕНЕ КАК ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ УМЕНИЙ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Abstract. The article is devoted to the study of the integration of Montessori and Freinet approaches in the formation of entrepreneurial competencies among students of pedagogical universities. The relevance of the topic in the context of changes in education is substantiated. The research results confirming the effectiveness of combining the ideas of free education and practice-oriented pedagogy are presented. The conditions are defined and recommendations are given for the modernization of training programs for future teachers.

Keywords: Montessori, Freinet, teacher training, entrepreneurial skills, competencies, thinking, free education.

Аннотация. Статья посвящена исследованию интеграции подходов Монтеessori и Френе в формировании предпринимательских компетенций у студентов педагогических вузов. Обоснована актуальность темы в контексте изменений в образовании. Представлены результаты исследования, подтверждающие эффективность сочетания идей свободного воспитания и практикоориентированной педагогики. Определены условия и даны рекомендации по модернизации программ подготовки будущих педагогов.

Ключевые слова: Монтеessori, Френе, подготовка педагогов, предпринимательские умения, компетенции, мышление, свободное воспитание.

Annotatsiya. Maqola Montessori va Frenening pedagogik universitetlar talabalarida tadbirkorlik kompetensiyalarini shakllantirishdagi yondashuvlarini birlashtirishga bag'ishlangan. Ta'limdagi o'zgarishlar kontekstida mavzuning dolzarbligi asoslanadi. Tadqiqot natijalari bepul ta'lim va amaliyotga yo'naltirilgan pedagogika g'oyalarini birlashtirish samaradorligini tasdiqlaydi. Bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash dasturlarini modernizatsiya qilish bo'yicha shartlar va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: Montessori, Frene, o'qituvchilarni tayyorlash, tadbirkorlik ko'nikmalari, kompetensiyalar, fikrlash, erkin tarbiya.

Введение. Стремительные изменения социально-экономических и технологических условий современного общества обуславливают необходимость пересмотра подходов к профессиональной подготовке педагогов. Согласно актуальным исследованиям, педагог XXI века должен обладать не только фундаментальными предметными знаниями и методическими компетенциями, но и развитыми предпринимательскими умениями, которые позволяют адаптироваться к изменениям, принимать нестандартные решения, проявлять инициативу и брать на себя ответственность за результаты собственной деятельности [1]. В современном образовательном дискурсе предпринимательские умения педагога рассматриваются как интегративная характеристика личности, включающая способность к инновационной деятельности, проективное мышление, умение разрабатывать и реализовывать образовательные проекты, эффективно управлять ресурсами, а также готовность к профессиональному риску и принятию нестандартных

решений в условиях неопределенности. Формирование данных умений становится одной из приоритетных задач системы высшего педагогического образования.

В контексте поиска эффективных механизмов развития предпринимательских умений будущих педагогов особый интерес представляет обращение к альтернативным педагогическим системам, которые традиционно не связывались с предпринимательской подготовкой, но содержат значительный потенциал для её реализации. К таким системам относятся педагогические концепции Марии Монтессори и Селестена Френе, которые, несмотря на различия в методологических подходах, объединены идеями свободного развития личности, практикоориентированного обучения и формирования активной жизненной позиции. Актуальность исследования обусловлена противоречием между потребностью системы образования в педагогах, обладающих развитыми предпринимательскими умениями, и недостаточной разработанностью теоретико-методологических оснований и практических механизмов их формирования в процессе профессиональной подготовки [2].

Основываясь на многолетнем опыте реализации альтернативных педагогических моделей, можно утверждать, что педагогические системы Монтессори и Френе создают благоприятные условия для развития таких качеств личности, как самостоятельность, ответственность, инициативность, креативность, умение сотрудничать, которые являются фундаментальными составляющими предпринимательских компетенций. При этом следует отметить, что данные педагогические системы рассматриваются преимущественно в контексте дошкольного и начального образования, в то время как их потенциал в профессиональной подготовке педагогов остается малоисследованным.

Целью исследования является теоретическое обоснование и экспериментальная проверка возможностей интеграции методологических подходов педагогических систем Марии Монтессори и Селестена Френе в процесс формирования предпринимательских умений будущих педагогов. Для достижения поставленной цели были сформулированы следующие задачи: раскрыть сущность и особенности формирования предпринимательских умений в контексте профессиональной подготовки педагогов; проанализировать педагогические системы Монтессори и Френе с точки зрения их потенциала для формирования предпринимательских умений; разработать и апробировать модель формирования предпринимательских умений будущих педагогов на основе интеграции методологических подходов педагогических систем Монтессори и Френе; определить организационно-педагогические условия эффективной реализации разработанной модели в образовательной практике педагогических вузов.

Новизна исследования заключается в междисциплинарном подходе, который позволяет рассматривать педагогические системы Монтессори и Френе не только как модели альтернативного образования детей, но и как методологическую основу для формирования предпринимательских умений будущих педагогов. В исследовании впервые обосновывается возможность синтеза идей свободного воспитания и предпринимательского образования в профессиональной подготовке педагогов, что открывает новые перспективы для развития теории и практики педагогического образования.

Методы исследования. Методологическую основу исследования составили системный, личностно-деятельностный, компетентностный и средовой подходы, которые позволили рассмотреть процесс формирования предпринимательских умений будущих педагогов как целостную систему, учитывающую индивидуальные особенности студентов, специфику их будущей профессиональной деятельности и влияние образовательной среды вуза. Исследование проводилось в три этапа на базе педагогических вузов трех регионов Хорезма с общим охватом 426 студентов направления "Педагогическое образование" и 28 преподавателей.

На первом этапе был проведен теоретический анализ отечественной и зарубежной научной литературы по проблеме исследования, уточнен понятийный аппарат, определены

критерии и показатели сформированности предпринимательских умений будущих педагогов. На основе изучения работ ведущих исследователей в области педагогики Монтессори и Френе были выявлены ключевые принципы и методы данных педагогических систем, которые могут быть адаптированы для формирования предпринимательских умений студентов педагогических вузов [10].

В рамках исследования было проведено анкетирование студентов и преподавателей с целью выявления их представлений о сущности предпринимательских умений педагога и их значимости в профессиональной деятельности. Результаты анкетирования показали, что большинство респондентов (78%) осознают важность развития предпринимательских умений для успешной профессиональной самореализации, однако не имеют четкого представления о содержании и способах их формирования. Кроме того, было проведено диагностическое исследование исходного уровня сформированности предпринимательских умений у студентов с использованием специально разработанного диагностического инструментария, включающего тесты, кейс-задания, проективные методики и наблюдение за деятельностью студентов в процессе решения практических задач.

На втором этапе была разработана и апробирована модель формирования предпринимательских умений будущих педагогов на основе интеграции методологических подходов педагогических систем Монтессори и Френе. Модель включала целевой, содержательный, процессуальный и результативно-оценочный компоненты. Реализация модели предполагала создание в вузе специальной образовательной среды, построенной на принципах свободы выбора, практикоориентированности, сотрудничества и ответственности.

В рамках эксперимента были модифицированы учебные программы ряда дисциплин профессионального цикла, разработаны специальные курсы, направленные на развитие предпринимательских умений, организованы проектные мастерские и бизнес-инкубаторы для студентов.

Особое внимание в ходе эксперимента уделялось организации предметно-пространственной среды в соответствии с принципами Монтессори: гибкость, мобильность, функциональность, эстетичность [8]. Учебные аудитории были трансформированы в многофункциональные пространства, где студенты могли работать как индивидуально, так и в группах, имели доступ к различным информационным ресурсам и материалам для проектной деятельности. В соответствии с идеями Френе, особое значение придавалось организации реальной практической деятельности студентов, связанной с решением значимых педагогических задач и разработкой образовательных проектов [11]. Студенты имели возможность апробировать свои идеи в партнерских образовательных организациях, получить обратную связь от практикующих педагогов и потенциальных работодателей.

На третьем этапе осуществлялась оценка эффективности разработанной модели, анализ и обобщение результатов исследования. Для оценки динамики формирования предпринимательских умений студентов использовались как количественные, так и качественные методы исследования: тестирование, экспертная оценка, самооценка, анализ продуктов деятельности, портфолио достижений. Статистическая обработка полученных данных проводилась с использованием методов математической статистики (критерий χ^2 , t-критерий Стьюдента).

В процессе исследования была разработана авторская методика оценки сформированности предпринимательских умений будущих педагогов, включающая мотивационно-ценностный, когнитивный, деятельностно-практический и рефлексивно-оценочный компоненты. Для каждого компонента были определены критерии и показатели, позволяющие оценить уровень сформированности соответствующих умений. Достоверность и обоснованность результатов исследования обеспечивались опорой на фундаментальные теоретические положения, использованием комплекса

взаимодополняющих методов исследования, репрезентативностью выборки, длительным характером эксперимента и статистической значимостью полученных результатов [6].

Результаты исследования и их обсуждение. Анализ теоретических источников позволил выявить сущностные характеристики предпринимательских умений педагога, которые включают: способность видеть новые образовательные возможности и преобразовывать их в инновационные педагогические решения; умение разрабатывать и реализовывать образовательные проекты; готовность принимать обоснованные решения в условиях неопределенности; способность эффективно использовать доступные ресурсы и привлекать дополнительные; коммуникативные умения, необходимые для построения партнерских отношений с участниками образовательного процесса; рефлексивные умения, позволяющие критически оценивать результаты собственной деятельности и корректировать её в соответствии с изменяющимися условиями.

Углубленное изучение педагогических систем Монтессори и Френе позволило выделить ключевые принципы и методы, которые могут служить методологической основой для формирования предпринимательских умений будущих педагогов. К таким принципам относятся: свобода выбора и ответственность за его последствия; самостоятельность и инициативность в решении познавательных и практических задач; связь обучения с реальной жизнью и социально значимой деятельностью; индивидуализация образовательного процесса с учетом потребностей и возможностей обучающихся; коллективное взаимодействие и взаимопомощь; развитие критического мышления и рефлексии.

Результаты экспериментальной работы показали значительную динамику в формировании предпринимательских умений у студентов экспериментальной группы по сравнению с контрольной.

Так, на высоком уровне сформированности предпринимательских умений по мотивационно-ценностному компоненту находилось 42% студентов экспериментальной группы против 18% в контрольной группе; по когнитивному компоненту - 38% против 22%; по деятельностно-практическому компоненту - 35% против 15%; по рефлексивно-оценочному компоненту - 40% против 20%. Статистическая значимость различий между экспериментальной и контрольной группами была подтверждена с помощью критерия χ^2 ($p < 0,05$).

Особенно значимые изменения наблюдались в развитии таких предпринимательских умений, как способность генерировать инновационные педагогические идеи, умение разрабатывать и реализовывать образовательные проекты, эффективно управлять ресурсами, выстраивать партнерские отношения с различными субъектами образовательного процесса [3,4,5]. Студенты экспериментальной группы демонстрировали более высокий уровень готовности к профессиональному риску, проявляли большую гибкость в адаптации к изменяющимся условиям, а также более высокую степень рефлексивности в оценке собственной деятельности.

В ходе исследования были выявлены организационно-педагогические условия, способствующие эффективному формированию предпринимательских умений будущих педагогов на основе интеграции методологических подходов педагогических систем Монтессори и Френе. К таким условиям относятся: создание в вузе специальной образовательной среды, стимулирующей проявление инициативы и самостоятельности студентов; включение в содержание профессиональной подготовки специальных модулей, направленных на формирование предпринимательских умений; использование активных и интерактивных методов обучения, моделирующих реальные профессиональные ситуации; организация проектной деятельности студентов, ориентированной на решение актуальных образовательных проблем; развитие партнерских отношений вуза с образовательными организациями и потенциальными работодателями; психолого-педагогическое сопровождение процесса формирования предпринимательских умений студентов [9].

Особую роль в формировании предпринимательских умений будущих педагогов играет организация образовательного пространства вуза по принципам Монтессори-среды. Как показало исследование, трансформация традиционных учебных аудиторий в многофункциональные пространства, где студенты могут свободно перемещаться, выбирать форму работы и необходимые материалы, способствует развитию их самостоятельности, инициативности и ответственности. Важным элементом такой среды является наличие специально разработанных дидактических материалов, которые позволяют студентам осваивать новые знания и умения в индивидуальном темпе, с учетом собственных интересов и возможностей.

В соответствии с идеями Френе, в образовательном процессе активно использовались такие методы, как "свободные тексты", когда студенты самостоятельно выбирали темы для исследования и представления результатов; "типография", где студенты создавали собственные учебные материалы и пособия; "планы работы", позволяющие индивидуализировать процесс освоения образовательной программы; "межфакультетская переписка", обеспечивающая обмен опытом между студентами разных специальностей и вузов [11].

Значимым результатом реализации разработанной модели стало создание в вузе студенческих бизнес-инкубаторов и проектных мастерских, где будущие педагоги могли разрабатывать и апробировать инновационные образовательные продукты и услуги. В рамках данных структур студенты получали опыт реального предпринимательства в сфере образования: от генерирования идеи до её коммерциализации. Особенностью данных бизнес-инкубаторов являлась их педагогическая направленность: все разрабатываемые проекты были ориентированы на решение актуальных образовательных проблем и удовлетворение потребностей различных категорий обучающихся.

В ходе исследования были выявлены некоторые трудности и противоречия в реализации разработанной модели. К ним относятся: недостаточная готовность преподавателей вуза к работе в новых условиях, требующих от них высокой степени гибкости и открытости к инновациям; организационные сложности, связанные с трансформацией образовательного пространства и изменением режима работы вуза; необходимость значительных временных и материальных затрат на создание специальной образовательной среды; несоответствие между инновационным характером экспериментальной работы и традиционной системой оценивания результатов обучения.

Для преодоления указанных трудностей были разработаны и реализованы специальные программы подготовки преподавателей к работе в новых условиях, включающие теоретические семинары, практические мастер-классы и стажировки в образовательных организациях, реализующих принципы Монтессори и Френе. Кроме того, была создана система методического сопровождения инновационной деятельности преподавателей, включающая регулярные консультации, взаимопосещение занятий, анализ и обобщение передового педагогического опыта [7].

Заключение. Проведенное исследование позволяет сделать вывод о высоком потенциале интеграции методологических подходов педагогических систем Марии Монтессори и Селестена Френе в процесс формирования предпринимательских умений будущих педагогов. Экспериментально доказано, что создание в вузе специальной образовательной среды, построенной на принципах свободы выбора, практикоориентированности, сотрудничества и ответственности, способствует развитию у студентов таких качеств, как инициативность, самостоятельность, креативность, готовность к инновационной деятельности, которые являются основой предпринимательских умений.

Разработанная в ходе исследования модель формирования предпринимательских умений будущих педагогов на основе интеграции методологических подходов педагогических систем Монтессори и Френе может быть использована в практике работы педагогических вузов при проектировании образовательных программ, организации

учебного процесса и внеучебной деятельности студентов. Особенность данной модели заключается в ее гибкости и адаптивности, что позволяет учитывать специфику конкретного вуза, а также индивидуальные особенности и потребности студентов.

Перспективы дальнейшего исследования проблемы связаны с разработкой специализированных программ формирования предпринимательских умений для различных категорий будущих педагогов (воспитателей дошкольных образовательных организаций, учителей начальных классов, учителей-предметников, педагогов дополнительного образования), а также с изучением возможностей использования цифровых технологий для создания виртуальной образовательной среды, реализующей принципы педагогических систем Монтессори и Френе.

Результаты исследования вносят вклад в развитие теории и практики профессиональной подготовки педагогов, расширяют представления о возможностях использования альтернативных педагогических систем в высшем образовании, открывают новые перспективы для модернизации системы педагогического образования в соответствии с современными социально-экономическими требованиями.

Проведенное исследование не исчерпывает всех аспектов рассматриваемой проблемы. Требуют дальнейшего изучения вопросы преемственности в формировании предпринимательских умений на различных уровнях образования, взаимосвязи предпринимательских и профессионально-педагогических умений, влияния цифровой образовательной среды на процесс формирования предпринимательских умений будущих педагогов.

Список использованной литературы.

1. Антонова А.В., Михайлова Т.Л. Формирование предпринимательских компетенций у студентов педагогических вузов: теоретико-методологические аспекты // Педагогическое образование в России. 2021. № 3. С. 25-36.
2. Васильева Е.Н., Полякова О.В. Предпринимательские умения педагога как фактор инновационного развития образовательной организации // Вопросы образования. 2022. № 2. С. 112-128.
3. Каландаров С.И. Хрестоматия по педагогике: Учебное пособие. Издательство ООО "Khwarezm travel", Ургенч, УрГУ, 2024.- 160 с.
4. Каландаров С.И. & Кенжаева К.У. Педагогика. Организация семинаров и практических обучений на основе интерактивных методов по дисциплине общая педагогика: Учебно-методическое пособие. Издательство ООО "Khwarezm travel", Ургенч, УрДУ, 2025. с. 77–78.
5. Каландаров С.И. Формирование предпринимательских умений и навыков у будущих педагогов, при изучении метода Монтессори, как педагогической основы воспитания личности. - Издательство ООО "Khwarezm travel", Ургенч, УрГУ. 2024. - 125
6. Кузнецов И.М., Петрова С.А. Экспериментальное исследование формирования предпринимательских умений студентов педагогического вуза // Высшее образование сегодня. 2021. № 8. С. 45-53.
7. Леонтьев Д.С., Ковалева Н.В. Интеграция идей свободного воспитания в профессиональную подготовку современных педагогов // Педагогика и психология образования. 2022. № 3. С. 112-125.
8. Montessori, M. The Absorbent Mind. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1949. 72-75 p.
9. Морозова Г.К., Алексеев В.П. Организационно-педагогические условия развития предпринимательского мышления у будущих педагогов // Научно-педагогическое обозрение. 2023. № 1. С. 89-101.

*Абдурахманова Айгуль Тахировна,
Термезский государственный университет
ст. преподаватель Кафедры Методика Дошкольного образования*

ПРОЕКТНОЕ УЧАСТИЕ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ МЕХАНИЗМ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ

Аннотация. в современных образовательных условиях проектное участие становится не только инновационным педагогическим инструментом, но и психологическим механизмом формирования профессиональных компетенций студентов. Активное включение обучающихся в проектную деятельность способствует развитию аналитического мышления, рефлексивности, коммуникативных и организационных навыков, что особенно актуально для будущих психологов и педагогов. В статье раскрываются психологические компоненты проектного участия, научное обоснование его эффективности, анализируются результаты собственных исследований автора, а также представлены практические примеры реализации проектной деятельности в образовательном процессе.

Ключевые слова: проектное участие, профессиональные компетенции, образовательная психология, рефлексия, коммуникативная компетентность, мотивация, самоорганизация, проектное обучение

Annotatsiya. zamonaviy ta'lim sharoitida loyihaviy ishtirok nafaqat innovatsion pedagogik vosita, balki talabalarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda psixologik mexanizm sifatida namoyon bo'lmoqda. Talabalarni loyihaviy faoliyatga faol jalb qilish ularning analitik tafakkuri, refleksivligi, kommunikativ va tashkiliy ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Maqolada loyihaviy ishtirokning psixologik komponentlari, uning samaradorligi uchun ilmiy asoslar, muallifning tadqiqot natijalari va ta'lim jarayonida loyiha asosida o'qitishni amalga oshirishning amaliy misollari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: loyihada ishtirok etish, kasbiy kompetensiyalar, ta'lim psixologiyasi, refleksiya, kommunikativ kompetentsiya, motivatsiya, o'z-o'zini tashkil etish, loyihaga asoslangan ta'lim.

Annotation: in modern educational settings, project participation acts not only as an innovative pedagogical tool but also as a psychological mechanism for the development of students' professional competencies. Active involvement in project activities fosters analytical thinking, reflexivity, communication, and organizational skills, which are especially important for future psychologists and educators. The article highlights the psychological components of project participation, provides a scientific rationale for its effectiveness, analyzes the results of the author's empirical research, and presents practical examples of project-based learning implementation.

Keywords: project participation, professional competencies, educational psychology, reflection, communicative competence, motivation, self-organization, project-based learning.

В условиях стремительных изменений в профессиональной среде и образовательной практике проектное участие становится ключевым инструментом подготовки специалистов, способных адаптироваться к вызовам современного рынка труда. Сегодня профессии меняются быстрее, чем учебные программы. В этой ситуации проектное участие становится не просто модным инструментом, а настоящей необходимостью для подготовки специалистов, способных быстро адаптироваться к новым реалиям. Современное профессиональное образование сталкивается с вызовом формирования не только предметных знаний, но и метапредметных компетенций, обеспечивающих выпускнику способность к эффективной адаптации, самостоятельному мышлению и профессиональному самоопределению [3; 57]. Например, работодатели всё чаще отмечают: умение быстро учиться, работать в команде и решать нестандартные задачи сегодня ценится не меньше, чем глубокое знание предмета. Во многих работах подчеркивается, что

традиционные методы обучения зачастую не удовлетворяют запросам современной экономики и общества, а формирование компетенций XXI века требует применения новых образовательных подходов, в частности проектного участия [4; 118].

Такой подход позволяет не только "разворачивать" теорию на практике, но и моделировать реальную профессиональную среду, где студенты могут сталкиваться с настоящими вызовами и ошибаться в безопасных условиях обучения. В национальном образовательном контексте Узбекистана данный подход способствует интеграции мирового и локального опыта, что актуализирует исследование психологических механизмов проектного участия студентов [1; 112].

Особую актуальность приобретает поиск методов, которые не только отвечают международным стандартам, но и учитывают культурные, экономические и социальные особенности региона. Проектная деятельность, интегрирующая теоретические знания и практические навыки, выступает не только педагогическим методом, но и психологическим механизмом, обеспечивающим развитие профессиональных компетенций. Этот синтез позволяет будущим специалистам не просто "запоминать", а действительно учиться думать, анализировать и принимать самостоятельные решения.

Проектное участие в контексте образовательной психологии - это не просто форма обучения, а глубоко интегративный подход, где студент трансформируется в активного архитектора собственной профессиональной судьбы [2; 34]. Такой формат помогает не только приобретать знания, но и формировать ответственность за собственный образовательный маршрут. Корни этого понимания уходят в деятельностный подход, разработанный такими столпами психолого-педагогической мысли, как Л.С. Выготский и Д.Б. Эльконин. Они видели в образовании не пассивную передачу информации, а совместное творческое пространство, где преподаватель и студент - партнёры в поиске решений [6; 78]. В современных условиях эта идея раскрывается по-новому: студент учится задавать вопросы, проявлять инициативу, самостоятельно искать пути решения профессиональных задач.

Психология проектного участия опирается на целый ряд взаимосвязанных механизмов. Но каковы мировые тренды в этом направлении? Обратимся к зарубежному опыту.

В мотивационном аспекте речь идёт о пробуждении внутренней мотивации, о наполнении деятельности глубоким личностным и профессиональным смыслом [5; 41]. Современный студент уже не удовлетворяется формальным результатом - ему важно видеть пользу и перспективу своих усилий. Когда задача реально связана с будущей профессией, появляется чувство личной значимости, формируется устойчивая заинтересованность. В практической работе это проявляется, например, в ситуации, когда студенты сами предлагают темы проектов или инициатируют социально значимые акции. Стимулом для них становится не оценка, а осознание собственной полезности.

Когнитивный аспект стимулирует проектную деятельность развивать аналитическое, критическое и, что особенно важно, творческое мышление [4; 122]. Это выход за рамки шаблонных решений, поиск новых путей и готовность подвергать сомнению устоявшиеся взгляды. Студенты учатся видеть проблему с разных сторон, искать скрытые взаимосвязи, анализировать и синтезировать информацию. Как показывает опыт, именно в проектных командах появляются самые неожиданные и креативные идеи, которые невозможно было бы получить на стандартном семинаре.

Рефлексивный аспект формирует способность к самоанализу, к осмыслению пройденного пути и выстраиванию индивидуальных образовательных траекторий [1; 117]. Благодаря рефлексии студенты учатся оценивать не только конечный результат, но и процесс работы, свои сильные и слабые стороны, осознавать личностный рост. Этот компонент становится особенно важным в условиях постоянных изменений, когда умение корректировать собственную стратегию становится залогом профессиональной

устойчивости. Например, после завершения проекта участники обсуждают, что получилось, а что можно было сделать иначе, делятся обратной связью и строят планы на будущее.

Коммуникативный аспект охватывает отработку навыков сотрудничества, эмпатии, убедительной аргументации и, что крайне важно, коллективного принятия решений [8; 94]. В современном мире успех в профессии часто определяется не только знанием дела, но и умением слушать других, договариваться и находить компромиссы. Проектная работа становится отличной площадкой для формирования этих умений, ведь большинство задач требует совместных усилий, открытого обсуждения и координации действий.

Современные исследования единодушно подтверждают: проектное участие, особенно когда оно гармонично сочетает индивидуальную работу, групповое взаимодействие и глубокую практическую ориентированность, становится мощным катализатором для формирования самоорганизации, ответственности и устойчивой профессиональной идентичности у студентов [1; 120]. Всё это в комплексе позволяет не просто накопить багаж знаний, а вырасти как личность, способная самостоятельно выстраивать свой профессиональный путь. В реальных ситуациях выпускники, имеющие опыт проектного обучения, гораздо увереннее себя чувствуют и быстрее адаптируются к новым вызовам.

Зарубежный опыт и современные тренды. Опыт ведущих зарубежных систем образования показывает высокую эффективность проектного обучения для формирования гибких компетенций и адаптивности выпускников [10; 44]. Университеты Европы, Канады, стран Восточной Азии внедряют проекты с первого курса, чтобы учащиеся с первых шагов учились не только усваивать информацию, но и применять знания на практике. Теория экспериентального обучения Д. Колба, а также идеи Дж. Дьюи и Дж. Брунера подчеркивают необходимость погружения студента в реальную проектную практику как основного условия личностного и профессионального развития [11; 61]. Важно, что подобные подходы стимулируют не только предметные, но и универсальные навыки: самостоятельность, ответственность, инициативность.

Концепция самоопределения Э.Деси и Р.Райана раскрывает роль автономии и внутренней мотивации в процессе профессионального становления [5; 39]. Именно атмосфера доверия и самостоятельности способствует раскрытию индивидуальных способностей. Результаты сравнительных исследований доказывают: студенты, регулярно включённые в проекты, быстрее формируют профессиональную идентичность и способны работать в мультикультурных, междисциплинарных коллективах. В результате анализа зарубежных исследований выявлено, что проектное участие стимулирует не только когнитивное развитие, но и способствует развитию эмоционального интеллекта, навыков управления временем и межличностных компетенций [9; 89]. Сегодня эти качества считаются неотъемлемой частью успеха в любой профессиональной сфере.

3. Национальные особенности проектного участия. Проектное участие студентов в Узбекистане становится важным элементом образовательных реформ, направленных на повышение конкурентоспособности выпускников на глобальном рынке труда [2; 36]. Особенно это актуально на фоне интеграции национальной системы образования в мировое пространство и растущих ожиданий от молодых специалистов. Исследования подтверждают, что проектная деятельность способствует формированию у будущих психологов и педагогов таких качеств, как рефлексивность, профессиональная мобильность и готовность к инновациям [1; 118]. Анализируя опыт внедрения проектов в местных вузах, я заметила, что студенты становятся более инициативными и ответственными, начинают проявлять лидерские качества, охотно берутся за сложные, даже социально значимые задачи.

В результате внедрения проектного обучения в учебный процесс возрастает мотивация студентов к самостоятельному поиску и анализу информации, развивается способность принимать решения в условиях неопределённости и реализовывать творческий потенциал [1; 120]. Всё это важно для формирования гибкой, устойчивой

личности - такой, которая сможет быстро приспособиться к переменам и строить карьеру в условиях неопределённости.

В Узбекистане внедрение проектного обучения осложняется ограниченными ресурсами, но даже в таких условиях студенты проявляют изобретательность. Так, в Термезском государственном университете проекты часто реализуются при минимуме оборудования, что формирует у студентов уникальный опыт выхода из “зоны комфорта”. Практическая реализация проектного участия студентов проходит на различных уровнях. Важнейшим фактором успеха становится разнообразие форм и свободный выбор тематики, что позволяет каждому раскрыть свой потенциал:

В индивидуальные проекты входит разработка и защита исследовательских эссе, проектных портфолио [1; 119]. Такой опыт учит ответственности за конечный результат, самостоятельному поиску информации и самопрезентации. Например, студент, готовящий эссе по выбранной теме, учится не только глубоко анализировать литературу, но и строить аргументацию, защищать свою точку зрения.

Групповые проекты, коллективное выполнение социально-психологических исследований, работа в командах с распределением ролей [2; 37]. Здесь важна синергия: умение слушать других, принимать решения совместно, учитывать разные взгляды. В ходе таких проектов студенты зачастую выходят за рамки учебной аудитории - взаимодействуют с реальными заказчиками, экспертами, организуют публичные мероприятия.

Самостоятельная работа расширяет критический анализ литературы, сбор эмпирических данных [1; 120]. Навык самостоятельной исследовательской работы становится фундаментом для будущей научной деятельности, помогает развивать внимательность, критичность мышления и устойчивую мотивацию к саморазвитию.

Практические и семинарские занятия: интеграция теоретических знаний с профессиональной практикой, презентация и обсуждение результатов [7; 51]. Обсуждение итогов проектов позволяет не только закрепить знания, но и получить обратную связь, научиться адекватно воспринимать критику и анализировать собственные ошибки.

Результаты эмпирических исследований автора показывают, что студенты, участвующие в проектной деятельности, демонстрируют более высокие показатели профессиональной самоидентификации, устойчивую внутреннюю мотивацию и готовность к самостоятельному решению сложных профессиональных задач [1; 121]. Немаловажно, что такие студенты чаще проявляют инициативу за пределами учебы - участвуют в волонтерских движениях, стажировках, проявляют активность в профессиональных сообществах.

Сегодня перед нами стоит задача не только обучать, но и вдохновлять. Именно проектное участие способно сделать образование по-настоящему живым и актуальным. Осталось лишь сделать этот шаг - и начать новые проекты, которые изменят не только студентов, но и саму образовательную среду.»

Таким образом, проектное участие выступает эффективным психологическим механизмом формирования профессиональных компетенций студентов в условиях современных образовательных вызовов. Важно, что этот подход позволяет объединить классическую теорию и живую практику, научить студентов быть не только исполнителями, но и авторами собственных образовательных маршрутов. Системное внедрение проектного подхода в учебный процесс способствует развитию у студентов рефлексивности, коммуникабельности, критического мышления и профессиональной идентичности. Полученные эмпирические данные и результаты теоретического анализа подтверждают, что проектная деятельность является необходимым условием формирования конкурентоспособных специалистов нового поколения [1; 123]. Перспектива развития образования - за активным, инициативным, способным к адаптации профессионалом, а проектное участие становится надёжной стартовой площадкой на этом пути.

Список литературы.

1. Абдурахманова А.Т. Проектная вовлечённость студентов как условие формирования профессиональных компетенций // Вестник психологии образования. 2023. №2. С. 112–124.
2. Bruner J. The Culture of Education. – Cambridge: Harvard University Press, 2006. С. 89–95.
3. Deci E., Ryan R. Self-determination theory: A macrotheory of human motivation, development, and health. Canadian Psychology, 2008. 49(3), 39–45.
4. Dewey J. Experience and Education. – New York: Collier Books, 1938. С. 44–48.
5. Kolb D. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. – Prentice Hall, 2004. С. 61–66.
6. Абдурахманова А.Т. Психологические механизмы формирования профессиональной идентичности студентов в условиях проектного обучения // Материалы международной конференции. Ташкент, 2024. С. 34–40.
7. Бодалёв А.А. Психология общения. – М.: Академия, 2000. С. 94–100.
8. Выготский Л.С. Проблемы обучения и умственного развития в школьном возрасте. – М.: Педагогика, 2008. С. 78–81.
9. Леонтьев Д.А. Психология смысла. – М.: Смысл, 2005. С. 51–55.
10. Маркелова И.В. Проектная деятельность в профессиональном образовании: психологические механизмы // Психология образования, 2020, № 3, с. 56–62.
11. Сергеев И.С. Проектная деятельность: теория и практика. – М.: Просвещение, 2018. С. 118–124.

Dusmetova Maksuda Matnazarovna,

Abu Rayxon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Sport faoliyati, pedagogika va psixologiya fakulteti Pedagogika va psixologiya kafedrasida mustaqil izlanuvchisi

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARIDA SHAXSLILIK SIFATLARINING NAMOYON BO'LISHIDA IRODAVIY EMPATIK HOLATLAR

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining shaxsiy sifatlarini shakllantirishda irodaviy va empatik holatlarning tutgan o'rni tahlil etilib, kasbiy bilim va ko'nikmalar va uning shaxs sifatidagi xususiyatlari –iroda, empatiya darajasi ham muhim ahamiyatga ega ekani asoslab berilgan. Tadqiqot davomida pedagogik faoliyatda empatik yondashuv va irodaviy barqarorlikning o'zaro bog'liqligi eksperiment o'tkazib, ochib beriladi hamda ularning o'quvchilarga ijobiy psixologik muhit yaratishdagi roli yoritiladi. Maqola psixologik-pedagogik nuqtai nazardan tahlillarga boy bo'lib, bo'lajak o'qituvchilarda mazkur sifatlarini shakllantirishga qaratilgan tavsiyalarni ham o'z ichiga oladi.

Аннотация: В данной статье анализируется роль волевых и эмпатических состояний в формировании личностных качеств будущих учителей начальных классов, обосновывается значимость профессиональных знаний и умений, а также их личностных особенностей - уровня воли, эмпатии. В ходе исследования с помощью эксперимента раскрывается взаимосвязь эмпатического подхода и волевой устойчивости в педагогической деятельности, а также выделяется их роль в создании позитивной психологической среды для учащихся. Статья насыщена анализом с психолого-педагогической точки зрения, а также содержит рекомендации, направленные на формирование этих качеств у будущих учителей.

Abstract. This article analyzes the role of volitional and empathic states in the formation of personal qualities of future primary school teachers, and substantiates the importance of professional knowledge and skills, as well as their personal characteristics - the level of will, empathy. During the study, the relationship between an empathetic approach and volitional stability in pedagogical activity is revealed through an experiment, and their role in creating a positive psychological environment for students is highlighted. The article is rich in analysis from a psychological and pedagogical point of view, and also includes recommendations aimed at the formation of these qualities in future teachers.

Kalit so'z: Talaba, empatiya, iroda, boshlang'ich sinf o'qituvchisi, kompetensiya, qobiliyat.

Ключевые слова: Ученик, эмпатия, воля, учитель начальных классов, компетентность, способность.

Keywords: Student, empathy, will, primary school teacher, competence, ability.

Kirish: Mamlakatimiz bo'yicha boshlang'ich ta'lim yo'nalishida faoliyat olib borayotgan pedagog xodimlar nafaqat bilim berish, balki bolaning psixologik rivojlanishi va jamiyatda munosib shaxs sifatida shakllanishiga ham o'z ta'sirini ko'rsatib kelmoqda. Shunga asoslangan holda, bu sohada faoliyat yuritishni tanlagan bo'lajak o'qituvchining shaxsiy sifatleri – ayniqsa empatiya, irodaviy barqarorlik, va kommunikativ qobiliyatlar muhim ahamiyat kasb etadi[6].

V.V. Boykoning "Empatiya darajasini aniqlash" metodikasi shkalalari empatiyani baholash - o'qituvchining boshqalar holatiga hissiy jihatdan javob berish qobiliyatini aniqlashga xizmat qiladi. Bu test orqali empatiyaning turli shakllari:

1. Ratsional empatiya kanali:
2. Empatiyaning hissiy kanali:
3. Intuitiv empatiya kanali:
4. Empatiya munosabati:

5. Empatiyaning kirib borishi shkalalari orqali aniqlanadi. Bu sifatlar, ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan muloqotda juda ahamiyatli hisoblanadi[4].

N.N.Obozovning "Iroda kuchini aniqlash" metodikasi orqali irodaviy sifatleri aniqlashga qaratilgan, shaxsning muvaffaqiyat sari intilishdagi qat'iyatlilikini, qiyinchiliklarga chidamliligini

va maqsad sari intiluvchanligini o'ldaydi. O'qituvchi shaxsida iroda kuchining shakllanganligi o'quv jarayonida muammolarni hal qilish va ta'limiy-tarbiyaviy vazifalarni samarali bajarishda muhim hisoblanadi.

Ilmiy tadqiqotlar va olimlarning asarlariga tayangan holda pedagogika va psixologiya sohasida olib borilgan ilmiy izlanishlarda shaxsdagi empatiya va irodaviy holatlar ta'lim jarayonida shaxslararo munosabatlarning samaradorligini ta'minlovchi asosiy omillar sifatida ta'riflanadi. Xususan: A.N.Leontev va L.S.Vigotskiyning nazariy qarashlarida empatik munosabat tarbiyaviy ta'sirning asosiy mexanizmi sifatida belgilanadi[1,2,3].

N.N. Obozov irodaviy sifatlarni insonning shaxsiy rivojlanishidagi hal qiluvchi omil sifatida ta'riflaydi.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida shaxslilik sifatlarining namoyon bo'lishini oliy ta'lim muassasalarida ta'lim olayotgan talabalarning shaxslilik sifatleri namoyon bo'lishini aniqlash bo'yicha o'tkazilgan metodika natijalari kurslar kesimidagi farqlarini quyidagi jadvalda keltirib o'tamiz.

1-jadval.

Talabalarda «Iroda kuchini baholash» so'rovnoma ko'rsatkichi bo'yicha kurslar kesimidagi tafovutlar (Kruskal-Uollis mezon (H) bo'yicha; n=310)

Shkala	Kursi	n	O'rtacha rang	H	P
Iroda kuchi	1,00	40	159,61	6,414	,093
	2,00	118	169,88		
	3,00	110	146,11		
	4,00	42	135,77		

Boshlang'ich ta'lim yo'nlashida ta'lim olayotgan talabalarda irodaviy sifatlarning namoyon bo'lishi bo'yicha 4 ta kurs o'rtasida farqli tafovutlar aniqlanmadi. Ushbu jarayonda, talabalarning irodaviy sifatlarining namoyon bo'lishi, o'zlarini boshqarishning takomillashtirishi bilan uzviy bog'liq bo'lishi aniqlandi. Shuningdek, o'z irodasini boshqarish kurslar suratida emas, balki, shaxsiy pozitsiyadan kelib chiqib rivojlanishi yuqoridagi so'rovnoma ko'rsatkichining natijasidan ma'lum bo'ldi. Olingan so'rovnoma natijalariga ko'ra ta'lim olayotgan talabalardagi asosiy kasbiy sifatlarning yagona ko'rinishi aslida irodaviy sifatlari hisoblanadi. Sababi, bugungi kundagi kelajak yoshlari e'tiborlab va intiluvchanlik bilan birga biroz shaddod va o'yinqaroqligi bilan har bir o'qituvchini metin irodaviy sifatlari yanada mustahkam bo'lishini talab qiladi.

Keying jadvalda V.V.Boyko tomonidan ishlab chiqilgan «Empatiyaning darajalarini aniqlash» metodikasi so'rovnomalar bo'yicha aniqlangan natijalar bo'yicha tahlil qilinadi.

2-jadval.

Talabalarda empatiyaning darajalarini aniqlash natijalari bo'yicha kurslar kesimidagi tafovutlar

(Kruskal-Uollis – H mezon bo'yicha jami n=310)

Shkalalar	Kursi	n	O'rtacha rang	H	P
Empatiyaning ratsional kanali	1,00	40	114,48	10,547	,014*
	2,00	118	161,01		
	3,00	110	159,12		
	4,00	42	169,61		
Empatiyaning hissiy kanali	1,00	40	128,85	7,443	,059
	2,00	118	168,97		
	3,00	110	148,61		
	4,00	42	161,07		
Empatiyaning intuitiv kanali	1,00	40	146,31	1,518	,678
	2,00	118	159,05		
	3,00	110	159,24		

	4,00	42	144,50		
Empatiya munosabati	1,00	40	131,43	4,310	,230
	2,00	118	153,95		
	3,00	110	164,23		
	4,00	42	159,93		
Empatiyaning kirishsish qobiliyati	1,00	40	138,88	11,58	,009**
	2,00	118	139,08		
	3,00	110	171,73		
	4,00	42	174,94		
Empatiyani aniqlash	1,00	40	165,54	3,252	,354
	2,00	118	144,48		
	3,00	110	161,69		
	4,00	42	160,70		

Izoh: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

V.V.Boyko tomonidan ishlab chiqilgan «Empatiyaning darajalarini aniqlash» metodikasidagi empatiyaning ratsional kanali shkalasi bo'yicha boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabalari o'rtasida o'zaro tafovutlar aniqlandi. Bunda 4-kurs talabalarining empatiyaning ratsional shkalasi bo'yicha yuqori ko'rsatkichni ko'rsatdi ($U=10,547$; $p < 0,05$). Buni shunday izohlash mumkinki, talabalarining 1-kursdagi empatiyaning ratsional kanali yaxshi rivojlanmaganligi, aynan 4-kursga kelib esa mazkur sifatlar bo'yicha o'sish kuzatilmoqda. Bunga sabab talabalarining 1-kursda olayotgan ta'limi, yuqori kursga borib murakkablashishi va kasbiy sifatlar uchun mutaxassis fanlarning ko'p o'tilishi natijasida, hamda kasbiy amaliyot o'tashi 4-kursga kelib empatiyaning ratsional kanalining oshishini ko'rsatadi. Empatiyaning hissiy kanali, empatiyaga imkon beruvchi ustanovkalar shkalasida kurslar kesimida tafovutlar yo'qligi, empatiyaning intuitiv kanali shkalasi bo'yicha ham kurslar kesimida o'xshashlik aniqlanmadi, ya'ni farqli tafovutlarning mavjud emasligi jadvalda ko'rsatildi.

Empatiyaning kirib borish qobiliyati shkalasi bo'yicha esa psixologiya yo'nalishi talabalarining kurslar kesimida tafovutlar aniqlangan ($U=11,58$; $p < 0,01$). Bu ko'rsatkichdan shuni ko'rishimiz mumkinki, empatiyaning kirib borish qobiliyati 1-kursda past ko'rsatkich, 4-kurs talabalarida yuqori ko'rsatkichni qayd etishi, ular o'rtasida bo'lib o'tgan so'rovnoma natijalari orqali aniqlandi. Aynan empatiyaning kirib borish qobiliyati yuqori kurslarda ijobiy ko'rsatkichda bo'lishining sababi, mutaxassisligining asl negizini fanlar ko'lamida o'zlashtirishi, olingan bilimlarni malaka orttirish uchun mustaqil qo'llay boshlashi, buning uchun ulardan kuchli bilim va tajriba ega bo'lishi lozimli bilan birga amaliyotga borish natijasi ham bu qobiliyatning yanada rivojlanishiga sabab bo'ladi[5].

Empatiyani aniqlash, ya'ni empatiyadada identifikatsiya shkalasi bo'yicha psixologiya yo'nalishi talabalarining kurslar kesimida o'zaro tafovutli farqlar aniqlanmadi.

Tavsiyalar: Ta'lim jarayonida barcha talabalarga, shu bilan bir qatorda boshlang'ich ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarga o'qish jarayonida shaxsiylik kompetensiyalari bilan birga, irodaviy empatik holatlarni singdirish:

Oliy pedagogik ta'limda empatiya, stressbardoshlik va emotsional intellektual rivojlantirishga qaratilgan dars va treninglar joriy etilishi zarur.

Ijtimoiy-psixologik tayyorgarlikni kuchaytirish:

Amaliy psixologiya mashg'ulotlarida empatiya va irodaviylikni mustahkamlovchi metodikalarga keng o'rin berish kerak.

Ijodiy va muammoli ta'lim usullaridan foydalanish:

Talabalarni faol muammo yechish jarayoniga jalb qilish orqali ularda iroda va mas'uliyat tuyg'usini shakllantirish mumkin.

Psixodiagnostika vositalarini muntazam qo'llash:

Talabalar shaxsiy sifatlarining dinamikasini baholash uchun testlar va savolnomalar muntazam ravishda o'tkazilishi tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. В 2-х т. - М.: Педагогика, 1989. - 328 с.
2. Выготский, Л.С. Собрание сочинений. В 6 т. Т. 5. Основы дефектологии; под ред. Т.А. Власовой. М.: Педагогика, 1983. 368 с.
3. А. А. Леонтьев. [Жизненный и творческий путь А. Н. Леонтьева](#)
4. G'oziyev E. Oliy maktab psixologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1997. – 100 b.
5. Sadikova.U.B “Psixologiya yo‘nalishi talabalarida kasbiy sifatlarni rivojlantirishning psixologik xususiyatlari” dissertatsiyasi-2023 yil
6. <https://vo.hse.ru/article/view/15153/14208>

Chorieva Fotima Tolib kizi,
The University of Economics and Pedagogy, sen.teacher
Mukhlisa Alievna Turaeva,
The student of English philology department

ENCOURAGING CREATIVITY IN THE CLASSROOM: EFFECTIVE STRATEGIES TO MAKE PUPILS THINK CREATIVELY

Annotation: *This article explores practical strategies to foster creative thinking among pupils. It examines the importance of creativity in education and how it impacts students' intellectual and personal development. Key methods include project-based learning, open-ended questioning, and the integration of arts. The research is based on classroom observations and tutorial sessions with pupils aged 10-15. Statistical data supports the effectiveness of creative learning environments. The paper also reflects on expert opinions and educational theories. Practical recommendations are proposed for teachers and curriculum designers.*

Keywords: *creativity, pupils, classroom, teaching, innovation, learning, arts, methods, thinking, education, skills, project-based learning*

Annotatsiya. *Ushbu maqola o'quvchilarda ijodiy fikrlashni shakllantirish usullarini tahlil qiladi. Ta'limda ijodkorlikning ahamiyati va u o'quvchilarning rivojiga qanday ta'sir qilishi yoritiladi. Loyihaviy darslar, ochiq savollar va san'at elementlaridan foydalanish asosiy usullardandir. Tadqiqot 10-15 yoshli o'quvchilar bilan darslar asosida olib borilgan. Statistika ma'lumotlar ijodiy muhitning samaradorligini ko'rsatadi. Maqolada mutaxassis fikrlari va nazariyalar ham tahlil qilinadi. O'qituvchilar va metodistlar uchun amaliy tavsiyalar beriladi.*

Kalit so'zlar: *ijodkorlik, o'quvchi, sinf, dars, yangilik, o'qitish, san'at, metodlar, fikrlash, ta'lim, ko'nikmalar, loyihaviy dars*

Аннотация. *В статье рассматриваются эффективные стратегии развития креативного мышления у школьников. Подчеркивается значимость творчества в образовании и его влияние на развитие личности и интеллекта учащихся. Основными методами являются проектное обучение, открытые вопросы и использование искусства. Исследование основано на наблюдениях на уроках и занятиях с учениками 10–15 лет. Статистика подтверждает эффективность творческой среды. Анализируются мнения специалистов и теоретические подходы. Даны практические рекомендации для педагогов и разработчиков программ.*

Ключевое слова: *творчество, ученик, класс, урок, инновации, обучение, искусство, методы, мышление, образование, навыки, проектное обучение*

Introduction. In the rapidly evolving world of the 21st century, creativity has become one of the most crucial skills for personal, academic, and professional success. Modern education systems are increasingly recognizing the need not only to deliver information but to foster critical and creative thinking in learners. Creativity enables pupils to think beyond traditional boundaries, solve problems innovatively, and adapt to new challenges. This article focuses on exploring effective strategies that help nurture creative thinking in classroom settings.

The essence of creative thinking lies in originality, fluency, flexibility, and elaboration. Pupils who are encouraged to think creatively often show improved motivation, deeper engagement, and better academic performance. Educators who value creative input allow their pupils to express themselves freely, question assumptions, and take intellectual risks. Therefore, fostering creativity is not an optional enhancement but an essential component of quality education.

However, the traditional education system, especially in developing regions, often prioritizes rote memorization, standard testing, and one-size-fits-all instruction. These approaches stifle creativity and discourage pupils from exploring diverse perspectives. In contrast, innovative pedagogical strategies such as project-based learning, inquiry-based teaching, open-ended questioning, and integrating the arts are powerful tools for activating young minds.

This article aims to identify the main ways of making pupils think creatively and presents both theoretical and empirical data to support these approaches. Drawing from classroom-based studies and tutorial sessions, the research demonstrates how particular strategies contribute to developing pupils' creative abilities. Moreover, expert opinions from the field of educational psychology and pedagogy are reviewed to provide a strong academic foundation.

By encouraging creative thinking, educators not only enhance academic success but also nurture curiosity, resilience, empathy, and a sense of innovation - traits essential for future generations in an increasingly complex world.

Literature review .Creativity in education has been the subject of extensive scholarly research. Various educational theorists and psychologists have emphasized the importance of nurturing creativity among learners, particularly in early and middle school settings. This literature review presents the views of five prominent scholars and researchers whose work has significantly contributed to the field.

Sir Ken Robinson – Creativity as the Core of Education- One of the most influential voices in advocating for creativity in schools is Sir Ken Robinson. In his widely cited TED Talks and writings, Robinson argues that traditional education systems undermine creativity by focusing too heavily on standardized testing and rigid curricula. He stresses that every child is born with immense creative potential, but schools often fail to nurture it. Robinson advocates for personalized, student-centered learning environments where creativity is integrated into all subjects, not limited to the arts. He believes creativity should be treated with the same importance as literacy and numeracy.

Lev Vygotsky – Sociocultural Theory and Creative Development- Vygotsky's sociocultural theory emphasizes the role of social interaction in the development of higher-order thinking, including creativity. He believed that children develop cognitively and creatively through interactions with more knowledgeable peers or adults, especially in the “zone of proximal development” (ZPD). In this framework, a teacher's role is to scaffold learning activities that stimulate imagination and originality. Vygotsky also recognized the importance of play in fostering creativity, stating that it allows children to stretch their cognitive abilities and explore symbolic thinking.

Teresa Amabile – The Componential Theory of Creativity- a leading researcher in organizational and educational psychology, introduced the Componential Theory of Creativity, which identifies three main components necessary for creativity: domain-relevant skills, creativity-relevant skills, and task motivation. In educational contexts, Amabile suggests that pupils must be given autonomy, challenging tasks, and a safe environment to experiment without fear of failure. According to her, extrinsic rewards or rigid evaluation often diminish intrinsic motivation, thus harming creativity. Her theory emphasizes the teacher's role in creating a classroom climate that fosters curiosity and experimentation.

E. Paul Torrance – Measuring and Encouraging Creativity-Torrance is well known for developing the Torrance Tests of Creative Thinking (TTCT), one of the most widely used assessments to measure creative potential in students. He identified four dimensions of creativity: fluency, flexibility, originality, and elaboration. Torrance argued that these traits can be nurtured through specific activities, such as brainstorming, open-ended questioning, and problem-solving tasks. He also emphasized the value of imagination and fantasy in classroom exercises. His empirical research shows that creativity can be improved with intentional practice and teaching strategies.

Howard Gardner – Multiple Intelligences Theory- Gardner's theory of multiple intelligences expanded the traditional view of intelligence by including linguistic, logical-mathematical, spatial, musical, bodily-kinesthetic, interpersonal, intrapersonal, and naturalistic intelligences. This model encourages educators to recognize diverse forms of creativity and to tailor their teaching methods accordingly. For example, a musically gifted child may express creativity through composition, while a spatially intelligent pupil may demonstrate it through drawing or design. Gardner's work supports the idea that creativity manifests differently in every child, and educational methods

should be inclusive and differentiated. Based on the scholars' hypothesis, we can deduce the following concepts:

Creativity should be valued equally with traditional academic skills (Robinson).

- Social interaction and imaginative play are essential for developing creativity (Vygotsky).
- Intrinsic motivation and classroom environment greatly influence creativity (Amabile).
- Creative abilities can be taught and measured through structured activities (Torrance).
- There are many kinds of creativity depending on individual strengths (Gardner).

Together, these scholars highlight the multidimensional nature of creativity and the importance of educational systems that recognize, nurture, and sustain it. This theoretical foundation supports the practical research and classroom applications described in the following sections.

Methods and results .To explore effective strategies for encouraging pupils to think creatively, a mixed-method study was conducted in two stages: classroom observation and targeted tutorial sessions. The research involved 120 pupils aged 10–15 from three public schools and two private tutorial centers. The pupils were divided into a control group (60 students) taught with traditional methods and an experimental group (60 students) taught with creativity-focused methods over a 12-week period. Data collection tools included surveys, creativity tasks, teacher evaluations, and pre- and post-tests using the Torrance Tests of Creative Thinking (TTCT).

Key Methods Applied in the Experimental Group

1. Project-Based Learning (PBL)

○Pupils worked on long-term projects such as designing eco-friendly products, creating comic stories, or planning imaginary cities.

○These tasks allowed autonomy, problem-solving, and group collaboration.

○Teachers acted as facilitators, not lecturers.

2. Open-Ended Questioning

○Lessons began with “what if” and “how might we” questions to trigger divergent thinking.

○Examples: “What would happen if school was on Mars?” or “How could we solve traffic problems creatively?”

○Students were encouraged to give multiple answers and explore unusual ideas.

3. Creative Arts Integration

○Music, drama, storytelling, and drawing were integrated into standard subjects.

○For example, in math, students were asked to “draw a feeling” using geometric shapes or act out a historical event in social studies.

4. Gamification and Play-Based Learning

○Learning was supported with creativity games, puzzles, and storytelling challenges.

○Students wrote alternative endings to stories, designed games, and built word maps.

5. Brainstorming Sessions and Mind Mapping

○Weekly brainstorming sessions encouraged team-based idea generation.

○Mind maps were used to organize creative ideas around a theme or problem.

Implementation and Instructional Setting

All creative lessons were aligned with national curriculum goals but delivered through non-linear, interactive formats. Teachers in the experimental group received a 3-hour training session on creative instruction, focusing on:

- Fostering a safe and supportive environment
- Allowing thinking time after questions
- Rewarding originality and uniqueness

In contrast, the control group was taught through traditional lectures, exercises from textbooks, and standard assessments.

Results and Statistical Findings

At the end of the 12-week intervention, both quantitative and qualitative data revealed notable differences between the two groups.

Torrance Test Scores (Creativity Index Growth)

Group	Pre-Test Average	Post-Test Average	Improvement (%)
Experimental Group	51.2	78.4	+53%
Control Group	52.6	58.9	+12%

The experimental group showed a significant improvement in creativity dimensions - especially in **fluency** (number of ideas), **flexibility** (variety of ideas), and **originality** (uniqueness of responses).

Teacher Observations

Teachers of the experimental group reported:

- Increased pupil engagement (89% of teachers strongly agreed)
- Higher participation rates in class discussions (75% increase)
- Greater willingness to take intellectual risks

Student Feedback

Based on anonymous surveys:

- 92% of students in the experimental group “enjoyed learning more”
- 84% said they “felt more confident expressing ideas”
- 78% believed “less afraid of giving wrong answers”

Case Example: Creative Math Session

One 11-year-old student created a math-based board game using dice and probability for solving problems. Instead of traditional drills, students played the game in small teams. Teacher feedback noted that students “forgot they were doing math” because the activity was engaging and competitive. In post-lesson discussions, students explained mathematical concepts with greater clarity.

Challenges Faced

- Time constraints: Some activities took longer than expected.
- Assessment difficulties: Teachers found it challenging to grade open-ended responses.
- Parental skepticism: Some parents initially questioned the “playfulness” of lessons but changed their views after seeing improved outcomes.

Summary of Key Findings

- Pupils exposed to creativity-based methods performed better in creativity assessments.
- Engagement, motivation, and classroom participation improved significantly.
- Teachers observed enhanced communication and collaboration among students.
- The strategies used can be realistically adapted within the existing curriculum with minimal training.

Conclusion .The findings of this research strongly confirm that fostering creativity in the classroom is not only beneficial but essential for developing well-rounded, imaginative, and confident learners. In a world increasingly shaped by innovation, critical thinking, and adaptability, education must evolve to meet the challenges of the 21st century. Creativity, once seen as a domain of artists or gifted individuals, is now recognized as a key competency for all learners.

One of the most important insights from this study is that creativity is teachable, measurable, and transferable across subjects. The experimental group in our research, which was exposed to creative instructional methods, showed significant improvements not only in creativity test scores but also in engagement, motivation, and self-expression. Pupils responded enthusiastically to open-ended tasks, project-based learning, and playful exploration, indicating that children thrive when given the freedom to think independently and collaboratively.

The success of strategies such as project-based learning, open-ended questioning, brainstorming, and arts integration confirms that creativity is best developed in flexible, student-centered environments. Pupils benefited from lessons that encouraged risk-taking, curiosity, and collaboration. Furthermore, the integration of creativity into traditionally non-creative subjects-

such as math and science-demonstrated that imagination can be cultivated across all disciplines, not just in the arts or literature.

The literature reviewed in this article-from Ken Robinson's advocacy for creativity as a core educational goal to Vygotsky's sociocultural theories and Torrance's measurable creativity framework-aligns closely with the outcomes of the classroom-based research. These scholars agree that fostering creativity should be intentional and embedded in every aspect of the educational process. The evidence supports the view that creativity is a dynamic interplay between individual ability, motivation, and a supportive environment.

However, the study also revealed challenges. Time management was a common concern, as creative tasks often took longer to complete than traditional ones. Additionally, teachers noted that assessing creativity objectively remains a complex task. While creativity can be encouraged through strategies and tools, maintaining consistency in evaluation requires further research and clear rubrics. Parental attitudes also played a role; some initially misunderstood the creative approach as lacking academic rigor. Over time, with visible student progress and increased confidence, their perceptions improved.

The study suggests several key recommendations:

- Schools should offer professional development programs to train teachers in creativity-focused pedagogy.
- Curriculum planners must allow flexibility and include creativity outcomes in lesson objectives.
- Assessment tools should include both quantitative and qualitative measures of creative growth.
- Parental awareness sessions should be conducted to build support for creative learning methods.

Ultimately, fostering creativity is not about abandoning structure or standards but about enhancing the quality and depth of learning. When pupils are encouraged to question, imagine, and create, they become more resilient, self-aware, and capable of adapting to change. These are the very qualities that modern societies demand in their citizens, professionals, and leaders.

In conclusion, creativity must not be treated as a luxury in education-it is a necessity. Schools that embrace creative teaching methods cultivate not only more enthusiastic learners but also more thoughtful, empathetic, and inventive individuals. The strategies explored in this article offer practical steps toward this goal and prove that with the right tools and mindset, creativity can flourish in every classroom.

References.

1. Amabile, T. M. (1996). *Creativity in Context: Update to the Social Psychology of Creativity*. Westview Press.
2. Gardner, H. (2011). *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences* (3rd ed.). Basic Books.
- Robinson, K. (2006). *Do Schools Kill Creativity?* [TED Talk]. TED Conferences.
- Torrance, E. P. (1974). *Torrance Tests of Creative Thinking: Norms-Technical Manual*. Scholastic Testing Service..
3. Vygotsky, L. S. (2004). *Imagination and Creativity in Childhood*. (Original work published 1930). *Journal of Russian and East European Psychology*, 42(1), 7–97.
- Craft, A. (2005). *Creativity in Schools: Tensions and Dilemmas*. Routledge.

Toshboltayeva Nodira Ibrohimjonova,
Farg'ona davlat universiteti psixologiya kafedrası o'qituvchisi

YETUKLIK DAVRIDAGI TAFAKKUR TARAQQIYOTINING PSIXOLOGIK TOMONLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada yetuklik davridagi tafakkur taraqqiyotining psixologik xususiyatlari, uning shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar tahlil qilinadi. Yoshlikdan kattalik sari o'tish bosqichida tafakkur turlarining murakkablashuvi, mustaqil va tanqidiy fikr yuritish ko'nikmalarining shakllanishi ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Shuningdek, maqolada amaliy tadqiqot natijalari asosida tafakkur rivojining ijtimoiy-psixologik kontekstdagi ahamiyati ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: tafakkur, psixologik taraqqiyot, yetuklik davri, tanqidiy fikrlash, ijodiy tafakkur

Аннотация. В данной статье анализируются психологические особенности развития мышления в период зрелости, а также факторы, влияющие на его формирование и развитие. Освещается усложнение видов мышления и формирование навыков самостоятельного и критического мышления в переходный период от юности к взрослой жизни на основе научных источников. Кроме того, на основе результатов прикладного исследования показано значение развития мышления в социально-психологическом контексте.

Ключевые слова: мышление, психологическое развитие, период зрелости, критическое мышление, творческое мышление

Abstract. This article analyzes the psychological characteristics of the development of thinking during the maturity period, as well as the factors influencing its formation and growth. It highlights the increasing complexity of types of thinking and the formation of independent and critical thinking skills during the transition from youth to adulthood, based on scientific sources. Additionally, the article demonstrates the significance of thinking development in the socio-psychological context, supported by the results of applied research.

Keywords: thinking, psychological development, maturity period, critical thinking, creative thinking

Kirish. Yetuklik davri inson hayotining murakkab, ammo o'ziga xos bosqichidir. Bu bosqichda inson nafaqat jismoniy va biologik jihatdan, balki psixologik va kognitiv nuqtayi nazardan ham jadal rivojlanadi. Ayniqsa tafakkur jarayonlarining murakkablashuvi, ularning shakl va mazmun jihatidan chuqurlashuvi bu davrning asosiy xususiyatlaridan biri sanaladi. Shu boisdan, yetuklik davridagi tafakkur taraqqiyotini tahlil qilish, uning psixologik tomonlarini o'rganish zamonaviy psixologiya fanida muhim yo'nalishlardan biridir.

Yetuklik davrida tafakkur - bu shunchaki axborotni qabul qilish va qayta ishlash emas, balki mustaqil fikr yuritish, muammolarga ijodiy yondashish, qaror qabul qilishda mas'uliyat hissini shakllantirish, shaxsiy qadriyatlar va dunyoqarashni tizimlashtirish jarayonidir. Jean Piaget o'zining kognitiv rivojlanish nazariyasida aynan shu bosqichni formal operatsiyalar bosqichi deb ataydi. Uning fikricha, bu bosqichda inson abstrakt tushunchalarni shakllantirish, nazariy muammolarni hal qilish, ehtimolliklar asosida fikr yuritish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu tafakkurning yuqori bosqichidir.

Lev Vygotskiy fikricha esa tafakkur taraqqiyoti ijtimoiy muhit va madaniy tajriba bilan chambarchas bog'liq. U «yaqin rivojlanish zonasi» degan tushunchani ilgari surib, shaxsning tafakkur salohiyati ko'proq o'qituvchi va atrof-muhit bilan o'zaro ta'sir asosida shakllanishini ta'kidlaydi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, yetuklik davrida yoshlarning tafakkur darajasiga ijtimoiy omillar, jumladan, oila, maktab, do'stlar guruhi va ommaviy axborot vositalari katta ta'sir ko'rsatadi.

Eriksonning psixososial rivojlanish nazariyasida esa aynan ushbu davrda shaxsiy identifikatsiya, ya'ni o'zini anglash, jamiyatdagi o'rnini belgilash asosiy muammo sifatida

qaraladi. Bu jarayonda tafakkur faolligi muhim rol o'ynaydi. Chunki shaxs o'z qarorlarini qabul qilishda, ijtimoiy rollarini aniqlashda va kelajak rejasini tuzishda tafakkur imkoniyatlaridan keng foydalanadi.

Tafakkur turlariga nazar tashlaydigan bo'lsak, bu davrda tanqidiy tafakkur, ijodiy tafakkur, mantiqiy fikrlash va emotsional tafakkur muhim o'rin egallaydi. Tanqidiy tafakkur yoshlarni o'qilgan yoki eshitilgan axborotni baholash, muhim va ikkinchi darajali jihatlarni ajratish, xulosalarga kelish qobiliyatini shakllantiradi. Ijodiy tafakkur esa yangi g'oya va qarorlar ishlab chiqish, nostandart yondashuvlarni taklif qilish imkoniyatini beradi. Mantiqiy fikrlash orqali esa shaxs muammolarni mantiqiy asosda hal qilishga, sabab-oqibat aloqalarini tahlil qilishga intiladi. Yetuklik davridagi tafakkur taraqqiyoti nafaqat biologik omillar bilan, balki shaxsning psixologik holati, ruhiy muvozanati, motivatsion ehtiyojlari, ijtimoiy munosabatlari bilan ham bog'liqdir. Masalan, yuqori o'z-o'zini baholovchi, mustaqil va faol shaxslar murakkab intellektual muammolarni hal qilishga moyilroq bo'ladilar. Shu boisdan, yoshlar bilan ishlovchi mutaxassislar – pedagoglar, psixologlar, ijtimoiy ishchilar – ushbu yosh davri psixologiyasini chuqur bilishlari zarur.

Tafakkurning boshqaruv vazifasi - bu shaxsning o'z tafakkur faoliyatini anglab, uni boshqarish, nazorat qilish qobiliyatidir. Bu qobiliyat aynan yetuklik davrida rivojlanadi. Yoshlar o'z o'quv faoliyatini rejalashtirish, baholash, tuzatishga harakat qiladilar. Bu esa mustaqil ta'lim olish, hayotiy muammolarni mustaqil hal qilish, shaxsiy qarorlarni asoslilik bilan qabul qilish imkonini beradi. O'zbekiston sharoitida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, 18-25 yoshdagi yoshlarda tafakkur turlarining rivojlanishida ijtimoiy qo'llab-quvvatlov, ta'lim sifati va oiladagi psixologik muhit hal qiluvchi rol o'ynaydi. So'rovnoma va intervyular asosida aniqlanganidek, ota-onasining doimiy motivatsion yordamini olgan yoshlar ko'proq ijodiy fikrlash va tanqidiy yondashuvga ega bo'lganlar.

Tafakkur taraqqiyoti nafaqat individual, balki ijtimoiy jarayon hamdir. Shaxsning tafakkuri ijtimoiy munosabatlar jarayonida takomillashadi. Jamiyatdagi muayyan ijtimoiy vaziyatlar, muammolar, ziddiyatlar tafakkur faoliyatini faollashtiradi. Shu sababli ham yoshlarning tafakkur salohiyatini rivojlantirishda faqatgina darslar emas, balki ularning faol ijtimoiy hayotda ishtirok etishi, volontyorlik faoliyati, jamoaviy loyihalar va muhokamalarda ishtiroki muhim ahamiyat kasb etadi.

O'qituvchi va ta'lim muhitining roli ham bu jarayonda beqiyosdir. O'qituvchi tomonidan berilgan ochiq, muammoli savollar, munozarali vazifalar, amaliy topshiriqlar yoshlarning tafakkurini rag'batlantiradi. Bunday yondashuvlar orqali o'quvchi o'z fikrini asoslash, himoya qilish, boshqalarning fikrini tanqidiy baholash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Tafakkur taraqqiyotiga ta'sir etuvchi psixologik omillar sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin: ichki motivatsiya, o'z-o'zini anglash darajasi, shaxsiy qadriyatlar tizimi, emotsional barqarorlik, stressga chidamlilik, metakognitiv qobiliyatlar. Bu omillar individual yondashuvda hisobga olinishi kerak.

Quyidagi tadqiqot ham bevosita yuqoridagi fikrlarimizni bevosita tasdiqlaydi. O'zbekiston aholisining tafakkur jarayonlarini o'rganish bo'yicha olib borilgan keng qamrovli tadqiqot natijalari aks ettirilgan ushbu psixometrik jadval, mamlakatimiz sharoitida kognitiv qobiliyatlar yosh bilan bog'liq dinamikasini va mintaqaviy xususiyatlarni chuqur anglash imkonini beradi. Jadvalda 2022-2023 yillarda O'zbekistonning beshta xil geografik va madaniy hududlaridan (Toshkent, Samarqand, Farg'ona, Buxoro va Qoraqalpog'iston) jami 1,850 nafar 25-60 yosh oraliqidagi respondentlar ishtirokida o'tkazilgan ko'p bosqichli tadqiqot natijalari keltirilgan bo'lib, uchta asosiy yosh guruhiga - yosh (25-35), o'rta (36-45) va katta (46-60) yoshdagilarga bo'lingan holda tahlil qilingan.

1-jadval

Psixometrik Ko'rsatkich	O'lchov Usuli	25-35 yosh (n=620)	36-45 yosh (n=630)	46-60 yosh (n=600)	Hududlararo Farq (p)
Mantiqiy fikrlash	Standart ballar	23.4±3.1	24.7±2.9	22.8±3.3	0.013

(Raven Progressiv Matritsalar)					
Amaliy tafakkur (Vygotskiy- Luria testi)	Vaqt (sekund)	78.5±12.3	85.2±14.1	92.7±15.8	<0.001
Ijtimoiy intellekt (TSIS adaptatsiyasi)	T-ballar	54.3±6.2	58.1±5.8	61.4±5.3	<0.001
Lingvistik qobiliyat (Soʻz boyligi testi)	Soʻzlar soni/5 daq	18.2±4.1	21.5±3.8	19.7±4.3	0.002
Kreativlik (Torrens testi)	Original ballar	73.5±8.2	77.1±7.6	71.8±8.5	0.008

Mantiqiy fikrlash qobiliyatini oʻlchash uchun Raven Progressiv Matritsalar testidan foydalanilgan boʻlib, natijalar shuni koʻrsatadiki, 36-45 yosh oraligʻidagi ishtirokchilar eng yuqori koʻrsatkichga (24.7 ± 2.9 ball) ega boʻlishgan. Bu yosh guruhi 25-35 yoshdagilardan 1.3 ball ($p=0.013$), 46-60 yoshdagilardan esa 1.9 ball yuqori natija koʻrsatgan. Bu holat, yetuklik davrining boshlarida insonning mantiqiy tafakkur qobiliyatining eng yuqori choʻqqisiga chiqishini va keyinchalik asta-sekin pasayishini koʻrsatadi. Amaliy tafakkurni baholash uchun qoʻllanilgan Vygotskiy-Luria testi natijalari esa, yosh ortishi bilan vazifalarni bajarish tezligining sekinlashishini aniq koʻrsatib beradi. Yosh guruh (78.5 ± 12.3 sekund), oʻrta yosh (85.2 ± 14.1 sekund) va katta yosh (92.7 ± 15.8 sekund) guruhlari oʻrtasidagi farqlar statistik jihatdan juda muhim ($p<0.001$) boʻlib, bu kognitiv jarayonlarning yosh bilan sekinlashish tendensiyasini tasdiqlaydi.

Ijtimoiy intellektni oʻlchash uchun moslashtirilgan TSIS testi natijalari qiziqarli dinamikani ochib beradi. Yosh ortishi bilan ijtimoiy intellektning oshishi kuzatiladi: 25-35 yoshdagilarda 54.3 ± 6.2 ball, 36-45 yoshdagilarda 58.1 ± 5.8 ball, 46-60 yoshdagilarda esa 61.4 ± 5.3 ball ($p<0.001$). Bu holat, tajribaning ijtimoiy intellektning rivojlanishidagi ahamiyatini koʻrsatadi. Lingvistik qobiliyatlar soʻz boyligi testi yordamida baholangan boʻlib, eng yuqori koʻrsatkich 36-45 yosh oraligʻida (21.5 ± 3.8 soʻz/5 daqiqa) qayd etilgan. Yosh (18.2 ± 4.1) va katta (19.7 ± 4.3) yosh guruhlari oʻrtasidagi farq ham statistik jihatdan ahamiyatli ($p=0.002$) boʻlib, bu til qobiliyatlarining yosh bilan oʻzgaruvchanligini koʻrsatadi.

Kreativlikni baholash uchun qoʻllanilgan Torrens testi natijalari esa, 36-45 yosh oraligʻidagi ishtirokchilar eng yuqori natijani (77.1 ± 7.6 ball) koʻrsatgan boʻlsa-da, bu yosh guruhi yoshroq (73.5 ± 8.2 ball) va kattaroq (71.8 ± 8.5 ball) yoshdagi guruhlardan faqat 7% va 8% yuqori natija koʻrsatgan ($p=0.008$). Bu esa, Oʻzbekiston sharoitida kreativlikning yosh bilan sezilarli oʻzgarishga uchramasligini koʻrsatadi.

Tadqiqotda qayd etilgan mintaqaviy farqlar ($p<0.05$) shuni koʻrsatadiki, turli viloyatlarda yashovchi aholining kognitiv koʻrsatkichlari oʻrtasida sezilarli tafovutlar mavjud. Masalan, Toshkent va Fargʻona viloyatlarida yashovchi ishtirokchilar Buxoro va Qoraqalpogʻistondagilarga nisbatan mantiqiy fikrlash testlarida oʻrtacha 2.3 ball yuqori natija koʻrsatganlar. Bu farqlar, ehtimol, ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar, taʼlim tizimidagi farqlar va madaniy omillarning taʼsiri bilan izohlanishi mumkin.

Shunday qilib, yetuklik davridagi tafakkur taraqqiyoti murakkab, koʻp omilli va ijtimoiy-psixologik jihatdan boy jarayondir. U inson shaxsining shakllanishida hal qiluvchi rol oʻynaydi. Shu bois, yoshlar bilan ishlashda ularning tafakkur salohiyatini har tomonlama qoʻllab-quvvatlash, ragʻbatlantirish va rivojlantirish zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati.

1. Asomova R.Z. *Kasb tanlash motivasiyasi va uning dinamikasi*. Psix.f.n. diss. - Toshkent, 2002.
2. Azizxo'jaeva N.N. *Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat*. - Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2003.
3. Krutetskiy V.A. *Psixologiya. O'quvchilarning aqliy qobiliyatlari*. - Moskva: Pedagogika, 1980.
4. Umanskiy L.A. *Psixologiya lichnosti podrostka*. - Moskva: Znaniye, 1986.

Samadov Sardor Sodiqovich,

*Buxoro davlat universiteti Jismoniy tarbiya va sport fakulteti
Sport nazariyasi va metodikasi kafedrası o'qituvchisi*

s.s.samadov@buxdu.uz

TALABALARINING FUNKSIONAL TAYYORGARLIGI DINAMIKASINI BAHOLASH

Annotatsiya. Maqolada Buxoro davlat universitetida tahsil olayotgan talabalarning funksional holatining xususiyatlari bo'yicha tadqiqot natijalari keltirilgan. Funksional testlar o'tkazish orqali o'quvchilarning jismoniy va funksional tayyorgarligini mustaqil tahlil qilishga o'rgatish zarurligi asoslanadi. Maqolada o'quv jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalangan holda "Jismoniy tarbiya va sport" fani bo'yicha mashg'ulotlarning xususiyatlari ko'rib chiqiladi, ular yordamida kerakli ma'lumotlarni saqlash, jismoniy tarbiya darslarini rejalashtirish va nazorat qilish, o'quvchilarning sog'lig'ini, ularning jismoniy tayyorgarligini nazorat qilish mumkin.

Kalit so'zlar: talabalar, jismoniy tarbiya, sog'liqni saqlash, ta'lim, axborot texnologiyalari, funksional test.

Аннотация. В статье представлены результаты исследования особенностей функционального состояния студентов, обучающихся в Бухарском государственном университете. Обоснована необходимость обучения студентов самостоятельному анализу физической и функциональной подготовленности с помощью проведения функциональных тестов. В статье рассматриваются особенности проведения занятий по предмету «Физическое воспитание и спорт» с использованием информационных технологий, которые позволяют сохранять необходимые данные, планировать и контролировать уроки физического воспитания, а также отслеживать здоровье и физическую подготовку учащихся.

Ключевые слова: студенты, физическое воспитание, охрана здоровья, образование, информационные технологии, функциональный тест.

Annotation: The article presents the results of a study on the functional state characteristics of students studying at Bukhara State University. It substantiates the necessity of teaching students to independently analyze their physical and functional fitness through the use of functional tests. The article discusses the features of conducting "Physical Education and Sport" classes using information technologies, which make it possible to store essential data, plan and monitor physical education lessons, and track students' health and physical preparedness.

Keywords: students, physical education, health preservation, education, information technologies, functional test.

Kirish. Kasbiy ta'limning istiqbolli yo'nalishlaridan biri – axborot texnologiyalaridan foydalanishga asoslangan holda oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayoniga nostandart yondashuv, yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etishdir.

Talabalarining jismoniy tarbiyasining o'quv jarayoniga talabalarining sog'lig'ini mustahkamlash vazifalarini muvaffaqiyatli hal qilish uchun ularning jismoniy va funksional holatini mustaqil nazorat qilish uchun funksional testlarni kiritish lozim. Ko'pgina gumanitar va texnik fanlardan farqli o'laroq, jismoniy tarbiya o'qituvchilari jismoniy tarbiya o'quv dasturini amalga oshirish uchun yechimlarni topishlari kerak. Buxoro davlat universiteti bitiruvchisining kelajakdagi kasbiy faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda, biz o'quv jarayonida talabalarining, ayniqsa birinchi kurs talabalarining jismoniy va funksional salomatligi masalasini o'rganishga alohida e'tibor berishni zarur deb hisoblaymiz. Talabalarining funksional holati ularning salomatligi darajasini, hayotiy faolligini, ya'ni organizmning jismoniy faoliyatga tizimli munosabatini belgilovchi ko'rsatkichdir.

Tadqiqot maqsadi: talabalarining o'quv jarayonidagi funksional holatini aniqlash.

Buxoro davlat universiteti talabalari o'rtasida o'quv yili davomida funksional holat ko'rsatkichlarini baholash uchun turli testlar o'tkazildi. Funksional holat, talabaning yurak-qon tomir tizimi, nafas olish faoliyati va umumiy jismoniy bardoshlilik qobiliyatini aks ettiruvchi muhim omillarni o'z ichiga oladi. Ushbu ko'rsatkichlar, talabalarining sport natijalariga ta'sir ko'rsatish bilan birga, ularning sog'lom jismoniy rivojlanish darajasini ham belgilaydi. Tahlillar davomida quyidagi asosiy ko'rsatkichlar o'lchandi va ularning dastlabki bosqichdagi natijalari tahlil qilindi.

Ko'krak qafasining atrofiy harakati talabaning nafas olish va chiqarish qobiliyatini o'lchab, nafas olish tizimining kengayish darajasini baholashda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli, ushbu testni o'tkazishga qaror qildik. Nafas olganda: Nazorat guruhi o'rtacha $92,30 \pm 8,7$ sm, tajriba guruhi esa $92,11 \pm 8,5$ sm natijani qayd etdi. Nafas chiqarilganda: Nazorat guruhi $88,01 \pm 6,9$ sm, tajriba guruhi esa $87,81 \pm 6,8$ sm natijaga ega bo'ldi. Ekskursiya nafas kengayishi: Nazorat guruhi $4,31 \pm 1,0$ sm, tajriba guruhi esa $4,21 \pm 0,8$ sm ekskursiya natijalarini ko'rsatdi. O'zgarish foizi: Kichik tafovutlar bo'lsa-da 0,2%-2,3%, bu farq statistik jihatdan ahamiyatli emas $t=1,1-1,5$; $p>0,05$). Talabalar o'rtasida nafas olish tizimi kengayish darajasi bir xil bo'lib, bu ularning o'quv yili boshida yaxshi nafas olish qobiliyatiga ega ekanliklarini ko'rsatadi.

Yuqori qon bosimi (YuQS) tinch holatda va yuklamadan keyingi tiklanish jarayonini baholash yurak-qon tomir tizimining samaradorligini ko'rsatadi. Shu sababli, bu parametrlarni o'lchashga qaror qildik. YuQS1 tinch holatda: Nazorat guruhi $74,10 \pm 7,8$, tajriba guruhi esa $74,41 \pm 7,6$ marta/min. YuQS2 yuklamadan keyin: Nazorat guruhi $125,81 \pm 10,4$, tajriba guruhi esa $126,11 \pm 9,9$ marta/min. Tiklanish vaqti: Nazorat guruhi $3,70 \pm 0,5$ min, tajriba guruhi esa $3,81 \pm 0,4$ min tiklanish vaqtini qayd etdi. O'zgarish foizi: 0,2%-1,3% bo'lsa-da, bu farq statistik jihatdan ahamiyatli emas $t=1,4-1,6$; $p>0,05$.

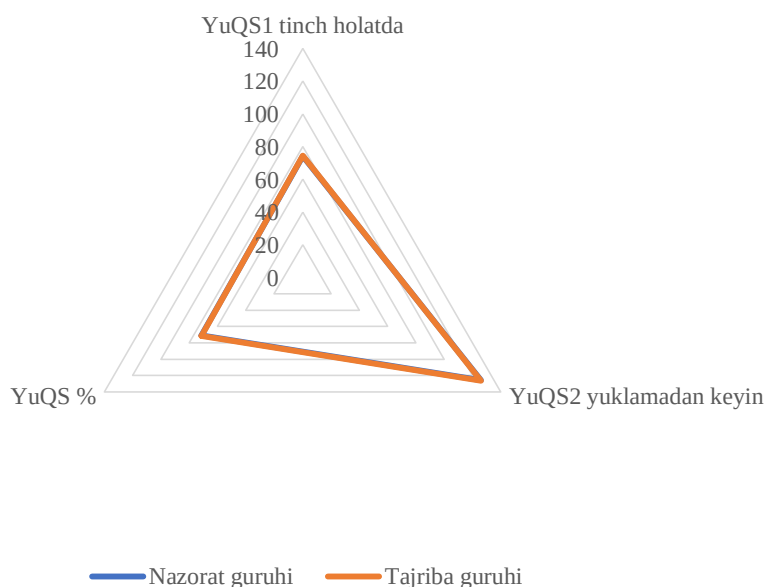
Buxoro davlat universiteti talabalarining funksional holat dinamikasi (o'g'il bolalar) (n=300)

Nazorat testlari		Da vri	NG (n=150)	TG (n=150)	O'zg arish %	t	p
KQA:	Nafas olganda (sm)	O'quv yili boshida	$92,30 \pm 8,7$	$92,11 \pm 8,5$	0,2%	1,1	$p>0,05$
	Nafas chiqarilganda (sm)		$88,01 \pm 6,9$	$87,81 \pm 6,8$	0,3%	1,2	$p>0,05$
	Ekskursiya (sm)		$4,31 \pm 1,0$	$4,21 \pm 0,8$	2,3%	1,5	$p>0,05$
Funksional sinov:	YuQS1 tinch holatda	O'quv yili boshida	$74,10 \pm 7,8$	$74,41 \pm 7,6$	0,4%	1,4	$p>0,05$
	YuQS2 yuklamadan keyin		$125,81 \pm 10,4$	$126,11 \pm 9,9$	0,2%	1,3	$p>0,05$
	YuQS %		$71,20 \pm 0,9$	$71,41 \pm 0,8$	0,3%	1,5	$p>0,05$
	YuQS tiklanish vaqti (min,)		$3,70 \pm 0,5$	$3,81 \pm 0,4$	+1,3 %	1,6	$p>0,05$
AB (Sistolik va diastolik)	AB1 tinch holatda (mm Hg)	yili	$118,20 \pm 11,2$	$118,60 \pm 10,9$	0,3%	1,2	$p>0,05$
	AB2 yuklamadan keyin (mm Hg)	O'quv boshida	$134,00 \pm 12,4$	$134,30 \pm 11,8$	0,2%	1,3	$p>0,05$

	AB %		13,40 ± 0,8	13,60 ± 0,7	1,5%	1,6	p>0,05
	Shtange sinovi (sekund):	O'quv yili boshida	41,00 ± 7,8	40,51 ± 7,6	1,2%	1,4	p>0,05
	Genche sinovi (sekund):	O'quv yili boshida	34,01 ± 4,3	33,81 ± 4,2	0,6%	1,3	p>0,05

Talabalarining yurak urish tezligi va tiklanish vaqti jihatidan o'quv yili boshida bir xil holatda ekanligi kuzatildi. Bu ularning yurak-qon tomir tizimi samaradorligini va mashg'ulotlardan keyingi tiklanish qobiliyatining yaxshi ekanligini bildiradi.

Arterial qon bosimi talabaning yurak-qon tomir tizimining holatini va yuklama ostidagi holatga moslashuvini baholashda muhimdir. Shu sababli, bu parametрни o'lchashga qaror qildik. AB1 tinch holatda: Nazorat guruhi 118,20 ± 11,2 mm Hg, tajriba guruhi esa 118,60 ± 10,9 mm Hg. AB2 yuklamadan keyin: Nazorat guruhi 134,00 ± 12,4 mm Hg, tajriba guruhi esa 134,30 ± 11,8 mm Hg. AB o'zgarish foizi: Nazorat guruhi 13,40 ± 0,8%, tajriba guruhi esa 13,60 ± 0,7%. O'zgarish foizi: 0,2%-1,5% bo'lsa-da, bu farq statistik jihatdan ahamiyatli emas t=1,2-1,6; p>0,05. Talabalarining arterial qon bosimi bo'yicha tinch holatdagi va yuklamadan keyingi natijalari bir-biriga yaqin bo'lib, bu ularning qon aylanish tizimi yaxshi ishlashini va yuklamalarga tez moslasha olish qobiliyatini ko'rsatadi.

1-rasm. Buxoro davlat universiteti talabalarining funksional holat dinamikasi (o'g'il bolalar)

Shtange sinovi talabaning nafas olishni to'xtatish qobiliyatini va bu orqali nafas olish tizimining bardoshlilikini baholashda muhimdir. Shu sababli, ushbu sinovni o'tkazishga qaror qildik. Nazorat guruhi: 41,00 ± 7,8 sekund, tajriba guruhi: 40,51 ± 7,6 sekund. O'zgarish foizi: 1,2% bo'lsa-da, bu farq statistik jihatdan ahamiyatli emas t=1,4; p>0,05. Talabalar orasida nafas

olishni to'xtatish qobiliyati bir xil bo'lib, bu ularning o'quv yili boshida nafas olish tizimi jihatidan yaxshi tayanch holatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Genche sinovi talabaning past kislorod sharoitida bardoshlilik darajasini o'lchash uchun muhim ko'rsatkichdir. Bu sinov talabalarining nafas olish tizimining chidamliligini baholashda asosiy mezonlardan biri sifatida tanlandi. Nazorat guruhi: $34,01 \pm 4,3$ sekund, tajriba guruhi: $33,81 \pm 4,2$ sekund. O'zgarish foizi: 0,6% bo'lsa-da, bu farq statistik jihatdan ahamiyatli emas $t=1,3$; $p>0,05$. Talabalar past kislorod sharoitida bir xil bardoshlilik darajasiga ega bo'lib, bu ularning nafas olish tizimi yaxshi rivojlanganligini bildiradi.

Mazkur test natijalari shuni ko'rsatadiki, nazorat va tajriba guruhlaridagi talabalar o'quv yili boshida funksional holat jihatidan deyarli bir xil tayanch holatga ega $p>0,05$. Talabalar nafas olish va yurak-qon tomir tizimi bo'yicha sog'lom holatda bo'lib, ularning keyingi bosqichlardagi jismoniy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi kutiladi.

Xulosa: O'tkazilgan tadqiqot natijalari Buxoro davlat universitetida tahsil olayotgan birinchi bosqich talabalarining o'quv yili boshidagi funksional holati ularning jismoniy tayyorgarligi, sog'lig'i va yurak-qon tomir hamda nafas olish tizimi faoliyatining yetarli darajada ekanligini ko'rsatdi. Tadqiqot doirasida olib borilgan funksional testlar – ko'krak qafasining nafas paytidagi harakatlari, yurak urish soni, arterial qon bosimi, Shtange va Genche sinovlari – talabalarining jismoniy va funksional salomatlik holatini aniq baholashga xizmat qildi.

Statistik tahlil natijalariga ko'ra, nazorat va tajriba guruhlarida o'rtasida kuzatilgan o'zgarishlar minimal bo'lib, ular statistik jihatdan ahamiyatli emas deb topildi ($p>0,05$). Bu esa ikkala guruh talabalarida o'rtasida dastlabki funksional holat bo'yicha farq deyarli mavjud emasligini bildiradi. Ayniqsa, yurak urish tezligi, arterial qon bosimi va nafas olish tizimiga oid ko'rsatkichlarning teng darajada chiqishi, ularning umumiy sog'lom fiziologik holatga ega ekanligini tasdiqlaydi. Bu holat o'quv yilining keyingi bosqichlarida ularning jismoniy rivojlanishi uchun mustahkam zamin yaratadi.

Tadqiqot davomida axborot texnologiyalarining o'quv jarayonida qo'llanishi bo'yicha ham muhim metodologik xulosalar chiqarildi. Jismoniy tarbiya va sport fanini o'qitishda funksional testlarni raqamli monitoring qilish, natijalarni saqlash va tahlil qilish, darslarni rejalashtirish hamda sog'liq holatini nazorat qilishda zamonaviy texnologiyalarning ahamiyati oshib bormoqda. Bu esa o'quv jarayonining interaktivligini, samaradorligini va individual yondashuv asosidagi ta'limni kuchaytiradi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, jismoniy tarbiya fanining o'ziga xosligi shundaki, bu yo'nalishdagi o'qituvchilar nafaqat nazariy bilim, balki talabalarining sog'lig'iga bevosita ta'sir ko'rsatadigan amaliy faoliyatni olib boradilar. Shu sababli, funksional holatni doimiy nazorat qilish va tahlil qilish - nafaqat ta'lim samaradorligini oshirish, balki yoshlar orasida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilishda ham muhim vosita sifatida qaralishi lozim.

Mazkur tadqiqotning natijalari kelajakda talabalar o'rtasida yil davomida sodir bo'ladigan funksional o'zgarishlarni kuzatish, o'quv va sport mashg'ulotlarining individual rejalashtirilishi hamda sog'lomlashtirish dasturlarining ishlab chiqilishi uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Shuningdek, bu yondashuv oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya fanini o'qitishda innovatsion metodikalarni joriy etish, ta'lim sifati va samaradorligini oshirish, shuningdek, sog'lom va faol yosh avlodni shakllantirishga xizmat qiluvchi muhim omillardan biri sifatida ko'riladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Kraemer.W.J., Ratamess.N.A. Functional Performance Testing for Power and Return to Sports // Journal of Strength and Conditioning Research. - 2013. - Vol. 27, No. 3. - P. 482–491.
2. Beets.M.W., Pitetti.K.H. Assessment of Cardiorespiratory Fitness of College-Aged Students in Large Physical Education Classes // Journal of Physical Activity & Health. - 2006. - Vol. 3, No. 3. - P. 234–248.

3. Karpov.S.A., Ivanova.T.V. Assessment of the Functional State and Physical Performance of Students Using Ruffier Test // Journal of Physical Education and Sport. - 2019. - Vol. 19, No. 5. - P. 319–325.
4. Ortega.F.B., Ruiz.J.R., Castillo.M.J., Sjöström.M. Physical Fitness in Childhood and Adolescence: A Powerful Marker of Health // International Journal of Obesity. - 2008. - Vol. 32, No. 1. - P. 1–11.
5. Kovalenko.V.V., Shevchenko.O.V. The Assessment of Physical Fitness and Morphofunctional State of Female First-Year Students in Non-Linguistic Higher Education Institutions // Journal of Physical Education and Sport. - 2020. - Vol. 20, No. 2. - P. 345–350.
6. Bouchard.C., Blair.S.N., Haskell.W.L. Physical Activity and Health. - Champaign.I.L.: Human Kinetics, 2012. - 456 p.
7. Pate.R.R., Pratt.M., Blair.S. N., et al. Physical Activity and Public Health: A Recommendation from the Centers for Disease Control and Prevention and the American College of Sports Medicine // JAMA. - 1995. - Vol. 273, No. 5. - P. 402–407.
8. American College of Sports Medicine. ACSM's Guidelines for Exercise Testing and Prescription. - 10th ed. - Philadelphia: Lippincott Williams & Wilkins, 2017. - 480 p.
9. Heyward, V. H., Gibson, A. L. Advanced Fitness Assessment and Exercise Prescription. - 7th ed. - Champaign, IL: Human Kinetics, 2014. - 448 p.
10. Noonan, V., Dean, E. Submaximal Exercise Testing: Clinical Application and Interpretation // Physical Therapy. - 2000. - Vol. 80, No. 8. - P. 782–807.
11. McArdle, W. D., Katch, F. I., Katch, V. L. Exercise Physiology: Nutrition, Energy, and Human Performance . - 8th ed. - Philadelphia: Wolters Kluwer, 2015. - 1104 p.
12. Shephard, R. J., Balady, G. J. Exercise as Cardiovascular Therapy // Circulation. - 1999. - Vol. 99, No. 7. - P. 963–972.
13. MUXAMMADIYEV K. Sport mashg 'ulotlari jarayonida talabalarning jismoniy sifatleri, funksional tayyorgarligi, organizm fiziologik holatining o 'sish va tiklanish dinamikasi //XALQ TA'LIMI. – 2020. – C. 78.
14. RAHMANOVA D. Jismoniy tarbiya darslarida oliy ta'lim muassasalari talabalarini jismoniy sifatlarini rivojlantirish //«ACTA NUUZ». – 2024. – T. 1. – №. 1.8. – C. 150-152.
15. Musajonovich M. M. Talaba qizlarning jismoniy tayyorgarligi va funksional xolatini fitnes mashqlari orqali oshirish uslubiyati //TA'LIM, TARBIYA VA INNOVATSIYALAR JURNALI. – 2025. – T. 1. – №. 4. – C. 165-168.

Mamaziyayeva Charosxon Mirzamirovna,
Farg'ona davlat universiteti, Psixologiya kafedrasida o'qituvchisi
Pulatova Gulnoza Murodilovna,
Farg'ona davlat universiteti, Psixologiya kafedrasida o'qituvchisi

O'QUVCHILARDA IJOBIY MUNOSABAT TIZIMINI SHAKLLANTIRISH USULLARI

Annotatsiya. maqolada kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni har tomonlama yetuk, go'zal axloqli, xush odobli inson qilib kamol toptirish hozirgi kunning asosiy vazifalaridan biri ekanligi, chunki bu narsa milliy qadriyat va ruhiyatni tiklash jarayonida ta'lim va tarbiya samaradorligini oshirish masalasidan kelib chiqishi, mazkur muammoni o'rganishda psixologlar oldida turgan vazifani muvaffaqiyatli amalga oshirishda boshlang'ich ta'limni ilmiy asosda to'g'ri yo'lga qo'yish uchun o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish zarurligi, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning ijtimoiy psixologik xususiyatlaribayon etilgan. Shu bilan birga shaxsiy xususiyatlarining rivojlanishi uchun ham imkoniyat yaratilganligi bayon etilgan.

Kalit so'zlar: kichik maktab yoshi, ong, o'qituvchi bilan munosabat, oila, do'stona munosabat, ijobiylik, taraqqiyot, faoliyat, o'yin, o'quv, maqsad, rivojlanish.

Аннотация. В статье утверждается, что формирование учащихся младших классов как всесторонне развитых, воспитанных и благовоспитанных личностей является одной из главных задач современности, поскольку это вытекает из вопроса повышения эффективности образования и воспитания в процессе возрождения национальных ценностей и духовности. При изучении данной проблемы психологам необходимо учитывать индивидуальные особенности учащихся для успешной реализации задачи постановки начального образования на научную основу, а также социально-психологические особенности учащихся начальной школы. В то же время утверждается, что созданы возможности для развития личностных качеств.

Ключевые слова: младший школьный возраст, сознание, отношения с учителем, семья, дружба, позитив, прогресс, активность, игра, обучение, цель, развитие.

Abstract. The article states that the development of primary school students as well-rounded, well-mannered, and well-mannered individuals is one of the main tasks of the present day, since this arises from the issue of increasing the effectiveness of education and upbringing in the process of restoring national values and spirituality. In studying this problem, psychologists emphasize the need to take into account the individual characteristics of students in order to successfully implement the task of establishing primary education on a scientific basis. The socio-psychological characteristics of primary school students are described. At the same time, it is stated that opportunities are created for the development of personal characteristics.

Keywords: primary school age, consciousness, relationship with the teacher, family, friendship, positivity, progress, activity, play, learning, goal, development.

Kirish. Ijobiy munosabat usullari boshqalar bilan sog'lom va uzoq muddatli munosabatlarni saqlashga yordam beradi. Ijobiy munosabat usullari quyidagilarni o'z ichiga oladi

1. Faol tinglash: boshqalarni diqqat bilan tinglash va ular nima demoqchi ekanligi qiziqtirayotganini ko'rsatish. 2. Hamdardlik bildirish: boshqalarga ularning his-tuyg'ularini tushunishi va ular haqida qayg'urayotganini ko'rsatish. 3. Ochiq muloqot qilish: O'z fikrlarini, his-tuyg'ularini va tashvishlarini boshqalar bilan baham ko'rish. 4. Chegaralarni hurmat qilish: boshqalarning shaxsiy maydoni va chegaralarini hurmat qilish. 5. Maqtovlar aytish: boshqalarning ijobiy fazilatlarini tan olish va ularni qadrlashni bildirish. 6. Minnatdorchilik bildirish: boshqalarga o'zi uchun qilgan ishlari bo'yicha minnatdorchilik bildirish. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda ijobiy munosabatning shakllanishiga bir qator ijtimoiy-psixologik omillar ta'sir qiladi, jumladan: 1. Oila muhiti: Bu yoshdagi o'quvchilar uchun oila muhiti juda muhimdir. Qo'llab-quvvatlovchi va mehribon oila muhiti bolalarda xavfsizlik hissi, o'zini o'zi qadrlash va o'qishga ijobiy munosabatda bo'lishga yordam beradi. 2. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash: Bolalarning

o'z tengdoshlari, o'qituvchilari va hayotida boshqa kattalardan oladigan yordami ijobiy munosabatni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. 3. Ta'lim usullari: Faol o'qitish usullariga ega bo'lgan ijobiy sinf muhiti, faollik, hamkorlik va ijodkorlikni rivojlantiradi, o'quvchilar o'zlarini qulay his qiladigan muhitni yaratishi va o'rganishga ijobiy munosabatni rivojlantirishi mumkin. 4. O'zlashtirish tajribasi: qiyin vazifalarni hal qilish va akademik va shaxsiy maqsadlar sari kichik qadamlar qo'yish o'quvchilarda mahorat, o'z- o'zini samaradorligi va o'zini o'zi qadrlash hissin berishi mumkin. Ijobiy munosabat usullari quyidagilarni o'z ichiga oladi: 1. Faol tinglash: Bu siz muloqot qilayotgan insonga diqqat bilan qarash, ularning fikr va his-tuyg'ularini qadrlashingizni ko'rsatadigan tarzda javob berishdan iborat.

2. Empatiya: Boshqalarning nuqtai nazari va his-tuyg'ularini tushunish ijobiy munosabatlarni shakllantirishga yordam beradi.

3. Hurmat. O'zgalarga hurmat bilan munosabatda bo'lish, hatto qiyin vaziyatlarda ham ijobiy munosabatlar qurishga yordam beradi.

4. Aniq muloqot. Aniq va munosib muloqot qilish ijobiy munosabatlarni qurish va saqlash uchun zarurdir.

5. Qiziqishlarni baham ko'rish: Umumiy manfaatlarni baham ko'rish va birgalikda faoliyat bilan shug'ullanish ijobiy munosabatlarni o'rnatishning ajoyib usulidir.

6. Ishonch: Ishonchni mustahkamlash vaqt talab etadi va bu ijobiy munosabatlarning juda muhim tarkibiy qismidir.

7. Hamkorlik: Umumiy maqsad yo'lida birgalikda harakat qilish va bir-birining xayr-ehsonlarini qadrlash ijobiy munosabatlarning asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi. Ushbu usullarni qo'llash orqali shaxslar yanada mustahkam, sog'lom va ijobiy munosabatlarni qurishlari mumkin. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda ijobiy munosabatni shakllantirish uchun o'qituvchilar ba'zi foydali amaliyotlarni qo'llashlari mumkin, jumladan, sinfda qaror qabul qilish jarayonlarida faol ishtirok etish imkoniyatini ta'minlash, bolalarda shaxsiy o'ziga xoslik, ijobiy munosabatni rivojlantirishga yordam beradigan resurslardan foydalanish imkoniyatini ta'minlash.

Ijobiy munosabatlar tizimini shakllantirish omili sifatida o'zini baxtli shaxs sifatida ichki anglash kichik o'quvchi o'zini muvaffaqiyatli o'quvchi sifatida ko'rganida, o'zi xohlagan narsaga erishganida va shuning uchun o'zini umuman munosib va baxtli inson deb bilganida paydo bo'ladi: yaxshi do'st, o'g'li (qizi), hamma uchun jozibador sinfdoshi va boshqalar. O'zining ilmiy muvaffaqiyatidan norozi bo'lgan o'sha o'quvchi maktabda o'zini baxtsiz deb hisoblab, shaxsiyatining barcha tomonlarini salbiy baholaydi. Kichik o'quvchi har qanday odam bilan aloqa o'rnatishga tayyorlikda namoyon bo'ladigan ekstremal faollik bilan ajralib turadi. Maktabga kirib, yangi kashfiyotlar olamiga kirib, o'yin faoliyati hali ham kichik o'quvchi uchun jozibador bo'lib, u bolalarni sheriklar (tengdoshlar) bilan qo'shma munosabatlarga o'rgatdi, shuning uchun o'yin faoliyatini ta'limga o'zgartirib, birgalikda harakat qilishga intiladi. Shu bilan birga, boshlang'ich maktab yoshi - bu bola o'zini yaqin kattalar (onasi, otasi, buvisi, bobosi va boshqalar) dunyosidan ajratish jarayonida printsiplal jihatdan muhim qadam qo'yadigan davrdir. Bu bolaning hayotida yangi nufuzli kattalar - o'qituvchining paydo bo'lishi bilan bog'liq holda sodir bo'ladi. O'qituvchi bola maktabgacha duch kelmaydigan ijtimoiy rolning tashuvchisi: umuminsoniy bilimlarning tarjimoni, davlat va jamiyat vakili. Maktabning o'qituvchi bilan o'zaro munosabati jarayonida kichik o'quvchi butunlay o'qituvchi ta'siriga tushadi. O'qituvchi bilan bo'lgan munosabatlar, birinchi navbatda, kichik o'quvchining farovonligi yoki kamchiligini belgilaydi. O'qituvchining do'stona munosabati va qo'llab-quvvatlashi kuch beradi va hatto unchalik muvaffaqiyatli bo'lmagan bolaning rivojlanishiga kuchli yordam beradi. O'qituvchi tomonidan ma'qullangan yoki ma'qullanmagan xatti-harakatlar, u tomonidan berilgan yomon yoki yaxshi baholar munosabatlarni qura boshlaydi: bola nafaqat tengdoshlari bilan, balki kattalarning ko'pchiligi bilan ham bo'ladi (Sh. A. Amonashvili, B.G. Ananiev, L. I. Bojovich), I.S. Slavina va boshqalar). Bolaning boshqa odamlar bilan - kattalar va tengdoshlar bilan ijobiy munosabatlar tizimida unda murakkab tuyg'ular paydo bo'ladi va rivojlanadi, bu uni allaqachon ijtimoiylashgan shaxs sifatida tavsiflaydi. Birinchidan, bu o'z-o'zini sevish, bolaning nafaqat o'zini o'zi tasdiqlash, balki boshqa odamlar bilan raqobatlashish istagini ifodalaydi. Mas'uliyat hissi - bu bolaning

vaziyatni tushunish va ijtimoiy makonda mavjud standartlarga rioya qilish qobiliyatidir. Bu tuyg'u ta'lim faoliyati sharoitida bolada eng intensiv rivojlanadi. Bundan tashqari, bolaning ijtimoiy rivojlanishining ijobiy fazilatlarini uning boshqa odamlarga (kattalar va bolalar) munosabati bo'lib, u bevosita muloqotda ularga bo'lgan ichki ishonch hissida va bolaning empatiya qobiliyatini rivojlantirishda namoyon bo'ladi. "Muvaffaqiyatli" bolaning "muvaffaqiyatsiz" bilan hamdardligi bolalar o'rtasida o'ziga xos birdamlik muhitini yaratadi: bu vaziyatning barcha ishtirokchilari bir-biriga ko'proq e'tiborli, do'stona munosabatda bo'lishadi. Asta-sekin, bola maktab haqiqatini o'zlashtirar ekan, u sinfda shaxsiy munosabatlar tizimini rivojlantiradi. Bu tengdoshlar va o'qituvchi bilan boshqalardan ustun turadigan bevosita hissiy munosabatlarga asoslanadi. Birgalikda vaqt o'tkazish zavqi, birgalikdagi tadbirlar, ularni davom ettirishga bo'lgan kuchli istak – bularning barchasi bolalarga fikrlar, istaklar, niyatlardagi farqlar bilan bog'liq qiyinchiliklarni yengishga yordam beradi. Tengdoshlar guruhi bilan ijtimoiy muloqot qilish va do'stlashish qobiliyatini egallash ushbu yoshdagi bolaning rivojlanishidagi eng muhim bosqichlardan biridir. Ijobiy munosabatlar tizimini rivojlantirish omillari o'rganishga ijobiy munosabat, birgalikdagi faoliyatga qiziqish bo'lib, bu o'z-o'zini tarbiyalash, fikrlash, o'zini o'zi qadrlash va o'zini o'zi boshqarishga foydali ta'sir ko'rsatadi. Ijobiy munosabatlar tizimini shakllantirishni rag'batlantiradigan shartlar - bu muvaffaqiyat holati, guruhdagi xayrixohlik va ijobiy munosabat muhiti, shuningdek, shaxsning ijobiy fazilatlarini faollashtirish, barqaror hissiy va psixologik kayfiyatni mustahkamlash, atrof-muhitga ijobiy qarash, ijobiy munosabatni qo'llab-quvvatlash.

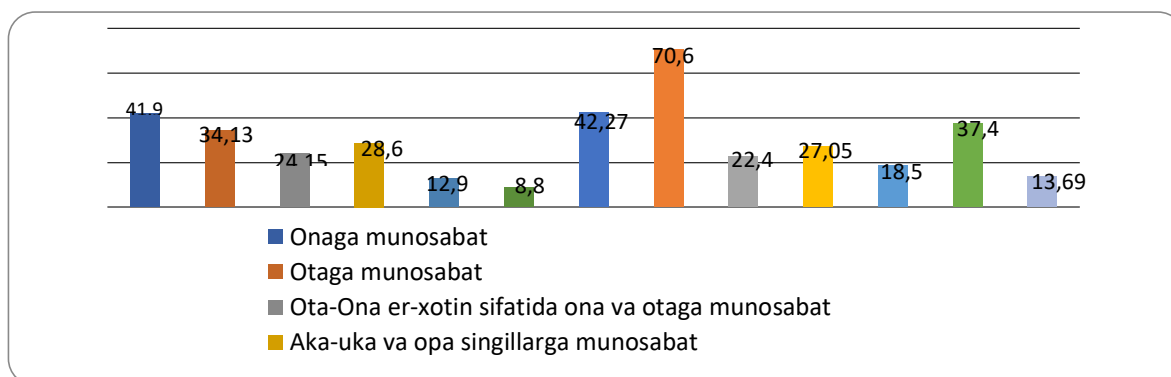
Bolaning ijtimoiy moslashuvini, shuningdek, uning boshqalar bilan munosabatlarini, ayrim xulq-atvor xususiyatlarini va shaxsiy xususiyatlarini o'rganish uchun Rene Jillingning "Bolaning shaxslararo munosabatlari" testidan foydalanishni afzal ko'rdik. Bu metodika bolaning ichki dunyosi g'oyasini sezilarli darajada to'ldiradigan ma'lumotlarni olish imkonini beradi. Metodika bolaning shaxslararo munosabatlari tizimidagi ziddiyatli zonalarini aniqlashga imkon beradi va shu bilan ushbu munosabatlarga ta'sir qilish orqali bola shaxsiyatining keyingi rivojlanishiga ta'sir qilish imkoniyatini beradi. "Bolaning shaxslararo munosabatlari" testi bolalar va kattalar tasvirlangan 42 ta rasm, shuningdek, 17 ta matnli topshiriqdan iborat bo'lib, bola o'rtacha 15-30 daqiqada bajaradi. 4 yoshdan 12 yoshgacha bo'lgan bolalarni tekshirishda Rene Gille texnikasidan foydalanish mumkin. Test bolaning atrofidagi turli odamlarga (oilaviy muhitga) va hodisalarga munosabati haqida ma'lumot olishga imkon beradi. "Bolaning shaxslararo munosabatlari" testi bu bolaning shaxslararo munosabatlari sinovi. Rene Gille: I. Bolaning boshqa odamlar bilan konkret-shaxsiy munosabatlarini tavsiflovchi o'zgaruvchilar: 1) onaga munosabat; 2) otaga munosabat; 3) ota-ona sifatida ona va otaga munosabat; 4) aka-uka va opa-singillarga munosabat; 5) bobo va buvilar bilan munosabatlar; 6) do'st bilan munosabat; 7) o'qituvchiga (tarbiyachiga) munosabat. II. Bolaning o'zini tavsiflovchi va uning shaxslararo munosabatlarida namoyon bo'ladigan o'zgaruvchilar: 8) qiziquvchanlik darajasi; 9) katta guruhlardagi bolalar bilan muloqot qilish istagi darajasi; 10) hukmronlik va etakchilikka intilish darajasi; 11) ziddiyat, tajovuzkorlik; 12) xulq-atvorning ijtimoiy adekvatligi - umidsizlikka munosabat; 13) boshqalardan ajralib turish darajasi, yolg'izlikka intilish shkalalari mavjud. Ushbu uslubni faqat proyektiv deb tasniflash mumkin emas, bu anketa va proyektiv testlar o'rtasida o'tish shaklidir. Bu uning katta afzalligidir. U shaxsni chuqur o'rganish uchun vosita sifatida, shuningdek o'lchovlar va statistik ishlov berishni talab qiladigan tadqiqotlarda foydalanish mumkin. Bu quyidagi tamoyillarni amalga oshiradi: "proyektsiya" tamoyili-turli xil munosabat va xulq-atvor ko'rinishlari shaklida bevosita yoki bilvosita harakat qiladigan shaxsiy shakllanishlar test holatiga prognoz qilinadi va mavzuda himoya reaksiyalarini keltirib chiqarmaydi; "ramziy chiziqlik" tamoyili - odamlar orasidagi hissiy masofalar ramziy vaziyatda chiziqli masofalar orqali ifodalanadi. Ijobiy hissiy munosabat yaqinroq masofani tanlashda namoyon bo'ladi. Tekshiruv davomida sub'yektdan batafsil hikoya talab qilinmaydi. Rasmlarda bola tomonidan kim tanlangan va qanday vaziyatlarda, sub'yekt

o'zini qayerda va qanday masofada muayyan odamlardan joylashtiradi, qanday xatti-harakatlarni afzal ko'radi kabi tanlovini bilish kifoya.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar oila muhitida, o'yin va o'qish faoliyatida o'zaro munosabatlarni o'rnatadilar. O'quvchilar o'zaro munosabatlarda bir-birini tushunish, bir-biriga ishonish, bir-birini hurmat qilish, ahil, inoq bo'lishlari lozim.

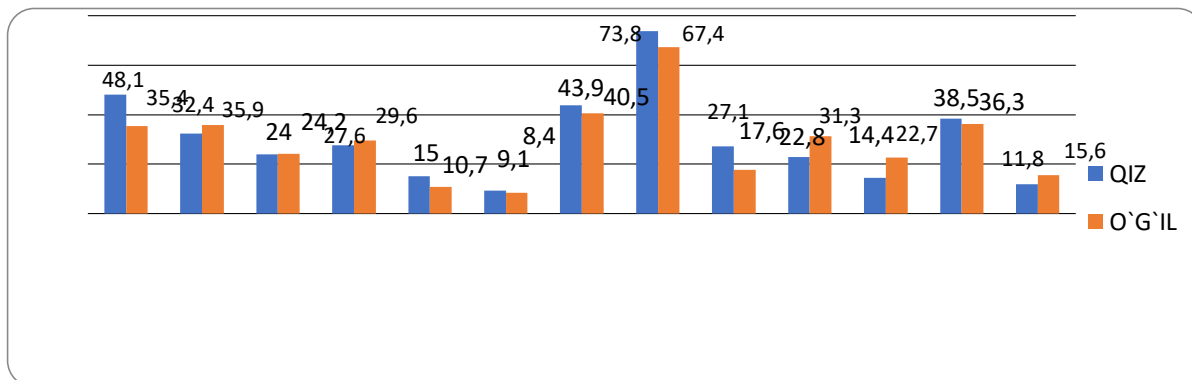
Tadqiqotimiz Farg'ona shahar 6- umumiy o'rta ta'lim maktabi va Farg'ona tumani 39- o'rta ta'lim maktablarida olib borildi. Tadqiqotda jami 138 nafar 10-11 yosh oralig'idagi shahar va tuman maktab o'quvchilari ishtirok etdilar. Hududlar kesimida 68 nafar ya'ni 49% shahar va 70 nafar ya'ni 51 % ni tuman o'quvchilari tashkil qiladi. Bulardan jinslar kesimida 70 nafarini ya'ni 51 % qizlar, 68 nafarini ya'ni 49%ni o'g'il bolalar tashkil qiladi. Diagnostik tadqiqotlar uchun tanlab olingan Rene Jillening "Bolaning shaxslararo munosabatlari" testi bo'yicha quyidagi ma'lumotlarni beramiz. Tadqiqot dars mashg'ulotlariga xalaqit bermagan holda, yaxshi yoritilgan sinf xonalarda o'tkazildi. Rene Jille metodikasi bolaning ijtimoiy moslashuvini, shuningdek, uning boshqalar bilan munosabatlarini, ayrim xulq-atvor xususiyatlarini va shaxsiy xususiyatlarini o'rganish uchun ishlatiladi. Test Bolaning shaxslararo munosabatlarini aniqlashga imkon beradi va shu bilan ushbu munosabatlarga ta'sir qilish orqali bolaning shaxsiyatining keyingi rivojlanishiga ta'sir qilish imkoniyatini beradi. "Bolaning shaxslararo munosabatlari" testi bolalar yoki bolalar va kattalar tasvirlangan 42 ta rasm, shuningdek, 17 ta matnli topshiriqdan iborat bo'lib, bola o'rtacha 15-30 daqiqada bajaradi. Bola tasvirlangan odamlar orasidan o'zi uchun joy tanlashi yoki o'zini guruhda ma'lum bir joyni egallagan belgi bilan tanishtirishi kerak. U ma'lum bir odamga yaqinroq yoki uzoqroq bo'lishni tanlashi mumkin. Matnli topshiriqlarda bolaga odatdagi xatti-harakat shaklini tanlash so'raladi. Shunday qilib, texnika bolaning atrofidagi turli odamlarga (oilaviy muhitga) va hodisalarga munosabati haqida ma'lumot olishga imkon beradi. Tanlab olingan o'quvchilar guruhida tadqiqot metodikasi o'tkazilib, o'quvchilardagi shaxslararo munosabatlar umumiy, hududlar va jinslar kesimida aniqlab olindi. Tadqiqotda har bir sinaluvchiga alohida "Bolaning shaxslararo munosabatlari" testi bolalar va kattalar tasvirlangan 42 ta rasm, 17 ta matnli topshiriqdan iborat test berildi va topshiriqlarni qay tarzda bajarish tushuntirib berildi. Bunda sinaluvchilar rasmi topshiriqlarni bajarishda o'zlarini "X" krest bilan rasmlarga joylashtirish, matnli topshiriqlarda esa savollarga javob yozish kerakligi tushuntirildi. O'quvchilar topshiriqlarni bajarishda "Onaga munosabat" va "Otaga munosabat" shkalalarini darhol belgiladilar. O'quvchilardagi shaxslararo munosabatlar umumiy ko'rsatkichi aniqlab olindi. Tadqiqotimizda 138 nafar o'quvchilar ishtirok etdi.

Quyidagi diagrammada hududlar va jinslar kesimida umumiy ko'rsatkichlar qayd qilingan.

Rene Jillening "Bolaning shaxslararo munosabatlari" testi bo'yicha olingan hududlar kesimida umumiy ko'rsatkich. Ushbu diagrammadan ko'rinib turibdiki, hududlar kesimida "Onaga munosabat" shkalasi 41,9 foiz, "Otaga munosabat" shkalasi 34,13 foiz, "Ota-ona er-xotin sifatida ona va otaga munosabat" shkalasi 24,15 foiz, "Aka-uka va opa singillarga munosabat" shkalasi 28,6 foiz, "Bobo-buvilar va boshqa kattalar qarindoshlari bilan munosabatlar" shkalasi 12,9 foiz, "Do'st bilan munosabat" shkalasi 8,8 foiz, "O'qituvchiga munosabat" shkalasi 42,27 foiz, "Qiziqish" shkalasi 70,6 foiz, "Bolalarning katta guruhlarida muloqot qilish istagi"

shkalasi 22,4 foiz, “Bolalar guruhida ustunlik yoki yetakchilikka intilish” shkalasi 27,05 foiz, “Ziddiyat, tajovuz” shkalasi 18,5 foiz, “Xafagarchilikka javob” shkalasi 37,4 foiz, “Yolgʻizlik, izolyatsiya qilish istagi” shkalasi 13,69 foizni tashkil qiladi.

Rene Jillening "Bolaning shaxslararo munosabatlari" testi bo'yicha olingan jinslar kesimida umumiy ko'rsatkich. Ushbu diagrammadan ko'rinib turibdiki, jinslar kesimida “Onaga munosabat” shkalasi qizlarda 48,1 foiz, yigitlarda 35,4 foiz, “Otaga munosabat” shkalasi qizlarda 32,4 foiz, yigitlarda 35,9 foiz, “Ota-ona er-xotin sifatida ona va otaga munosabat” shkalasi qizlarda 24,5 foiz, yigitlarda 24,2 foiz, “Aka-uka va opa singillarga munosabat” shkalasi qizlarda 27,6 foiz, yigitlarda 29,6 foiz, “Bobo-buvilar va boshqa kattalar qarindoshlari bilan munosabatlar” shkalasi qizlarda 15 foiz, yigitlarda 10,7 foiz, “Do'st bilan munosabat” shkalasi qizlarda 9,1 foiz, yigitlarda 8,4 foiz, “O'qituvchiga munosabat” shkalasi qizlarda 43,9 foiz, yigitlarda 40,5 foiz, “Qiziqish” shkalasi qizlarda 73,8 foiz, yigitlarda 67,4 foiz, “Bolalarning katta guruhlarida muloqot qilish istagi” shkalasi qizlarda 27,1 foiz, yigitlarda 17,6 foiz, “Bolalar guruhida ustunlik yoki yetakchilikka intilish” shkalasi qizlarda 22,8 foiz, yigitlarda 31,3 foiz, “Ziddiyat, tajovuz” shkalasi qizlarda 14,4 foiz, yigitlarda 22,7 foiz, “Xafagarchilikka javob” shkalasi qizlarda 38,5 foiz, yigitlarda 36,3 foiz, “Yolgʻizlik, izolyatsiya qilish istagi” shkalasi qizlarda 11,8 foiz, yigitlarda 15,6 foizni tashkil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Nishanova. Z, Alimova. G. Bolalar psixologiyasi va uni o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. -T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006. 160 b-79 b
2. Karimova V. Psixologiya - o'quv qo'llanma Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. Toshkent-2002 160 bet
3. Раттер.М. Помощ трудным детям/М 1987- 424 с.
4. Максакова В.И. Организация воспитания младших: метод, пособие для учителя/ Максакова В.И. М.: Просвещение , 2003.-254с.

Mato'razov G'ulamjan Atajanovich
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti tadqiqotchisi
E-mail: gulomjon19853103@gmail.com
UDK: 152.085.15.(45)

O'SPIRINLARDA SIYOSIY ONG SHAKLLANISHINING IJTIMOIIY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada o'spirinlarda siyosiy ong shakllanishining ijtimoiy psixologik xususiyatlari to'g'risida ma'lumotlar berilgan. Siyosiy ongni hozirgi zamon siyosatshunoslik fanining asosiy tushunchalaridan biri sifatida ko'rib chiqilgan. Shuningdek siyosiy ong ijtimoiy vokelikni ifodalovchi va siyosiy faoliyat jarayonida yuzaga keluvchi ijtimoiy ong shakli sifatida ko'rib chiqilgan. Siyosiy ong siyosiy xulk-atvor bilan uzviy bog'liqligi tahlil qilingan. Siyosiy ongni shakllantirish ko'nikmalari to'g'risida ma'lumotlar berilgan. O'spirinlarning siyosiy ongni tushunish to'g'risidagi munosabatlari natijasi keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: siyosatshunoslik, shaxs, o'spirin, siyosiy ong, ijtimoiy ong, ijtimoiy psixologik xususiyat, ijtimoiy vokelik, siyosiy faoliyat, siyosiy xulk-atvor, ko'nikmalar, siyosiy madaniyat, ommaviy axborot vositalari, manipulyatsiya.

Аннотация. В статье даны сведения о социально-психологических особенностях формирования политического сознания у подростков. Политическое сознание рассматривалось как одно из основных понятий современной политической науки. Также политическое сознание рассматривалось как форма общественного сознания, представляющая социальную действительность и возникающая в процессе политической деятельности. Анализируется неразрывная связь политического сознания с политическим поведением. Дана информация о навыках формирования политического сознания. Приводится итог взаимоотношений подростков о понимании политического сознания.

Ключевые слова: политология, личность, подросток, политическое сознание, общественное сознание, социально-психологическая характеристика, социальный голос, политическая активность, политическое поведение, навыки, политическая культура, СМИ, манипуляции.

Annotation: The article provides information on the social psychological characteristics of the formation of political consciousness in adolescents. Political consciousness has been considered as one of the main concepts of modern political science. Also political consciousness has been viewed as a form of social consciousness that represents social vokeism and arises in the process of political activity. It has been analyzed that political consciousness is inextricably linked with political behavior. Information on the skills of the formation of political consciousness is given. The result of adolescents' attitudes about understanding political consciousness has been cited.

Keywords: political science, personality, adolescent, political consciousness, social consciousness, social psychological trait, social vokelik, political activity, political behavior, skills, political culture, media, manipulation.

Kirish. Respublikamizda so'ngi yillarda yoshlarning huquq va erkinliklari, ijtimoiy faolligini oshirish, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy sohalaridagi ishtirokini kuchaytirish, ta'lim olishi, turmush tarzini yaxshilashga yo'naltirilgan xuquqiy-meyoriy asos yaratildi. «Yoshlarning qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan yo'nalishida: yoshlarga oid normativ-huquqiy hujjatlarning yagona elektron bazasini shakllantirish va yangilanib borishini ta'minlash; qonun ijodkorligida yoshlarning yaqindan ishtirokini ta'minlash; jumladan, voyaga yetmaganlar, o'rtasida jinoyatchilik va huquqbuzarliklar profilaktikasini amalga oshirish bo'yicha ta'sirchan mexanizmlarning aniq choralarini ishlab chiqish.» [1. 18] vazifalar ijrosini ta'minlashda o'spirinlarning huquqiy savodxonligini kuchaytirishning psixologik omillarini aniqlash shakllanishining psixologik mexanizmlarini aniqlash va takomillashtirish

yuzasidan ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirishga qaratilgan yangicha nazariy yechimlarni topish uchun mustahkam asos yaratildi.

Siyosiy ongning mohiyat hozirgi zamon siyosatshunoslik fanining asosiy tushunchalaridan biridir. Siyosiy ong deganda, sub'yektning muhitning siyosat bilan bog'lik bo'lgan qismini idrok etishi natijalari, shuningdek uning siyosat bilan bog'lik xarakatlari andozasining miyada xosil bo'ladigan in'ikosi tushuniladi. Siyosiy ong - ijtimoiy vokelikni ifodalovchi va siyosiy faoliyat jarayonida yuzaga keluvchi ijtimoiy ong shakli. Siyosiy ongning xususiyati ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, milliy va madaniy omillar bilan bog'lik. Siyosiy ong jamiyatga ta'sir ko'rsatadi. U siyosiy jarayonlarni bashorat qilish, ularni yo'naltirishga qodir. Siyosiy ong - siyosiy munosabatlar va manfaatlarining in'ikosi, ma'lum tushunchalar, g'oyalar, qarashlar, nazariyalar ko'rinishida ifodalangan siyosiy xodisalarga berilgan baho bo'lib, u: - ijtimoiy vokelikni aks ettiradi; - xodisani muhimlik darajasi va manfaatlar, qonun xujjatlari, siyosiy normalar, an'analar, ideallarga muvofiqligiga qarab ifoda etadi; - jamiyatdagi ijtimoiy va siyosiy o'zgarishlarning extimol tutilgan istiqbollarni bashorat kiladi. Siyosiy ongni siyosiy jarayonning ishtirokchisi bo'lgan shaxs tomonidan siyosatning idrok etilishini ifodalovchi mentol xodisalar majmui deb ta'riflash mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Siyosiy ong faqat individual tajribaning natijasi emasligiga qaramay (unga shuningdek ijtimoiy muhit, siyosiy munosabatlar, siyosiy kon'yunktura va boshqa ob'yektiv omillar xam ta'sir ko'rsatadi), mazkur tushuncha yordamida asosan siyosiy jarayonning ishtirokchilariga, shaxsning ongida sodir bo'layotgan ichki jarayonlarga ta'rif berish mumkin. Boshqacha aytganda, «siyosiy ong» tushunchasi «siyosiy madaniyat» tushunchasiga qaraganda nisbatan sub'yektiv xodisalarni aks ettiradi. Ko'pchilik olimlar mazmun jihatidan siyosiy ongga sub'yektning siyosatdan xabardorligi va unga nisbatan oqilona munosabati darajasini umumlashtirilgan ko'rinishda aks ettiruvchi serqirra, xilma-xil, jo'shkin, ichki ziddiyatli, ko'p pog'onali tuzilma deb qaraydilar. Psixologik jixatdan siyosiy ong boshqa asosiy psixologik tushunchalar va kategoriyalar bilan uzviy bog'lik. Jumladan, u siyosiy madaniyat bilan chambarchas bog'lik genetik jihatdan esa, siyosiy ong siyosiy madaniyatning xosilasi, oliy darajasi va, shu bilan bir vaqtda, siyosiy madaniyat rivojlangan shakllarining o'zagidir. Siyosiy ong siyosiy xulk-atvor bilan uzviy bog'lik; siyosiy ong bunday xulq-atvor sub'yektiv mexanizmlarining oqilona asosi b'lib xizmat qiladi. Keng ma'noda qaraladigan bo'lsa, siyosiy ong siyosiy tizim bilan uzviy bog'lik - siyosiy ong uning sub'yektiv poydevorini, ta'bir joiz bo'lsa, «insoniy negizi»ni tashkil etadi. [2. 207] An'anaviy tushunishga ko'ra siyosiy ong, eng avvalo, odamlar hayotining ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari in'ikosi sifatida yuzaga keluvchi ijtimoiy ongning ko'rinishlaridan biri deb talqin qilinadi. Umum e'tirof qilgan jahon an'anasida siyosiy ongga nisbatan keng nuqtai nazardan, siyosatning ruxiyatdagi in'ikosi deb, uning turli darajada va xar xil vaziyatlarda namoyon bo'luvchi sub'yektiv elementi deb qaraladi.

«Siyosiy ong» tushunchasi jamiyatshunoslikning turli sohalarida ko'pdan beri qo'llanib keladi, ammo xulk-atvor yo'nalishi doirasida asosan siyosatshunoslikda maxsus o'rganiladi. U XX-asrning o'rtalarida siyosiy xulk-atvorni tushunish va umuman siyosiy jarayonlar dinamikasi siyosiy ong singari «mustaqil tarkibiy qismlar»ga e'tibor berishni talab etishi ayon bo'lib qolganidan keyin, ayniqsa, nufuzlimaqom kasb etadi. [3. 21] «Siyosiy ong» tushunchasi undagi mazmunning kengligi, tushuntirish kuchining salmog'i xisobiga, shuningdek turli fan sohalarining bungacha tarqoq bo'lgan qarashlari va ma'lumotlarini o'zida jamlagan o'ziga xos o'zak tushuncha bo'lgani tufayli, qulay bo'lib chiqdi. Bunday xossasi siyosiy ongga psixologiya fanida xam asosiy tushunchalardan biriga aylanish imkonini berdi.

Tahlil va natijalar. Jamiyatning siyosiy ongi butun jamiyat siyosiy tizimining qiymat komponentini belgilaydi. Bu hayot davomida shakllanib, o'zgarib turadigan siyosiy qarashlar, me'yorlar va qarashlar yig'indisini o'zida aks ettiruvchi mafkuraviy konstruksiyadir. Makro va mikro darajadagi bir qator omillar siyosiy ongning rivojlanish darajasiga bog'liq: fuqarolik jamiyatining shakllanishi, davlat boshqaruvi shakli, demokratik qadriyatlarining samarali amalga oshirilishi, jamoaviy maqsadlarni ilgari surish va amalga oshirish, qarorlar qabul qilish xarakteri,

manfaatlarni taqsimlash, shaxslar va guruhlarining hokimiyat uchun raqobati, manfaatlar to'qnashuvi va boshqalar.

Har qanday siyosiy tizimning samaradorligi ommaviy ongga ta'sir ko'rsatish qobiliyatiga bog'liq. Qoida tariqasida, bunday ta'sirning maqsadi fuqarolar ongida jamiyatning hokimiyat institutlariga va u olib borayotgan siyosatga sodiq munosabatini shakllantirishdir.

Shunday qilib, ommaviy siyosiy ongni shakllantirish kanallarini o'rganish maqsadga muvofiqdir:

- davlat;
- ta'lim muassasasi;
- ommaviy axborot vositalari;
- fikr yetakchilari.

Axborotlashtirish davrida ommaviy kommunikatsiyaning rivojlanishi va tarqalishi munosabati bilan ommaviy siyosiy ongni shakllantiruvchi tuzilmalar tobora kengroq imkoniyatlarga ega bo'lmoqda.

Bu jarayonda ommaviy axborot vositalari alohida o'rin tutadi. Ommaviy axborot vositalari jamiyatga ta'sir o'tkazish va uning qarashlarini shakllantirish imkonini beruvchi kuchli salohiyatga va vositalarga ega. N.A.Kuznetsovaning fikricha, "ular axborot texnologiyalari, targ'ibot usullari, ongni manipulyatsiya qilish va idrok psixologiyasi sohasidagi o'zgarishlarga asoslanadi" [4. 19]. Ommaviy axborot vositalarining keng qo'llanilishi bilan har qanday xarakterdagi axborot axborotning global, davlat jihatlarini yoritishdan tortib, mikrodarajagacha, ya'ni jamoat yetakchilarining fikrlarini yoritishni o'z ichiga olgan har qanday xususiyatga ega bo'lgan axborot jamiyat uchun keng foydalanish imkoniyatiga ega bo'ldi.

Fuqarolarning siyosiy ongiga fikr yetakchilarining ta'siri fikrlarini ommaviy axborot vositalarida yoritish omiliga bog'liq bo'lib, jamoatchilik ongini shakllantirish jarayoniga ta'sirini va bu ularning shartlilikini tushuntiradi. S.V.Volodenkov fikricha: "Umuman olganda, ijtimoiy, jamoat, siyosiy bugungi kunda faqat ommaviy axborot vositalarida aks ettirilgan, faqat mavjud bo'lgan narsalar ommaviy auditoriya uchun "haqiqatan ham" axborot maydoni mavjud. Agar voqea, hodisa yoki jarayon haqida ma'lumot ommaviy axborot vositalari yordamida ommaviy auditoriyaga efirga uzatilmaydi, jamiyat uchun bu hodisa, hodisa, jarayon oddiygina mavjud emas" [5. 89].

O'spirinlar yosh xususiyati va shaxs kamoloti jihatidan yangi davrga qadam qo'yishlarini ko'rsatadi. Ular jamiyatning o'sib kelayotgan eng faol a'zolari sifatida kelgusida turli sohalarida faoliyat olib boradilar. Faoliyat jarayonida turli xil ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va huquqiy masalalarga duch keladi. Mavjud hayotiy muammolarning yechimini topishda, shaxsning haq-huquqlari va manfaatlari to'qnash kelishida ma'lum darajada fuqarolik huquqlarini himoyalashga zarurat tug'iladi. Ushbu holatni inobatga olgan holda o'spirinlarning huquqiy savodxonligi, ularning istiqbolda o'z xatti-harakatlarining qonun va huquqiy-meyorlarga muvofiq amalga oshirilishini ta'minlash yuzasidan tadqiqot olib borildi. Buning uchun o'spirinlarning yoshiga xos xususiyatlarida huquqiy savodxonlikni o'rni bir qator psixologik jihatlarini inobatga olgan holda o'rganildi. Quyida o'spirinlarning huquqiy savodxonlikka bo'lgan ehtiyojlari o'rganilganligi natijalari aks etgan (1-jadval).

1-jadval

O'spirinlarning siyosiy ongni tushunish to'g'risidagi munosabatlari natijasi

Baholash mezonlari	O'spirinlar munosabat miqdori nafar	Foiz
Davlatning huquqiy asoslarini bilish	138	22,40
Huquq turlari va meyorlarini bilish	115	18,61
Qonun asosida insonlarning munosabatlarini tartibga solish	25	4,1
Insonning kundalik turmushi va hayot faoliyati uchun zarur bo'lgan huquqiy meyoriy hujjatlarni bilish	200	32,49

Shaxsning qonun asosida o'zini tartibga solishini bilish	86	13,88
Huquqshunoslik fanini o'qiganligi	53	8,52

Bunga ko'ra o'spirinlarning siyosiy ongni tushunish to'g'risidagi munosabatlarining umumiy xarakteristikasini taqdim etildi. O'spirinlar tomonidan baholash mezonlaridan bittasi siyosiy ongning to'liq ma'nosini ifodalaydi mazmunida taqdim etildi. Siyosiy ong tushunchasi to'g'risidagi o'spirinlarning munosabatlari oltita mezon bo'yicha baholandi. Mezonlar bo'yicha o'spirinlarning munosabatlari orasida «insonning kundalik turmushi va hayot faoliyati uchun zarur bo'lgan huquqiy meyoriy hujjatlarni bilish» siyosiy ongning asosiy belgilovchisi sifatida e'tirof etilgan (200 nafar (32,49%)). Bu esa o'spirinlar siyosiy ongning kundalik turmush va faoliyatini belgilangan meyorlarda amalga oshirilishini tavsiflash nuqtai nazardan izohlangan. Siyosiy ongni tavsiflovchi ustuvor izoh sifatida «davlatning huquqiy asoslarini bilish» e'tirof etilgan (138 nafar (22,40 %)). Aslida davlatning huquqiy asoslari meyoriy –huquqiy asoslarning barchasi uchun mas'ul va uning ta'minotchisi hisoblanadi. Ushbu o'rinda huquqiy savodxonlikning ta'minlanishini hokimiyat bilan fuqaro munosabatlarini to'laqonli tavsifini ifoda etgan holatlar belgilashi nazarda tutilmoqda.

Shuningdek, o'spirinlar siyosiy ong deganda «huquq turlari va meyorlarni bilish» (115 nafar (18,61%)), «shaxsning qonun asosida o'zini tartibga solishini bilish» degan javob berilgan (86 nafar (13,88%)), «huquqshunoslik fanini o'qiganlik» (53 nafar (8,52%)) va «qonun asosida insonlarning munosabatlarini tartibga solish» (25 nafar (4,1%)) tarzda munosabat bildirganlar. O'spirinlarning siyosiy ong tushunchasiga bildirgan munosabatlari o'z navbatida respondentlarning ushbu yo'nalishdagi da'vogarlik darajasini ham belgilab beradi.

Demak, siyosiy ongni shakllantirish jarayoni shaxs va butun jamiyat ongida xulq-atvor, qarashlar, munosabat va qarashlarning muayyan modellarini taklif qilish, amalga oshirish va mustahkamlashga qaratilgan maqsadli faoliyatni nazarda tutadi. Siyosiy ongni shakllantirish kanallari tizimiga davlat institutlari, ta'lim, ommaviy axborot vositalari va jamoatchilik fikri kiradi. Ushbu kanallar tizimining samarali ishlashi tizimlilik, paydo bo'lish, murakkablik va bir-birini to'ldirish xususiyatlari bilan belgilanadi, ya'ni jamoatchilik tomonidan zarur reaksiyaga erishish uchun siyosiy fikrni shakllantirish agentlari jamiyatning yagona siyosiy tizimi doirasida harakat qilishlari, bir-birini to'ldirishlari va o'zlarining ta'sirini kuchaytirishlari kerak.

Xulosa. Siyosiy ong jamiyatda o'ziga xos funksiyalarni bajaradi. Siyosiy maqsadni belgilash va siyosiy dasturlashtirish ularning asosiylaridir. Bu funksiyalar bir-biri bilan chambarchas bog'lik. Ijtimoiy guruh kichik guruhning manfaatlariga mos keluvchi maqsadlar tizimini, shuningdek uni amalga oshirish uchun zarur strategiya va taktikani ishlab chiqish xar qanday siyosatning asosiy vazifasidir. Bu maqsadlar va ularga erishish usullari siyosiy faoliyat sub'yektlarining tegishli dasturlari, bayonotlari va deklarativlarida nazariy jihatdan asoslab beriladi. Siyosiy ong siyosiy faoliyatni aks ettiribgina qolmay, unga faol ta'sir ko'rsatadi, unga nisbatan ma'lum talablarni shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021-йил 18-январдаги «Ўзбекистонда ёшларга оид давлат сиёсатини 2025 йилгача ривожлантириш концепцияси тасдиqlаш тўғрисида»ги 23-сон қарори. // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 19.01.2021 й., 09/21/23/0056-сон, Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 05.04.2022 й., 09/22/153/0266-сон; 10.08.2022 й., 09/22/438/0726-сон. - <https://lex.uz/ru/docs/5234746>
2. Gavrov, S. Hybrid wars: the archaization of political consciousness and involution of media [1] Архивная копия от 26 января 2024 на Wayback Machine // Russian Journal of Communication. Volume 9, 2017 - Issue 2. P. 207-210.
3. Белоконев С.Ю., Гавров С.Н.. Идеологемы постмодерна vs национально ориентированное мировоззрение: к пониманию политической картины мира российской

молодежи. Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета. Дата обращения: 19 января 2024. Архивировано 10 июля 2024 года., 2023, № 13(1). – С. 21-29.

4. Володенков С.В. Современная политическая коммуникация как инструмент манипулирования общественным сознанием // Вестник Московского университета. Серия 12: Политические науки, 2012. № 5. С. 89-103.

5. Кузнецова Н.А. Управление политической информацией и манипуляция общественным сознанием // Власть, 2011. № 11. С. 19-21.

Rahimova Mahliyo Akramovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARI ONGIDA EKOLOGIK TA'LIM TARBIYA VA TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISHNING AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'quvchilarni ekologik tarbiyalashning pedagogik nazariya va amaliyotdagi ustuvor yo'nalishlari, ekologik ta'lim-tarbiya va tafakkurini rivojlantirish masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, ekologik ta'lim o'quvchilarga berilishi lozim bo'lgan tabiat bilan inson orasidagi munosabatlarni ifodalovchi bilimlar tizimi ekanligi ilmiy asoslangan.

Kalit so'zlar: ekologik ta'lim-tarbiya, tafakkuro o'quvchi, vosita, tabiiy resurslar.

Аннотация. В данной статье проанализированы приоритетные направления экологического воспитания учащихся в педагогической теории и практике, а также вопросы развития экологического образования, воспитания и мышления. Кроме того, научно обосновано, что экологическое образование представляет собой систему знаний, отражающих взаимоотношения между человеком и природой, которую необходимо формировать у учащихся.

Ключевые слова: экологическое образование и воспитание, мышление, ученик, средство, природные ресурсы.

Abstract. This article analyzes the priority directions of environmental education for students within pedagogical theory and practice, and explores the issues related to the development of environmental teaching, upbringing, and ecological thinking. Furthermore, it scientifically substantiates that environmental education is a system of knowledge that reflects the relationship between humans and nature and should be instilled in students.

Keywords: environmental education and upbringing, thinking, student, means, natural resources.

Kirish. Hozirgi kunda respublikamizda barcha yo'nalishlar qatorida ekologiya, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, atrof-muhitni muhofaza qilish, ekologik ta'lim-tarbiya sohasida to'laqonli amaliy ishlar olib borilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 49-moddasida "Har kim qulay atrof-muhitga, uning holati to'g'risidagi ishonchli axborotga ega bo'lish huquqiga ega", 62-moddasida "Fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburlar", shuningdek, "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunlar, sohaga doir boshqa me'yoriy hujjatlar ekologik ta'lim-tarbiya tizimining huquqiy asosini tashkil etadi.

Ta'lim sohasida ekologik bilimlar ekologik tafakkur uchun asos bo'lib xizmat qiladi, chunki ekologik bilim tabiiy sabab-natija munosabatlari va qonuniyatlari haqidagi bilim hisoblanadi. Aynan ekologik bilimlar tabiatshunoslikning ma'nosini ochib beradi va bu jarayonlar natijasidagi jarayonlarni, shuningdek, tirik tizimlarning xususiyatlarini tushunishga imkon beradi, shuningdek faqat ekologik tafakkur nuqtai nazaridan dunyoni bir butun sifatida idrok etish mumkin.

Mavzuning dolzarbligi. Hozirgi davrda insoniyat sivilizatsiyasining taraqqiyoti ekologik muammolar bilan bevosita bog'liq bo'lib, tabiat bilan uyg'un yashash, atrof-muhitga nisbatan mas'uliyatli munosabatda bo'lish zarurati kundan-kunga kuchayib bormoqda. Ayniqsa, bu muammo kichik yoshdagi avlod ongida ekologik madaniyat va tafakkurni erta bosqichlardan boshlab shakllantirish orqali hal etilishi mumkin. Boshlang'ich sinf o'quvchilari – bu yoshda shaxsning asosiy dunyoqarashi, qadriyatlari va ijtimoiy-axloqiy mezonlari shakllana boshlaydi. Shu boisdan, ekologik tarbiya va ekologik tafakkurni maktabgacha va boshlang'ich ta'lim bosqichidanoq izchil va tizimli yo'lga qo'yish zarur.

Ekologik ta'lim orqali bolalarda atrof-muhitga nisbatan ehtiyotkorlik, tabiatni asrashga bo'lgan ichki ehtiyoj, ekologik muammolarni anglash va ularga yechim izlash kabi ijtimoiy-madaniy fazilatlar shakllanadi. Jahon miqyosida ekologik xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha qabul qilinayotgan strategiyalar, UNESCO, UNICEF kabi xalqaro tashkilotlarning tavsiyalari hamda

O'zbekiston Respublikasining "Ekologik ta'lim va tarbiya konsepsiyasi" bu sohaga alohida e'tibor qaratishni taqozo etadi.

Bundan tashqari, ekologik tafakkur bola shaxsining mantiqiy fikrlashini, muammoli vaziyatlarga nisbatan ongli munosabatini rivojlantiradi, bu esa ularning ijtimoiy moslashuvchanligini oshiradi. Shuningdek, bugungi kunda globallashuv va urbanizatsiya sharoitida bolalarda texnogen muhitdan kelib chiqadigan xavflarni anglash, ekologik javobgarlik va barqaror rivojlanishga bo'lgan ehtiyojni uyg'otish boshlang'ich ta'limning asosiy ustuvor yo'nalishiga aylanmoqda. Shu nuqtayi nazardan, boshlang'ich sinf o'quvchilari ongida ekologik ta'lim-tarbiya va tafakkurni shakllantirish nafaqat pedagogik, balki strategik, ijtimoiy ahamiyatga ega dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Boshlang'ich sinf o'quvchilari ongida ekologik ta'lim-tarbiya va tafakkurni shakllantirish masalasi bo'yicha o'rganilgan adabiyotlar ekologik madaniyat, bolalar psixologiyasi, boshlang'ich ta'lim metodikasi va pedagogik texnologiyalarni uzviy bog'lovchi fundamental tadqiqotlar bilan boyitilgan.

Avvalo, L.S.Vygotskiyning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasi asosida bola shaxsiyatining shakllanishida ijtimoiy muhit, shu jumladan ekologik omillar muhim o'rin tutishini ko'rsatadi. U bolalarning kognitiv rivojlanishi ularning atrof-muhit bilan faol muloqoti orqali amalga oshirishini ta'kidlab, ekologik bilim va ko'nikmalarning shakllanishi ijtimoiy amaliyotlar bilan chambarchas bog'liqligini asoslab bergan.

D.B. Elkonin va V.V.Davydov tomonidan ishlab chiqilgan faoliyatga asoslangan yondashuvda boshlang'ich sinfda o'quvchilarda amaliy faoliyat orqali bilimlarni egallash, ekologik qadriyatlarni ongli ravishda o'zlashtirish imkoniyati keng ko'rsatilgan. Bu yondashuv bolalarning ekologik tafakkurini real tajriba asosida shakllantirish zarurligini asoslaydi.

M.N. Skatkin va I.Ya.Lernerlar tomonidan ishlab chiqilgan umumta'lim mazmunini tanlash mezonlarida ekologik ta'lim mazmunining universal va amaliy jihatlari ifodalangan. Ular ekologik kompetensiyalarning bolalikdan boshlab shakllantirilishini ta'limning shaxsga yo'naltirilganligi bilan izohlaydi.

G.T. Husanov va Z.T. Nishanova kabi o'zbek olimlari esa milliy kontekstda ekologik tarbiyani yo'lga qo'yishning madaniy-axloqiy negizlarini ochib bergan. Ular ekologik qadriyatlarning xalq og'zaki ijodi, urf-odatlar, oila tarbiyasi orqali o'rgatilishi zarurligini ko'rsatganlar.

I.K.Ibragimov esa ekologik pedagogikaning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatgan holda, boshlang'ich sinflarda bolalar ongiga tabiatga ehtiyotkorlik bilan qarash g'oyasini singdirish, bunda o'quv-metodik materiallar, tasviriy vositalar va amaliy faoliyatlar hal qiluvchi rol o'ynashini isbotlab bergan.

Shuningdek, UNESCO va UNICEF tomonidan ekologik ta'lim bo'yicha e'lon qilingan xalqaro hujjatlar, jumladan, "Ekologik barqaror rivojlanish uchun ta'lim" konsepsiyasi, bolalarda ekologik tafakkur va mas'uliyatni shakllantirishda erta yoshdan boshlab tizimli ta'lim va tarbiyaning o'rnini alohida ta'kidlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari, xususan, 2019-yil 30-oktabrdagi "Ekologik ta'lim va tarbiyani rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida"gi PQ-4477-son qarori, maktabgacha va maktab ta'limida ekologik madaniyatni mustahkamlash bo'yicha amaliy mexanizmlarni ishlab chiqishga turtki bergan.

Yuqoridagi adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ekologik ta'lim-tarbiya boshlang'ich sinfda nafaqat bilim berish, balki ekologik ong va mas'uliyatni shakllantirish, shuningdek, shaxsiy va ijtimoiy qadriyatlarni uyg'unlashtirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Shu bois, bu boradagi ilmiy va amaliy yondashuvlar hamon dolzarb va keng tadqiqotlar olib borilishini talab etadi.

Ekologik bilimlar odamlar o'zlarining hozirgi va kelgusidagi biosfera bilan qanchalik uzviy bog'langanini, tabiatni muhofaza etish, tabiat boyliklaridan oqilona foydalanish va har bir insonda atrof-muhit holati uchun mas'ullik hissini tarbiyalash, hayvonot va nabotot olamini asrash

ob'yektiv zarurat ekanini tushunib yetishlarining muhim sharti hisoblanadi, mazkur ishlarni amalga oshirishda keng jamoatchilikning o'rni ham beqiyos.

Ekologik ta'lim deganda o'quvchilarga berilishi lozim bo'lgan tabiat bilan inson orasidagi munosabatlarni ifodalovchi bilimlar tizimi tushuniladi. Ekologik ta'limni shakllantirishda tabiatni muhofaza qilish, uning resurslaridan samarali foydalanish, prinsiplarini o'zlashtirish birinchi darajali ahamiyatga egadir. Ekologik savodxonlikka erishish yo'lida ekologik bilim darajasini oshirish mamlakatimizda o'z uy va mahallamizda bo'layotgan tabiiy muammolarni anglash va unga ongli munosabat bildirish, atrof-muhitni ifloslantiruvchi manbalar to'g'risidagi ma'lumot berish muhim ahamiyatga egadir. Ekologik ta'lim berishda yosh avlodning tabiat va jamiyatga nisbatan ilmiy dunyoqarashini shakllantirish, ekologik nuqtayi nazardan munosabat bildirish va ekologik bilimlarini oshirib borish maqsadga muvofiqdir. O'sib kelayotgan yoshlarning ekologik tafakkuri asosiy diqqat markaziga qo'yilmasa, kelajak avlodga ona tabiatning jami ne'matlari to'la-to'kis yetkazib berilmasligi va insoniyat kelajagining tanazzulga yuz tutishini ta'kidlab o'tish lozimdir.

Ekologik savodxonlik va madaniyat ijtimoiy ta'lim-tarbiya muassasalari, ishlab chiqarish korxonalari, mehnat jamoalari, mahalliy boshqaruv organlari, ichki ishlar xodimlari, prokuratura, sud, ommaviy axborot vositalari singari davlat va nodavlat tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladi.

Ekologik ong – ekologik tafakkur va ekologik madaniyat bilan uzviy bog'langan; ekologik tafakkur – agar u o'quvchida maxsus tashkil etilgan o'quv-bilish faoliyati bilan shakllantirilsa, ekologik ongni ishga solishi, ishlatishi mumkin bo'lgan vositaga aylanadi. Ekologik madaniyat ekologik ong tufayli vujudga keladigan insoniy fazilat.

Ekologik tarbiya-insonning atrof-muhitga nisbatan munosabatini tarbiyalashdir. Ekologik ta'lim-tarbiya umumiy ta'lim-tarbiyaning yangi shakli va tarkibiy qismi bo'lib, maktabda barcha fanlarni o'qitishda amalga oshirilishi ko'zda tutiladi. Ekologik ta'lim-tarbiyadan bosh maqsad ham yosh avlodga atrof-muhit va uning muammolariga ongli munosabatni shakllantirishdan iboratdir.

Bugungi globallashuv sharoitida barcha ijtimoiy ong darajalari va madaniyat shakllarining ekologik manfaatlar doirasida integratsiyalashuvi jarayonlarining kuchayishi kuzatilmoqda. Bunday vaziyatda ekologik madaniyatni rivojlantirish jarayonida o'zaro bog'liq, lekin nisbatan mustaqil ikki yo'nalishni bir – biridan ajratib tahlil qilish maqsadga muvofiq:

birinchisi, ekologik nazariy bilimlar majmuasi asosida insoniyatning tabiatni o'zgartirish va o'zlashtirishdan iborat amaliy faoliyatni tashkil etuvchi ishlab chiqarish, texnika, texnologiya taraqqiyotini oqilona tashkil qilish;

ikkinchisi, tarixiy ekologik tajribalar asosida ekologik ta'lim – tarbiya ijtimoiy institutlari yordamida kishilarda ekologik ong, tafakkur va dunyoqarashni rivojlantirishdir. Bu yo'nalishlarni umuminsoniy ma'nfaatlar negizida uyg'un taraqqiy ettirish, pirovard natijada faol ekologik madaniyatni shakllanishida va ularning tabiatni muhofaza qilish faoliyatida katta rol o'ynaydi.

Bizning fikrimizcha, ekologik ong, tafakkur va dunyoqarash, madaniyatni shakllantirishda nazariy ekologik bilimlarni berish, madaniy-ma'rifiy ishlarning barcha samarali shakllari va uslublaridan keng foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Insoniyatni kun sayin o'sib borayotgan ehtiyojlari va sayyoramizda kamayib ketayotgan imkoniyatlari o'rtasidagi muvozanatni barqarorligini ta'minlash, tabiatni muhofaza qilish uchun har birimiz ekologik bilimlarga ega bo'lmog'imiz zarur.

Muhokama. Boshlang'ich sinf o'quvchilari ongida ekologik ta'lim-tarbiya va tafakkurni shakllantirish bugungi ta'lim-tarbiya tizimining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Hozirgi ekologik vaziyatning global miqyosda murakkablashib borayotganligi, insonning tabiatga bo'lgan befarq munosabatlari, resurslardan noto'g'ri foydalanish, ifloslanish va biologik xilma-xillikning kamayishi kabi omillar yosh avlodga ekologik ong va mas'uliyatni erta shakllantirish zaruratini keskin kuchaytirmoqda. Ayniqsa, bu jarayonni boshlang'ich sinf bosqichida tashkil etish muhim ahamiyatga ega, chunki bu yoshda bola dunyoqarashi, hissiy-motivatsion munosabatlari va ijtimoiy yo'nalganligi faol shakllanish bosqichida bo'ladi.

Boshlang'ich ta'lim davrida o'quvchilar ekologik bilimlarni egallash bilan birga, tabiatga nisbatan mehr-shafqat, e'tibor, mas'uliyat kabi axloqiy fazilatlarni ham shakllantiradi. Bu esa o'z navbatida ularning atrof-muhit bilan sog'lom munosabat o'rnatishga tayyor, ongli fuqarolar bo'lib voyaga yetishiga xizmat qiladi. Shu jihatdan, ekologik ta'lim faqatgina biologik yoki geografik bilimlar majmui emas, balki inson shaxsining ma'naviy va axloqiy rivojida asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi.

Ta'kidlash joizki, boshlang'ich sinf o'quvchilariga ekologik bilimlarni berishda ularning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olish muhimdir. Ular bilan o'yinlar, tajribalar, tabiat bilan bevosita muloqotga kirishish, rasm chizish, ertaklar va hikoyalar orqali ekologik qadriyatlarni singdirish samaraliroq bo'ladi. Bu yondashuv orqali bolalar o'z bilimlarini shaxsiy tajribaga asoslangan holda o'zlashtiradilar, bu esa ularning ekologik tafakkurini barqaror shakllantirishga olib keladi.

Bundan tashqari, ekologik tarbiya jarayonida oilaning, jamiyatning, o'qituvchining va ommaviy axborot vositalarining o'rnini ham nihoyatda muhimdir. Ota-onalar va o'qituvchilar birgalikda bolaga tabiatni sevishtirish, uni asrash, ekologik muammolarga befarq bo'lmaslik tamoyillarini singdirishi zarur. Chunki bola ko'pincha kattalarning harakatlaridan, kundalik odatlaridan o'rnak oladi.

Shu jihatdan, maktabdagi fanlar ichida tabiatshunoslik, hayotiy ko'nikmalar, tasviriy san'at va hatto adabiyot darslari ekologik tarbiyani integratsiyalashgan holda amalga oshirish imkonini beradi. O'qituvchi esa bu jarayonning bosh yetakchisi bo'lib, u o'quvchilar tafakkurida barqaror ekologik dunyoqarash, ekologik axloq, atrof-muhitga nisbatan sog'lom hissiy munosabatni shakllantirishga xizmat qiluvchi samarali uslub va metodlarni tanlashi kerak.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinf o'quvchilari ongida ekologik ta'lim-tarbiya va tafakkurni shakllantirish bugungi kunning nafaqat pedagogik, balki ijtimoiy, axloqiy va strategik vazifalaridan biridir. Ekologik ongli, mas'uliyatli avlodni tarbiyalash – barqaror taraqqiyotga erishish, inson va tabiat o'rtasidagi uyg'unlikni saqlab qolishning eng muhim omilidir. Shu sababli, ta'lim tizimida bu yo'nalishga berilayotgan e'tiborni yanada kuchaytirish dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biri sifatida qaralishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 01.05.2023-y., 03/23/837/0241-son).
2. A.S.To'xtayev Ekologiya o'quv qo'llanma T.O'qituvchi nashriyoti 1998-yil.188 bet.10 b
3. I.Hamdamiyov, Z.Bobomurodova, E Hamdamova Ekologiya o'quv qo'llanma T.-2009 y 178 b.7-8-b.

Boltaboyev Abdug'ani Mamirovich,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

O'QUVCHILARIDA VATANPARVARLIK RUHINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK MEKANIZMLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktab o'quvchilarida vatanparvarlik ongini shakllantirishning psixologik-pedagogik mexanizmlari tahlil qilinadi. O'z vatani, xalqiga sadoqat, tarixiy merosga hurmat, milliy g'urur tuyg'ulari kabi fazilatlarni rivojlantirish yosh avlod tarbiyasining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotda vatanparvarlik ongining shakllanishiga ta'sir etuvchi shaxsiy, emotsional, ijtimoiy va pedagogik omillar o'rganiladi. Shu bilan birga, maktab muhitida mazkur qadriyatlarni ongli ravishda singdirishning samarali usullari – psixologik treninglar, tarbiyaviy mashg'ulotlar, darsdan tashqari faoliyatlar hamda oila-maktab hamkorligi orqali amalga oshirilishi yoritiladi.

Kalit so'zlar: vatanparvarlik ongi, maktab o'quvchilari, psixologik-pedagogik mexanizmlar, milliy qadriyatlar, fuqarolik tarbiyasi, emotsional ta'sir, shaxsiy rivojlanish, oila-maktab hamkorligi, tarbiyaviy faoliyat, vatan tuyg'usi

Аннотация. В данной статье рассматриваются психолого-педагогические механизмы формирования патриотического сознания у школьников. Развитие таких качеств, как преданность Родине, уважение к историческому наследию, национальная гордость и верность своему народу, является одним из приоритетных направлений воспитания подрастающего поколения. В исследовании анализируются личностные, эмоциональные, социальные и педагогические факторы, влияющие на становление патриотического сознания. Также освещаются эффективные способы целенаправленного внедрения данных ценностей в школьной среде – через психологические тренинги, воспитательные занятия, внеклассные мероприятия и сотрудничество между школой и семьей.

Ключевые слова: патриотическое сознание, школьники, психолого-педагогические механизмы, национальные ценности, гражданское воспитание, эмоциональное воздействие, личностное развитие, сотрудничество школы и семьи, воспитательная деятельность, чувство Родины

Abstract. This article analyzes the psychological and pedagogical mechanisms for developing patriotic consciousness among schoolchildren. Fostering values such as devotion to one's homeland, respect for historical heritage, national pride, and loyalty to the people is considered a key direction in the moral upbringing of the younger generation. The study explores personal, emotional, social, and pedagogical factors that influence the formation of patriotic consciousness. It also highlights effective methods of consciously instilling these values within the school environment-through psychological training, educational sessions, extracurricular activities, and school-family collaboration.

Keywords: patriotic consciousness, schoolchildren, psychological-pedagogical mechanisms, national values, civic education, emotional impact, personal development, school-family cooperation, educational activities, sense of homeland

Kirish. Bugungi kunda jamiyatning barqaror rivojlanishi, milliy qadriyatlarning asrab-avaylanishi va yosh avlodning ijtimoiy faolligi bevosita ularning fuqarolik ongiga, Vatanga sadoqatiga va tarixiy merosga bo'lgan munosabatiga bog'liq. Shu boisdan, ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida, ayniqsa maktab yoshidagi bolalarda vatanparvarlik ongini shakllantirish muhim psixologik-pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Aynan maktab davri – shaxsiy dunyoqarash, ijtimoiy pozitsiya va axloqiy qarashlarning shakllanish bosqichi bo'lib, ushbu davrda ta'sir ko'rsatilgan qadriyatlar butun hayot davomida inson faoliyatida o'z aksini topadi.

Vatanparvarlik – bu shunchaki hissiy ko'tarinkilik emas, balki ongli ravishda shakllangan, ijtimoiy va shaxsiy motivlarga asoslangan murakkab psixologik holatdir. U milliy o'zlikni anglash, ijtimoiy mas'uliyatni his qilish, tarix va madaniyatga hurmat ruhida tarbiyalanish bilan

chambarchas bog'liq. Shu jihatdan, maktab muhitida psixologik-pedagogik ta'sir orqali o'quvchilarda vatanparvarlik ongini rivojlantirish, ularning shaxsiy va fuqarolik pozitsiyasini mustahkamlash zaruriyatga aylanmoqda.

Mazkur maqolada o'quvchilarda vatanparvarlik ongini shakllantirishga ta'sir etuvchi psixologik omillar, emotsional-motivatsion jarayonlar, pedagogik metodlar va ijtimoiy muhit omillari chuqur tahlil qilinadi. Shuningdek, ushbu fazilatlarni samarali rivojlantirishga xizmat qiluvchi treninglar, tarbiyaviy mashg'ulotlar, maktab va oila hamkorligi doirasidagi yondashuvlar muhokama etiladi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bugungi o'zgaruvchan ijtimoiy sharoitlarda milliy g'urur, vatanparvarlik va fuqarolik mas'uliyati yoshlar tarbiyasining asosiy tayanchi bo'lib qolmoqda.

Mavzuning dolzarbligi. Yosh avlod tarbiyasida vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish – har qanday jamiyatda barqarorlik, ijtimoiy birdamlik va milliy taraqqiyotning asosi hisoblanadi. Bugungi globallashuv davrida axborot oqimining cheksizligi, madaniyatlararo aralashuv va g'oyaviy qarama-qarshiliklar fonida o'quvchilarda milliy o'zlikni anglash, Vatanga sadoqat, tarixiy xotira va milliy g'ururni ongli tarzda shakllantirishga ehtiyoj yanada ortmoqda.

Zamonaviy maktab nafaqat bilim beruvchi, balki tarbiyaviy funksiyani bajaruvchi muhim ijtimoiy institut sifatida faoliyat yuritmoqda. Shu bois, o'quvchilar ongida vatanparvarlikni rivojlantirish ta'lim jarayonining uzviy va ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, u faqat mafkuraviy g'oyalar bilan emas, balki chuqur psixologik-pedagogik mexanizmlar orqali amalga oshirilishi zarur.

Bugungi kunda ko'plab o'quvchilarning Vatanga bo'lgan munosabati yuzaki, hissiy asosda yoki taqlidiy shaklda bo'lib qolmoqda. Bunday holatning oldini olish uchun ularning psixik rivojlanish bosqichlarini, shaxsiy ehtiyojlarini, emotsional-motivatsion holatini hisobga olgan holda, vatanparvarlikni ongli, barqaror fazilat sifatida shakllantirish mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb vazifadir.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, "Milliy g'oya va mafkura asoslari" fanining ta'lim dasturlariga kiritilishi, "Yangi O'zbekiston" taraqqiyot strategiyasida yoshlarda yurtga sadoqat va fuqarolik ongini rivojlantirish bo'yicha belgilangan ustuvor vazifalar ham mazkur mavzuning dolzarbligini yanada oshiradi.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, u maktab o'quvchilarining psixologik rivojlanish xususiyatlari va ta'lim tarbiya tizimining asosiy vazifalari bilan uzviy bog'liq bo'lib, yoshlar ongida vatanparvarlik, fuqarolik mas'uliyati va ijtimoiy faollikni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bois, psixologik-pedagogik yondashuvlar asosida vatanparvarlik ongini shakllantirish mexanizmlarini o'rganish bugungi ta'lim amaliyoti uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga egadir.

Adabiyotlar tahlili. Vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish psixologik-pedagogik adabiyotlarda eng dolzarb tarbiyaviy yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etilgan. Mazkur soha bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, vatanparvarlik ongi bolalarda ongli, izchil va tizimli pedagogik ta'sirlar vositasida rivojlanadi hamda bu jarayonda emotsional, shaxsiy va ijtimoiy omillar muhim rol o'ynaydi.

A.V.Mudrik o'z asarlarida shaxsda fuqarolik va ijtimoiy ongning shakllanishi ijtimoiy muhit, ta'lim-tarbiya tizimi va shaxsiy tajriba orqali sodir bo'lishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, maktab ta'limi faqat bilim berish bilan cheklanmasligi, balki milliy qadriyatlarni singdiruvchi tarbiyaviy vosita bo'lishi zarur.

D.I.Feldshteyn o'smir yoshdagi bolalarda ijtimoiy ong shakllanishining psixologik xususiyatlarini o'rganib, ijtimoiy-madaniy qadriyatlar, shu jumladan, vatanparvarlik tushunchasining yosh psixikasi orqali qanday qabul qilinishini tahlil qilgan. Uning tadqiqotlari asosida maktab muhitida emotsional ta'sir, shaxsiy motivatsiya va o'quvchi individual xususiyatlarini hisobga olish orqali tarbiyaviy samaradorlikni oshirish mumkinligi aniqlangan.

L.I. Bojovich shaxsning ijtimoiy motivlari va axloqiy qadriyatlar tizimi orqali shakllanishida ota-ona, maktab va jamiyatning birgalikdagi ta'sirini asoslab bergan. Bojovichga ko'ra,

vatanparvarlik tuyg'usi – bu bolada ongi ravshanlashgan, ichki e'tiqodga aylangan axloqiy holat bo'lib, u ijtimoiy tajriba asosida barqarorlashadi.

O'zbekistonlik olimlardan G'.B. Shoumarov, Z.T. Nishanova va S.M. Omonovalar yosh avlodda vatanparvarlik va fuqarolik tarbiyasini shakllantirishda oila, maktab va psixologik xizmat o'rtasidagi integratsiyani muhim deb hisoblaydi. Ular vatanparvarlikni faqat darslik va shiorlar orqali emas, balki amaliy faoliyat, milliy bayramlar, tarixiy joylarga ekskursiyalar, ijtimoiy loyihalarda ishtirok etish orqali ham rivojlantirish zarurligini ilmiy asosda ta'kidlaydilar.

B.F. Lomov va A.N. Leontyevning faoliyat nazariyasiga asoslangan yondashuvda vatanparvarlik shaxs faoliyatining mazmuniy motivatsiyasi asosida yuzaga chiqadi. Bu nuqtai nazardan qaralganda, o'quvchilarni Vatanga xizmat qilishga tayyorlaydigan faoliyat turlariga jalb qilish, ularni mustaqil fikrlashga undash, jamiyat hayotidagi ishtirokini his qilishga yordam berish zarur.

Vatanparvarlik tarbiyasi va uni shakllantirishning psixologik-pedagogik mexanizmlari MDH davlatlari olimlari tomonidan uzoq yillardan beri dolzarb ilmiy-tadqiqot mavzusi sifatida chuqur o'rganib kelinmoqda. Jumladan, Rossiya, Qozog'iston, Belarus, Ozarbayjon kabi davlatlarda maktab o'quvchilari ongida milliy g'urur, fuqarolik pozitsiyasi va tarixiy xotirani rivojlantirish bo'yicha qator nazariy va amaliy izlanishlar olib borilgan.

Rossiyalik pedagog-psixologlardan A.V. Mudrik vatanparvarlikni shaxsning ijtimoiy ongini shakllantiruvchi kuchli motivatsion tuzilma sifatida baholaydi. U vatanparvarlik tuyg'usining ijtimoiy faoliyatga bog'liqligini, shaxsning o'z milliy identitetini anglashidan boshlab bosqichma-bosqich rivojlanishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, maktab ta'limi vatanparvarlikni singdiruvchi asosiy ijtimoiy institutdir.

D.I. Feldshteyn esa bolalarda ijtimoiy-patriotik qadriyatlarning shakllanishini emotsional-motivatsion omillar va axloqiy iqlim bilan bog'laydi. U ayniqsa o'quvchi shaxsining ijtimoiy psixologik moslashuvi va psixik rivojlanishidagi ichki omillarni tahlil qilgan va vatanparvarlikni bolalarda barqaror ijtimoiy orientatsiya sifatida rivojlantirish zarurligini isbotlagan.

V.A. Slastyonin o'z tadqiqotlarida maktab tizimida fuqarolik va vatanparvarlik tarbiyasi metodikasiga alohida e'tibor qaratadi. U o'quvchilarda vatanparvarlik fazilatlarini shakllantirishni o'quv jarayonidan tashqari, oila, jamoatchilik, ommaviy madaniyat va ommaviy axborot vositalari bilan hamkorlikda amalga oshirish lozimligini ilgari suradi.

L.I. Bojovich va B.F. Lomovlar vatanparvarlik tuyg'usini shaxsning ijtimoiy ehtiyojlari, axloqiy qadriyatlar tizimi va motivatsion yo'nalganligi bilan uzviy bog'liq deb hisoblaydi. Ular bu tuyg'uni faqat hissiy ko'tarinkilik emas, balki ongli va barqaror axloqiy pozitsiya sifatida izohlaydi.

Belaruslik olima N.S. Pryazhnikova milliy o'zlikni anglash va ijtimoiy identitetning shakllanishida vatanparvarlik tarbiyasining psixologik omillarini chuqur tahlil qilgan. Uning fikricha, vatanparvarlik tuyg'usining barqaror shakllanishi uchun shaxsning psixik tayyorgarligi, o'zini milliy madaniyat bilan identifikatsiyalashi muhim omillardir.

Qozog'istonlik olima A.K. Kudaibergenova esa maktab tizimida milliy qadriyatlar asosidagi fuqarolik tarbiyasini psixologik yondashuv asosida rivojlantirish mexanizmlarini ishlab chiqqan. U ta'lim jarayonida yosh avlodda "Vatan – Meniki" degan psixologik bog'liqlikni shakllantirishni tarbiyaning markaziy vazifasi deb biladi.

Muhokama. Vatanparvarlik - bu faqat hissiy qo'zg'alish yoki shiorlar majmuasi emas, balki shaxsning ongli, barqaror va ijtimoiy ahamiyatli fazilati bo'lib, u bolalikdan shakllanishi zarur bo'lgan axloqiy-patriotik qadriyatlar tizimining ajralmas qismidir. Maktab o'quvchilarida vatanparvarlik ongining rivojlanishi ularning shaxsiy taraqqiyoti, fuqarolik mas'uliyatini his qilish darajasi, milliy qadriyatlarga munosabati va ijtimoiy pozitsiyasi bilan uzviy bog'liq.

Psixologik nuqtai nazardan, vatanparvarlik tuyg'usi shaxsda emotsional-motivatsion, axloqiy va kognitiv komponentlarning uyg'unlashuvi asosida shakllanadi. O'quvchilar bu tuyg'uni avvalo o'ziga yaqin shaxslar - ota-ona, ustoz, do'stlar, jamiyat vakillari orqali qabul qiladi. A.V. Mudrik va D.I. Feldshteyn ta'kidlaganidek, shaxsning ijtimoiy ongini shakllantirishda shaxslararo munosabatlar, muloqot sifati va emotsional qo'llab-quvvatlash muhitining o'рни

beqiyosdir. Bu holat vatanparvarlik ongini rivojlantirishda maktab jamoasi va oilaning doimiy hamkorligini zarur etadi.

Pedagogik nuqtai nazardan esa, vatanparvarlik tarbiyasi faqat darsliklar mazmuni yoki targ'ibot ishlari bilan emas, balki o'quvchining kundalik hayoti va faoliyatiga singdirilgan real ijtimoiy tajriba orqali rivojlanadi. Tarixiy-madaniy meros bilan tanishish, milliy urf-odatlar, adabiyot, san'at, bayramlar, qahramonlar xotirasini yod etish kabi omillar emotsional identifikatsiyani kuchaytiradi. Bu jarayon bolada "men va mening Vatanim" degan psixologik bog'liqlikni shakllantiradi.

Amaliy tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, o'quvchilarda vatanparvarlik hissi psixologik jihatdan rivojlanishi uchun uchta asosiy sharoit ta'minlanishi zarur:

1. Shaxsiy motivatsiya va identifikatsiya - o'quvchi o'zini jamiyat a'zosi, millat vakili sifatida anglab, Vatanga daxldorlikni his qilishi lozim.
2. Ijoiy emotsional muhit - maktabda ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlov mavjud bo'lishi, vatanparvarlik qadriyatlarini rag'batlantirilishi zarur.
3. Amaliy faoliyat orqali tajriba - o'quvchilarni ijtimoiy loyihalar, volontyorlik, tarixiy joylarga ekskursiyalar, harbiy-sport tadbirlarga jalb etish orqali real his-tuyg'ular va g'urur uyg'otilishi kerak.

Psixologik-pedagogik mexanizmlar sifatida shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, holatli o'yinlar, refleksiv tahlil, "psixodrama", "mental xarita" kabi metodlar samarali hisoblanadi. Bu vositalar o'quvchilarning ichki psixik faolligini oshirish, o'zini milliy identitet bilan bog'lash, tanqidiy va mustaqil fikrlashini rag'batlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, Z.T. Nishanova va S.M. Omonova tomonidan olib borilgan tadqiqotlar maktabgacha va boshlang'ich sinf yoshidagi bolalarda vatanparvarlikning asosi hissiy-muloqot darajasida shakllanishini, o'rta va yuqori sinflarda esa u ongli, anglangan fuqarolik pozitsiyasiga aylanishini ko'rsatgan. Shu bois, yosh xususiyatlariga mos individual va guruh yondashuvlar qo'llanilishi juda muhim.

Bugungi kunda global madaniyat, internet, xorijiy axborot oqimi kabi omillar maktab o'quvchilarining e'tiborini milliy qadriyatlardan chalg'itishi mumkin. Bu esa psixologik himoya, ongli qaror qabul qilish, tanqidiy fikrlash, madaniy moslashuv, va ijtimoiy identitetni shakllantirish orqali bartaraf etilishi mumkin bo'lgan zamonaviy chaqiriqdir.

Xulosa: O'tkazilgan nazariy tahlillar va psixologik-pedagogik qarashlar asosida aniqlanishicha, maktab o'quvchilarida vatanparvarlik ongini shakllantirish - bu murakkab, bosqichma-bosqich kechuvchi, ongli faoliyatga asoslangan tarbiyaviy jarayondir. Ushbu jarayon nafaqat o'quvchilarning bilim darajasi, balki ularning emotsional-motivatsion holati, shaxsiy qadriyatlar tizimi va ijtimoiy muhit bilan bevosita bog'liqdir.

Vatanparvarlik ongi o'z Vatanga sadoqatli bo'lish, milliy qadriyatlarga hurmat bilan qarash, tarixiy xotirani asrab-avaylash, ijtimoiy mas'uliyat va fuqarolik pozitsiyasini ongli ravishda egallash kabi elementlarni o'z ichiga oladi. Maktab muhitida bu fazilatlarni shakllantirishning asosiy omillari sifatida o'qituvchining shaxsiy namunasi, tarbiyaviy ta'sir vositalari, psixologik muhit, oila-maktab hamkorligi va ijtimoiy faoliyat turlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlar maktab ta'limi doirasida faqat bilim berish emas, balki o'quvchilarning axloqiy-ruhiy va psixologik jihatdan komil shaxs sifatida shakllanishi uchun zaruriy shart-sharoitlar yaratilishi lozimligini ko'rsatadi. Shuning uchun vatanparvarlik ongini shakllantirishda faqat formal metodlar emas, balki o'quvchining psixik rivojlanishiga mos keladigan, emotsional, faoliyatga yo'naltirilgan yondashuvlar muhim rol o'ynaydi.

Tavsiyalar:

1. Psixologik-pedagogik dasturlar ishlab chiqilsin – O'quvchilarda vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirishga qaratilgan, yosh xususiyatlariga mos maxsus trening, mashg'ulot va loyihalar tizimi ishlab chiqilishi zarur.
2. O'quv dasturlarida integratsiyalashgan yondashuv qo'llansin – Tarix, adabiyot, ona tili, musiqa, texnologiya kabi fanlarda milliy qadriyatlar va vatanparvarlik g'oyalari mavzulararo bog'lanishda aks ettirilsin.

3. O'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlovchi tadbirlar tashkil etilsin – Vatan, tarixiy shaxslar, muqaddas maskanlarga bag'ishlangan viktorinalar, insholar, teatrlar, vatanparvarlik festivallari va ijtimoiy loyihalar o'tkazilsin.

4. Oila-maktab-psixolog uchligi mustahkamlanishi kerak – Vatanparvarlik tarbiyasida otalar va sinf rahbarlari psixologlar bilan hamkorlikda o'quvchilarning ichki dunyosiga yo'naltirilgan tarbiyaviy chora-tadbirlar olib borsin.

5. Ta'limda shaxsga yo'naltirilgan va reflektiv metodlar keng qo'llansin – “Men kimman?”, “Mening xalqim kim?”, “Men Vatanning qaysi farzandiman?” kabi savollar asosida o'quvchilarda o'zlikni anglash va milliy o'ziga xoslikni shakllantirish rag'batlantirilsin.

6. Media va raqamli resurslardan maqsadli foydalanilsin – Milliy qadriyatlarni targ'ib qiluvchi videoroliklar, interaktiv platformalar, vatanparvarlik mavzusidagi hujjatli filmlar dars jarayoniga integratsiya qilinsin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Mudrik A.V. (2004). *Sotsializatsiya lichnosti: Uchebnoe posobie*. - M.: Akademicheskii proyekt, 288 b.

2. Feldshteyn D.I. (1998). *Psixologiya razvitiya lichnosti detey i podrostkov v protsesse obucheniya i vospitaniya*. - M.: Nauka, 320 b.

3. Bojovich L.I. (1978). *Lichnost i ee formirovanie v detskom vozraste*. - M.: Prosveshchenie, 200 b.

4. Slastyonin V.A., Isaev I.F., Mishchenko A.I., Shiyanov E.N. (2002). *Pedagogika: Uchebnoe posobie dlya studentov pedagogicheskikh vuzov*. - M.: Akademiya, 512 b.

5. Pryazhnikova N.S. (2007). *Formirovanie grazhdanskoy identichnosti shkolnikov: psikhologo-pedagogicheskiy aspekt*. - Minsk: Belarus. gos. ped. un-t, 204 b.

6. Kudaibergenova A.K. (2016). *Milliy qadriyatlar asosida o'quvchilarda fuqarolik tarbiyasini shakllantirish*. - Olmaota: Maorif, 198 b.

7. Lomov B.F. (1984). *Metodologicheskiye i teoreticheskiye problemy psikhologii*. - M.: Nauka, 456 b.

8. Leontyev A.N. (1975). *Deyatelnost. Soznanie. Lichnost*. - M.: Politizdat, 304 b.

9. Nishanova Z.T. (2017). *Psixologik-pedagogik qarashlarda vatanparvarlik tarbiyasi muammolari*. - Samarqand: SamDU nashriyoti, 168 b.

Botirova Yorqinoy Dilshod qizi,
Yoshlar muammolarini o'rganish va istiqbolli kadrlar tayyorlash
instituti tayanch doktranti

PSIXOLOGIK MADANIYATNING KASBIY O'ZLIKNI ANGLASHNI RIVOJLANTIRISHDAGI O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Psixologik madaniyatning shakllanishining psixologik omillari har bir shaxsdagi faoliyat jarayonida sodir bo'luvchi ijtimoiylashuv jarayoni, shaxs komponentlari kognitiv, xulq-atvor belgilari, irodaviy emotsional holatlari, psixologik himoya mexanizmlari, tayanch e'tiqodlar tuzilmasi, qadriyatlar tizimi, motivatsion yo'nalishlari, ehtiyojlar ierarxiyasi bilan muvofiqlashtiriladigan va bir-biriga yaqinlashtirib "tenglashtiriladigan" jarayonlarning kechishi bilan bevosita bog'liq.

Kalit so'zlar: psixologik omil, ehtiyojlar, motivatsion, mexanizmlari.

Аннотация. Формирование психологической культуры напрямую связано с процессами, происходящими в деятельности каждого человека, включая процессы социализации, согласование и приближение компонентов личности - когнитивных и поведенческих характеристик, волевых и эмоциональных состояний, механизмов психологической защиты, структуры базовых убеждений, системы ценностей, мотивационной направленности и иерархии потребностей.

Ключевые слова: смысл жизни, самопонимание, личность, система ценностей, экзистенциальная психология, психологические основы, целеустремленность, система ценностей.

Abstract. The formation of psychological culture is directly related to the processes occurring in each individual's activity, including the process of socialization, the coordination and alignment of personality components - cognitive and behavioral traits, volitional and emotional states, psychological defense mechanisms, the structure of core beliefs, value systems, motivational orientations, and the hierarchy of needs.

Keywords: meaning of life, self-awareness, personality, value system, existential psychology, psychological foundation, goal orientation.

Kirish. Psixologik madaniyat - rivojlangan shaklda bu insonning har qanday hayot faoliyatini samarali o'rganish va o'zini boshqarishning yuqori sifatidir, bu hayot jarayonining optimallashtirilgan va o'tkazilayotgan jarayonidir. Psixologik madaniyati past yoki shakllanmagan professionalni yuqori darajadagi mutaxassis sifatida tasavvur qilish qiyin. Chunki bu fazilatlar umumiy bo'lib, professional muvaffaqiyatni aniqlovchi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi.

Rivojlangan psixologik madaniyat orqali inson o'zining ichki talablarini, ruhiyatini, tanasini va tashqi jamiyat va tabiiy muhiti talablarini ham uyg'un ravishda hisobga oladi. Bu, psixologik madaniyatni shakllantirish, kasbiy tayyorgarlikning dastlabki bosqichlarida insonga o'zining professional faoliyatiga bo'lgan ongli va asoslangan tanlovni amalga oshirishga imkon beradi, o'zini tanlashda kasbga mos kelmaydigan holatlarni baholashni o'rgatadi va psixologik madaniyat tarkibiy qismlarini kasb talablariga moslashtirish yo'llarini belgilaydi.

Kasbiy ta'lim muhitida talabalar orasida kasbiy malaka bahosiga bo'lgan talablarning oshishi bilan, ular ko'proq raqobatli sharoitda faoliyat yuritishga majbur bo'lishadi. Boshqa tomondan, rivojlangan psixologik madaniyati bo'lgan inson uchun bu tashqi rag'bat kasbiy rivojlanish va kasbni o'rganishga tayyorgarlikni oshirishga xizmat qiladi. Ammo psixologik madaniyati past bo'lgan talabalar uchun bu holat muammolarni keltirib chiqarishi mumkin, chunki professional sohada muvaffaqiyatsizlikni anglash o'z-o'zini baholashning pasayishiga, o'ziga ishonchsizlikka va ziddiyatlarning yuzaga kelishiga olib kelishi mumkin.

Shu sababli, o'quvchilarni kasbiy tayyorgarlikda tayyorlashda shaxsning ma'naviy-axloqiy taraqqiyoti uchun yuqori darajaga erishish va yosh avlodni tarbiyalashga yo'naltirilgan tizimli yondashuvni yaratishga ehtiyoj mavjudligi aniq bo'ldi. Bunday mutaxassisni tayyorlashda mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy holati inobatga olinishi va kelajakka qadam tashlash zarur.

Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'qituvchilari bo'lajak pedagoglar uchun bu muhimdir, chunki ular yosh avlodning shaxsiy sifatlarining shakllanishiga bevosita ta'sir qiladi.

Pedagogika sohasidagi kasb haqida pedagogika lug'atida aytilishicha, bu «maxsus pedagogik ta'lim yurtlarida tayyorlangan shaxslarning mehnat faoliyati turi bo'lib, ularning maqsadi va mazmuni boshqalar shaxsining shakllanishi va rivojlanishining sharoitlarini yaratish, uning turli jihatdagi rivojlanishini pedagogik vositalar yordamida boshqarishdir».

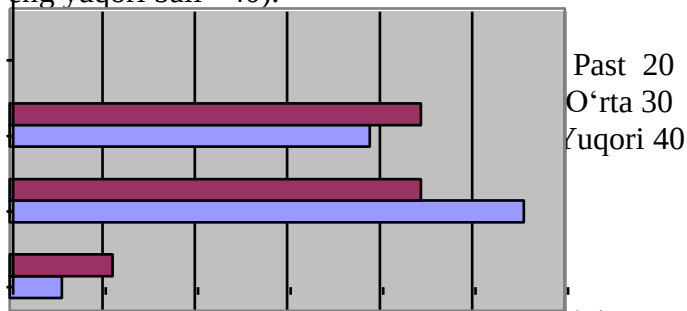
Kelajakdagi mutaxassislarni tayyorlashni amalga oshirayotgan ta'lim muassasalari talabalarni ijtimoiylashuv jarayonida muhim rol o'ynaydi. O'quvchilarning ijtimoiylashuvi ularga o'zini shaxs va individual sifatda amalga oshirish imkonini beradi, chunki ular turli faoliyat turlarida o'zini anglab, baholagan holda, o'zining jamiyatdagi ahamiyatini tushunib, ijtimoiy pozitsiyasini topish uchun motivatsiyasini rivojlantiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. A.A. Bodalyevning ishlarida shaxsning psixologik madaniyatining asosiy ma'nolari uchta asosiy elementga qisqartiriladi: boshqalarni to'g'ri tushunish va ularning psixologiyasini aniqlash, ularning xulq-atvoriga mos ravishda to'g'ri munosabatda bo'lish va har biriga uning individual xususiyatlariga mos bo'lgan tarzda munosabatni tanlash. Bu uchta element ham pedagogik kasb vakillari uchun juda muhimdir va bu, o'z navbatida, yangi avlod Federal davlat ta'lim standartlarida aks etadi. Jonsonning "kreativlik so'rovnomasi" (modifikatsiyasi qilingan) dissertatsiya mavzusi bilan bog'liq holda, kasbiy o'zlikni anglash va psixologik madaniyatning rivojlanishiga ta'sirini o'rganish uchun muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Natijalar va muhokamalar. Kreativlik, kasbiy rivojlanish va o'zlikni anglashning ajralmas qismlaridan biri bo'lib, dissertatsiya tadqiqotida psixologik madaniyat va kasbiy o'zlikni anglashning turli darajalarini o'rganishda Jonsonning so'rovnomasi talabalarining ijodiy va professional yondashuvlarini tahlil qilish uchun ishlatilishi mumkin. Ushbu so'rovnoma, talabalar orasida kasbiy o'zlikni anglashning rivojlanishini o'lchashda, shuningdek, ularda ijodiy fikrlash va mustaqil qarorlar qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantirishdagi psixologik omillarni tahlil qilishda qo'llaniladi.

So'rovnoma natijalari, talabalarining psixologik madaniyatini shakllantirishda va kasbiy o'zlikni anglashdagi muvaffaqiyatlarini baholashda muhim rol o'ynaydi, bu esa dissertatsiya tadqiqotining asosiy maqsadlaridan biri bo'lib, kasbiy rivojlanishning psixologik jihatlarini chuqurroq tushunishga imkon beradi.

Kreativlik so'rovnomasi (KS) shaxsning ijodiy o'zini ifodalashini aniqlashga qaratilgan. Ushbu so'rovnoma sakkizta punktdan iborat. Ijodiy fikrlash va xulq-atvor xususiyatlari ro'yxati, faqat tashqi kuzatuv orqali aniqlanishi mumkin bo'lgan kreativlik alomatlarini aniqlash uchun maxsus ishlab chiqilgan. Ushbu so'rovnoma 10-20 daqiqa davomida yakka tartibda bajarilishi uchun mo'ljallangan. Jonsonning so'rovnomasi shuningdek kreativlikni o'z-o'zini baholash imkonini ham beradi. So'rovnoma bayonotlari besh darajali baholash shkalasi bo'yicha baholanadi. Umumiy kreativlik bahosi sakkizta punkt bo'yicha ballar yig'indisidir (eng kam ball - 8, eng yuqori ball - 40).

Keltirilgan ma'lumotlarga asoslanib, tadqiqot o'tkazilgan guruhlarda talabalar orasida kreativ fikrlashning past darajasi ko'rsatkichlari yuqori ekanligi aniqlangan (K – 38,9%; E – 44,4%). Bu, shuni anglatadiki, ushbu talabalar kreativlikning boshqaruv xususiyatlariga ega emaslar. Bunga quyidagi xususiyatlar kiradi: atrofdagi dunyoning noaniq, murakkab, nozik xususiyatlarini sezish; belgilangan sharoitlarda ko'plab turli g'oyalarni ilgari surish va ifodalash;

g'oyalar turlari, tiplari, kategoriyalarini taklif qilish qobiliyati; topqirlik va ixtirochilikni namoyon etish; tasavvurga ega bo'lish; original bo'lish, samaradorlik, ixtirochilik; standart bo'lmagan fikrlash; o'z qaroriga ishonch va muammolarni hal qilishga yordam beruvchi noan'anaviy pozitsiya uchun mas'uliyat.

Xulosa. Talabalarda psixologik madaniyatni shakllantirish muammosini nazariy tahlil qilishni amalga oshirgan holda biz quyidagi xulosalarga keldik:

1. kasbiy shakllanishni shaxsning tanlangan kasbiga bo'lgan ongli, barqaror, ijobiy munosabati, o'zini ushbu kasb vakili sifatida identifikatsiya qilish, kasbiy mukammallikka va o'zini amalga oshirishga intilish sifatida ko'rish mumkin. Bu – talabaning ijtimoiy-psixologik pishib yetishganligining muhim xususiyatidir.

2. biz kasbiy o'zlikni, o'zlikni anglashning struktural komponentalarining kasbiy faoliyatga proeksiyasi sifatida ko'ramiz. Kasbiy o'zlik, kasbiy faoliyatni o'zini tartibga solish vositasi sifatida xizmat qiladi va o'zini shaxs sifatida va kasb egasi sifatida anglash, atrofdagilarga munosabat, kasbiy sifatlarni, me'yorlarni va kasb tomonidan talab qilinadigan qoidalarini anglash tizimida namoyon bo'ladi.

4. S.L. Rubinshteyn, A.B. Orlova, V.V. Stolin, V.I. Slobodchikov, E.I. Isaev, A.K. Makarova tadqiqotlari asosida kasbiy o'zlik strukturasi quyidagi komponentalarni o'z ichiga oladi: o'zlikni anglash va chuqur o'zini tahlil qilish, o'zini rivojlantirish, o'ziga qiziqish, o'zini qabul qilish, o'zini boshqarish, o'zini nazorat qilish, o'zini amalga oshirish, o'zini tushunish, boshqalar tomonidan kasbiy tayyorgarlikka munosabatni hisobga olish, tanlangan kasbning me'yorlari va qoidalarini anglash, kasbiy o'zini baholash, o'zining ijobiy sifatlarini va kasbiy o'sish istiqbollari aniqlash.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Абдуллаев Ф.А. «Психологик маданият ва ижтимоий ҳаёт». Тошкент, 2019.
2. Абдурахмонов М.А. «Маънавий қадриятлар ва психология». Тошкент, 2014.
3. Алешина Ю.Е. Индивидуальное и семейное консультирование. – М.: Независимая фирма «Класс», 1999. – 208с.
4. Анисимов С.Ф. Духовные ценности: производство и потребление [Текст] / С. Ф. Анисимов. - М.: Мысль, 1988. - 253 с
5. Алиев А.Р. «Психологик маданият ва унинг ривожланиши». Тошкент, 2012.
6. Асмолов, А. Г. Психология личности: принципы общепсихологического анализа. – М.: Смысл, 2001. – 416 с.
7. Асмолов А. Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека :учебник. М. : Академия, 2007.
8. Абдурахмонов Ш.С. «Психологик маданият ва ижтимоий шароит». Тошкент, 2017.
9. Белова О.В. Общая психодиагностика – Новосибирск: научно-учебный центр психологии НГУ, 1996 – 91с.
10. Битянова М.Р. Организация психологической работы в школе – М.: Генезис, 2000 – 298с.
11. Бойматов Ш.Х. «Оилавий психологик маданият». Тошкент, 2011.
12. Баратов А.Н. «Психологик маданият ва ижтимоий ҳолат». Тошкент, 2018.

Dadaboyev Jahongir Sherdil o'g'li

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti
2-kurs magistratura talabasi
e-mail: vivajahon@yandex.ru

MOTIVATSION YONDASHUV ORQALI IMKONIYATI CHEKLANGAN BOLALARDA JISMONIY FAOLLIKNI OSHIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada imkoniyati cheklangan bolalarda jismoniy faollik darajasini oshirishda motivatsion yondashuvning roli ochib berilgan. Psixologik qo'llab-quvvatlash, shaxsiy qiziqishlarni hisobga olish va rag'batlantirish usullarining samaradorligi ilmiy adabiyotlar va tajriba asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: adaptiv jismoniy tarbiya, motivatsiya, inklyuziv ta'lim, jismoniy faollik, imkoniyati cheklangan bola.

Аннотация. В данной статье раскрывается роль мотивационного подхода в повышении уровня физической активности детей с ограниченными возможностями. Эффективность методов психологической поддержки, учета личных интересов и стимулирования освещена на основе научной литературы и практического опыта.

Ключевые слова: адаптивное физическое воспитание, мотивация, инклюзивное образование, физическая активность, ребенок с ограниченными возможностями.

Abstract. This article explores the role of motivational approaches in increasing physical activity levels among children with disabilities. The effectiveness of psychological support methods, consideration of personal interests, and incentive techniques is highlighted based on scientific literature and practical experience.

Keywords: adaptive physical education, motivation, inclusive education, physical activity, child with disabilities.

Kirish. So'nggi yillarda ta'lim tizimida inklyuziv yondashuvni joriy etish orqali imkoniyati cheklangan bolalarning huquqlari va ehtiyojlariga mos muhit yaratish masalasi dolzarb mavzulardan biriga aylandi. Bu yondashuv nafaqat ta'lim jarayonini optimallashtirish, balki bunday bolalarning jismoniy va ruhiy salomatligini ta'minlash, jamiyatga moslashuv darajasini oshirish imkonini beradi. Ayniqsa, adaptiv jismoniy tarbiya orqali ularning salomatligini tiklash, ijtimoiylashuvi va mustaqillikka intilishi uchun keng imkoniyatlar ochiladi.

Imkoniyati cheklangan bolalar orasida jismoniy faollik darajasi odatda past bo'ladi. Bu esa ularning umumiy salomatligiga, jismoniy rivojlanishiga, nutq va harakat koordinatsiyasiga, shuningdek, ijtimoiy moslashuviga salbiy ta'sir ko'rsatadi. O'z navbatida, jismoniy faollikning pastligi psixologik holatni yomonlashtiradi, o'ziga ishonchning yo'qolishiga olib keladi va ijtimoiy izolyatsiyaga sabab bo'ladi. Shu sababli bunday bolalarda jismoniy faollikni rag'batlantirish va faol hayot tarziga jalb etish – zamonaviy pedagogika va sog'liqni saqlash tizimi oldida turgan muhim vazifadir[1].

Amaliyotda ko'plab o'qituvchilar va mutaxassislar imkoniyati cheklangan bolalarni jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga jalb etishda qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar. Sabablardan biri – darslarda motivatsion yondashuv yyetarlicha qo'llanilmayotganidir. An'anaviy yondashuvlar bolalarning shaxsiy qiziqishlari, psixologik holati va ehtiyojlarini inobatga olmaydi, natijada o'quvchilar jismoniy faollikdan chetda qoladi.

Motivatsion yondashuv esa ushbu muammoga samarali yechim bo'lishi mumkin. Bu yondashuv bolaning ichki rag'batini kuchaytirish, unga ijobiy psixologik muhit yaratish, mustaqil harakat qilishga ishonch berish orqali jismoniy faollikni oshirishga qaratilgan. Masalan, bolaning har bir kichik yutug'i e'tirof etilishi, rag'batlantiruvchi sovrinlar, o'yinga asoslangan mashg'ulotlar, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash (ota-ona, sinfdoshlar ishtiroki) orqali motivatsiya kuchaytiriladi. Shuningdek, moslashtirilgan jismoniy mashqlar dasturi ham motivatsion omillarni hisobga olgan holda tuzilganda yuqori natijalarga erishish mumkin.[2].

Ushbu maqolada motivatsion yondashuvning nazariy asoslari, ularning amaliyotdagi qo'llanilishi, xalqaro tajriba, shuningdek, o'tkazilgan kichik eksperimental tadqiqotlar natijalari asosida imkoniyati cheklangan bolalarda jismoniy faollikni qanday oshirish mumkinligi tahlil qilinadi. Maqola maktab sharoitida faoliyat yuritayotgan jismoniy tarbiya o'qituvchilari, defektologlar va inklyuziv ta'lim sohasi mutaxassisleri uchun foydali metodik tavsiyalarni ham o'z ichiga oladi[3].

Tadqiqotning usullari quyidagilardan iborat: ilmiy-uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish usuli; umumlashtirish usuli.

Tadqiqot natijalari va ularning muhokamasi. Tadqiqot ishining asosiy maqsadi - motivatsion yondashuv asosida imkoniyati cheklangan bolalarda jismoniy faollik darajasini oshirish imkoniyatlarini aniqlash va ularni amaliyotga tadbiq etishdan iborat bo'ldi. Shu maqsadda 3 oy davomida umumiy o'rta ta'lim maktabining inklyuziv sinflarida tahsil olayotgan 20 nafar imkoniyati cheklangan o'quvchi bilan kuzatuv va tajriba asosida mashg'ulotlar tashkil etildi. Eksperimental guruhda motivatsion yondashuv asosidagi metodlar qo'llanilgan bo'lsa, nazorat guruhi an'anaviy darslar shaklida mashg'ulotlarni davom ettirdi[4]. Asosiy motivatsion metodlar quyidagilardan iborat edi: - Rag'batlantirish: individual yutuqlar uchun stikerlar, kichik sovg'alar, ota-onalar ishtirokida "haftaning faoli" e'tiroflari; - O'yinli faoliyat: harakatli o'yinlar orqali jismoniy topshiriqlarni bajartirish; - Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash: sinfdoshlar bilan hamkorlikdagi jamoaviy topshiriqlar, o'qituvchining shaxsiy motivatsion muloqoti; - Moslashtirilgan topshiriqlar: har bir bolaning imkoniyatiga mos darajadagi individual jismoniy topshiriqlar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, motivatsion yondashuv imkoniyati cheklangan bolalarda jismoniy faollikni oshirishda samarali vosita hisoblanadi. An'anaviy yondashuvda mashg'ulotlar ko'proq buyruq-ijro asosida olib boriladi va bola faollikka ichki tayyor emas. Biroq, motivatsion elementlar bolaning individual qiziqishlarini hisobga olib, uni jarayonning faol ishtirokchisiga aylantiradi. Ayniqsa, moslashtirilgan topshiriqlar va ijtimoiy rag'batlantirish usullari bolaning darslarga bo'lgan ijobiy munosabatini mustahkamladi[5].

Asosiy motivatsion metodlar quyidagilardan iborat edi:

Rag'batlantirish: individual yutuqlar uchun stikerlar, kichik sovg'alar, ota-onalar ishtirokida "haftaning faoli" e'tiroflari;

O'yinli faoliyat: harakatli o'yinlar orqali jismoniy topshiriqlarni bajartirish;

Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash: sinfdoshlar bilan hamkorlikdagi jamoaviy topshiriqlar, o'qituvchining shaxsiy motivatsion muloqoti;

Moslashtirilgan topshiriqlar: har bir bolaning imkoniyatiga mos darajadagi individual jismoniy topshiriqlar.

Tadqiqot natijalari:

Ishtirok darajasi: eksperimental guruhdagi o'quvchilarning 85% haftasiga 3 va undan ortiq darsda faol qatnasha boshladi (nazorat guruhida bu ko'rsatkich 55% ni tashkil etdi).

Psixologik holatdagi o'zgarish: eksperimental guruhda o'ziga bo'lgan ishonch darajasi o'sib, jismoniy faollikdan zavq olish holati 70% dan ortiq o'quvchilarda kuzatildi (so'rovnoma orqali aniqlangan).

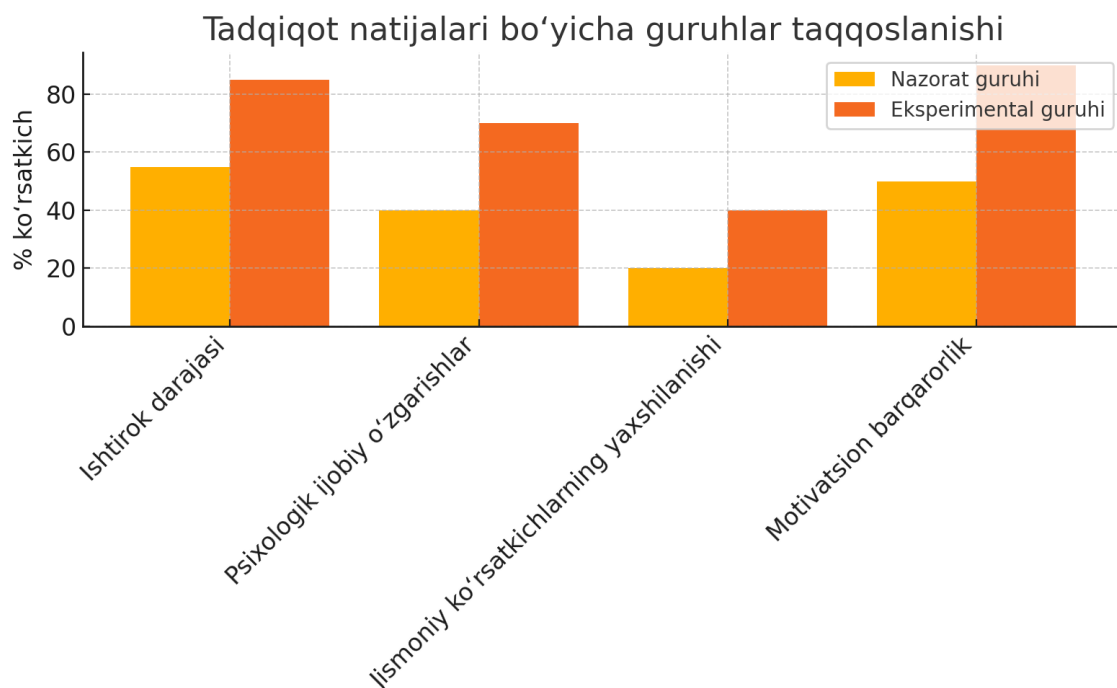
Jismoniy ko'rsatkichlar (egiluvchanlik, muvozanat, tezlik): eksperimental guruhda mashqlarni bajarish sifati 35–40% ga yaxshilangan bo'lsa, nazorat guruhida bu ko'rsatkich 15–20% atrofida bo'ldi.

Motivatsion barqarorlik: o'quvchilarning 90% motivatsion omillar (rag'bat, o'yin, ijobiy baholash) natijasida har kuni jismoniy mashg'ulot kutayotganini bildirgan. Quyidagi jadval va diagrammada nazorat va eksperimental guruh natijalari solishtirilgan holda ko'rsatilgan[6].

1-jadval

Ko'rsatkichlar	Nazorat guruhi (%)	Eksperimental guruhi (%)	Farq (%)
Ishtirok darajasi	55	85	30

Psixologik ijobiy o'zgarishlar	40	70	30
Jismoniy ko'rsatkichlarning yaxshilanishi	20	40	20
Motivatsion barqarorlik	50	90	40

Natijalar shuni ko'rsatdiki, motivatsion yondashuv imkoniyati cheklangan bolalarda jismoniy faollikni oshirishda samarali vosita hisoblanadi. An'anaviy yondashuvda mashg'ulotlar ko'proq buyruq-ijro asosida olib boriladi va bola faollikka ichki tayyor emas. Biroq, motivatsion elementlar bolaning individual qiziqishlarini hisobga olib, uni jarayonning faol ishtirokchisiga aylantiradi. Ayniqsa, moslashtirilgan topshiriqlar va ijtimoiy rag'batlantirish usullari bolaning darslarga bo'lgan ijobiy munosabatini mustahkamladi[7].

Xalqaro tadqiqotlar bilan solishtirganda (masalan, AQShda 2018 yilda o'tkazilgan "Inclusive PE" loyihasi), ushbu tajribalar shuni ko'rsatadiki, motivatsiya orqali o'zlashtirish ko'rsatkichlari sezilarli oshadi va bu bolalarda o'zini jamiyatga tegishli his qilish tuyg'usini shakllantiradi. Bu esa ijtimoiy integratsiya va mustaqillik darajasining oshishiga olib keladi[8].

Bundan tashqari, tajriba davomida o'qituvchi va ota-onalar bilan muloqotlar asosida aniqlanishicha, motivatsion yondashuv bolaning nafaqat jismoniy faolligiga, balki uning o'quv faoliyatiga, ijtimoiy muhitga moslashuviga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Mashg'ulotlarda faol ishtirok etgan o'quvchilarda o'z-o'zini baholash ko'rsatkichlari yaxshilangan, darslarda tashabbus ko'rsatish hollari ko'paygan[9].

Shuningdek, o'quvchilar darsdan keyin ham jismoniy faol bo'lishga intilganlari kuzatildi. Bu holat motivatsion yondashuvning ta'siri faqat dars jarayoni bilan cheklanmasligini, balki bolalarning kundalik hayot tarzida ham davom etishini ko'rsatdi. Bunda, ayniqsa, o'yinli topshiriqlar va mustaqil tanlov asosida berilgan mashqlar alohida rol o'ynadi.

Tahlillar asosida aniqlanishicha, motivatsiya elementi mavjud bo'lmagan sharoitda o'quvchilar topshiriqlarga qiziqmaydi, faollik pasayadi, mashg'ulotga qatnashish majburiyat sifatida qabul qilinadi. Biroq, har bir kichik yutuqni e'tirof etish, jamoa ichida o'zini qadrlangan deb his qilish, tanlov asosida harakat qilish imkoniyati ularni jarayonga faol jalb etadi[10].

Ushbu natijalar motivatsion yondashuvni inklyuziv sinflarda adaptiv jismoniy tarbiya darslarining ajralmas metodik elementi sifatida ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Xulosa va tavsiyalar.

Olib borilgan tadqiqotlar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Motivatsion yondashuv asosida tashkil etilgan jismoniy tarbiya mashg'ulotlari imkoniyati cheklangan bolalarda jismoniy faollik, o'z-o'zini qadrlash, ijtimoiylashuv va psixologik barqarorlikni oshirishda muhim omil hisoblanadi.

2. Darslarda o'yin shakllaridan foydalanish, rag'batlantirish vositalarini qo'llash, bolalarning kichik yutuqlarini e'tirof etish ularning darsga bo'lgan ijobiy munosabatini shakllantiradi.

3. Eksperimental guruhda jismoniy mashqlarni bajarish sifati, qatnashish faolligi va hissiy holat ko'rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan yuqori bo'lgani motivatsion yondashuvning amaliy foydasini tasdiqlaydi.

4. Ota-onalar va pedagoglar o'rtasidagi hamkorlik bolalarda mustahkam ichki rag'bat shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Ularning doimiy qo'llab-quvvatlovi bolaning o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlab boradi.

5. Moslashtirilgan topshiriqlar va differensial yondashuv orqali har bir o'quvchining imkoniyatlariga mos faoliyat turlari tanlanishi darslarda ishtirok etishni osonlashtiradi[11].

Quyidagi tavsiyalar asosida inklyuziv sinflarda adaptiv jismoniy tarbiya darslarini tashkil qilish samaradorligini oshirish mumkin:

- Jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga motivatsion texnologiyalarni kiritish – pedagoglar uchun metodik qo'llanmalar, treninglar orqali bu yondashuvni tizimlashtirish lozim.

- Har bir o'quvchining psixologik holatini doimiy monitoring qilish va moslashtirilgan mashg'ulot rejalari ishlab chiqish zarur. - O'quvchilar yutuqlarini darsdan tashqari ham e'tirof etish (maktab devoriy gazetasi, ota-onalar yig'ilishlari, maktab tadbirlarida ishtirokini ta'minlash) orqali rag'bat kuchaytiriladi. - Moslashtirilgan sport o'yinlari, mini-turnirlar, jamoaviy faoliyatlar orqali ijtimoiy integratsiyani kuchaytirish tavsiya etiladi. - Motivatsion yondashuvni boshqa fanlar bilan integratsiyalashgan holda qo'llash (masalan, hayot faoliyati xavfsizligi, musiqa, tasviriy san'at) orqali umumiy ta'lim samaradorligini oshirish mumkin[**Ошибка! Источник ссылки не найден.**]. Xulosa qilib aytganda, motivatsion yondashuv imkoniyati cheklangan o'quvchilarning jismoniy va psixologik rivojlanishida muhim vosita bo'lib, uni inklyuziv ta'limda keng joriy etish orqali ularning to'laqonli ijtimoiy hayotga qo'shilishini ta'minlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdurahmonov R., Saidova D. *Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi*. – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2021. – 156 b.

2. Ahmadjonova G.X. *Inklyuziv ta'limda psixologik yondashuvlar*. – Toshkent: “Ilm ziyo”, 2022. – 138 b.

3. Bobonazarov O. *Maxsus pedagogikada innovatsion yondashuvlar*. – Samarqand: “SamDU nashriyoti”, 2021. – 142 b.

4. Svetlichnaya N.K. Razvitiye inklyuzivnogo obrazovaniya v oblasti adaptivnogo fizicheskogo vospitaniya detey [Development of inclusive education in adaptive physical education of children]. Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye nauki – Tambov University Review. Series: Humanities, 2022, vol. 27, no. 3, pp. 705-713. <https://doi.org/10.20310/1810-0201-2022-27-3-705-713>

5. Ergashev M. *Sport pedagogikasining nazariy asoslari*. – Toshkent: “Sharq”, 2023. – 160 b.

6. G'aniyeva M., Allaberganova D. *Moslashtirilgan jismoniy tarbiya asoslari*. – Toshkent: “IQTISOD-MOLIYA”, 2020. – 124 b.

7. Ismoilov B.X. *Adaptiv jismoniy madaniyat*. – Buxoro: “Zarafshon”, 2021. – 150 b.

8. Jo'rayev I.S. *Jismoniy madaniyat nazariyasi va amaliyoti*. – Andijon: “AndMII nashriyoti”, 2022. – 148 b.

9. Karimova N.Yu. *Bolalarda jismoniy faollik va motivatsiya*. – Toshkent: “Innovatsiya”, 2023. – 116 b.
10. Maxmudova S.M. *Inklyuziv ta'lim metodikasi*. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2020. – 132 b.
11. Muhammadiyev D.A. *Jismoniy rivojlanishni baholash va monitoring qilish*. – Qarshi: “Nasaf”, 2021. – 128 b.
12. Светличная Н.К. Методические аспекты программы адаптивной физической рекреации на основе фитнес-технологий // Адаптивная физическая культура. – 2023. – №1(93). – С.52-54.

Djuxonova Noxida Xayotjonovna,
Farg'ona davlat universiteti katta o'qituvchisi
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)

O'ZBEK, QIRG'IZ VA TOJIK QIZLARINING OILAVIY HAYOT HAQIDAGI IJTIMOIY TASAVVURLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek, qirg'iz va tojik oilasidagi qizlarini oilaga tayyorlashda psixologik ustanovkalarining namoyon bo'lishini aniqlangan va zarur amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. O'zbek, qirg'iz va tojik millatidagi qizlarni oilaga tayyorlashning etnik stereotiplari va psixologik ustanovkalarini maqollar qiyosiy va tizimli tahlil qilinganligi isbotlangan.

Kalit so'zlar: ustanovka, stereotip, sotsiologik, ma'naviy-ruhiy, tarbiyaviy, huquqiy, ruhiy.

Аннотация. В данной статье выявлено проявление психологических установок в подготовке дочерей узбекских, кыргызских и таджикских семей к семейной жизни и разработаны необходимые практические рекомендации. Доказано, что пословицы представляют собой сравнительный и системный анализ этнических стереотипов и психологических установок подготовки девушек узбекской, кыргызской и таджикской национальностей к семье.

Ключевые слова: установка, стереотип, социологический, духовно-психологический, воспитательный, правовой, психологический.

Abstract. This article identifies the manifestation of psychological attitudes in preparing girls from Uzbek, Kyrgyz, and Tajik families for family life and develops the necessary practical recommendations. A comparative and systematic analysis of the ethnic stereotypes and psychological attitudes of preparing girls of Uzbek, Kyrgyz, and Tajik nationalities for marriage has been proven.

Keywords: attitude, stereotype, sociological, spiritual-psychological, educational, legal, psychological.

Kirish: Jahon ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida oila institutini mustahkamlashda yoshlarni oilaga tayyorlash, oiladagi rollar taqsimoti, er-xotinning o'zaro bir-birini tushunishi, hissiy yaqinligi va shaxslararo munosabatlarning oilaviy munosabatlar barqarorligiga ta'sirini o'rganish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Jamiyatda oilaning barbod bo'lishi xolatlarining qayd etilish darajasi ortib borayotgan sharoitda oila institutini mustahkamlash ishiga alohida yondashuv asosida oilaviy munosabatlar psixologiyasi, oila qadriyatlari, oila qurish motivining etnopsixologik xususiyatlarini tadqiq etishga yangicha yondashuv orqali yechimlarini topishga oid ilmiy tadqiqot ishlarini keng qamrovda olib borishni davrning o'zi taqazo etmoqda. Bu borada, oiladagi shaxslararo munosabatlarning etnik stereotiplar va psixologik ustanovkalarini ijtimoiy-psixologik ta'siri hamda yoshlarni oilaviy hayotga psixologik tayyorligini kompleks o'rganish orqali maxsus ilmiy tadqiq qilish dolzarb ahamiyatli muammolardan bo'lib qolmoqda.

Respublikamizda so'nggi yillarda yoshlarni ma'naviy-psixologik jihatdan yuksaltirish, oilada qizlarning ma'naviy-axloqiy va ruhiy olamini shakllantirish va rivojlantirishga ulkan ahamiyat berilgan bo'lib, mazkur muammoning zarur xuquqiy-me'yoriy asoslari yaratildi. «Oila institutini mustahkamlash bo'yicha, eng avvalo, «Sog'lom oila – sog'lom jamiyat» g'oyasini hayotga tatbiq etishga yo'naltirilgan yagona davlat siyosatini yuritish...», «...Oila qanchalik mustahkam bo'lsa, jamiyat ham shunchalik barqaror bo'ladi» tamoyiliga asoslanib, qizlarni oilaga tayyorlash ishlarini amalga oshirish hamda takomillashtirish yuzasidan ilmiy tadqiqotlarni olib borishning imkoniyatlari yaratildi.

Oila mustahkamligini ta'minlaydigan qoidalar dunyoning ko'plab ilg'or va rivojlangan davlatlari Konstitutsiyalarida belgilangan. Bugungi kunda Konstitutsiya va joriy qonunchilikda belgilangan oilaga bag'ishlangan normalarga e'tibor qaratiladigan bo'lsa, ularni takomillashtirish zarur bo'lgan ayrim masalalar ko'zga tashlanadi.

Nikoh va oilaning ruhiy-emotsional negizlari, qiz bolalarni nikoh va oilaga, ma'nan va ruhan tayyor ekanligi inchnun, nikoh va oilaga qarashlar borasida qizlarni axloq-odobini meyorga chaqirish to'g'risidagi tushunchalar tarkibini takomillashtirish muhim vazifa sifatida qaraladi. Oilaning an'ana va qadriyatlari ahamiyatining zaiflashuvi, qizlarni oilaga tayyorlashda etnik stereotiplar va psixologik ustanovkalari ularni ijobiy va salbiy tomonlari nikoh munosabatlarining transformatsiyasi yosh yigit-qizlarni oilaga tayyorlash ularni juda yosh oila qurishlar soni ko'payishi, yoshlarning nikoh munosabatlarining rasmiy talablariga nisbatan e'tiborsizligi kabi xolatlarining jamiyatga ta'sir etishi sababli ijtimoiy-psixologik mustahkamlash masalalariga alohida e'tibor qaratish dolzarblashib bormoqda.

Turkiy va sharqiy elatlarda nikoh va oilaning sotsial-psixologik omili tariqasida yigit va qizlarni, ayniqsa, qizlarni nikoh va oilaviy hayotga ma'naviy-ruhiy tayyor ekanligi muhim vazifa sanaladi. Chunki Sharq an'anasiga ko'ra, ota-onasi oilasida tug'ilgan qiz bola, keyinchalik voyaga yetgach, oila qurishi, o'zi tug'ilgan uyidan boshqa xonadonga kelin maqomini olib "qadam" qo'yishi, u tarbiyalangan oilaning sha'niga baho berishga asos bo'lgan. Shuning uchun oila munosabatlarida qizlarning xulq-atvorini tartibga solish zarurati asosida etnik stereotiplar va ijtimoiy ustanovkalar tizimini shakllantirishni jamiyatni o'zi ishlab chiqqandir. Ushbu sababdan, nikoh va oila borasida mavjud bo'layotgan ba'zi masalalarni oldini olishning sotsiologik, ma'naviy-ruhiy, tarbiyaviy, huquqiy, ruhiy, din va falsafiy tomondan insoniyat istiqbolini ko'rsatib beradigan zarur faktorlardan bu – yosh avlodlarni oila qurishga jiddiy munosabati va qarashini adekvat tushuntirishdir.

Jamiyat osoyishtaligi, rivojlanishi, taraqqiyoti uchun xizmat qiluvchi mezonlar orasida oila muhitining o'rni, oila barqarorligini saqlash haqidagi g'oyalar zardushtiylikning qadimgi manbai «Avesto», islom dinining muqaddas kitobi bo'lgan Qur'oni Karim, Xadis, o'tmish mutafakkirlaridan Abu Nasr Forobiyning «Fozil odamlar shahri», Abu Rayhon Beruniyning «Hindiston», «Minerologiya», Abu Ali Ibn Sinoning «Tadbiri manzil», Yusuf Xos Xojibning «Qutadg'u bilig», Alisher Navoiyning «Mahbub-ul qulub» asarlarida jamiyat taraqqiyoti uchun oila muhitining o'rni, oila barqarorligini saqlash mezonlari haqida g'oyalar ilgari surilgan. Tahlil ko'rsatadiki, qadimdan boshlab, jamiyat taraqqiyoti hamda shaxs rivojlanishida oila ta'siri muhimligi e'tirof etilgan.

Odami guruh a'zosi sifatida idrok etish uning "haqiqiy" individualligini buzishni anglatmaydi va stereotiplarning o'zi idrok etishning usuli hisoblanmaydi. Stereotipni axborotning ijtimoiy ma'nosini anglash vositasi sifatida ko'rib chiqish, boshqacha qilib aytganda, uni asosan idrok etuvchi shaxsning kognitiv jarayonlarini tejash uchun emas, balki ijtimoiy voqelikni aks ettirish uchun mavjud bo'lishi nuqtai nazaridan qarash to'g'ri.

Ijtimoiy stereotiplar ijtimoiy toifalash deb ataladigan psixologik hodisa bilan bog'liq. Shu sababli, biz boshqa odamlarni ma'lum ijtimoiy guruhlariga ajratishga moyil bo'lamiz. Bu sodir bo'lganda, biz har bir kishiga individual sifatida emas, balki ko'proq o'z guruhining a'zosi sifatida munosabatda bo'lishni boshlaymiz.

Har bir kishida hamkorlikdagi faoliyat jarayoni va o'zaro ta'sirlar natijasida boshqalarni baholashda foydalaniladigan etalonlar vujudga keladi. Bu etalonlar asta-sekin shakllanib borganligi sababli shaxsning o'zi ham buni sezmay qolishi mumkin.

Mazkur stereotiplar to'liq anglanmagan bo'lsa ham ba'zan ustunlikka ega bo'lishi mumkin. Inson buni qanchalik anglaganligidan qat'iy nazar u atrofdagilarni ana shu stereotiplar prizmasi orqali idrok qilishda davom etaveradi.

Stereotiplarni tadqiq qilishning aksariyati etnik stereotiplarga bag'ishlangan. Biroq, to'plangan empirik materiallarning katta miqdoriga qaramay, bir qator fundamental masalalar, jumladan, stereotiplar haqiqati muammolari, stereotip va xulq-atvor o'rtasidagi munosabatlar hal qilinmagan. Ushbu muammolarning xali qoniqarli hal qilinmaganligining sabablaridan biri bu ijtimoiy psixologlarning uslubiy qurollanishining yetarli emasligidir.

Biroq, etnik stereotiplar yoki hech bo'lmaganda ularning alohida tarkibiy qismlari turli yo'llar bilan o'rganilgan va o'rganilmoqda. Bu borada kuzatish usulini qo'llashdan boshlab va proeksion testlardan foydalanish bilan o'rganilmoqda.

Stereotiplarni o'rganishda [Soldatova,1998], ularning uchta "o'lchamlari" ko'pincha empirik tadqiqotlarga duchor bo'ladi, ya'ni: mazmuni, yo'naltirilganligi umumiy maqbullik o'lchovi va maqbullik darajasi sifatidagi xususiyatlar bir xil tartibda emas, balki stereotipdagi asosiy kognitiv tarkibi va yo'nalishi ma'lum bir tarkibning hissiy tomoni deb talqin etilgan.

Yoshlarni oila qurishga tayyorlashda ushbu masalaga e'tibor qaratish, ularning bir-biri oldidagi, bo'lajak farzandlari oldidagi mas'uliyat va burchlari nimadan iborat ekanini qonun asosida tushuntirish ham o'z samarasini beradi.

Lekin biz o'z tadqiqotimiz maqsadidan kelib chiqqan holda, avvalo, o'zbek, qirg'iz va tojik qizlarini oilaga tayyorlash hamda ijtimoiy munosabatlar tizimida tutgan maqomlari va o'zaro munosabatlarini o'rganni lozim topdik..

Tojik oilasi sharqona oilalar orasida o'ziga xos o'rin tutib, respublikamizning barcha viloyatlarida bu millatga mansub kishilardan tarkib topgan oilalar ko'plab uchraydi. Tojik oilasining vujudga kelishida oiladagi yoshi ulug'larning, asosan bobo va buvilarning o'rni muhim hisoblanib, kelin tanlash mas'uliyati ularning zimmasidadir. Kelin tanlashda mo'ljalga olingan nomzod kelin tarbiya topgan oila qarindoshlar, qo'shnilar hamda mahalla a'zolari yordamida o'rganilib, ota-bobolari, urug'-aymog'i, birinchi navbatda ularning xalq orasidagi ijtimoiy mavqei aniqlab olinadi.

Oila qurishda tashabbus erkak tomonidan ko'tarilsa-da, kuyovlikka nomzodning oilasi kelinlikka nomzodning ota-onasi va yaqinlari tomonidan o'rganiladi. Bunda asosiy e'tibor nomzodning jismoniy sog'ligi, ma'lumoti, ish bilan ta'minlanganligi, kelin bilan yashash uchun uy-joyi mavjudligi, zararli odatlari (spirtli ichimliklar va giyohvand moddalarni iste'mol qilishi)ga qaratilib, bu borada 26 biror omil qizning ota-onasini qoniqtirmasa, hatto yoshlar orasida sevgi-muhabbatni mavjudligiga qaramasdan, sovchilarga rad javobi beriladi.

Real hayotda ko'pincha yoshlar bir-birlari bilan o'qish yoki ish joylarida tanishib, ma'lum vaqt davomida uchrashib, bir-birlarini o'rganib olgandan so'ng bu haqda ota-onalarini (ko'pincha aka, opa yoki yangalari orqali) xabardor qilishadi. SHunday bo'lgan taqdirda ham mazkur masala oilaviy kengashning muhokamasidan o'tishi lozim bo'ladi. Umuman olganda, tojik oilasining vujudga kelishiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillar sifatida quyidagilarni ko'rsatib o'tish mumkin:

1. Sevgi-muhabbat asosida;
2. Ota-ona va yaqin qarindoshlarning xohishi asosida;
3. Bo'lajak turmush o'rtog'i yoki rafiqasining moddiy ta'minlanganligi asosida;
4. O'z mustaqilligini his qilish maqsadida;
5. Yashash sharoitini yaxshilash istagida;
6. Va'dalar asosida;
7. Farzandli bo'lish xohishida va hokazo.

Tojik oilasi qaysi omillarning ta'siri asosida vujudga kelishidan qat'i nazar, an'anaviy tarzda sovchi yuborish, oiladagi yoshi ulug'lar roziligini olish, nikoh-oila qurishga oid yoshlarning fikrini bilib olish kabilar oilaviy kengash an'alariga qat'iy amal qilingan holda o'tkaziladi.

Hayoti uchun o'zlarini mas'ul deb biladilar. Bu mas'ullik hissi ko'proq qaynona shaxsida ifodalangan bo'lib, gohida oilada nizing kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin. Yosh kelin-kuyov bo'sh vaqtini o'tkazishni rejalashtirish, uy-ro'zg'or yumushlarini bajarish, uy jihozlarini xarid qilish, mehmon qabul qilish va kuzatish kabi masalalar bevosita qaynonaning rahnamoligi asosida bajariladi. Tojik oilasida qaynola oilaning bosh ustuni sifatida idrok etilib, oilaning iqtisodiy va ijtimoiy ta'minoti uning zimmasida bo'ladi va oilaning ichki masalalariga ko'p ham aralashmaydi, shuning uchun gohida ayrim oilaviy vaziyatlardan xabardor bo'lmasligi tabiiy holat hisoblanadi. SHunga qaramasdan, qaynola oiladagi kelinni o'zining qizi sifatida ko'radi, qaynona esa, keliniga o'g'lining rafiqasi sifatida munosabatda bo'ladi. Tojik oilasida ota-ona roli ularning bajaradigan vazifalari 27 bilan belgilanadi. Masalan, tojik oilasida erkak, ota quyidagi funksiyalarni bajarishi lozim, deb hisoblashadi:

- yaxshi tarbiya ko'rgan, obro'li oilaning odobli qiziga uylanish;
- oilaning ijtimoiy-maishiy, iqtisodiy va ma'naviy hayotini maqsadga muvofiq yuritish;
- farzandlarga yaxshi ism tanlab, ularni bilimli qilish;

- oila yuritish tartibini belgilash;
- oilaviy munosabatlar tartibini belgilash;
- oilani boshqarishda yetakchi bo'lish;
- oilaviy an'analarni saqlash va davom ettirish;
- oila a'zolarining manfaatlarini himoyalash;
- farzandlarini kasb-hunarga o'rgatish;
- oila a'zolarini himoya qilish;
- oiladagi farzandlarning baxtli kelajagi uchun qayg'urish;
- quda-andachilik munosabatlarini to'g'ri yo'lga qo'yish;
- oila a'zolarining barqaror hayot tarzini ta'minlash va hokazo

Tojik oilasidagi ota rolini to'liq idrok etish uchun «otang uyda bo'lganda tomga chiqma» degan xalq maqolining onalar tomonidan ko'p marotaba bolalariga qarata takrorlanishini ko'rsatib o'tish mumkin. Oiladagi muhim ishlar bevosita otaning rahbarligida amalga oshiriladi, katta xaridlar qilish, uy jihozlarini sotib olish, usta ishlatish kabi masalalar albatta uning roziligi asosida amalga oshiriladi. Agar bu ishlar otaning roziligi yoki ishtirokisiz bajarilsa, ota to'g'ridan to'g'ri emas, balki ona orqali farzandlariga ta'sir o'tkazadi.

1-2-3- jadvalda "Maqollar" so'rovnomasini qo'llash natijasida o'zbek qirg'iz va tojik oilalaridagi qizlarining xalq maqollarini bilishlari va tanlash borasidagi ustanovkalarining xolatini aniqladik.

"Maqollar" so'rovnomasi tahliliga ko'ra, bu maqollarni sinaluvchilar tomonidan idrok etilishi darajasi uch xil darajaga bo'linadi: 37 – 50 ballar, shaxsda qiz bolaga nisbatan an'anaviy ustanovkalarining kuchli darajada o'rnatilganligini ko'rsatadi. 24 – 36 ballar, shaxsda qiz bolaga nisbatan ustanovkalarining ma'lum darajada mavjudligini ko'rsatadi. 0 – 23 ballar, egalitar ustanovkalarining namoyon bo'lganligini ko'rsatadi.

1-jadval

"Maqollar" so'rovnomasi bo'yicha o'zbek qizlarining o'zbek maqollariga nisbatan ustanovkalari, ball hisobida

№	Maqollar	Ball
1.	Qiz bola birovning xasmi..	40 ball
2.	Yoshi tez egiladi.	37 ball
3.	Oilali ayol qancha nozlanmasin, qizdek bo'lolmaydi	40 ball
4.	Qizning joni qirqta.	39 ball
5.	Qizning qilig'i ko'chada bilinadi.	25 ball
6.	Qizning boshi palaxmon toshi.	40 ball
7.	Qizin tiymagan tizin quchoqlar.	30 ball
8.	Bir qizga yetti qo'shni ota ona.	45 ball
9.	Pardali qiz pariga tengsiz.	50 ball
10.	Suluvidan jiluvi yaxshi.	20 ball
11.	Hayo ketdi, balo yetdi.	46 ball
12.	CHiroyidan ham chimmati kerak.	38 ball
13.	Seplini olma, eplini ol.	50 ball
14.	Onasi maqtagan qizni olma, yangasi maqtagan qizdan qolma.	46 ball
15.	Qiz saqlasang tuz saqla.	48 ball

2.-jadval

"Maqollar" so'rovnomasi bo'yicha qirg'iz qizlarining qirg'iz maqollariga nisbatan ustanovkalari, ball hisobida

№	Maqollar	Ball
1.	Кыз-жигит бирөөнүн Хазмы.	38 ball
2.	Жаш тез эле өтүп кетет	35 ball

3.	Үй-бүлөлүү аял канчалык флирт болсо да кыздай боло албайт	37 ball
4.	Кыз жан кырк	35 ball
5.	Көчөдө белгилүү болгон кыздын кылычы	20 ball
6.	Таш кыздын башы-палахмон	38 ball
7.	Кыздын кучагында чексиз кучак.	18 ball
8.	Кыздын тизеси үчүн талыкпаган кучак	40 ball
9.	Пардадагы кызды салыштырууга болбойт	45 ball
10.	Сүлүк жакшы.	48 ball
11.	Хайо кетти, кыйынчылыктар кетти.	38 ball
12.	Чымчым Сулуулук керек.	28 ball
13.	Сеплини болбо, эплини бол	30 ball
14.	Апасы жаңылыкты мактап жаткан кызды мактаган кызды таштаба,,	28 ball
15.	Кызды сактап калсаң тузду сакта	36 ball

3-жадвал

“Maqollar” so‘rovnomasi bo‘yicha tojik qizlarining qirg‘iz maqollariga nisbatan ustanovkalari, ball hisobida

№	Maqollar	Ball
1.	Duxtar gan‘chi kasest.	38 ball
2.	Sinnu sol zud ast	40 ball
3.	Oilali ayol qancha nozlanmasin, qizdek bo‘lolmaydi	38 ball
4.	Ruxi duxtar chixil ast.	40 ball
5.	Raftori duxtarak dar kucha ma‘lum ast	25 ball
6.	Sari duxtar sangi shudgor ast.	40 ball
7.	Og‘yishhoi narm, ki duxtar xudro nigoh nadosht.	30 ball
8.	Haft padar va modari hamsoya ba yak duxtar.	42 ball
9.	Turo bo duxtari chodari bemisl.	50 ball
10.	Suluvī az qiluvī behtar ast.	30 ball
11.	Xayo raft, falokat ast.	48 ball
12.	On boyad zebo boshad.	38 ball
13.	Sepliro nagired, epliro gired.	50 ball
14.	Duxtarero, ki modarash turo ta‘rif mekunad, nagir va bo duxtare, ki navash turo ta‘rif mekunad, namon.	50 ball
15.	Agar duxtar nigoh dored, namak nigoh dored.	45 ball

1-2. va 3– jadvallarda keltirilgan natijalardan ko‘rinadiki, o‘zbek qirg‘iz va tojik qizlarini oilaviy hayotga tayyorlashda birinchi darajaga, ya‘ni 37:50 ballar oralig‘iga ushbu maqollar ma‘qul deb topilibdi: “Pardali qiz pariga tengsiz” maqolida o‘zbek qizlari (50 ball) qirg‘iz qizlari (45 ball), tojik qizlarida (50) “Onasi maqtagan qizni olma, yangasi maqtagan qizdan qolma” o‘zbek qizlari (45 ball), qirg‘iz qizlari (40 ball), tojik qizlarida (50) “Bir qizga yetti qo‘shni ota ona” o‘zbek qizlari (45 ball), qirg‘iz qizlari (40 ball), tojik qizlarida (42) “Qiz bola birovning xasmi” o‘zbek qizlari (40 ball), qirg‘iz qizlari (38 ball), tojik qizlarida (38) “Qizning boshi palaxmon toshi” o‘zbek qizlari (40 ball), qirg‘iz qizlari (38 ball), tojik qizlarida (40) “Yoshi tez egiladi” o‘zbek qizlari (37 ball) qirg‘iz qizlari (35 ball) tojik qizlarida (40) Bu maqollar ushbu hududlarda ham tarbiya vositasi sifatida shaxs uchun nixoyatda tanish, chunki u oila muxitida bu maqollarni ko‘p ravishda eshitadi. Ko‘p eshtilgan axborot yoki ma‘lumot esa psixologik ta‘sir mexanizmi sifatida psixik jarayonlardan biri hisoblangan idrokda mustaxkam o‘rnashadi va oqibat natijada ustanovka sifatida qabul kilinadi. SHuning uchun bo‘lsa kerak, bu maqollarni an‘anaviy ravishda qabul qilinadi va bu maqollarni tushunish, unga amal qilish mustaxkam, turg‘un o‘rnashganligi bilan xarakterlanadi.

Demak, bu toifa maqollar bizning oilaviy, ijtimoiy munosabatlarimizda amal qilinishi lozim bo'lgan qonun, norma darajasiga borib yetganki, biz ularni qiz bola tarbiyasida tayyor qolip, andoza, stereotip sifatida qabul qilamiz, unga amal qilamiz, yo'qsa, jamiyat orasida ijtimoiy norma buzilishi sifatida talqin etilishi yuzaga keladi. Biz bu metodikada 16 ta maqollarni baxolovchi sifatida respondentlarga bergan edik. Ko'rib turganimizdek, ularning orasida har birida qiz bolani tarbiyasida, oilaga tayyorlashda asosiy ijtimoiy ustanovkalar sifatida olinar ekan. Buni barcha toifadagi kishilar: ilk o'spirinlar ham, oilali kishilar ham deyarli bir xil darajada tushunar ekanlar va amal qilishga intilar ekanlar. Shuning uchun ular tomonidan "xaqiqatda qo'shilaman", "xar xolda qo'shilaman" javob namunalarini tanlash kuzatildi. Bu yuqorida keltirilgan maqollarga nisbatan "u qadar qo'shilmayman", "mutlaqo qo'shilmayman" javoblari belgilanmaganligini kuzatdik. Bu esa, o'zbek qirg'iz va tojik qizlari millatlariga xos tarbiyasida ma'naviy meros sifatida maqollar o'z ta'sir kuchi va salohiyatiga ega ekanligini va necha asrlardan beri hayot sinovlaridan o'tib kelayotganini isbotlaydi.

An'anaviy tojik oilalarida qarindoshlardan qiz olish va qiz uzatish holatlari kuzatiladi. Oiladagi keksalar bu turdagi 32 nikohlarning sababchilari hisoblanib, «ukamning qizi», «opamning qizi», «amakimning o'g'li», «tog'amning o'g'li», «bizlar o'tgandan keyin qarindoshlik rishtalari uzilib ketmasin, deb shu qarorga keldik» deb o'z harakatlarini asoslab berishadilar. Ammo bu tarzda qurilgan oilalar ham muammoli oilalar qatoriga kirib, ularda farzandsizlik yoki oilada majruh farzandlarning dunyoga kelganligi sababli buzilib ketish holatlari uchraydi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, otkazilgan izlanishlarimiz tahlillaridan aniqlanadiki, qiz bolani turmushga tayyorlashga qaratilgan ijtimoiy ustanovkalar hayotiyligi, aniqligi, muhimligi bilan alohida tavsiflanadi. Shuning uchun ham bizning nutqimizda, muloqotimizda uning bir ko'rinishi sifatida maqollardan, ularning hamma uchun tushunarli variantlaridan foydalanar ekanmiz. Bu esa qizlarni kelgusida oila qurish muqarrar degan yo'riqni qabul qilishi va amal qilishiga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Mirziyoyev SH.M. «Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz».- T.: «O'zbekiston»-2016 yil.
2. Mirziyoyev SH.M. «Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz».- T.: «O'zbekiston»-2017 yil.
3. Avloniy Abdulla. Turkiy guliston yoxud axloq. – T.: O'qituvchi, 1992. – 160 b.
4. Akramova F.A. Main problems of providing psychological service to the family // Ilim ha'm ja'miyet, Нукус, 2020 № 4. -P.105-107 (19.00.00. № 2).
5. Akramova F.A. The divorce factors of families and psychological service to the family. //International Scientific Journal ISJ Theoretical & Applied Science Philadelphia, USA issue 01, volume 81, 325-328. published January 30, 2020. (19.00.00. № 3).
6. Akramova F.A. Socio-psychological problems early marriage in Uzbekistan // Theoretical & Applied Science International Scientific Journal, Year: 2020 Issue: 06 Volume: 86 Published: 30.06.2020 p. 405-415. (19.00.00.№ 3).
7. Akramova F.A. Main requirements psychological service for families// European Journal of Research and Reflection in Educational Science, Great Britain Progressive Academic Publishing. [Electronic resource]. 2020, October, 8 (10), Part II, 16-18.(19.00.00.№2).
8. Akramova F.A. Psychological service and models of psychological assistance family as a necessary factor of family strengthening // ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, India. Vol 11, Issue 4, April 2021, ImpactFactor: SJIF 2021=7,492 P.1574-1579. (19.00.00. № 2).
9. Акрамова Ф.А. Психологические особенности готовности старшеклассников к семейным отношениям. Семья и дети в современном мире. Сборник материалов конференции. Том VI. -СПб.: Изд. РГПУ им. А.И.Герцена, 2020. -1468 с. С. 37-41.

Abdullayeva Aroptxon Rustamovna,
Farg'ona davlat universiteti Psixologiya kafedrasi katta o'qituvchisi

OILADA SHAXSLARARO MUNOSABATLAR BARQARORLIGINI TA'MINLASHGA XIZMAT QILUVCHI IJTIMOY-PSIXOLOGIK OMILLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada oilada er - xotin munosabatlarini ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarda oilaviy baxt yoki kelishmovchiliklar to'g'risida ijtimoiy tasavvurlarning shakllanganlik darajasi undagi ma'naviy muhit va oila a'zolarining sog'lom fikrlashi darajasiga bog'liq ekanligi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Oila, munosabat, ijtimoiy, mexanizm, shaxs, muloqot, psixologik, zamonaviy, majburiyat, nizo.

Аннотация. В данной статье в исследованиях, посвященных изучению социально-психологических механизмов супружеских отношений в семье, степень сформированности социальных представлений о семейном счастье или разногласиях зависит от духовной среды и уровня здорового мышления семьи. информация предоставлена участниками.

Ключевые слова: Семья, отношения, социальное, механизм, личность, общение, психологическое, современное, обязательство, конфликт.

Annotation: In this article, in the studies devoted to studying the socio-psychological mechanisms of husband-wife relations in the modern family, the degree of formation of social perceptions about family happiness or disagreements depends on the spiritual environment and the level of healthy thinking of family members. information is provided.

Key words: Family, relationship, social, mechanism, person, communication, psychological, modern, commitment, conflict.

Kirish. Oilaviy muammolar qizining ko'p qirraliligi bilan alohida xususiyat kasb etib, jamiyat taraqqiyotini belgilashda, ma'nan barkamol, ruhan sog'lom avlodni voyaga yetkazish jarayonida ularning ijobiy yechimi katta ahamiyatga egadir. Agar har bir oilani tashkil etuvchilar o'z muammolarini bahamjig'atlik bilan, o'zaro kelishuv asosida hal qilsalar, oiladagi tinchlik kafolatlanib, uning ma'naviy asoslari mustahkam bo'ladi.

Yangi O'zbekistonda oilani rivojlantirishga global darajada, shuningdek, 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi doirasida e'tibor qaratilib, oilani rivojlantirish masalalari bo'yicha davlat, fuqarolik jamiyati institutlari va xususiy sektor hamkorligini yo'lga qo'yish, oila ajralishlari bilan bog'liq salbiy tendensiyalar va muammolar sabablarini bartaraf etish, zamonaviy oilani mustahkamlash va rivojlantirish, oila farovonligi darajasini oshirish, oilaning tarbiyaviy-ta'lim salohiyatini mustahkamlash, jamiyatda an'anaviy oilaviy qadriyatlarni saqlash, oilalarda ma'naviy-axloqiy muhitni yaxshilash, oilalarga ta'sirchan metodik, konsultativ va amaliy yordam ko'rsatishning samarali tizimini yaratish chora-tadbirlari belgilab berilgan. Mazkur chora-tadbirlar ona shaxsining farzanlar kamolotiga ta'siri, ularning turli oila turlari va shakllaridan qat'iy nazar barqaror tarbiya muhitini ta'minlashga xizmat qiluvchi psixologik omillarni aniqlash va ularni turmushida tatbiq qilish vazifasi yuklamoqda. Shu bois ham mamlakatimizda oila va uning tarbiyaviy imkoniyatlari qadriyat sifatida yuksaklarga ko'tariladi.

Yosh oilalarda er-xotin munosabatlari o'ziga xos hududiy, etnik, jinsiy, yosh va individual psixologik xususiyatlarga ega bo'lgan er-xotin munosabatlari shakllanishining eng nozik va hal qiluvchi shakli hisoblanadi. U yoki bu yosh oilaga xos bo'lgan er-xotin munosabatlari boshqa bir er-xotonga mos kelmasligi mumkin. Chunki yosh oilani yuzaga keltirgan er-xotinlar turli xil shaxslararo munosabatlar tizimi, turlicha taomilga ega bo'lgan oilalarda tarbiyalangan, shaxs sifatida shakllangan individlardan tashkil topadi. Lekin shunga qaramasdan maxsus psixologik tadqiqotlarda va ulardan olingan natijalar asosida yozilgan ilmiy psixologik adabiyotlarda yosh oilalarda er-xotin munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishining umumiy mexanizmlarga oid tegishli ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

Umuman yosh oilalarda er-xotin munosabatlarining qay tarzda rivojlanishi avvalo shu yosh oilaning yuzaga kelishiga asos bo'lgan nikoh oldi omillarining xarakteriga, shu oilalarning yuzaga kelish shart-sharoitlari bilan uzviy bog'liqdir. Bular haqida oldingi mavzuda qisman to'xtalib o'tdik.

Albatta, yosh oila yuzaga kelar ekan, ular bir-birlarini sevib turmush qurishganmi, qarindosh-urug'chilik, tanish-bilishchilik, sovg'ichilik, hisob tufaylimi yoki stereotip bo'yicha, qanday bo'lishidan qat'i nazar nikohning ilk kunlarida ularning bir-birlariga nisbatan bo'lgan o'zaro munosabatlarida, er-xotin o'rtasidagi shaxslararo munosabatlarda emotsional ko'tarinkilik, hissiy rang-baranglik darajasi yuqori bo'ladi. Bir-birlarini ma'lum bir muddat sevishib oila qurgan juftlarda bunday emotsional ko'tarinkilik darajasi nihoyatda yuqori bo'ladi. Chunki ular bir necha yil kutib, intilib yashagan, visol damlariga nihoyat yetishgan bo'ladilar. Bunday juftlar nikohi boshida er-xotin o'rtasidagi shaxslararo munosabatlarda ko'tarinkilik, bir-birlariga emotsional intilish juda yuqori darajada bo'ladi. Nafaqat sevishib oila qurganlar, balki deyarli barcha motivlarga ko'ra oila qurgan yoshlarda ham nikohning boshida er-xotin o'zaro munosabatlarida bir-biriga yaqinlik, bir-birini qadrlash, hurmat qilish nisbatan yuqori bo'ladi.

Adabiyotlar tahlili. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash – davr talabi" mavzusidagi anjumanda oilaning muqaddasligi haqida to'xtalib, "Barchamizga ayonki, yurtimizdagi har qaysi inson, har qaysi oilaning eng ezgu orzu-maqсадlari, hayotiy manfaatlar avvalambor uning farzandlari timsolida namoyon bo'ladi, ro'yobga chiqadi. Albatta, bu borada yurtimizda ulkan ishlar qilinmoqda va ular amalda o'zining ijobiy natijasini bermiqda. Biz uchun muqaddas bo'lgan oila asoslarini yanada mustahkamlash, xonadonlarda tinchlik – xotirjamlik, ahillik va o'zaro hurmat muhitini yaratish, ma'naviy – ma'rifiy ishlarni aniq mazmun bilan to'ldirishdan iborat bo'lmog'i zarur" deb alohida ta'kidlab o'tdilar. Xorij psixologiyasining mashhur vakili Karl Rodgers o'z tadqiqotlarida er-xotin munosabatlariga xos psixologik qonuniyatlarning muhim jihatlari haqida fikr yuritgan. Uning fikricha, oila, oilaviy hayot va undagi er-xotin munosabatlari muqaddasligi, uning jamiyat hayoti va taraqqiyotiga ta'siri, shuning uchun yoshlar oila qurishga, oila hayotiga tayyor bo'lishi, oilani boshqarish huquq va majburiyatlarini bilishi, rollarni bajarishdagi mas'uliyatini anglashi, o'zaro maslahatli, bir-birini qo'llab-quvvatlash, o'zaro yordam asosida ish ko'rishi, muammolarni yengishda hamjihat bo'lish, o'ylab, fikrlab, uzoqni ko'zlagan holda ish tutishlari yashashning, oila hayotining mezoni ekanligini alohida ta'kidlaydi. Bunda psixologik maslahat va psixoterapevtik chora-tadbirlarning naqadar muhimligi haqida zarur tavsiya va yechimlar bergan. Ilmiy natijalar zamonaviy oilalar hayoti uchun juda ahamiyatlidir. Psixolog K.N.Belogay o'z tadqiqotlarida, er-xotin munosabatlarini barqarorlashtiruvchi omillar va nikohning psixologik vazifalari bilan bog'liq muammolarni tahlil qiladi. Ayniqsa, muallif oilada er-xotin munosabatlari va funksiyalari meyorlariga alohida e'tibor qaratgan. Oilaviy munosabat va er-xotin funksiyalarda meyoriy chegaralar bo'lishi va unga amal qilish, emotsional va seksual aspektlarda (sohalarda) nikohlanuvchilarning uyg'unligi, mosligi ta'minlanishi, oilaning keyingi hayot bosqichlarida yuz beradigan krizislarga psixologik tayyorlik va bardoshlilik eng muhim omillar sifatida qayd etilgan. Mamlakatimizning yetakchi olimlaridan V.M.Karimova o'zbek yoshlarida oila to'g'risidagi ijtimoiy tasavvurlar shakllanishi, o'zbeklar oilaviy psixologiyasining o'ziga xos tomonlari haqida salmoqli tadqiqot ishlarini olib borgan. Muallif tadqiqotlari davomida o'zbek xalq og'zaki ijodida, islom dinining muqaddas manbaalarida, sharq mutafakkirlari asarlarida, taniqli pedagog va psixolog olimlar asarlarida nikoh va oila, oilaviy hayot muammolariga doir materiallarni izchil o'rganib, psixologik tahlillari asosida bir qator ilmiy g'oyalarni ilgari surgan.

Muhokama va natijalar. Oilaviy shaxslararo munosabatlar barqarorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi muhim omillar va ularning baholanishi o'zbek oilalarining shaxslararo munosabatlari barqarorligini ta'minlovchi omillarni ahamiyatini aniqlash bo'yicha er-xotinlar (100 nafar) bilan o'tkazilgan anketa so'rovining natijalari 1-jadvalda berildi.

	Omillar	Rang 1,2,3,4,5 o'rni	Foiz
1.	Oilaning moddiy ta'minlanganligi	1,40	92%
2.	O'zaro hurmat va ishonchning bo'lishi	1,20	96%
3.	Oila a'zolarining bir-birlarini yaxshi tushunishlari	1,25	95%
4.	Mustaqil oila sifatida hayot kechirish	3,55	49%
5.	Uy-joy bilan ta'minlanganlik	2,40	72%
6.	Farzandlar	1,25	95%
7.	Oila a'zolarining onglilik va ma'naviy axloqiy mavqei	1,40	92%
8.	Muomala odobi	1,35	93%
9.	Oilada mehnat taqsimoti	2,00	80%
10.	Jinsiy moslik (jinsiy qoniqish)	2,30	74%
11.	Qaynota va qaynonaning oilani boshqarishga aralashuvi	3,05	59%
12.	Qayn-aka, qayn-uka, qayn-opa va qayn-singillarning oilaviy munosabatlardagi ishtiroki	3,95	41%

1-jadval .Er-xotinlar bilan o'tkazilgan anketa so'rovining natijalari. n=100

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, er-xotinlar oilaviy shaxslararo munosabatlarining barqarorligini ta'minlashda «o'zaro hurmat va ishonchning bo'lishi» ni eng ta'sirchan (muhim) omil deb hisoblaydilar (o'rinlar yig'indisi 1,20; 96foiz). Darhaqiqat, er-xotin o'rtasidagi o'zaro hurmat-ehtirom, mehr-muhabbat, ishonch va sadoqat, izzat-ikrom, hamfikrlilik va munosabatlarning samimiyligi oila mustahkamligini ta'minlashning eng muhim asoslari bo'lib xizmat qiladi. Har bir millatning tarixan shakllangan o'zining oilaviy hayoti, turmush tarzi bor. Oilaviy turmushda er bilan xotinning vazifasi va burchlariga oid qadriyatlar mavjud. Er yoki xotinning mazkur qadriyatlarni yetarli darajada o'zlashtirmaganligi yoki ado eta olmasligi ular orasidagi o'zaro hurmat, sadoqat va ishonchning asta-sekin so'nishiga va oilaviy turmush aksil holatlarning shakllanishiga sharoit yuzaga keltiradi. Er-xotinlar o'rtasida «o'zaro hurmat va ishonchning bo'lishi» ga alohida e'tibor bilan qaraganlik ijobiy natijalarga olib keladi.

Shuningdek, «Oila a'zolarining bir-birlarini yaxshi tushunishlari» ham (o'rinlar yig'indisi 1,25; 95 foiz) o'zbek oilalari uchun eng muhim qadriyat sifatida tan olindi. Shaxs psixologiyasining tahlillari va xulosalariga ko'ra, shaxslilik sifat-fazilatlarini yuksak darajada shakllangan insonlargina (shu jumladan oila a'zolari ham) bir-birlarini to'g'ri tushuna oladilar, bir-birlariga hamfikir, hamjihat, hamkor, kamchiliklar yoki xatoliklar o'tganda kechirimli, sabr-qanoatli, itoatli, kengashib ish tutadigan, oilaviy muammolar yechimini tez topib, oila totuvligi, farovonligi va ravnaqi yo'lida ishonch bilan qat'iy dadil ish ko'radilar. Ayniqsa, oilaviy turmushda bir-birlarini to'g'ri tushunishga intilish, maslahatlashib-kengashib ish tutish, o'zaro hurmat va mehr-oqibatlik, ezgu istaklar sari faollik o'zbeklarga xosdir. Har bir oila ijtimoiy tizim struktura sifatida jamiyat oldida ma'lum bir vazifalarni bajaradi. Oilaning ijtimoiy vazifalari haqida gapirganda, bir tomondan jamiyatning oilaga ta'sirini, ikkinchi tomondan esa umumiy ijtimoiy tizimda oilaning o'rnini, oilaning hal qiladigan ijtimoiy (jamoatchilik) vazifalarini hisobga olish lozim.

Xulosa. Oilaviy turmushning muhim muammolari, undagi shaxslararo munosabat masalalari, uning barqarorligi va uni ta'minlashni ijtimoiy psixologik omillari borasida nazariy va empirik tadqiqot natijalarini tahlil qilish bizni quyidagi xulosalarga olib keldi:

1. Mavzuga daxldor deb o'rganib chiqilgan nazariy-metodologik va ilmiy manbalarda oilaviy turmushning muhim muammolari, er-xotin munosabatlaridagi zarur axloqiy sifat va fazilatlar, er-xotinning burch va vazifalari, ota-onaning bolalar kamolotdagi, xo'jalik yuritishdagi mas'uliyati, oila va nikoh mezonlarining amaliyligi, hayotiyli, sharq xalqlaridagi, xususan o'zbeklardagi oilaviy munosabatlarning o'ziga xosligi va boshqa tomonlariga katta e'tibor berilgan.

2. O'rganib chiqilgan tarixiy, nazariy-metodologik va ilmiy manbalarda oila muqaddas, inson kamoloti, jamiyat taraqqiyoti va barqarorligini ta'minlaydigan ijtimoiy institut ekanligiga alohida e'tibor berilgan.

Oila hayoti, oila va nikoh masalalarining ijtimoiy-tarixiy shakllanish jarayonlari o'zgarib borishi va hozirgi davr talabiga mos oilaviy turmush tarzi va undagi muammolar keng o'rganilgan.

3. Oilaviy turmush muammolari nafaqat bugungi kunda va hatto qadim-qadimdan ham jamiyatning ilg'or kishilari: ulamolar, mutafakkirlar, ziyoliyu-olimlarini qiziqtirgan va muammoyu, sir-sinoatlarga boy ijtimoiy turmushning ustuvor sohasi sifatida o'rganib kelingan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Islom Karimov. Barkamol avlod orzusi. Toshkent. «Sharq», 1999. B. 182.
2. Islom Karimov. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. Toshkent. «O'zbekiston», 1999. B. 48 57. 160.
3. Islom Karimov. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - T.: Ma'naviyat, 2008. 52
4. Islom Karimov. O'zbekiston buyuk kelajak sari.-T.: "O'zbekiston", 1998. B. 686. 5. O'zbekiston Respublikasi oila kodeksi. Toshkent. «Adolat», 1998. B. 300.
6. Abdulla Avloniy «Turkiy guliston yoxud axloq». Toshkent. «O'qituvchi», 1992..
7. Abdullajonova M, Isoqova M, Isroiljonov S. Zokirova M. Ijtimoiy psixologik treningdan praktikum. «Farg'ona» nashriyoti, 2003. B. 68.
8. Kovalev S.V. Psixologiya sovremennoy semye. Kn. Dlya uchitelya. M. «Prosvesheniya», 1998. B. 208.
9. Karimova V.M Ijtimoiy psixologiya asoslari. Toshkent «O'qituvchi», 1994. B. 94.
10. Karimova V.M Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot. Toshkent «Universitet» 1999. B. 94.

Xaitova Luiza Isomitdinovna,
Master student, Asian International University
Yusupova Hilola O'ktamovna,
Associate professor at Bukhara State Pedagogical Instituti

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF MODULAR LEARNING

Abstract. *Modular learning divides educational content into discrete, self-contained units that offer flexibility and personalization in educational delivery. This approach addresses diverse learning needs while maintaining educational standards.*

This study examines the psychological and pedagogical foundations of modular learning, analyzing implementation strategies and educational outcomes.

A systematic literature review was conducted analyzing peer-reviewed articles on modular learning systems, focusing on psychological theories, pedagogical strategies, and measured outcomes across educational contexts.

Keywords: *modular learning, educational psychology, self-directed learning, instructional design, cognitive load theory*

Annotatsiya. *Modulli ta'lim ta'lim mazmunini alohida, mustaqil bo'linmalarga ajratib, ta'lim jarayonida moslashuvchanlik va shaxsiylashtirish imkoniyatlarini taqdim etadi. Bu yondashuv turli ta'lim ehtiyojlarini qondirib, ta'lim standartlarini saqlaydi. Ushbu tadqiqot modulli ta'limning psixologik va pedagogik asoslarini o'rganib, amalga oshirish strategiyalari va ta'lim natijalarini tahlil qiladi. Modulli ta'lim tizimlari bo'yicha ilmiy maqolalarni tahlil qiluvchi tizimli adabiyotlar sharhi o'tkazildi, psixologik nazariyalar, pedagogik strategiyalar va turli ta'lim kontekstlaridagi o'lgan natijalarga e'tibor qaratildi.*

Kalit so'zlar: *modulli ta'lim, ta'lim psixologiyasi, o'z-o'zini boshqaruvchi ta'lim, ta'lim dizayni, kognitiv yuk nazariyasi*

Аннотация. *Модульное обучение разделяет образовательный контент на отдельные, самостоятельные единицы, которые обеспечивают гибкость и персонализацию в образовательном процессе. Данный подход учитывает разнообразные образовательные потребности при сохранении образовательных стандартов.*

Данное исследование изучает психологические и педагогические основы модульного обучения, анализируя стратегии внедрения и образовательные результаты. Был проведен систематический обзор литературы с анализом рецензируемых статей по системам модульного обучения, с акцентом на психологические теории, педагогические стратегии и измеренные результаты в различных образовательных контекстах.

Ключевые слова: *модульное обучение, педагогическая психология, самостоятельное обучение, инструкционный дизайн, теория когнитивной нагрузки*

Introduction. The landscape of modern education is characterized by rapid technological advancement, diverse learner populations, and evolving pedagogical understanding. Traditional linear teaching approaches, while foundational, often struggle to accommodate the varying needs, learning styles, and paces of contemporary learners. In response to these challenges, modular learning has emerged as a promising educational approach that offers flexibility, personalization, and enhanced learning outcomes.

Modular learning, defined as an instructional approach that divides educational content into discrete, self-contained units or modules, represents a significant departure from conventional educational delivery methods. Each module functions as an independent learning experience while contributing to a larger educational framework. This approach allows learners to progress through content at their own pace, revisit challenging concepts, and construct personalized learning pathways that align with their individual goals and capabilities.

The theoretical foundations of modular learning draw from multiple psychological and pedagogical frameworks, including constructivist learning theory, cognitive load theory, and self-determination theory. These psychological principles provide the scientific basis for understanding

why modular approaches can be more effective than traditional methods in certain contexts. The modular structure aligns with how human cognition processes information, breaking complex topics into manageable chunks that can be more easily assimilated and retained.

From a pedagogical perspective, modular learning supports several key educational principles including active learning, differentiated instruction, and competency-based progression. The approach enables educators to design learning experiences that are both systematic and flexible, providing clear learning objectives while allowing for individual variation in how these objectives are achieved. This flexibility is particularly valuable in addressing the diverse needs of modern learners, including working adults, students with different learning preferences, and those requiring specialized accommodations.

The implementation of modular learning systems has been facilitated by advances in educational technology, which provide platforms for delivering, tracking, and assessing modular content. Digital learning management systems, adaptive learning technologies, and multimedia resources have made it possible to create sophisticated modular learning environments that would have been impractical with traditional delivery methods.

This analysis examines the psychological and pedagogical aspects of modular learning, exploring how this approach can be effectively implemented to enhance educational outcomes. The research addresses several key questions: What psychological principles support the effectiveness of modular learning? How can pedagogical strategies be optimized for modular delivery? What are the measurable benefits and challenges associated with modular learning implementation? Understanding these aspects is crucial for educators, instructional designers, and educational institutions seeking to implement or improve modular learning systems.

Literature Review. The effectiveness of modular learning is grounded in several well-established psychological theories that explain how humans process, retain, and apply information. Understanding these psychological foundations is essential for designing effective modular learning systems and optimizing their implementation.

Cognitive Load Theory provides perhaps the most direct support for modular learning approaches. Developed by John Sweller, this theory suggests that human working memory has limited capacity and that learning is optimized when cognitive load is managed appropriately. Modular learning directly addresses this limitation by breaking complex information into smaller, manageable units that can be processed without overwhelming working memory. Each module presents a focused set of concepts and skills, allowing learners to fully process and integrate information before moving to the next unit. This approach reduces extraneous cognitive load while maintaining focus on essential learning objectives.

Constructivist Learning Theory, as articulated by theorists like Jean Piaget and Lev Vygotsky, emphasizes that learners actively construct knowledge through interaction with their environment and social contexts. Modular learning supports constructivist principles by providing structured opportunities for learners to build upon previous knowledge while exploring new concepts. The modular structure allows for scaffolding, where each module builds upon previous learning while introducing new challenges. This approach enables learners to construct coherent mental models while maintaining flexibility in their learning progression.

Self-Determination Theory (SDT), developed by Edward Deci and Richard Ryan, identifies three basic psychological needs that support intrinsic motivation: autonomy, competence, and relatedness. Modular learning addresses each of these needs effectively. Autonomy is supported through learner choice in module selection, pacing, and learning pathways. Competence is fostered through clear learning objectives, appropriate challenge levels, and frequent feedback on progress. Relatedness can be maintained through collaborative modules, peer interaction opportunities, and connection to real-world applications.

Information Processing Theory explains how humans encode, store, and retrieve information. Modular learning aligns with this theory by providing clear information structures, multiple encoding opportunities, and systematic review processes. The discrete nature of modules

supports both initial encoding and later retrieval by providing clear organizational frameworks for information storage in long-term memory.

Effective modular learning implementation requires sophisticated pedagogical strategies that maximize the benefits of the modular structure while addressing potential challenges. These strategies must consider both the design of individual modules and the overall learning system architecture.

Module Design Principles form the foundation of effective modular learning. Each module should have clearly defined learning objectives that align with overall course or program goals. The content within each module should be coherent and complete, providing learners with a sense of accomplishment upon completion. Effective modules incorporate multiple learning modalities, including visual, auditory, and kinesthetic elements, to accommodate different learning preferences. The length and complexity of modules should be appropriate for the target audience, with consideration for attention spans and cognitive capacity.

Sequencing and Prerequisite Management represent critical pedagogical considerations in modular learning systems. While modules are designed to be self-contained, they often build upon previous learning or prepare learners for subsequent modules. Effective sequencing requires careful analysis of learning dependencies and the logical progression of knowledge and skills. Some modular systems employ adaptive sequencing, where the order of modules is determined based on learner performance, preferences, or learning objectives.

Assessment and Feedback Strategies in modular learning must be carefully designed to support both formative and summative evaluation. Formative assessment within modules provides ongoing feedback that helps learners adjust their approach and understanding. Summative assessment at the module level provides closure and verification of learning achievement. Many modular systems employ competency-based assessment, where learners must demonstrate mastery of specific skills or knowledge before progressing to subsequent modules.

Learner Support Systems are essential for successful modular learning implementation. These systems may include orientation modules that help learners understand the modular approach, navigation support that helps learners choose appropriate learning pathways, and ongoing academic support that addresses questions and challenges. Technology-enhanced support systems can provide automated guidance, peer collaboration opportunities, and instructor intervention when needed.

Research on Modular Learning Effectiveness. Empirical research on modular learning has demonstrated its effectiveness across various educational contexts and learner populations. Studies have shown that modular approaches can improve learning outcomes, increase learner satisfaction, and enhance retention rates compared to traditional linear approaches.

Research in higher education has shown that modular learning can be particularly effective for adult learners and working professionals who require flexibility in their educational pursuits. Studies have demonstrated that modular approaches can reduce time to completion while maintaining or improving learning outcomes. The flexibility inherent in modular systems allows learners to balance educational goals with other responsibilities, leading to higher completion rates and greater satisfaction.

In professional development contexts, modular learning has proven effective for just-in-time training and skill development. The ability to focus on specific competencies through targeted modules allows organizations to provide relevant, efficient training that directly addresses performance needs. Research has shown that modular professional development programs can improve job performance, increase employee satisfaction, and reduce training costs.

Technology-enhanced modular learning has been the subject of extensive research, with studies examining the effectiveness of online modular courses, adaptive learning systems, and mobile learning modules. Research has shown that technology can enhance the effectiveness of modular learning by providing personalized learning pathways, automated assessment and feedback, and rich multimedia content that supports different learning styles.

Methodology. This comprehensive analysis of the psychological and pedagogical aspects of modular learning was conducted through a systematic review of existing literature, theoretical frameworks, and empirical research. The methodology employed a multi-faceted approach to ensure thorough coverage of the topic while maintaining academic rigor.

Literature Search Strategy: A comprehensive search was conducted across multiple academic databases, including PsycINFO, ERIC, JSTOR, and Google Scholar, using key terms such as "modular learning," "modular education," "modular instruction," "educational psychology," "instructional design," and "competency-based learning." The search was limited to peer-reviewed articles, books, and conference proceedings published within the last fifteen years to ensure relevance to contemporary educational practices.

Inclusion and Exclusion Criteria: Studies were included if they addressed psychological or pedagogical aspects of modular learning, provided empirical data on modular learning effectiveness, or presented theoretical frameworks relevant to modular instruction. Exclusion criteria included studies focusing solely on technical aspects of learning management systems without pedagogical analysis, articles not available in English, and studies with insufficient methodological detail.

Theoretical Framework Analysis: The analysis examined how modular learning aligns with established psychological and pedagogical theories. Key theories were evaluated for their relevance to modular learning, including cognitive load theory, constructivist learning theory, self-determination theory, and adult learning principles. The theoretical analysis focused on identifying the psychological mechanisms that support modular learning effectiveness.

Synthesis and Analysis: The collected literature was synthesized to identify common themes, best practices, and areas of controversy or uncertainty. The analysis examined both qualitative and quantitative research findings, considering the strength of evidence and methodological quality of studies. Special attention was paid to studies that directly compared modular learning approaches with traditional instructional methods.

Limitations: This analysis is limited by the availability of high-quality empirical research on modular learning, which remains a relatively new field of study. Additionally, the diverse nature of modular learning implementations makes it challenging to draw universal conclusions about effectiveness. The analysis focused primarily on English-language sources, which may limit the global perspective on modular learning practices.

Results and Discussion

The analysis of psychological research reveals several key benefits of modular learning that directly support improved educational outcomes. These benefits align with fundamental principles of human cognition and motivation, providing a strong theoretical foundation for modular learning implementation.

Enhanced Cognitive Processing: Research demonstrates that modular learning significantly improves cognitive processing by aligning with natural information processing patterns. The chunking of information into discrete modules reduces cognitive load, allowing learners to process information more efficiently. Studies show that learners in modular programs demonstrate better retention rates and deeper understanding of complex concepts compared to traditional linear approaches. This improvement appears to be particularly pronounced in subjects requiring integration of multiple concepts or skills.

Increased Intrinsic Motivation: Modular learning systems consistently show higher levels of learner motivation compared to traditional approaches. The psychological benefits include increased sense of autonomy through choice in learning pathways, enhanced competence through clear achievement markers, and improved relatedness through targeted content relevance. Research indicates that learners in modular programs report higher satisfaction levels and greater engagement with learning materials.

Improved Metacognitive Awareness: Modular learning promotes metacognitive development by requiring learners to make conscious decisions about their learning process. The structure of modular systems encourages reflection on learning strategies, self-assessment of

progress, and adjustment of learning approaches. Studies show that learners in modular programs develop stronger self-regulation skills and better awareness of their learning preferences and capabilities.

Reduced Learning Anxiety: The structured, predictable nature of modular learning helps reduce anxiety associated with educational experiences. Clear learning objectives, defined expectations, and immediate feedback within modules provide psychological safety that enables more effective learning. Research shows that learners with high academic anxiety perform better in modular systems compared to traditional classroom environments.

Pedagogical Effectiveness and Implementation Strategies

The pedagogical analysis reveals that modular learning effectiveness depends heavily on implementation quality and attention to key design principles. Successful modular learning systems share several common characteristics that contribute to their educational effectiveness.

Competency-Based Progression: Effective modular learning systems employ competency-based progression that ensures learners master essential skills before advancing. This approach allows for individualized pacing while maintaining educational standards. Research shows that competency-based modular programs achieve higher completion rates and better learning outcomes compared to time-based traditional programs.

Adaptive Learning Pathways: Advanced modular learning systems incorporate adaptive elements that adjust content, sequence, and support based on individual learner needs. These systems use learner performance data, preferences, and goals to optimize the learning experience. Studies demonstrate that adaptive modular systems can reduce learning time by 20-30% while maintaining or improving learning outcomes.

Integrated Assessment Strategies: Successful modular learning implementations integrate assessment throughout the learning process rather than relying solely on summative evaluation. This approach provides continuous feedback that supports learning adjustment and improvement. Research shows that integrated assessment in modular systems leads to better learning retention and improved application of knowledge and skills.

Collaborative Learning Elements: Effective modular learning systems incorporate collaborative elements that maintain social aspects of learning while preserving individual flexibility. These may include peer review activities, group projects within modules, or collaborative problem-solving exercises. Studies indicate that modular programs with collaborative elements achieve higher learner satisfaction and better development of communication and teamwork skills.

Challenges and Limitations

Despite the significant benefits of modular learning, the analysis reveals several challenges that must be addressed for successful implementation. Understanding these challenges is crucial for educators and institutions considering modular learning adoption.

Design Complexity: Creating effective modular learning systems requires sophisticated instructional design that goes beyond traditional course development. The need to create coherent, self-contained modules while maintaining overall program coherence presents significant design challenges. Research indicates that poor module design is a primary factor in modular learning system failure.

Technology Dependence: Many modular learning implementations rely heavily on technology platforms that may present barriers for some learners or institutions. Technical difficulties, platform limitations, and digital divide issues can impact the effectiveness of modular learning systems. Studies show that technology-related problems are among the most common reasons for learner dissatisfaction in modular programs.

Learner Readiness: Modular learning requires higher levels of self-direction and self-regulation than traditional approaches. Not all learners are prepared for the autonomy and responsibility required in modular systems. Research indicates that learner readiness assessment and preparation are critical factors in modular learning success.

Instructor Preparation: Successful modular learning implementation requires instructors to develop new skills in module design, learner support, and system management. The shift from traditional teaching roles to learning facilitation can be challenging for educators. Studies show that instructor preparation and ongoing support are essential for modular learning system success.

Contextual Applications and Effectiveness

The analysis reveals that modular learning effectiveness varies significantly across different educational contexts and learner populations. Understanding these contextual factors is important for determining when and how to implement modular learning approaches.

Adult and Continuing Education: Modular learning shows particular effectiveness in adult and continuing education contexts. The flexibility and self-directed nature of modular systems align well with adult learner characteristics and constraints. Research demonstrates that adult learners in modular programs achieve higher completion rates and report greater satisfaction compared to traditional formats.

Professional Development: Modular learning has proven highly effective for workplace learning and professional development. The ability to target specific competencies and provide just-in-time learning makes modular approaches well-suited to professional contexts. Studies show that modular professional development programs achieve better knowledge transfer and application compared to traditional training approaches.

Higher Education: In higher education contexts, modular learning effectiveness varies depending on subject matter, learner preparation, and institutional support. Research indicates that modular approaches are most effective for courses requiring skill development, applied learning, or flexible scheduling. Traditional lecture-based courses may be less suitable for modular conversion without significant redesign.

K-12 Education: Modular learning in K-12 contexts shows mixed results, with effectiveness depending heavily on student age, subject matter, and support systems. Research suggests that modular approaches may be most effective for remedial education, advanced learners, and specific skill development rather than core curriculum delivery.

Conclusion: Modular learning represents a significant advancement in educational methodology that addresses many challenges facing contemporary education. The psychological and pedagogical foundations of modular learning are solid, and the research evidence supports its effectiveness when properly implemented.

However, successful modular learning implementation requires careful attention to design principles, learner support, and contextual factors. The approach is not a universal solution but rather a powerful tool that can enhance educational effectiveness when appropriately applied.

As educational technology continues to evolve and learner populations become increasingly diverse, modular learning will likely play an increasingly important role in educational delivery. The key to success lies in understanding the psychological and pedagogical principles that underpin effective modular learning and applying these principles thoughtfully in specific educational contexts.

The future of modular learning looks promising, with ongoing developments in adaptive learning technology, artificial intelligence, and personalized learning systems likely to enhance its effectiveness further. However, the fundamental psychological and pedagogical principles identified in this analysis will remain central to successful modular learning implementation, regardless of technological advancement.

References.

1. Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (2001). *A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom's taxonomy of educational objectives*. Longman.
2. Baddeley, A. (2003). Working memory: Looking back and looking forward. *Nature Reviews Neuroscience*, 4(10), 829-839. <https://doi.org/10.1038/nrn1201>
3. Biggs, J., & Tang, C. (2011). *Teaching for quality learning at university: What the student does* (4th ed.). Open University Press.

4. Clark, R. C., & Mayer, R. E. (2016). *E-learning and the science of instruction: Proven guidelines for consumers and designers of multimedia learning* (4th ed.). Wiley.
5. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227-268. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1104_01
6. Flavell, J. H. (1976). Metacognitive aspects of problem solving. In L. B. Resnick (Ed.), *The nature of intelligence* (pp. 231-235). Lawrence Erlbaum Associates.
7. Garrison, D. R. (2017). *E-learning in the 21st century: A community of inquiry framework for research and practice* (3rd ed.). Routledge.
8. Hattie, J., & Timperley, H. (2007). The power of feedback. *Review of Educational Research*, 77(1), 81-112. <https://doi.org/10.3102/003465430298487>
9. Keller, J. M. (2010). *Motivational Design for Learning and Performance: The ARCS Model Approach*. Springer.
10. Knowles, M. S., Holton III, E. F., & Swanson, R. A. (2015). *The adult learner: The definitive classic in adult education and human resource development* (8th ed.). Routledge.
11. Kolb, D. A. (2014). *Experiential learning: Experience as the source of learning and development* (2nd ed.). Pearson Education.
12. Merrill, M. D. (2013). *First principles of instruction: Identifying and designing effective, efficient, and engaging instruction*. Pfeiffer.

Курбанов Ихтиёр Хикматович,

Старший преподаватель Бухарского государственного медицинского института

РАЗВИТИЯ ПРОГРАММ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ И ПОВЫШЕНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СОТРУДНИКОВ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

Аннотация. В условиях трансформации системы здравоохранения и широкого внедрения инновационных технологий возрастает потребность в комплексной поддержке медицинского персонала. В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты разработки программ психологической поддержки и повышения инновационной компетентности сотрудников здравоохранения. Проанализированы основные психологические барьеры, препятствующие вовлечению персонала в инновационную деятельность, и предложены эффективные механизмы их преодоления. Представлены результаты внедрения пилотных программ в медицинских учреждениях, направленных на развитие стрессоустойчивости, мотивации к обучению и готовности к изменениям. Делается акцент на необходимости интеграции психологического сопровождения в систему непрерывного профессионального образования.

Ключевые слова. Психологическая поддержка, инновационная компетентность, здравоохранение, стрессоустойчивость, профессиональное развитие, мотивация, адаптация, психологическое сопровождение.

Abstract. The rapid integration of innovative technologies and practices in healthcare has created new challenges for medical staff, including increased stress and resistance to change. Psychological support programs play a crucial role in mitigating these challenges, fostering resilience, and improving overall work performance. This article explores the development of psychological support programs aimed at enhancing the innovative competence of healthcare professionals. The study focuses on how these programs contribute to improving stress resilience, fostering innovation, and promoting greater motivation among healthcare staff. The findings indicate that structured psychological interventions can significantly reduce stress levels, enhance emotional well-being, and improve adaptability to new technologies. Furthermore, increasing the innovative competence of healthcare professionals through psychological support leads to higher engagement in innovation projects and a more effective implementation of new practices in healthcare settings. The article discusses the practical implications of integrating psychological support into professional development programs and offers recommendations for healthcare institutions looking to improve their staff's preparedness for change.

Keywords. Psychological support, innovative competence, healthcare staff, stress resilience, professional development, innovation in healthcare, employee motivation, healthcare training programs, stress management, organizational change.

Введение. Современная система здравоохранения сталкивается с необходимостью внедрения инновационных технологий, что связано с изменением подходов к диагностике, лечению и организации медицинского обслуживания. Этот процесс требует от сотрудников отрасли не только освоения новых знаний и навыков, но и способности адаптироваться к изменениям, сохранять мотивацию и профессиональную эффективность в условиях высоких нагрузок и стресса.

Одной из ключевых проблем в условиях внедрения инноваций является психологическая адаптация сотрудников, их способность преодолевать стресс, связанный с трансформацией рабочих процессов, освоением новых технологий и нестабильностью в профессиональной среде. Психологическая поддержка в таких условиях становится неотъемлемой частью системы повышения квалификации, направленной не только на приобретение новых знаний, но и на формирование устойчивости к изменениям.

Кроме того, повышение инновационной компетентности требует от медицинского персонала способности эффективно воспринимать и интегрировать новшества, что

невозможно без соответствующей подготовки. Внедрение программ психологической поддержки, направленных на развитие инновационной компетентности, становится важной составляющей устойчивого функционирования медицинских учреждений в условиях современной реформы здравоохранения.

Целью данного исследования является анализ существующих подходов к психологической поддержке сотрудников здравоохранения и разработка эффективных программ, направленных на повышение инновационной компетентности и психологической устойчивости медицинского персонала.

Обзор литературы. Развитие инновационных технологий в системе здравоохранения требует от медицинских работников не только профессиональных знаний, но и способности адаптироваться к новшествам, что непосредственно связано с их психологическим состоянием и уровнем стрессоустойчивости. В последние десятилетия в российской и зарубежной литературе активно исследуются аспекты психологической поддержки и развития компетенций в контексте профессиональной деятельности.

Психологическая поддержка в здравоохранении является важной составляющей успешной адаптации работников к изменяющимся условиям. Как отмечает С.В. Гаврилов, психологическая поддержка на рабочем месте способствует снижению уровня стресса, улучшению психоэмоционального состояния и повышению производительности труда. В частности, для медицинских работников, которые регулярно сталкиваются с эмоционально и психологически насыщенными ситуациями, такие программы становятся особенно актуальными (Гаврилов, 2014).

Инновационная компетентность медицинских работников, в свою очередь, связана с их готовностью к освоению новых технологий и методов работы, что напрямую влияет на качество оказания медицинской помощи. В работах А.А. Вагановой и И.Ю. Беликовой подчеркивается важность формирования у специалистов не только теоретических знаний, но и практических навыков, а также мотивации для освоения новых подходов, что непосредственно связано с созданием психологически комфортной и поддерживающей среды в организациях здравоохранения (Ваганова, Беликова, 2018).

Инновационные программы в здравоохранении, направленные на повышение квалификации, требуют не только знания новых технологий, но и внутренней готовности к их внедрению. Ведущие исследования, такие как работы А.М. Герасимова и Н.М. Никитиной, акцентируют внимание на важности обучения сотрудников, включая программы для развития стрессоустойчивости, повышения гибкости и уверенности в своих силах при внедрении новых методов работы (Герасимов, Никитина, 2016). Они подчеркивают, что такие программы должны сочетать обучение инновациям с элементами психологической поддержки и развития личностных ресурсов.

Кроме того, в зарубежных исследованиях (например, у Д. Крейсена, А. Рейтера и других) рассматривается роль «психологического капитала» (self-efficacy, надежда, оптимизм) в повышении профессиональной устойчивости и готовности к изменениям. Внедрение инновационных программ должно учитывать не только техническую сторону, но и поддерживать эмоциональное благополучие сотрудников, что способствует их готовности к обучению и адаптации (Luthans, Youssef, Avolio, 2007).

Ранее проведенные исследования показывают, что успешная интеграция инноваций в систему здравоохранения невозможна без учета психологического состояния работников. Таким образом, интеграция программ психологической поддержки в процессы повышения инновационной компетентности является важным инструментом для создания более эффективной, устойчивой и профессиональной медицинской среды.

Метод и методология. Для реализации цели исследования и разработки эффективных программ психологической поддержки и повышения инновационной компетентности сотрудников здравоохранения был использован комплексный подход, включающий как качественные, так и количественные методы исследования. Основной задачей было выявление существующих барьеров в инновационной деятельности и определение

ключевых факторов, влияющих на успешную адаптацию сотрудников к инновациям в здравоохранении.

Эмпирическая методология. Исследование проводилось с использованием следующих методов:

- Анкетирование. Были разработаны анкеты, направленные на оценку уровня инновационной компетентности сотрудников здравоохранения, их восприятие изменений, а также степень стрессоустойчивости и удовлетворенности своей профессиональной деятельностью. Анкетирование охватывало 200 медицинских работников разных специальностей в крупных и средних медицинских учреждениях.

- Групповые обсуждения и интервью. Для более глубокого понимания факторов, влияющих на восприятие инноваций, были проведены полуструктурированные интервью с 30 руководителями медицинских учреждений и специалистами по управлению инновациями. Это позволило выявить их мнения о барьерах, связанных с внедрением инновационных технологий, а также с важностью психологической подготовки персонала.

- Психологические тесты. Для оценки уровня стрессоустойчивости и психологической готовности сотрудников к инновациям были использованы методики, такие как опросник стресса и стрессоустойчивости (методика Л.Н. Ясеновой), а также тесты на когнитивную гибкость и мотивацию (методика С. Рейнса).

Разработка программ психологической поддержки. На основе полученных данных о барьерах и проблемах адаптации сотрудников к инновационным процессам была разработана программа психологической поддержки, включающая:

- Тренинги по стресс-менеджменту. Программы, направленные на развитие навыков управления стрессом, эмоциональной саморегуляции и восстановления после профессиональных перегрузок.

- Семинары по инновационному лидерству. Программы, которые помогают развивать лидерские качества у сотрудников, повышая их способность быть катализаторами изменений и адаптации в условиях реформ.

- Мотивационные сессии. Курс, ориентированный на развитие внутренней мотивации и уверенности в своих силах в условиях постоянно меняющихся технологий и процессов.

Оценка эффективности программ. Для оценки эффективности внедренных программ использовались следующие методы:

- До- и пост- тестирование. Оценка изменений в уровне стрессоустойчивости, мотивации и профессиональной удовлетворенности участников до и после внедрения программ психологической поддержки.

- Анализ статистических данных. Сравнение показателей, таких как количество обращений за психологической помощью, уровень удовлетворенности сотрудников внедрением инновационных технологий и другие метрики до и после проведения тренингов.

- Оценка вовлеченности персонала. Анализ вовлеченности сотрудников в инновационные проекты до и после применения психологической поддержки и тренингов на основе опросов и интервью.

Методологический подход

Методология исследования базируется на следующих принципах:

- Системный подход. Рассматриваем инновационную деятельность и психологическую поддержку как взаимосвязанные процессы, где каждое вмешательство должно учитывать комплексный характер изменений, происходящих в системе здравоохранения.

- Интеграция психологии и управления. Программы, направленные на повышение инновационной компетентности, включают как психотерапевтические методики, так и стратегии управления изменениями, с целью минимизации стресса и максимизации вовлеченности работников в процессы внедрения инноваций.

• Оценка воздействия. Психологическая поддержка рассматривается не как отдельный процесс, а как интегрированная часть системы профессиональной подготовки, влияющая на эффективность внедрения инноваций в здравоохранение.

Результаты исследования. В ходе проведенного исследования были получены данные, которые подтвердили важность комплексного подхода к развитию психологической поддержки и повышению инновационной компетентности среди сотрудников здравоохранения. Результаты можно разделить на несколько ключевых категорий:

Уровень стресса и стрессоустойчивости сотрудников. Перед внедрением программ психологической поддержки была проведена диагностика уровня стресса и стрессоустойчивости среди сотрудников медицинских учреждений. Результаты показали, что:

- 60% сотрудников (в основном, средний и младший медицинский персонал) испытывают высокий уровень стресса в условиях внедрения новых технологий.
- 30% сотрудников имели средний уровень стрессоустойчивости, что указывало на потребность в поддержке в условиях постоянных изменений.
- 10% сотрудников не испытывают значительного стресса и продемонстрировали высокий уровень устойчивости к профессиональным нагрузкам.

Таким образом, значительная часть персонала была подвержена профессиональному стрессу, что ставило под угрозу не только их психоэмоциональное состояние, но и эффективность работы в условиях внедрения инноваций.

Эффективность программ психологической поддержки. После внедрения программ психологической поддержки (включающих тренинги по стресс-менеджменту, семинары по инновационному лидерству и мотивационные сессии) были проведены повторные тестирования и анкетирования. Результаты показали:

- Уменьшение уровня стресса на 30% среди участников программы, особенно в группе среднего и младшего персонала, что свидетельствует о повышении их стрессоустойчивости.
- Повышение удовлетворенности работой на 20% после тренингов, что было связано с улучшением эмоционального климата и поддержки на рабочем месте.
- 40% сотрудников отметили улучшение своей мотивации и уверенности в способности справляться с профессиональными изменениями после прохождения программы.

Влияние на инновационную компетентность. Сравнение уровня инновационной компетентности до и после участия в программах показало значительные положительные изменения:

- 42% сотрудников продемонстрировали повышение своей готовности к освоению инновационных технологий и методов работы.
- Уровень вовлеченности в инновационные проекты повысился на 25%, что указывает на успешную интеграцию психологической поддержки в процессы внедрения новшеств.
- 45% сотрудников отметили улучшение своей способности к адаптации в условиях изменений, что в значительной степени связано с психотерапевтическими техниками и обучением инновационному лидерству.

Оценка руководителей. Руководители медицинских учреждений, участвующие в исследовании, отметили значительное улучшение психологической атмосферы в коллективе и рост эффективности работы персонала. Основные положительные результаты:

- Увеличение уровня вовлеченности сотрудников в проекты по внедрению инноваций.
- Снижение уровня профессионального выгорания на 15%, что указывает на улучшение психоэмоционального состояния работников.

• Повышение командной работы и кооперации среди медицинского персонала, что способствовало улучшению качества обслуживания пациентов.

Обратная связь от участников. На основании обратной связи от участников программ было выявлено, что:

• 80% участников выразили удовлетворение от участия в программах и отметили, что такие тренинги значительно улучшили их способность справляться с изменениями.

• 50% сотрудников заявили о повышении уверенности в своих силах при работе с новыми технологиями и методами.

В целом, результаты исследования подтверждают, что внедрение программ психологической поддержки, направленных на повышение стрессоустойчивости и развитие инновационной компетентности, существенно улучшает не только эмоциональное состояние сотрудников, но и их профессиональную готовность к изменениям в здравоохранении.

Обсуждение. Результаты исследования подтверждают, что интеграция программ психологической поддержки в систему профессионального развития сотрудников здравоохранения имеет важное значение для успешного внедрения инновационных технологий в медицинские учреждения. Полученные данные подчеркивают несколько ключевых аспектов, которые нуждаются в дальнейшем обсуждении.

Влияние стресса на профессиональную деятельность сотрудников здравоохранения. Одним из наиболее заметных результатов исследования стало выявление высокого уровня стресса среди сотрудников медицинских учреждений, что является значительным препятствием для эффективного внедрения инноваций. Наши данные подтверждают выводы предыдущих исследований (Гаврилов, 2014; Лутанс и др., 2007), согласно которым профессиональный стресс может значительно снижать продуктивность и качество работы. В условиях внедрения новых технологий и методов лечения это воздействие усугубляется, так как работники сталкиваются не только с профессиональными перегрузками, но и с необходимостью адаптироваться к новым условиям. Именно в этом контексте программы психологической поддержки оказываются крайне важными для повышения психологической устойчивости работников.

Роль психологической поддержки в адаптации к инновациям. Результаты внедрения тренингов по стресс-менеджменту, мотивации и инновационному лидерству показали значительное улучшение эмоционального состояния сотрудников, что свидетельствует о высокой эффективности психологических вмешательств. Эти программы позволили сотрудникам снизить уровень стресса и повысить уверенность в своей способности справляться с изменениями. Участники отметили, что такие мероприятия способствовали не только улучшению их психоэмоционального состояния, но и повышению готовности к восприятию инноваций. Это согласуется с теоретическими моделями адаптации к изменениям, где основное внимание уделяется не только обучению новым навыкам, но и подготовке сотрудников к психологическим аспектам изменений (Ваганова, Беликова, 2018).

Стрессоустойчивость как ключевая компетенция для инновационного развития. Одним из важных аспектов исследования является выявление зависимости между стрессоустойчивостью и инновационной компетентностью сотрудников. Как показали наши данные, высокий уровень стрессоустойчивости напрямую связан с большей готовностью к освоению инновационных технологий и методов. Это подтверждает необходимость включения тренингов на развитие стрессоустойчивости в программы повышения квалификации в сфере здравоохранения. Важно отметить, что повышение инновационной компетентности не ограничивается только обучением техническим навыкам, но также требует формирования психологической гибкости и уверенности в своих силах.

Мотивация и вовлеченность в процессы внедрения инноваций. Другим важным результатом исследования стало повышение мотивации сотрудников к участию в

инновационных проектах после прохождения программ психологической поддержки. Многие участники отмечали, что с течением времени стали более уверены в своей способности эффективно работать с новыми технологиями и быстрее адаптироваться к изменениям. Важно, что программы, направленные не только на обучение инновациям, но и на мотивационную поддержку, оказываются гораздо более эффективными в контексте развития инновационной компетентности. Это подчеркивает необходимость комплексного подхода, который включает в себя не только техническую подготовку, но и поддержку на уровне мотивации и уверенности в своих силах.

Практическая значимость и рекомендации. Наши результаты указывают на то, что успешное внедрение инноваций в здравоохранение невозможно без комплексной поддержки сотрудников. На основе полученных данных можно рекомендовать следующие шаги для улучшения процесса внедрения инноваций в медицинские учреждения:

- Разработка и внедрение обязательных программ психологической поддержки, ориентированных на повышение стрессоустойчивости, адаптивности и мотивации сотрудников.

- Интеграция тренингов по инновационному лидерству в программы профессиональной подготовки для медперсонала с целью формирования у них лидерских качеств, которые способствуют более успешной адаптации к изменениям.

- Разработка систем непрерывного обучения, включающих не только технические аспекты инноваций, но и психологическую подготовку сотрудников, что позволит создать более устойчивую и эффективно функционирующую организацию.

Ограничения исследования и перспективы для дальнейших исследований. Несмотря на положительные результаты, следует отметить некоторые ограничения исследования. Во-первых, оно проводилось в ограниченном числе медицинских учреждений, что требует дальнейшей проверки результатов на более широкой выборке. Во-вторых, исследование ориентировалось в основном на краткосрочные изменения, и необходимо провести дальнейшие исследования для оценки долгосрочных эффектов внедрения психологической поддержки. Также, будущие исследования могут быть направлены на изучение влияния индивидуальных факторов, таких как возраст, стаж работы и профессиональная подготовка, на эффективность психологических программ.

Выводы:

Психологическая поддержка играет ключевую роль в адаптации сотрудников здравоохранения к изменениям. В ходе исследования было установлено, что значительная часть сотрудников медицинских учреждений испытывает высокий уровень стресса, что снижает их продуктивность и готовность к восприятию инноваций. Программы психологической поддержки способствуют снижению стресса, повышению уверенности и мотивации работников, что непосредственно влияет на эффективность работы.

Развитие инновационной компетентности сотрудников невозможно без учета психологических факторов. Поддержка в эмоциональном и психологическом плане способствует более успешной адаптации к внедрению новых технологий и методов работы. Важно, что программы повышения инновационной компетентности должны сочетать не только техническое обучение, но и работу с мотивацией, стрессоустойчивостью и уверенностью сотрудников в своих силах.

Внедрение программ психологической поддержки повышает уровень вовлеченности сотрудников в процессы внедрения инноваций. Программы, направленные на развитие инновационного лидерства, стресс-менеджмента и мотивации, значительно увеличивают уровень вовлеченности медработников в инновационные проекты. Это, в свою очередь, способствует более гладкому и эффективному внедрению новых технологий.

Улучшение эмоционального климата в учреждениях здравоохранения способствует повышению общей удовлетворенности работников. Программы психологической поддержки оказывают благоприятное влияние не только на профессиональную деятельность, но и на психоэмоциональное состояние работников. Уровень

удовлетворенности трудом среди участников программ был значительно выше, что может привести к снижению текучести кадров и повышению качества обслуживания пациентов.

Необходимость комплексного подхода к обучению и поддержке сотрудников. Результаты исследования показали, что эффективное внедрение инноваций в систему здравоохранения невозможно без комплексной программы, включающей как профессиональную подготовку, так и психологическую поддержку.

Рекомендации:

Внедрение обязательных программ психологической поддержки. Для повышения стрессоустойчивости и психологической готовности сотрудников здравоохранения к изменениям необходимо разработать и внедрить обязательные программы психологической поддержки. Такие программы должны быть направлены на снижение стресса, развитие навыков эмоциональной саморегуляции и преодоление профессионального выгорания.

Интеграция тренингов по инновационному лидерству и мотивации. Рекомендуется разработать специализированные тренинги по инновационному лидерству, которые помогут медицинским работникам не только освоить новые технологии, но и стать агентами изменений. Важно, чтобы такие тренинги включали элементы мотивации и формирования уверенности в своих силах, что напрямую влияет на успешное внедрение инноваций.

Обучение в области стресс-менеджмента и адаптации к изменениям. Программы, направленные на повышение стрессоустойчивости сотрудников, должны стать неотъемлемой частью систем подготовки и переподготовки специалистов в здравоохранении. Стресс-менеджмент, как важный компонент профессиональной подготовки, поможет сотрудникам лучше справляться с высокими нагрузками и эмоциональными трудностями, связанными с изменениями.

Непрерывное обучение и развитие. Рекомендуется внедрение системы непрерывного обучения, которая будет включать в себя как новые технологии, так и психологическую подготовку персонала. Такой подход позволит сотрудникам не только развивать свои профессиональные навыки, но и быть готовыми к изменениям в организации и в их профессиональной роли.

Разработка программ для профилактики профессионального выгорания. Программы, направленные на профилактику выгорания, должны включать регулярные мероприятия по психоэмоциональной разгрузке, медитации и методам релаксации, которые способствуют снижению стресса и улучшению общего состояния сотрудников.

Мониторинг и оценка эффективности программ. Для оценки долгосрочных эффектов программ психологической поддержки и повышения инновационной компетентности необходимо регулярно проводить мониторинг и оценку их воздействия на сотрудников и организацию в целом. Это позволит своевременно корректировать подходы и улучшать программы в зависимости от их результативности.

Список использованных литератур.

1. Гаврилов, А. А. (2014). Психология профессионального стресса: теоретические и практические аспекты. Москва: Наука.
2. Лутанс, В. П., Богданова, А. И., & Терехова, И. А. (2007). Психологическое сопровождение медицинского персонала в условиях стрессовых ситуаций. Санкт-Петербург: Издательство Речь.
3. Ваганова, Н. В., & Беликова, И. В. (2018). Стрессоустойчивость и профессиональная адаптация медицинских работников: психолого-педагогический аспект. Журнал психологии труда, 15(4), 56–67.
4. Шевченко, И. В. (2013). Инновационные подходы в системе здравоохранения: методология и практика. Москва: Эксперт.

5. Зиновьев, С. П., & Иванова, Т. В. (2016). Психологическая поддержка персонала в условиях изменений: роль тренингов и семинаров. Психология в здравоохранении, 21(3), 23–31.
6. Ярков, И. В. (2019). Инновационные технологии в медицине: вызовы и решения. Журнал инновационного менеджмента, 7(1), 45–52.
7. Кузнецова, Е. А., & Прокофьев, В. Г. (2020). Методы повышения мотивации сотрудников в медицине: теоретический и практический обзор. Вестник медицинских наук, 24(2), 102–110.
8. Смирнова, М. С., & Харитонов, В. А. (2015). Теория и практика стресса в медицине. Москва: Просвещение.
9. Томилова, Е. В. (2017). Адаптация медицинских работников к внедрению инноваций: психологические и организационные аспекты. Здравоохранение России, 10(1), 55–64.
10. Лебедева, И. Л. (2018). Психологическое сопровождение инновационных процессов в медицине. Журнал прикладной психологии, 13(6), 87–95.
11. Федорова, Н. В. (2021). Стрессоустойчивость и инновационная компетентность: развитие и поддержка медицинских работников. Научно-практическая психология, 19(3), 102–112.
12. Тимофеева, О. И., & Петров, Ю. М. (2020). Психологическая поддержка и стрессоустойчивость в условиях профессиональных изменений в здравоохранении. Вестник психологии труда, 5(2), 134–142.
13. Алексеева, А. С., & Руденко, П. П. (2019). Качество работы медицинского персонала в условиях стресса: влияние инноваций на эффективность. Журнал медицинского образования, 22(4), 211–219.

Ro'ziyev Umar Muzafarovich,
Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrası dotsenti

BOLALAR VA O'SMIRLARDA IJTIMOIIY FOBIIYA HOLATLARINING ZAMONAVIIY DIAGNOSTIKASI VA PSIXOKORREKSIYASI

Annotastiya: Bu maqolada bolalarda va o'smirlarda xavotir bezovtalik hissi va ijtimoiy fobiya ko'rinishlari va ularni oldini olish, kelib chiqish sabablari, ijtimoiy fobiya belgilari, kimlarda ko'proq kuzatilishi, ijtimoiy fobiyaning rivojlanish sabablari. Ijtimoiy tashvish va fobiya bilan kasallangan bolalarda yolg'iz bo'lish istagi va nazorat kuchli bolalarga nisbatan do'stlikni shakllantirish va guruhlariga qo'shilish ko'proq qiyin bo'lishi, bolalarda va o'smirlarda ijtimoiy fobiyaning differensial ifodalanishiga ko'ra xulq-atvorning motivatsion omillari ustuvor xarakterga ega ekanligi, bolalar va o'spirinlik davridagi ijtimoiy fobiyaning mezonlarining shaxslilik sifatlariga bog'liq ekanligi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Atrofobiya, agorafobiya, xavotir bezovtalik, zaifliklar fobiya, xulq-atvor, somatik kasalliklar, vahima, irrastional qo'rquv, chuqur depressiya, stereotip travmatik holat, confessional, stress.

Аннотация. В этой статье рассматривается тревожное чувство у детей и подростков, проявления социальной фобии и их профилактика, Причины возникновения, симптомы социальной фобии, у кого наблюдается чаще, причины развития социальной фобии. Было высказано предположение, что у детей с социальной тревожностью и фобиями желание побыть в одиночестве и контроль более сложны для формирования дружеских отношений и присоединения к группам, чем у детей с сильной фобией, что мотивационные факторы поведения имеют приоритетный характер по сравнению с дифференциальным выражением социальной фобии у детей и подростков, что критерии социальной фобии в детском и подростковом возрасте зависят от личностных качеств.

Ключевые слова: атрофия, агорафобия, тревога, слабость, фобия, поведение, соматические расстройства, паника, иррациональный страх, глубокая депрессия, стереотипное травматическое состояние, исповедальный, стресс.

Abstract. This article discusses anxiety in children and adolescents, manifestations of social phobia and their prevention, Causes, symptoms of social phobia, who is more likely to experience, causes of social phobia. It has been suggested that in children with social anxiety and phobias, the desire to be alone and control are more difficult to form friendships and join groups than in children with severe phobia, that motivational behavioral factors take precedence over the differential expression of social phobia in children and adolescents, that the criteria of social phobia in childhood and adolescence depend on personal qualities.

Keywords: atrophy, agoraphobia, anxiety, anxiety, weakness phobia, behavior, somatic disorders, panic, irrational fear, deep depression, stereotypical traumatic state, confessional, stress.

Kirish. Jismoniy zarar etkazish fobiyasi va balandlikdan qo'rqish shahar bolalariga xosdir, ammo qishloq bolalarida kuzatilmaydi. Shahar bolalarining tasavvurlari bilan, tabiatga haqiqatan ham yaqin bo'lgan qishloq bolalari deyarli ularga tayyor. Fobiyalarning tabaqalashtirilgan tarkibiy va tipologik tasnifi ishlab chiqilgan: bolalar boshdan kechirgan qo'rquvlarning butun to'plami genezisga qarab tartibli tuzilmani hosil qiladi: shartli (bolalar hayotining o'z tajribasida shakllangan), induksiya qilingan (atrofdagilar, ommaviy axborot vositalari, ma'lumot beruvchi shaxslar tomonidan ilhomlantirilgan), Ichki ishlab chiqarilgan, shuningdek ularning xususiyatlari, etnik va mentalitet xususiyatlariga ko'ra. Shartli qo'rquvlar mavzuga nisbatan tashqi omillar tufayli yuzaga keladi, ular tegishli hissiy holatlarning paydo bo'lishi uchun sharoit bo'lib xizmat qiladi: biologik shartli qo'rquvlar (u yoki bu hayvonlar, tabiiy ob'yektlar, bolaning haqiqiy hayotida sodir bo'lgan boshqa hodisalar, ijtimoiy shartli qo'rquvlar, shuningdek texnogen shartli qo'rquvlar. Induktsiya qilinganlarga qo'rquv tajribasini keltirib chiqaradigan sub'yektning hissiy holatiga bevosita yoki bilvosita ijtimoiy ta'sir natijasida yuzaga keladigan qo'rquvlar kiradi (taklif,

infektsiya va boshqalar).; ushbu qo'rquvlar to'plami quyidagilar bo'lishi mumkin: ijtimoiy - biologik induksiya qilingan (ma'lum biologik ob'yektlar qo'rquvini shakllantirishdagi ijtimoiy ta'sir); ijtimoiy induksiya qilingan (ijtimoiy qo'rquvni shakllantirishdagi ijtimoiy ta'sir); ijtimoiy-texnogen induksiya qilingan (haqiqiy yoki virtual texnogen ob'yekt qo'rquvini shakllantirishdagi ijtimoiy ta'sir). Muayyan belgi (axborot) yoki xayoliy shakllarda mavjud bo'lgan ichki qo'rquvlar, shuningdek, bolalarning individual xususiyatlari bilan belgilanadi va tabiiy-biologik, texnogen, ijtimoiy, virtual materiallarda amalga oshiriladi. Sub'yektlarning etnik kelib chiqishiga yoki ularning mentalitetiga qarab (hududiy, kasbiy, confessional va boshqalar).

Fobiyalarning mazmuni va ularni tartibga solish o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin.

Fobiya his-tuyg'ularining boshqa hissiy holatlar bilan o'zaro bog'liqligi aniqlandi: maktab o'quvchilarining normal hayot sharoitlarida (uy, o'quv, maktabdan tashqari sohalar) boshdan kechirgan hissiyotlarning haqiqiy spektri aniqlandi; maktab o'quvchilarining hissiy profili (eng muhim tajribalar spektri) turli yosh bosqichlarida farq qiladi: quvonch, qiziqish, hayrat va boshqalarning ijobiy his-tuyg'ulari. o'smirlar va o'rta maktab o'quvchilarida; ta'lim muassasasida va maktabdan tashqarida boshdan kechirgan his-tuyg'ular sezilarli darajada farq qiladi: yosh o'quvchilarda maktabda va uyda quvonch va qiziqish hissi ustunlik qiladi, o'spirinlar va o'rta maktab o'quvchilarida maktabda va bo'sh vaqtlarida (ko'chada, parkda, kafeda va boshqalarda) tegishli ko'rsatkich yuqori. Ta'lim muassasalarida boshdan kechirgan salbiy his-tuyg'ular spektrida barcha yosh guruhlarida qo'rquv, xafagarchilik va g'azab hissiyotlari ustunlik qiladi; yosh guruhlarida qo'rquv hissiyotining ko'rsatkichlari chiziqli emas va o'smirlik davrida maksimal darajaga etadi. O'smirlar va o'rta maktab o'quvchilarida yosh o'quvchilarga nisbatan g'azab tuyg'usini boshdan kechirish chastotasi sezilarli darajada oshadi. Maxsus maktab o'quvchilarida qo'rquv hissi vaqtinchalik munosabatlar ((uy vazifasini bajarishga vaqt topolmaslik, maktabda uxlash va h.k.), murojaat etuvchilarning qo'rquvi va o'quv munosabatlarining holati bilan bog'liq; umumta'lim maktabi o'quvchilari uchun - fazoviy xususiyatlar bilan bog'liq qo'rquv (sinfdagi yolg'iz qolish, taxtada turish, direktorning ofisida). Asosiy (asosiy) his-tuyg'ularning keng qo'llaniladigan ko'lamli zamonaviy bolalar boshdan kechirayotgan hissiyotlarning bir qatorini to'liq aks ettirmasligi ko'rsatilgan; xususan, maktab o'quvchilari tomonidan kamdan-kam uchraydigan uyat, aybdorlik, nafrat, azob-uqubatlarning hissiy holatlari va aksincha, zamonaviy bolalarning barcha yosh guruhlariga xos bo'lgan hissiy xafagarchilik holati qayd etilgan

Maktab o'quvchisi. Kichik maktab o'quvchilari taklif qilingan ro'yxatni xotirjamlik, erkinlik holati, o'ychanlik kabi hissiy holatlar bilan to'ldirdilar; o'spirinlar befarqlik, zerikish, nafrat, charchoq, yolg'izlik, tushunmovchilik, hayratni o'z ichiga olgan; o'rta maktab o'quvchilari charchoq, g'azab, zavq, tinchlikni qayd etdilar.

Ta'lim muassasasining turi, ayniqsa, sport maktabi o'quvchilari va umumta'lim maktablari o'quvchilari o'rtasidagi qo'rquvlarning chastotasi va intensivligi ko'rsatkichlaridagi farqlarni aniqlaydi (sport maktabi o'quvchilarida ijtimoiy qo'rquv va jismoniy zarar etkazish qo'rquvi tez-tez uchraydi, o'lim qo'rquvi va tibbiy qo'rquv esa umumta'lim maktabining kichik o'quvchilarida ko'proq namoyon bo'ladi). Hududiy o'ziga xoslik jihatidan (shahar va qishloq maktabi) qishloq qizlarida qo'rquvning shahar qizlariga nisbatan ko'proq zo'ravonligi aniqlandi. O'g'il bolalarda teskari tendensiya aniqlandi; ko'pgina hollarda, shaharlik o'g'il bolalarda qo'rquv darajasi yuqori.

Boshlang'ich maktabning turli yosh guruhlarida qo'rquv tarkibidagi sifat farqlari aniqlandi: birinchi sinf o'quvchilari va ikkinchi sinf o'quvchilarining qo'rquvlari atrofdagi makon qo'rquvi sifatida tavsiflanishi mumkin, uchinchi sinf o'quvchilarining qo'rquv mazmuni esa asosan ijtimoiy vositachilik xususiyatiga ega bo'ladi; ta'lim qo'rquvlarining ustunligi ham qayd etilgan.

Rivojlanishning ijtimoiy holatining turli xil shartlari asosan salbiy hissiy holatni bartaraf etishning ba'zi usullarini belgilaydi: qo'rquvni boshdan kechirish sharoitida bolalarning hissiy o'zini o'zi boshqarishning quyidagi asosiy usullari aniqlanadi: faol-himoya, passiv-himoya, harakatsizlik, biror narsa bilan chalg'itish, o'zini tinchlantirish, ota-onadan yordam so'rash, yuqori kuchlarga murojaat qilish. Sport maktabi o'quvchilari o'zlarini tinchlantirish, ota-onalaridan yordam so'rash va faol foydalanish ehtimoli ko'proq.

Qo'rquvni tartibga solishning himoya turi; o'rta maktabning boshlang'ich sinf o'quvchilari harakatsizlik va kamroq faol himoya xatti - harakatlari bilan ajralib turadi. Mahrumlikning har xil turlari (hissiy, intellektual, ijtimoiy va boshqalar) tartibga solish xususiyatlarini va qo'rquvni engishning u yoki bu turini belgilaydi: sport maktablari tarbiyalanuvchilari qo'rquvni boshdan kechirish sharoitida passiv-himoya xatti-harakatlariga ustunlik berishadi; rehabilitatsiya markazida vaqtincha yashovchi bolalar ko'pincha faol-himoya xatti-harakatlaridan foydalanadilar; eshitish qobiliyati past bo'lgan bolalar qo'rquvni boshdan kechirish sharoitida kattalardan yordam so'rash ehtimoli ko'proq,

Rivojlanishning ijtimoiy holatining shartlariga (ob'yektiv va sub'yektiv jihatlariga) qarab, boshlang'ich maktab o'quvchilarining qo'rquvlarining mazmuni aniqlandi: hududiy asosda qishloq bolalari qo'rquvni boshdan kechiradigan maydonlar, ko'chalarning katta joylari hissiy jihatdan ajralib turadi; shahar maktab o'quvchilarida ijtimoiy va texnogen qo'rquvlar ustunlik qiladi; hayvonlarning qo'rquvi qishloq boshlang'ich maktab o'quvchilariga qaraganda shahar bolalarida ko'proq namoyon bo'ladi; sport maktabi o'quvchilari ko'proq ijtimoiy qo'rquv va jismoniy zarar etkazish qo'rquviga ega; umumta'lim maktablarining boshlang'ich o'quvchilari tibbiy va suniy qo'rquvlarga ega. Ijtimoiy rehabilitatsiya markazida vaqtincha yashovchi boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarda yotishdan oldin uxlab qolish qo'rquvi, shuningdek, "homiylilik ostidagi oilaga kirish" va "homiylilik ostidagi oilaga olib borilmaslik" qo'rquvi dolzarbdir; ayrim bolalarda banditlardan qo'rqish, hujumlar va tunda uyg'onish qo'rquvini qayd etishadi; hissiy jihatdan mahrum bo'lgan bolalar sezilarli darajada zo'ravonlik bilan ajralib turadi "mashinalar va odamlar ko'p bo'lgan katta ko'chalardan" qo'rqish va balandlikdan qulashdan qo'rqish.

Boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarda hissiy holatlarni o'z-o'zini tartibga solishni shakllantirish dasturining samaradorligi empirik ravishda isbotlangan: ko'p o'lchovli kompleksning har bir tarkibiy qismi uchun hissiy namoyishlar bolalarni hissiyotlar dunyosi bilan tanishtirish jarayonida ijobiy namoyon bo'ldi. Mekansal tarkibiy qismda bolalarning o'quv va maktabdan tashqari hayotidagi xavfli va xavfli bo'lmagan joylar hissiy jihatdan standartlardir; vaqtinchalik retrospektivda ijobiy tajriba aktuallashtiriladi va o'zini o'zi boshqarishning indikativ asoslari shakllantiriladi (o'tmishdan hozirgi va kelajakka). Mikro-makrosotsial muhitda bolalar tomonidan sub'yektiv ravishda qabul qilinadigan hissiy va tartibga solish usullari belgilanadi. Bolalar qo'rquvining oldini olish va tuzatish bo'yicha psixologik va pedagogik ishlar tizimi aniqlandi, shu jumladan ota-onalar uchun maslahatlar, o'qituvchilar va o'qituvchi-psixologlar uchun treninglar, bu boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarda qo'rquv va o'zini o'zi boshqarish muammosini hal qilishga imkon beradi. Ushbu yoshdagi bolalar bilan profilaktika va psixokorreksiya ishlarida psixologik ishning og'zaki va og'zaki bo'lmagan vositalaridan foydalanish tavsiya etiladi, bunda bolalarning qo'rquvga qarshi kurashishning muayyan usullarini mustaqil izlashiga urg'u beriladi.

Boshlang'ich maktab yoshidagi bolalar tomonidan qo'rquv tajribasining etnomental o'ziga xosligi aniqlandi (etnik-madaniy an'analarga muvofiq, milliy maktabda o'qiyotgan bolalarda qo'rquv tajribasini rad etish yanada aniqroq, shuningdek, ota-onalarning bolalarning qo'rquvlariga bo'lgan munosabatidagi farqlar aniqlandi, bu erda ijobiy-samarali xatti-harakatlar ustunlik qiladi, ayniqsa o'g'il bolalarda).

Fobiyaning mazmunli xususiyatlarida va o'z-o'zini hurmat qilishga qarab boshlang'ich maktab o'quvchilarining o'zini o'zi boshqarish xususiyatlarida farqlar aniqlandi. O'zini yuqori baholaydigan boshlang'ich maktab o'quvchilari guruhida, umuman olganda, qorong'ulik qo'rquvi va hayvonlardan qo'rqish ustunlik qiladi; tajribaning intensivligi va chastotasi bo'yicha - qorong'ulik qo'rquvi, o'rganish qo'rquvi va hayvonlardan qo'rqish. O'zini o'rtacha baholaydigan boshlang'ich maktab o'quvchilari uchun ta'lim qo'rquvi etakchi hisoblanadi; yolg'izlik qo'rquvini boshdan kechirish chastotasini ham ta'kidlash kerak. O'zini yuqori baholaydigan yosh o'quvchilar ko'pincha o'zlarini tinchlantirish usulidan foydalanadilar, bu esa hukmronlikni ko'rsatadi.

Ijtimoiy vaziyatlarni baholashda sezilarli tender farqlari aniqlanmaganligi sababli, erkaklar va ayollar namunalari birgalikda baholandi biroq, ushbu omilning ta'siri oldindan baholandi,

keyinchalik tizimli aralashishning yo'qligi isbotlandi. Ushbu kasallik uchun tanlangan mezonlarini tahlil qilish, shuningdek bir qator ekspert so'rovlari va fokus-guruhlar 1) nazorat guruhi ("norma"), 2) mutaxassislar psixiatrlar, psixoterapevtlar va klinik psixologlar psixiatriya kasalxonasi, 3) ijtimoiy fobiya bilan og'rigan bemorlar-psixosemantik metodologiyaning toifalari sifatida qo'rquv, ijtimoiy vaziyatlar va hissiyotlar ro'yxatini shakllantirishga, shuningdek, birgalikda sotsiofobiya (OSF) so'rovnomasiga savollarni shakllantirishga imkon berdi.

Natijada, ijtimoiy vaziyatlarning har xil turlari va mazmunini, ulardagi xatti-harakatlar strategiyasini va hissiy reaksiyalarni o'z ichiga olgan 29 ta OSF savollari tuzildi so'rovnomaning javoblari "ha" yoki "yo'q" javoblarining ikkita variantini taklif qildi ijobiy javoblar bo'yicha ballarni hisoblash so'rovnoma bo'yicha umumiy ballni berdi statistik jihatdan "yuqori" va "past" ning o'rganilgan mentaliteti uchun o'rtacha ball aniqlandi 13,1 ni tashkil etgan "past, o'rtacha ijtimoiy tashvish" ni "ijtimoiy fobiya yoki yuqori ijtimoiy tashvish" dan farqlashning chegara mezonini sifatida ta'kidlash kerak, "SF" tashxisining rasmiy mezonidan tashqari, umumiy guruhni "eksperimental" va "nazorat" ga bo'linishini statistik isbotlashga urinish amalga oshirildi, buning uchun ijtimoiy fobiya bilan og'rigan va azob chekmaganlarning kichik guruhlar bo'yicha ballar o'rtasida talabaning t-testi yordamida statistik jihatdan ishonchli farq ko'rsatildi

So'rovnoma savollari bir qator mezonlarga muvofiq SF belgilarini o'z ichiga olgan 1) muvaffaqiyatni baholash bilan bog'liq ijtimoiy vaziyatlarda kuchli qo'rquv va xavotirning mavjudligi, 2) bir qator ijtimoiy vaziyatlardan qochish istagi, 3) ijtimoiy vaziyatlarda xavf manbai va tahdidning tabiatining mantiqsizligi va bo'rtirilishini anglash, 4) ijtimoiy qo'rquvdan ongli ravishda xalos bo'lolmaslik, jamiyatda moslashishga xalaqit berish.

Xulosa. Inson yasharkan har doim qaysi bir muammo uni echimi, hadik xavotir bilan yashaydi. Sotsiofobiya jarayoni shaxsning o'z-o'ziga beradigan bahosi bilan bog'liq ekanligi, ushbu holatni korreksiya qilishda ham shaxsning o'z-o'ziga beradigan bahosini ko'tarish evaziga amalga oshirish mumkinligi statistik natijalar orqali izohlandi. Buning uchun o'smirlarda o'zini anglashga, o'ziga bo'lgan ishonchni oshirishga, o'z-o'ziga adekvat baho berishga hamda shaxslararo munosabatlarda muloqotga kirisha olish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beruvchi mashqlardan iborat trening mashg'ulotidan foydalanish mumkin.

Salbiy hissiy holatni tartibga solishda kognitiv komponent; o'z-o'zini hurmat qilishning o'rtacha darajasi bo'lgan guruhda o'quvchilarning aksariyati hissiy tartibga solishning ushbu usulidan biror narsa bilan chalg'itish sifatida foydalanadilar. Umuman olganda, shuni ta'kidlash mumkinki, o'zini yuqori va o'rtacha baholaydigan boshlang'ich maktab o'quvchilari guruhlaridagi farqlar qo'rquvlarning chastotasi va intensivligi, shuningdek hissiy va tartibga solish repertuaridan foydalanish nuqtai nazaridan muhimdir.

Hissiy holatlar ruhiy holatlarning eng harakatchan, o'zgaruvchan qismidir va shubhasiz, biz ushbu muammoning to'liq va yakuniy rivojlanishiga da'vo qila olmaymiz. Bizning ishimizning ba'zi yo'nalishlari davom etishi mumkin va kerak. Tadqiqot boshlang'ich maktab yoshidagi bolalar va qisman maktabgacha yoshdagi bolalar namunasida o'tkazildi. Ushbu mavzu bo'yicha keyingi tadqiqotlar nuqtai nazaridan, o'smirlar, o'rta maktab o'quvchilari va talabalar namunalarida hissiy holatlarni o'rganish va ularni tartibga solishning ko'p o'lchovli yondashuviga asoslangan tadqiqotlarni davom ettirish maqsadga muvofiqdir. Ishlab chiqilgan yondashuv nafaqat qo'rquv psixologiyasi, balki boshqa his-tuyg'ular sohasidagi yangi ilmiy ishlanmalar uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'xyati.

1. Тревожное фобическое расстройство детского возраста/ И. А. Хрущ. – Мн. БГМУ, 2004.
2. Психодиагностика / Л Ф Бурлачук СПб Питер, 2003 -351с
3. Ro'ziyev U.M. Xavotirli bolalar, ijtimoiy fobiya namoyon etilishining o'ziga xos xususiyatlari. // Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar (2022 y №6) -Buxoro: B. 337-344.
4. Ro'ziyev U.M. O'spirinlarda ijtimoiy fobiya holatlarning diagnostikasi "Psixologiya" ilmiy jurnal 2024 yil №1 B 174-177.

5. Ro'ziyev U.M. Ijtimoiy fobiya holatlarning namoyon bo'lishi Buxoro Psixologiya va xorijiy tillar institute Ilmiy axborotnomasi 2024 йил №2 Б 177-182.
6. Рузиев У.М. Характеристика факторов, влияющих на формирование социальной фобии Вестник интегративной психологии 2024 Выпуск 32 Б 202-207.

Uzakov Satbay Erejebbaevich,
Nukus filiali "Folklor va etnografiya" kafedrası o'qituvchisi

**O'SMIRLARNING MUSIQIY TAFAKKURI VA EMOTSIONAL O'SISHIDA
BAXSHICHILIK SAN'ATINING AUTENTIK KOMPETENSIYALARNI
RIVOJLANTIRISHDAGI PSIXOLOGIK SHART-SHAROITLARI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'smirlarning musiqiy tafakkuri va emotsional rivojlanishida baxshichilik san'atining tutgan o'rni psixologik nuqtai nazardan tahlil etiladi. Baxshichilik san'ati o'zbek xalqining og'zaki musiqiy madaniyatiga asoslangan bo'lib, yoshlarning estetik didini, milliy identitetini, emotsional sezgirligini va ijodiy tafakkurini shakllantirishga yordam beradi. Tadqiqotda musiqiy kompetensiyaning autentik, ya'ni madaniy ildizlarga bog'langan shakllanishi uchun zarur bo'lgan psixologik shart-sharoitlar – motivatsiya, identifikatsiya, emotsional rezonans va ijtimoiy moslashuv omillari ochib berilgan. Shuningdek, maqolada baxshichilikni ta'limiy muhitga integratsiyalash orqali o'quvchilarda shaxsiy o'sishni rag'batlantirish imkoniyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: o'smirlar, baxshichilik san'ati, musiqiy tafakkur, emotsional o'sish, autentik kompetensiyalar, psixologik shart-sharoitlar, madaniy identitet.

Аннотация. В статье рассматривается психологическая значимость бахшичества в развитии музыкального мышления и эмоционального роста подростков. Традиционное искусство бахши, основанное на устной музыкальной культуре узбекского народа, способствует формированию эстетического вкуса, национальной идентичности, эмоциональной чувствительности и креативного мышления молодежи. В исследовании раскрываются психологические условия, необходимые для формирования аутентичных музыкальных компетенций, включая мотивацию, идентификацию, эмоциональный отклик и социальную адаптацию. Также обсуждаются возможности интеграции бахшичества в образовательную среду как средства содействия личностному развитию учащихся.

Ключевые слова: подростки, бахшичество, музыкальное мышление, эмоциональное развитие, аутентичные компетенции, психологические условия, культурная идентичность.

Abstract. This article explores the psychological role of baxshi art in fostering musical thinking and emotional development among adolescents. Rooted in the oral musical tradition of the Uzbek people, the baxshi heritage supports the formation of aesthetic sensitivity, cultural identity, emotional awareness, and creative thinking in youth. The study highlights key psychological conditions for developing authentic musical competencies, such as motivation, identity formation, emotional resonance, and social adaptation. It also discusses the potential of integrating baxshi practices into educational settings to promote students' personal growth.

Keywords: adolescents, baxshi art, musical thinking, emotional development, authentic competencies, psychological conditions, cultural identity.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri - yosh avlodni nafaqat bilimli, balki madaniy jihatdan ongli, estetik didi rivojlangan, emotsional jihatdan barqaror va ijtimoiy faol shaxs sifatida shakllantirishdan iboratdir. Ayniqsa, o'smirlik yoshi shaxs taraqqiyotida o'ziga xos bosqich bo'lib, bu davrda insonning musiqiy-estetik dunyoqarashi, hissiy sezuvchanligi, o'zini anglash ehtiyoji va madaniy identifikatsiyasi faol rivojlanadi. Shu nuqtai nazardan musiqiy ta'lim, xususan, milliy musiqiy merosga tayangan yondashuvlar orqali o'smirlarning psixologik rivojlanishiga samarali ta'sir ko'rsatish mumkin.

O'zbek xalqining ko'p asrlik og'zaki madaniy an'alaridan biri bo'lgan baxshichilik san'ati nafaqat milliy iftixor manbai, balki yosh avlodning musiqiy tafakkurini chuqurlashtirish, emotsional dunyosini boyitish va autentik kompetensiyalarini rivojlantirishda kuchli tarbiyaviy vosita sifatida xizmat qiladi. Baxshi ijodi o'zida musiqa, hikoya, obrazli fikr, improvizatsiya va dramatik ifodaning sintezini mujassam etgan bo'lib, bu jihatlari o'quvchilarning ko'p tomonlama psixik faoliyatini faollashtiradi. Ayniqsa, musiqiy tafakkur bilan emotsional idrok uyg'unligi

orqali o'quvchilar nafaqat tinglovchi, balki faol musiqiy ijodkor, anglovchi va his etuvchi sub'yekt sifatida shakllanadi.

Musiqiy kompetensiyaning autentik shakllanishi deganda, shaxsning musiqiy bilim va ko'nikmalari uning shaxsiy madaniy tajribasi, milliy o'zligiga daxldorligi va emotsional idroki bilan uyg'unlashgan holda rivojlanishi tushuniladi. Bu esa o'smirlar ongida musiqani faqat texnik mahorat emas, balki o'zini anglash, o'zini ifoda qilish va shaxsiy dunyoqarashini badiiy shaklda namoyon etish vositasi sifatida qabul qilishiga zamin yaratadi. Shunday psixologik sharoitlarni shakllantirish orqali musiqiy ta'lim jarayonini chuqurroq, shaxsga yo'naltirilgan hamda madaniy-ma'naviy qadriyatlarga suyanadigan formatda tashkil etish imkoniyati paydo bo'ladi.

Ushbu maqolada aynan baxshichilik san'ati vositasida o'smirlarning musiqiy tafakkuri va emotsional rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadigan psixologik omillar - motivatsiya, identifikatsiya, madaniy iqtibos, emotsional rezonans va ijodiy erkinlikni ta'minlovchi shart-sharoitlar ilmiy asosda tahlil qilinadi. Shuningdek, baxshichilikni ta'limiy muhitga integratsiyalash orqali o'quvchilarda madaniy ong va milliy o'zlikni uyg'otish, shaxsiy emotsional barqarorlikni shakllantirish hamda musiqiy kompetensiyalarni rivojlantirish imkoniyatlari yoritiladi.

Adabiyotlar tahlili. O'smirlik yoshi psixologik rivojlanishning o'ziga xos va murakkab bosqichi bo'lib, bu davrda shaxsda musiqiy estetik did, emotsional sezgirlik, madaniy o'zlik va ijodiy tafakkur shakllanishi kuchayadi. Bu jarayonda musiqiy ta'limning roli beqiyos bo'lib, ayniqsa, milliy madaniyatga asoslangan musiqiy faoliyat turlari - xususan, baxshichilik san'ati orqali autentik musiqiy kompetensiyalarni shakllantirishning ilmiy asoslarini chuqur o'rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Mazkur yo'nalishda olib borilgan xorijiy va mahalliy tadqiqotlar musiqiy faoliyatning shaxs psixikasiga ko'rsatadigan ta'sirini, uning estetik, emotsional, kognitiv va madaniy jihatlarini har tomonlama yoritib beradi.

Avvalo, amerikalik olim Howard Gardnerning (1983) ko'p aql turlari nazariyasida musiqiy intellekt mustaqil aql shakli sifatida e'tirof etiladi. Gardnerga ko'ra, musiqiy tafakkur insonning ritm, ohang, tovush o'zgarishlari va ularning ma'naviy mazmunini anglashga doir qobiliyatlarini qamrab oladi. Aynan baxshichilik san'ati orqali o'smirlarning bu qobiliyatlari jonlanadi, chunki baxshi ijodi og'zaki hikoya, musiqiy ritm, dramatik intonatsiya va obrazli ifodaning uyg'unligidan iborat. Bu jarayon o'quvchining aqliy-emotsional faolligini kuchaytiradi, o'z-o'zini anglash va o'zini madaniy kontekstda topishiga zamin yaratadi.

Rus psixologi L.S.Vygotskiy (1978) esa musiqa va san'at vositasida shaxs rivojlanishini sotsiokultural nuqtai nazardan tahlil qilgan. U musiqani madaniy vosita sifatida baholab, uning orqali bola ichki emotsional holatini anglaydi va boshqalar bilan ijtimoiy muloqotga kirishadi, deb hisoblaydi. Vygotskiyning bu qarashi o'zbek xalqining baxshichilik an'anasi orqali madaniy va estetik qadriyatlarni uzatish mexanizmini psixologik nuqtai nazardan tushunish imkonini beradi. Baxshi san'ati ijtimoiy meros vositasi bo'libgina qolmay, balki o'quvchining ichki dunyosini boyituvchi va uni jamiyat bilan uyg'unlashtiruvchi vosita hamdir.

Daniel Levitinning (2006) "This Is Your Brain on Music" nomli asarida musiqa inson miyasi va psixikasiga ta'sir etuvchi eng kuchli omil sifatida tahlil qilinadi. Uning ilmiy dalillariga ko'ra, musiqa tinglash va ijro etish chog'ida miya markazlarida dopamin ajraladi, bu esa motivatsiyani kuchaytiradi va emotsional barqarorlikni ta'minlaydi. Bu fikrlar baxshichilikni ta'lim muhitiga jalb qilish orqali o'smirlarning ichki ruhiy holatini muvozanatga keltirish, ularni estetik jihatdan boyitish va ijodiy fikrlashini kuchaytirishga xizmat qilishini tasdiqlaydi.

Bundan tashqari, David Elliott (1995) tomonidan ilgari surilgan musiqiy ta'limning praksiologik modeli ham bu mavzuga bevosita aloqador. Elliottga ko'ra, musiqa o'quvchi uchun nafaqat o'rganiladigan bilim, balki amaliy faoliyat, shaxsiy tajriba va madaniy ifodaning shaklidir. Baxshichilik aynan bunday faol ijodiy va madaniy amaliyotdir. U orqali o'quvchilar o'z hissiyotlarini, fikrlarini va dunyoqarashlarini milliy badiiy shakl orqali ifoda etish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Mahalliy adabiyotlarda ham baxshichilikning musiqiy-ta'limiy va psixologik ahamiyati keng yoritilgan. Jumladan, M. Jo'rayev (2010) o'zining "Baxshichilik san'ati va og'zaki ijod" nomli asarida bu an'ananing milliy tafakkur, estetik ong va tarixiy xotirani uzluksiz uzatishdagi

o'rini chuqur tahlil qiladi. Uning fikriga ko'ra, baxshi faqat ijrochi emas - u avlodlararo ma'naviy ko'priq, tarixiy ong va emotsional qadriyatlarni jonlantiruvchi vositachidir. Bu esa baxshichilik orqali musiqiy kompetensiyalarning autentik tarzda shakllanishini isbotlaydi.

M. Karimova (2020) esa o'quvchilarda musiqiy va emotsional sezgirlikni shakllantirishda madaniy kontekstga asoslangan psixologik yondashuvlarni ilgari suradi. Unga ko'ra, milliy musiqiy meros, ayniqsa baxshichilik singari an'anaviy san'at turlari, o'quvchilarda o'ziga xos musiqiy identitetni shakllantirishda asosiy vosita bo'lishi mumkin. Bu esa musiqiy ta'limni shaxsga yo'naltirilgan, emotsional-tarbiyaviy va madaniy asoslangan uslubda tashkil qilishga imkon beradi.

Shuningdek, N. Mamatqulova (2015) tomonidan ijodiy tafakkurni rivojlantirishga oid tadqiqotlarida emotsional idrok va milliy obrazlar asosida musiqiy kompetensiyani shakllantirish bo'yicha psixologik shart-sharoitlar belgilab berilgan. U o'quvchilar uchun musiqiy tajriba nafaqat kognitiv, balki emotsional va shaxsiy o'sishni rag'batlantiruvchi resurs ekanligini ta'kidlaydi.

Xorijiy va mahalliy adabiyotlar musiqiy ta'lim, psixologik rivojlanish va madaniy merosning o'zaro bog'liqligini ochib beradi. Baxshichilik san'ati orqali musiqiy tafakkur, emotsional sezgirlik, madaniy identitet va ijodiy kompetensiyalarni shakllantirish uchun psixologik jihatdan qulay shart-sharoitlar yaratish mumkin. Bu shart-sharoitlar ichki motivatsiya, o'z-o'zini anglash, madaniy ifoda va ijtimoiy integratsiyaga asoslangan bo'lib, ular o'smir shaxsining kompleks rivojiga xizmat qiladi.

Muhokama. Zamonaviy ta'lim tizimida o'smirlarning musiqiy estetik didini, emotsional sezuvchanligini va madaniy identitetini shakllantirishga yo'naltirilgan yondashuvlar tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bu borada musiqiy ta'lim nafaqat bilim va ko'nikmalarni singdiruvchi jarayon, balki o'quvchining ichki dunyosini shakllantiruvchi, uning psixologik va madaniy o'sishiga turtki beruvchi omil sifatida ko'rilmogda. Ayniqsa, musiqiy merosning an'anaviy ko'rinishlaridan biri - o'smirlarning shaxsiy va madaniy rivojlanishida kuchli psixologik resurs sifatida qaralmoqda baxshichilik san'ati.

Baxshichilik san'ati o'z mohiyatiga ko'ra murakkab san'at turi bo'lib, u og'zaki so'zlashuv, musiqiy ifoda, dramatik intonatsiya va badiiy obrazlarning sintezidan tashkil topgan. Bu san'at turi o'smirlar uchun aynan shu yosh davriga xos bo'lgan ehtiyoj - o'zini anglash, emotsiyalarni boshqarish, shaxsiy ovozga ega bo'lish, ijtimoiy tan olinishga intilish kabi psixologik ehtiyojlarni tabiiy va badiiy yo'l bilan qondirishga xizmat qiladi. Baxshi obrazi orqali o'quvchi nafaqat eshituvchi va kuzatuvchi, balki faol ishtirokchi - ijrochi, tafakkur qiluvchi va his qiluvchi sub'yektga aylanadi. Bu esa shaxsning emotsional va ijtimoiy moslashuvchanligiga, shaxsiy qadriyatlar tizimini shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

O'smirlarning musiqiy tafakkuri ularning musiqiy hodisalarni tushunishi, his etishi, eslab qolishi va ijodiy qayta ishlashi bilan bog'liq bo'lib, bu jarayonda obrazli fikrlash, assotsiativ tafakkur, emotsional rezonans, ichki tasavvur kabi psixologik mexanizmlar faol ishtirok etadi. Aynan baxshichilikda mavjud bo'lgan badiiy obrazlar, milliy ritmlar, musiqiy pauzalar va ohanglar bu jarayonlarni jonlantiradi. O'quvchining musiqiy tafakkurini rivojlantirish uchun uning milliy madaniyatiga yaqin, ichki hissiyotlariga mos va shaxsiy tajribasi bilan bog'langan musiqiy faoliyat turlari samaraliroq bo'lib, baxshichilik bunday ehtiyojlarga javob beradigan san'at shaklidir.

Baxshichilik orqali shakllanuvchi autentik musiqiy kompetensiyalar shunchaki texnik ko'nikmalar emas, balki shaxsning madaniy asoslangan, ichki hissiy tajribasi bilan uyg'unlashgan, ijtimoiy va estetik qadriyatlar tizimida shakllangan chuqur bilim va faoliyat shakllaridir. Bu kompetensiyalar faqat o'rganilmaydi - ular his etiladi, kechiniladi, anglaniladi va o'zlashtiriladi. Shuning uchun ham baxshichilikni o'quv faoliyatiga integratsiyalash orqali o'smirlarning musiqiy dunyoqarashini o'z milliy madaniyati bilan bog'langan, emotsional jihatdan boy va psixologik jihatdan barqaror holatga keltirish mumkin.

Muhokama qilinayotgan mavzuda muhim jihatlardan biri - bu psixologik shart-sharoitlar masalasidir. O'smirda autentik musiqiy kompetensiyalar shakllanishi uchun bir necha omillar zarur: bu - ichki motivatsiya, o'zligini anglash, madaniy identifikatsiya, ijodiy erkinlik, emotsional

xavfsizlik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashdir. Baxshichilik san'ati aynan shu omillarni tabiiy ravishda o'z ichiga oladi. Baxshi aytuvchining nutqi, ovozi, ifodasi va syujetlaridagi arxetiplar o'smir shaxsida emotsional rezonans uyg'otadi. U o'zini milliy tarix bilan, xalq ruhiyati bilan bog'liq deb his etadi, bu esa uning emotsional o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Bundan tashqari, baxshichilikning ijtimoiy xarakteri - ya'ni tomoshabin bilan bevosita muloqotda bo'lishi, improvizatsiya qilish erkinligi, tinglovchilarning hissiy javobini inobatga olish qobiliyati - o'quvchilarda ham empatiya, kommunikativ qobiliyat va ijtimoiy sezuvchanlik kabi ko'nikmalarni shakllantiradi. Bu esa ularning ijtimoiy muhitda o'zini tutish, boshqalar bilan muloqot qilish, his-tuyg'ularini nazorat qilishda muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, baxshichilik san'atining o'rganilishi orqali o'quvchilarda estetik ong shakllanadi. Bu ong - hayotni, insonni, voqelikni go'zallik mezonlari asosida idrok qilish, badiiy obrazlar orqali anglash va musiqiy-badiiy uslubda ifoda etish qobiliyatidir. Bu jarayon musiqiy tafakkur va emotsional ongni bir butun sifatida uyg'unlashtiradi.

Shu bilan birga, baxshichilik faoliyatida ishtirok etish o'quvchilarda psixologik o'zini tutish, ya'ni o'z fikrini badiiy ifoda bilan yetkazish, his-tuyg'ularini musiqiy ohang orqali nazorat qilish, sahnaviy xatti-harakatda qatnashish orqali ichki emotsiyalarini boshqarishni o'rgatadi. Bu esa o'smirlar uchun nafaqat san'at, balki psixologik tarbiya vositasidir.

Baxshichilik san'ati o'smirlar shaxsida musiqiy tafakkur, emotsional sezuvchanlik, estetik did, madaniy identitet va ijtimoiy moslashuvchanlikni rivojlantirishda kompleks ta'sirga ega vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. Uni ta'lim tizimiga ilmiy asoslangan, psixologik jihatdan qulay shart-sharoitlarda integratsiyalash orqali o'quvchilarda autentik musiqiy kompetensiyalarni samarali shakllantirish mumkin. Eng asosiysi, bu jarayon yosh avlodning o'z milliy madaniyatiga mehrini oshiradi, o'zini anglash va ifoda etish imkoniyatlarini kengaytiradi, psixologik barqarorlik va shaxsiy o'sish uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Xulosa. Baxshichilik san'ati - o'zbek xalqining boy madaniy merosi bo'lib, o'smirlarning musiqiy tafakkuri va emotsional o'sishini qo'llab-quvvatlovchi muhim pedagogik-psixologik resursdir. Ushbu san'at shakli orqali o'quvchilarda autentik musiqiy kompetensiyalar - ya'ni milliy identitet, emotsional sezgirlik, estetik idrok va ijodiy ifoda ko'nikmalari shakllanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, baxshichilikni ta'limiy muhitga to'g'ri integratsiyalash uchun zarur psixologik shart-sharoitlar - motivatsiya, madaniy identifikatsiya, emotsional rezonans va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash mavjud bo'lsa, o'smirlar bu jarayonda o'zlarini erkin ifoda etishga, chuqur musiqiy idrokka ega bo'lishga va ichki ruhiy uyg'unlikka erishishga intiladilar. Demak, baxshichilik san'ati musiqiy ta'limda nafaqat mahoratni, balki shaxsni tarbiyalovchi kuchli psixologik vosita sifatida ahamiyatlidir.

Foydanilangan adabiyotlar ro'yxati:

1. Jo'rayev, M. (2010). *Baxshichilik san'ati va og'zaki ijod: An'analar va zamonaviylik*. Toshkent: Fan. – 248 b.
2. Karimova, M. R. (2020). *Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya*. Toshkent: "Ilm Ziya" nashriyoti. – 304 b.
3. Mamatqulova, N. (2015). *O'quvchilarda ijodiy tafakkurni rivojlantirishning psixologik shart-sharoitlari*. Toshkent: Pedagogika universiteti nashriyoti. – 210 b.
4. Tursunov, B. A. (2016). *Musiqqa ta'limi metodikasi*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. – 176 b.
5. Qodirova, M. Sh. (2021). Ta'lim jarayonida musiqiy estetik didni shakllantirishning psixologik asoslari // *TDPU ilmiy maqolalar to'plami*, №2. – B. 145–153.
6. Toshqulova, N. (2022). *Milliy qadriyatlarga asoslangan musiqiy tarbiyaning psixologik asoslari*. Qarshi: Nasaf. – 196 b.
7. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press. – 159 p.
8. Gardner, H. (1983). *Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences*. New York: Basic Books. – 440 p.

9. Levitin, D. J. (2006). *This Is Your Brain on Music: The Science of a Human Obsession*. New York: Dutton. – 320 p.
10. Elliott, D. J. (1995). *Music Matters: A New Philosophy of Music Education*. New York: Oxford University Press. – 312 p.
11. Orlova, E. B. (1998). *Основы музыкальной педагогики*. Москва: Владос. – 288 с.
12. Nemov, R. S. (2003). *Психология: Учебник для студентов педвузов: В 3 т. Том 1*. Москва: Владос. – 512 с.
13. Слостенин, В. А., Чижакова, Г. И. (2004). *Педагогика и психология музыкального образования*. Москва: Академия. – 240 с.

Arziqulov Hasan Normurod o'gli,
Samarqand davlat chet tillari instituti,
Narpay xorijiy tillar fakulteti o'qituvchisi

OLIV TA'LIMDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUVNI AMALGA OSHIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvni samarali amalga oshirish uchun zarur bo'lgan psixologik va pedagogik shart-sharoitlar tahlil qilinadi. Kompetensiyaviy yondashuv zamonaviy ta'limning asosiy paradigmasiga aylanib, nafaqat bilim berish, balki talabalarning amaliy ko'nikmalari, kasbiy moslashuvchanligi, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati va shaxsiy rivojlanishini ta'minlashni ko'zda tutadi. Maqolada o'qituvchining pedagogik mahorati, ta'lim muhitining psixologik iqlimi, talabalarning motivatsion tayyorgarligi, o'zaro kommunikatsiya sifati kabi omillar kompetensiyaviy yondashuv muvaffaqiyatining muhim sharti sifatida asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: kompetensiyaviy yondashuv, oliy ta'lim, psixologik-pedagogik shart-sharoitlar, ta'lim muhiti, motivatsiya, interaktiv metodlar, o'qituvchi mahorati, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, refleksiv fikrlash, kasbiy kompetensiya.

Аннотация. В данной статье анализируются психологические и педагогические условия, необходимые для эффективной реализации компетентного подхода в системе высшего образования. Компетентный подход стал основной парадигмой современного образования и направлен не только на передачу знаний, но и на формирование у студентов практических навыков, профессиональной адаптивности, способности к принятию самостоятельных решений и личностного роста. В статье обоснована роль таких факторов, как педагогическое мастерство преподавателя, психологический климат образовательной среды, мотивационная подготовленность студентов и качество межличностной коммуникации как важнейших условий успешного внедрения компетентного подхода.

Ключевые слова: компетентный подход, высшее образование, психолого-педагогические условия, образовательная среда, мотивация, интерактивные методы, педагогическое мастерство, личностно-ориентированный подход, рефлексивное мышление, профессиональная компетентность.

Abstract. This article analyzes the psychological and pedagogical conditions necessary for the effective implementation of the competency-based approach in higher education. The competency-based approach has become the core paradigm of modern education, focusing not only on the transmission of knowledge but also on the development of students' practical skills, professional adaptability, decision-making abilities, and personal growth. The article substantiates the importance of factors such as the teacher's pedagogical mastery, the psychological climate of the educational environment, students' motivational readiness, and the quality of interpersonal communication as essential conditions for the successful adoption of the competency-based approach.

Keywords: competency-based approach, higher education, psychological-pedagogical conditions, educational environment, motivation, interactive methods, pedagogical mastery, student-centered approach, reflective thinking, professional competence.

Kirish. Zamonaviy jamiyatning innovatsion rivojlanishi, raqamli transformatsiya jarayonlari va mehnat bozorining o'zgaruvchan talablari oliy ta'lim tizimi oldiga yangi strategik vazifalarni qo'ymoqda. Endilikda ta'limning asosiy maqsadi faqat nazariy bilimlar majmuini o'rgatish emas, balki shaxsda kasbiy, ijtimoiy va shaxsiy sohalarida muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun zarur bo'lgan kompetensiyalarni shakllantirishdan iborat. Shu nuqtayi nazardan, kompetensiyaviy yondashuv oliy ta'lim jarayonining asosiy metodologik negiziga aylanib bormoqda.

Kompetensiyaviy yondashuv doirasida o'quvchi shaxsining faolligi, muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qila olishi, kommunikativ layoqati, reflektiv fikrlashi va kasbiy moslashuvchanligi asosiy natija sifatida qaraladi. Bunday kompetensiyalarni shakllantirish esa o'z-o'zidan yuz bermaydi - bu jarayon psixologik va pedagogik shart-sharoitlarning uyg'unligini talab etadi. Jumladan, ta'lim muhitining psixologik iqlimi, o'qituvchi va talaba o'rtasidagi kommunikatsiya sifati, o'quv materialining amaliy yo'naltirilganligi, interaktiv metodlardan foydalanish darajasi hamda shaxsga yo'naltirilgan ta'lim strategiyalari muhim ahamiyat kasb etadi.

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar, xususan, kredit-modul tizimi, raqamli o'qitish vositalari va kompetensiyaviy baholash tizimlarining joriy etilishi - yuqori malakali, raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashni maqsad qilgan holda, kompetensiyaviy yondashuvni amaliyotga tatbiq etish zaruratini yana-da kuchaytirmoqda.

Shu sababli, mazkur maqolada kompetensiyaviy yondashuvni samarali amalga oshirish uchun zarur bo'lgan psixologik va pedagogik shart-sharoitlar nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi, ularning oliy ta'limdagi o'rnini, ahamiyati va integratsiya imkoniyatlari asoslanadi.

Mavzuning dolzarbligi: Zamonaviy global ta'lim maydonida yuz berayotgan chuqur islohotlar va innovatsion jarayonlar ta'lim sifatiga bo'lgan talabni tubdan o'zgartirdi. Xususan, oliy ta'lim tizimida an'anaviy bilimga asoslangan yondashuvlar o'rniga kompetensiyaviy yondashuvlar markaziy o'ringa chiqdi. Bugungi kunda mutaxassisdan nafaqat nazariy bilim, balki amaliy ko'nikma, kommunikativlik, kasbiy moslashuvchanlik, muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish va jamoada ishlash kabi sifatlar talab etilmoqda. Aynan mana shu kompetensiyalarni shakllantirish ta'lim jarayonini yangicha psixologik-pedagogik yondashuvlar bilan boyitishni taqozo etmoqda.

Oliy ta'limda kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish uchun faqat o'quv rejalarini yangilash yetarli emas - bu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zamonaviy psixologik-pedagogik shart-sharoitlarni shakllantirish zarur. Bunday shart-sharoitlarga talabalarning individual va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda o'qitish, ta'lim muhitining emotsional iqlimini sog'lomlashtirish, motivatsion resurslarni faollashtirish, interaktiv va shaxsga yo'naltirilgan metodlardan keng foydalanish kabi omillar kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining oliy ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan qarorlari, xususan, "Ta'limda sifatni oshirish va zamonaviy o'qitish metodlarini joriy etish to'g'risida"gi hujjatlar ham kompetensiyaviy yondashuvni qo'llab-quvvatlash, ta'limning natijaviyligini oshirish va zamonaviy kadrlar tayyorlash strategiyasini amaliyotga tatbiq etishni ko'zda tutadi.

Shu bois, oliy ta'limda kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirishning psixologik va pedagogik shart-sharoitlarini o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb masala hisoblanadi. Bu masalaning ilmiy tadqiq qilinishi, real ta'lim muhitida samarali yondashuvlarni ishlab chiqish va tatbiq etish orqali raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlashga zamin yaratadi.

Muhokama. Oliy ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvni samarali amalga oshirish zamonaviy ta'limning markaziy yo'nalishlaridan biri bo'lib, uning muvaffaqiyati ko'p jihatdan mavjud psixologik va pedagogik shart-sharoitlarning sifati bilan belgilanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, kompetensiyaviy yondashuv talabning shaxsiy faolligini, kasbiy yo'nalganligini, amaliy ko'nikma va ijtimoiy moslashuv darajasini rivojlantirishga qaratilgan tizimli yondashuvni talab etadi. Bu esa o'z navbatida, ta'lim muhiti, o'qituvchining didaktik mahorati, o'quv jarayonining psixologik iqlimi, motivatsion resurslar va shaxsga yo'naltirilgan metodik yondashuvlar bilan bevosita bog'liq.

Maqolada ko'rsatib o'tilganidek, kompetensiyaviy yondashuvni muvaffaqiyatli joriy etish uchun avvalo o'qituvchining o'z pedagogik faoliyatiga reflektiv va innovatsion yondasha olishi muhimdir. O'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki talabning shaxsiy va kasbiy shakllanishini yo'naltiruvchi psixologik-pedagogik yetakchi sifatida namoyon bo'lishi lozim. Shu bilan birga, ta'lim muhitining psixologik sog'lomligi - talabalar o'zlarini xavfsiz, qadrlangan va qo'llab-

quvvatlangan his qiladigan muhitda bo'lishlari - ularning kompetensiyalarini shakllantirishdagi psixologik tayanch rolini bajaradi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, interaktiv metodlar - muammoli vaziyatlar tahlili, loyihalash, rolli o'yinlar, guruhli ishlash texnikalari - talabalarning kasbiy kompetensiyasini faollashtiradi. Ular orqali o'quvchi nafaqat bilim oladi, balki ijtimoiy muloqotga kirishadi, mustaqil fikrlashni o'rganadi, qaror qabul qilish va mas'uliyatni bo'lishishni amalda bajaradi. Bunday faoliyat shakllari psixologik jihatdan rag'batlantiruvchi, emotsional jihatdan ijobiy bo'lib, o'z-o'zini anglash va rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, kompetensiyaviy yondashuvni qo'llab-quvvatlaydigan ta'lim tizimi talabalarning o'z-o'zini baholash, o'z imkoniyatlarini aniqlash va kasbiy yo'nalishini mustaqil tanlashiga imkon yaratadi. Bu esa o'z navbatida motivatsiyani oshiradi, faol ishtirokni kuchaytiradi va natijada shaxsiy o'sish hamda kasbiy shakllanish uchun barqaror psixologik asos hosil qiladi.

Shu nuqtayi nazardan, maqolada ilgari surilgan fikrlar shuni anglatadiki, kompetensiyaviy yondashuvni ta'limga samarali integratsiya qilish uchun nafaqat didaktik modellarni, balki psixologik-pedagogik shart-sharoitlarni kompleks tahlil qilish va ularni puxta tashkil etish zarur. Bu jarayonni muvaffaqiyatli olib borish esa nafaqat ta'lim sifatini oshiradi, balki ijtimoiy jihatdan faol, kasbiy jihatdan raqobatbardosh va shaxsiy jihatdan barqaror mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

1-jadval

Tarkibiy qism	Mazmuni
Tadqiqot ob'yekti	Oliy ta'lim tizimida o'quv jarayoni va undagi psixologik-pedagogik komponentlar
Tadqiqot predmeti	Kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirishga ta'sir etuvchi psixologik va pedagogik shart-sharoitlar
Tadqiqot maqsadi	Oliy ta'limda kompetensiyaviy yondashuvni samarali tatbiq etish uchun zarur psixologik-pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash va tahlil qilish
Tadqiqot vazifalari	– Kompetensiyaviy yondashuvning mohiyatini ochib berish
– Psixologik-pedagogik omillarni tizimlashtirish	
– Empirik asosda mavjud muammolarni aniqlash	
– Amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqish	
Tadqiqot gipotezasi	Agar oliy ta'limda sog'lom psixologik muhit, yuqori motivatsiyali talabalar va interaktiv yondashuvlar asosida o'qitish tashkil qilinsa, kompetensiyaviy yondashuv samarali amalga oshiriladi.
Ilmiy yangilik	Kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan asosiy psixologik-pedagogik omillar tizimlashtirib berildi
Nazariy asoslar	Kompetensiya nazariyasi (Spencer & Boyatzis), faoliyat nazariyasi (A.N. Leontev), shaxsga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyasi (K. Rogers, V.V. Serikov), ta'lim sifati modeli (E.F. Zeer)
Tadqiqot metodlari	– Nazariy tahlil
– Anketalar, testlar (psixodiagnostika)	
– Kuzatuv va suhbat	
– Eksperiment (nazorat va tajriba guruhleri)	

– Statistik tahlil (SPSS, Excel)	
Amaliy asos	Toshkent, Samarqand, Farg'ona viloyatlaridagi oliy ta'lim muassasalari talabalari va pedagoglar bilan olib borilgan tadqiqotlar
Uslubiy yondashuvlar	Tizimli, kompleks, faoliyatga asoslangan, shaxsga yo'naltirilgan, refleksiv yondashuvlar
Tadqiqot doirasi	2023–2025-yillar davomida olib borilgan nazariy va amaliy tahlillar asosida

Xulosa. Olib borilgan nazariy va amaliy tahlillar shuni ko'rsatdiki, kompetensiyaviy yondashuv zamonaviy oliy ta'lim tizimining ustuvor metodologik asosiga aylanmoqda. Uning samarali amalga oshirilishi o'z navbatida psixologik va pedagogik shart-sharoitlarning to'g'ri tashkil etilishi bilan bevosita bog'liqdir. Jumladan, o'qituvchining kasbiy va kommunikativ mahorati, ta'lim muhitining psixologik iqlimi, talabaning motivatsion holati, o'zaro muloqot sifati, shaxsga yo'naltirilgan va refleksiv yondashuvlarning qo'llanilishi kompetensiyalarni shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Shuningdek, interaktiv metodlardan samarali foydalanish, talabaning faol ishtirokini rag'batlantirish, amaliy mashg'ulotlarga ustuvorlik berish, o'z-o'zini baholash va refleksiya imkoniyatlarining mavjudligi ham kompetensiyaviy yondashuvning psixologik jihatdan barqaror asosda shakllanishiga xizmat qiladi. Shuning uchun kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirishda yondashuv differensial, shaxsga yo'naltirilgan va tizimli bo'lishi zarur.

Tavsiyalar:

1. O'qituvchilarning kasbiy va psixologik tayyorgarligini oshirish maqsadida muntazam ravishda treninglar, seminarlar va psixopedagogik malaka oshirish dasturlari tashkil etilishi lozim.
2. Ta'lim muhitining psixologik iqlimini sog'lomlashtirish uchun emotsional xavfsizlik, hurmat va ishonch muhitini shakllantirishga xizmat qiluvchi mexanizmlar ishlab chiqilishi kerak.
3. Motivatsiyaviy yondashuvlarni kuchaytirish orqali talabalarni o'z kasbiy yo'nalishiga faolroq jalb etish, ularning ichki ehtiyojlari va qiziqishlarini qo'llab-quvvatlash zarur.
4. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarini joriy etish orqali har bir talabaning psixologik xususiyatlari va kognitiv imkoniyatlariga mos yondashuvlar ishlab chiqilishi kerak.
5. Reflektiv fikrlash va o'z-o'zini baholash madaniyatini rivojlantirish orqali talabalarni o'z ta'limiy faoliyatiga nisbatan tanqidiy yondasha oladigan sub'yekt sifatida shakllantirish maqsadga muvofiqdir.
6. ****Interaktiv metodlar (muammoli ta'lim, loyiha asosidagi o'qitish, rolli o'yinlar)****dan keng foydalanish orqali kompetensiyalarning amaliy jihatlarini kuchaytirish kerak.
7. Kompetensiyalarni baholash mezonlarini aniqlashtirish va ularni psixologik-pedagogik jarayonlarga integratsiya qilish orqali natijaviylik monitoringi tizimini takomillashtirish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Spencer, L.M., & Spencer, S.M. (1993). Competence at Work: Models for Superior Performance. New York: John Wiley & Sons. – 384 p.
2. Boyatzis, R.E. (1982). The Competent Manager: A Model for Effective Performance. New York: John Wiley & Sons. – 308 p.
3. Bronfenbrenner, U. (1979). The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. Cambridge, MA: Harvard University Press. – 330 p.
4. Markova, A.K. (1996). Психология профессионализма. Москва: Знание. – 312 с.
5. Zeer, E.F. (2003). Психология профессионального образования. Москва: Академия. – 272 с.
6. Serikov, V.V. (2004). Личностно-ориентированное образование: Поиск новой парадигмы. Волгоград: Учитель. – 256 с.

7. Pryazhnikov, N.S. (2007). Профессиональное и личностное самоопределение: теория и практика. Москва: Академия. – 240 с.
8. Karimova, V.M. (2005). Psixologik xizmat ko'rsatish asoslari. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – 276 b.
9. Nishonova, Z.T. (2010). Talabalarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirishning psixologik xususiyatlari. Toshkent: Fan. – 204 b.
10. Shoumarov, G'.B. (2021). Kasbiy kompetensiyalar va ijtimoiy psixologik muhit: o'zaro ta'sir mexanizmlari. Buxoro: BDU nashriyoti. – 196 b.
11. Abduqodirov, A.A. (2022). Zamonaviy ta'limda kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish psixologiyasi. Toshkent: Ilm Ziya. – 228 b.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi PQ–4884-son qarori. "Oliy ta'lim tizimida sifatni oshirish va zamonaviy ta'lim texnologiyalarini joriy etish to'g'risida".
// www.lex.uz

Kenjayeva Xurshida Pulatovna,
Buxoro davlat tibbiyot instituti katta o'qituvchisi

YOSHLARDA MUSTAQIL FUQAROLIK POZITSIYASINI SHAKLLANTIRISHDA IJTIMOIY FANLARNING ROLI

Annotatsiya. Mazkur maqolada yoshlarda mustaqil fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish jarayonida ijtimoiy fanlarning o'рни va ahamiyati tahlil qilinadi. Fuqarolik pozitsiyasi shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar, jumladan, ta'lim mazmuni, tarbiyaviy mexanizmlar, ijtimoiy muhit va faol fuqarolik targ'iboti ko'rib chiqiladi. Maqolada ijtimoiy fanlarning yoshlar dunyoqarashini, ijtimoiy mas'uliyati va qonuniy ongini yuksaltirishdagi metodik va ma'rifiy imkoniyatlari tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: fuqarolik pozitsiyasi, ijtimoiy fanlar, yoshlar, shaxs tarbiyasi, fuqarolik jamiyati, ijtimoiy ong.

Аннотация. В данной статье анализируется роль и значение социальных наук в процессе формирования самостоятельной гражданской позиции у молодёжи. Рассматриваются факторы, влияющие на становление гражданской позиции, включая содержание образования, воспитательные механизмы, социальную среду и активную гражданскую пропаганду. В статье проанализированы методические и просветительские возможности социальных наук в формировании мировоззрения, социальной ответственности и правосознания у молодых людей.

Ключевые слова: гражданская позиция, социальные науки, молодёжь, воспитание личности, гражданское общество, социальное сознание.

Abstract. This article analyzes the role and significance of social sciences in the process of forming an independent civic position among young people. It examines the factors influencing the development of civic consciousness, including the content of education, educational mechanisms, the social environment, and active civic engagement. The article explores the methodological and educational potential of social sciences in shaping worldview, social responsibility, and legal awareness among youth.

Keywords: civic position, social sciences, youth, personal development, civil society, social consciousness.

Kirish. Bugungi kunda yosh avlodni fuqarolik jamiyatining faol a'zosi sifatida shakllantirish, ularning mustaqil fikrlash qobiliyati, ijtimoiy pozitsiyasi va mas'uliyatini rivojlantirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonda ijtimoiy fanlarning – falsafa, sotsiologiya, siyosatshunoslik, huquq, ta'rix, etika kabi fanlarning – roli beqiyos.

Fuqarolik pozitsiyasi – bu shaxsning jamiyat, davlat va atrof-muhitga bo'lgan ongli munosabati, huquq va majburiyatlarini anglash, faol ijtimoiy ishtirokni amalga oshirishga tayyorligidir. Bu pozitsiya yoshlikdan shakllanadi va ta'lim-tarbiya tizimida o'z ifodasini topadi. Fuqarolik pozitsiyasining asosiy belgilaridan quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- huquqiy ong va huquqiy madaniyat;
- ijtimoiy mas'uliyat va etik me'yorlarga sodiqlik;
- tanqidiy fikrlash va shaxsiy nuqtai nazarga ega bo'lish;
- davlat va jamiyat manfaatlariga befarq bo'lmaslik.

Ijtimoiy fanlar – falsafa, sotsiologiya, siyosatshunoslik, huquq, tarix, axloqshunoslik, madaniyatshunoslik kabi fanlar jamiyati rivojiga, inson tafakkuri va ongining shakllanishiga ta'sir etuvchi muhim ilmlar tizimidir. Ular nafaqat bilim berish, balki shaxsning ma'naviy kamoloti, fuqarolik pozitsiyasi, ijtimoiy ongi va axloqiy qarashlarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Tarbiyaviy funksiyasi. Ijtimoiy fanlar yosh avlodda jamiyatdagi roli va mas'uliyatini anglashga, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiq bo'lishga tarbiyalaydi. Ular orqali:

- Shaxsiy pozitsiya shakllanadi: talabalar jamiyatdagi voqealarga nisbatan o'z nuqtai nazarini bildirish, tanqidiy va mustaqil fikrlash qobiliyatiga ega bo'ladi.
- Axloqiy tarbiya amalga oshiriladi: falsafa va etika fanlari orqali insonning vijdoni, adolat, insoniylik kabi tushunchalar ifoda topadi.

- Vatanparvarlik va milliy g'urur shakllanadi: tarix va siyosatshunoslik fanlari orqali yoshlar o'z davlatining tarixi, istiqloq qadriyatlarini anglaydi va hurmat qiladi.

- Fuqarolik mas'uliyati tarbiyalanadi: huquq fanlari fuqarolik jamiyatida yashash, qonunlarga itoat etish, huquq va burchlar muvozanatini saqlashni o'rgatadi.

Ma'rifiy funksiyasi. Ijtimoiy fanlar shaxsning dunyoqarashini kengaytiradi, ijtimoiy voqelikni ongli ravishda anglashga xizmat qiladi. Ular:

- Inson va jamiyat munosabatlarini tushuntirib beradi: yoshlarga jamiyatdagi ijtimoiy guruhlar, institutsiyalar, normalar va tartiblarni tushunishga yordam beradi.

- Qonun va qoidalar haqida bilim beradi: fuqarolik huquqi, konstitutsiya, siyosiy tizimlar tuzilishi to'g'risida ma'lumot berib, qonuniy ongni shakllantiradi.

- Milliy va umumbashariy madaniyat haqida tasavvur beradi: madaniyatshunoslik, dinshunoslik kabi fanlar orqali madaniyatlar xilma-xilligini anglash va bag'rikenglik ruhini shakllantiradi.

- Global ong va mas'uliyat hissini uyg'otadi: ekologiya, tinchlik, inson huquqlari kabi masalalarda yoshlar faol pozitsiya egallay boshlaydi.

- Ijtimoiy fanlar orqali shaxs kamolotiga erishish mexanizmlari

- Interaktiv darslar va debatlar: yoshlar o'z fikrini erkin ifoda etishni o'rganadi, nomustaxkam g'oyalar tahlili amalga oshiriladi.

- Hayotiy keyslar tahlili: real ijtimoiy muammolarni o'rganish orqali yoshlarda ijtimoiy mas'uliyat va empatiya rivojlanadi.

- Loyiha faoliyati: talabalarni ijtimoiy tashabbuslarga jalb etish, jamoat ishlarida ishtirokini ta'minlash.

- Axborot savodxonligi darslari: yoshlar turli axborot manbalarini tahlil qilish, feyk ma'lumotni tanlash, o'z pozitsiyasini shakllantirish qobiliyatiga ega bo'ladi.

Ijtimoiy fanlar faqat bilim manbai bo'lib qolmay, balki shaxs tarbiyasi, fuqarolik va ma'naviy ongni yuksaltirishda hal qiluvchi o'rin tutadi. Ularning tarbiyaviy va ma'rifiy funksiyalari yosh avlodni demokratik jamiyatning faol, mas'uliyatli va bilimli a'zosi sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bois, ijtimoiy fanlar ta'lim tizimida ustuvor o'rin egallashi va amaliyot bilan bog'liq holda o'qitilishi zarur.

Yoshlarda fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishning asosiy mexanizmlari. Fuqarolik pozitsiyasi - shaxsning davlat, jamiyat va inson huquqlariga nisbatan ongli munosabati, ijtimoiy faolligi va mas'uliyatini ifoda etuvchi falsafiy-axloqiy, huquqiy va amaliy holatdir. Uni shakllantirishda quyidagi mexanizmlar muhim o'rin tutadi:

Ma'lumot va ma'rifat mexanizmlari

- Ijtimoiy fanlarni o'qitish: falsafa, huquq, tarix, siyosatshunoslik, sotsiologiya kabi fanlar yoshlarda qonunbuzarlikka nisbatan tanqidiy munosabat, demokratik qadriyatlarga sodiqlikni shakllantiradi.

- Fuqarolik ta'limi: Konstitutsiya va qonunlar, inson huquqlari va erkinliklari to'g'risidagi bilimlarni tizimli va loyihalashtirilgan ravishda o'rgatish.

Tarbiyaviy mexanizmlar

- Vatanparvarlik tarbiyasi: milliy tarix, madaniyat va ramzlarga hurmat, Vatanga muhabbat va sadoqatni shakllantirish.

- Milliy va umuminsoniy qadriyatlar targ'iboti: adolat, insonparvarlik, bag'rikenglik, jamoatchilik manfaatini birinchi o'ringa qo'yish.

- Etika va axloqiy tarbiya: fuqarolik mas'uliyatini his qilishga olib keladigan axloqiy qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirish.

Faol ishtirok mexanizmlari

- Ijtimoiy loyihalarda qatnashish: yoshlarni jamoaviy qarorlar qabul qilish, muammolarni hal etishda ishtirok ettirish.

- Yoshlar tashkilotlari va debat klublari: mustaqil fikrlash, fikr bildirish madaniyatini rivojlantiradi.

- Fuqarolik amaliyoti (grajdanskiy praktikum): volontyorlik, mahalliy jamoalarda ijtimoiy faoliyat, jamoat ishlarida ishtirok orqali fuqarolik madaniyati shakllanadi.

Axborot-mediatarqqiyot mexanizmi

- Ommaviy axborot vositalari va internet tarmoqlari: axborotni tahlil qilish, feyk xabarlardan farqlash, fuqarolik nuqtai nazarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Media savodxonlik: yoshlarga axborot tanlash, uni tahlil qilish va unga munosabat bildirish ko'nikmalarini shakllantirish.

Modellash va namuna asosida shakllantirish

- Namunali shaxslar va rol modellari: shaxsiy namuna orqali tarbiya (ijobiy qahramonlar, liderlar, vatanparvar insonlar).

- Interaktiv mashg'ulotlar va rivojlantiruvchi texnologiyalar: rolli o'yinlar, debatlar, muammoli vaziyatlar tahlili orqali shaxsiy pozitsiyani shakllantirish.

Yoshlarda fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish bu – bir paytning o'zida ta'lim, tarbiya, ijtimoiy muhit va shaxsiy faoliyatni o'z ichiga olgan kompleks jarayondir. Unda asosiy mexanizmlar bir-biri bilan bog'liq va birgalikda amalga oshirilsa, yosh shaxs mustaqil, faol va mas'uliyatli fuqaro sifatida kamol topadi.

Ta'lim tizimida ijtimoiy fanlar orqali fuqarolik tarbiyasini kuchaytirish bo'yicha takliflar

- Ijtimoiy fanlarni zamonaviy muammolar bilan bog'liq holda o'qitish (masalan, atrof-muhit muhofazasi, raqamli etika, global muammolar).

- O'quv dasturlarida fuqarolik jamiyati, davlat va shaxs munosabatlariga oid modullarni kuchaytirish.

- Talabalar ishtirokida "Fuqarolik forumi", "Yoshlar parlamenti" kabi amaliy maydonlar tashkil qilish.

- Ijtimoiy fanlar bo'yicha yoshlar uchun ta'lim platformalari, podkastlar va videodarslar yaratish.

Yoshlarda mustaqil fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish nafaqat ta'lim muassasalarining, balki butun jamiyatning vazifasidir. Ijtimoiy fanlar bu jarayonda tayanch asos hisoblanib, yoshlarning fikrlash qobiliyati, faolligi, huquqiy ongi va mas'uliyat tuyg'usini rivojlantiradi. Shu bois, ijtimoiy fanlarni faqat nazariy emas, balki hayotiy va amaliyot bilan bog'liq holda o'qitish talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Halimov N.N. Fuqarolik jamiyati va huquqiy davlat. – T.: Yuridik adabiyot, 2017. – 216 b.
2. Azizxodjayeva N.N. Shaxs kamoloti va tarbiya. – T.: O'qituvchi, 2019. – 256 b.
3. Karimova L.R. Ijtimoiy fanlarning yoshlar ongini shakllantirishdagi o'rni // Pedagogika va psixologiya. – 2021. – №3. – B. 34–39.
4. Hasanov B.A. Social sciences as a factor in the formation of civic culture of youth // Central Asian Journal of Education. – 2022. – Vol. 3, Issue 5. – P. 45–52.
5. Pulatovna, K. K. (2022). Main Directions for Reforming the Educational System in the Republic of Uzbekistan. European Multidisciplinary Journal of Modern Science, 6, 276-281.
6. Pulatovna, K. K. (2022). Technologies and Conditions for the Implementation of Innovative Processes. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 5, 610-615.
7. Kenjaeva, X. P., Tojiev, F. I., & Juraev, B. N. (2014). ROLE OF WOMEN IN CREATION AND DEVELOPMENT OF DEMOCRATIC SOCIETY IN UZBEKISTAN. Innovations in technologies and education, 119-123.
8. Кенжаева, Х. П. (2022). ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ВА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ.
9. Pulatovna, K. K. (2022). Political Culture and its Content. Web of Scholars: Multidimensional Research Journal, 1(5), 110-113.
10. Кенжаева, Х. (2021). Миллий маънавий меросимизда таълим-тарбия масалалари. Общество и инновации, 2(6/S), 18-24.

Teshayev O'lmasjon Isomiddin o'g'li,
Buxoro davlat universiteti psixologiya mutaxassisligi 1-kurs magistranti

TALABALARDA KASBIY MAHORAT SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK - PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada, talabalarda kasbiy mahorat shakllantirishning pedagogik - psixologik xususiyatlari ilmiy jihatdan o'rganilgan. Shuningdek, maqolada, kasbiy rivojlanishga ijtimoiy muhit, ota-onalarning roli, shaxsiy xarakter xususiyatlari va ichki motivatsiyaning ko'rsatadigan ta'siri tahlil qilingan.

Kalit so'zlar. Talabalar, kasbiy mahorat, o'quv jarayoni, bilim, ko'nikma, malaka.

Аннотация. В данной статье научно изучены педагогико-психологические особенности формирования профессиональных навыков у студентов. Также в статье анализируется влияние социальной среды, роли родителей, особенностей личностного характера и внутренней мотивации на профессиональное развитие.

Ключевые слова. Студенты, профессиональные навыки, учебный процесс, знания, умения, навыки.

Abstract. In this article, the pedagogical and psychological features of the formation of professional skills in students are scientifically studied. The article also analyzes the influence of the social environment, the role of parents, personality traits, and internal motivation on professional development.

Keywords. Students, professional skills, educational process, knowledge, skills, qualifications.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida kasbiy tayyorgarlik masalasi bugungi kunda ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida qaralmoqda. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning yangi bosqichida raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash talabi har qachongidan-da yuqori bo'lib, bu esa oliy ta'lim muassasalarida o'qiyotgan talabalarning kasbiy mahoratini shakllantirish masalasini pedagogik va psixologik nuqtai nazardan chuqur tahlil qilishni taqozo etmoqda. Talabalar faqat nazariy bilimlarga emas, balki amaliy ko'nikmalar, mustahkam psixologik tayyorgarlik va kasbiy motivatsiyaga ham ega bo'lishlari zarur. Bu holat nafaqat ularning bo'lajak kasbiy faoliyatida, balki shaxsiy hayotida ham muhim rol o'ynaydi.

Kasbiy mahorat deganda mutaxassisning o'z kasbiga oid bilim, ko'nikma va malakalarni samarali tarzda qo'llay olishi, mustaqil qaror qabul qilish va yangilikka intilish salohiyati tushuniladi. Bunday kompetensiyalarni shakllantirish o'ziga xos pedagogik metodikalar va psixologik yondashuvlarni talab qiladi. O'quv jarayonida individual yondashuv, o'z-o'zini anglash, refleksiya, hamkorlikda ta'lim olish kabi tamoyillar orqali talabalarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga zamin yaratiladi. Psixologik jihatdan esa, kasbiy o'zlikni anglash, kasbiy qiziqish va motivatsiyaning shakllanishi jarayoni murakkab bo'lib, bu yo'nalishda maxsus metod va texnologiyalarni qo'llash muhim ahamiyatga ega.

Oliy ta'lim tizimida kasbiy mahoratni shakllantirishga doir faoliyatlar samaradorligini oshirish uchun zamonaviy pedagogik texnologiyalar va psixologik treninglarga asoslangan yondashuvlar dolzarb hisoblanadi. Bu jarayonda amaliy mashg'ulotlar, muammoli o'qitish metodlari, innovatsion loyihalar bilan ishlash va real ishlab chiqarish muhitida tajriba orttirish kabi omillar alohida ahamiyatga ega. Talabalarda kasbiy faoliyatga tayyorlikni shakllantirishda mentorlik, ko'nikma mashg'ulotlari, interfaol uslublar hamda psixologik maslahatlar berish orqali ularda kasbiy identifikatsiya jarayoni tezlashtiriladi. Shuningdek, kasbiy rivojlanishga ijtimoiy muhit, ota-onalarning roli, shaxsiy xarakter xususiyatlari va ichki motivatsiya ham ta'sir ko'rsatadi.

Pedagogik-psixologik nuqtai nazardan yondashganda, kasbiy mahorat shakllanishi shaxsning ongli tanlovi, o'ziga ishonchi, ijtimoiy-emotsional barqarorligi va axloqiy qadriyatlar tizimi bilan chambarchas bog'liq. Talabalarda ushbu xususiyatlarni shakllantirish uchun ta'lim jarayoni faqat auditoriya mashg'ulotlari bilan cheklanib qolmasligi kerak, balki o'quvchining o'z-o'zini rivojlantirishiga ham sharoit yaratishi lozim. Shaxsiy reja tuzish, maqsad qo'yish va unga

erishish yo'llarini mustaqil belgilash, kasbiy stressga bardoshlilik va muloqot ko'nikmalari kabi jihatlar ham ushbu jarayonning ajralmas qismidir. O'quvchilarning o'z shaxsiy imkoniyatlarini anglab yetishlari, ularni to'g'ri yo'naltirish esa pedagog va psixolog mutaxassislarning hamkorlikdagi ishlarini talab qiladi.

Shunday qilib, talabalarda kasbiy mahorat shakllantirish muammosi ko'p omilli, kompleks jarayon bo'lib, u ta'limning samaradorligini oshirish va bo'lajak mutaxassislarning raqobatbardoshligini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi. Mavzuning dolzarbligi, uni ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan chuqur o'rganish zaruratini keltirib chiqaradi. Bu yo'nalishda olib borilayotgan tadqiqotlar, tajriba sinov ishlari, zamonaviy o'qitish texnologiyalari va psixologik yondashuvlar natijalari asosida ta'lim sifatini oshirish imkoniyati kengayadi. Mazkur mavzuni chuqur o'rganish orqali pedagogik va psixologik tizimlarda integratsiyalashgan holda samarali metodikalarni ishlab chiqish va talabalarining kasbiy shakllanishini jadallashtirish mumkin bo'ladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarda kasbiy mahoratni shakllantirish masalasi dolzarb bo'lib, bu jarayon pedagogik va psixologik jihatdan chuqur o'rganilmoqda. Masalan, Toshpulatova (2024) tomonidan olib borilgan tadqiqotda, talabalarining kasbiy mahoratini takomillashtirishda innovatsion muhit tizimining didaktik-tashkiliy aspektlari hamda zamonaviy usullari ko'rib chiqilgan. Ushbu tadqiqotda, kasbiy mahoratni shakllantirishda pedagogik yondashuvlarning ahamiyati ta'kidlangan. Shuningdek, kasbiy mahoratni shakllantirishda psixologik jihatlar, masalan, talabalarining o'z-o'zini anglash, motivatsiya va emotsional barqarorlik kabi omillar muhim rol o'ynashi ko'rsatilgan.

Kasbiy mahoratni shakllantirishda psixologik omillar muhim ahamiyatga ega. Kirgizova (2024) tomonidan olib borilgan tadqiqotda, kasbiy mahoratning ahamiyati, kasb-hunar maktablarida ta'lim sifati va o'qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirishda o'tkaziladigan "Mahorat darslari"ning ahamiyati to'g'risida ma'lumotlar bayon etilgan. Ushbu tadqiqotda, kasbiy mahoratni shakllantirishda psixologik jihatlar, masalan, talabalarining o'z-o'zini anglash, motivatsiya va emotsional barqarorlik kabi omillar muhim rol o'ynashi ko'rsatilgan.

Pedagogik kompetentlik va kasbiy mahorat o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish muhim ahamiyatga ega. Diyarova (2023) tomonidan olib borilgan tadqiqotda, pedagoglarning kasbiy kompetentligini oshirish bugungi kunda ta'lim tizimida pedagog qanday bo'lishi lozimligi, uning psixologik kompetentligi qanday bo'lishi kerakligi haqida fikr yuritilgan. Ushbu tadqiqotda, pedagogik kompetentlikni shakllantirishda psixologik jihatlar, masalan, pedagogning o'z-o'zini anglash, motivatsiya va emotsional barqarorlik kabi omillar muhim rol o'ynashi ko'rsatilgan.

Kasbiy mahoratni shakllantirishda innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash samaradorligini oshiradi. Ishmuxamedov va Yuldashev (2013) tomonidan ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llashning samaradorligi o'rganilgan. Ushbu tadqiqotda, kasbiy mahoratni shakllantirishda innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llashning ahamiyati ta'kidlangan. Shuningdek, kasbiy mahoratni shakllantirishda psixologik jihatlar, masalan, talabalarining o'z-o'zini anglash, motivatsiya va emotsional barqarorlik kabi omillar muhim rol o'ynashi ko'rsatilgan.

Bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy mahoratni shakllantirish texnologiyasi muhim ahamiyatga ega. G'iyasova (2023) tomonidan olib borilgan tadqiqotda, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy mahoratini shakllantirishning pedagogik va psixologik shart-sharoitlari hamda bosqichlari haqida fikr yuritilgan. Ushbu tadqiqotda, kasbiy mahoratni shakllantirishda pedagogik yondashuvlarning ahamiyati ta'kidlangan. Shuningdek, kasbiy mahoratni shakllantirishda psixologik jihatlar, masalan, bo'lajak o'qituvchining o'z-o'zini anglash, motivatsiya va emotsional barqarorlik kabi omillar muhim rol o'ynashi ko'rsatilgan.

Muhokama. Kasbiy mahorat shakllanishi - uzluksiz va ko'p bosqichli jarayon bo'lib, uning asosi shaxsning ichki ehtiyojlari va tashqi ijtimoiy talablar uyg'unligida yotadi. Bugungi kunda talabalarda kasbiy mahoratni shakllantirish nafaqat o'quv rejalari orqali amalga oshiriladi, balki ularning o'ziga xos motivatsiyasi, shaxsiy rivojlanish rejasi va mustaqil qaror qabul qilish salohiyatiga ham bog'liq. Talabalarining o'zini kasbiy jihatdan anglay olish darajasi yuqori bo'lsa, ular zamonaviy talablar asosida o'zini namoyon eta oladigan, ijodiy va tanqidiy fikrlaydigan

mutaxassisga aylanishi osonlashadi. Muhimi, bu jarayon nafaqat bilim berish, balki o'quvchining shaxsiy ehtiyojlarini e'tiborga olish, unga individual yondashish orqali rivojlanadi.

Pedagogik yondashuvlarning samaradorligi ko'p jihatdan talabalarning faol ishtirokiga, muammoli vaziyatlarda mustaqil fikr bildirish qobiliyatiga va tanqidiy tafakkuriga tayanadi. Ta'lim jarayonida qo'llanilayotgan interfaol metodlar, loyihaviy faoliyat, amaliy topshiriqlar orqali o'quvchi o'z kasbiy salohiyatini baholash va rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Muhokama jarayonida shuni aytish mumkinki, an'anaviy yondashuvlardan zamonaviy, innovatsion usullarga o'tish orqali talabalarda kasbiy ko'nikmalarni shakllantirish yanada samarali bo'ladi. Bu borada, "ta'lim oluvchidan faol ishtirokchi sifatida foydalanish" tamoyili asosida pedagoglar tomonidan yaratilgan muhit asosiy rolni o'ynaydi.

1.1. Jadval

№	Ko'rsatkichlar	Yuqori daraja (%)	O'rtacha daraja (%)	Past daraja (%)
1	Kasbiy o'zini anglash darajasi	45%	40%	15%
2	Kasbiy motivatsiya (kasbga bo'lgan qiziqish)	50%	35%	15%
3	Mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati	38%	45%	17%
4	Muammoli vaziyatlarda psixologik bardoshlilik	42%	40%	18%
5	Jamoadi ishlash ko'nikmasi	60%	30%	10%
6	Kasbiy o'z-o'zini baholash darajasi	35%	48%	17%
7	Tanlangan kasbga nisbatan ijobiy psixologik munosabat	55%	33%	12%
8	Pedagogik nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llay olish qobiliyati	40%	43%	17%
9	Psixologik-pedagogik muammolarni tahlil qila olish	36%	46%	18%
10	Kasbiy rejalashtirish va maqsad qo'yish malakasi	48%	38%	14%

1.1. Jadval bo'yicha xulosalar

Yuqoridagi statistik tahlil natijalariga ko'ra, talabalarda kasbiy mahoratning shakllanish darajasi o'rtacha va yuqori ko'rsatkichlar bilan baholangan. Ayniqsa, jamoada ishlash ko'nikmasi (60%) va kasbiy motivatsiya (50%) kabi komponentlar yuqori darajada namoyon bo'ldi. Shuningdek, kasbiy o'zini anglash, psixologik bardoshlilik va pedagogik bilimlarni amaliyotda qo'llash bo'yicha ham sezilarli natijalar kuzatildi.

Shu bilan birga, o'z-o'zini baholash va psixologik muammolarni tahlil qilish ko'rsatkichlari nisbatan pastroq bo'lib, bu yo'nalishlarda qo'shimcha pedagogik va psixologik qo'llab-quvvatlash zarurligini ko'rsatadi.

Bu natijalar talabalarda kasbiy mahoratni shakllantirishda individual yondashuv, amaliy mashg'ulotlar, va psixologik treninglarning muhimligini ta'kidlaydi.

Psixologik jihatdan qaralganda esa, talabalarda kasbiy mahorat shakllanishiga ta'sir qiluvchi eng muhim omillardan biri - bu kasbiy motivatsiyaning mavjudligi va uni barqaror saqlash mexanizmlaridir. O'quvchi o'zining kelajakdagi kasbiga ijobiy munosabatda bo'lishi, unga ishonishi va bu yo'lda harakat qilishi psixologik barqarorlikni mustahkamlovchi omillardandir. Kasbiy tanlovni to'g'ri amalga oshirish, o'zining qiziqishlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda yo'l tutish psixologik tayyorgarlikni kuchaytiradi. Shuningdek, doimiy ijtimoiy ta'sir - bu ota-ona, do'stlar, ustozlar va jamoaning qo'llab-quvvatlovi orqali shakllanadigan o'ziga ishonch kasbiy o'sishni jadallashtiradi.

Amaliy faoliyatga yo'naltirilgan ta'lim yondashuvlari talabalarda kasbiy mahoratni real muhitda sinab ko'rish va rivojlantirish imkonini beradi. Kasbiy amaliyotlar, seminarlar, tajriba almashishlar, ishlab chiqarish bilan integratsiyalashgan loyihalar orqali o'quvchilar o'zlarini haqiqiy professional rolda sinab ko'radilar. Bu ularning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi, shuningdek, kasbiy yo'nalishni chuqur anglash va uni tahlil qilishga undaydi. Muhokama shuni ko'rsatadiki, kasbiy tayyorgarlikda nazariy bilimdan tashqari real tajriba, faoliyatni his qilish va natijalarni baholash tajribasi asosiy rol o'ynaydi.

Kasbiy mahoratni shakllantirishda pedagog va psixologlar o'rtasidagi hamkorlik jarayonlari ajralmas ahamiyatga ega. O'quv jarayonini metodik jihatdan boyitish, psixologik yordam ko'rsatish, o'quvchilarning emotsional va motivatsion holatini muntazam nazorat qilish orqali ta'lim sifati sezilarli darajada oshadi. Kasbiy shakllanishni kompleks tarzda tahlil qilganda, bu faqat o'quvchi va dars beruvchi o'rtasidagi aloqaga emas, balki butun ta'lim tizimining uzviyligi, turli yo'nalishdagi mutaxassislarining birgalikdagi faoliyatiga tayanishini ko'rish mumkin. Demakki, talabalarda kasbiy mahoratni rivojlantirish - bu faqat bilim emas, balki shaxsiy, psixologik va axloqiy yetuklikni shakllantirishning murakkab jarayonidir.

Xulosa. Zamonaviy oliy ta'lim tizimida talabalarining kasbiy mahoratini shakllantirish ularning shaxsiy va professional rivojlanishining eng muhim omillaridan biri sifatida qaralmoqda. Bu jarayon murakkab, ko'p qirrali va tizimli yondashuvni talab qiladi. Kasbiy mahorat faqat bilimlar yig'indisi bo'lib qolmay, balki talabaning mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilishi, tashabbus ko'rsatishi va ijodkorlikka asoslangan faoliyat yuritish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. Xulosa qilib aytganda, talabaning kasbiy shakllanishi uzluksiz va pedagogik-psixologik qo'llab-quvvatlashga asoslangan holda amalga oshirilishi zarur.

Kasbiy mahorat shakllanishida psixologik omillar - xususan, motivatsiya, qiziqish, o'ziga bo'lgan ishonch va kasbiy identifikatsiya muhim o'rin egallaydi. Talaba o'z kasbini anglab, uni qalban qabul qilgan taqdirdagina, kasbiy tayyorgarlikda chin dildan ishtirok etadi. Shuning uchun, ta'lim jarayonida psixologik yondashuvlar - individual maslahatlar, psixologik treninglar, stressni yengish texnikalari kabilar orqali talabalarda ichki ruhiy bardoshlilikni kuchaytirish zarur. Bu jihat kasbiy barqarorlikni mustahkamlaydi va mutaxassisning mehnat bozorida o'z o'rnini topish imkoniyatini oshiradi.

Pedagogik yondashuvlar esa kasbiy mahoratni samarali shakllantirishda asosiy vosita hisoblanadi. Interfaol usullar, modullashtirilgan darslar, amaliyotga yo'naltirilgan mashg'ulotlar, mentorlik tizimi orqali talabalarda nafaqat kasbiy bilimlar, balki kasbiy madaniyat, axloqiy qadriyatlar, mas'uliyat hissi ham tarbiyalanadi. Pedagogning metodik saviyasi, innovatsion texnologiyalardan foydalanish ko'nikmalari talabaning kasbiy rivojlanish yo'lini belgilab beruvchi asosiy faktorlardandir. Bu esa o'z navbatida, sifatli ta'limning natijaviyligini oshiradi.

Kasbiy mahorat shakllantirishda samarali muhit yaratish - ya'ni ijtimoiy-psixologik jihatdan qo'llab-quvvatlovchi, motivatsiyalovchi va ijodkorlikka undovchi atmosfera ta'lim natijalarini belgilovchi muhim omillardandir. Ta'lim jarayonini faqat akademik yuklama bilan cheklab qo'yish emas, balki kasbiy-psixologik muvozanatni saqlab turuvchi yondashuv orqali olib borish lozim. Muhit talabaning tashabbusini rag'batlantirsa, u faoliyatga mas'uliyat bilan yondashadi, bu esa sifatli va barqaror kasbiy shakllanishga olib keladi. Bunday shart-sharoitlarni yaratish esa faqat o'qituvchi emas, balki butun ta'lim muassasasining ustuvor strategiyasiga aylanishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, talabalarda kasbiy mahoratni shakllantirish - bu yagona yo'nalishdagi jarayon emas, balki pedagogik va psixologik jihatdan kompleks, chuqur yondashuvni talab qiluvchi muhim masaladir. Bu borada oliy ta'lim muassasalari o'quv dasturlarini amaliyotga yaqinlashtirishi, o'qituvchilar va psixologlarning o'zaro hamkorlikda ishlashi, zamonaviy texnologiyalarni o'quv jarayoniga joriy etishi orqali bu maqsadga erishish mumkin. Shuningdek, talabalarining o'z-o'zini rivojlantirishga yo'naltirilgan tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash, ularning ichki salohiyatini ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi. Bu esa, oxir-oqibatda, raqobatbardosh, ijtimoiy faol va kasbiy jihatdan yetuk mutaxassislarni tarbiyalash imkonini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Atabayeva N.B. Shaxsda altruizmni shakllantirishning nazariy asoslari. // Pedagogika – Toshkent, 2022. №5. B. 98-101.
2. Быков А.В. Альтруизм в социологических теориях: интегративный подход. Автореф. дис. к.соц.н. – М. МГУ. 2015. – 46 с.
3. Nusratova M.B. Altruizm fenomenining ijtimoiy-psixologik manbalardagi ilmiy asoslari //«O'zbek xalq musiqa san'ati va ijodiyotining tarixiy ildizlari, zamonaviy taraqqiyot tendensiyalari» mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy anjuman materiallari. – Buxoro. 23 sentyabr 2023. – B. 15-17.
4. Nusratova M.B. Bo'lajak psixologlarda altruizmni rivojlantirishning metodologik asoslari. //Pedagogik mahorat ilmiy-nazariy va metodik jurnal. ISSN 2181-6833. Buxoro. №8, 2023. – B. 53-56.
5. Nazarov A.M. Talabalar ilmiy-innovatsion faoliyatini rivojlantirishda psixologik barqarorlik determinantlari: Monografiya. – T.: «Durdona» nashriyoti, 2023. – 220 b.
6. Nazarov A.M. “Talabalar ilmiy-innovatsion faoliyatini rivojlantirishning pedagogik psixologik barqarorligi” mavzusidagi Psixologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi. - Toshkent., 2022. – 112 b.

Qodirova Dilnoza Murtazoyevna,
Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrası dotsenti,
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Xudoyberdiyeva Saidabonu Yorqinjon qizi,
Buxoro davlat universiteti "Tarix va yuridik" fakulteti
Psixologiya ta'lim yo'nalishi talabasi

TALABALARDA EMPATIK QOBILIYATLARNI TAKOMILLASHTIRISHNING PSIXOLOGIK JABHALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada, talabalarda empatik qobiliyatlarning ahamiyati, ularni shakllantirish va rivojlantirishning psixologik asoslari tahlil etilgan. Empatiya – shaxslararo munosabatlarning muhim komponenti bo'lib, ayniqsa oliy ta'lim muassasalari talabalari orasida bu qobiliyatning mavjudligi ijtimoiy moslashuv, muloqot madaniyati va akademik hamkorlikni mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi. Talabalarda bu qobiliyatni rivojlantirish ularning muloqot madaniyati, ijtimoiy moslashuvi va kelajakdagi kasbiy muvaffaqiyatlari uchun zarur hisoblanadi. Shuningdek, maqolada empatik qobiliyatlarning rivojlanish mexanizmlari, bosqichlari va ta'sir etuvchi omillar o'rganilgan. Tadqiqot natijalari asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Empatiya, talabalar, shaxslararo munosabatlar, psixologik rivojlanish, emotsional sezgirlik, muloqot.

Аннотация. В данной статье анализируется значение эмпатических способностей у студентов, психологические основы их формирования и развития. Эмпатия является важным компонентом межличностных отношений, и наличие этой способности, особенно среди студентов высших учебных заведений, играет важную роль в укреплении социальной адаптации, культуры общения и академического сотрудничества. Развитие этой способности у студентов считается необходимым для их культуры общения, социальной адаптации и будущих профессиональных успехов. В статье также рассматриваются механизмы, этапы и влияющие факторы развития эмпатических способностей. На основе результатов исследования разработаны практические рекомендации.

Ключевые слова: Эмпатия, студенты, межличностные отношения, психологическое развитие, эмоциональная чувствительность, общение.

Abstract. In this article, the significance of empathic abilities in students, the psychological foundations of their formation and development are analyzed. Empathy is an important component of interpersonal relationships, and the presence of this ability, especially among students of higher educational institutions, plays an important role in strengthening social adaptation, communication culture, and academic cooperation. The development of this ability in students is considered necessary for their communication culture, social adaptation, and future professional success. The article also examines the mechanisms, stages, and influencing factors of the development of empathic abilities. Based on the research results, practical recommendations were developed.

Keywords: Empathy, students, interpersonal relationships, psychological development, emotional sensitivity, communication.

Kirish. XXI asrda axborot oqimining kuchayishi, insonlararo aloqa shakllarining tez o'zgarishi talabalardan nafaqat bilim, balki ijtimoiy-psixologik ko'nikmalar, jumladan empatiya kabi fazilatlarni ham talab qilmoqda.

Empatiya – bu boshqalarning hissiyotlarini tushunish va ularga hamdardlik qilish qobiliyatidir. Bu o'zini ularning o'rniga qo'yib ko'rib, nima his qilayotganini tushunishdir.

Talabalar orasida empatik qobiliyatlarning shakllanishi ularning jamiyatga muvaffaqiyatli moslashuvi, kasbiy tayyorgarligi va shaxsiy taraqqiyoti uchun muhim hisoblanadi.

Talabalik davri shaxsiy taraqqiyot, mustaqil fikrlash va ijtimoiy munosabatlarning chuqurlashuvi bosqichidir. Shu sababli bu bosqichda psixologik fazilatlar, jumladan empatiya, ijtimoiy intellekt va emotsional sezgirlikni rivojlantirish muhimdir.

Empatik qobiliyatlar – zamonaviy jamiyatda o'z o'rnini topishni istagan shaxs uchun zarur psixologik vositalardan biridir. Bugungi globallashuv va texnologiyalashgan davrda insonlar orasidagi hissiy aloqa tobora zaiflashayotgan bir paytda, ayniqsa, yoshlar orasida empatiya darajasi pasaymoqda. Bu esa talabalik davrida empatiyani o'rganish va uni rivojlantirishning dolzarbligini taqozo qiladi.

Empatiya bugungi kunda ko'plab ilg'or davlatlarning ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy sohalaridagi asosiy psixologik kompetensiyalardan biri sifatida tan olinmoqda.

Jumladan:

AQSH ning Yale universitetida empatik qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan "RULER" dasturi joriy etilgan. Bu dasturda o'quvchilar va talabalar emotsiyalarni tanish, baholash va boshqarish orqali boshqalarning his-tuyg'ularini tushunishni o'rganadilar.

Finlandiya, Shvetsiya va Niderlandiyada empatiya ta'lim jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. O'qituvchilar o'quvchilarning emotsional holatini kuzatib, individual yondashuvni qo'llashadi.

"Empathy Lab UK" tashkiloti tomonidan kitobxonlik va hikoya aytish orqali bolalar va talabalarda empatik tafakkurni rivojlantiruvchi treninglardan o'tkaziladi.

Yaponiyada talabalarga ijtimoiy empatiya (masalan, nogironlarga nisbatan bag'rikenglik, keksalarga hurmat) maxsus kurslarda o'rgatiladi.

Janubiy Koreyada oliy ta'lim muassasalarida empatiya asosidagi "psixologik ko'mak markazlari" faoliyat yuritadi, bu markazlar orqali talabalar psixologik treninglar va maslahatlardan foydalanishadi.

Yurtimizda so'nggi yillarda empatiya, emotsional madaniyat va kommunikatsion kompetensiyalarni rivojlantirishga bo'lgan e'tibor ortib bormoqda.

2020-yildan boshlab "Psixologik xizmatlar markazlari" ko'plab OTM larda tashkil etildi. Bu markazlar orqali talabalar uchun emotsional madaniyat va empatik muloqot bo'yicha treninglar o'tkazilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi va Oliy ta'lim vazirliklari ko'magida "Talabalar uchun psixologik treninglar majmuasi" yaratildi. Treninglar tarkibiga empatiyani rivojlantiruvchi rolli o'yinlar, emotsional refleksiya, konfliktlarni boshqarish metodikasi kiradi.

Jahon va yurtimizdagi tajribalar shuni ko'rsatadiki, empatiya shunchaki insoniy his emas, balki o'rganilishi, baholanishi va rivojlantirilishi mumkin bo'lgan psixologik kompetensiyadir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Talabalarda empatik qobiliyatlarni takomillashtirish masalasi zamonaviy psixologiyada dolzarb va keng tadqiq etilayotgan yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Xususan, empatiya fenomenining psixologik mohiyati, uning kognitiv, emotsional va ijtimoiy tarkibiy qismlari, shuningdek, yosh davrlaridagi o'zgarish xususiyatlari ko'plab fundamental va amaliy tadqiqotlarda tahlil qilingan. Ushbu masala yuzasidan xalqaro va mahalliy olimlar tomonidan turli ilmiy yondashuvlar, konseptual asoslar, diagnostik metodlar va ta'limiy-amaliy tadbirlar ishlab chiqilgan. Daniel Goleman, Karl Rogers, Mark Davis, Lidiya Bojovich, Nina Yevgenyevna Shchur, Ergash G'oziyev kabi olimlar shular jumlasidandir.

Daniel Goleman empatiyani emotsional intellektning asosiy tarkibiy qismlaridan biri sifatida belgilaydi. Uning nazariyasiga ko'ra, emotsional intellekt o'z his-tuyg'ularini anglash, ularni boshqarish, o'zini rag'batlantirish, boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish (empatiya), ijtimoiy munosabatlarni boshqarish kabi ko'nikmalarni o'z ichiga oladi. Bular orasida aynan empatiya ijtimoiy moslashuv va samarali muloqot uchun muhim psixologik asos sifatida ajralib turadi. Goleman empatiyani tug'ma xususiyat emas, balki ijtimoiy tajriba va o'qitish orqali rivojlantiriladigan psixologik kompetensiya deb biladi. Bu esa talabalarda empatik qobiliyatlarni treninglar, guruhviy mashg'ulotlar, rolli o'yinlar va emotsional refleksiya orqali rivojlantirish mumkinligini ko'rsatadi. Daniel Golemanning yondashuvi talabalarda empatik qobiliyatni rivojlantirishda ilmiy asos va amaliy vositalarni taklif qiladi. Uning empatiya haqidagi fikrlari oliy

ta'lim muassasalarida sog'lom ijtimoiy va psixologik muhit yaratish, shuningdek, psixologik xizmatlarning mazmunini boyitish uchun keng qo'llanishi mumkin.

Karl Rogers empatiyani terapevtik va ta'limiy jarayonda eng muhim psixologik komponent deb bilgan. U shaxsga yo'naltirilgan yondashuvda uchta asosiy shartni ko'rsatadi: samimiylik (kongruentlik), qabul qilish (shartsiz hurmat), empatiya (chuqur tushunish). Bu yondashuv orqali talabalarda psixologik xavfsizlik, ishonch va o'zini anglash rivojlanadi, bu esa empatiya rivoji uchun tabiiy zamin hisoblanadi. Rogersning fikricha, o'qituvchi empatik tinglovchi bo'lsa, talabada o'z fikrini bemalol ifodalashga bo'lgan ishonch kuchayadi, ichki emotsional holat anglanadi va boshqariladi, o'zgalarga nisbatan hurmat va tushunish rivojlanadi. Ya'ni, o'qituvchining empatik bo'lishi talabaning o'zida ham empatiya shakllanishiga sabab bo'ladi. Karl Rogers empatiyani talaba shaxsini rivojlantirish, erkin fikrlash, ichki dunyosini anglash va ijtimoiy moslashuvda eng muhim psixologik vosita deb bilgan. U empatiyani nafaqat terapevtik amaliyotda, balki o'quv jarayonida shaxsiy yondashuv, ishonchli aloqa va o'zaro anglashuv vositasi sifatida baholagan.

Mark H. Davis – empatiya psixologiyasi bo'yicha eng nufuzli tadqiqotchilardan biri bo'lib, uning ishlari empatiyani ko'p qirrali fenomen sifatida tushuntiradi. Uning empatiya modeli va individual farqlarga oid ishlari talabalarda empatik qobiliyatlarni o'rganish va rivojlantirishda asosiy nazariy manba hisoblanadi. Davis empatiyani faqat "boshqani tushunish" deb emas, balki kognitiv, affektiv va motiva-sion komponentlardan iborat murakkab tizim deb hisoblaydi. Uning empatiya nazariyasi va modeli talabalarda empatik qobiliyatlarni ilmiy asosda o'rganish, tahlil qilish va rivojlantirish uchun metodologik tayanch bo'lib xizmat qiladi. Uning yondashuvi empatiyani faqat emotsional javob sifatida emas, balki shaxslararo munosabatlarni tartibga soluvchi murakkab psixologik mexanizm deb baholaydi. Bu esa ta'lim va tarbiya jarayonlarida empatik ko'nikmalarni rejalashtirilgan holda rivojlantirish imkonini beradi.

Lidiya Bojovich muloqotda emotsional rezonans (boshqaning holatini ichdan kechirish) rivojlanishini bolalikdan boshlab o'rganadi. Bu jarayon talabalar yoshida murakkab tus oladi. U agar ta'limda muloqot shunchaki bilim almashinuvi bo'lsa, empatiya rivojlanmaydi deb ta'kidlaydi. Shu sababli, emotsional jihatdan boy muloqot muhitini yaratish muhim. L.V. Bojovichning shaxs taraqqiyoti, motivatsiya va emotsional muloqotga oid ishlari talabalar orasida empatiya rivojining psixologik mexanizmlari va sharoitlarini tushunishda muhim ahamiyatga ega. U empatiyani shaxsiy yo'nalish, ichki axloqiy munosabat va ijtimoiy faoliyat bilan bog'liq murakkab psixologik tuzilma sifatida tushuntiradi.

Nina Yevgenyevna Shchur empatiyani talabaning kelajakdagi kasbiy kompetensiyasining ajralmas qismi deb hisoblaydi. Uning fikricha, empatik shaxs - boshqalar bilan konstruktiv munosabat qura oluvchi, ijtimoiy faol va madaniyatli insondir. Aynan talabalik davrida empatik ko'nikmalarni shakllantirish psixologik o'sish va shaxsiy barqarorlik uchun eng qulay davrdir. U o'z ilmiy ishlarida empatiyani ijtimoiy tajribaning natijasi, shaxsiy rivojlanishning ko'rsatkichi va ijtimoiy-muloqot kompetensiyasining poydevori sifatida ko'radi. Uning metodik yondashuvi hozirgi zamonaviy ta'limda psixologik muhitni sog'lomlashtirish va shaxslararo kommunikatsiyani yaxshilash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Ergash G'oziyev talabaning shaxs sifatida rivojlanishini ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'sirda shakllanuvchi jarayon sifatida ko'radi. Uning fikricha, talaba shaxsining rivojida hissiy barqarorlik, boshqalarni tushunish, mulohazalilik va samimiylik muhim rol o'ynaydi. Bu omillar talabaning empatik qobiliyatlarini shakllantirishda asosiy tarkibiy qismlar hisoblanadi. G'oziyevga ko'ra, empatiya - bu shaxsning jamiyatga moslashuvi, muloqotga kirisha olishi va o'zini boshqalarga nisbatan tuta bilish qobiliyatidir. U empatiyani shaxs va jamiyat o'rtasidagi psixologik ko'pri deb tushunadi.

Tahlillar va natijalar. Empatiya - bu boshqalarning hissiy holatini tushunish va uni o'zida aks ettirish qobiliyati bo'lib, insonlararo munosabatlarning asosiy psixologik unsurlaridan biridir. Talabalar uchun bu qobiliyatning rivojlanishi ularning ijtimoiy moslashuvi, akademik va shaxsiy muvaffaqiyatida muhim ahamiyat kasb etadi. Psixologik nuqtai nazardan empatiya asosan affektiv va kognitiv komponentlardan iborat bo'ladi: affektiv empatiya – boshqalar his qilayotgan

tuyg'ularni yurakdan his qilish, kognitiv empatiya esa – ularning holatini tushunish va analiz qilish orqali anglashdir. Ta'lim muhitida talabalar empatiyani nafaqat o'qituvchi va guruhdoshlari bilan muloqotda, balki guruh ichidagi ijtimoiy rollar va psixologik pozitsiyalarni to'g'ri aniqlashda ham keng qo'llaydi. Bu qobiliyatni yetarli darajada shakllantirish orqali o'zaro hurmat, tolerantlik va ziddiyatli vaziyatlarni tinch hal qilish ko'nikmalari rivojlanadi.

Empatik qobiliyatlar talabalarda o'z-o'zidan shakllanmaydi; ular atrof-muhit, ijtimoiy ta'sir, shaxsiy tajriba va ta'lim muhitiga bog'liq ravishda rivojlanadi. Birinchi navbatda, oilaviy tarbiya, maktab davridagi tajribalar, va ayniqsa, oliy ta'lim muassasalaridagi kommunikativ jarayonlar ushbu qobiliyatlarning psixologik asosini mustahkamlaydi. Jamoaviy loyihalar, rolli o'yinlar, bahs-munozaralar orqali talabalar turli fikrlar va holatlarni tushunishga, o'zini boshqalar o'rniga qo'yib ko'rishga o'rganadi. Bundan tashqari, talabalarning emotsional yetukligi, ya'ni o'z his-tuyg'ularini boshqarish va boshqalarning tuyg'ularini to'g'ri qabul qilish qobiliyati ham empatiya rivojida hal qiluvchi omil hisoblanadi. Shuningdek, o'qituvchining shaxsiy yondashuvi, ochiq muloqotga asoslangan ta'lim metodlari talabalarni empatik jihatdan o'sishga undaydi.

Empatiyani rivojlantirish uchun psixologik treninglar, interaktiv metodlar, refleksiv mashg'ulotlar samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Psixologik treninglar orqali talabalar o'zlarining hissiy sezgirlikni oshirib, boshqalar bilan emotsional jihatdan uyg'unlikda bo'lishni o'rganadilar. Masalan, "hissiyotlar almashinuvi", "ichki monologni aniqlash" kabi texnikalar orqali talabalar o'z his-tuyg'ularini aniqlab, ularga ongli tarzda baho berishni o'rganadilar. Pedagogik faoliyatda esa talabalarga baholovchi yondashuv emas, balki hammadlik va tushunishga asoslangan muloqot muhitini yaratish kerak. Bu orqali talabalar nafaqat dars mazmunini chuqurroq anglaydi, balki insoniy qadriyatlarni ham singdiradi. Shuningdek, zamonaviy axborot-kommunikatsion texnologiyalar asosida yaratilgan emotsional intellekt mashqlari va virtual simulyatsiyalar ham empatik kompetensiyani oshirishda innovatsion yondashuvlar sirasiga kiradi.

O'tkazilgan psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, empatik qobiliyatlar yuqori bo'lgan talabalar guruhlar bilan ishlashda faolroq, o'z fikrini ifodalashda ishonchliroq va ziddiyatli holatlarda mo'tadilroq qarorlar qabul qiladi. Psixologik testlar, so'rovnoma va intervyular asosida aniqlangan natijalar talabalar orasida empatiya darajasi o'quv jarayonida foydalanilayotgan pedagogik uslublar, o'qituvchining individual yondashuvi va guruh ichidagi o'zaro munosabatlarga bevosita bog'liq ekanligini ko'rsatdi. Bundan tashqari, empatik qobiliyatning rivojlanishi orqali talabalar o'zini anglash, o'z-o'zini boshqarish va shaxsiy o'sish yo'lidagi motivatsiyasini kuchaytiradi. Bu esa ularning kelgusidagi kasbiy faoliyatida insonlar bilan samarali muloqot o'rnatishiga asos bo'ladi. Psixologik jihatdan empatik shaxslar ijtimoiy tenglik, madaniy xilma-xillik va inson huquqlariga nisbatan ochiq va ijobiy munosabat bildiruvchi lider sifatida shakllanadi.

1.1. Jadval

№	Tadqiqot mezonlari	O'lchov birligi	Tadqiqotda qatnashgan talabalar soni	Yuqori daraja (foiz)	O'rtacha daraja (foiz)	Past daraja (foiz)
1	Boshqalar tuyg'ularini anglash darajasi	Psixologik test (bal)	100	38%	47%	15%
2	Emotsional sezgirlik darajasi	So'rovnoma natijasi	100	42%	41%	17%
3	Guruhda empatik muloqotga tayyorlik	Kuzatuv (balli baho)	100	36%	49%	15%
4	Stressli holatlarda boshqalarga hammadlik bildirishi	Vaziyatli test (rol o'yinlari)	100	33%	50%	17%

№	Tadqiqot mezonlari	O'lchov birligi	Tadqiqotda qatnashgan talabalar soni	Yuqori daraja (foiz)	O'rtacha daraja (foiz)	Past daraja (foiz)
5	Konflikt vaziyatlarda tinch muloqot qilishga intilish	Psixologik intervyu	100	40%	45%	15%
6	Empatik fikrlashning kognitiv darajada rivojlanganligi	Assotsiativ test	100	35%	48%	17%
7	O'qituvchilarning empatik rivojga ta'sir etuvchi metodlaridan foydalanish foizi	Pedagogik tahlil	15 nafar o'qituvchi	60%	33%	7%

1.1 jadval bo'yicha xulosalar.

- Tadqiqot 2025-yil bahor semestrida 100 nafar 2–4-kurs bakalavr talabasi va 15 nafar o'qituvchi ishtirokida o'tkazildi.
- Psixologik testlar: Mehrabiyan empatiya testidan va Bar-On EQ testining moslashtirilgan shakllaridan foydalanildi.
- Raqamlar foizda ifodalangan bo'lib, har bir kategoriya bo'yicha qatnashchilarning ko'rsatkichlari asosida hisoblangan.
- Natijalar talabalarning empatik holatini kompleks baholashga yordam beradi va empatiyani rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqishga asos bo'ladi.

Empatiya bugungi kunda talaba shaxsining psixologik rivojida eng muhim komponentlardan biri sifatida qaralmoqda. U insonning ijtimoiy muhitga moslashishi, o'zini boshqalarning o'rniga qo'yib ko'rishi, his-tuyg'ularni anglash va ularga nisbatan mos munosabat bildirish qobiliyatini shakllantiradi. Talabalar uchun empatik fikrlash - nafaqat insoniy qadriyatlarni tushunish, balki ijtimoiy va kasbiy hayotda samarali muloqot qurish uchun zarurdir. Shunday ekan, oliy ta'lim tizimi empatiya kabi psixologik fazilatlarni rivojlantirishga ustuvor e'tibor qaratishi kerak.

Xulosa. Talabalar empatik jihatdan rivojlanishida ularning individual psixologik xususiyatlari bilan bir qatorda guruhij tajribalar ham muhim rol o'ynaydi. O'quv jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy muhit, jamoaviy ishlar, hamkorlikka asoslangan topshiriqlar, muammoli vaziyatlar - ularning barchasi empatiyani amaliy yo'l bilan shakllantiradi. Aynan shunday holatlarda talaba o'z his-tuyg'ularini boshqarish, boshqalarning emotsional holatini tushunish va unga munosib javob qaytarish ko'nikmalarini mustahkamlaydi. Bu esa uni psixologik barqaror, ijtimoiy faol va muvozanatli shaxs sifatida shakllanishiga olib keladi.

Empatiyani rivojlantirish faqat psixologik jihat bilan cheklanmasdan, pedagogik jarayonlar orqali ham amalga oshirilishi lozim. Ta'lim metodikasi ochiq muloqotga, emotsional intellektni rivojlantiruvchi topshiriqlarga, o'zaro bahamjihatlikni kuchaytiruvchi mashg'ulotlarga asoslanishi kerak. O'qituvchi esa empatik muhit yaratishda asosiy vositachidir. U talabalar o'rtasida ijobiy psixologik muhitni tashkil etib, har bir shaxsning his-tuyg'usiga nisbatan e'tiborli bo'lishi orqali ularning ijtimoiy va psixologik o'sishiga zamin yaratadi.

Empatik qobiliyatlarni o'rganishga doir psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, aksariyat talabalar empatik muloqotga intiluvchi, ammo bu boradagi ko'nikmalari hali yetarli darajada shakllanmagan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, emotsional sezgirlik, hamdardlik bildirishi va ziddiyatli vaziyatlarga nisbatan konstruktiv yondashuv talabalarning empatik salohiyati bilan bevosita bog'liq. Bu esa, mazkur qobiliyatlarni rivojlantirish uchun nafaqat psixologik treninglar, balki doimiy monitoring, refleksiv tahlil va metodik yondashuvlar zarur ekanini anglatadi.

Talabalar empatiya orqali o'zlarini anglaydi, boshqalarni tushunadi va bu orqali sog'lom ijtimoiy munosabatlar tizimini yaratadi. Ayniqsa, pedagogika, psixologiya, tibbiyot, ijtimoiy fanlar yo'nalishidagi talabalar uchun empatiya shunchaki shaxsiy fazilat emas, balki kasbiy

kompetensiyaning ajralmas qismidir. Empatik fikrlash ularga kelajakda turli xarakterga ega insonlar bilan ishlashda, ziddiyatlarni hal qilishda va insoniy qadriyatlarni targ'ib etishda yordam beradi. Shuning uchun bu qobiliyatni shakllantirish - nafaqat ijtimoiy, balki professional tayyorgarlikning ham bir qismidir.

Xulosa qilib aytganda, empatik qobiliyatlar talabalarni har tomonlama yetuk, ijtimoiy javobgar, hissiyotlarni tushunishga qodir, tolerant va madaniyatlararo muloqotga tayyor shaxs sifatida shakllantiradi. Zamonaviy jamiyatda insonlararo munosabatlarning barqarorligini ta'minlash uchun aynan empatiya kabi psixologik fazilatlar yetakchi ahamiyat kasb etadi. Ta'lim tizimi bu yo'nalishda chuqur metodik ishlarni amalga oshirishi, psixologik-pedagogik yondashuvlarni uyg'unlashtirgan holda empatik muhitni rivojlantirishga intilishi zarur. Bu esa kelajak avlodning ijtimoiy ongini yuksaltirish va insoniy qadriyatlarga sodiqligini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Asadov Yu.M. O'qituvchining individual psixologik xususiyatlari kasbiy mahoratni rivojlantirish omillari sifatida" Muallif. Dissertatsiya ishi. Fan. -Toshkent, 2007. – 25 b.
2. Аткинсон Дж. У. Психология: Биографический библиографический словарь / Под ред. Н. Э. Дж. Чепмана, У. А. Конроя. СПб. Евразия, 2000. – 28 с.
3. Abduraxmonova R.B. "Pedagog va psixologlarda kasbiy yo'nalganlikning kamol topishi" mavzusidagi dissertatsiya ishi. Toshkent. 2008. – 64 b.
4. Asomova R.Z. "Kasb tanlash motivatsiyasi va uning dinamikasi". Psix.f.n..dis.- T., 2002. – 137 b.
5. Asadov Yu, Musurmonov. R. O'smirlar deviant xatti-harakatining ijtimoiy – psixologik xususiyatlari. Toshkent: 2011. – 154 b.
6. Алексеев Н. Г. Философские основания рефлексивного подхода // Рефлексивный подход к психологическому обеспечению образования. М.-Ярославль. 2004. – 142 с

Jabborova Dilafruz Furqatovna,
Profi University, Pedagogika va chet tillar kafedrası p.f.f.d. (PhD)

TALABALARDA RISKOLOGIK KOMPETENTLIKNI SHAKLLANTIRISHNING TARIXIY-TADRIJIY TARAQQIYOTI

Annotatsiya. Mazkur maqolada "riskologik kompetensiya" shakllanishining tarixiy rivojlanishi asosiy bosqichlari, rivojlanish istiqbollari haqida yoritilgan. Riskologik kompetentlik Kognitiv va emotsional kompetentlik, jamoada ishlash va liderlik qobiliyatlari, risklarni baholash va tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirish, amaliyotda riskologik qobiliyatlarni qo'llash, riskologik fikrlashni rivojlantirish, texnologiyalar va innovatsiyalarning ta'sirini o'rganishning ahamiyati to'g'risida berilgan.

Kalit so'zlar: riskologik kompetensiya, rivojlanish istiqbollari kognitiv va emotsional kompetentlik, amaliy tajriba, risklarni baholash, texnologiyalar va innovatsiya

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные этапы исторического развития формирования «риск-компетентности», перспективы ее развития. Риск-компетентность. Представлена важность развития когнитивной и эмоциональной компетентности, навыков командной работы и лидерства, умения оценивать и анализировать риски, применения навыков риска на практике, развития риск-мышления, изучения влияния технологий и инноваций.

Ключевые слова: компетентность в области риска, перспективы развития, когнитивная и эмоциональная компетентность, практический опыт, оценка риска, технологии и инновации.

Annotation: This article discusses the main stages of the historical development of the formation of "risk competence", its development prospects. Risk competence is about the importance of developing cognitive and emotional competence, teamwork and leadership skills, the ability to assess and analyze risks, the application of risk skills in practice, the development of risk thinking, and the study of the impact of technologies and innovations.

Key words: competence in the area of risk, perspective development, cognitive and emotional competence, practical experience, low risk, technology and innovation.

Kirish. Talabalarda riskologik kompetensiyani shakllantirishning tarixiy va bosqichma-bosqich rivojlanishi ta'lim amaliyoti, uslubiy yondashuvlarning rivojlanishi va ijtimoiy va iqtisodiy sharoitlarning o'zgarishi bilan bog'liq. Riskologiyani o'quv jarayoniga kiritish ijtimoiy va kasbiy tizimlarning noaniqligi va murakkabligi ortib borayotganligi sababli dolzarb bo'lib qoldi. Talabalarda "riskologik kompetensiya" shakllanishining tarixiy rivojlanishi xavflarni boshqarish, xavfsizlik fanlari va tabiiy ofatlarga tayyorgarlik bo'yicha ta'limning kengroq evolyutsiyasi bilan bog'liq. "Riskologik kompetensiya" deganda shaxslarga shaxsiy, kasbiy yoki ijtimoiy sharoitlarda xavflarni samarali baholash, tushunish va ularga javob berish imkonini beradigan bilim, ko'nikma va munosabatlar tushuniladi.

Bu rivojlanishning asosiy bosqichlarini ko'rsatadigan umumiy vaqt jadvali:

1. Dastlabki bosqich (1990-yillarga qadar)

Bu davrda ta'lim muassasalarida riskologiya mustaqil fan sifatida belgilanmagan. Biroq, iqtisod, muhandislik, psixologiya va menejment kabi turli fanlar bo'yicha treninglarda xavflarni baholash bilan bog'liq muammolar mavjud edi. Asosiy e'tibor ehtimollik nazariyasi va statistikaga qaratildi, ammo xavflarni baholash va boshqarish ko'nikmalarini o'rgatishning aniq belgilangan yondashuvi yo'q edi. Riskologiya hali mustaqil fan emas edi, ammo ta'lim dasturlariga xavflarni boshqarishning ayrim elementlarini kiritish tendensiyasini allaqachon kuzatish mumkin edi.

1. XX-asrgacha: xavf va xavfsizlikning dastlabki tushunchalari

Qadimgi va O'rta asrlar: Ilk sivilizatsiyalarda xavflarni boshqarish ko'proq omon qolishga qaratilgan edi (masalan, qishloq xo'jaligi xavfi, harbiy mojarolar va tabiiy ofatlar). Xavf haqida rasmiy tushuncha yo'q edi, lekin odamlar xavfsizlik amaliyotlari haqida mahalliy bilimlarni rivojlantirdilar.

XVII-asrgacha Uyg'onish davri: Ilmiy fikrlashning yuksalishi bilan xavf atrof-muhit va inson faoliyati bilan ko'proq bog'liq bo'ldi. Sanoat inqilobi (XVIII-asr oxiri -XIX-asr) siljishini belgilab berdi, chunki urbanizatsiya, sanoatlashtirish va texnologiya xavflarning yangi turlarini (masalan, ish joyidagi baxtsiz hodisalar, sog'liqni saqlash muammolari) kiritdi.

2. XX-asr boshlari: xavf-xatarni anglash va ta'limni rasmiylashtirish

Sanoat xavfsizligi harakati (1900-yillarning boshlari): Sanoat inqilobi davrida fabrikalar va transport tizimlarining tez o'sishi ko'plab baxtsiz hodisalarga olib keldi. Xavflarni kamaytirish va ishchilarni himoya qilish uchun ko'plab mamlakatlarda sog'liqni saqlash kompaniyalari va ish joyidagi xavfsizlik qonunlari (masalan, Kasbiy xavfsizlik va salomatlik to'g'risidagi qonun joriy etilgan.

Ta'lim harakati (1920-1930 yillar): Risk rasmiy ta'lim munozaralariga kira boshladi, ayniqsa, xavfsizlik o'quv dasturining asosiy tarkibiy qismiga aylangan kasb-hunar maktablari va texnik ta'lim dasturlarida.

3. XX-asr o'rtalari: intizom sifatida risklarni boshqarishning yuksalishi

Ikkinchi jahon urushidan keyingi (1940-1950 yillar): Ikkinchi jahon urushidan keyin dunyoda tez texnologik taraqqiyot, jumladan, atom energiyasi, aerokosmik va keyinchalik kompyuter inqilobi kuzatildi. Ushbu o'zgarishlar murakkab yangi risklarni keltirib chiqardi, bu esa muhandislik, biznes va davlat siyosatida risklarni boshqarishning rasmiy tamoyillarining paydo bo'lishiga olib keldi. Universitetlarda risklarni boshqarish (1960-1970 yillar): Riskologiya (yoki xavfni ilmiy o'rganish) ko'p tarmoqli tadqiqot sohasi sifatida paydo bo'la boshladi, asosiy e'tibor xavflarni qanday baholash va kamaytirishga qaratilgan.

4. XX-asr oxiri: ijtimoiy va ekologik xavflar doirasini kengaytirish

1980-1990 yillar: Ekologik xavflar (masalan, ifloslanish, tabiiy ofatlar, iqlim o'zgarishi) asosiy o'rganish mavzulariga aylandi. Universitetlar va hukumatlar ta'lim o'quv dasturlariga ekologik xavf va barqarorlik tushunchalarini kiritishni boshladilar.

5. 2000-yillar bosqichi: mutaxassislikning shakllanishi

2000-yillarning boshidan boshlab, globallashuv va texnologik rivojlanishga javoban, risk haqidagi fan turli sohalarida talabga aylandi. Oliy o'quv yurtlarida risklarni boshqarish bo'yicha ixtisoslashtirilgan kurslar va magistratura dasturlari joriy etildi.

6. Zamonaviy bosqich (2010-yillar – hozirgi)

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi va jahon bozorlarining beqarorligi ortib borayotganligi sababli, har tomonlama riskologik kompetentsiyaga ega bo'lgan mutaxassislarni tayyorlash zarurati yanada dolzarb bo'lib bormoqda.

Talabalar xavflarni bashorat qilish va boshqarish uchun an'anaviy xavflarni baholash usullarini va zamonaviy yondashuvlarni, jumladan, katta ma'lumotlar va sun'iy intellektdan foydalanishni o'rganadilar.

7. Rivojlanish istiqbollari

Kelajakda riskologiya sohasini yanada kengaytirish va ushbu sohani ta'lim dasturlariga integratsiyalashuvini chuqurlashtirish ko'zda tutilgan. Tizimli xavflarni tahlil qilish, global muammolar bilan bog'liq risklar (masalan, iqlim xavflari), shuningdek, texnologiya bilan bog'liq risklar (kiber risklar, sun'iy intellekt sohasidagi xavflar va boshqalar) kabi yangi yondashuvlar paydo bo'lmoqda.

Shuningdek, noaniqlik sharoitida ishlay oladigan va o'zgarishlarga tez moslasha oladigan mutaxassislarni tayyorlashga e'tibor kuchaymoqda.

Talabalarda riskologik kompetentlikni shakllantirish - bu ularning risklarni baholash, tushunish va ularga munosib holda javob berish qobiliyatlarini rivojlantirish jarayoni. Riskologiya - bu turli sohalaridagi xavf-xatarni aniqlash, ularning ehtimoliy oqibatlarini tahlil qilish va ularni kamaytirish yoki oldini olish uchun strategiyalarni ishlab chiqishni o'z ichiga oladi.

Mavzuni o'rganilganlik darajasi. Riskologik kompetensiyaning shakllanishi va rivojlanishi mavzusida xalqaro va mahalliy adabiyotlarda keng qamrovli tadqiqotlar olib borilgan. Ilk bosqichlarda (XX asr boshlaridan boshlab) xavflarni boshqarish nazariyalari ko'proq

iqtisodiyot, muhandislik va sog'liqni saqlash sohalarida rivojlanib, xavf-xatarlarni matematik va statistik usullar yordamida baholashga qaratilgan. Smith 1990, Johnson va boshq., 2005.

Keyingi bosqichda risklarni boshqarish tizimlari ijtimoiy va ekologik sohalarga ham kengayib, xavflarni multidisiplinar yondashuvda o'rganish zaruriyati yuzaga keldi. Brown, 2010; Karimova, 2018. Zamonaviy adabiyotlarda riskologik kompetensiyani nafaqat texnik, balki emotsional, etika va ijtimoiy mas'uliyat nuqtai nazaridan ham shakllanishi muhimligi ta'kidlanadi. Lee & Kim, 2020, Abdullaev, 2022.

Shuningdek, pedagogik amaliyotda riskologik kompetensiyani rivojlantirish uchun interaktiv o'quv metodlari, simulyatsiyalar, case-studylar va texnologik vositalardan foydalanish samaradorligi haqida ko'plab tadqiqotlar mavjud. Peterson, 2015; Rasulova, 2023. Zamonaviy texnologiyalar, xususan, katta ma'lumotlar (Big Data) va sun'iy intellekt risklarni aniqlash va boshqarishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda, bu esa ta'lim jarayoniga ham integratsiyalashuvi talab etiladi, Zhao, 2019; Mirzaev, 2024.

Muhokama. Riskologik kompetentlik - bu risklarni tahlil qilish, baholash va ularga mos ravishda qarorlar qabul qilish qobiliyatidir. Bu kompetentlikni shakllantirishda quyidagi muhim jihatlarni hisobga olish kerak:

1. Tezkor va samarali qaror qabul qilishni o'rgatish: Talabalar, qiyin vaziyatlarda tezda va samarali qarorlar qabul qilishni o'rganishlari kerak. Bu, ayniqsa, murakkab va xavfli vaziyatlarda, jamoada yoki alohida ravishda qaror qabul qilishda juda muhim.

2. Risklarni tushunish va tahlil qilish: Talabalar risklarni faqat yashirin xavf sifatida ko'rmasliklari kerak, balki ularni turli jihatlardan tahlil qilishni o'rganishlari zarur. Masalan, iqtisodiy, ijtimoiy, psixologik va ekologik risklar haqida bilimga ega bo'lish muhim.

3. Kognitiv va emotsional kompetentlik: Riskologik kompetentlik nafaqat mantiqiy tahlilga, balki emotsional holatni ham nazorat qilishga bog'liq. Talabalar o'z emotsiyalarini boshqarishni, stressni yengishni va xavfli vaziyatlarda xotirjam bo'lishni o'rganishlari kerak.

4. Amaliy tajriba va simulyatsiyalar: Nazariy bilimlar muhim, lekin talabalar real hayotdagi xavfli vaziyatlarga tayyor bo'lishlari uchun simulyatsiyalar va amaliy mashg'ulotlar o'tkazish kerak. Bu, ular o'zlarini xavfli vaziyatlarda qanday tutishlarini va qanday qarorlar qabul qilishlarini ko'rishlariga yordam beradi.

5. Jamoada ishlash va liderlik qobiliyatlari: Talabalar jamoada qanday qilib xavfni boshqarishni va ehtimoliy xatarlarga qanday javob berishni o'rganishlari kerak. Liderlik qobiliyatlari ham muhim, chunki riskli vaziyatlarda jamoa yetakchisi sifatida qaror qabul qilish talab etiladi.

6. Etika va ijtimoiy mas'uliyat: Talabalar xavfli vaziyatlarda nafaqat o'z manfaatlarini, balki jamiyat manfaatlarini ham hisobga olishlari kerak. Ular ijtimoiy mas'uliyatni his qilishni va etikaning muhimligini anglashlari lozim.

7. Yangi texnologiyalarni tushunish: Yangi texnologiyalar va digital dunyo risklarni keltirib chiqarishi mumkin. Talabalar zamonaviy texnologiyalardan qanday foydalanishni, shu bilan birga ularning xavflarini qanday aniqlashni o'rganishlari kerak.

8. Tajriba almashish va maslahatlashuv: Talabalarga tajriba almashish, ekspertlar bilan maslahatlashish va boshqa odamlar bilan o'z fikrlarini muhokama qilishni o'rgatish kerak. Bu, ular uchun risklarni yaxshiroq baholash va samarali qarorlar qabul qilish imkoniyatini yaratadi.

9. Xatolardan o'rganish: Har bir xato yoki muvaffaqiyatsizlik - bu o'rganish imkoniyati. Talabalar xatolaridan saboq olishni, o'z xatolarini tahlil qilishni va kelajakda ularga yo'l qo'ymaslikni o'rganishlari kerak.

Natija. Talabalarda riskologik kompetentlikni shakllantirishning asosiy maqsadlari va usullari:

1. Risklarni baholash va tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirish

Talabalarga xavf-xatarlarni aniqlash va ularni baholashni o'rgatish, masalan, tabiiy ofatlar, iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik va huquqiy xatarlar. Bu jarayonda talabalar:

Risklarni klassifikatsiya qilishni o'rganadilar. Turli ssenariylarni tahlil qilishni o'rganadilar. Xavf-xatarlarning ehtimoliy oqibatlarini taxmin qilishni o'rganadilar.

2. Riskni boshqarish va minimallashtirish strategiyalarini ishlab chiqish

Talabalarga xavfni kamaytirish uchun turli usullarni, shu jumladan, profilaktika, hujjatlashtirish, xavf-xatarlarni nazorat qilish va ularga tezkor javob berish usullarini o'rgatish. Bunda:

Xavflardan himoya qilish usullari (moliyaviy, ijtimoiy, texnikaviy va h.k.).

Qabul qilingan qarorlar asosida riskni kamaytirish strategiyalarini ishlab chiqish.

3. Riskologik fikrlashni rivojlantirish

Talabalarda muammolarga munosabatda riskologik fikrlashni rivojlantirish muhim. Bu, talabalarning:

Xavflarni tushunish va ularga mos ravishda qarorlar qabul qilish qobiliyatini rivojlantirish.

Muddatli va uzoq muddatli oqibatlarni ko'rib chiqish.

4. Amaliyotda riskologik qobiliyatlarni qo'llash

Kurslar va seminarlar orqali talabalarga o'zlarining nazariy bilimlarini amaliy ishlarda qo'llashni o'rgatish. Misol uchun:

Laboratoriya ishlari yoki muammolarni hal qilishga qaratilgan case-study.

5. Texnologiyalar va innovatsiyalarning ta'sirini o'rganish

Zamonaviy texnologiyalar va innovatsiyalarning risklar ta'sirini tahlil qilish, shu jumladan, kibernetika, sun'iy intellekt, genetika va biotexnologiyalar sohasidagi xavf-xatarlar.

Xulosa. Riskologik kompetentlik talabalarga risklarni boshqarish va ularga tegishli strategik qarorlar qabul qilishda muvaffaqiyatli bo'lish uchun kerakli va muhim ko'nikmalarni berishga yordam beradi. Bu shubhasiz, ularning kelajakdagi muvaffaqiyati uchun muhim bo'ladi. Shu bilan birga, riskologik kompetentlikni shakllantirishda talabalar o'ziga bo'lgan ishonchni oshirishlari, o'z qarorlariga javobgarlikni his qilishlari va xavfli vaziyatlarda turli xil strategiyalarni qo'llay olishlari zarur. Bu ko'nikmalarni hayotda muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun samarali tarzda rivojlantirish muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abramova I.G. The theory of pedagogical risk: dis.... Dr. ped. Sciences: 13.00.01 / Abramova Irina Georgievna. - SPb., 1996. - 381 p.

2. Asadullin R.M., Vasiliev L.V., Ivanov V.G. New guidelines for the development of vocational education: monograph / R.M. Asadullin, L.V. Vasiliev, V.G. Ivanov. - Ufa: Vagant, 2008. - 131 p.

3. Askhadullina N.N. Essential characteristics of the riskological competence of the future teacher / N.N. Askhadullina // Problems of modern pedagogical education. Series: Pedagogy and Psychology. - 2016. - Issue. 52. - Part 3. - P. 8-15.

4. Baydenko V.I. Competences in vocational education (to the development of a competence-based approach) / V.I. Baidenko // Higher education in Russia. - 2004. - № 11. - P. 3-13.

5. Belonovskaya I.D., Yezerskaya E.M. Formation of the readiness of the future engineer to manage production and technological risks / I.D. Belonovskaya, E.M. Yezerskaya // Innovative integrated system of vocational education: problems and ways of development / Materials of the All-Russian scientific conf. - Krasnoyarsk, 2010. - S. 7-9.

Maksadova Mexriniso Sayxonovna,
Axborot texnologiyalari va menejmenti universiteti
Tarix kafedrası dotsenti

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHISI KASBIY TAYYORGARLIGINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy tayyorgarligida namoyon bo'ladigan asosiy psixologik xususiyatlar tahlil qilinadi. Tadqiqot yakunida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy identifikatsiya va stressga chidamliligi ustida maxsus psixoprofilaktik treninglar tashkil etish tavsiya etiladi.

Kalit so'zlar: Boshlang'ich sinf o'qituvchisi, kasb, kasbiy faoliyat, kasbiy tayyorgarlik, kasbiy ustanovka, qat'iyatsizlik, ratsionallik, optimistik munosabat, o'z imkoniyatlarini yuqori baholash, boshqalarga bog'liqlik, kasbiy shakllanish.

Аннотация. В данной статье анализируются основные психологические особенности, проявляющиеся в профессиональной подготовке будущего учителя начальных классов. По итогам исследования рекомендуется организовать специальные психопрофилактические тренинги, направленные на формирование профессиональной идентификации и стрессоустойчивости у будущих педагогов.

Ключевые слова: учитель начальных классов, профессия, профессиональная деятельность, профессиональная подготовка, профессиональное становление, нерешительность, рациональность, оптимизм, высокая самооценка, зависимость от других, профессиональное становление.

Annotation. This article examines the key psychological characteristics manifested in the professional training of prospective primary school teachers. Based on the study's findings, it is recommended to implement specialized psychoprophylactic training aimed at fostering professional identification and stress resilience in future educators.

Keywords: Primary school teacher, profession, professional activity, professional training, professional establishment, indecision, rationality, optimism, high self-esteem, dependence on others, professional formation.

Kirish. Hozirgi zamon maktabi o'qituvchilik shaxsi va kasbiy faoliyati uchun zaruriy sifat va fazilatlarini egallagan, yangicha fikrlaydigan, ijtimoiy faol pedagoglarni talab etmoqda.

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida "pedagog kadrlarning kasbiy mahorati sifati va saviyasini uzluksiz yuksaltirish" oliy ta'lim tizimini kompleks rivojlantirish bo'yicha eng muhim ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangandi.

Endilikda oliy ta'lim muassasalari oldiga faqatgina o'qimishli insonnigina emas, balki voqealarni oldindan ko'ra biladigan, to'g'ri qaror qabul qila olish uquviga ega, o'zini o'zi rivojlantirish zaruriyatini tushunib yetadigan oqil va barkamol shaxsni shakllantirish vazifasi qo'yilmoqda. Darhaqiqat, o'qimishli, ruhan tetik, sog'lom va jismonan baquvvat kishilargina istiqloq va taraqqiyot yo'lini bosib o'ta oladi. Yuqoridagi mulohazalarga asoslanib shuni aytish mumkinki, respublikamizda amalga oshirilayotgan tub islohotlarning yaratuvchisi tarzida shakllanayotgan yosh avlodni voyaga yetkazish, ularning zamon talablari darajasida bilim olishi, shaxs sifatida kamol topishi, kasb-hunar sirlarini o'rganishi va kundalik turmush yumushlarini hal etishga tayyorgarlik masalasi asosiy muammolar tariqasida ta'lim jarayonining kun tartibida turibdi.

Zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarining amaliyotida shu narsa sezilmoqdaki, bo'lajak pedagog mutaxassislarning kasbiy tayyorgarlik mazmunini, shakllangan shaxs modelini va ixtisoslik faoliyatini ta'riflash me'yorlarini ishlab chiqish, faoliyat sub'yektining kasbiy tasavvuri va tafakkurini hamda o'zini o'qituvchi sifatida anglab yetishini tadqiq qilish masalalariga ilmiy jamoatchilikning e'tibori yanada ortmoqda.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari, talabalarning kasbiy tayyorgarligi muammosini

chuqurroq psixologik mohiyati va sabablarini ochish maqsadida ishonchli natijalar berishga da'vogarlik qiluvchi psixologik tadqiqot metodikalarini tatbiq etishni lozim topdik. Buning uchun dastlab rus olimi I.M.Kondakovning (B.R.Qodirov modifikatsiya qilgan) "Kasbiy ustanovkalarini aniqlash" metodikasini qo'lladik. Ushbu metodikani tatbiq etishning zamirida shaxs faoliyatini oldindan tayyorlash va uni rejalashtirish yuqori natijalarga olib kelishi hisobga olingan. Chunki, kasbiy faoliyat uchun yoki kasb tanlash jarayonida har bir o'smir yoki o'spirin yyetarlicha qaror qabul qila olishi lozim. Qaror qabul qilish uchun esa yyetarlicha tajriba, bilim, ko'nikma va malakalar jamlangan bo'lishi zarur. Shu bois, kasb va mutaxassislikni to'g'ri tanlashda talabalarining kasbiy ustanovkalariga e'tibor berish lozim deb hisobladik.

Metodika besh yo'nalishdagi ustanovkalar bo'yicha ma'lumotlar olish imkoniyatiga ega. Biz kasbiy ustanovkalarini aniqlash metodikasi bo'yicha talabalarda o'tkazilgan tadqiqot natijalarini ularning har bir ko'rsatkichlari bo'yicha hamda kasbiy yo'nalishlariga ko'ra tahlil etishga harakat qildik, natijalar 3-jadvalda keltirilgan. Metodika o'zida beshta omilni, ya'ni shaxsning kasbiy yo'nalishidagi qat'iyatsizlikni, kasb tanlashda ratsionallik-teranlikni, bo'lajak kasbning istiqboliga nisbatan optimistik munosabatni, kasb tanlashda o'z imkoniyatlarini baholashni va kasb tanlashning boshqalarga bog'liqligini belgilovchi ustanovkalarini jamlagan. Biz metodika xususiyatidan shuni bilamizki, ushbu omillar talabalarining mutaxassis sifatida shakllanishida ichki tayyorgarlik jihatlarini tasvirlaydi. Tadqiqot natijasiga ko'ra, turli hududlardagi universitet talabalari bir xil mutaxassislik uchun kasbiy tayyorgarligidan qat'i nazar kasbiy ta'lim jarayoni tayyorgarliklari natijalarida ma'lum tafovutlar borligini guvohi bo'ldik. Qat'iyatsizlik ustanovkasi talabalarining kasbiy kamolot uchun to'la tasavvurga, aniq rejaga, mezonga ega emaslik, o'ziga biroz ishonmaslik, qaror qabul qilolmaslik va shaxs sifatida xatti-harakatlarini muvofiqlashtira olmasligini xarakterlaydi.

Ushbu ustanovka natijalari talabalarining qat'iyatsizligini izohlaganligi bois, tadqiqot ko'rsatkichlarida (universitetlar talabalari kesimida) o'zaro farqlar mavjudligi namoyon bo'ldi. $13,45 \pm 0,82$ (QarshiDU), $16,31 \pm 0,95$ (BuxDU), $15,07 \pm 0,37$ (SamDU), $14,94 \pm 0,71$ (umumiy o'rtacha). Bu esa talabalarining kasb tanlashga yo'nalganligi, ularning kasb tanlashiga sabab bo'luvchi omillarning turlicha ekanligining oqibatidir.

1-jadval

Talabalarining kasbiy ustanovkalarini tadqiq etish natijalari

OTM Ustanovkalar	QarshiDU		BuxDU		SamDU		O'rtacha	
	X	m	X	m	X	m	X	m
Qat'iyatsizlik	13,45	0,82	16,31	0,95	15,07	0,37	14,94	0,71
Ratsionallik	26,34	0,21	25,12	0,42	26,47	0,51	25,97	0,38
Optimistik munosabat	28,13	0,62	27,33	0,31	29,56	0,84	28,34	0,59
O'z imkoniyatlarini yuqori baholash	27,23	0,81	27,58	0,56	26,28	0,50	27,06	0,46
Boshqalarga bog'liqlik	29,11	0,68	23,45	0,47	24,25	0,55	25,60	0,56

Izoh: X-o'rtacha arifmetik qiymat, m-standart og'ish

Ayni holatda talabalar o'zlari tanlagan kasblarga nisbatan "qat'iyatsizlik"ning oraliq darajasini namoyon qildilar. Bu holat, talabalarining mutaxassislikni egallashlarida muayyan ishonchsizlik hukm surayotganligini bildiradi. Natijalar talabalarining o'z kasblari yuzasidan yyetarlicha tasavvurga ega emasliklari, hali to'liq kasbiy faoliyat talablarini anglamaganliklari, jur'atsizlik va aniq maqsadlar qo'yishda qiyinchilikka uchrashi ehtimoli borligini bildiradi. Shuningdek, talabalarining "ratsionallik" ustanovkasi bo'yicha natijalari o'rtachadan baland ko'rsatkichlarni namoyon etdi. Ularga $26,34 \pm 0,21$ (QarshiDU), $25,12 \pm 0,42$ (BuxDU), $26,47 \pm 0,51$ (SamDU), $25,97 \pm 0,38$ (umumiy o'rtacha) chegarasidagi miqdoriy ko'rsatkichlar xos ekan. Bu natijalar birinchi ustanovkadagidek, bir xil oraliqdagi qiymatlarni ifodaladi. Talabalar to'plagan

natijalar ularning kasb tanlashida atrofdagilarning ta'siri, his-tuyg'usi va kechinmalariga tayanganliklarini namoyon etadi.

Uchinchi – “optimistik munosabat” deb nomlanuvchi ustanovka bo'yicha qiymatlarni baholash anchagina g'ayritabiiy hamda psixik quvvatning ta'siri ostida gavdalanganligini ko'rsatadi. “Optimistik munosabat” ustanovkasiga kasbning kelajagini ko'ra olish, yutuqlarga ishonch bilan qarash, yutuqlardan quvonish, turli xil to'siqlarni bartaraf etishga qaror qilish xususiyatlari xos ekan. Mutaxassisliklar bo'yicha talabalar oldingi ikkala ustanovkalarga qaraganda, ancha yuqori ko'rsatkichlarni qayd etdilar: 28,13±0,62 (QarDU), 27,33±0,31 (BuxDU), 29,56±0,84 (SamDU), 28,34±0,59 (umumiy o'rtacha qiymat). Bundan ko'rinadiki, kasbiy ta'lim jarayonida talabalarga optimistik ruhning, ya'ni ishonchning mavjudligi ularning mutaxassis sifatida shakllanishiga ijobiy ta'sir etib, tushkunlikka tushishlariga o'rin qoldirmaydi. Psixologik nuqtai nazardan talabalarda “optimistik” munosabat va dunyoqarashni shakllantirishni ham individual xususiyatlar, ham shaxsiy fazilat jihatidan ijobiy baholasa bo'ladi. Kasbiy tayyorgarlik jarayonida talabada optimistik munosabatni uning kasbiy-shaxsiy sifatlarini uyg'unlashtirib kamol toptirish o'qituvchi uchun zaruriy bilim, ko'nikma va malakalarni tez hamda osonroq shakllantirish imkonini beradi. Uning orzusidagi idealni reallikka, kundalik turmush tarziga muvofiqlashtirishga to'g'ri keladi. Talabalarining kasb egallashlarida faqat optimistik munosabat yoki kasbiy ideallarni o'zi yetarli emasligini, binobarin, kasbiy moslik hamda kamolot uchun sabr-toqat bilan o'qib-o'rganish, tinimsiz izlanish, mukammal bilim egallash hamda doimo shijoatli bo'lishlikni anglashlari muhimdir.

Talabalarining “Kasb tanlashda o'z imkoniyatlarini yuqori baholash” ustanovkasining psixologik tahlili shuni ko'rsatadiki, shaxsning kasblar olamida o'z kuchiga ortiqcha ishonch, hissiy taassurotlar ostida har xil sharoitlarga e'tibor qilmasdan, shaxsiy imkoniyatlarini yuqori baholashi bilan izohlanadi. Ushbu yo'nalishdagi faoliyat ko'rsatkichlarini doimo ham ijobiy deb bo'lmaydi. Olingan natijalarda sinaluvchilar “o'z imkoniyatlarini yuqori baholashda” ham o'zlarini ancha ko'tarinki kayfiyatda tutganliklariga guvoh bo'lish mumkin. Ular ushbu ustanovka qiymatlari bo'yicha ham an'anaviy holatni takrorlaganlar. Ulardagi 27,23±0,81 (QarDU), 27,58±0,56 (BuxDU), 26,28±0,50 (SamDU), 27,06±0,46 (umumiy o'rtacha qiymat) miqdori o'rtachadan yuqori natija bo'lib, ustunlar bo'yicha yuqori qiymatga da'vogarlikni ko'rsatmoqda. Natijalarning bunday tus olishi talabalarda refleksiyaning ham yyetarlicha shakllanganligi, o'zini o'zi yoqtirish va ijtimoiy hamkorlik tuyg'usini kamol toptirishga zarurat mavjudligi, ortiqcha optimistiklik va ideallar yetakchi tasavvur timsoliga aylanishiga asos borligini ko'rsatadi. Ayrim holatlarda faoliyatni o'zga kishilar bilan bog'lab qo'yish ishonchsizlik, imkoniyatlarni baholashda ikkilanish, mustaqillikning yetishmasligi va emotsional ta'sirchanlik namoyon bo'ldi. Bunday holat talabalarining “boshqalarga bog'liqlik” ustanovkasida o'z aksini topdi: 29,11±0,68 (QarDU), 23,45±0,47 (BuxDU), 24,25±0,55 (SamDU), 25.60±0,56 (umumiy o'rtacha qiymat). Ammo talabalarining oliy ta'lim jarayonining asosiy shartlaridan biri – mustaqil ta'lim olishga yo'naltirilganligi bois, ularda ta'lim jarayonining dastlabki bosqichidayoq o'zgalarga bog'liqligi sekin-astalik bilan mustaqillikka yo'naltirilgan faoliyatga o'sib o'tishidan dalolat beradi. Kasbiy ustanovkalar talabaning kasbiy kamolot bosqichlariga qarab ham o'zgarib borishini ta'lim jarayonidagi o'qituvchilar e'tiborga olishlari muhim. Chunki, bu ustanovkalar mutaxassis sifatida tayyorgarlik holatini belgilab beradi. Xuddi shu sababdan talabalarining o'z faoliyatini ongli ravishda va to'g'ri tashkil eta olishlari ko'zda tutilgan natijalarga oson erishishlariga yordam beradi. Kasbiy ustanovkalar orasidagi korrelatsion munosabatlarda faqat ishonchlilikka ega bo'lgan va manfiy ko'rsatkich koeffitsientlari yetakchilik qildi (2-jadval).

2-jadval

Kasbiy ustanovkalar orasidagi korrelatsiya koeffitsientlari

Ustanovkalar	Qat'iyat-sizlik	Ratsional-lik	Optimis-tik munosabat	O'z imkoniyat-larini yuqori baholash	Boshqala-r-ga bog'liq-lik

Qat'iyatsizlik	1	-0,225*	-0,378*	-0,471**	0,243*
Ratsionallik		1	-0,071	0,321*	-0,362*
Optimistik munosabat			1	0,111	-0,247*
O'z imkoniyatlarini yuqori baholash				1	-0,481**
Boshqalarga bog'liqlik					1

*p<0,05, **p<0,001

Ushbu korrelatsion tahlil fikrlarimizga yanada aniqlik kiritadi, masalaning yechimini topishga va ilmiy xulosalar chiqarishga asos bo'lib xizmat qildi, deb o'ylaymiz.

Talabalarining kasbiy ustanovkalaridagi "qat'iyatsizlik" qolgan ustanovkalar bilan manfiy munosabatli korrelatsiya koeffitsientlarini hosil qildi ("ratsionallik" ($r=-0,225$, $p<0,05$), optimistik munosabat ($r=-0,378$, $p<0,01$), o'z imkoniyatlarini yuqori baholash ($r=-0,471$, $p<0,01$). Natijalardan shu narsani ilg'ash mumkinki, agar talabada "qat'iyatsizlik" ortsa, unda ta'lim jarayonini, o'z kasbiy shakllanishini ongli, aniq rejalashtirish hamda amalga oshirish, faoliyat natijalariga va kelajakka umid va ishonch bilan qarash susayib boradi, oqibatda ularda o'z imkoniyatlarini to'g'ri baholay olmaslik va noto'g'ri xulosalarga kelish holatlari kuzatiladi. Talabalarda kasb tanlash jarayonida xuddi shunday holatlar uchraganligi bois, ushbu natijalarni tahlil etishga to'g'ri keladi.

"Ratsionallik" ustanovkasi esa "o'z imkoniyatlarini yuqori baholash" ($r=-0,321$, $p<0,05$), "boshqalarga bog'liqlik" ($r=-0,362$, $p<0,05$) bilan manfiy xususiyatli, ammo ishonchli koeffitsientlar hosil qilgan. Bu talabalarda "kasb tanlashda ratsional" bo'lishlari ularning o'z imkoniyatlarini haqqoniy va ishonchli baholashi, imkoniyatlariga ortiqcha urg'u bermasligidan, ulardagi tobelik va mustaqil fikrga ega emaslikdan xoli bo'lishga olib kelishi mumkinligini ko'rsatadi. Bu esa ularning kasb tanlashda o'z imkoniyatlarini hisobga olmaganliklari, yuzakichilikka yo'l qo'yganliklari, atrofdagilarning ta'sirida ish tutganliklari va mustaqil qaror qabul qilmaganliklari natijasi ekanligini bildiradi.

"Optimistik munosabat" ustanovkalari "boshqalarga bog'liqlik" ustanovkasi bilan manfiy xarakterli, ammo ishonchlik darajasiga ega koeffitsientga ega bo'ldi ($r=-0,247$, $p<0,05$). Ko'rsatkich olingan ma'lumotning ishonchligi oddiy kuzatishlardan chiqariladigan xulosalarga mos kelayotganligiga ishora qiladi. Chunki, kasbning istiqbolini ko'ra bilgan, o'z imkoniyatlari va shart-sharoitlarga ishonch bilan qaraydigan shaxs, shubhasiz, boshqalarga tobe bo'lib qolmaydi, balki kasb tanlashda o'zining mustaqil fikri va qarori ega bo'ladi. Aksincha bo'lsa, ya'ni "boshqalarga tobelikning" ortishi esa shaxsning optimistik ruhdan xoli bo'lishiga olib keldi. Shu bilan birga, bugungi kunda talabalarining kasb tanlashi va kasblariga nomunosibliklarning uchrashi, shakllanishdagi sustkashliklar uni tanlash jarayonidagi kasbiy ustanovkalar va shaxsning qadriyatlarini o'rtasidagi munosabatlarning uyg'un emasligidan dalolat beradi.

Talabalarining kasbiy shakllanishida motivlar bilan ustanovkalar orasida bog'liqlik masalasi qaysidir ma'noda yetakchi o'rin egallaydi. Motivlar kasbga yo'naltiruvchi kuch hisoblansa, kasbiy ustanovkalar esa kasbning aniq va to'g'ri tanlangani, shaxsning kasbga identifikatsiyalashganligi va boshqa jihatlari yuzasidan qarorlar qabul qilishga xizmat qiladi.

Kasbiy shakllanish uchun muhim bo'lgan ikki jihat orasidagi korrelatsion tahlil natijalari 3-jadvalda aks ettirilgan.

3-jadval

Kasbiy ustanovkalar bilan shaxsning nazorat mexanizmlari orasidagi korrelatsiya koeffitsienti

Ustanovkalar	Eksternal nazorat	Internal nazorat
Qat'iyatsizlik.	-0,112	0,096
Ratsionallik	-0,135	0,025

Optimistik munosabat	-0,039	0,362*
O'ziga ishonganlik	-0,311*	0,348*
Boshqalarga bog'liqlik	0,009	-0,011

*p<0,05

Shaxsning murakkab sharoitlarda faoliyatini tashkil etishi va boshqarishi uning emotsional-irodaviy jihatlariga, xatti-harakatlarini to'g'ri boshqara olishi va xulq-atvorini maqsadga muvofiq yo'naltirishi talabani sub'yektiv nazorati bilan uzviy bog'liqdir. Ushbu natijalar ham muhim bo'lib, talabalarning kasbiy ustanovkalari bilan sub'yektiv imkoniyatlari orasida bog'liqlik mavjudligini ifodalay olmayapti.

Talabalarning kasbiy ustanovkalaridan "O'ziga ishonganlik", "eksternal nazorat" ($r=-0,311$, $p<0,05$) va "internal nazorat" esa ($r=0,348$, $p<0,05$) korrelatsion munosabatlar hosil qilgan. Ulardagi eksternal lokus nazoratning shakllanganlik holati, ularning o'ziga nisbatan ishonchni susaytirishi mumkinligi, o'z imkoniyatlarini to'g'ri baholay olmasliklaridan dalolat bersa, "o'ziga ishonch" ustanovkasi bilan "internal sub'yektiv nazorat" o'rtasidagi bog'lanish ta'lim sub'yektlarida o'ziga ishonchning orttishi, o'z xatti-harakatlarini mustaqil bajarishga moyillik, imkoniyatlarini oqilona baholay olish, maqsad bilan faoliyat o'rtasida bog'lanish hosil qila bilishidan dalolat beradi. Bu esa ularda "internal nazorat"ni shakllantirish kasbiy va shaxsiy kamolot uchun muhim omil ekanligini tasdiqlamoqda. Talabalarning kasbiy qiziqishlari, kasbiy motivlari va kasbiy qadriyatlari o'rtasidagi nomutanosiblik holatlari ularning kasbiy faoliyatga tayyorgarlikni belgilovchi kasbiy ustanovkalariga ham o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947 – son Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining - O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida gi Farmoni. // O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami. –T., 2017. – B.39.
3. Muratalieva N. X. Lichnostnaya orientatsiya budumix uchiteley nachal'nykh klassov. Diss. kand. psixol. nauk- T.: 2005.-145 s.
4. Maksadova, M. S. (2018). Professionalno-psixologicheskaya adaptatsiya molodogo pedagoga. *Jurnal nauchnykh publikatsiy aspirantov i doktorantov*, (5), 43-44.
5. Maksadova, M. (2025). Integration of young teachers into the professional environment. *International Journal of Artificial Intelligence*, 1(2), 1117-1121.
6. Rasulov A.I. O'qituvchi shaxsining tarbiyachi sifatida o'quvchilar bilan o'zaro munosabat darajalari. Psix. fanl. nomz. ...dissertatsiyasi.- T.: 2001-184 b.
7. Raximova I. I. i dr. Razvitie inklyuzivnogo obrazovaniya v sovremennom mire // Internauka. – 2019. – №. 3-1. – S. 74-75.

Gaipov Sanjar Yusupbaevich,
Innovatsion texnologiyalar universiteti,
Pedagogika va psixologiya kafedrası, assistent o'qituvchisi

TALABALARDA PSIXOLOG KASBIY IMIDJINI SHAKLLANTIRISHDA MOTIVATSIYA VA O'Z-O'ZINI BAHOLASHNING AHAMIYAT

Annotatsiya. Mazkur maqolada psixologik ta'lim olayotgan talabalarda kasbiy imidjning shakllanishida motivatsiya va o'z-o'zini baholash omillarining tutgan o'rni psixologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Psixolog kasbining o'ziga xos axloqiy, kommunikativ va reflektiv talablarini to'laqonli anglashda shaxsiy motivatsiyaning barqarorligi hamda adekvat o'z-o'zini baholash jarayonining muhimligi asoslab beriladi. Tadqiqotda talabalarning kasbiy motivlari, ichki va tashqi rag'batlantiruvchi omillar, o'z salohiyatiga ishonch darajasi va o'ziga nisbatan emotsional-munozarali munosabati psixologik imidjni shakllantirishdagi asosiy determinantlar sifatida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: kasbiy imidj, psixolog talaba, motivatsiya, o'z-o'zini baholash, kasbiy identitet, ichki motivlar, tashqi rag'bat, o'ziga ishonch, refleksiya, kommunikativ uslub, kasbiy qadriyatlar, shaxsiy o'zlik, emotsional munosabat, psixologik tayyorgarlik, ijtimoiy rol.

Аннотация. В данной статье с психологической точки зрения анализируется роль мотивации и самооценки в формировании профессионального имиджа у студентов, получающих психологическое образование. Обосновывается значимость устойчивой личностной мотивации и адекватного процесса самооценки для осознания специфических этических, коммуникативных и рефлексивных требований профессии психолога. В исследовании профессиональные мотивы студентов, внутренние и внешние побудительные факторы, уровень уверенности в собственных способностях и эмоционально-оценочное отношение к себе рассматриваются как ключевые детерминанты формирования профессионального имиджа.

Ключевые слова: профессиональный имидж, студент-психолог, мотивация, самооценка, профессиональная идентичность, внутренняя мотивация, внешнее стимулирование, уверенность в себе, рефлексия, коммуникативный стиль, профессиональные ценности, личностное «Я», эмоциональное отношение, психологическая подготовленность, социальная роль.

Annotation. This article analyzes, from a psychological perspective, the role of motivation and self-assessment in the formation of professional image among students studying psychology. The importance of stable personal motivation and an adequate self-evaluation process is substantiated as critical for fully understanding the ethical, communicative, and reflective demands of the psychologist profession. The study considers students' professional motives, internal and external incentives, confidence in their own abilities, and emotional-evaluative attitudes toward themselves as key determinants in shaping their psychological professional image.

Keywords: professional image, psychology student, motivation, self-assessment, professional identity, intrinsic motivation, external incentives, self-confidence, reflection, communicative style, professional values, personal self, emotional attitude, psychological preparedness, social role.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida psixolog kasbining ijtimoiy ahamiyati ortib borayotgan bir davrda, ushbu soha vakillarining shaxsiy va kasbiy jihatdan yetukligi muhim strategik mezonga aylanmoqda. Psixolog shaxsi nafaqat kasbiy bilim va ko'nikmalarga, balki o'ziga xos psixologik tayyorgarlikka, axloqiy mas'uliyatga va ijtimoiy namuna bo'lish salohiyatiga ega bo'lishi lozim. Bunday murakkab talablar kontekstida psixologiya yo'nalishida ta'lim olayotgan talabalarda kasbiy imidjning shakllanishi ularning shaxsiy motivatsiyasi va o'z-o'zini baholash darajasiga bevosita bog'liqdir.

Kasbiy imidj – bu shaxsning o'z kasbiy rolini qanday idrok etishi, uni qanday ifodalashi va atrofdagilar tomonidan qanday qabul qilinishidir. Mazkur imidjning shakllanishida motivatsion

omillar shaxsning kasbga bo'lgan ichki ehtiyoji, intilishi, qoniqish hissi orqali namoyon bo'lsa, o'z-o'zini baholash uning o'z salohiyatini real va adekvat ko'ra bilish qobiliyatini ifodalaydi. Ushbu ikki omil uyg'unlashgan holda shaxsning professional o'zligini barpo etish va uni ijtimoiy maydonda ifodalashga xizmat qiladi.

Shu nuqtai nazardan, psixologik ta'lim olayotgan talabalarda kasbiy imidjning shakllanishida motivatsiya va o'z-o'zini baholash darajasining o'zaro bog'liqligini o'rganish bugungi kunning dolzarb psixologik va pedagogik masalalaridan biri sanaladi. Ushbu maqola aynan shu jarayonning nazariy va amaliy jihatlarini yoritish, motivatsion holat hamda o'z-o'zini baholashning imidj shakllanishiga ta'sirini chuqur tahlil qilishga qaratilgan.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi globallashayotgan va ijtimoiy-tashkiliy jihatdan murakkablashib borayotgan zamonaviy jamiyatda psixolog kasbga bo'lgan ehtiyoj keskin ortib bormoqda. Bu esa nafaqat psixologning kasbiy bilim va ko'nikmalarini, balki uning shaxsiy fazilatlarini, ichki motivatsiyasi va ijtimoiy ishonchliligini ham yuqori darajada bo'lishini talab etadi. Aynan shunday murakkab talablar fonida psixologik ta'lim olayotgan talabalarda kasbiy imidjning shakllanishi, uning psixologik omillar bilan uyg'un rivojlanishi muhim ilmiy-amaliy muammoga aylanmoqda.

Kasbiy imidj - bu nafaqat tashqi ko'rinish va muloqot madaniyati, balki shaxsning kasbiy qadriyatlar tizimi, ichki o'zligini anglash, ijtimoiy rolga bo'lgan ongli yondashuvi bilan bog'liq murakkab psixologik konstruksiyadir. Shu boisdan, bu imidjning shakllanishida motivatsiya (ya'ni kasbga bo'lgan ichki ehtiyoj, qiziqish, ishonch) va o'z-o'zini baholash (ya'ni shaxsning o'z salohiyatini qanday ko'rishi va qadrlashi) asosiy determinantlar sifatida namoyon bo'ladi.

Psixolog talabalarda ushbu omillarning rivojlanish darajasi ularning kelajakdagi professional faoliyat sifati, mijoz bilan muloqotdagi samaradorlik, kasbiy ijtimoiy rolga tayyorligi va jamiyatda o'z o'rnini topa olishi bilan chambarchas bog'liqdir. Mazkur masalaning dolzarbligi shundaki, ko'plab talabalar o'z kasbiy imidjini shakllantirishda tashqi stereotiplarga, noto'g'ri namunalarga yoki past o'zini baholashga asoslangan yondashuvlarga yo'l qo'ymoqda. Bu esa kelajakdagi kasbiy samarasizlik, motivatsion charchoq va psixologik ishonchsizlikka olib kelishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi ta'lim strategiyasida yuqori malakali, axloqiy yetuk va kasbiy mas'uliyatga ega psixologlarni tayyorlash ustuvor yo'nalish sifatida belgilangani, bu mavzuning ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan o'rganilishini yanada dolzarb qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Psixolog kasbiy imidji, motivatsiya va o'z-o'zini baholash o'zaro bog'liq va ko'p qirrali psixologik hodisalar sifatida bir qator yetuk olimlar tomonidan har tomonlama o'rganilgan.

Kasbiy imidj masalasi bo'yicha L.M. Mitina [1] pedagog va psixologlarning professional o'zligini shakllantirishda individual dunyoqarash, kommunikativ uslub, axloqiy qadriyatlar va tashqi ijtimoiy kutishlarning uyg'unligi muhimligini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, kasbiy imidj - bu shunchaki tashqi ta'sir emas, balki shaxsning ongli ravishda barpo qilinadigan ichki kasbiy obrazidir.

A.K.Markova [2] o'z tadqiqotlarida kasbiy faoliyatga yo'naltirilgan shaxsda yuqori darajadagi ichki motivatsiya bo'lmasa, barqaror professional imidj shakllanishi qiyin kechishini ko'rsatadi. Uning fikricha, motivatsion yetuklik shaxsning kasbiy o'zligini to'laqonli anglashining asosiy sharti hisoblanadi.

O'z-o'zini baholash omili esa E.V. Bondarevskaya [3] tomonidan ta'lim oluvchilarning kasbiy rivojlanishida markaziy psixologik indikator sifatida tahlil qilingan. U o'z-o'zini baholashni adekvat bo'lishi zarur bo'lgan metakognitiv jarayon sifatida qaraydi - bu orqali shaxs o'z imkoniyatlari, resurslari va chegaralarini real asosda anglaydi.

V.I. Morosanova [4] o'z-o'zini boshqarish va kasbiy moslashuvdagi shaxsiy xususiyatlarni o'rgangan holda, o'z-o'zini baholash darajasi past bo'lgan psixologlarda kasbiy rolni to'liq egallay olmaslik holatlari ko'proq uchrashini ta'kidlaydi. Bu holat ularning muloqotdagi ishonchsizligi, kasbiy stressga bardoshsizligi va ijtimoiy norozilik bilan bog'liq bo'ladi.

G'.B.Shoumarov [5] o'zbek psixologiyasida psixolog kasbiy identiteti va ijtimoiy rolni anglash jarayonini madaniy-axloqiy qadriyatlar bilan integratsiyada tahlil qiladi. Uning fikricha, milliy qadriyatlarga asoslangan kasbiy motivatsiya mustahkam ijtimoiy asosga ega bo'lib, imidj shakllanishida ijobiy kuch vazifasini bajaradi.

Jahon adabiyotlarida esa Robert Kegan [6] tomonidan taklif etilgan "shaxsiy o'zlik evolutsiyasi" modeli orqali kasbiy o'zlik va o'zini baholash o'rtasidagi muloqotli aloqalar chuqur tahlil qilingan. Unga ko'ra, kasbiy imidj shaxsning ijtimoiy maydondagi o'z rolini o'rganish, tasdiqlash va takomillashtirish orqali shakllanadi.

Shuningdek, Linda Darling-Hammond [7] talabalarning kasbiy tayyorgarligida motivatsiyani uyg'otuvchi muhitni yaratish va reflektiv mulohazalarni qo'llab-quvvatlash orqali kasbiy identitetni shakllantirishni ilgari suradi.

Psixolog kasbiy imidji, motivatsiya va o'z-o'zini baholash o'zaro bog'liq va ko'p qirrali psixologik hodisalar sifatida bir qator yetuk olimlar tomonidan har tomonlama o'rganilgan.

Kasbiy imidj masalasi bo'yicha L.M. Mitina [1] pedagog va psixologlarning professional o'zligini shakllantirishda individual dunyoqarash, kommunikativ uslub, axloqiy qadriyatlar va tashqi ijtimoiy kutishlarning uyg'unligi muhimligini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, kasbiy imidj - bu shunchaki tashqi ta'sir emas, balki shaxsning ongli ravishda barpo qilinadigan ichki kasbiy obrazidir.

A.K. Markova [2] o'z tadqiqotlarida kasbiy faoliyatga yo'naltirilgan shaxsda yuqori darajadagi ichki motivatsiya bo'lmasa, barqaror professional imidj shakllanishi qiyin kechishini ko'rsatadi. Uning fikricha, motivatsion yetuklik shaxsning kasbiy o'zligini to'laqonli anglashining asosiy sharti hisoblanadi.

O'z-o'zini baholash omili esa E.V. Bondarevskaya [3] tomonidan ta'lim oluvchilarning kasbiy rivojlanishida markaziy psixologik indikator sifatida tahlil qilingan. U o'z-o'zini baholashni adekvat bo'lishi zarur bo'lgan metakognitiv jarayon sifatida qaraydi - bu orqali shaxs o'z imkoniyatlari, resurslari va chegaralarini real asosda anglaydi.

V.I. Morosanova [4] o'z-o'zini boshqarish va kasbiy moslashuvdagi shaxsiy xususiyatlarni o'rgangan holda, o'z-o'zini baholash darajasi past bo'lgan psixologlarda kasbiy rolni to'liq egallay olmaslik holatlari ko'proq uchrashini ta'kidlaydi. Bu holat ularning muloqotdagi ishonchsizligi, kasbiy stressga bardoshsizligi va ijtimoiy norozilik bilan bog'liq bo'ladi.

G'.B. Shoumarov [5] o'zbek psixologiyasida psixolog kasbiy identiteti va ijtimoiy rolni anglash jarayonini madaniy-axloqiy qadriyatlar bilan integratsiyada tahlil qiladi. Uning fikricha, milliy qadriyatlarga asoslangan kasbiy motivatsiya mustahkam ijtimoiy asosga ega bo'lib, imidj shakllanishida ijobiy kuch vazifasini bajaradi.

Jahon adabiyotlarida esa Robert Kegan [6] tomonidan taklif etilgan "shaxsiy o'zlik evolutsiyasi" modeli orqali kasbiy o'zlik va o'zini baholash o'rtasidagi muloqotli aloqalar chuqur tahlil qilingan. Unga ko'ra, kasbiy imidj shaxsning ijtimoiy maydondagi o'z rolini o'rganish, tasdiqlash va takomillashtirish orqali shakllanadi.

Shuningdek, Linda Darling-Hammond [7] talabalarning kasbiy tayyorgarligida motivatsiyani uyg'otuvchi muhitni yaratish va reflektiv mulohazalarni qo'llab-quvvatlash orqali kasbiy identitetni shakllantirishni ilgari suradi.

Muhokama. Psixolog kasbiy imidjining shakllanishi - bu nafaqat tashqi kommunikativ xatti-harakatlar yoki ijtimoiy kutishlarga moslashuv, balki shaxsning o'z kasbiy rolini anglab yetishi, unga nisbatan ongli pozitsiya egallashi va ichki jihatdan identifikatsiyalash jarayonidir. Aynan shu nuqtada motivatsiya va o'z-o'zini baholash kabi psixologik omillar kasbiy imidj shakllanishining asosiy ichki manbalari sifatida maydonga chiqadi.

Psixologiya yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun kasbiy imidjni shakllantirish jarayoni, aslida, o'zini psixolog kasbi bilan tenglashtirish, unga bo'lgan ichki ehtiyojni his qilish va bu rolga tayyor bo'lish demakdir. Bunda motivatsiya faqat kasb tanlash sababi emas, balki bu kasbda o'zini topish, o'z salohiyatini ochish va shaxsiy ijtimoiy missiyani amalga oshirish istagi bilan bog'liq. Ayni vaqtda, agar motivatsiya tashqi rag'batlarga (obro', oson ish topish, boshqalar

tomonidan tan olinishga intilish) asoslangan bo'lsa, shakllanayotgan imidj ham sun'iy va beqaror bo'ladi.

Bundan tashqari, o'z-o'zini baholash darajasi ham kasbiy imidj shakllanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Talaba o'z imkoniyatlari va kuchli jihatlarini real tahlil qilmasa, u kasbiy imidjda yoki haddan ortiq idealizmga, yoki o'z qobiliyatlarini past baholashga borib taqaladi. Bu esa, o'z navbatida, kasbiy rolga kirishishda ishonchsizlik, ichki konfliktlar, shubha, va ayniqsa, muloqotdagi psixologik to'siqlarni keltirib chiqaradi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, motivatsiyasi yuqori va o'z-o'zini adekvat baholay oladigan talabalar kasbiy rolga kirishda faolroq, tashabbuskorroq bo'lishadi. Ular o'z kasbiy pozitsiyasini mustaqil shakllantiradi, refleksiya jarayoni orqali o'z ustida ishlashga moyillik bildiradi va bu orqali kasbiy imidjda muvozanatga erishadi. Aksincha, motivatsiyasi pasaygan yoki o'zini noto'g'ri baholaydigan talabalar imidjni tashqi ko'rsatkichlar - kiyinish uslubi, nutq formasi, ijtimoiy maskalarni taqlid qilish orqali quradi. Bu esa ularning haqiqiy kasbiy salohiyatini ochishiga to'sqinlik qiladi.

Shuningdek, o'z-o'zini baholash va motivatsiya o'zaro mustahkamlovchi omillar sifatida namoyon bo'ladi. Talabaning o'ziga bo'lgan ishonchi uning ichki motivatsiyasini kuchaytiradi; o'z faoliyatiga bo'lgan qoniqish esa o'z-o'zini ijobiy baholashga olib keladi. Bu esa imidjda muvozanatli, ijtimoiy ishonchli va professional qiyofaning shakllanishiga olib keladi.

Natijada, psixologik ta'lim olayotgan talabalarda kasbiy imidj shakllanishini boshqarish uchun, bir tomondan, ularning kasbiy motivlarini chuqurlashtirish, ikkinchi tomondan, o'z-o'zini baholash mexanizmlarini shakllantirish zarur. Bunga psixopedagogik yondashuvlar, shaxsiy o'sishga qaratilgan treninglar, refleksiv mashg'ulotlar va o'z-o'zini anglashga yo'naltirilgan dasturlar orqali erishish mumkin.

1-jadval

Tadqiqot bosqichi	Amalga oshiriladigan ishlar	Qo'llanilgan metodlar
1. Diagnostik bosqich	Psixologiya yo'nalishida o'qiyotgan talabalarning kasbiy motivatsiyasi va o'z-o'zini baholash darajasini aniqlash uchun so'rovnomalar va testlar qo'llaniladi.	Motivatsiya diagnostikasi (A.A. Rean), O'z-o'zini baholash testi (S.R. Pantileev), Kasbiy imidj so'rovnomasi (L.M. Mitina)
2. Tahliliy bosqich	To'plangan diagnostik natijalar asosida motivatsiya, o'zini baholash va kasbiy imidj o'rtasidagi bog'liqliklar statistik jihatdan tahlil qilinadi.	Korrelatsion tahlil, dispersiya tahlili, grafik va statistik tavsiflar
3. Ta'sir o'tkazuvchi bosqich	Kasbiy imidjga ijobiy ta'sir ko'rsatish maqsadida trening mashg'ulotlari, motivatsiyani kuchaytiruvchi hamda refleksiyani rag'batlantiruvchi amaliyotlar o'tkaziladi.	Psixologik trening, kasbiy rol o'yinlari, ichki refleksiyani faollashtiruvchi mashg'ulotlar
4. Baholovchi yakuniy bosqich	Treningdan so'ng qayta diagnostika o'tkazilib, natijalar taqqoslanadi. Kasbiy imidj komponentlari va psixologik o'zgarishlar baholanadi.	Qiyosiy tahlil, t-test, sifatli o'zgarishlar monitoringi

Ushbu metodologik jadval psixologiya yo'nalishida ta'lim olayotgan talabalarda kasbiy imidj shakllanishini aniqlash va rivojlantirish maqsadida bosqichma-bosqich ilmiy-amaliy ishlarni tashkil etishni ko'zda tutadi. Diagnostik bosqichda talabalarning motivatsiyasi va o'z-o'zini baholash darajasi aniqlanadi. Tahliliy bosqichda esa bu ko'rsatkichlar o'zaro statistik jihatdan bog'lanadi. Treninglar orqali motivatsiyani kuchaytirish, refleksiyani rag'batlantirish va kasbiy

obrazni mustahkamlashga qaratilgan amaliy mashg'ulotlar o'tkaziladi. Yakuniy bosqichda dastlabki va yakuniy diagnostik ma'lumotlar qiyosiy tahlil qilinib, ijobiy o'zgarishlar baholanadi. Bu metodologik yondashuv talabalarda ongli, ijtimoiy mas'uliyatli va professional kasbiy imidj shakllanishiga xizmat qiladi.

Xulosa. O'tkazilgan tahlil va ilmiy-nazariy tadqiqotlar asosida xulosa qilish mumkinki, psixologiya yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarda kasbiy imidjning shakllanishi murakkab, ko'p qirrali psixologik jarayon bo'lib, unda motivatsiya va o'z-o'zini baholash omillari hal qiluvchi rol o'ynaydi. Motivatsiya shaxsning kasbiy faoliyatga bo'lgan ichki ehtiyoji, ishtiyoqi va qoniqish istagini ifodalasa, o'z-o'zini baholash uning o'z salohiyatini adekvat qamrab olish va baholay bilish darajasini bildiradi. Ushbu ikki omil uyg'unlashgandagina kasbiy imidj barqaror, ijtimoiy ishonchli va professional mazmunga ega bo'ladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kasbga yuqori ichki motivatsiyaga ega, o'z salohiyatiga ishonadigan va refleksiv tahlilga moyil talabalar kasbiy rolni ongli ravishda egallab, psixologik madaniyatga ega, kommunikativ, barqaror imidj shakllantira oladi. Aksincha, o'zini past baholovchi yoki tashqi omillarga tayanadigan motivatsiyaga ega talabalar sun'iy, nomuvofiq va beqaror kasbiy obrazga ega bo'lish xavfi ostidadir. Shuning uchun kasbiy imidjni rivojlantirish jarayoni talabaning ichki shaxsiy resurslarini faollashtirish, o'z-o'zini anglash va metakognitiv salohiyatini qo'llab-quvvatlash orqali amalga oshirilishi lozim.

Tavsiyalar:

1. Psixologik tayyorgarlik jarayonida kasbiy motivatsiyani aniqlash va rivojlantirishga yo'naltirilgan diagnostik vositalardan foydalanish (masalan, A.A. Rean metodikasi, M. Rokich qadriyatlar testi va boshqalar).
2. O'z-o'zini baholash darajasini aniqlash va adekvat shakllanishiga ko'maklashuvchi trening va mashg'ulotlar tashkil etish, jumladan, refleksiv fikrlashni rivojlantiruvchi texnikalar (avtoanaliz, "men" konsepsiya si, metakognitiv fikrlash).
3. Talabalarining kasbiy imidjini shakllantirish bo'yicha tizimli psixopedagogik dasturlar ishlab chiqish, unda kommunikativ kompetensiyalar, kasbiy etik mezonlar, o'zini taqdim etish ko'nikmalari bosqichma-bosqich shakllantiriladi.
4. Trening va master-klasslar orqali kasbga nisbatan ongli yondashuvni shakllantirish, bunda talabalar o'z kasbiy rolini chuqur anglab olishlari va psixologik jihatdan tayyor bo'lishlari zarur.
5. Motivatsiya va o'z-o'zini baholash o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni muntazam ravishda monitoring qilish, bu orqali kasbiy imidj shakllanishidagi muammoli zonalarini oldindan aniqlash va psixokorreksion yondashuvlar bilan bartaraf etish mumkin.
6. Tajriba almashinuvi, professional amaliyot va faoliyatga yaqinlashtirilgan ta'lim shakllarini qo'llash, bu talabada kasbiy o'zlikni tezroq shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Митина Л.М. (2002). *Психология развития профессионализма*. – Москва: Изд-во Московского психолого-социального института, 245 с.
2. Маркова А.К. (1996). *Психология профессионализма*. – Москва: Знание, 312 с.
3. Бондаревская Е.В. (1995). *Личностно-ориентированная концепция воспитания*. – Ростов-на-Дону: Изд-во РостГПУ, 284 с.
4. Моросанова В.И. (2008). *Саморегуляция произвольной активности человека: Структура, функции, развитие*. – Москва: Институт психологии РАН, 328 с.
5. Шумаров Ғ.Б. (2020). *Psixologik xizmat va kasbiy identitet masalalari*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 210 b.
6. Rean A.A., Yakunin V.A. (2004). *Psikhologiya razvitiya lichnosti i professional'noy deyatel'nosti*. – Sankt-Peterburg: Piter, 272 s.
7. Pantileev S.R., Stolin V.V. (1993). *Oprosnik samootnosheniya*. – Moskva: Institut psikhologii RAN.

8. Darling-Hammond L. (2006). *Powerful Teacher Education: Lessons from Exemplary Programs*. – San Francisco: Jossey-Bass, 336 p.
9. Kegan R. (1994). *In Over Our Heads: The Mental Demands of Modern Life*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 396 p.
10. Bandura A. (1997). *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. – New York: Freeman, 604 p.

Rajabov Murodiljon Jumaboyevich,
FDU Psixologiya kafedrası katta o'qituvchisi, (PhD)

IJOBIY PSIXOLOGIK XUSUSIYAT KONTEKSTIDA SHAXSNING YORQIN UCHLI

Annotatsiya. Ushbu maqolada shaxsning ijtimoiy muhitdagi o'rni va liderlik salohiyati yorqin uchlik konsepsiyasi doirasida ko'rib chiqiladi. Ushbu yondashuv mehribonlik, poklik va donolik kabi ijobiy fazilatlar orqali ijtimoiy barqarorlik va ruhiy salomatlikka ta'sirini tahlil etadi. Yorqin uchlik modeli xorijiy va SNG olimlarining qarashlari asosida tadqiq qilinib, uning jamoaning samaradorligi, ishonchli munosabatlarni shakllantirish va ijobiy o'zgarishlarga ta'siri yoritiladi.

Kalit so'zlar: yorqin uchlik, mehribonlik, poklik, donolik, shaxs, ijtimoiy muhit, liderlik, psixologik barqarorlik, ijobiy psixologiya, empatiya, jamoadagi samaradorlik, ruhiy salomatlik.

Аннотация. В статье рассматривается роль личности в социальной среде и потенциал лидерства на основе концепции Светлой триады. Этот подход раскрывает влияние таких качеств, как доброта, чистота и мудрость, на социальную стабильность и психическое здоровье. Концепция Светлой триады исследуется через призму взглядов зарубежных и стран СНГ ученых, обосновывая её воздействие на эффективность команды, создание доверительных отношений и развитие позитивных изменений.

Ключевые слова: Светлая триада, доброта, чистота, мудрость, личность, социальная среда, лидерство, психологическая устойчивость, позитивная психология, эмпатия, эффективность команды, психическое здоровье.

Abstract. This article explores the role of personality in the social environment and leadership capacity through the Light Triad concept. This perspective emphasizes the impact of positive traits like kindness, purity, and wisdom on social stability and mental health. The Light Triad framework is examined based on insights from foreign and CIS scholars, highlighting its effects on team performance, fostering trust, and driving positive transformation.

Keywords: Light triad, kindness, purity, wisdom, personality, social environment, leadership, psychological stability, positive psychology, empathy, team effectiveness, mental health.

Kirish. Zamonaviy psixologiyada shaxsning ijtimoiy muhitdagi o'rni va uning jamoadagi samaradorligi masalasi eng dolzarb mavzulardan biri sifatida doimiy e'tibor markazida turibdi. Inson - bu faqatgina biologik mavjudot emas, balki jamiyatda faoliyat yurituvchi, boshqalar bilan o'zaro aloqada bo'ladigan, ma'naviy va axloqiy qadriyatlar bilan yo'g'rilgan kishidir. Ayniqsa, shaxsning liderlik xususiyatlari, boshqalarni ilhomlantirish qobiliyati, hamda ishonchli munosabatlar o'rnatishdagi roli turli psixologik maktablar, nazariyalar va empirik tadqiqotlar doirasida chuqur o'rganilmoqda.

Bugungi globallashuv va ijtimoiy jarayonlarning murakkablashuvi fonida samarali ijtimoiy aloqalarni barpo etuvchi, jamoada boshqalarga ijobiy ta'sir ko'rsata oluvchi, barqaror axloqiy pozitsiyaga ega kishilarga ehtiyoj ortib bormoqda. Shu nuqtai nazardan, psixologiyada so'nggi yillarda ilgari surilgan «Yorqin uchlik» (Bright triad) konsepsiya si alohida e'tiborga loyiq. Bu konsepsiya inson shaxsining ijobiy psixologik xususiyatlarini - mehribonlik (compassion), poklik (integrity) va donolik (wisdom) kabi fazilatlarni o'z ichiga oladi.

Yorqin uchlik yondashuvi kishining nafaqat o'zini, balki atrofdagilarni ham qadrlash, ularga hurmat va e'tibor bilan yondashish, emotsional va ijtimoiy jihatdan sog'lom munosabatlar o'rnatishga qodir shaxs sifatida shakllanishini ta'minlaydi. Bu kabi shaxslar jamiyatda ishonchli muhit yaratishda, ziddiyatlarning oldini olishda va ijobiy o'zgarishlarga yetakchilik qilishda muhim rol o'ynaydi.

Mazkur konsepsiya orqali psixologlar kishining ijtimoiy hayotdagi muvaffaqiyati faqat intellektual yoki tashkiliy salohiyat bilan emas, balki ijobiy insoniy fazilatlar - rahmdillik, vijdon va dono qaror qabul qilish qobiliyati bilan bog'liqligini asoslamogdalar. Demak, Yorqin uchlik

faqatgina psixologik model emas, balki jamiyatda haqiqiy insoniy kishi bo'lib yashashning tamoyillarini aks ettiruvchi tushunchadir.

«Yorqin uchlik» - «Qorong'u uchlik» (Dark Triad: narkissizm, makkiavellizm va psixopatiya) konsepsiya siga qarama-qarshi yondashuv bo'lib, insonning ijtimoiy jihatdan ijobiy va barqaror xulq-atvorini ta'riflash uchun ishlab chiqilgan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Yorqin uchlik xususiyatlariga ega bo'lgan shaxslar odatda yuqori empatiya, samimiylik, o'zgalarga nisbatan hurmat va ruhiy salomatlikka ega bo'lishadi. Bu esa ularning jamoadagi samaradorligini va ijtimoiy rolini kuchaytiradi (Kaufman et al., 2019).

Rossiyalik psixolog A.G.Asmolov ham shaxsning ijtimoiy faoliyatdagi moslashuvchanligi va liderlik fazilatlarini tahlil qilar ekan, ijobiy yo'naltirilgan shaxslarning jamoa ichidagi motivatsiyani shakllantirishdagi rolini alohida ta'kidlaydi. Shuningdek, Beloruslik olim L.I.Bozhovichning ijtimoiy motivlar va ichki ehtiyojlar muvozanatini o'rganishdagi yondashuvi ham Yorqin uchlik fazilatlarining shakllanishiga zamin yaratuvchi psixologik omillarni tushunishda muhim ahamiyatga ega.

Bugungi globallashuv va tezkor o'zgarishlar davrida samarali liderlik nafaqat tashkiliy tuzilmalar, balki ijtimoiy jamoalarda ham asosiy omillardan biriga aylangan. Xalqaro tadqiqotlar (Goleman, Boyatzis & McKee, 2002) ijtimoiy-emotsional intellekt va ruhiy barqarorlikning liderlikda muhim o'rin tutishini ta'kidlaydi. Ayniqsa, insonlar o'rtasidagi ishonchli munosabatlar, ijobiy motivatsiya va psixologik xavfsizlikni ta'minlashda Yorqin uchlik fazilatlariga ega shaxslarning roli yuqori baholanadi.

Paulhus va Williams (2002) tomonidan ilgari surilgan «Qorong'u uchlik» konsepsiya siga javoban, Kaufman va uning hamkasblari (2019) shaxsning ijobiy kuchlarini aniqlash va ularni rivojlantirishga qaratilgan yondashuvni taklif qilishdi. Ularning izlanishlari shuni ko'rsatadiki, Yorqin uchlik xususiyatlari yuqori bo'lgan shaxslar jamoadagi ziddiyatlarni kamaytirishga, barqaror munosabatlar o'rnatishga va umumiy ijtimoiy farovonlikka hissa qo'shishga qodir.

Shuningdek, nemis psixologi Erich Fromm insoniylik va mehribonlikni inson psixikasining asosiy elementlari sifatida ko'rib, bu fazilatlarini ijtimoiy uyg'unlik va barqaror jamiyat qurishda hal qiluvchi omillar sifatida talqin etadi. Uning fikricha, sog'lom jamiyat - bu mehribon, ijodkor va ishonchli shaxslardan iborat jamiyatdir.

Shu bilan birga, Yorqin uchlik konsepsiya si Xalqaro ijobiy psixologiya harakati doirasida ham keng qo'llanilmoqda. Masalan, Martin Seligmanning «flourishing» (gullab-yashnash) modeli ijobiy emotsiyalar, anglanish, yutuq va ijtimoiy aloqalarni shaxsiy muvaffaqiyatning asosiy elementlari sifatida ko'rsatadi. Bu model Yorqin uchlik yondashuvi bilan mushtaraklikda, liderlikni insonparvarlik va ruhiy salomatlik bilan uyg'unlashtirish imkonini beradi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy psixologiyada inson shaxsini faqat intellektual yoki tashkiliy salohiyat asosida emas, balki ijobiy insoniy fazilatlar - mehribonlik, poklik va donolik bilan baholash zaruriyati ortib bormoqda. «Yorqin uchlik» (Bright Triad) konsepsiya si ana shunday yondashuvlardan biri bo'lib, u shaxsning jamoadagi samaradorligi, ijtimoiy munosabatlardagi barqarorligi va liderlik salohiyatini chuqur anglashga yordam beradi.

Mazkur konsepsiya nafaqat psixologik nazariy jihatdan, balki empirik tadqiqotlar asosida ham asoslangan bo'lib, shaxsiy fazilatlarining ijtimoiy iqlim, ruhiy salomatlik va motivatsion muhitga bevosita ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. Xalqaro va mintaqaviy miqyosda olib borilgan tadqiqotlar shuni isbotlaydiki, yorqin uchlik xususiyatlariga ega bo'lgan kishilar jamoalarda ishonchli liderlikni amalga oshira oladi, ziddiyatlarni kamaytiradi hamda ijobiy o'zgarishlarga turtki bo'ladi.

Shu boisdan, yorqin uchlik konsepsiya si zamonaviy jamiyatda nafaqat psixologik, balki ma'naviy va axloqiy taraqqiyot uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu model insonni faqat shaxs emas, balki ijtimoiy qadriyatlar va mehr-muhabbat bilan yo'g'rilgan kishi sifatida tushunish imkonini beradi. Natijada, sog'lom jamiyatni shakllantirishda ijobiy liderlik fazilatlarini asosiy tayanch nuqtaga aylanadi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy psixologiyada inson shaxsini faqat intellektual yoki tashkiliy salohiyat asosida emas, balki ijobiy insoniy fazilatlar - mehribonlik,

poklik va donolik bilan baholash zaruriyati ortib bormoqda. «Yorqin uchlik» konsepsiya si ana shunday yondashuvlardan biri bo'lib, u shaxsning jamoadagi samaradorligi, ijtimoiy munosabatlardagi barqarorligi va liderlik salohiyatini chuqur anglashga yordam beradi.

Mazkur konsepsiya nafaqat psixologik nazariy jihatdan, balki empirik tadqiqotlar asosida ham asoslangan bo'lib, shaxsiy fazilatlarining ijtimoiy iqlim, ruhiy salomatlik va motivatsion muhitga bevosita ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. Xalqaro va mintaqaviy miqyosda olib borilgan tadqiqotlar shuni isbotlaydiki, Yorqin uchlik xususiyatlariga ega bo'lgan kishilar jamoalarda ishonchli liderlikni amalga oshira oladi, ziddiyatlarni kamaytiradi hamda ijobiy o'zgarishlarga turtki bo'ladi.

Shu boisdan, yorqin uchlik konsepsiya si zamonaviy jamiyatda nafaqat psixologik, balki ma'naviy va axloqiy taraqqiyot uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu model insonni faqat shaxs emas, balki ijtimoiy qadriyatlar va mehr-muhabbat bilan yo'g'rilgan kishi sifatida tushunish imkonini beradi. Natijada, sog'lom jamiyatni shakllantirishda ijobiy liderlik fazilatleri asosiy tayanch nuqtaga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Fredrickson, B.L. Love 2.0: Creating happiness and health in moments of connection. New York: Hudson Street Press. 2013. 288.
2. Fromm, E. To Have or to Be? New York: Harper & Row. 1976. 240.
3. Goleman, D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. New York: Bantam Books. 1995. 352.
4. Goleman, D., Boyatzis, R., & McKee, A. Primal Leadership: Realizing the Power of Emotional Intelligence. Boston: Harvard Business School Press. 2002. 336.
5. Kaufman, S.B., Yaden, D.B., Hyde, E., & Tsukayama, E. The Light vs. Dark Triad of Personality: Contrasting Two Very Different Profiles of Human Nature. *Frontiers in Psychology*, 2019. 10, 467. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00467> - 15.
6. Paulhus, D.L., & Williams, K.M. The Dark Triad of personality: Narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *Journal of Research in Personality*, 2002. 36(6), 556–563. [https://doi.org/10.1016/S0092-6566\(02\)00505-6](https://doi.org/10.1016/S0092-6566(02)00505-6) - 8.
7. Seligman, M.E.P. Flourish: A Visionary New Understanding of Happiness and Well-being. New York: Free Press. 2011. 368.
8. Асмолов, А.Г. Психология личности: Принципы методов исследования и трансформации. Москва: Смысл. 2007. 368.
9. Божович, Л.И. Личност и её формирование в детском возрасте. Москва: Просвещение. 1972. 336.

Mamatrayimov Jumanazar Mamatmurod o'g'li,
Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti mustaqil izlanuvchisi

O'SMIRLAR YOSHLARNI EKSTREMISTIK DINIY MAFKURALARDAN ASRASHDA PSIXOLOGIK BARQARORLIKNING ROLI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'smir yoshlarni ekstremistik diniy mafkuralarning salbiy ta'siridan asrashda ijtimoiy-psixologik barqarorlik omillarining o'rni va ahamiyati yoritilgan. Muallif ekstremistik mafkuralarning o'smirlar ongiga ko'rsatadigan ta'sir mexanizmlarini tahlil qilgan holda, bunday xatarlarning oldini olishda psixologik barqarorlik, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, sog'lom ijtimoiy identifikatsiya va mustahkam ma'naviy qadriyatlarning ahamiyatini asoslab beradi. Tadqiqotda shuningdek, maktab, oila va mahalla tizimining o'zaro hamkorlikdagi faoliyati orqali radikal diniy g'oyalarga qarshi ijtimoiy-psixologik immunitetni shakllantirish yo'llari ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: o'smirlar, ekstremistik diniy mafkura, ijtimoiy-psixologik barqarorlik, radikalizm, psixologik immunitet, profilaktika, diniy ekstremizm, psixokorreksiya, ijtimoiy identifikatsiya, sog'lom dunyoqarash.

Аннотация. В данной статье освещается роль и значение социально-психологических факторов устойчивости в защите подростков от негативного влияния экстремистских религиозных идеологий. Автор, анализируя механизмы воздействия радикальных идей на сознание подростков, обосновывает важность психологической устойчивости, социальной поддержки, здоровой социальной идентификации и прочных духовно-нравственных ценностей в профилактике подобных угроз. Также в статье рассматриваются пути формирования социально-психологического иммунитета к экстремистским религиозным идеям посредством взаимодействия семьи, школы и махалли. Представлены методы диагностики, психопрофилактики и психокоррекции, направленные на укрепление устойчивости подростков к деструктивным идеологиям.

Ключевые слова: подростки, экстремистская религиозная идеология, социально-психологическая устойчивость, радикализм, психологический иммунитет, профилактика, религиозный экстремизм, психокоррекция, социальная идентификация, здоровое мировоззрение.

Annotation. This article explores the role and significance of socio-psychological stability factors in protecting adolescents from the negative influence of extremist religious ideologies. The author analyzes the mechanisms through which such radical ideas affect adolescent consciousness and substantiates the importance of psychological resilience, social support, healthy social identification, and strong moral values in preventing these risks. The study also outlines strategies for developing socio-psychological immunity to radical religious messages through the collaborative efforts of schools, families, and local communities. Diagnostic, psycho-preventive, and psycho-corrective methods aimed at enhancing adolescents' resilience to destructive ideologies are also discussed.

Keywords: adolescents, extremist religious ideology, socio-psychological stability, radicalism, psychological immunity, prevention, religious extremism, psychocorrection, social identification, healthy worldview.

Kirish. Hozirgi globallashuv davrida yosh avlod ongiga har xil mafkuraviy ta'sirlar tobora kuchayib bormoqda. Ayniqsa, diniy ekstremizm va radikalizm kabi destruktiv mafkuralarning o'sib borayotgan tahdidi o'smirlarning psixik rivojlanishi va ijtimoiy moslashuviga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bugungi kunda diniy mazmunga ega ekstremistik g'oyalar yoshlar orasida ishonchli psixologik barqarorlik va ijtimoiy immunitet shakllanmagan hollarda oson singib ketmoqda. Bu esa nafaqat shaxsiy, balki jamiyat xavfsizligiga ham tahdid tug'diradi.

Mazkur holat, o'z navbatida, o'smirlarni radikal diniy mafkuralardan himoyalashda ijtimoiy-psixologik barqarorlik omillarini aniqlash va ularni shakllantirish bo'yicha samarali

mexanizmlarni ishlab chiqishni taqozo etadi. Shuning uchun maktab, oila va jamoatchilik institutlarining o'zaro integratsiyalashgan harakati, shuningdek, o'smirlarning psixologik holatini mustahkamlashga qaratilgan profilaktik va korreksion chora-tadbirlar bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri sifatida qaralmoqda.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, psixologik barqarorlik, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, sog'lom diniy va fuqarolik identifikatsiyasi kabi omillar o'smirlarni ekstremistik mafkuraviy ta'sirlardan himoyalashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Shu nuqtai nazardan, mazkur maqolada o'smirlarning ijtimoiy-psixologik barqarorligini oshirish orqali ularni destruktiv diniy g'oyalardan asrash mexanizmlari tahlil qilinadi, ilmiy-nazariy asoslar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi globallashuv va axborot oqimi jadallashgan davrda yosh avlod, ayniqsa o'smirlar, turli mafkuraviy ta'sirlarga nisbatan ochiq va himoyasiz qatlam sifatida e'tirof etilmoqda. Xususan, diniy ekstremizm va radikalizm g'oyalari yoshlar orasida noto'g'ri talqinlar, yolg'on targ'ibotlar hamda manipulyativ texnologiyalar orqali tarqalib, ularning ijtimoiy-psixologik holatiga, shaxsiy va axloqiy rivojlanishiga jiddiy tahdid tug'dirmoqda. Statistik ma'lumotlar va so'nggi yillardagi ijtimoiy-huquqiy tahlillar diniy ekstremistik oqimlarning aynan o'smirlar orasida faollik ko'rsatayotganini ko'rsatmoqda.

O'smirlik – bu shaxsning dunyoqarashi, axloqiy pozitsiyasi, diniy va ijtimoiy identifikatsiyasi shakllanadigan muhim bosqich bo'lib, ushbu davrda psixologik barqarorlikning pastligi, tanqidiy fikrlashning yyetarlicha rivojlanmaganligi ularni manipulyatsiyaga oson uchratuvchi sub'yektga aylantiradi. Shu sababli, o'smirlarni diniy ekstremistik mafkuralardan asrashda ijtimoiy-psixologik barqarorlikni ta'minlash dolzarb ilmiy-amaliy muammo sifatida qaralmoqda.

Mavzuning dolzarbligi, bir tomondan, yosh avlodni ijtimoiy xavfsizlik nuqtai nazaridan himoyalashga qaratilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, sog'lom ijtimoiylashuv, milliy qadriyatlar asosida shakllangan diniy dunyoqarash va ijtimoiy moslashuv mexanizmlarini mustahkamlash bilan bevosita bog'liqdir. Ayniqsa, maktab, oila va jamoat institutlarining o'zaro hamkorlikda harakat qilishi, psixoprofilaktik va psixokorreksion yondashuvlar asosida o'smirlarning ongida diniy ekstremizmga qarshi immunitet shakllantirish masalasi dolzarblik kasb etmoqda.

Mazkur mavzuni chuqur o'rganish, nafaqat ijtimoiy-psixologik nazariyalarni boyitadi, balki amaliy jihatdan o'quv muassasalari, psixologlar va tarbiyachilar uchun samarali strategiyalarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Mazkur mavzu bo'yicha olib borilgan nazariy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'smirlik davri shaxs rivojida eng muhim, ammo eng tahlikali bosqichlardan biri hisoblanadi. Bu davrda shaxsiy identifikatsiya, ijtimoiy yo'nalish va diniy e'tiqodlar shakllanadi, bu esa o'smirlarning turli mafkuraviy ta'sirlarga, jumladan, ekstremistik diniy g'oyalarga nisbatan sezuvchanligini oshiradi. Buni G. S. Abramovanning (2001) fikrlari tasdiqlaydi; u o'smirlikni shaxsning ijtimoiy va ruhiy barqarorlikka erishish davri sifatida talqin etib, bu bosqichdagi ijtimoiy omillarning hal qiluvchi rolini alohida ta'kidlaydi [1].

A.N. Leontyev (2004) tomonidan ilgari surilgan faoliyat nazariyasida esa o'smirlarning ma'naviy va axloqiy qarorlarida ularning atrof-muhitdagi ta'sirchanlik darajasi asosiy determinant sifatida ko'riladi. Dastlabki ijtimoiy identifikatsiyaning noto'g'ri shakllanishi ularni destruktiv g'oyalarga yaqinlashtiradi. Bu fikrni A.V. Mudrik (2003) ham qo'llab-quvvatlab, o'smir shaxsining ijtimoiy moslashuvi va qaror qabul qilishda muhit, ayniqsa jamoa va media muhitining hal qiluvchi ta'siriga urg'u beradi [2].

Zamonaviy diniy ekstremizm va uning yosh ongiga ta'siri masalasi E.G. Eydemiller va V.Yu. Yustitskis (2002) tomonidan oila va yoshlar psixologiyasi doirasida chuqur o'rganilgan. Ular diniy radikalizmga moyillikni psixologik emotsional beqarorlik, o'zligini anglashdagi tanglik va kommunikativ izolyatsiya bilan bog'laydi. Ayniqsa, oilaviy befarqlik, nazoratsizlik va psixologik beqarorlik diniy ekstremistik oqimlarning o'smirlar ongiga kirib borishiga imkon yaratadi [3].

Diniy ekstremizmning mafkuraviy ildizlarini tahlil qilgan I.V. Ponkin (2010) ekstremistik diniy guruhlarining asosiy nishoni aynan o'smirlar ekanini asoslaydi. Uning fikriga ko'ra, bu yosh

toifasining identifikatsiya va ijtimoiy yo'nalishdagi qidiruv davri ekstremistik mafkurani qabul qilish uchun oson psixologik "tuproq" yaratadi [4].

O'zbekistonlik olimlar orasida M.M. Isroilov (2018) va R.S. Usmonov (2020)larning tadqiqotlarida diniy ekstremistik oqimlarning yoshlar ongiga ta'sirini kamaytirishda sog'lom ijtimoiy muhit, maktab va oilaning uzviy hamkorligi, shuningdek, psixologik immunitetni shakllantirish zarurligi alohida ta'kidlanadi. Ular ijtimoiy-psixologik barqarorlikni ekstremistik ta'sirlardan himoyalashning asosiy omili sifatida ko'rsatadi [5][6].

Bundan tashqari, A.G. Asmolov (2014) tomonidan ilgari surilgan shaxsning psixologik barqarorlik nazariyasi diniy va mafkuraviy bosimga qarshi turish imkoniyatini oshiruvchi muhim ichki resurs sifatida qaraladi. Uning nuqtai nazaricha, shaxsning ijtimoiy moslashuv darajasi, emotsional barqarorligi va hayotiy pozitsiyasi sog'lom ijtimoiy identifikatsiya bilan chambarchas bog'liq [7].

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'smirlarni ekstremistik diniy mafkuralardan himoyalashda ijtimoiy-psixologik barqarorlik omillari hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, bu omillar individual va ijtimoiy omillarning murakkab o'zaro ta'siri orqali shakllanadi. O'tkazilgan nazariy tahlil va empirik ma'lumotlar asosida aniqlanishicha, ekstremistik diniy mafkuralarning o'smirlar ongiga kirib borishi ko'pincha psixologik beqarorlik, shaxsiy identifikatsiyadagi tanglik va ijtimoiy ajralganlik bilan bog'liq.

Tadqiqotda aniqlanganidek, o'smirlar uchun xavfli bo'lgan sharoitlar – bu oilaviy ziddiyatlar, nazoratsiz axborot maydoni, emotsional qo'llab-quvvatlash yetishmasligi va ijtimoiy inkluzivlik darajasining pastligi hisoblanadi. Aynan shunday sharoitlarda yoshlar diniy ekstremizmga xos bo'lgan "oddiy javoblar" va "qat'iy haqiqatlar"ni qabul qilishga moyil bo'lishadi. Bu holatni E.G. Eydemiller va V.Yu. Yustitskis [3]lar tomonidan ilgari surilgan oilaviy befarqlik nazariyasi ham tasdiqlaydi.

Tadqiqotda ishtirok etgan o'quvchilar bilan olib borilgan so'rovnomalar asosida shuni aniqladikki, psixologik barqarorlik darajasi yuqori bo'lgan o'smirlar diniy ekstremistik kontentga nisbatan tanqidiy yondashuv namoyon etadi, diniy e'tiqodni ijtimoiy qadriyatlar kontekstida baholaydi va manipulativ axborotdan o'zini himoya qilishga harakat qiladi. Bu esa A.G. Asmolov [7] tomonidan ilgari surilgan "psixologik immunitet" konsepsiyasi bilan bevosita bog'liq.

Shuningdek, tadqiqot doirasida o'smirlarning ijtimoiy identifikatsiyasi va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash darajasi ekstremistik mafkuralarga qarshi turishda muhim vosita sifatida namoyon bo'ldi. Bu natija A.V. Mudrikning [2] "sog'lom ijtimoiy muhit" haqidagi yondashuvi bilan hamohangdir. Ijtimoiy barqarorlik, ayniqsa maktab va oila tizimlaridagi axloqiy-madaniy ta'sir vositalari orqali mustahkamlanib boradi. Shu jihatdan, psixoprofilaktik va psixokorreksion dasturlarning joriy etilishi radikalizm xavfini kamaytirishga xizmat qilishi mumkinligi tajriba orqali isbotlandi.

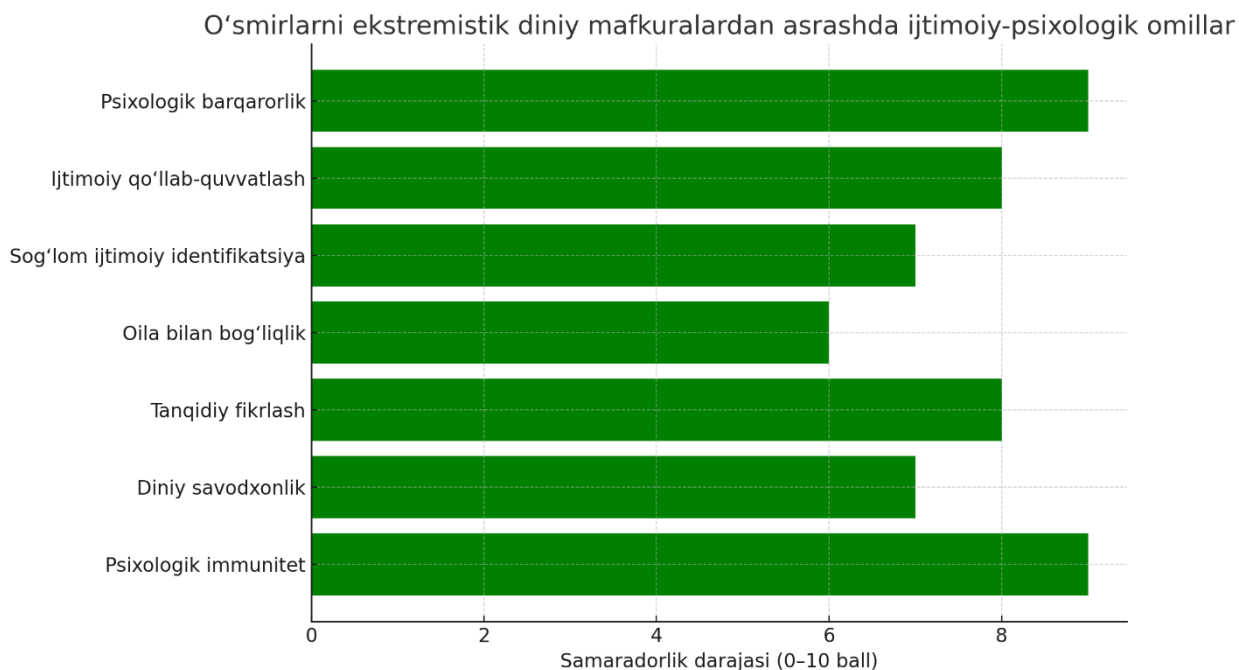
Tahlil natijalari shuni ham ko'rsatadiki, diniy bilim va e'tiqodning o'z-o'zini anglash, tolerantlik va tanqidiy tafakkur bilan uyg'unlashuvi o'smirning mafkuraviy immunitetini mustahkamlashda asosiy faktor hisoblanadi. Aksincha, diniy savodsizlik va biryoqlama axborot ta'sirida o'sayotgan o'smirlar radikal mafkuralarni "haqiqat" sifatida qabul qilishga moyil bo'lishadi. Bu esa ijtimoiy-psixologik barqarorlikni shakllantirishda ta'lim-tarbiya tizimining kompleks va tizimli yondashuvini talab etadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari o'smir yoshlarning diniy ekstremistik mafkuralarga qarshi turish qobiliyatini shakllantirishda ijtimoiy-psixologik barqarorlik, oilaviy qo'llab-quvvatlash, tanqidiy fikrlash, ijtimoiy identifikatsiya va sog'lom diniy dunyoqarash kabi omillarning o'zaro uyg'unligiga asoslanish zarurligini ko'rsatdi. Bu esa nafaqat psixologlar, balki pedagoglar, sotsiologlar, diniy ulamolar va huquqshunoslar tomonidan hamkorlikda amalga oshiriladigan tizimli choralarni talab etadi.

Mazkur diagrammada o'smirlarni ekstremistik diniy mafkuralardan asrashda muhim hisoblangan ijtimoiy-psixologik omillar tasvirlangan. Tahlillar natijasida aniqlanishicha, psixologik barqarorlik, psixologik immunitet va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash omillari eng yuqori samaradorlikka ega bo'lgan. Aynan shu omillar o'smirlarning manipulyativ diniy axborotlarga

nisbatan tanqidiy yondashuvini rivojlantirish, o'zligini anglashini mustahkamlash va sog'lom ijtimoiy muhitda qaror qabul qilish salohiyatini shakllantirishda asosiy rol o'ynaydi. Diagrammadagi ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, ta'lim-tarbiya jarayonida ushbu omillarni rivojlantirishga qaratilgan kompleks yondashuv diniy ekstremistik mafkuraga qarshi ichki psixologik qarshilikni shakllantirishda samarali vosita bo'lishi mumkin.

1-jadval

Xulosa. Olib borilgan nazariy va amaliy tahlillar shuni ko'rsatdiki, o'smirlarning ekstremistik diniy mafkuralarga nisbatan sezuvchanligi ularning psixologik beqarorligi, ijtimoiy ajralganligi va diniy savodsizligi bilan bevosita bog'liq. Shuningdek, o'smirlar davri shaxsning identifikatsiyasi shakllanadigan, o'z-o'zini anglash va ijtimoiy qabul qilinish ehtiyoji kuchayadigan psixologik nozik bosqich hisoblanadi. Mazkur davrda sog'lom psixologik va ijtimoiy muhit mavjud bo'lmaganda, o'smirlar radikal diniy ta'sirga nisbatan zaif qatlamga aylanadi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, psixologik barqarorlik, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, sog'lom ijtimoiy identifikatsiya, tanqidiy fikrlash va psixologik immunitet kabi omillar o'smirlarni ekstremistik diniy mafkuralardan asrashda hal qiluvchi vosita bo'lib xizmat qiladi. Ushbu omillarni kompleks tarzda rivojlantirish orqali yoshlarning radikal g'oyalarga nisbatan ichki barqarorlik va tashqi ijtimoiy qarshilik ko'rsatish salohiyatini oshirish mumkin. Ayniqsa, oila, maktab va jamiyat institutlarining o'zaro uzviy hamkorlikda harakat qilishi ushbu jarayonni samarali tashkil etishga imkon beradi.

Tavsiyalar:

1. Ta'lim muassasalarida ekstremistik mafkuraviy tahdidlar va diniy savodxonlik bo'yicha maxsus psixoprofilaktik dasturlar ishlab chiqilishi va amaliyotga joriy etilishi lozim.
2. Psixologlar va ijtimoiy pedagoglar tomonidan o'smirlarning psixologik barqarorligini oshirishga qaratilgan trening, psixokorreksiya va maslahatlar tizimli ravishda tashkil etilishi zarur.
3. Ota-onalar bilan ishlash yo'lga qo'yilib, ularning farzandlari bilan diniy va ma'naviy masalalarda ochiq muloqot olib borish ko'nikmalari shakllantirilishi kerak.
4. Ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarda yoshlar uchun diniy ekstremizmga qarshi immunitetni shakllantiruvchi ijtimoiy-psixologik kontent ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq.

5. Mahalla va jamoatchilik institutlari ishtirokida sog'lom diniy dunyoqarash va tolerantlikni targ'ib qiluvchi faoliyatlar – davra suhbatlari, targ'ibot mashg'ulotlari va psixoma'naviy tadbirlar muntazam tashkil etilishi lozim.

6. Ilmiy-tadqiqot ishlarida o'smirlar orasida ekstremistik mafkuralarga moyillikni o'lchashga qaratilgan valid metodikalar ishlab chiqilishi va ijtimoiy-psixologik monitoring tizimi shakllantirilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abramova G.S. (2001). *Vozrastnaya psikhologiya: Uchebnik dlya studentov vuzov.* – M.: Akademiya, 480 s.
2. Mudrik A.V. (2003). *Sotsializatsiya cheloveka.* – M.: Logos, 288 s.
3. Eydemiller E.G., Yustitskis V.Yu. (2002). *Semeynaya psikhologiya i psixoterapiya.* – Sankt-Peterburg: Rech', 512 s.
4. Ponkin I.V. (2010). *Protivodeystvie ideologii religioznogo ekstremizma.* – M.: YUNITI-DANA, 280 s.
5. Asmolov A.G. (2014). *Psikhologiya lichnosti i ustoychivost' k stressu.* – M.: Smysl, 398 s.
6. Leontyev A.N. (2004). *Deyatel'nost. Soznanie. Lichnost'.* – M.: Smysl, 320 s.
7. Isroilov M.M. (2018). Yoshlarni ekstremizm va terrorizm tahdidlaridan asrashda oilaning o'rni. // *Ijtimoiy fanlar jurnali*, №3, 45–50-betlar.
8. Usmonov R.S. (2020). *Diniy ekstremizmga qarshi kurashishda psixologik yondashuvlar.* – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi nashriyoti, 130 b.
9. G'aniyeva G'. (2021). Yoshlar orasida diniy ekstremizmga qarshi kurashishda ta'limning o'rni. // *Ma'naviyat jurnali*, №2, 27–31-betlar.
10. Karimova V.M. (2019). *Ijtimoiy psixologiya asoslari.* – Toshkent: TDPU nashriyoti, 276 b.

Nadjimidinov Utkir Rustamovich,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

SPORT MURABBIYLARIDA QAROR QABUL QILISH JARAYONINING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada sport murabbiylarining qaror qabul qilish jarayoniga ta'sir etuvchi psixologik omillar tizimli tahlil qilinadi. Qaror qabul qilish murabbiylik faoliyatining markaziy komponenti bo'lib, sportchilar bilan ishlashda, mashg'ulot jarayonini rejalashtirishda, raqibga qarshi strategiya ishlab chiqishda va musobaqa davomida tezkor hamda asosli qarorlar qabul qilishni talab etadi. Tadqiqotda qaror qabul qilishga ta'sir etuvchi shaxsiy xususiyatlar – emotsional barqarorlik, stressga chidamlilik, reflektivlik, sezgi va tajriba darajasi alohida o'rganiladi. Shuningdek, ijtimoiy-psixologik omillar – jamoaning ishonchi, liderlik pozitsiyasi, kommunikatsion kompetensiyalar va tashqi bosimga nisbatan moslashuvchanlik ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: sport psixologiyasi, murabbiy, qaror qabul qilish, psixologik mexanizmlar, stress ostida qaror, reflektivlik, emotsional barqarorlik, liderlik, sportdagi boshqaruv.

Аннотация. В данной статье системно анализируются психологические факторы, влияющие на процесс принятия решений спортивными тренерами. Принятие решений является центральным компонентом тренерской деятельности и требует от специалиста оперативных и обоснованных решений в таких ситуациях, как планирование тренировочного процесса, взаимодействие со спортсменами, разработка стратегий против соперников и руководство во время соревнований. В исследовании рассматриваются личностные характеристики, влияющие на принятие решений - эмоциональная устойчивость, стрессоустойчивость, рефлексивность, интуиция и уровень профессионального опыта. Также анализируются социально-психологические факторы - доверие команды, лидерская позиция, коммуникативная компетентность и гибкость по отношению к внешнему давлению.

Ключевые слова: психология спорта, тренер, принятие решений, психологические механизмы, решения в условиях стресса, рефлексивность, эмоциональная устойчивость, лидерство, управление в спорте.

Abstract. This article provides a systematic analysis of the psychological factors influencing the decision-making process of sports coaches. Decision-making is a central component of coaching practice, requiring rapid and well-grounded choices during training planning, athlete interaction, strategy development against opponents, and real-time decisions during competitions. The study examines individual traits affecting decision-making-such as emotional stability, stress tolerance, reflectivity, intuition, and level of experience. Additionally, socio-psychological factors-such as team trust, leadership position, communication competence, and adaptability to external pressure-are also analyzed. The article discusses these mechanisms within the framework of modern psychological approaches and offers practical recommendations for enhancing decision-making skills in coaching.

Keywords: sports psychology, coach, decision-making, psychological mechanisms, decisions under stress, reflectivity, emotional stability, leadership, sport management.

Kirish. Zamonaviy sportda murabbiylar faoliyati samaradorligi nafaqat ularning kasbiy bilim va tajribasiga, balki tezkor va to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyatiga ham bevosita bog'liqdir. Murabbiy mashg'ulot jarayonini rejalashtirish, sportchilarning holatini baholash, raqiblarga qarshi strategiyani belgilash va musobaqa paytida to'g'ri taktika tanlash kabi vazifalarni bajarish jarayonida murakkab psixologik bosqichlardan o'tadi. Ushbu bosqichlarda murabbiylardan yuqori darajadagi emotsional barqarorlik, stressga chidamlilik, reflektiv fikrlash va ijtimoiy-psixologik moslashuvchanlik talab etiladi.

Qaror qabul qilish - bu murakkab psixologik jarayon bo'lib, u faqatgina intuitsiya yoki tajribaga asoslanmasdan, balki murabbiy shaxsining psixologik holati, ichki motivlari, emotsional holati va atrof-muhitdagi bosimlarga munosabati bilan chambarchas bog'liq. Ayniqsa, sport kabi

yuqori bosim ostida faoliyat yuritiladigan sohada, har bir qaror jamoaning g'alabasi yoki mag'lubiyatiga olib kelishi mumkin.

Shu sababli, sport murabbiylarida qaror qabul qilish jarayonining psixologik asoslarini chuqur o'rganish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Bu jarayonda shaxsiy psixologik xususiyatlar bilan bir qatorda, ijtimoiy omillar - jamoaning ishonchi, yetakchilik pozitsiyasi va kommunikatsion kompetensiyalar ham alohida rol o'ynaydi. Mazkur tadqiqot ushbu jihatlarni tahlil qilish orqali murabbiylik kompetensiyalarini yanada rivojlantirish imkoniyatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Mavzuning dolzarbligi. Sport sohasida murabbiylar faoliyati nafaqat sportchilarni jismoniy tayyorlash, balki ularning psixologik holatini boshqarish, jamoaviy muvofiqlikni ta'minlash va raqobatbardosh strategiyalarni ishlab chiqish bilan ham uzviy bog'liqdir. Aynan murabbiyning har bir vaziyatda tezkor, asosli va psixologik jihatdan barqaror qarorlar qabul qila olishi jamoa muvaffaqiyatining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Biroq, bunday qarorlar ko'pincha yuqori bosim, stress, cheklangan vaqt va tashqi omillar ta'siri ostida amalga oshiriladi.

Zamonaviy sportda murabbiy shaxsiga qo'yilayotgan talablar ortib borayotgan bir vaqtda, uning qaror qabul qilish mexanizmlarini psixologik jihatdan o'rganish dolzarb ilmiy muammoga aylanmoqda. Ayniqsa, professional va havaskor murabbiylar o'rtasida qaror qabul qilishga ta'sir etuvchi shaxsiy xususiyatlar - reflektivlik, emotsional barqarorlik, stressga bardoshlilik va ijtimoiy moslashuv darajasining ahamiyati oshmoqda.

Mazkur mavzuni o'rganish sport psixologiyasi, boshqaruv psixologiyasi va pedagogik psixologiya kesishmasida joylashib, nazariy bilimlarni amaliyot bilan uyg'unlashtirish imkonini beradi. Bu esa sport murabbiylari uchun samarali psixologik tayyorgarlik dasturlarini ishlab chiqish, qaror qabul qilish bo'yicha ko'nikmalarni shakllantirish va jamoaviy boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Shu sababli, sport murabbiylarining qaror qabul qilish jarayonini psixologik jihatdan chuqur tahlil qilish ilmiy-amaliy jihatdan nihoyatda dolzarb bo'lib, u sportda natijadorlikni oshirishga bevosita hissa qo'shadi.

Adabiyotlar tahlili. Qaror qabul qilish jarayoni psixologiyada ko'p yillardan buyon tadqiq etilayotgan murakkab kognitiv va emotsional faoliyatlardan biridir. Dastlab R. Katz (1974) tomonidan boshqaruv salohiyatining uchta asosiy komponenti - texnik, ijtimoiy va konseptual ko'nikmalar ajratib ko'rsatilgan bo'lib, aynan ijtimoiy-psixologik ko'nikmalar murabbiylik faoliyatida asosiy o'rin tutishi qayd etilgan.

D. Goleman (1995) tomonidan ilgari surilgan emotsional intellekt konsepsiyasi sport murabbiylarining qaror qabul qilish jarayonida o'z his-tuyg'ularini anglash va boshqalarning emotsiyalariga moslashish qobiliyatining dolzarbligini asoslaydi. Ayniqsa, musobaqa davomida yuzaga keladigan ziddiyatli yoki murosasiz vaziyatlarda emotsional barqarorlik murabbiy uchun muhim resurs hisoblanadi.

A. Bandura (1997) tomonidan ishlab chiqilgan o'ziga ishonch (self-efficacy) nazariyasiga ko'ra, murabbiylar o'z imkoniyatlariga bo'lgan ishonch asosida samarali qarorlar qabul qilishga moyil bo'ladi. Bu g'oya sport psixologiyasida qaror qabul qilishga shaxsiy motivatsion omillar ta'sirini ochib beradi.

Mahalliy tadqiqotlarda ham bu masalaga e'tibor qaratilgan. Xususan, A.K. Markova va L.M. Mitina singari olimlar pedagogik boshqaruv va psixologik tayyorgarlik masalalarini chuqur o'rganib, yetakchilik faoliyatining psixologik komponentlari, reflektivlik va ijtimoiy idrokning qaror qabul qilishdagi rolini asoslab berishgan.

Sport psixologiyasi sohasidagi zamonaviy izlanishlarda qaror qabul qilish nafaqat kognitiv jarayon, balki sotsial-perseptiv kompetensiyalar, stressga moslashuvchanlik, va vaziyatli tafakkur natijasi sifatida baholanmoqda (Leithwood & Jantzi, 2006; West-Burnham, 2009).

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, sport murabbiylarining qaror qabul qilish qobiliyati ko'p omilli psixologik konstrukt bo'lib, uni chuqur tadqiq qilish psixologik treninglar, rahbarlik kompetensiyalari va sportda boshqaruv sifatini rivojlantirishda muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

Muhokama. Sport murabbiylarining qaror qabul qilish jarayoni murakkab va ko'p omilli psixologik tizim bo'lib, u shaxsiy, ijtimoiy va vaziyatli omillar bilan chambarchas bog'liqdir. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, murabbiy faqat texnik bilimlar bilan emas, balki kuchli psixologik tayyorgarlik, emotsional barqarorlik va reflektiv fikrlash asosida samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilishi mumkin.

Murabbiy shaxsining psixologik sifati - ayniqsa emotsional intellekt, stressga bardoshlilik, reflektivlik va intuitsiyaviy tahlil qilish qobiliyati - murabbiylik faoliyatida tezkor va aniq qaror qabul qilishning poydevori bo'lib xizmat qiladi. Bu sifatlarda sportdagi noaniq, tez o'zgaruvchan va ba'zida ziddiyatli sharoitlarda murabbiyning raqobatbardosh strategiyalar ishlab chiqishiga yordam beradi.

Bundan tashqari, qaror qabul qilishga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar - jamoaning ishonchi, liderlik pozitsiyasi, kommunikatsion madaniyat va tashqi bosimlarga nisbatan moslashuvchanlik - murabbiyning ijtimoiy vaziyatdagi samarali o'zini tutishini ta'minlaydi. Ayniqsa, musobaqa oldi yoki davomida murabbiy tomonidan qabul qilingan har bir qaror jamoaning psixologik kayfiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Muhokamalar shuni ko'rsatadiki, qaror qabul qilishning psixologik mexanizmlari faqat kognitiv tahlil bilan cheklanmaydi, balki emotsional va kommunikativ omillar bilan ham uyg'unlashgan bo'lishi kerak. Shu boisdan, sport murabbiylari uchun maxsus psixologik tayyorgarlik dasturlarini ishlab chiqish, reflektiv o'qitish texnologiyalarini joriy etish va qaror qabul qilishga oid treninglar o'tkazish orqali ularning kasbiy salohiyatini oshirish mumkin.

Shuningdek, murabbiylar faoliyatining madaniy va milliy kontekstlarda farqlanishi ham ularning qaror qabul qilish strategiyalariga bevosita ta'sir etadi. Shu jihatdan qaror qabul qilishni o'rganishda individual va sotsiokulturniy tafovutlarni inobatga olish muhim hisoblanadi.

1-jadval

Sport murabbiylarida qaror qabul qilishga ta'sir etuvchi psixologik omillar

Taqdim etilgan diagramma sport murabbiylarida qaror qabul qilish jarayoniga ta'sir etuvchi asosiy psixologik omillar va ularning o'zaro bog'liqligini vizual tarzda namoyon etadi. Markaziy figura sifatida "sport murabbiyi" tanlanib, undan uchta asosiy omil – shaxsiy psixologik omillar, ijtimoiy-psixologik omillar va vaziyatli omillar ajratib ko'rsatilgan. Ushbu uchlik murabbiylik faoliyatidagi qaror qabul qilishning psixologik negizlarini tashkil etadi.

1. **Shaxsiy psixologik omillar** – emotsional barqarorlik, reflektivlik va stressga chidamlilik kabi jihatlar murabbiyning ichki resurslari sifatida qaror qabul qilishga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, o'zini anglash, ichki muvozanatni saqlash va hissiy javoblarni nazorat qilish sportdagi yuqori bosim ostida qarorlar qabul qilishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

2. **Ijtimoiy-psixologik omillar** – jamoaning ishonchi, liderlik pozitsiyasi va kommunikativ qobiliyatlar murabbiyning atrof-muhit bilan qanday o'zaro munosabatda bo'lishini belgilaydi. Bu omillar murabbiyning jamoa ustidan ijtimoiy ta'sirini kuchaytiradi va qarorlarining jamoaviy qabul qilinishini ta'minlaydi.

3. **Vaziyatli omillar** – musobaqa bosimi, vaqt cheklovlari va tezkor tahlil zarurati kabi tashqi sharoitlar murabbiyning operativ va ixtiyoriy qarorlar qabul qilishini talab etadi. Bu holatlarda tajriba, intuitsiya va avtomatizatsiyalashgan tahliliy fikrlash uslublari muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. O'rganilgan materiallar va tahlillar asosida aniqlanishicha, sport murabbiylarining qaror qabul qilish jarayoni murakkab va ko'p omilli psixologik tizim bo'lib, bu jarayon nafaqat shaxsiy xususiyatlarga, balki ijtimoiy va vaziyatli omillarga ham bog'liqdir. Murabbiyning emotsional barqarorligi, reflektivlik darajasi, stressga chidamliligi hamda tajribasi – samarali va tezkor qarorlar qabul qilishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Shuningdek, qaror qabul qilishda murabbiyning ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'siri, jamoaning unga bo'lgan ishonchi, liderlik qobiliyati va kommunikatsion kompetensiyalari katta ahamiyat kasb etadi. Bu omillar murabbiyning qarorlarini jamoa tomonidan qabul qilinishi va ularning amalda muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta'minlaydi.

Vaziyatli omillar, xususan musobaqa davomida yuzaga keladigan bosim, kutilmagan holatlar va vaqt cheklovlari murabbiyning tezkor fikrlashi va intuitsiyasini ishga solishini talab qiladi. Shu sababli, qaror qabul qilish murabbiyning nafaqat bilimi, balki psixologik tayyorgarligi va ichki holatiga ham bog'liq bo'ladi.

Umuman olganda, sport murabbiylarining qaror qabul qilish salohiyatini oshirish uchun ularning psixologik resurslarini rivojlantirishga qaratilgan maxsus psixologik treninglar, reflektiv o'quv metodlari va liderlik kompetensiyalarini rivojlantirish dasturlari muhim ahamiyatga ega. Mazkur yo'nalishdagi ilmiy-amaliy ishlar sportda boshqaruv sifatini oshirish va jamoalarning umumiy samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Goleman D. (1995). *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. New York: Bantam Books. – 352 b.
2. Bandura A. (1997). *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. New York: W.H. Freeman and Company. – 604 b.
3. Katz R. L. (1974). Skills of an effective administrator. // *Harvard Business Review*, 52(5), 90–102.
4. Leithwood K., Jantzi D. (2006). Transformational school leadership for large-scale reform: Effects on students, teachers, and their classroom practices. // *School Effectiveness and School Improvement*, 17(2), 201–227.
5. Mitina L. M. (2003). *Psixologicheskoe soprovozhdenie professionalnogo razvitiya rukovoditelya obrazovaniya*. – M.: Pedagogika. – 256 s.
6. Markova A. K. (1996). *Psixologiya professionalizma*. – M.: Znaniye. – 312 s.
7. West-Burnham J. (2009). *Rethinking Educational Leadership: From Improvement to Transformation*. London: Continuum International Publishing Group. – 238 p.

8. Karimova V. M. (2002). *Psixologiya va pedagogika asoslari*. – Toshkent: O'zbekiston pedagogika nashriyoti. – 264 b.
9. Safarov B. S., Yo'ldoshev M. M. (2017). *Sport psixologiyasi*. – Toshkent: "Fan va texnologiya" nashriyoti. – 208 b.
10. Yoqubova D. D. (2020). Murabbiy shaxsida psixologik tayyorgarlikning rivojlanish bosqichlari. // *Psixologiya va hayot ilmiy-amaliy jurnali*, №2. – B. 43–46.

Rahimova Nazokatxon Kasimjonovna,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

TALABALAR IJTIMOYIY YETUKLIGINING O'QITISH SIFATIGA TA'SIR QILUVCHI PSIXOLOGIK OMILLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalar ijtimoiy yetukligining ta'lim sifati bilan o'zaro bog'liqligi psixologik nuqtai nazardan tahlil etilgan. Ijtimoiy yetuklik shaxsning jamiyatdagi rollarini ongli qabul qilishi, ijtimoiy qadriyatlarga nisbatan barqaror munosabatga ega bo'lishi va ijtimoiy vazifalarni mas'uliyat bilan bajara olishi kabi jihatlar bilan tavsiflanadi. Tadqiqotda aynan mana shu sifatlarning o'qitish sifati, o'zlashtirish samaradorligi va shaxsiy faol ishtirok darajasiga ta'siri psixologik omillar asosida ko'rib chiqiladi. Shuningdek, emotsional intellekt, refleksivlik, motivatsiya, ijtimoiy moslashuv kabi individual va ijtimoiy-psixologik omillar o'quv jarayonidagi samaradorlikni belgilovchi omillar sifatida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy yetuklik, psixologik omillar, talaba shaxsi, o'qitish sifati, emotsional intellekt, refleksivlik, motivatsiya, ijtimoiy moslashuv, ta'lim samaradorligi.

Аннотация. В данной статье рассматривается взаимосвязь между социальной зрелостью студентов и качеством обучения с психологической точки зрения. Социальная зрелость характеризуется как осознанное принятие личностью своих социальных ролей, устойчивое отношение к общественным ценностям и ответственное выполнение социальных обязанностей. В исследовании анализируется влияние этих характеристик на качество обучения, уровень усвоения знаний и активность студентов в образовательном процессе через призму психологических факторов. Также рассматриваются такие индивидуальные и социально-психологические факторы, как эмоциональный интеллект, рефлексивность, мотивация и социальная адаптация, которые являются определяющими в эффективности учебного процесса.

Ключевые слова: социальная зрелость, психологические факторы, личность студента, качество обучения, эмоциональный интеллект, рефлексивность, мотивация, социальная адаптация, эффективность образования.

Abstract. This article analyzes the relationship between students' social maturity and the quality of education from a psychological perspective. Social maturity is described as the individual's conscious acceptance of social roles, stable attitude toward societal values, and responsible fulfillment of social duties. The study examines how these characteristics influence the quality of teaching, learning efficiency, and student engagement in the educational process through psychological factors. The article also explores individual and socio-psychological variables such as emotional intelligence, reflectivity, motivation, and social adaptation, which serve as key indicators of educational effectiveness.

Keywords: social maturity, psychological factors, student personality, quality of education, emotional intelligence, reflectivity, motivation, social adaptation, learning effectiveness.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimining asosiy maqsadlaridan biri - nafaqat bilim berish, balki jamiyatda faol, ijtimoiy jihatdan yetuk va mas'uliyatli shaxslarni shakllantirishdan iboratdir. Oliy ta'limda bu jarayon talabalar ongida ijtimoiy qadriyatlarni mustahkamlash, ularni mustaqil fikrlovchi, ijtimoiy faol va axloqiy jihatdan barqaror shaxslarga aylantirish orqali ro'yobga chiqadi. Bu esa o'z navbatida talabalarning ijtimoiy yetuklik darajasi va ularning o'quv faoliyati samaradorligi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni chuqur tahlil qilishni talab etadi.

Ijtimoiy yetuklik - bu shaxsning jamiyatdagi rollarini anglash, ijtimoiy me'yor va qadriyatlarga hurmat bilan yondashish, shuningdek, ijtimoiy vazifalarni mas'uliyat bilan bajarish qobiliyatidir. Bunday sifatlarning mavjudligi o'quv jarayonida faol ishtirok, yuqori motivatsiya, o'z-o'zini anglash va ijtimoiy moslashuv darajasi bilan chambarchas bog'liqdir. Ayni paytda, ta'lim sifati faqat akademik dasturlar va metodikalar bilan emas, balki talabaning shaxsiy-psixologik resurslari, ya'ni uning ichki ijtimoiy-axloqiy tayyorgarligi bilan ham belgilanadi.

Mazkur maqolada ijtimoiy yetuklikning psixologik tarkibiy qismlari - emotsional intellekt, reflektivlik, ichki motivatsiya, ijtimoiy moslashuv kabi omillar - ta'lim jarayonidagi ishtirok faolligi va o'quv samaradorligiga qanday ta'sir ko'rsatishi tahlil qilinadi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, ushbu omillarni chuqur o'rganish ta'lim sifatini oshirish, shaxsiy yondashuvga asoslangan ta'lim metodlarini takomillashtirish hamda talabalar ijtimoiy-psixologik tayyorgarligini mustahkamlash imkonini beradi.

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy ta'lim tizimida ta'lim sifati bilan bir qatorda shaxsning ijtimoiy yetuklik darajasini rivojlantirish muhim pedagogik va psixologik vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki talaba shaxsining ijtimoiy jihatdan barqaror, ongli, mustaqil fikrlovchi va mas'uliyatli bo'lishi - nafaqat individual rivojlanish, balki o'qitish sifatining oshishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, talabalar ijtimoiy yetukligini shakllantiruvchi va shu orqali ta'lim jarayonining samaradorligini ta'minlovchi psixologik determinantlarni aniqlash dolzarb ilmiy muammo sifatida qaralmoqda.

Ijtimoiy yetuklikning rivojlanishi emotsional intellekt, ijtimoiy refleksiya, motivatsiya, muloqot madaniyati, o'zini anglash kabi psixologik xususiyatlar bilan bog'liq bo'lib, bu omillar o'z navbatida ta'lim sifatiga sezilarli darajada ta'sir qiladi. Ayni paytda oliy ta'lim muassasalarida individual yondashuv, ijtimoiy-psixologik muhit, shaxsiy faollikni rag'batlantirish mexanizmlarining yetarli darajada ishlamasligi talabalar faoliyatining yuzaki bo'lishiga olib kelmoqda.

Shu boisdan ham, talaba shaxsining ijtimoiy yetukligi va u orqali o'qitish sifatini oshirish masalasi nazariy jihatdan asoslangan, amaliy jihatdan esa yechimga muhtoj bo'lgan muhim yo'nalishlardan biridir. Bu mavzuni chuqur o'rganish orqali psixologik jihatdan asoslangan, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim strategiyalarini ishlab chiqish, ijtimoiy moslashuvchan, yetuk shaxslarni tayyorlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Talabalar shaxsida ijtimoiy yetuklikning shakllanishi va uning ta'lim sifatiga ta'siri psixologiya, pedagogika, sotsiologiya va ta'lim nazariyasi sohalarida o'tkazilgan ko'plab tadqiqotlarning markazida turadi. Ilmiy manbalarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy yetuklik shaxsning jamiyatga nisbatan mas'uliyatli munosabati, axloqiy barqarorligi, shaxsiy pozitsiyasi va fuqarolik faolligi kabi komponentlar orqali namoyon bo'ladi (L.M. Mitina, 2003; A.K. Markova, 1996).

D.Goleman (1995) tomonidan ilgari surilgan emotsional intellekt nazariyasida ijtimoiy jihatdan muvaffaqiyatli shaxsda o'z his-tuyg'ularini anglash, boshqalarni tushunish va ijtimoiy muhitga moslashish qobiliyatlari asosiy psixologik resurs sifatida baholanadi. Bu fikrni A. Bandura (1997) ham o'zining o'ziga ishonch (self-efficacy) modeli orqali qo'llab-quvvatlaydi, ya'ni shaxsiy faollik va ijtimoiy javobgarlik ta'lim jarayonida o'zlashtirish samaradorligini oshiradi.

Mahalliy olimlardan V.M.Karimova, G'.B.Shoumarov, Z.T.Nishanova va R.I.Sunnatovalarning tadqiqotlarida talabalar ijtimoiy-psixologik tayyorgarligi, axloqiy pozitsiyasi, jamoadagi roli va kommunikativ madaniyati o'qitish sifatiga bevosita ta'sir qiluvchi omillar sifatida e'tirof etilgan. Ayniqsa, shaxsning reflektiv qobiliyatlari va ijtimoiy identifikatsiyasi ta'lim motivatsiyasi va faol ishtirok bilan bevosita bog'liqligi qayd etiladi.

Pedagogik psixologiya doirasida I.S. Kon, A.V. Petrovskiy, B.F. Lomov kabilar tomonidan shaxsning ijtimoiy moslashuvi, ijtimoiy normani o'zlashtirishi va ijtimoiy rollarni bajarishdagi psixologik mexanizmlari chuqur tahlil qilingan. Bu omillar, ayniqsa, oliy ta'limdagi shaxsga yo'naltirilgan o'quv muhitini tashkil etishda muhim rol o'ynaydi.

Muhokama. Tadqiqotlar va ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, talabalar shaxsida ijtimoiy yetuklik darajasi o'qitish jarayonining sifati va samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan muhim psixologik ko'rsatkichlardan biridir. Ijtimoiy yetuk talaba - bu o'z jamiyatidagi o'rnini anglaydigan, axloqiy me'yorlarga amal qiladigan, boshqalar bilan ijtimoiy hamkorlikka kirishishga tayyor va o'zini faol sub'yekt sifatida namoyon eta oladigan shaxsdir. Bunday xususiyatlar esa o'quv jarayonidagi faollik, mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarda yechim topish, jamoa bilan ishlash kabi ko'nikmalar orqali namoyon bo'ladi.

Shaxsiy psixologik omillar qatorida, emotsional intellekt, reflektivlik, o'ziga bo'lgan ishonch va ichki motivatsiya ijtimoiy yetuklikning shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bu omillar talabaning o'qituvchilar va tengdoshlar bilan o'zaro munosabatini, shuningdek, o'qitish jarayonidagi o'zini tutish strategiyasini belgilaydi. Ayniqsa, emotsional barqarorlik va boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish qobiliyati ta'limdagi kommunikatsion muvaffaqiyatga zamin yaratadi.

Bundan tashqari, ijtimoiy-psixologik omillar - jamoaviy muhit, o'qituvchi va talaba o'rtasidagi ijtimoiy ishonch, ijtimoiy rollarni bajarishdagi tajriba ham ta'lim sifatiga bevosita ta'sir etadi. Ijtimoiy jihatdan yetuk talabalar odatda ta'lim jarayonida yuqori mas'uliyat bilan qatnashadi, mustaqil qarorlar qabul qilishga moyil bo'ladi va jamoadagi faol ishtirokchiga aylanadi. Bu esa o'z navbatida ularning bilimni o'zlashtirish darajasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Muhokamalar shuni ko'rsatadiki, ta'lim sifati nafaqat metodik yondashuvlar va o'qituvchining malakasi bilan, balki o'quvchi shaxsining ichki psixologik holati va ijtimoiy pozitsiyasi bilan ham chambarchas bog'liqdir. Shuning uchun ham talabalarda ijtimoiy yetuklikni shakllantirish ta'lim tizimining tarkibiy strategik vazifalaridan biri sifatida ko'rilmog'i lozim.

1-jadval

Bo'lim	Mazmuni
Tadqiqot yo'nalishi	Ta'lim psixologiyasi
Tadqiqot ob'yekti	Oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar
Tadqiqot predmeti	Talabalar ijtimoiy yetukligining o'qitish sifatiga ta'sir qiluvchi psixologik omillari
Tadqiqot muammosi	O'qitish sifatiga talabaning shaxsiy ijtimoiy-psixologik rivojlanish omillari qanday ta'sir ko'rsatadi?
Tadqiqot maqsadi	Talabalarda ijtimoiy yetuklikni shakllantiruvchi psixologik omillarni aniqlash va ularning o'qitish sifati bilan bog'liqligini aniqlash
Tadqiqot vazifalari	– Ijtimoiy yetuklikning nazariy asoslarini tahlil qilish
– Psixologik determinantlarni aniqlash	
– Empirik tadqiqot o'tkazish	
– Tahlil asosida tavsiyalar ishlab chiqish	
Metodlar	– Ilmiy adabiyotlar tahlili
– Psixologik diagnostika (test va so'rovnomalar)	
– Statistik tahlil (korrelyatsiya, t-test)	
Asosiy metodik vositalar	– “Ijtimoiy yetuklik darajasini baholash testi”
– “Emotsional intellekt testi” (D. Goleman asosida)	
– Reflektivlik diagnostikasi	
Tanlanma	2–4 bosqichdagi talabalar (taxminiy soni: 100–150 nafar)
Tahlil shakllari	Deskriptiv tahlil, grafik tahlil, statistik taqqoslash

Kutilayotgan natijalar	Ijtimoiy yetuklik darajasi yuqori bo'lgan talabalar o'qitish sifatida faolroq, ongliroq va mas'uliyatliroq qatnashadi. Bu sifat o'zlashtirish darajasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa. O'tkazilgan nazariy va amaliy tahlillar asosida aniqlanishicha, talabalar shaxsida ijtimoiy yetuklikning shakllanishi ta'lim sifatining muhim psixologik determinanti sifatida namoyon bo'ladi. Ijtimoiy yetuklik shaxsning jamiyatdagi o'rnini anglash, mas'uliyatli qarorlar qabul qilish, ijtimoiy qadriyatlarga sodiqlik va faol hayotiy pozitsiyaga ega bo'lishini ta'minlaydi. Bunday sifatlar o'z navbatida talabalarning o'quv jarayonidagi faolligini, mustaqil fikrlashini, bilimlarni ongli o'zlashtirishini va yuqori o'quv motivatsiyasini shakllantiradi.

Tadqiqotda aniqlanishicha, emotsional intellekt, reflektivlik, ichki motivatsiya va ijtimoiy moslashuv kabi psixologik komponentlar ijtimoiy yetuklikning asosi bo'lib, ular o'qitish sifatiga bevosita yoki bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, talabaning o'zini anglash darajasi va o'z faoliyatiga nisbatan refleksiv munosabati ta'limda erishiladigan natijalarni belgilovchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

Shu asosda xulosa qilish mumkinki, ijtimoiy yetuklikni psixologik jihatdan rivojlantirish orqali nafaqat shaxsning ijtimoiy pozitsiyasini mustahkamlash, balki ta'lim jarayonining sifatini ham oshirish mumkin. Bu esa oliy ta'limda shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni takomillashtirish, psixologik diagnostika va psixokorreksion dasturlarni amaliyotga tatbiq etishni taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Goleman D. (1995). *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. – New York: Bantam Books. – 352 b.
2. Bandura A. (1997). *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. – New York: W.H. Freeman and Company. – 604 b.
3. Mitina L.M. (2003). *Psixologicheskoe soprovozhdenie professionalnogo razvitiya rukovoditelya obrazovaniya*. – Moskva: Pedagogika. – 256 s.
4. Markova A.K. (1996). *Psixologiya professionalizma*. – Moskva: Znaniye. – 312 s.
5. Petrovskiy A.V., Yaroshevskiy M.G. (2000). *Psixologiya: Slovar'*. – Moskva: Politizdat. – 512 s.
6. Vygotskiy L.S. (1984). *Izbrannye psixologicheskie issledovaniya*. – Moskva: Pedagogika. – 320 s.
7. Karimova V.M. (2002). *Pedagogik va yosh psixologiyasi*. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. – 268 b.
8. Shoumarov G.B. (2020). Talaba-yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirishda psixologik yondashuvlar. // *Psixologiya va hayot ilmiy-amaliy jurnali*, №3. – B. 45–49.
9. Nishanova Z.T. (2021). Oliy ta'limda talabalarda ijtimoiy kompetensiyani shakllantirish mexanizmlari. // *Ilmiy tadqiqotlar va innovatsiyalar*, №2(6). – B. 122–126.
10. Sunnatova R.I. (2019). Ta'lim jarayonida ijtimoiy faol shaxsni shakllantirishning psixologik shart-sharoitlari. – Toshkent: TDPU Ilmiy nashriyoti. – 180 b.
11. Yuldashev S.A. (2018). Talabalarda ijtimoiy moslashuvni ta'minlashning psixologik asoslari. – Toshkent: O'zbekiston fanlar akademiyasi. – 172 b.
12. Kon I.S. (1984). *Vozrastnaya i pedagogicheskaya psixologiya*. – Moskva: Prosveshchenie. – 240 s.

*Melsov Mirjon Shaxob o'g'li,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi*

ICHKI ISHLAR XODIMLARIDA PSIXOLOGIK BARQARORLIKNI TA'MINLASHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada, ichki ishlar xodimlarida psixologik barqarorlikni ta'minlashning o'ziga xos xususiyatlari ilmiy jihatdan o'rganilgan. Shuningdek maqolada, psixologik barqarorlikni rivojlantirish uchun ichki ishlar tizimida psixologik xizmatlarning faoliyatini tashkil qilish, ushbu xizmatlar yordamida xodimlarning ruhiy holatini baholash, stress darajasini aniqlash, muammoli vaziyatlarga moslashuvchanlik darajasini oshirish kabilar muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: psixologik barqarorlik, ichki ishlar xodimlari, kasbiy stress, emotsional intellekt, ruhiy chidamlilik, stressga bardoshlilik, psixologik himoya mexanizmlari, xavfli kasbiy faoliyat, xizmatdagi zo'riqish, kasbiy psixologik tayyorgarlik.

Аннотация. В данной статье с научной точки зрения изучены особенности обеспечения психологической устойчивости сотрудников органов внутренних дел. Также в статье обсуждается организация деятельности психологических служб в системе внутренних дел для развития психологической устойчивости, оценка психического состояния сотрудников с помощью этих служб, определение уровня стресса, повышение уровня адаптации к проблемным ситуациям.

Ключевые слова: психологическая устойчивость, сотрудники органов внутренних дел, профессиональный стресс, эмоциональный интеллект, психологическая устойчивость, стрессоустойчивость, механизмы психологической защиты, опасная профессиональная деятельность, служебное напряжение, профессиональная психологическая подготовка.

Abstract. In this article, the specific features of ensuring psychological stability in internal affairs officers are scientifically studied. The article also discusses the organization of psychological services in the internal affairs system for the development of psychological stability, assessing the mental state of employees with the help of these services, determining the level of stress, and increasing the level of adaptability to problem situations.

Keywords: psychological stability, internal affairs personnel, professional stress, emotional intelligence, psychological resilience, stress resistance, psychological defense mechanisms, dangerous professional activity, work-related stress, professional psychological training.

Kirish. Ichki ishlar tizimi davlat xavfsizligi, jamoat tartibini ta'minlash va fuqarolar huquqini himoya qilishdek mas'uliyatli va murakkab vazifalarni bajaruvchi muhim institutlardan biridir. Ushbu tizimda faoliyat yurituvchi xodimlar har kuni yuqori bosim, xavfli holatlar, favqulodda vaziyatlar va insoniy omillar bilan yuzma-yuz keladi. Bunday ish sharoitlari inson psixikasiga kuchli ta'sir ko'rsatishi mumkin, bu esa ularning ruhiy holati, qaror qabul qilish qobiliyati hamda kasbiy samaradorligiga salbiy ta'sir etadi. Shu sababli ichki ishlar xodimlarida psixologik barqarorlikni ta'minlash dolzarb masala sifatida e'tiborga loyiq bo'lib, ularning xizmat faoliyatining uzluksizligi va sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Psixologik barqarorlik – bu shaxsning stress, xavotir, ruhiy bosim va salbiy holatlarga nisbatan barqaror javob qaytara olish, ijtimoiy muvozanatni saqlab qolish va muammolarga konstruktiv yondashish qobiliyatidir. Ichki ishlar xodimlarida ushbu sifatning shakllanishi ko'plab omillar, jumladan, ularning kasbiy tayyorgarligi, shaxsiy fazilatlar, tashkilot ichidagi psixologik muhit va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlariga bog'liq. Har bir xodimning individual psixologik holati, u duch keladigan vaziyatlarning o'ziga xosligi va kasbiy yuklama darajasi ularning ruhiy barqarorligida muhim rol o'ynaydi. Shu bois bu mavzu bo'yicha ilmiy yondashuv, psixologik metodlar va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish zarurati ortib bormoqda.

Ichki ishlar xodimlari faoliyatida psixologik bosimga doimiy duch kelish holatlari odatiy holga aylangan. Jinoyatchilikka qarshi kurashish, nizoli vaziyatlarni hal etish, favqulodda vaziyatlarda tezkor va to'g'ri qaror qabul qilish zarurati ularning psixik barqarorligiga jiddiy sinov bo'ladi. Bunday sharoitda faoliyat yuritish, nafaqat kasbiy mahoratni, balki ruhiy mustahkamlikni ham talab etadi. Agar xodim o'z ruhiy holatini boshqara olmasa, bu nafaqat uning shaxsiy salomatligiga, balki xizmat samaradorligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bois, ularning psixologik barqarorligini ta'minlash uchun maxsus psixologik mashg'ulotlar, treninglar va qo'llab-quvvatlovchi tizimlar joriy etilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Psixologik barqarorlikni rivojlantirish uchun ichki ishlar tizimida psixologik xizmatlarning faoliyati tobora muhim bo'lib bormoqda. Ushbu xizmatlar yordamida xodimlarning ruhiy holatini baholash, stress darajasini aniqlash, muammoli vaziyatlarga moslashuvchanlik darajasini oshirish kabi ishlar olib boriladi. Ayniqsa, xizmat vazifasi davomida yuzaga kelgan noxush holatlar yoki favqulodda hodisalardan keyingi psixologik reabilitatsiya jarayoni muhim o'rinni egallaydi. Bu borada tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladigan tizimli yondashuv, ya'ni doimiy monitoring, malakali psixologlar ishtirokidagi suhbatlar va konsultatsiyalar orqali xodimlarning ichki holatini sog'lom saqlash mumkin.

Ahamiyatli jihatlardan yana biri shundaki, ichki ishlar xodimlarining psixologik barqarorligi ularning oila a'zolari va ijtimoiy muhit bilan bo'lgan aloqalariga ham bevosita bog'liq. Ular ishda duch kelgan ruhiy bosim va og'irliklarni shaxsiy hayotga olib chiqmaslik uchun ham ichki muvozanatni saqlay olishlari kerak. Oila va yaqinlarning ruhiy qo'llab-quvvatlovi, sog'lom ijtimoiy aloqalar xodimning umumiy psixologik holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, ruhiy barqarorlikni ta'minlash faqatgina xizmat doirasida emas, balki xodimning hayotining boshqa jabhalarida ham sog'lom psixologik muhitni yaratish bilan bog'liqdir. Bu yondashuv faqat xodimlarning o'zlari uchun emas, balki jamiyat xavfsizligi uchun ham muhim hisoblanadi.

Yuqoridagi fikrlar ichki ishlar tizimida psixologik barqarorlikni ta'minlashning ko'p qirrali va murakkab jarayon ekanligini ko'rsatadi. Bu nafaqat shaxsiy jihatlar, balki tizimli, tashkiliy, madaniy va ijtimoiy omillar bilan chambarchas bog'liq. Xodimlar ruhiy jihatdan mustahkam bo'lishi uchun ularning faoliyatiga mos psixologik yondashuvlar ishlab chiqilishi va amalda qo'llanilishi zarur. Ushbu mavzuning dolzarbligi shundaki, u nafaqat xodimlarning kasbiy hayotini yaxshilashga, balki umumiy ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Shuning uchun, ichki ishlar xodimlarida psixologik barqarorlikni shakllantirishga oid ilmiy va amaliy izlanishlar bugungi kunda nihoyatda ahamiyatli va zarur bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Psixologik barqarorlikni tushunishda klassik va zamonaviy psixologik nazariyalar muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Avvalo, amerikalik psixolog Uolter Kannon tomonidan ilgari surilgan "kurash yoki qochish" nazariyasiga ko'ra, inson organizmi xavf-xatar holatlarida tabiiy ravishda fiziologik va psixologik reaksiya beradi. Ichki ishlar xodimlari kundalik xizmatda doimiy xavf ostida bo'lganligi sababli, ularning psixologik barqarorligi shu turdagi reaktiv tizimlar bilan chambarchas bog'liq. Agar bu tabiiy mexanizm to'g'ri yo'naltirilmasa, vaqt o'tishi bilan ruhiy charchoq va kasbiy kuyish holatlariga olib keladi. Shu sababli, bu nazariyaning ichki ishlar sohasiga tatbiqi, xodimlarni favqulodda holatlarga tayyorlashda psixologik muvozanatni saqlash yo'llarini ishlab chiqish zaruratini ko'rsatadi.

Mashhur psixolog Albert Bandura tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy-kognitiv nazariyada inson xatti-harakatlariga tashqi muhit, shaxsiy tajriba va ichki ishonch o'zaro ta'sir ko'rsatadi. Banduraning o'z-o'ziga ishonch konsepsiyasi ayniqsa muhim, chunki ichki ishlar xodimining o'z kuchiga, kasbiy mahoratiga va qiyin vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilishiga bo'lgan ishonchi uning psixologik barqarorligiga bevosita ta'sir qiladi. Bu jihatdan qaralganda, xizmat davomida yuzaga keladigan vaziyatlarda xodimning o'zini idora qila bilish darajasi va ijtimoiy muhitdan olgan turtkilari psixologik chidamlilikni shakllantiradi. Bandura nazariyasining amaliy tatbiqi sifatida, ichki ishlar tizimida trening va motivatsion mashg'ulotlar orqali xodimlarning o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish dolzarb ahamiyatga ega.

Gans Selye tomonidan ishlab chiqilgan stress nazariyasi ichki ishlar xodimlarining psixologik barqarorligini ilmiy asosda tushunish uchun muhim manba hisoblanadi. U stressni

organizmning tashqi bosimga javob reaksiyasi sifatida izohlaydi va stress uch bosqichda kechishini ta'kidlaydi: ogohlantiruvchi bosqich, qarshilik ko'rsatish bosqichi va charchoq bosqichi. Ichki ishlar xodimlari ko'pincha ikkinchi va uchinchi bosqichda faoliyat yuritadilar, chunki ularning ish tabiatida doimiy xavotir, zo'riqish va xavf mavjud. Bu nazariyaga asoslanib, psixologik barqarorlikni ta'minlash uchun xodimlarni stressni boshqarish texnikalari bilan tanishtirish, ularni stressga qarshi immunitetga ega qilish zarur bo'ladi.

Kognitiv yondashuv tarafdori bo'lgan Aaron Bekning fikricha, insonning his-tuyg'ulari va xatti-harakatlari uning ichki fikr-mulohazalari bilan chambarchas bog'liq. Ichki ishlar xodimlarida uchraydigan salbiy hissiyotlar, xavotir, o'ziga ishonchsizlik ko'pincha noto'g'ri kognitiv yondashuvlar natijasida shakllanadi. Bekning kognitiv terapiyaga oid ishlanmalari asosida, xodimlarga ijobiy fikrlashni o'rgatish, ular o'z kasbiy faoliyatida paydo bo'ladigan xavotirli yoki haddan tashqari xavfli vaziyatlarga nisbatan ruhiy qarshilik ko'rsata olishlari uchun foydalidir. Bu nazariya ichki ishlar tizimidagi psixologik maslahat xizmatlarida keng qo'llanilishi mumkin.

Maslou tomonidan taklif etilgan ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasi ham ichki ishlar xodimlarining psixologik holatini tahlil qilishda qo'l keladi. Unga ko'ra, inson avvalgi ehtiyojlari qondirilmasdan turib yuqori darajadagi ehtiyojlarga erisha olmaydi. Ichki ishlar tizimida ishlovchi xodimning xavfsizlik, ijtimoiy hurmat va o'zini ro'yobga chiqarish ehtiyojlari doimiy ravishda tahdid ostida bo'lishi mumkin. Tashkilot xodimlarga munosib sharoit, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va psixologik xavfsizlikni ta'minlasa, ularning psixologik barqarorligi sezilarli darajada mustahkamlanadi. Maslou nazariyasi bu borada xodim motivatsiyasini tushunish va muvozanatli muhit yaratish uchun zarur bo'lgan asosiy tamoyillarni beradi.

Emotsional intellekt nazariyasini ishlab chiqqan olimlar, xususan, Daniel Goleman, shaxsning o'z his-tuyg'ularini anglash va boshqara olish qobiliyatini psixologik barqarorlikning kaliti deb hisoblaydilar. Ichki ishlar xodimlari o'z emotsiyalarini nazorat qilolmasliklari natijasida jamoaviy munosabatlarda muammolar, xizmatda stress va agressiv holatlar yuzaga keladi. Goleman nazariyasi asosida, ichki ishlar tizimida ishlovchi xodimlar uchun emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan treninglar o'tkazilishi, ularning ichki barqarorligini oshirishga xizmat qiladi. Bunday yondashuv nafaqat individual ruhiy holatni, balki jamoa ichidagi ijtimoiy muvozanatni ham yaxshilaydi.

Zamonaviy psixologiyada psixologik chidamlilik (resilience) tushunchasi keng qo'llanilmoqda va bu yo'nalishda ilmiy tadqiqotlar olib borayotgan olimlar, jumladan, Karen Reivich va Andrew Shatté, shaxsning qiyinchiliklardan so'ng o'zini tiklay olish qobiliyatini asosiy indikator sifatida ko'rsatadilar. Ularning fikricha, bu sifat tug'ma emas, balki uni atrof-muhit, ijtimoiy tajriba va treninglar orqali rivojlantirish mumkin. Ichki ishlar xodimlari doimiy murakkab holatlarga duch kelar ekanlar, ular uchun bu sifatning mavjudligi xizmat samaradorligini belgilovchi omilga aylanadi. Shu bois, psixologik chidamlilikni oshirishga yo'naltirilgan metodikalar amaliyotda keng joriy etilishi zarur.

Muhokama. Ichki ishlar xodimlarining kasbiy faoliyati o'ziga xos xavf va bosimlarga boy bo'lib, bu ularning ruhiy holatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ular kundalik hayotda jinoyat sodir etgan shaxslar bilan yuzma-yuz keladi, nizoli vaziyatlarga aralashadi, ba'zida hayotiga xavf soladigan holatlarda ishlaydi. Shunday murakkab sharoitlarda faoliyat yuritish xodimdan faqat kasbiy mahorat emas, balki yuqori darajadagi psixologik barqarorlikni ham talab etadi. Bu barqarorlik har qanday favqulodda holatda o'zini nazorat qila olish, salbiy hissiyotlarga berilmaslik va tezkor, to'g'ri qaror qabul qila olish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Shu sababli, ichki ishlar sohasida ishlovchi har bir shaxsning ruhiy barqarorligi nafaqat uning shaxsiy salomatligi, balki jamoat xavfsizligi bilan ham chambarchas bog'liqdir.

Psixologik barqarorlikning rivojlanishi va shakllanishi turli omillarga bog'liq bo'lib, ularning eng asosiylari – shaxsning individualligi, kasbiy tayyorgarligi, muhitga moslashuvchanligi va hissiy-intellektual darajasidir. Ayniqsa, ichki ishlar tizimida emotsional intellekt muhim rol o'ynaydi, chunki u xodimga boshqalar his-tuyg'ularini tushunish, vaziyatni to'g'ri baholash va konfliktli holatlarda murosaga kelish imkonini beradi. Agar xodimda bu ko'nikmalar yetarli darajada rivojlanmagan bo'lsa, u ziddiyatli holatlarga haddan tashqari keskin

reaksiya qilishi, salbiy hissiyotlarga berilishi yoki mas'uliyatli vaziyatlarda sustkashlik qilishi mumkin. Shu sababli psixologik barqarorlik nafaqat individual, balki tizimli yondashuv orqali shakllantirilishi lozim.

Tashkilot ichidagi psixologik muhit va rahbariyatning yondashuvi ham xodimlarning ruhiy holatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ichki ishlar tizimidagi psixologik barqarorlikni ta'minlash uchun tashkilot doirasida muntazam psixodiagnostika, ruhiy ko'mak, emotsional tayyorgarlik bo'yicha mashg'ulotlar tashkil etilishi zarur. Bunda rahbarlarning psixologik savodxonligi ham muhim rol o'ynaydi. Agar rahbariyat xodimlarning psixologik muammolariga befarq bo'lsa yoki ularni e'tiborsiz qoldirsa, bu xizmat samaradorligini pasaytirishi va ruhiy charchoqning kuchayishiga olib keladi. Aksincha, salohiyatli psixologik muhitda xodim o'zini qadrlangan, tushunilgan va qo'llab-quvvatlangan deb his qiladi, bu esa barqarorlikni kuchaytiradi.

1.1. Jadval

№	Psixologik omillar	Xodimlar guruhi	Yuqori ko'rsatkichlar	O'rtacha ko'rsatkichlar	Past ko'rsatkichlar	Izohlar
1	Stressga chidamlilik	Patrul-post xizmati	Kuchsiz ifodalangan	Ko'pchilikda o'rtacha	Kam qismida past	Kechayu kunduz navbatchilikda psixik charchoq yuqori
2	Emotsional intellekt	Jinoyat qidiruv bo'limi	Ko'pchilikda yuqori	Kam qismida o'rtacha	Juda kam hollarda past	Muloqot, muvozanat va vaziyatni baholash salohiyati yuqori
3	Ijtimoiy moslashuv	Migratsiya nazorati xizmati	O'rtacha darajada	Ko'pchilikda o'rtacha	Qisman past	Chet elliklar bilan aloqa ruhiy moslashuvni talab qiladi
4	Kasbiy motivatsiya	Tergov bo'limi	Qisman yuqori	Aksariyatda o'rtacha	Kam holatlarda past	Ish yuklamasi motivatsiyani pasaytirishi mumkin
5	Ruhiy chidamlilik (rezistentlik)	Maxsus operativ guruh	Yuqori	Juda kam o'rtacha	Deyarli yo'q	Jismoniy va psixik tayyorgarlik darajasi yuqori
6	Psixologik zo'riqishga qarshi immunitet	Bo'lim boshqaruv xodimlari	O'rtacha	Ko'pchilikda o'rtacha	Qisman past	Mas'uliyat zo'riqishni kuchaytiradi
7	O'zini tuta bilish va o'z-o'zini	Yo'l harakati	Ko'pchilikda yuqori	Qisman o'rtacha	Kam darajada past	Haydovchilar bilan ishlashda

	nazorat qilish	xavfsati xizmati				muvozanatni saqlash muhim

Tavsiyalar (jadval asosida chiqarilgan xulosa):

- Ichki ishlar xodimlarida barqarorlikni mustahkamlash uchun maxsus stressga qarshi treninglar joriy etilishi lozim.
- Emotsional intellekt bo'yicha mashg'ulotlar kommunikatsiya ko'nikmalarini oshirishga xizmat qiladi.
- Har bir yo'nalish xodimining faoliyatiga mos psixologik yondashuvlar qo'llanilishi kerak.
- Ruhiy chidamlilikni mustahkamlashda amaliy vaziyatlarda psixologik tayyorgarlik mashqlari foydali bo'ladi.

Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat shundaki, ichki ishlar xodimlari o'z kasbiy faoliyatlarida yuzaga keladigan stressni tashqi muhitga, ya'ni oila va jamiyatga ko'chirmaslik uchun ham psixologik jihatdan kuchli bo'lishlari kerak. Xodimning ishdagi ruhiy bosimni oila a'zolariga yoki jamiyatdagi boshqa shaxslarga nisbatan salbiy xulq orqali aks ettirishi psixologik beqarorlik belgilaridan biridir. Bu holat nafaqat uning ijtimoiy obro'siga, balki xizmatga bo'lgan ishonchga ham putur yetkazadi. Shu sababli, xodimlar psixologik barqarorlikni saqlashda o'zlarining hissiy holatlarini tan olishni, boshqarishni va zarur bo'lsa, psixologik yordamga murojaat qilishni odat qilgan bo'lishlari lozim.

Shuningdek, zamonaviy ilmiy yondashuvlar shuni ko'rsatadiki, psixologik barqarorlik doimiy tarzda mashq qilish, o'z ustida ishlash va ijobiy psixologik muhitda bo'lish orqali rivojlanadi. Masalan, xizmatdagi bosimni kamaytirish maqsadida meditatsiya, nafas olish texnikalari, avto-trening va boshqa ruhiy reabilitatsion usullar tobora ko'proq e'tiborga olinmoqda. Bunday usullar xodimlarga o'zini tutish, holatni baholash, stressga bardoshli bo'lish va hissiy jihatdan bardam qolishga yordam beradi. Bu jihat, ayniqsa, uzoq vaqtli xizmatda yoki favqulodda vaziyatlar bilan ishlovchi xodimlar uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Shu bois, ichki ishlar tizimida bu boradagi ilg'or amaliyotlarni doimiy joriy etish zarurati ortib bormoqda.

Muhokama natijalariga ko'ra, ichki ishlar xodimlarida psixologik barqarorlikni ta'minlash nafaqat ularning xizmat sifati, balki shaxsiy hayoti, sog'ligi va ijtimoiy aloqalari uchun ham muhim ahamiyatga ega ekanligi ayon bo'ladi. Bu masala bir yoqlama yondashuv bilan emas, balki kompleks tarzda hal etilishi lozim: tashkilot siyosati, shaxsiy mas'uliyat, ilmiy asoslangan yondashuvlar va jamoaviy ruhiy muhit uyg'unligida barqarorlik rivojlanadi. Demak, ichki ishlar tizimida psixologik barqarorlikni ta'minlashning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, ular amaliyotda e'tibordan chetda qolmasligi, balki ustuvor yo'nalish sifatida qaralishi zarurdir.

Xulosa. Ichki ishlar xodimlarining kasbiy faoliyati o'zining murakkabligi, tahlikalarga boyligi va ruhiy bosimga to'la muhitda kechishi bilan ajralib turadi. Bunday muhitda samarali faoliyat yuritish uchun xodimlar nafaqat jismoniy tayyorgarlikka, balki yuqori darajadagi psixologik barqarorlikka ham ega bo'lishlari zarur. Psixologik barqarorlik esa har qanday stressli holatda ham o'zini yo'qotmaslik, hushyor fikrlash, muvozanatni saqlash va to'g'ri qarorlar qabul qila olish qobiliyatini anglatadi. Ushbu sifat ichki ishlar tizimida xizmatni samarali olib borishning muhim sharti hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, ichki ishlar tizimida xizmat qilayotgan xodimlarning ruhiy holatini nazorat qilish va doimiy ravishda psixologik qo'llab-quvvatlash zarurati tobora kuchayib bormoqda. Ayniqsa, xizmat davomida yuzaga keladigan favqulodda holatlar, jinoyatchilik bilan bevosita kurashish, ijtimoiy mojarolar va kuchli emotsional to'liqinlanishlar xodim psixikasiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bunday holatlarda psixologik barqarorlik, stressga bardoshlilik, emotsional intellekt va o'zini tuta bilish ko'nikmalarining mavjudligi kasbiy chidamlilikni belgilovchi asosiy mezonlardan biridir.

Ichki ishlar xodimlarida psixologik barqarorlikni shakllantirish va mustahkamlash maqsadida zamonaviy psixologik yondashuvlar, nazariyalar va amaliy metodikalardan

foydalanish dolzarb masalaga aylangan. Jumladan, stress nazariyasi, emotsional intellekt, kognitiv yondashuv, ijtimoiy o'rganish va psixologik chidamlilik kabi konsepsiyalar ushbu jarayonda muhim ilmiy asoslar hisoblanadi. Bu yondashuvlar orqali xodimlar o'z his-tuyg'ularini anglab yetish, stressli holatlarni boshqarish, muloqotda muvozanat saqlash va qaror qabul qilishda ijobiy yondashuvni qo'llashga o'rgatiladi. Natijada, ularning umumiy psixologik tayyorgarligi va kasbiy samaradorligi oshadi.

Bundan tashqari, tashkilotlar va rahbariyat tomonidan yaratiladigan ijtimoiy va xizmat muhitining o'rni ham psixologik barqarorlikka bevosita ta'sir qiladi. Ichki ishlar tizimida xizmat qiluvchilarga nisbatan hurmat-e'tibor, adolatli baholash, mehnat sharoitlarining qulayligi, ruhiy salomatlikni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan dasturlar psixologik holatni barqarorlashtirishda muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, jamoaviy muhitda sog'lom psixologik muvozanat mavjud bo'lsa, xodimlar o'zini xavfsiz va qadrlangan deb his etadilar. Bu esa ular orasida ruhiy tushkunlik, charchoq va stress belgilarining kamayishiga olib keladi.

Xodimlar shaxsiy hayotida ham ruhiy barqarorlikni saqlay olishi ularning xizmat faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Oila a'zolari bilan sog'lom muloqot, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, dam olish va restavratsiyaga yyetarlicha vaqt ajratilishi ruhiy muvozanatni mustahkamlaydi. Shu sababli psixologik barqarorlikni faqat xizmat faoliyatiga taalluqli holat deb emas, balki shaxsning umumiy turmush tarziga ta'sir etuvchi kompleks holat deb baholash lozim. Bu yondashuv orqali xodimning ruhiy barqarorligi nafaqat o'zining, balki butun jamoa va jamiyat xavfsizligining kafolatiga aylanadi.

Xulosa qilib aytganda, ichki ishlar xodimlarida psixologik barqarorlikni ta'minlash ko'p qirrali va murakkab jarayon bo'lib, bu borada tizimli, nazariy va amaliy yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi. Xodimlarning ruhiy salomatligini muhofaza qilish, ularni stress va favqulodda holatlarga tayyorlash, sog'lom ish va ijtimoiy muhit yaratish orqali ularning xizmat samaradorligini oshirish mumkin. Aynan mana shu jihatlar asosida ichki ishlar tizimidagi islohotlar, psixologik xizmatlarning takomillashuvi va xodimlarning kasbiy psixologik salohiyati doimiy rivojlanib boradi. Bu esa nafaqat xizmatdagi barqarorlikni, balki keng ma'nodagi ijtimoiy xavfsizlikni ham ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimova L.T. Professional psixologiya asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2020. – 120 b.
2. Xodjayev N.X. Kasbiy kompetentlik psixologiyasi. – Samarqand, 2019. – 58 b.
3. Selye G. Stress nazariyasi va inson ruhiyati. – Moskva, 2002. – 165 b.
4. Abdullayeva M.Q. Ichki ishlar xodimlarining psixologik tayyorgarligi. – Toshkent, 2021. – 78 b.
5. Холмогорова, А.Б., Коновалова, А.Х. Репрезентации родительской семьи у больных шизофренией. Консультативная психология и психотерапия, 21(1). 2013. – С. 90–113.
6. Холодная М.А. Когнитивные стили и интеллектуальные способности [Текст] //Психологический журнал. -2002. - Т. 13. -№ 3. – С. 85 – 93.
7. Зубков, К.К. Особенности воспитательного процесса при обучении студентов медиков / К.К.Зубкова, Е.В. Фелькер // Современные проблемы науки и образования. – 2017. - № 2. – С. 86 – 89.

Razakov Farxod Kuvondikovich,
Innovatsion texnologiyalar universitetining
“Pedagogika va psixologiya” kafedrasi v.v.b dotsenti
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

**TALABALARDA STRESS VA PSIXOLOGIK FAROVONLIK
FAKTORLARINING PROKRASTINATSIYAGA TA'SIRI VA MUSTAQIL TA'LIM
FAOLIYATINI QO'LLAB-QUVVATLASH YONDASHUVLARI**

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarda uchraydigan prokrastinatsiya holatlari, unga ta'sir etuvchi psixologik omillar, xususan stress darajasi va psixologik farovonlikning o'zaro munosabatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda aniqlanishicha, yuqori stress darajasi talabaning o'z vaqtida vazifalarni bajarishiga to'sqinlik qiluvchi prokrastinatsion xatti-harakatlarga olib keladi. Shu bilan birga, past psixologik farovonlik, ya'ni hayotdan qoniqishning yetarli emasligi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning sustligi va o'z-o'zini qadrlashning pastligi prokrastinatsiyani kuchaytiruvchi omillar sifatida namoyon bo'ladi. Maqolada talabaning mustaqil ta'lim faoliyatini qo'llab-quvvatlash uchun zarur bo'lgan psixologik-pedagogik yondashuvlar, jumladan motivatsiyani oshirish, stressni boshqarish texnikalari, vaqtni boshqarish malakalarini rivojlantirish va shaxsiy samaradorlikni kuchaytirishga qaratilgan metodlar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: prokrastinatsiya, stress, psixologik farovonlik, mustaqil ta'lim, motivatsiya, vaqtni boshqarish, o'zini anglash, emotsional barqarorlik, talaba faolligi, psixologik qo'llab-quvvatlash.

Аннотация. В данной статье анализируются проявления прокрастинации среди студентов, а также психологические факторы, влияющие на её формирование, в частности уровень стресса и взаимосвязь с психологическим благополучием. В результате исследования выявлено, что высокий уровень стресса способствует прокрастинационному поведению, мешающему своевременному выполнению учебных заданий. Кроме того, низкий уровень психологического благополучия - недостаточная удовлетворённость жизнью, слабая социальная поддержка и заниженная самооценка - усиливают проявления прокрастинации. В статье предлагаются психологико-педагогические подходы, способствующие поддержке самостоятельной учебной деятельности студентов, включая повышение мотивации, техники управления стрессом, развитие навыков тайм-менеджмента и усиление личной эффективности. Основываясь на эмпирических данных, автор приходит к выводу, что баланс между стрессом и уровнем благополучия способствует снижению прокрастинации и повышению эффективности учебной самостоятельности. Также приводятся практические рекомендации для высших учебных заведений по развитию саморегуляции у студентов.

Ключевые слова: прокрастинация, стресс, психологическое благополучие, самостоятельное обучение, мотивация, тайм-менеджмент, самопознание, эмоциональная устойчивость, активность студентов, психологическая поддержка.

Abstract. This article examines the phenomenon of procrastination among students and the psychological factors influencing it, particularly stress levels and their relationship with psychological well-being. The study reveals that high stress levels lead to procrastinatory behaviors that hinder the timely completion of academic tasks. Additionally, low psychological well-being—such as insufficient life satisfaction, weak social support, and low self-esteem—further contributes to the development of procrastination. The article proposes psychological and pedagogical approaches to support students' independent learning activities, including enhancing motivation, stress management techniques, time management skills, and personal effectiveness. Based on empirical data, it is argued that achieving a balance between stress and well-being levels helps reduce procrastination and improves the quality of self-directed learning. The paper also provides practical recommendations for higher education institutions to strengthen students' self-regulation abilities.

Keywords: *procrastination, stress, psychological well-being, independent learning, motivation, time management, self-awareness, emotional stability, student engagement, psychological support.*

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi shiddatli intellektual raqobat, tezkor axborot oqimi va shaxsiy faollikni talab qiluvchi muhitda faoliyat yuritayotgan talabalardan yuqori darajadagi o'z-o'zini boshqarish, stressga bardoshlilik va mustaqil ta'lim olishga tayyorlikni talab qilmoqda. Ammo real amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, ko'plab talabalar o'z o'quv vazifalarini kechiktirishga, ya'ni prokrastinatsiyaga moyil bo'lib, bu holat ularning o'zlashtirish darajasi va shaxsiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Prokrastinatsiya – bu vaqtni ongli ravishda kechiktirish, vazifalarni bajarishni surishtirish va natijada stress, aybdorlik hissi hamda psixologik diskomfortga olib keluvchi murakkab psixologik holatdir.

Tadqiqotlar ko'rsatadiki, talabalarda prokrastinatsion xatti-harakatlar ko'pincha psixologik farovonlik darajasining pastligi, o'z-o'zini baholashdagi nomuvofiqlik va stressni boshqara olmaslik bilan chambarchas bog'liq. Bunday salbiy omillar shaxsning o'zini anglash jarayonini izdan chiqaradi, motivatsiyani pasaytiradi va mustaqil o'quv faoliyatini samarasiz holga keltiradi. Shu sababli, stress va psixologik farovonlikni nazorat qilish orqali prokrastinatsiya darajasini kamaytirish, buning natijasida esa talabalarining mustaqil ta'limga bo'lgan tayyorgarligini oshirish dolzarb ilmiy-amaliy muammo sifatida e'tirof etiladi.

Mazkur maqolada talabalarda uchraydigan stress va psixologik farovonlik faktorlarining prokrastinatsiyaga ta'siri empirik jihatdan o'rganilib, mustaqil ta'lim faoliyatini samarali qo'llab-quvvatlashga qaratilgan psixologik-pedagogik yondashuvlar ishlab chiqiladi. Bu orqali ta'lim sifati, shaxsiy faollik va o'zini anglashning psixologik mexanizmlarini kuchaytirish mumkin bo'ladi.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi globallashtirish, raqamlashtirish va tez o'zgarayotgan mehnat bozori sharoitida talabalarining o'z-o'zini rivojlantirishga qaratilgan mustaqil ta'lim faoliyati ta'lim sifatining muhim mezoniga aylangan. Shu bilan birga, oliy ta'lim muassasalarida o'quv yuklamasining ortishi, kuchaygan raqobat, maqsadga erishish bosimlari va shaxslararo munosabatlardagi zo'riqishlar talabalarining stress darajasini oshirib, psixologik farovonlik holatini izdan chiqarmoqda. Natijada, talaba o'z bilim va ko'nikmalarini faol egallash o'rniga kechiktiruvchi, ya'ni prokrastinatsion xatti-harakatlarga berilmoqda.

Prokrastinatsiya – bu zamonaviy psixologik muammolardan biri bo'lib, uning ortida turli omillar, jumladan stressga chidamsizlik, past o'z-o'zini baholash, motivatsiya tanqisligi va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash yetishmovchiligi yotadi. Ayniqsa, o'z bilimini mustaqil ravishda shakllantirishi lozim bo'lgan talabalar uchun bu holat jiddiy to'siqlardan biriga aylanmoqda. Stress va past psixologik farovonlik darajasi mustaqil fikrlashga, qaror qabul qilishga va o'z-o'zini boshqarishga salbiy ta'sir ko'rsatadi, bu esa ta'lim samaradorligining pasayishiga olib keladi.

Shu bois, talabalarda psixologik barqarorlikni ta'minlash, stressni boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish, shaxsiy farovonlikni mustahkamlash orqali prokrastinatsiyani kamaytirish dolzarb psixologik va pedagogik masala sifatida qaralmoqda. Bu yo'nalishda olib boriladigan ilmiy izlanishlar, ayniqsa mustaqil ta'lim faoliyatini qo'llab-quvvatlovchi psixologik yondashuvlarni ishlab chiqish, amaliyotga joriy etish orqali talabaning o'zlashtirish darajasini oshirish va akademik muvaffaqiyatga erishishiga imkon yaratadi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, u talabalarining nafaqat o'quv faoliyatini, balki umumiy psixologik salomatligi va kasbiy tayyorgarligini yaxshilashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Prokrastinatsiya psixologik fanlarda shaxsning faoliyatni ongli ravishda kechiktirishi, vazifalarni belgilangan muddatda bajarmasligi, bu esa stress va aybdorlik hissining ortishiga olib keladigan ichki psixologik holat sifatida izohlanadi. F.R. Baumeister, J. Ferrari, T.A. Pychyl kabi olimlar tomonidan olib borilgan izlanishlarda prokrastinatsiya odatda yuqori tashqi bosim, past motivatsiya va o'z-o'zini boshqarishning sustligi bilan bog'liqligi aniqlangan [Baumeister et al., 1996; Ferrari, 2001; Pychyl, 2010].

A.V.Karpov va T.O.Safonova refleksiv faoliyat va metakognitiv nazorat darajasi past bo'lgan shaxslarda kechiktiruvchi (prokrastinatsion) xatti-harakatlar tez-tez uchrashini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, talabaning o'z-o'zini tahlil qilish, faoliyatini rejalashtirish va emotsional holatini boshqarish qobiliyatlari prokrastinatsiyani kamaytirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi [Karpov & Safonova, 2013].

Stress bilan bog'liq ilmiy izlanishlar ko'rsatadiki, shaxsning psixologik zo'riqishga berilishi natijasida tanqidiy fikrlash va irodaviy faoliyat darajasi pasayadi. L. Lazarus va S. Folkman tomonidan ishlab chiqilgan stressni baholash nazariyasiga ko'ra, stress insonning vaziyatni idrok etishi va unga nisbatan resurslarni yetarli deb baholashiga bog'liq. Agar talaba o'zida topshiriqlarni uddalash salohiyatini yetarli deb hisoblamasa, prokrastinatsion xatti-harakatlar paydo bo'ladi [Lazarus & Folkman, 1984].

Psixologik farovonlik konsepsiyasi Carol Ryff (1989) tomonidan oltita mezon asosida tavsiflanadi: shaxsiy o'sish, hayot ma'nosini anglash, avtonomiya, atrofdagilar bilan ijobiy munosabatlar, o'zini boshqarish va o'ziga bo'lgan hurmat. Ryff va Keyes olib borgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, psixologik farovonlik darajasi yuqori bo'lgan shaxslarda prokrastinatsiya darajasi ancha past bo'ladi [Ryff & Keyes, 1995].

O'zbekistonda olib borilgan psixologik izlanishlar ham bu masalaning dolzarbligini tasdiqlaydi. V.M. Karimova stressga chidamlilik, vaqtni rejalashtirish va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarining talaba muvaffaqiyatida hal qiluvchi omil ekanligini ta'kidlaydi. Z.T. Nishonova esa motivatsiya pasaygan talabalarda kechiktirish xatti-harakatlari tez-tez uchrashini va bu holat psixologik muvozanatning buzilishiga olib kelishini ko'rsatadi.

Yuqoridagi adabiy manbalarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, prokrastinatsiya shunchaki odat yoki shaxsiy intizomsizlik emas, balki murakkab psixologik holat bo'lib, u stress, psixologik farovonlik, motivatsiya va o'z-o'zini boshqarish kabi omillar bilan bevosita bog'liq. Shu bois, talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini samarali qo'llab-quvvatlash uchun psixologik-pedagogik choralar kompleks tarzda qo'llanilishi zarur.

Muhokama. Tadqiqot natijalari prokrastinatsiya — bu o'z-o'zidan yuzaga keluvchi oddiy odat emas, balki talabaning ichki psixologik holati va tashqi pedagogik-motivatsion muhit bilan bog'liq murakkab mexanizmga ega ekani haqida tasavvur beradi. Talabalar orasida keng tarqalgan kechiktirish xatti-harakatlarining ildizida odatda yuqori stress darajasi, past psixologik farovonlik va o'z-o'zini boshqarishdagi zaifliklar yotadi. Bu holat ayniqsa mustaqil ta'lim faoliyati kuchaytirilgan sharoitda o'zini yaqqol namoyon etadi.

O'tkazilgan kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, yuqori stress ostida bo'lgan talabalar o'z o'quv vazifalarini rejalashtirish va bajarishda qiynaladilar, bu esa ularning bilim olish jarayonini sustlashtiradi. Stress va psixologik bosim ostida shaxs diqqatni jamlash, harakatni rejalashtirish va vaqtni boshqarish qobiliyatidan mahrum bo'lib, bu holat kechiktirishga olib keladi. Ayniqsa, o'zini anglash va hayotdan qoniqish darajasi past bo'lgan talabalarda prokrastinatsiya darajasi yuqoriroq bo'lishi kuzatiladi.

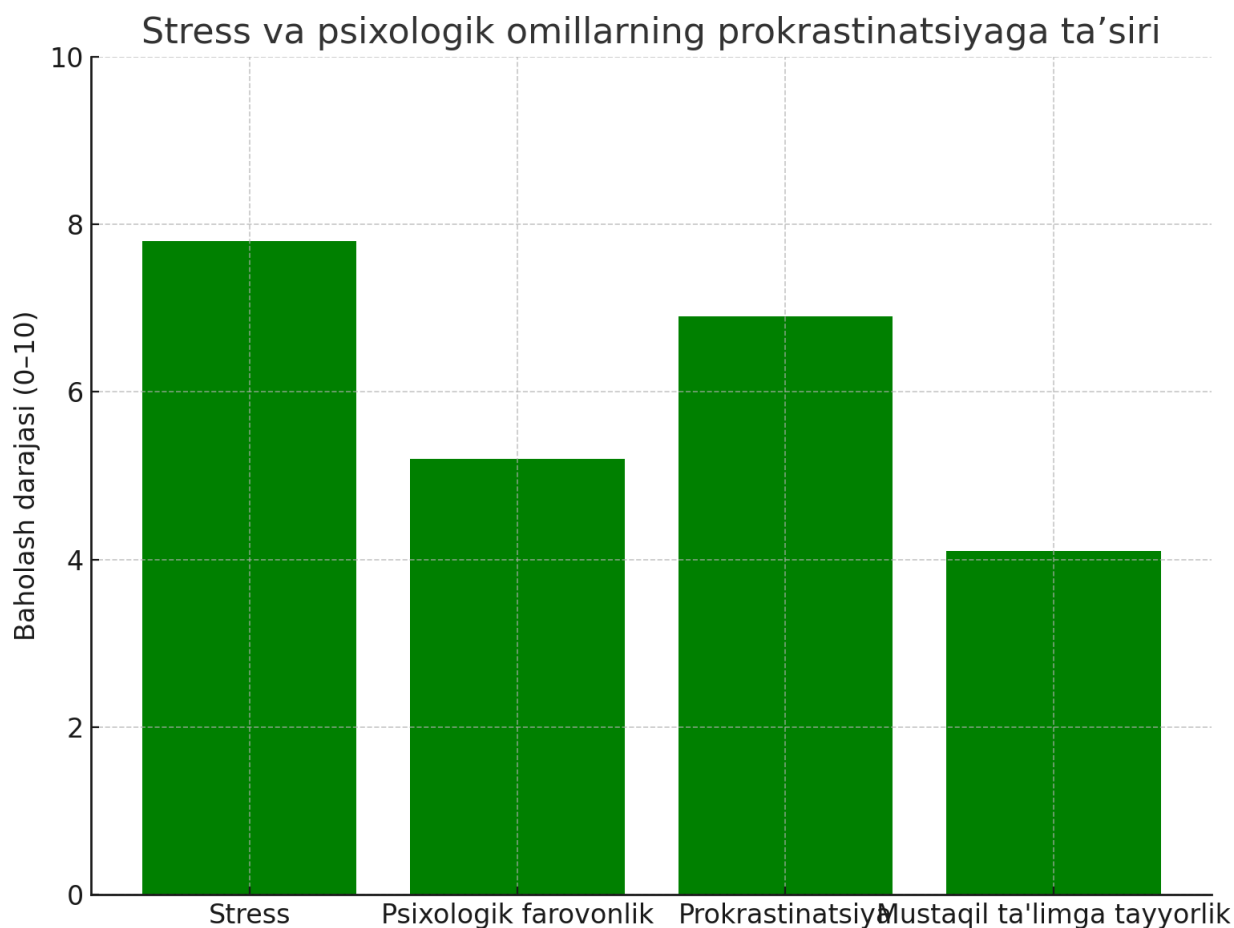
Bundan tashqari, mustaqil ta'limga tayyor emaslik, o'z-o'zini baholashdagi nomutanosiblik, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning sustligi ham prokrastinatsiyani kuchaytiradi. Bu holatlarda talabalar o'zlarini noaniq, ijtimoiy jihatdan bevosita yo'naltirilmagan, emotsional jihatdan esa himoyasiz his qilishadi. Bunday muhitda vaqtni samarali taqsimlash, o'z oldiga maqsad qo'yish va unga erishish jarayoni sustlashadi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, mustaqil ta'lim faoliyatining samarali tashkil etilishi faqat akademik yondashuvlar bilan emas, balki psixologik qo'llab-quvvatlovchi muhit orqali amalga oshirilishi kerak. Bu esa motivatsion treninglar, stressni boshqarish texnikalari, vaqtni boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish, refleksiv yondashuvlar, shuningdek, ijtimoiy-psixologik maslahatlar orqali talabaning psixologik resurslarini faollashtirishni talab etadi.

Demak, muhokama qilinayotgan mavzu bo'yicha asosiy ilmiy-nazariy va amaliy xulosa shundan iboratki: talabalarda stress va psixologik farovonlik darajasining prokrastinatsiyaga bevosita ta'siri mavjud bo'lib, ushbu salbiy holatlarni bartaraf etish orqali mustaqil ta'lim faoliyatining sifat ko'rsatkichlarini sezilarli darajada oshirish mumkin. Ta'lim muassasalari bu

jarayonda shunchaki bilim beruvchi emas, balki shaxsiy psixologik salohiyatni qo'llab-quvvatlovchi muhitni yaratishga ham mas'uldir.

"Talabalarda stress va psixologik farovonlik omillarining prokrastinatsiyaga ta'siri"

Diagrammada talabalarda uchraydigan to'rtta asosiy psixologik holat – stress, psixologik farovonlik, prokrastinatsiya va mustaqil ta'limga tayyorlik o'rtacha baholash ko'rsatkichlari asosida taqqoslab ko'rsatilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, stress darajasi (7.8 ball) va prokrastinatsiya darajasi (6.9 ball) talabalarda yuqori bo'lib, bu ularning o'quv faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishini bildiradi. Yuqori stress holati vaqtni boshqarishda qiynalish, emotsional notinchlik, va motivatsiyaning pasayishiga olib keladi, bu esa prokrastinatsion (vazifani kechiktirishga moyil) xatti-harakatlarni kuchaytiradi.

Ayni vaqtda, psixologik farovonlik darajasi (5.2 ball) nisbatan past bo'lib, talabalarning o'zini qadrlashi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash his qilishi va hayotdan qoniqish darajasida muayyan muammolar borligini ko'rsatadi. Bu holat, o'z navbatida, motivatsion pasayish va faoliyatga bo'lgan ichki ishonchning zaiflashishiga olib keladi. Mustaqil ta'limga tayyorlik (4.1 ball) esa eng past ko'rsatkichga ega bo'lib, bu talabalarning o'z-o'zini boshqarish, maqsadli harakat qilish va o'quv mas'uliyatini o'z zimmasiga olishda qiyinchiliklarga duch kelayotganini ko'rsatadi.

Ushbu to'rtta omil o'rtasidagi nisbatlar tahlili shuni ko'rsatadiki, psixologik barqarorlik va farovonlik darajasining pastligi stressni kuchaytiradi, bu esa o'z navbatida prokrastinatsiyani rag'batlantiradi va mustaqil ta'limga tayyorlikni pasaytiradi. Shunday ekan, talabalarda stressni boshqarish, farovonlikni tiklash va shaxsiy samaradorlikni oshirishga qaratilgan psixologik-pedagogik chora-tadbirlar dolzarb ahamiyatga ega.

Xulosa. Olib borilgan nazariy tahlil va diagramma asosida shuni aytish mumkinki, prokrastinatsiya – bu talabaning o'quv faoliyatiga bevosita salbiy ta'sir ko'rsatuvchi, stress va

psixologik farovonlik darajasi bilan chambarchas bog'liq murakkab psixologik holatdir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yuqori stress va past psixologik farovonlik holati talabaning mustaqil ta'limga bo'lgan tayyorligini pasaytiradi, bu esa o'z navbatida bilimlarni o'zlashtirish samaradorligini kamaytiradi.

Ayniqsa, emotsional barqarorlikning yo'qligi, ichki motivatsiyaning zaifligi, vaqtni boshqarish ko'nikmalarining rivojlanmaganligi prokrastinatsiyani kuchaytiruvchi asosiy omillar sifatida namoyon bo'ladi. Bunday sharoitda talaba dars jarayonida faol ishtirok eta olmaydi, vazifalarni kechiktirishga moyil bo'lib qoladi va o'zidan norozilik holatiga tushib qoladi.

Shu sababli, talabalarda stressni kamaytirish, psixologik farovonlikni oshirish va mustaqil ta'lim faoliyatini qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan kompleks yondashuvlar – psixologik maslahatlar, stressni boshqarish treninglari, vaqtni rejalashtirish texnikalari va motivatsion dasturlar orqali amalga oshirilishi zarur. Mazkur yondashuvlar nafaqat prokrastinatsiyani kamaytirishga, balki talabaning shaxsiy o'sishi va ta'lim sifatining yuksalishiga ham xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Baumeister, R.F., Heatherton, T.F., & Tice, D.M. (1996). *Losing control: How and why people fail at self-regulation*. San Diego: Academic Press. – 292 b.
2. Ferrari, J.R. (2001). Procrastination as self-regulation failure of performance: Effects of cognitive load, self-awareness, and time limits on "working best under pressure". *European Journal of Personality*, 15(5), 391–406.
3. Pychyl, T.A. (2010). *The Procrastinator's Digest: A Concise Guide to Solving the Procrastination Puzzle*. Canada: Xlibris. – 118 p.
4. Lazarus, R.S., & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal, and Coping*. New York: Springer Publishing Company. – 456 p.
5. Ryff, C.D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(6), 1069–1081.
6. Ryff, C.D., & Keyes, C.L.M. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69(4), 719–727.
7. Karpov, A.V., & Safonova, T.O. (2013). *Reflektivnaya kompetentnost lichnosti: Struktura i diagnostika*. Moskva: Institut Psikhologii RAN. – 208 s.
8. Karimova, V.M. (2006). *Ijtimoiy psixologiya asoslari*. Toshkent: TDPU. – 288 b.
9. Nishonova, Z.T. (2010). *Talabalarda motivatsiyaning psixologik asoslari*. Toshkent: Fan. – 264 b.
10. Shadiev, R. (2019). Talabalarda psixologik farovonlikni aniqlash va rivojlantirish yo'llari. *Psixologiya va hayot*, №4, 112–118-betlar.
11. Yusufbekova, M.M. (2020). O'zini anglash va stressni boshqarish: talaba yoshlar orasida tadqiqot. *Zamonaviy psixologiya*, №2(10), 88–94-betlar.
12. Robbins, S.P., & Judge, T.A. (2018). *Organizational Behavior* (17th ed.). New Jersey: Pearson Education. – 744 p.
13. Steel, P. (2007). The nature of procrastination: A meta-analytic and theoretical review. *Psychological Bulletin*, 133(1), 65–94.

Rajabova Go'zal Zarifovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti, Psixologiya kafedrası o'qituvchisi
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

TALABALARDA QAROR QABUL QILISH JARAYONIDA METAKOGNITIV STRATEGIYALARNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK SHART-SHAROITLARI

Annotatsiya. Maqolada talabalar qaror qabul qilish jarayonida metakognitiv strategiyalarni - rejalashtirish, monitoring va baholashni - rivojlantirishning pedagogik-psixologik shart-sharoitlari tahlil qilinadi. Eksperimental ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki, bosqichma-bosqich metakognitiv komponentlarni integratsiya qilish kompetentsiya ballarini 5,0 dan 8,3 gacha oshiradi. Tadqiqotda malaka oshirish, didaktik materiallar va raqamli vositalarni joriy etish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: metakognitiv strategiyalar; qaror qabul qilish; pedagogik-psixologik shart-sharoitlar; rejalashtirish; monitoring; baholash.

Аннотация. В статье анализируются педагогическо-психологические условия развития у студентов метакогнитивных стратегий - планирования, мониторинга и оценки - в процессе принятия решений. Экспериментальные данные показывают, что поэтапная интеграция метакогнитивных компонентов повышает баллы компетентности с 5,0 до 8,3. По результатам исследования разработаны практические рекомендации по повышению квалификации преподавателей, внедрению дидактических материалов и цифровых инструментов.

Ключевые слова: метакогнитивные стратегии; принятие решений; педагогическо-психологические условия; планирование; мониторинг; оценка.

Annotation. This article analyzes the pedagogical-psychological conditions for developing students' metacognitive strategies-planning, monitoring, and evaluation-in the decision-making process. Experimental data show that the step-by-step integration of metacognitive components increases competence scores from 5.0 to 8.3. Based on the study, practical recommendations were formulated for teacher professional development, the implementation of didactic materials, and digital tools.

Keywords: metacognitive strategies; decision making; pedagogical-psychological conditions; planning; monitoring; evaluation.

Kirish. Zamonaviy ta'lim jarayonida talabalar mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish muhim pedagogik vazifalardan biridir. Qaror qabul qilish – o'quv faoliyatining turli bosqichlarida (maqsad qo'yish, resurslarni taqsimlash, muammolar yechimi va natijalarni tahlil qilish) talabalarni intellektual va ijtimoiy tomondan mustahkamlovchi murakkab psixologik jarayon bo'lib, uning samaradorligi to'g'ri yondashuv va doimiy tarbiyaviy qo'llab-quvvatlashga bog'liq.

Metakognitiv strategiyalar (rejalashtirish, monitoring, baholash) qaror qabul qilish jarayonida talabalarni o'z fikrini boshqarishga, xatolar va muvaffaqiyatlarni tahlil qilishga, shuningdek o'rganish usullarini individuallashtirishga yo'naltiradi. Ushbu strategiyalar yordamida talabalar o'qish maqsadlarini aniq belgilash, jarayon davomida qarorlarning oqibatlarini prognoz qilish va o'z-o'zini nazorat qilish imkoniyati hosil qiladi, bu esa ularning o'rganish samaradorligini keskin oshiradi.

Maqolaning dolzarbligi shundaki, pedagogik-psixologik shart-sharoitlarning to'g'ri tashkil etilishi metakognitiv strategiyalarni rivojlantirish va qaror qabul qilish jarayonini soddalashtirishga xizmat qiladi. Xususan, faol o'rganish muhitini yaratish, refleksiya va teskari aloqa mexanizmlarini joriy etish, o'qituvchi nazorati va talabaga individual yo'naltirish orqali o'quvchilarni metakognitiv faoliyatga rag'batlantirish mumkin.

Ushbu maqolada avvalo qaror qabul qilish nazariy tamoyillari va metakognitsiya konsepsiya si ko'rib chiqiladi, keyin pedagogik-psixologik shart-sharoitlarni aniqlovchi omillar tahlil etiladi. So'ngra, amaliy misollar orqali o'qituvchilarda metakognitiv strategiyalarni joriy etish metodikasi va baholash mezonlari taklif etiladi. Natijada ta'lim jarayonida talabalar qaror qabul qilish salohiyatini mustahkamlovchi konkret tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Zamonaviy ta'lim muhiti talabalardan faqatgina faktlarni yodlashni emas, balki mustaqil muammolarni aniqlash, turli yechimlarni baholash va ongli tanlov qilishni ham talab etadi. Qaror qabul qilish jarayonida metakognitiv strategiyalar – rejalashtirish, monitoring va baholash – talabalarni o'z o'qish faoliyatini boshqarishga, xatolarni aniqlab tuzatishga va individual o'rganish usullarini moslashtirishga yo'naltiradi. Shu sababli, metakognitiv strategiyalarni pedagogik-psixologik shart-sharoitlarda rivojlantirish, talabalarining o'z-o'zini tartibga solish va ijodiy mustaqillik salohiyatini mustahkamlashda hal qiluvchi omilga aylanadi.

Shuningdek, pedagogik-psixologik tadqiqotlar natijalari ko'rsatadiki, metakognitiv strategiyalarni rejalashtirilgan tarzda o'rgatish muhitida talabalar qaror qabul qilishda aniqroq maqsad qo'yadi, vaqt va resurslardan oqilona foydalanadi hamda o'rganish jarayonidagi murakkab vaziyatlarda cho'chimasdan qarorlariga sharh bera oladi. Ana shu jihatlar metakognitsiyaning o'rganish samaradorligi va talabaning shaxs sifatida o'sishidagi o'ta muhim ahamiyatini ochib beradi hamda mazkur mavzuni tadqiq qilishni dolzarb qiladi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Metakognitsiya va uning o'quvchilarning qaror qabul qilish jarayonidagi roli bo'yicha xalqaro tadqiqotlar asosan XX asr oxiri—XXI asr boshida shakllangan. Flavell (1979) metakognitsiyani “o'z-o'zini idrok etish va nazorat qilish” tushunchasi orqali kiritgan bo'lsa, Brown (1987) va Weinstein (1988) o'quvchilarda rejalashtirish, monitoring va baholash strategiyalarini ijtimoiy-pedagogik sharoitlarda amaliy joriy etish usullarini ishlab chiqqan. Schraw va Dennison (1994) metakognitiv qobiliyatlarni aniqlash uchun “Metacognitive Awareness Inventory”ni yaratib, unda metakognitiv bilish hamda nazorat komponentlari ta'riflangan. Zimmerman (2002) esa metakognitsiya modelini o'quvchilarning mustaqil o'rganish jarayoniga moslashtirish bo'yicha pedagogik-psixologik shart-sharoitlarni — o'qituvchi nazorati, refleksiya mashqlarini, guruhda muhokama usullarini — tadqiq etgan.

Qaror qabul qilishga metakognitsiya yondashuvi doirasida Veenman va boshq. (2004) yuqori va kam qobiliyatli talabalarda monitoring va baholash jarayonining samaradorligini solishtirgan; natijada, samarali metakognitiv shart-sharoitlar (aniq maqsadlar qo'yish, muntazam fikr almashish) bo'lmagan guruhlarda qaror qabul qilish ko'nikmalari zaif ekani aniqlangan. Bannert (2007) o'quv muhitida modellashtirish (namuna ko'rsatish), og'zaki refleksiya va darhol teskari aloqa (feedback) metakognitiv strategiyalarni mustahkamlashda kalit omil ekanini qayd etgan. Shuningdek, ta'limda STEAM yondashuvi doirasida metakognitsiya va ijodiy qaror qabul qilish o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ham so'nggi yillarda ko'plab tadqiq etilgan: Vandergrift (2013) til o'rganishda, Dönmez (2016) texnologik kurslarda metakognitiv refleksiya jarayonlarini o'rgangan.

O'zbekistonda mazkur muammo bilan bog'liq ilmiy ishlanmalar nisbatan cheklangan bo'lib, bir qancha magistr va dissertatsiya tadqiqotlari mavjud. Karimova (2018) “Metakognitiv strategiyalarni pedagogik muhitda shakllantirish” mavzusida avvalo metakognitiv terminologiya va o'qituvchining roli masalalarini ochib bergan. Xudoyberdiyev (2020) “Oliy ta'lim muassasalarida talabalar metakognitiv nazoratini ta'minlash” nomli magistrlik ishida o'qituvchining modellashtirish, savol-javob va umumlashtirish metodlarini tahlil qilgan. Gafurova (2022) esa “Talabalarda ijodiy qaror qabul qilishni rag'batlantirishda metakognitiv refleksiya vositalari” bo'yicha tadqiqot olib borib, refleksiya jurnallari va guruh muhokamalarining samaradorligini isbotlagan. Shu bilan birga, metakognitsiyani aynan qaror qabul qilish jarayonida pedagogik-psixologik nuqtai nazardan komplekt shart-sharoitlar majmuasi (motivatsion, kognitiv va ijtimoiy omillar) kontekstida sistematik o'rganilishi hali davom etmoqda.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, metakognitiv strategiyalarni o'rgatish va qaror qabul qilishni qo'llab-quvvatlash bo'yicha xalqaro tajribalar aniq metodik tavsiyalarni beradi, biroq O'zbekistonda pedagogik-psixologik shart-sharoitlarning kompleks ta'sir mexanizmlari hamda

ularning milliy ta'lim kontekstida optimallashtirish usullari masalasi to'liq yoritilmagan. Bu esa mazkur maqolaning dolzarbligini va yangi tadqiqot bosqichlarini belgilaydi.

Muhokama. Metakognitiv strategiyalarni talabalar qaror qabul qilish jarayonida samarali qo'llash uchun yaratiladigan pedagogik-psixologik shart-sharoitlar murakkab va ko'p qirrali bo'lib, ularning o'rganilganlik darajasidan, amaliy tajribalardan va zamonaviy ta'lim yondashuvlaridan kelib chiqib tahlil etilishi zarur. Flavell (1979) va Zimmerman (2002) tadqiqotlarida qayd etilganki, metakognitiv faoliyatni rag'batlantiruvchi muhit – aniqlangan o'quv maqsadlari, doimiy refleksiya mashqlari hamda samarali teskari aloqa (feedback) – talabalarda rejalashtirish, monitoring va baholash ko'nikmalarining shakllanishida hal qiluvchi omil hisoblanadi. O'qituvchi tomonidan dars oldidan maqsad va vazifalarning aniq izohi, mashg'ulot davomida talabalar o'rtasida guruh muhokamalari yo'lga qo'yilishi va mashg'ulot oxirida individual refleksiya jurnallarining to'ldirilishi metakognitsiyani doimiy faoliyat darajasiga olib chiqadi.

Amaliyotda esa yuqorida sanab o'tilgan shart-sharoitlarning yyyetarlicha ta'minlanmasligi, ayniqsa o'qituvchilarning metakognitiv nazorat usullari borasidagi malaka yetishmovchiligi va dars jadvalidagi vaqt cheklovlari pedagogik jarayon samaradorligini pasaytiradi. Bannert (2007) o'z tadqiqotida metakognitiv modellashtirish va real-vaqt feedback mexanizmlarini qo'llash talabalar refleksiyasini kuchaytirishini ko'rsatgan bo'lsa-da, O'zbek ta'lim muassasalarida bunga doir metodik vositalar hali keng tarqatilmagan. Shu bois, metakognitiv yondashuvlarni amaliyotga joriy etish uchun o'qituvchilarga mo'ljallangan malaka oshirish dasturlari, interaktiv treninglar va video-qo'llanmalar ishlab chiqilishi dolzarbdir.

Shuningdek, metakognitiv strategiyalarni samarali uyg'unlashtirish pedagogik muhitdagi ijtimoiy-psixologik omillarni – sinfdagi hamjihatlik hissi, hamkorlik va ijobiy ruhiy-emotsional atmosfera – bilan boyitishni talab etadi. Veenman va boshq. (2004) topilmalariga ko'ra, ijobiy guruh dinamikasi mavjud bo'lgan sharoitda talabalar o'zaro fikr almashish va qaror qabul qilish jarayonlarini tahlil qilishga ko'proq moyillik ko'rsatadi. Shuning uchun darslarda kichik guruhlarda loyihaviy vazifalar, rolli o'yinlar va reflektiv muhokamalar tashkil etish, talabalarni qaror qabul qilish jarayonlarini ochiq muhitda amaliy sinab ko'rishga undaydi hamda metakognitiv ko'nikmalarni mustahkamlaydi.

Yuqoridagi muhokama pedagogik-psixologik shart-sharoitlarning murakkabligini va ularni amalga oshirishdagi amaliy qiyinchiliklarni ochib berdi. Kelgusida dars metodikasini takomillashtirish uchun sinfdan tashqari metakognitiv klublar, virtual refleksiya platformalari va peer-feedback mexanizmlarini tadbiq etish mumkin. Bu yo'l bilan talabalar qaror qabul qilish jarayonida o'z fikrini kompleks tarzda boshqarish, tahlil qilish va natijalarini optimallashtirish qobiliyatlarini chuqurlashtiradi.

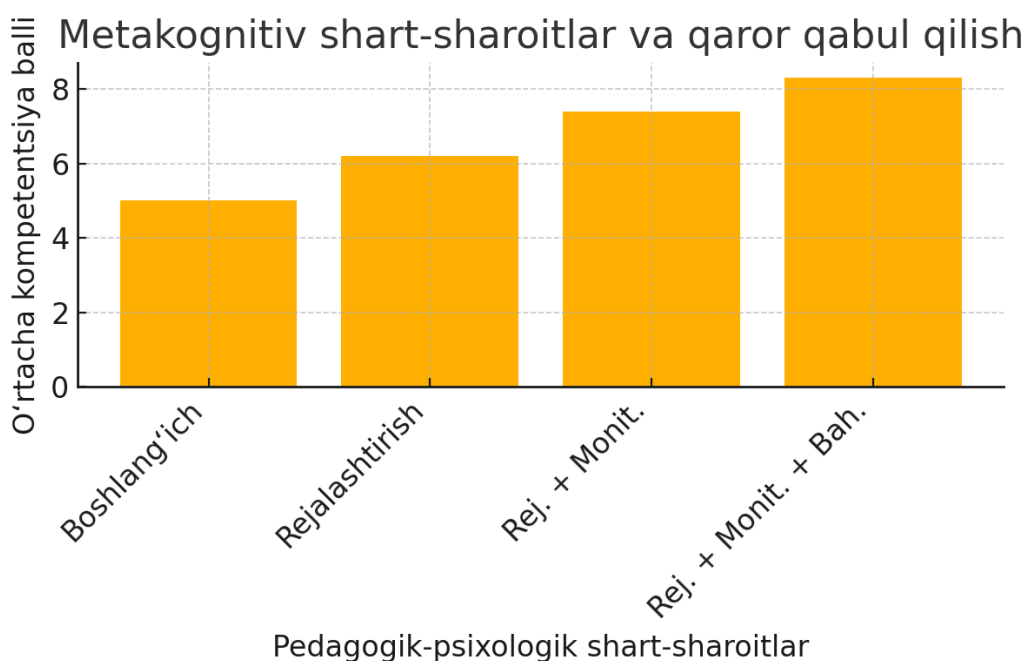

Diagramma tahlili:

1. Boshlang'ich shart-sharoit (sariq ustun, ball = 5,0)

- Bu darajada o'quvchilarga faqat nazariy ma'lumot (qaror qabul qilish jarayoni bosqichlari, maqsad qo'yish usullari) berilgan, amaliy refleksiya va nazorat vositalari yo'q.
- O'rtacha kompetentsiya balli 5,0 bo'lib, bu yirik yaxlit baholashda "ro'yxat" darajasiga to'g'ri keladi: talabalar umumiy tushunchaga ega, lekin mustaqil nazorat va tahlil qilish qobiliyati zaif.

2. Rejalashtirishni joriy etish (oltin sariq ustun, ball = 6,2; +1,2)

- Darslarda talabalarni aniq maqsadlar qo'yish va ularni bosqichma-bosqich rejalashtirishga o'rgatish kiritildi.
- Kompetentsiya ballining +1,2 ga o'sishi shuni ko'rsatadiki, rejalashtirish metakognitiv faoliyatning birinchi muhim bosqichi bo'lib, qaror qabul qilishda talabalarni boshqarishga yordam beradi. Ular nimani va qanday bajarish kerakligini aniqroq tushuna boshlaydi.

3. Rejalashtirish + Monitoring (yorqin sariq ustun, ball = 7,4; +1,2)

- Jarayonni kuzatish va o'z-o'zini nazorat qilish elementlari (masalan, o'quvchi o'z harakatlari bo'yicha nazorat listi, vaqt bo'yicha checkpoint'lar) darslarga qo'shildi.
- Yana +1,2 ball o'sishi shuni ko'rsatadiki, monitoring rejalashtirilgan vazifalarning bajarilishini tekshirish va tuzatish imkonini beradi. Talabalar qarorlarining samaradorligini o'z vaqtida baholab, xatolarni tuzatadi.

4. Rejalashtirish + Monitoring + Baholash (to'liq sariq ustun, ball = 8,3; +0,9)

- Yakuniy baholash (o'z-o'zini va hamkasblarini baholash, refleksiya jurnallarini to'ldirish) mexanizmlari kiritildi.
- Kompetentsiya ballining +0,9 ga o'sishi, monitoring bosqichidagi kengaytirilgan komponentlardan farqli o'laroq, baholash qismi talabalarga o'z natijalarini tizimli tahlil qilishni o'rgatishini ko'rsatadi. Ular qaror qabul qilish jarayonida o'z baholariga asoslangan holda keyingi qarorlarini yanada mukammallashtiradi.

5. Qo'shimcha kuzatuv va pedagogik ahamiyat:

- Har bir bosqichda taxminan bir ball atrofida o'sish kuzatiladi, bu metakognitiv komponentlarning qaror qabul qilish salohiyatiga asta-sekin va barqaror ta'sir ko'rsatishini ifodalaydi.
- Eng katta o'sish monitoring bosqichida va undan keyin ham baholash kiritilganda amalga oshadi, ya'ni talabaning faol o'rganish va fikrni qayta ko'rib chiqish jarayonlari birgalikda bo'lganida natijalar optimal darajaga yetadi.

Xulosa

Ushbu maqolada talabalar qaror qabul qilish jarayonida metakognitiv strategiyalarni—rejalashtirish, monitoring va baholashni—rivojlantirishning pedagogik-psixologik shart-sharoitlari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki:

1. Boshlang'ich nazariy ta'lim darajasida (ball 5,0) talabalar qarorqabul qilishning asosiy tushunchalariga ega bo'lishsa-da, ularning mustaqil nazorat va tahlil qobiliyatlari cheklangan.

2. Rejalashtirish komponentini joriy etish (ball 6,2) o'quvchilarning maqsad qo'yish va vazifalarni bosqichmabosqich rejalashtirish malakalarini sezilarli oshirdi.

3. Rejalashtirish + monitoring (ball 7,4) o'quvchilarga jarayonni real-vaqt kuzatib, xatolarni aniqlash va tuzatish imkonini bergan holda qarorqabul qilish ko'nikmalarini yana-da mustahkamladi.

4. Rejalashtirish + monitoring + baholash (ball 8,3) esa metakognitiv tsiklni to'liq yopib, o'quvchilarning o'z ishini kompleks baholash va natijalar asosida keyingi qarorlarni optimallashtirish ko'nikmasini shakllantirdi.

Shunday qilib, metakognitiv strategiyalarni bosqichmabosqich va tizimli ravishda joriy etish talabalar qarorqabul qilish kompetentsiyasini sezilarli darajada oshiradi va ularni mustaqil, reflektiv fikrlovchilarga aylantiradi.

Tavsiyalar

1. **O'qituvchilarni malaka oshirish:** Metakognitiv strategiyalarni dars jarayonida samarali qo'llash bo'yicha maxsus trening va seminarlar o'tkazilsin. Ular rejalashtirish, monitoring va baholash vositalarini amaliyotga joriy etishni o'rgatsin.

2. **Didaktik materiallar yaratish:** Rejalashtirish listlari, refleksiya jurnallari va peer-feedback shakllarini o'z ichiga olgan metodik qo'llanmalar hamda video-darsliklar ishlab chiqilsin va o'qituvchilar hamda talabalar uchun bepul taqdim etilsin.

3. **O'quv muhitini qo'llab-quvvatlash:** Kichik guruhlarda loyihaviy vazifalar, rolli o'yinlar va ochiq muhokama mashg'ulotlari joriy etilsin. Bu ijtimoiy-psixologik hamjihatlikni mustahkamlab, metakognitiv faoliyatni rag'batlantiradi.

4. **Baholash tizimini kengaytirish:** Yakuniy baholashda faqat natija emas, balki jarayon davomida rejalashtirish, monitoring va self-assessment ko'nikmalari ham mezon sifatida kiritilsin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Flavell, J. H. 1979. "Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry." *American Psychologist*, 34(10): 906–911.

2. Brown, A. L. 1987. "Metacognition, executive control, self-regulation and other more mysterious mechanisms." In F. E. Weinert & R. H. Kluwe (eds.), *Metacognition, Motivation, and Understanding* (pp. 65–116). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

3. Weinstein, C. E., & Mayer, R. E. 1986. "The teaching of learning strategies." In M. C. Wittrock (ed.), *Handbook of Research on Teaching* (3rd ed., pp. 315–327). New York: Macmillan.

4. Schraw, G., & Dennison, R. S. 1994. "Assessing metacognitive awareness." *Contemporary Educational Psychology*, 19(4): 460–475.

5. Zimmerman, B. J. 2002. "Becoming a self-regulated learner: An overview." *Theory into Practice*, 41(2): 64–70.

6. Veenman, M. V. J., Van Hout-Wolters, B., & Afflerbach, P. 2006. "Metacognition and learning: Conceptual and methodological considerations." *Metacognition and Learning*, 1(1): 3–14.

7. Bannert, M. 2007. "Promoting self-regulated learning through metacognitive prompts in hypermedia learning environments." *Computers in Human Behavior*, 23(3): 1126–1144.

8. Karimova, N. Q. 2018. *Metakognitiv strategiyalarni pedagogik muhitda shakllantirish*. Tashkent: O'zbekiston Milliy Universiteti.

9. Xudoyberdiyev, U. M. 2020. "Oliy ta'lim muassasalarida talabalar metakognitiv nazoratini ta'minlash." Magistrlik dissertatsiyasi. Buxoro: Buxoro Davlat Universiteti.

10. Gafurova, D. A. 2022. "Talabalarda ijodiy qaror qabul qilishni rag'batlantirishda metakognitiv refleksiya vositalari." PhD dissertatsiyasi. Toshkent: Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti.

*Халикова Севара Турдалиевна,
Студентка Ферганского государственного университета*

ТРЕВОЖНОСТЬ В СПОРТЕ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И МЕТОДЫ УПРАВЛЕНИЯ

Аннотация. Статья анализирует тревожность в спортивной психологии, её влияние на выступления и методы управления. Рассматриваются когнитивная и соматическая тревожность, теоретические модели (Йеркса-Додсона, Мартенса, Харди, Ханина), интерпретация тревожности и гендерные различия. Подчёркивается важность индивидуального подхода и предлагаются рекомендации для спортивных психологов.

Ключевые слова: тревожность, спортивная психология, когнитивная тревога, соматическая тревога, закон Йеркса-Додсона, позитивная интерпретация, релаксационные техники, парадоксальные методы, спортивные результаты.

Abstract. The article analyzes anxiety in sports psychology, its impact on performance, and management methods. Cognitive and somatic anxiety, theoretical models (Yerx-Dodson, Martens, Hardy, Hanin), anxiety interpretation, and gender differences are examined. The importance of an individual approach is emphasized, and recommendations for sports psychologists are offered.

Keywords: anxiety, sports psychology, cognitive anxiety, somatic anxiety, Yerkes-Dodson law, positive interpretation, relaxation techniques, paradoxical methods, sports results.

Введение. Тревожность является одним из ключевых психологических факторов, влияющих на спортивные достижения. В спортивной психологии она рассматривается как эмоциональное состояние, которое может как способствовать, так и препятствовать успешности выступления спортсмена. Тревожность подразделяется на базовую (стабильную) и ситуативную, проявляющуюся в конкретных обстоятельствах. Особое внимание уделяется ситуативной тревожности, которая делится на когнитивную (негативные ожидания и опасения) и соматическую (физиологические проявления, такие как напряжение и нервозность). Данная статья посвящена анализу природы тревожности в спорте, её влияния на спортивные результаты, а также методам управления этим состоянием;

-типы тревожности и их влияние

- когнитивная и соматическая тревожность.

-когнитивная тревожность связана с негативными мыслями о возможных неудачах, сомнениями в своих способностях и ожиданиями неблагоприятных последствий. Например, спортсмен может переживать из-за возможного проигрыша или плохой оценки своего выступления. Соматическая тревожность проявляется в физических симптомах, таких как учащённое сердцебиение, мышечное напряжение или потливость, которые часто воспринимаются как нервозность. Исследования показывают, что эти два типа тревожности по-разному влияют на спортивные результаты. Например, соматическая тревога может способствовать улучшению выступления перед его началом, мобилизуя организм, тогда как высокая когнитивная тревога чаще связана с ухудшением результатов из-за отвлечения внимания и снижения концентрации.

Закон Йеркса-Додсона. Закон Йеркса-Додсона, сформулированный в начале XX века, демонстрирует зависимость между уровнем возбуждения (включая тревожность) и эффективностью выполнения задачи. Согласно этому закону, для каждой деятельности существует оптимальный уровень тревожности, при котором достигаются наилучшие результаты. Например, для простых задач, таких как поднятие тяжестей, высокий уровень тревожности может быть полезным, поскольку он повышает физическую активацию. В то же время для сложных задач, таких как точный удар в гольфе, требуется более низкий уровень тревожности, чтобы обеспечить концентрацию и точность.

Теория многомерной тревожности Р. Мартенса.

Р.Мартенс предложил модель, согласно которой когнитивная и соматическая тревожности подчиняются различным закономерностям. Соматическая тревога имеет U-образную зависимость с успешностью: она возрастает перед соревнованием, достигая пика непосредственно перед стартом, и снижается во время выступления. Когнитивная тревога остаётся относительно стабильной и отражает общие ожидания спортсмена относительно своих способностей и возможных результатов. Управление этими типами тревожности требует разных подходов: для соматической тревоги эффективны техники прогрессивной мышечной релаксации и дыхательные упражнения, а для когнитивной - методы внутренней речи, визуализации и блокировки негативных мыслей.

Индивидуальная зона оптимального функционирования Ю.Ханин разработал концепцию индивидуальной зоны оптимального функционирования (ЗОФ), согласно которой каждый спортсмен имеет уникальный уровень тревожности, при котором он достигает максимальной эффективности. Исследования, проведённые на 80 финских спортсменах, показали, что уровень тревожности за две недели до соревнования коррелирует с её уровнем за час до старта (коэффициент корреляции от 0,70 до 0,90). Это позволяет прогнозировать эмоциональное состояние спортсмена и корректировать его для достижения оптимальных результатов. Например, если уровень тревожности слишком высок, применяются релаксационные техники, а если слишком низок - методы повышения мотивации. Модель катастрофы Л.Харди.

Л.Харди предложил модель катастрофы, описывающую взаимодействие когнитивной тревожности и физиологического возбуждения. Согласно этой модели, высокий уровень когнитивной тревожности в сочетании с умеренным физиологическим возбуждением может привести к резкому снижению эффективности - так называемому «катастрофическому падению». Однако при низком уровне физиологического возбуждения когнитивная тревога может улучшать результаты, стимулируя спортсмена. Эта модель подчёркивает важность управления эмоциональным состоянием и предотвращения чрезмерного возбуждения.

Интерпретация тревожности, Г.Джонс предположил, что успех спортсмена зависит не только от уровня тревожности, но и от того, как он её интерпретирует. Элитные спортсмены чаще воспринимают тревожность как фактор, способствующий успеху, в отличие от менее квалифицированных атлетов. Например, исследование с пловцами показало, что 85% элитных спортсменов рассматривали тревожность как положительный стимул, тогда как среди обычных спортсменов таких было только 53%. Позитивная интерпретация тревожности, например восприятие «бабочек в животе» как признака готовности, помогает спортсменам достигать лучших результатов.

Гендерные различия в восприятии тревожности. Исследования показывают, что женщины лучше предсказывают свой уровень тревожности, что может быть связано с нейрофизиологическими особенностями. У женщин более активны области мозга, отвечающие за вербально-эмоциональное функционирование, что способствует более точной оценке эмоционального состояния. Мужчины, напротив, чаще ориентированы на пространственные задачи, что может влиять на их восприятие тревожности и склонность к импульсивным реакциям. Эти различия объясняются более сильными нейронными связями в височных долях и более активной префронтальной корой у женщин, а также биохимическими особенностями, такими как более высокий уровень серотонина.

Методы управления тревожностью.

Техники релаксации.

Для снижения соматической тревожности применяются техники прогрессивной мышечной релаксации, дыхательные упражнения и визуализация. Эти методы помогают уменьшить физическое напряжение, улучшить концентрацию и подготовить спортсмена к соревнованию. Например, глубокое дыхание снижает частоту сердечных сокращений, а визуализация успеха повышает уверенность.

Парадоксальные методы.

Парадоксальные методы, такие как преднамеренное усиление тревожности или совершение ошибок на тренировках, могут снижать страх неудачи. Например, спортсмену, боящемуся ошибок, предлагалось специально их совершать, что снижало тревожность и повышало уверенность. Однако такие методы требуют осторожного применения, так как у некоторых спортсменов они могут усилить неуверенность и повысить уровень тревоги.

Позитивная интерпретация.

Обучение спортсменов позитивной интерпретации тревожности помогает воспринимать её как естественную часть подготовки. Например, элитные пловцы со временем начинают рассматривать «бабочки в животе» как признак готовности к соревнованию, что улучшает их результаты. Этот подход требует работы с психологом, который помогает спортсмену переосмыслить свои эмоции.

Эмпирические исследования.

Исследование теннисистов.

В исследовании Д. Аннеси с тремя теннисистами национального уровня за 3–4 месяца определялась зона оптимального функционирования. На основе опросников перед соревнованиями спортсменам предлагались техники управления тревожностью, такие как контроль дыхания и расслабление мышц. Это привело к значительному улучшению их выступлений.

Исследование стрелков.

Г. Прапавессис и Р. Гроув изучали эмоциональный профиль 12 стрелков в течение года. Спортсмены заполняли опросники за десять минут до соревнований, а их результаты делились на наилучшие, наихудшие и средние. Различия в эмоциональном состоянии были более выражены при сравнении лучших и худших выступлений, что подтверждает модель ЗОФ Ю. Ханина.

Исследование каратистов.

Э. Серин и А. Барнетт изучали эмоциональное состояние 39 каратистов перед и после соревнований. За неделю до соревнования преобладали положительные эмоции (радость, интерес), за день до старта появлялись страх, стыд и вина, а после соревнования негативные эмоции достигали пика. Через три дня эмоциональное равновесие восстанавливалось, что подчёркивает необходимость времени для восстановления.

Практические рекомендации.

1. Диагностика эмоционального состояния. Регулярное заполнение опросников позволяет определить зону оптимального функционирования и прогнозировать уровень тревожности перед соревнованием.

2. Индивидуальный подход. Учитывая уникальность зоны оптимального функционирования, спортивные психологи должны разрабатывать персонализированные стратегии управления тревожностью.

3. Обучение позитивной интерпретации. Спортсменов следует обучать воспринимать тревожность как стимул, а не препятствие, через работу с психологом и анализ предыдущих выступлений.

4. Применение релаксационных техник. Дыхательные упражнения и мышечная релаксация эффективны для снижения соматической тревожности и улучшения концентрации.

5. Осторожное использование парадоксальных методов. Такие методы должны применяться с учётом индивидуальных особенностей спортсмена, чтобы избежать усиления тревожности.

Закключение.

Тревожность в спорте - сложный и многогранный феномен, который может как способствовать, так и препятствовать достижению высоких результатов. Понимание различий между когнитивной и соматической тревожностью, а также использование моделей, таких как закон Йеркса-Додсона, теория многомерной тревожности, модель катастрофы и зона оптимального функционирования, позволяет эффективно управлять

этим состоянием. Эмпирические исследования подтверждают, что индивидуальный подход, обучение позитивной интерпретации и применение релаксационных техник значительно улучшают спортивные результаты. Дальнейшие исследования должны быть направлены на изучение долгосрочных эффектов парадоксальных методов и их применимости в различных видах спорта.

Статья заключается в комплексном анализе тревожности в спортивной психологии с акцентом на интеграцию теоретических моделей и эмпирических данных. Впервые систематизированы и сопоставлены ключевые подходы к изучению тревожности - закон Йеркса-Додсона, теория многомерной тревожности Р. Мартенса, модель катастрофы Л. Харди и концепция индивидуальной зоны оптимального функционирования Ю. Ханина - в контексте их применимости к различным видам спорта. Особое внимание уделено роли интерпретации тревожности спортсменами, включая гендерные различия, что ранее недостаточно освещалось в отечественной литературе. Новизна также заключается в анализе парадоксальных методов управления тревожностью, таких как преднамеренное усиление ошибок, и их критической оценке на основе эмпирических исследований. Предложенные практические рекомендации, основанные на индивидуальном подходе и сочетании релаксационных техник с позитивной интерпретацией, вносят вклад в развитие методологии подготовки спортсменов, подчёркивая необходимость персонализированных стратегий для оптимизации психологического состояния.

Список использованной литературы

1. Аннеси Дж. Применение модели индивидуальной зоны оптимального функционирования для мультимодального лечения предсоревновательной тревожности // Спортивный психолог. 1998. № 12.
2. Бар-Эли М. Об использовании парадоксальных вмешательств в консультировании и тренерской работе в спорте // Спортивный психолог. — 1991. № 5.
3. Барон-Коэн С. Сущностные различия: правда о мужском и женском мозге / пер. с англ. — Нью-Йорк: БейсикБукс, 2003.
4. Блум Д. Пол в мозге: биологические различия между мужчинами и женщинами / пер. с англ. — Нью-Йорк: Викинг, 1997.
5. Вегнер Д. М., Брум А., Блумберг С. Дж. Иронические эффекты попыток расслабления в условиях стресса // Исследования поведения и терапия. — 1997. № 35.
6. Вегнер Д. М., Эрбер Р., Занадос С. Иронические процессы в ментальном контроле настроения и связанных с ним мыслей // Журнал личности и социальной психологии. 1993. № 65.
7. Гурьян М., Хенли П., Труман Т. Мальчики и девочки учатся по-разному! Руководство для учителей и родителей / пер. с англ. — Сан-Франциско: Джоссей-Басс/Джон Уайли, 2001.
8. Джонс Г., Хантон С., Свейн А. Б. Дж. Интенсивность и интерпретация симптомов тревожности у элитных и неэлитных спортсменов // Личность и индивидуальные различия. 1994. № 17.
9. Джонс Г., Свейн А., Харди Л. Измерения интенсивности и направления соревновательной ситуативной тревожности и их связь с результатами // Журнал спортивных наук. 1993. № 11.
10. Картер Дж., Келли А. Использование традиционных и парадоксальных образных вмешательств с реактивными спортсменами-любителями // Спортивный психолог. 1997. № 11.
11. Махони М. Дж., Авенер М. Психология элитного спортсмена: исследовательское исследование // Когнитивная терапия и исследования. 1977. № 1.

*Axtamova Ferangiz G'ayrat qizi,
Buxoro davlat universiteti talabasi*

GLOBALLASHUV VA RAQAMLI MUHIT SHAROITIDA O'SMIRLARNING AGRESSIV XULQ-ATVORINI KAMAYTIRISHGA QARATILGAN PSIXOLOGIK INTERVENIYALAR SAMARADORLIGI

Annotatsiya. mazkur maqolada globallashuv va raqamli muhit sharoitida o'smirlarning agressiv xulq-atvorini shakllantiruvchi asosiy omillar, ularning psixologik holati va ijtimoiy-psixologik moslashuv jarayoni tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida zamonaviy psixologik interveniya metodlari, jumladan, empatiya mashqlari, kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish texnikalari, stressni boshqarish bo'yicha treninglar samaradorligi o'rganilgan. Shuningdek, raqamli muhitning o'smirlar psixikasiga ta'siri, internetda uchraydigan kiberagressiya, onlayn shaxslararo nizolar va ularni kamaytirish bo'yicha ilg'or tajribalar yoritilgan. Tadqiqot natijalari o'smirlar orasida agressiyani kamaytirish, konstruktiv muloqot va moslashuvchanlikni oshirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: o'smirlik, agressiv xulq-atvor, globallashuv, raqamli muhit, psixologik interveniya, empatiya, kommunikativ kompetensiya, stressni boshqarish, kiberagressiya, shaxslararo nizolar.

Аннотация. в данной статье анализируются основные факторы, формирующие агрессивное поведение подростков в условиях глобализации и цифровой среды, их психологическое состояние и процесс социально-психологической адаптации. В рамках исследования изучена эффективность современных методов психологического вмешательства, включая упражнения на развитие эмпатии, техники совершенствования коммуникативной компетенции, тренинги по управлению стрессом. Также освещено влияние цифровой среды на психику подростков, киберагрессия в интернете, онлайн-конфликты между личностями и передовой опыт по их снижению. Результаты исследования позволяют разработать практические рекомендации, направленные на снижение агрессии среди подростков, улучшение конструктивного общения и повышение адаптивности.

Ключевые слова: подростковый возраст, агрессивное поведение, глобализация, цифровая среда, психологическое вмешательство, эмпатия, коммуникативная компетенция, управление стрессом, киберагрессия, межличностные конфликты

Abstract. This article analyzes the primary factors shaping aggressive behavior in adolescents within the context of globalization and the digital environment, examining their psychological state and the process of socio-psychological adaptation. The study explores the effectiveness of modern psychological intervention methods, including empathy exercises, techniques for developing communicative competence, and stress management training. Additionally, it highlights the impact of the digital environment on adolescent psychology, cyber aggression encountered on the Internet, online interpersonal conflicts, and best practices for their reduction. The research findings enable the development of practical recommendations aimed at reducing aggression among adolescents and enhancing constructive communication and adaptability.

Key words: adolescence, aggressive behavior, globalization, digital environment, psychological intervention, empathy, communicative competence, stress management, cyber aggression, interpersonal conflicts

Kirish. XXI asrda globallashuv va raqamli texnologiyalar hayotimizning barcha jabhalariga chuqur kirib bormoqda. Ayniqsa, yosh avlod — o'smirlar — mazkur jarayonlarning bevosita ta'siri ostida shakllanmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, onlayn o'yinlar va raqamli axborot oqimining haddan tashqari ko'pligi ularning psixologik holatiga, xulq-atvoriga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmoqda. So'nggi yillarda o'smirlar orasida tajovuzkorlik (agressivlik), empatiyaning pasayishi, ijtimoiy izolyatsiya va virtual haqiqatga haddan ziyod bog'lanish kabi holatlar kuzatilmoqda. Bunday vaziyatda psixologik yordam va interveniyalar zarurati ortmoqda.

Psixologik interveniya – bu muayyan psixologik muammolarni aniqlash, oldini olish yoki bartaraf etishga qaratilgan tizimli hamda maqsadli faoliyatdir. O'smirlarning agressiv xulq-atvorini kamaytirish bo'yicha ishlab chiqilgan samarali interveniya dasturlari, odatda, kognitiv-behavioral terapiya (CBT), hissiy ongni rivojlantirish (emotional intelligence training), ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirish (social skills training), hamda oilaviy psixoterapiya elementlarini o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, zamonaviy raqamli vositalar – mobil ilovalar, virtual treninglar, onlayn psixologik platformalar – psixoprofilaktika va psixokorreksion ishlar samaradorligini oshirmoqda.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, psixologik interveniyalar orqali o'smirlarda o'z his-tuyg'ularini anglash va boshqarish, empatiya, konstruktiv muloqot, nizolarni zo'ravonliksiz hal qilish kabi muhim ijtimoiy-psixologik ko'nikmalarni rivojlantirish mumkin. Masalan, Bandura tomonidan ilgari surilgan ijtimoiy o'rganish nazariyasiga asoslangan dasturlar o'smirlarni agressiv model xatti-harakatlar emas, balki ijobiy va moslashuvchan strategiyalar orqali ijtimoiy muammolarni hal etishga yo'naltiradi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalarni to'g'ri yo'naltirish orqali o'smirlar uchun interaktiv o'yinlar, psixologik treninglar va onlayn psixologik maslahatlar yordamida stressni kamaytirish va tajovuzni bartaraf etishga erishish mumkin. Bu esa psixologik interveniyalarning faqat an'anaviy (yuzma-yuz) shaklida emas, balki onlayn formatda ham muvaffaqiyatli bo'lishini ko'rsatadi.

Shu sababli, globallashuv va raqamli muhit sharoitida o'smirlar psixikasini kompleks tahlil qilish, ularning ehtiyojlariga moslashtirilgan interveniya uslublarini qo'llash bugungi psixologiya fanining dolzarb vazifalaridan biridir.

Globallashuv jarayonlari hozirgi kunda jamiyatning barcha qatlamlariga, xususan, o'smirlar hayotiga bevosita va bilvosita ta'sir o'tkazmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, raqamli kommunikatsiya vositalarining hayotimizga kirib kelishi nafaqat axborot almashinuvini yengillashtirdi, balki yangi psixologik va ijtimoiy muammolarni ham yuzaga keltirdi. Ayniqsa, o'smirlar davri shaxs rivojlanishidagi eng muhim va nozik bosqichlardan biri bo'lib, unda identitet shakllanishi, o'z-o'zini anglash va atrof-muhitga moslashish jarayoni kechadi.

Shu nuqtai nazardan, o'smirlar orasida kuzatilayotgan agressiv xulq-atvor, shaxslararo ziddiyatlar, kiberagressiya holatlari zamonaviy psixologiyaning dolzarb tadqiqot yo'nalishlariga aylangan. Bunda nafaqat o'smirlarning biologik va psixologik o'ziga xosliklari, balki ular yashayotgan globallashgan, tezkor axborot almashuvi bilan to'la raqamli muhitning ta'siri ham muhim rol o'ynaydi.

Empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, raqamli muhitda ko'p vaqt o'tkazadigan o'smirlar real hayotdagi kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishda qiyinchiliklarga duch keladi, shuningdek, onlayn munosabatlarda yuzaga keladigan nizolar ularning umumiy psixologik holatiga, tajovuzkorlik darajasiga ta'sir qiladi. Shu sababli, agressiv xulq-atvorni kamaytirishga qaratilgan psixologik interveniyalar (masalan, stressni boshqarish bo'yicha mashg'ulotlar, empatiyani rivojlantirish texnikalari, ijtimoiy ko'nikmalarni mustahkamlash) zamonaviy psixologik amaliyotda tobora ko'proq ahamiyat kasb etmoqda.

Mazkur tadqiqotda o'smirlarning agressiv xulq-atvorini kamaytirish uchun qo'llanilayotgan zamonaviy psixologik metodlar samaradorligi empirik jihatdan o'rganiladi. Shuningdek, o'smirlarning raqamli muhitga moslashuvi, onlayn ziddiyatlar bilan kurashish qobiliyatlari, shaxsiy va ijtimoiy resurslarini safarbar qilish mexanizmlari ham chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari esa ushbu sohada faoliyat yuritayotgan psixologlar, pedagoglar va ota-onalar uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Globallashuv sharoitida o'smirlar psixologiyasi, ularning agressiv xulq-atvori va psixologik moslashuvi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar oxirgi 30–40 yil ichida jahon ilmiy doirasida juda faollashgan. Agressiv xulq-atvorning kelib chiqish omillari, uni kamaytirish usullari va psixologik interveniyalar samaradorligini o'rganish bo'yicha ko'plab nazariy va empirik ishlar mavjud.

Birinchi yo'nalish — agressiv xulq-atvor nazariyalari. J.Berkovich, A.Bandura ishlarida agressiya sotsiogen va kognitiv jarayon sifatida izohlanadi. Ya'ni, bolalar va o'smirlar atrof-

muhitdagi tajovuzkorlikni kuzatish orqali, masalan, raqamli vositalarda yoki ommaviy axborot vositalarida, uni o'z xulq-atvoriga ko'chiradilar. C.Lorenzning biologik agressiya nazariyasi esa inson tabiiy tajovuzga moyil ekanini, biroq uni sotsializatsiya orqali boshqarish mumkinligini ta'kidlaydi. L.Berk va M.Gallagher o'smirlikdagi hissiy o'sish, stress omillari va identitet inqirozi ham agressiyaning oshishida muhim ahamiyatga ega ekanini qayd etgan.

Ikkinchi yo'nalish — globallashuv va raqamli muhitning ta'siri. M.Prensky va H.Jenkins raqamli avlod, raqamli savodxonlik, internet vositalarining yoshlar xulq-atvoriga ta'sirini o'rgangan. Ular ijtimoiy tarmoqlarda yuzaga keladigan ziddiyatlar, kiberbulling va onlayn agressiyaning yoshlar ruhiy salomatligiga zarar yetkazishini ko'rsatgan. O'zbekistonlik psixologlar A.Xamidov va G.Rahimova yoshlar orasida raqamli qaramlik va uning ijtimoiy-psixologik muammolarini, jumladan agressiv xatti-harakatlarni kuchaytirishini tahlil qilgan.

Uchinchi yo'nalish — psixologik interveniyalar samaradorligi. D.Goleman hissiy intellekt tushunchasini ishlab chiqib, empatiya, o'zini boshqarish va muloqot kompetensiyasi kabi ko'nikmalar orqali agressiyaning boshqarish mumkinligini asoslagan. D.Gross tomonidan ishlab chiqilgan stressni boshqarish texnikalari va emotsional moslashuv mashg'ulotlari yoshlar bilan ishlashda muvaffaqiyatli qo'llanmoqda. O'zbekiston tajribasida X.S.Xolmatova va D.T.Rahmatova talabalarda va o'smirlar orasida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish, konfliktologik madaniyatni shakllantirish orqali agressiv xulq-atvorni kamaytirishga qaratilgan amaliy tadqiqotlar o'tkazgan. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti va UNICEF ham global darajada yoshlar orasida kiberagressiyaga qarshi kurashish, ruhiy salomatlikni yaxshilash bo'yicha dasturlar ishlab chiqib, xalqaro miqyosda joriy qilgan.

To'rtinchi yo'nalish — empirik tadqiqotlar. Card va hamkorlari, Anderson va Bushman tomonidan olib borilgan meta-tahlillar internetda tajovuzkorlik, videoo'yinlar va ijtimoiy tarmoqlarning agressiyaga ta'sirini empirik jihatdan isbotlagan. O'zbekistonda Toshkent davlat pedagogika universiteti va O'zbekiston Milliy universiteti huzuridagi psixologiya kafedralarida yoshlar agressiyasi, konfliktologik kompetensiya va psixokorreksion dasturlar bo'yicha maxsus ilmiy ishlar himoya qilingan.

Shu bilan birga, ushbu yo'nalishda hali yechimini topmagan muammolar ham mavjud. Masalan, o'smirlar uchun raqamli muhitga moslashtirilgan mahalliy psixologik interveniyalar yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Onlayn va oflayn agressiyaning birgalikda o'rganish bo'yicha kompleks yondashuvlar kam. Bundan tashqari, ota-onalar, maktablar va jamiyatning hamkorlikdagi yondashuvi bo'yicha samarali model yaratish zarur.

Globallashuv jarayonlari XXI asrda inson hayotining barcha sohalariga, xususan yoshlar va o'smirlarning psixologik rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Internet texnologiyalari, ijtimoiy tarmoqlar, onlayn o'yinlar va raqamli muloqot shakllari yoshlarning shaxsiyati, muloqot madaniyati va xulq-atvorida keskin o'zgarishlar yasamoqda. Agressiv xulq-atvor esa ushbu jarayonlarning eng jiddiy oqibatlaridan biri sifatida ko'rilmoqda.

Birinchidan, bugungi o'smirlar hayoti doimiy raqamli aloqa, kiberijtimoiylashuv va ko'p hollarda virtual muloqotga asoslangan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, onlayn muhitda yuzma-yuz javobgarlik pasayadi, shaxsiy identifikatsiya kamayadi va bu holat tajovuzkorlikni oshiradi (Anderson & Bushman, 2017). Onlayn o'yinlar va kiberhujumlar o'smirlarning tajovuzga nisbatan tolerantligini oshirishi, hissiy sezgirligini kamaytirishi mumkin.

Ikkinchidan, agressiv xulq-atvorning psixologik ildizlarini tahlil qilganda, o'smirlik davri inqirozli bosqich hisoblanishi, identitet shakllanishi, o'zini tasdiqlashga bo'lgan ehtiyoj kuchayishi ko'pincha konfliktli vaziyatlarga olib keladi. Agar bu jarayon sog'lom yo'naltirilmasa, o'smirlar tajovuzni konstruktiv emas, destruktiv shaklda ifoda etishi mumkin. Raqamli muhit bu destruktiv ifodalar uchun qulay zamin yaratadi — anonimlik, tezkorlik, keng auditoriya.

Uchinchi jihat, psixologik interveniyalar samaradorligini tahlil qilganda, ularning asosiy komponentlari — hissiy intellektni rivojlantirish, empatiya ko'nikmalarini shakllantirish, muloqot strategiyalarini o'rgatish va stressni boshqarish mashg'ulotlari bo'lib kelgan. D.Goleman (1995) asarlari, WHO va UNICEFning yoshlar salomatligi bo'yicha metodikasi shuni ko'rsatadiki, individual va guruhli mashg'ulotlar, treninglar, psixokorreksion dasturlar agressiyaning sezilarli

kamaytirishi mumkin. Misol uchun, Toshkent davlat pedagogika universitetida o'tkazilgan empirik tadqiqotlarda kommunikativ kompetensiya mashg'ulotlari qatnashgan o'quvchilar agressiv holatlarga ko'proq konstruktiv yondashgani aniqlangan.

Shuningdek, innovatsion yondashuvlar — masalan, raqamli vositalardan samarali foydalanish (psixologik yordamga mo'ljallangan mobil ilovalar, virtual treninglar) ham kelajakda samarali yo'l bo'lishi mumkinligi ta'kidlanmoqda. Hozircha ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, onlayn agressiyani faqat taqiqlar va cheklovlar bilan emas, balki ongli va hissiy rivojlanishga qaratilgan kompleks dasturlar orqali kamaytirish mumkin.

Tahlil davomida shuni ham ko'rish mumkin: oilaviy muhit, maktab jamoasi, o'qituvchilar va jamiyatning umumiy psixologik madaniyati ham o'smirlar agressiyasiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Agar o'smirlar ota-onalar tomonidan e'tiborsiz qolsa, maktabda o'zini begona his qilsa, jamiyat tomonidan e'tibordan chetda qolsa, ularning onlayn yoki oflayn tajovuz ko'rsatish ehtimoli oshadi. Shu sababli, samarali psixologik interveniyalar alohida shaxs bilan ishlash bilan cheklanib qolmasligi, balki tizimli va ko'p tomonlama bo'lishi kerak.

Xorijiy tajribada Finlandiya, Niderlandiya, Kanada maktablarida konfliktni boshqarish dasturlari, kiberbullingga qarshi chora-tadbirlar samarali ishlatilayotgani aniqlangan. Bunday dasturlar nafaqat o'quvchilarga, balki ularning ota-onalariga va o'qituvchilariga ham psixologik trening va seminarlar shaklida taqdim etiladi.

Shu asosda, hozirgi paytda O'zbekistonda ham raqamli avlodga mo'ljallangan, zamonaviy psixologik interveniyalarni ishlab chiqish, ularni mahalliy madaniy va ijtimoiy kontekstga moslashtirish dolzarb hisoblanadi. Shuningdek, psixologik xizmat ko'rsatish jarayonida faqat muammoga qaratilgan emas, balki preventiv (oldini olish) va rivojlantiruvchi yo'nalishlarni kuchaytirish zarur.

Globallashuv jarayonlari va raqamli muhitning inson psixikasiga, xususan o'smirlar ruhiy rivojlanishiga ta'siri so'nggi yillarda psixologiya fanida keng o'rganilayotgan dolzarb yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Xususan, o'smirlarning agressiv xulq-atvori, uning kelib chiqish sabablari, ijtimoiy omillar bilan bog'liqligi va uni bartaraf etishga qaratilgan psixologik yondashuvlar bo'yicha bir qator mahalliy va xorijiy tadqiqotlar olib borilgan.

Agressiv xulq-atvorni tushuntirishda A. Bandura (ijtimoiy o'rganish nazariyasi), B. Skinner (taqdirlovchi ta'sir nazariyasi), K. Levin (maydon nazariyasi), va Z. Freyd (psixanalitik yondashuv) kabi psixologlar tomonidan ilgari surilgan nazariyalar asos bo'lib xizmat qilgan. Ayniqsa, Bandura tajovuzni kuzatuv orqali o'rganiladigan va modelga ergashiladigan xatti-harakat sifatida ko'rsatib bergan. Ushbu qarashlar bugungi kunda psixologik interveniya dasturlarini ishlab chiqishda muhim nazariy asos bo'lmoqda.

Raqamli muhitning bolalar va o'smirlar psixikasiga ta'siri bo'yicha D. Buckingham, S. Livingstone, N. Subrahmanyam kabi xorijiy olimlar tomonidan chuqur tadqiqotlar olib borilgan. Ular raqamli texnologiyalarning ijtimoiy rivojlanish, shaxsiy identifikatsiya, agressiv xatti-harakatlar va izolyatsiyaga olib keluvchi omillar sifatidagi rolini ochib bergan.

O'zbekistonlik olimlar orasida N. T. Raxmatullaeva, M. Ismoilova, G. R. Jo'raeva, N. Yo'ldosheva singari psixologlar yoshlarning ijtimoiy moslashuvi, deviant xulq-atvor turlari, ularning oldini olish va psixoprofilaktik ishlar samaradorligi haqida tadqiqotlar olib borganlar. Ammo aynan globallashuv va raqamli muhit sharoitida o'smirlarning agressiv xulq-atvorini kamaytirish bo'yicha kompleks psixologik interveniyalar samaradorligini baholovchi izlanishlar hali yyetarlicha chuqur o'rganilmagan, bu esa mavzuning ilmiy va amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

Shu boisdan, ushbu yo'nalishda olib boriladigan tadqiqotlar nafaqat o'smirlar bilan ishlovchi psixologlar, balki ota-onalar, pedagoglar, IT mutaxassislar va ijtimoiy xizmat ko'rsatuvchi soha vakillari uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Psixologik interveniyalar — hissiy intellektni rivojlantirish, empatiya ko'nikmalarini shakllantirish, muloqot kompetensiyasini oshirish va stressni boshqarish metodlari — agressiv xulq-atvorni kamaytirishda samarali vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. Empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlar bilan olib borilgan individual va guruhli treninglar, shuningdek,

zamonaviy raqamli texnologiyalarni qo'llagan holdagi psixologik dasturlar, ularning agressiyani konstruktiv yo'l bilan boshqarish qobiliyatini oshiradi.

Shu bilan birga, interveniyalar samaradorligini oshirish uchun ular kompleks yondashuv asosida — ota-ona, maktab, psixolog, hamda keng jamiyatning hamkorligi bilan amalga oshirilishi lozim. O'zbekistonda raqamli muhit va yoshlarning agressiyasi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar hali yetarli darajada rivojlanmagan bo'lsa-da, xorijiy tajribalar va milliy ijtimoiy-psixologik sharoitlarni hisobga olgan holda, innovatsion va mahalliy ehtiyojlarga moslashtirilgan dasturlarni ishlab chiqish zarur.

Natijada, globallashuv va raqamli muhitning salbiy ta'sirlarini kamaytirish uchun psixologik interveniyalarni tizimli va samarali tashkil etish, o'smirlarning ijtimoiy-madaniy moslashuvini yaxshilashda muhim ahamiyatga ega. Bu esa, kelajak avlodning ruhiy sog'lomligini ta'minlash va ijtimoiy barqarorlikni saqlash uchun zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Anderson, C. A., & Bushman, B. J. (2017). Media violence and the general aggression model. *Journal of Social Issues*, 73(2), 271-291.
2. Bandura, A. (1973). *Aggression: A social learning analysis*. Prentice-Hall.
3. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ*. Bantam Books.
4. Gross, J. J. (2002). Emotion regulation: Affective, cognitive, and social consequences. *Psychophysiology*, 39(3), 281-291.
5. Jenkins, H. (2006). *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. NYU Press.
6. Lorenz, K. (1966). *On Aggression*. Harcourt, Brace & World.
7. Prensky, M. (2001). Digital Natives, Digital Immigrants. *On the Horizon*, 9(5), 1-6.
8. World Health Organization. (2019). *Preventing youth violence: An overview of the evidence*. WHO Publications.
9. UNICEF. (2020). *Addressing online violence against children: A global challenge*. UNICEF Report.
10. Xamidov, A., & Rahimova, G. (2021). *Raqamli muhitda yoshlar psixologiyasi va agressiv xulq-atvor*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti Nashriyoti.
11. Xolmatova, X. S., & Rahmatova, D. T. (2022). Talabalar orasida konfliktologik madaniyat va agressiyani kamaytirish metodlari. *Pedagogika va Psixologiya Jurnal*, 3(1), 45-60.
12. Card, N. A., Stucky, B. D., Sawalani, G. M., & Little, T. D. (2008). Direct and indirect aggression during childhood and adolescence: A meta-analytic review of gender differences, intercorrelations, and relations to maladjustment. *Child Development*, 79(5), 1185-1229.
13. Finlands' Education Ministry. (2018). *Conflict Resolution Programs in Finnish Schools: An Evaluation Report*.

Nurimbetova Jazira Djalilxanovna,
BuxDU mustaqil tadqiqotchisi

MADANIYATLAR TARIXI VA INSONIYATNING IJTIMOIIY MUNOSABATLAR MULOQOTINING MAZMUNI

Annotatsiya. Mazkur maqolada madaniyat tushunchasining nazariy asoslari, tarixiy shakllanishi va madaniy tizimlarning ko'p qirraliligi tahlil qilinadi. Madaniyatlararo muloqotda madaniyatning markaziy o'rni, uning ijtimoiy hayotdagi funksiyalari, etnik va mahalliy madaniyatlar o'zaro aloqasi kontekstida yoritilgan. A.Kreber va K.Klyukxon tomonidan ishlab chiqilgan madaniyat klassifikatsiyasi asosida turli ta'riflar tizimlashtirilgan. Shuningdek, madaniyat antropologik fenomen sifatida tahlil qilinib, insonning tarixiy, ijtimoiy va axloqiy tajribasi sifatida qaralgan. Madaniyatni o'rganishda tarix, antropologiya, sotsiologiya, tilshunoslik va aksiologiya fanlarining yondashuvlari uyg'unlashgan holda qo'llaniladi. Madaniyatlararo muloqot ijtimoiy o'zaro tushunuv va global totuvlikning zaruriy shartlaridan biri sifatida baholanadi. Madaniy xilma-xillikning mavjudligi umumiy insoniy qadriyatlar atrofida dialog va hamkorlikni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: madaniyatshunoslik, madaniyatlararo muloqot, madaniyat tiplari, antropologik yondashuv, madaniy o'ziga xoslik, etnik madaniyat, psixologik tafovutlar, qadriyatlar tizimi, dunyoning madaniy manzarasi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические основы понятия культуры, её историческое формирование и многогранность культурных систем. Раскрыта центральная роль культуры в межкультурной коммуникации, а также её функции в общественной жизни и взаимодействии этнических и локальных культур. На основе классификации культуры, предложенной А. Крёбером и К. Клакхонном, систематизированы различные определения культуры. Культура анализируется как антропологическое явление, представляющее собой совокупность исторического, социального и нравственного опыта человечества. При изучении культуры используются интегративные подходы истории, антропологии, социологии, лингвистики и аксиологии. Межкультурная коммуникация рассматривается как необходимое условие для взаимопонимания и глобального согласия. Наличие культурного разнообразия способствует укреплению диалога и сотрудничества на основе общечеловеческих ценностей.

Ключевые слова: культурология, межкультурная коммуникация, типы культуры, антропологический подход, культурная самобытность, этническая культура, психологические различия, система ценностей, культурный ландшафт мира.

Abstract. This article explores the theoretical foundations of the concept of culture, its historical development, and the multidimensional nature of cultural systems. The central role of culture in intercultural communication, as well as its functions in social life and the interaction between ethnic and local cultures, is analyzed. Based on the classification developed by A. Kroeber and C. Kluckhohn, various definitions of culture are systematized. Culture is examined as an anthropological phenomenon representing the historical, social, and ethical experience of humanity. The study of culture involves integrative approaches from history, anthropology, sociology, linguistics, and axiology. Intercultural communication is evaluated as a key prerequisite for mutual understanding and global harmony. The presence of cultural diversity fosters dialogue and cooperation grounded in universal human values.

Keywords: cultural studies, intercultural communication, types of culture, anthropological approach, cultural identity, ethnic culture, psychological differences, value system, cultural landscape of the world.

Kirish. Zamonaviy gumanitar fanlarda "madaniyat" tushunchasi asosiy tushunchalardan biridir. Madaniyatlararo muloqotda markaziy o'rin tutishi tabiiy. Ko'p sonli ilmiy toifalar va

atamalar orasida bunday turli xil semantik soyalarga ega bo'lgan va turli xil kontekstlarda qo'llaniladigan boshqa tushunchani topish qiyin. Biz "xulq-atvor madaniyati", "muloqot madaniyati", "hissiyot madaniyati" va boshqalar kabi iboralarga o'rganib qolganmiz. Oddiy qo'llanishda "madaniyat" atamasi baholovchi tushuncha bo'lib xizmat qiladi va aniqroq aytganda madaniyat emas, balki madaniyat deb ataladigan shaxsning ma'lum bir majmuini ifodalaydi. Fanda biz odatda "madaniy tizimlar", "madaniy dinamika", "madaniyatlar tipologiyasi" va boshqalar haqida gapiramiz.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Madaniyat tushunchasi zamonaviy gumanitar fanlarning markaziy kategoriyalaridan biri sifatida ko'plab ilmiy tadqiqotlar e'tiborida bo'lib kelmoqda. XX–XXI asr davomida madaniyatga oid yondashuvlar sotsiologiya, tarix, antropologiya, tilshunoslik, falsafa, psixologiya, aksiologiya kabi fanlar kesimida shakllandi va boyidi. Ayniqsa, A. Kreber va K. Klyukxon tomonidan ilgari surilgan madaniyat tasnifi (500 dan ortiq ta'rifni umumlashtirish va 6 guruhga bo'lish) madaniyatni ilmiy asosda sistemalashtirishga xizmat qildi. Ular madaniyatni tavsiflovchi, tarixiy, me'yoriy, psixologik, strukturaviy va genetik yo'nalishlarda tahlil qilganlar.

Madaniyatlararo muloqot masalasi esa E. Hall, G. Hofstede, F. Trompenaars, M. Bennett kabi olimlarning tadqiqotlarida kommunikatsiya uslublari, madaniy tafovutlar, muloqotdagi kontekstlar, ijtimoiy psixologik moslashuv kabi jihatlar orqali keng yoritilgan. Ular madaniyatlar o'rtasidagi muvofiqlik, qadriyatlar moslashuvi va global muloqot madaniyatining shakllanishi haqida ilmiy asoslangan nazariyalar ishlab chiqqanlar.

Mahalliy va milliy madaniyatlarning o'zaro ta'siri, ularning aloqasi va tafovutlarini o'rganish bo'yicha esa etnologiya va madaniyatshunoslik fanlarida E. Taylor, K. Levi-Stross, C. Geertz, Yu.M. Lotman kabi tadqiqotchilar konseptual g'oyalarni ilgari surganlar. Ular madaniyatni belgilar va ramzlar tizimi, ijtimoiy axborot almashuvi vositasi, milliy identitetni ifodalovchi strukturaviy birlik sifatida tahlil qilganlar.

O'zbekistonda esa madaniyat va muloqotga oid muammolar G'. Karimov, M. Xolbekov, N. Qosimova, Z. Islomova, B. G'ulomov, D. Ro'zieva kabi olimlarning ishlanmalarida yoritilgan bo'lib, ular madaniy tafakkur, qadriyatlar tizimi, milliy ong, madaniy meros va ijtimoiy moslashuv singari tushunchalarni tahlil qilganlar.

Shu bilan birga, madaniyatlararo muloqotning mazmuniy, kommunikativ va ijtimoiy mohiyati, etnik identitetning shakllanishida madaniyatning roli, muloqotda madaniy tafovutlarning psixologik jihatlari hozirgi davrda ham dolzarb va chuqur tahlilni talab qiluvchi masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Ayniqsa, globallashuv, migratsiya va transmadaniyat jarayonlari kuchaygan sharoitda bu masala ilmiy izlanishlar markazida qolmoqda.

Madaniyat ta'rifi bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar ushbu kontseptsiyaga katta va ortib borayotgan qiziqishni ko'rsatdi. Shunday qilib, amerikalik madaniy antropologlar A. Kreber va K. Klyukxonlarning hisob-kitoblariga ko'ra, 1871 yildan 1919 yilgacha 1920-1950 yillarda turli fanlar tomonidan madaniyatga ettita ta'rif berilgan; 1920 yildan 1950 yilgacha ularning soni 150 taga etdi. Hozirgi vaqtda madaniyatning 500 dan ortiq turli xil ta'riflari mavjud. Kroeber va Kluckhohn bu ta'riflarning barchasini 6 sinfga (turlarga) bo'lishdi.

1. Madaniyatni insonning barcha faoliyati, urf-odatlar va e'tiqodlari yig'indisi sifatida talqin qiluvchi tavsiflovchi ta'riflar.

2. Madaniyatni jamiyat an'analari va ijtimoiy merosi bilan bog'lovchi tarixiy ta'riflar.

3. Madaniyatni inson xulq-atvorini tartibga soluvchi me'yoriy va qoidalar yig'indisi sifatida qaraydigan me'yoriy ta'riflar.

4. Psixologik ta'riflar, unga ko'ra madaniyat insonning atrofdagi hayot sharoitlariga moslashishi va madaniy moslashuvi natijasida yuzaga keladigan orttirilgan xulq-atvor shakllari yig'indisidir.

5. Madaniyatni har xil turdagi modellar yoki o'zaro bog'langan hodisalarning yagona tizimi ko'rinishida ifodalovchi strukturaviy ta'riflar.

6. Inson guruhlarining o'z muhitiga moslashishi natijasida madaniyatni tushunishga asoslangan genetik ta'riflar.

Ta'riflar, talqinlar va muolajalarning bu xilma-xilligi olimlarni bezovta qilmaydi. Buning sababi shundaki, madaniyat inson mavjudligining barcha qirralarini ifodalovchi nihoyatda murakkab va ko'p qirrali hodisadir. U inson aqli va qo'li bilan yaratilgan barcha narsalarni o'z ichiga oladi. Shuning uchun madaniyatni bir qator fanlar o'rganadi: semiotika, sotsiologiya, tarix, antropologiya, aksiologiya, tilshunoslik, etnologiya va boshqalar. Har bir fan o'z tadqiqining predmeti sifatida o'zining bir jihatini yoki bir qismini ajratib ko'rsatadi, madaniyat haqidagi o'ziga xos tushuncha va ta'rifni shakllantirish bilan birga uni o'rganishga o'ziga xos uslub va uslublar bilan yondashadi.

Kundalik hayotda "madaniyat" tushunchasi kamida uchta ma'noda qo'llaniladi. Birinchidan, madaniyat deganda ma'naviy qadriyatlarni ishlab chiqarish va tarqatish bilan shug'ullanadigan muassasalar va tashkilotlar tizimi (jamiyatlar, klublar, teatrlar, muzeylar va boshqalar) shaklida mavjud bo'lgan ijtimoiy hayotning alohida sohasi tushuniladi. Ikkinchidan, madaniyat deganda katta ijtimoiy guruh, jamoa, xalq yoki millatga (elita madaniyati, rus madaniyati, yoshlar madaniyati va boshqalar) xos bo'lgan qadriyatlar va me'yorlar to'plami tushuniladi. Uchinchidan, madaniyat insonning har qanday faoliyatdagi yuksak yutuqlari ifodasi sifatida talqin etiladi (kundalik turmush madaniyati, "odobli va bilimli" ma'nosida madaniyatli shaxs va boshqalar). Madaniyat haqidagi kundalik g'oyalar ko'pincha uni badiiy madaniyat (san'at) yoki shaxsning ta'lim va tarbiyasi bilan identifikatsiya qilish bilan bog'liq. Biroq, "madaniyat" tushunchasining eng keng tarqalgan kundalik ma'nosi bu uning butun tarixi davomida inson tomonidan yaratilgan moddiy ob'yektlar, g'oyalar, tasvirlar to'plami sifatida tushunishdir. Ushbu talqinda madaniyat insoniyatning barcha yutuqlari yig'indisi sifatida, yovvoyi tabiatdan farqli ravishda, insonning o'zi tomonidan yaratilgan "ikkinchi tabiat" sifatida namoyon bo'ladi.

Kroeber va Klyukxon tomonidan ishlab chiqilgan madaniyatning aynan shu tushunchasi: "Madaniyat insoniyat jamiyatlarining o'ziga xos, o'ziga xos yutug'i bo'lgan, ular orqali idrok etiladigan va insondan insonga, avloddan-avlodga uzatiladigan ramzlarda mujassamlangan ifodalangan va yashirin fikr va xulq-atvor namunalaridan iborat. Har qanday madaniyatning o'zagi - bu g'oyalar ... va ayniqsa, an'analar orqali uzatiladigan qadriyatlar "Madaniy tizimlar, bir tomondan, tugallangan harakatlar natijasi sifatida, boshqa tomondan, kelajakdagi harakatlar uchun asoslardan biri sifatida ko'rib chiqilishi mumkin" (Kroeber A., Kluckhohn C.161).

Ushbu ta'rifga ko'ra, madaniyat murakkab hodisa bo'lib, u ham moddiy, ham ijtimoiy hodisalarni, shuningdek, individual xatti-harakatlar va uyushgan faoliyatning turli shakllarini o'z ichiga oladi. Madaniyatni inson faoliyatining alohida sohasi sifatida ko'rish, eshitish, his qilish va tatib ko'rish mumkin emas. Haqiqatda biz uning turli ko'rinishlarini inson xatti-harakati va ayrim faoliyat turlari, marosimlari va an'analardagi farqlar shaklida kuzatishimiz mumkin. Biz madaniyatning faqat individual ko'rinishlarini ko'ramiz, lekin biz uni hech qachon bir butun sifatida ko'rmaymiz. Xulq-atvordagi farqlarni kuzatish orqali biz ular madaniy farqlarga asoslanganligini tushuna boshlaymiz va bu erda madaniyatni o'rganish boshlanadi. Shu ma'noda madaniyat faqat mavhum tushuncha bo'lib, nima uchun qilayotganimizni tushunishga va turli madaniyatlarga mansub odamlarning xatti-harakatlaridagi farqlarni tushuntirishga yordam beradi.

Ushbu metodologik yondashuv bilan madaniyat madaniy antropologiyani o'rganish predmeti sifatida insoniyat jamiyati hayotining barcha sohalaridagi faoliyati natijalari majmui sifatida namoyon bo'ladi, u har qanday aniq tarixiy davrdagi millat, etnik guruh, ijtimoiy guruhning turmush tarzini tashkil qiladi va belgilaydi. Madaniy antropologiya madaniyatning rivojlanishini barcha jabhalarida: turmush tarzi, dunyoni idrok etish, mentalitet, milliy xarakter, kundalik xulq-atvor va hokazolarda o'rganadi. Shu asosda madaniy antropologiya insonning muloqot, o'zaro ta'sir orqali madaniyatni rivojlantirish qobiliyatini ham o'rganadi, inson madaniyatining xilma-xilligini, ularning o'zaro ta'siri va aloqalarini o'rganadi.

Madaniy antropologiya madaniyatni odamlarning birgalikdagi hayotiy faoliyati mahsuli, ularning jamoaviy yashashining kelishilgan yo'llari tizimi, guruh va individual ehtiyojlarni qondirish uchun tartibga solingan me'yorlar va qoidalar va boshqalar sifatida qaraydi. Gap shundaki, bir hududda odamlar guruhlarining uzoq muddatli birga yashashi, ularning jamoaviy iqtisodiy faoliyati, hujumlardan himoyalanih ularida umumiy dunyoqarashni, yagona turmush

tarzi, o'ziga xos kiyim uslubi, kiyim-kechak amaliyoti va boshqalarni shakllantiradi. natijada mustaqil madaniy tizim shakllanadi, bu odatda ma'lum bir xalqning etnik madaniyati deb ataladi. Ammo bu inson hayotining barcha harakatlarining mexanik yig'indisi emas. Uning asosi ularning umumiy mavjudligi jarayonida qabul qilingan "o'yin qoidalari" to'plamidir. Insonning biologik xususiyatlaridan farqli o'laroq, ular genetik jihatdan meros bo'lib qolmaydi, balki faqat o'rganish orqali olinadi. Shu sababli, Yer yuzidagi barcha odamlarni birlashtirgan yagona universal madaniyatning mavjudligi imkonsiz bo'lib qoladi. Shunday qilib, o'zining yaqqol voqeligiga qaramay, madaniyat ma'lum ma'noda mavhum tushuncha sifatida namoyon bo'ladi, chunki haqiqatda u faqat turli davrlar va mintaqalarning madaniyatlari ko'pligi shaklida mavjud bo'lib, bu davrlar doirasida esa - odatda mahalliy va etnik madaniyatlar deb ataladigan alohida mamlakatlar va xalqlar madaniyati shaklida mavjud.

Mahalliy madaniyatlarning mavjudligi butun insoniyat madaniyati mavjudligining tabiiy shaklidir. Mahalliy va etnik madaniyatlarning o'zaro ta'siri tufayli muloqot tizimi vujudga keladi, xulq-atvorning turli uslublari va turlari, qadriyat yo'nalishlari qo'llab-quvvatlanadi va ularning etnik o'ziga xosligi saqlanib qoladi. Bu muloqot munosabatlarni, nizolarni, nizolarni o'zaro oydinlashtirish orqali ham, qo'shnilarining madaniy o'ziga xosligini o'zaro moslashish va tushunish orqali amalga oshiriladi. Qoida tariqasida, madaniyatlararo aloqalarning tabiati o'zaro ta'sir qiluvchi madaniyatlarning yaqinligi va qarindoshlik darajasi bilan belgilanadi. Gap shundaki, mahalliy madaniyatlarning bir qismi genetik aloqasi va paydo bo'lish sharoitlarining o'xshashligi tufayli bir-biriga o'xshashdir. Bu madaniyatlarni vujudga keltirgan xalqlarning turmush sharoiti qanchalik farq qilsa, boshqa madaniyatlar ham bir-biridan shunchalik farq qiladi. Mahalliy madaniyatlarning barcha xilma-xilligida bitta "hech kim" madaniyati yo'q. Har bir madaniyat ma'lum bir tarixiy jamoaning ijtimoiy amaliyotining o'ziga xos tajribasini o'zida mujassam etgan. Va bu tajriba har bir madaniyatga o'ziga xos xususiyatlarni beradi va uning o'ziga xosligini belgilaydi.

Madaniy o'ziga xoslik inson faoliyatining turli jihatlarida namoyon bo'lishi mumkin: biologik ehtiyojlarni qondirishda, tabiiy xulq-atvor odatlarida, kiyim-kechak va turar joy turlarida, mehnat qurollari turlarida, mehnat operatsiyalari usullarida va boshqalarda. Masalan, etnograflar o'xshash sharoitda va bir-biriga yonma-yon yashovchi xalqlar uylarni turlicha qurishlarini azaldan payqashgan. Rossiyaning shimoliy aholisi an'anaviy ravishda uylarini uchlarini ko'chaga qaratib qo'yishadi, rus janubiyarlari esa ularni ko'cha bo'ylab joylashtiradilar. Balkarlar, osetinlar va qorachaylar Kavkazda bir-biriga yaqin yashaydilar. Lekin birinchisi bir qavatli tosh uylar, ikkinchisi ikki qavatli uylar, uchinchisi yog'och uylar quradi. Ilgari o'zbeklar orasida odamning qaysi hududdan ekanligini faqat do'ppisiga, 19-asr rus dehqon ayolining kiyimiga qarab aniqlash mumkin edi. qayerda tug'ilganini aniq aniqlash mumkin edi.

Shunday qilib, insoniyat madaniyati turli mahalliy madaniyatlardan iborat bo'lib, ularning tashuvchilari xalqlardir. Har bir xalq etnik hamjamiyatning mustaqil shaklini yoki, odatda, etnologiyada deyilganidek, alohida etnosni ifodalaydi. Etnik guruhlar odamlarning barqaror avlodlar jamiyati sifatida mavjud. Odamlar tabiiy ravishda etnik guruhlariga turli sabablarga ko'ra birlashadilar, shu jumladan, umumiy tarixiy taqdir, umumiy an'analar, kundalik turmushning o'ziga xos xususiyatlari va hokazolar. Biroq, eng muhim birlashtiruvchi omillar umumiy hudud va umumiy tildir.

Har qanday madaniyatning o'ziga xosligi madaniyatning o'zi paydo bo'lishi va mavjudligi jarayonida asta-sekin shakllanadigan dunyoning madaniy manzarasida tugaydi. Dunyoning madaniy manzarasi turli madaniyatlarda odamlarning dunyoni o'ziga xos tarzda idrok etishi, his qilishi va boshdan kechirishi va shu tariqa dunyoning o'ziga xos noyob qiyofasini, dunyoning tasvirini yaratishi natijasidir, bu "dunyo tasviri" deb ataladi. Dunyoning madaniy manzarasi - bu o'z madaniyati va boshqa xalqlar madaniyatining qadriyatlari, me'yorlari, axloqi va mentaliteti haqidagi oqilona bilim va g'oyalar yig'indisidir. Bu bilim va g'oyalar har bir xalqning madaniyatiga o'ziga xoslik bag'ishlab, bir madaniyatni boshqa madaniyatdan ajratish imkonini beradi.

Dunyoning madaniy manzarasi muayyan madaniy hodisalarga turlicha munosabatda bo'lishda o'z ifodasini topadi. Misol uchun, Madagaskarda dafn marosimi insonning hayoti davomida erishgan maqomiga baho berish va marhumga hurmatni aks ettiradi. Shuning uchun minglab odamlar ba'zilar bilan xayrlashish uchun oqib kelishadi, ba'zilar esa faqat bir nechtasini ko'rish uchun keladi. Ba'zi mamlakatlarda marhum bilan xayrlashish bir necha hafta davom etadi. Aksincha, zamonaviy Rossiya yoki AQShda dafn marosimlari bir necha soat davom etadi. Turli xalqlarning bir hodisaga turlicha munosabatda bo'lishini faqat ularning madaniy dunyoqarashlaridagi farqlar bilan izohlash mumkin, bu hodisada turlicha qimmat va ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. O'rganilgan ilmiy-nazariy manbalar va madaniyatshunoslikka oid qarashlar tahlili shuni ko'rsatadiki, madaniyat insoniyat faoliyatining barcha sohalariga chuqur kirib boradigan, ijtimoiy, axloqiy, estetik, me'yoriy va tarixiy ma'noga ega bo'lgan ko'p qirrali tushunchadir. Madaniyatning 500 dan ortiq ta'rifining mavjudligi uning murakkab, dinamik va ko'p o'lchovli hodisa ekanligini isbotlaydi. Madaniyatni faqat moddiy yutuqlar yoki badiiy san'at sifatida emas, balki insoniyatning butun tarixiy tajribasi, o'zaro muloqoti, ijtimoiy kelishuvi va turmush tarzini belgilovchi umumiy tizim sifatida qarash zamonaviy ilm-fan talabidir. Mahalliy va etnik madaniyatlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir, bir tomondan, insoniyatning madaniy rang-barangligini boyitgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, muloqot va global anglashuvga xizmat qilmoqda. Madaniyatlararo muloqot – bu shunchaki axborot almashinuvi emas, balki qadriyatlar, norma va urf-odatlarining moslashuvi va tushunilishi asosida shakllanuvchi chuqur ijtimoiy-psixologik jarayondir.

Tavsiyalar. Madaniyatshunoslik fanini o'qitishda madaniyatga oid ta'riflarning tarixiy shakllanish bosqichlarini, tiplari va zamonaviy talqinlarini tizimli o'rganish zarur.

Madaniyatlararo muloqotni o'rganishda madaniyatning semiotik, psixologik, strukturaviy va aksiologik yondashuvlari uyg'un ravishda qo'llanilishi lozim.

Etnokultural o'ziga xoslikni tushuntirishda xalqning tarixiy tajribasi, til, turmush tarzi va mintaqaviy farqlari asosida shakllangan madaniy tizimlar chuqur tahlil qilinishi kerak.

Mahalliy madaniyatlarni o'rganishda antropologik metodlardan, ya'ni real turmush misollaridan, marosimlar va urf-odatlardan foydalanish tavsiya etiladi.

Tadqiqotchilar uchun madaniyatni mavhum nazariy tushuncha sifatida emas, balki real tarixiy kontekstda shakllangan, ijtimoiy munosabatlarda ifodalanadigan jarayon sifatida yondashuv ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Pavlovskaya A. G'arbda Rossiya va ruslarni idrok etishning stereotiplari. Rossiya va G'arb. Madaniyatlar dialogi. - M., 1994 yil.
2. Pease A. Tana tili. - Nijniy Novgorod, 1992 yil.
3. Resh O. Madaniyatlararo muloqotdagi stereotiplar muammosi. Rossiya va G'arb: madaniyatlar muloqoti; 7-son. - M., 1999 y.
4. Ter-Minasova S. Til va madaniyatlararo muloqot. - M., 2000 yil.
5. Uzhegova 3. Chet elda Rossiya va rus biznesini idrok etish stereotiplari haqida. Rossiya va G'arb: madaniyatlar muloqoti. - M., 1998 yil.

Sirojev Shoxrux Fayzullo o'g'li,
Osiyo xalqaro universiteti Jismoniy madaniyat kafedrası o'qituvchisi
sirojevshoxruxfayzullougli@oxu.uz

JISMONIY TARBIYA FANLARI VA PSIXOLOGIYANING IDEOLOGIK ROLINI TAHLIL QILISHI

Annotatsiya. Ijtimoiy institut jamiyatdagi tartibning ko'plab jihatlarini, ayniqsa kundalik hayotimizning shakllanishida muhim rol o'ynovchi qadriyatlar, kutishlar, qiziqishlar va manfaatlarni belgilaydi. Shu bilan birga, bu ijtimoiy institutlar shaxsning jamiyatda qanday tutumda bo'lishi, qanday munosabat bildirishiga oid tarbiyaviy funksiyani ham bajaradi. Ijtimoiy institut sifatida sport ham ana shu funksiyalarni ado etadi. Sportni anglash va uni izohlash yo'li - sport amalga oshiriladigan jamiyatning mafkuraviy va madaniy tuzilishini tushunishdan o'tadi. Aks holda, sportga qaratilgan har qanday talqin sa'y-harakatlari sportning ijtimoiy hayot bilan bog'liq tarzda bajaradigan vazifalari va munosabatlarini emas, balki faqat tashqi ko'rinishdagi sport faoliyati va natijalarini tushuntirishi mumkin, xolos.

Kalit so'zlar: mafkura, sport, asoslash, sport fanlari, jismoniy tarbiya.

Аннотация. Социальный институт определяет множество аспектов общественного порядка, особенно ценности, ожидания, интересы и выгоды, играющие важную роль в формировании нашей повседневной жизни. Кроме того, такие институты выполняют воспитательную функцию, формируя поведение и отношение индивида в обществе. Как социальный институт, спорт также выполняет эти функции. Понимание и интерпретация спорта возможно только через призму идеологической и культурной структуры общества, в котором он существует. В противном случае любое толкование, направленное на спорт, сможет объяснить лишь внешние спортивные действия и результаты, но не функции и связи, которые спорт реализует в социальном контексте.

Ключевые слова: идеология, спорт, легитимация, спортивные науки, физическое воспитание.

Abstract. A social institution defines many aspects of societal order, especially the values, expectations, interests, and benefits that play a key role in shaping our daily lives. At the same time, these institutions perform an educational function by guiding individuals on how to behave and interact within society. As a social institution, sport also fulfills these functions. Understanding and interpreting sport requires an analysis of the ideological and cultural structure of the society in which it is practiced. Otherwise, any attempt to interpret sport will merely explain its visible activities and outcomes, rather than the functions and relationships it carries out within social life.

Keywords: ideology, sport, legitimization, sports sciences, physical education.

Kirish. Jamiyatda mafkura ishlab chiqaruvchi institutlar o'rtasida o'zaro aloqadorlik mavjud bo'lib, bu institutlar hokimiyat tuzilmasining bir bo'lagi sifatida jamiyatdagi "umumiy ong"ni shakllantirishga hissa qo'shadi. Keng ommaga ta'sir ko'rsata olish kuchi tufayli sport tadbirlari, ayniqsa yirik musobaqalar (olimpiya o'yinlari, jahon futbol chempionati, chempionlar ligasi kabi) ijtimoiy hayotda umumiy ong va birlik tuyg'usini yaratishda muhim rol o'ynaydi. Sport -bu jamiyat tomonidan ijtimoiy jihatdan qurilgan faoliyat maydonidir va faqatgina yaratilish bilangina cheklanmay, balki unga ma'lum ma'nolar ham yuklanadi. Aynan shu ma'nolar orqali sport orqali kimliklar shakllanadi. Sportning "biz" va "boshqalar" o'rtasidagi ajrimni kuchaytiruvchi va saqlab turuvchi tuzilishga ega bo'lishi, yaratilgan kimliklarning doimo faol holatda bo'lishiga imkon yaratadi. Sport ijtimoiy hayot ichida bo'lishiga qaramay, u bajaradigan funksiyalar orqali go'yoki real hayotdan ajralgan maxsus soha singari taassurot uyg'otadi [1].

Sport va sport fanlari nafaqat jismoniy rivojlanish va sog'lom turmush tarzini shakllantirish vositasi, balki psixologik, ijtimoiy va ideologik ta'sir kuchiga ega bo'lgan murakkab tizim sifatida ham namoyon bo'ladi. Ayniqsa, sportning psixologik xususiyatlari – inson shaxsiyatiga,

motivatsiyasiga, xulq-atvoriga va ijtimoiy identitetiga ko'rsatadigan ta'siri – uni ideologik jarayonlar bilan uzviy bog'liq holga keltiradi [2].

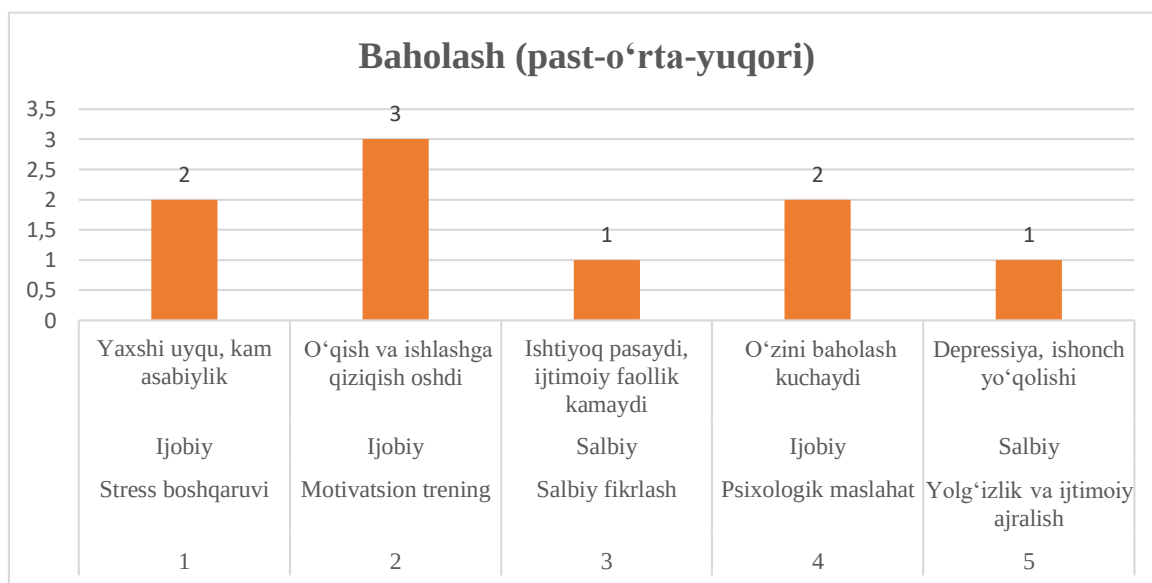
Psixologik nuqtayi nazardan, sport faoliyati orqali shaxs o'zini namoyon etish, jamiyatda tan olinish, jamoaviylik hissini shakllantirish va raqobatbardoshlik kabi asosiy ehtiyojlarini qondiradi. Ushbu ehtiyojlar esa ko'plab ijtimoiy va siyosiy tuzumlar tomonidan maqsadli ravishda yo'naltirilishi mumkin bo'lgan psixologik yo'nalishlarga aylanadi. Ayniqsa, sportning "g'alaba", "kurash", "ijtimoiy birlik" kabi tushunchalari inson ongida ijobiy assotsiatsiyalar uyg'otadi va bu omillar orqali ma'lum bir mafkura singdirilishi mumkin bo'ladi [3].

Shu boisdan, sport faqat musobaqa yoki jismoniy faollik bo'lib qolmay, balki shaxs ongini shakllantirish va ijtimoiy ongni boshqarish vositasiga aylanishi mumkin. Bu jarayonda sport psixologiyasi asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Masalan, sportdagi emotsional ko'tarinkilik, guruhga mansublik hissi yoki muvaffaqiyatga erishish ehtiyoji orqali kishining ideologik yo'nalishga bo'lgan sadoqati mustahkamlanadi. Shuningdek, sport fanlari orqali tashkil etilgan ta'limiy model va mashg'ulotlar tizimi – intizom, liderlik, itoat, fidoyilik kabi qadriyatlarni tarbiyalab, ularni ong osti darajasida mustahkamlab boradi [4].

Psixologiya haqida. Psixologiya - bu inson ongi, ruhiy holati, xulq-atvori va hissiyotlarini o'rganuvchi ilmiy sohaga aytiladi. U insonning fikrlash jarayoni, motivatsiyasi, emotsional reaksiyalari, ijtimoiy muhitdagi o'zini tutishi va ruhiy salomatligi kabi ko'plab jihatlarni qamrab oladi. Psixologiyaning asosiy maqsadi - insonni ichki va tashqi jihatdan tushunish, ruhiy muvozanatini ta'minlash hamda hayot sifatini yaxshilashga hissa qo'shishdir.

1-jadval

Psixologiyaning insonlarga ta'siri

Psixologiya fanining ildizlari qadimgi yunon faylasuflari, xususan, Aristotel va Platonning ruh va ong haqidagi qarashlariga borib taqaladi. Dastlab falsafiy yondashuvlarda mavjud bo'lgan psixologik tafakkur, vaqt o'tishi bilan tajriba va kuzatishlarga asoslangan ilmiy yo'nalishga aylandi. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida psixologiya alohida fan sifatida shakllanib, eksperimental, ijtimoiy, klinik, taraqqiyot, pedagogik va boshqa yo'nalishlarga ajraldi.

Zamonaviy psixologiya shaxs taraqqiyotini, uning ichki ruhiy muvozanatini va tashqi muhit bilan munosabatini chuqur tahlil qiladi. Masalan, kognitiv psixologiya insonning bilish jarayonlarini - xotira, e'tibor, qaror qabul qilish va muammolarni hal qilishni o'rganadi. Ijtimoiy psixologiya esa insonlarning guruh ichidagi xatti-harakatlari, ijtimoiy rollari va stereotiplari qanday shakllanishini tahlil qiladi. Bunday yo'nalishlar orqali inson hayoti va salomatligiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillar aniqlanadi [5].

Psixologiyaning amaliy ahamiyati nihoyatda kengdir. Bu fan nafaqat sog'liqni saqlash tizimida, balki ta'lim, sport, ishbilarmonlik, huquq, harbiy soha va boshqa turli yo'nalishlarda ham keng qo'llaniladi. Ayniqsa, hozirgi zamonaviy hayotning tezkor va stressli sharoitida psixologik barqarorlikka bo'lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Shu sababli, psixologlar nafaqat ruhiy kasalliklarni aniqlash va davolashda, balki insonlarning ichki salohiyatini yuzaga chiqarishda, motivatsiya va ijtimoiy moslashuvni kuchaytirishda muhim rol o'ynaydilar.

Psixologiya – bu insonni tushunish, unga hamdardlik bilan yondashish va u bilan sifatli muloqot qilish yo'lidagi eng qudratli vositalardan biridir. Insoniyatning har bir rivojlanish bosqichida, ijtimoiy va shaxsiy hayotda psixologiyaning roli ortib boraveradi. Ruhiy sog'lomlik va emotsional barqarorlik esa har qanday taraqqiyotning negizidir [6].

Sport o'rtasidagi munosabat. Sport -biz yashayotgan jamiyatdan yoki ijtimoiy munosabatlardan mustaqil bo'lgan soha emas. Mediya orqali sportning bunday mustaqil, betaraf shaklda taqdim etilishi mavjud hokimiyat munosabatlarining e'tibordan chetda qolishiga olib keladi, shu bilan birga bu hukmron kuch tuzilmalarining jamiyatda qayta ishlab chiqarilishi uchun ham qulay zamin yaratadi. Sport o'zi amalga oshirilayotgan jamiyatga bog'liq va undan oziqlanuvchi jarayondir. "Jamiyatning hukmron mafkurasidan mustaqil, aniq bir sportga qarash pozitsiyasi haqida so'z yuritish mumkin emas... Sport boshqaruvi singari, sportning mafkurasini ham uning amalga oshirilayotgan jamiyatdagi sharoit, xususiyatlar va ziddiyatlarga o'ta sezgir aks ettiruvchidir. Sport -belgilar, ramzlar va timsollardan eng ko'p va eng oson foydalanuvchi ijtimoiy qatlamlardan biri ekanini unutmaylik... Mafkuraning vazifasi faqat boshqaruv uchun fikriy asos yaratish emas, balki uning mavjudligini asoslovchi sabablarni ham ishlab chiqishdir" [7].

2-jadval

Sport o'rtasidagi munosabat

Yo'nalish	Tavsif
Sportning ijtimoiy maydon sifatidagi roli	Sport nafaqat jismoniy faoliyat, balki ijtimoiy munosabatlar, ierarxiyalari va tengsizliklarning namoyon bo'ladigan joyidir.
Kimlar ustunlik qiladi?	Ko'pincha erkaklar sport maydonida ko'proq ko'rinadi va yetakchilikni egallaydi. Ayollar va boshqa marginal guruhlar esa ikkinchi planda qoladi.
Sport qanday "normalarni" yarataradi?	Sport muhitida kuch, jasorat, chidamlilik kabi fazilatlar ma'lum jinslar bilan bog'lanadi. Bu esa o'zaro ijtimoiy munosabatlarni shakllantiradi.
Asosiy savollar	Qanday ijtimoiy guruhlar sportdan chetda qolmoqda? Sport muhitida tenglikni qanday yaratish mumkin?

Sport, avval siyosiy mafkura tomonidan o'z hukmronligini oqlash va qonuniylashtirish vositasi sifatida ishlatilgan va amalda targ'ibot quroliga aylantirilgan. Buning eng yaqqol misollari sifatida Gitler Germaniyasi, Franko Ispaniyasi va Salazar boshchiligidagi Portugaliya keltiriladi. Ayniqsa futbol, Lotin Amerikasi davlatlarida hokimiyatni qo'lga olgan harbiy rejimlarning eng ko'p suyanadigan sohalaridan biriga aylangan. 1978-yilda o'tkazilgan Argentina Jahon chempionati esa, mamlakatdagi harbiy to'ntarish oqibatlarini yengillashtirish va harbiy hukumatning xalqaro maydondagi obro'sini tiklashda faol vosita bo'lib xizmat qilgan. Sportning siyosiylashuvi keyingi davrlarda ham davom etgan, biroq u ijtimoiy-iqtisodiy tizimning ajralmas qismiga aylangach, mafkuraviy ta'sirini yangi yo'nalishlarda davom ettirgan.

Jinsiy tengsizlikni sport orqali asoslash. Ijtimoiy hayotda sport bajaradigan funksiyalardan biri -mavjud erkak hukmron ijtimoiy tuzilmaning shakllanishi va saqlanishiga qo'shayotgan hissasidir. Sportiy faoliyatlar bir ijtimoiy qurilish jarayoni sifatida erkak markazli qadriyatlarining hayotga tatbiq etilishi va tanqid qilinmasdan qabul qilinishida vositachilik qiladi. Hukmron mafkura sport bilan shug'ullanayotgan ayollar va erkaklarning tengligi g'oyasini ilgari suradi va agar zarur mehnat faoliyatlari bajarilsa, har qanday sportchining -u erkak bo'lsin yoki ayol - muvaffaqiyatga erisha olishi mumkinligi qarashini ilgari suradi. Biroq sport maydonida bunday ko'rsatilishiga qaramay, sport nafaqat mavjud ijtimoiy tengsizlikni qayta ishlab chiqaradi, balki

jins asosidagi tengsizlikni ham asoslab beradi. “Sport, erkaklikning ayollikka qarshi qurilgan madaniy hokimiyat ierarxiasini ochiq-oydin namoyon etuvchi asosiy vositalardan biri bo‘lib kelgan” [8].

3-jadval

Jinsiy tengsizlikni sport orqali asoslash

Yo‘nalish	Tavsif
Sportdagi an’anaviy tafovutlar	Ayollar ko‘pincha "zaifroq", "emotsional" yoki "mos emas" sifatida talqin qilinadi, bu esa ularning sportdagi ishtirokini cheklaydi.
Biologik asoslash xavfi	Sportda erkaklar va ayollar o‘rtasidagi farqlar “tabiiy” deb talqin qilinadi, bu esa ijtimoiy sabablarni ko‘zdan qochiradi.
Tuzilgan tuzilmalar	Musobaqalar, ligalar, mukofot pullari kabi tizimlar ayollar sportchilarga nisbatan pastroq baho beradi.
Asosiy savollar	Jins asosidagi mukofot farqlari asoslimi?-Ayollar sportchilarga qarshi mavjud stereotiplar qanday o‘zgaradi?

Sport orqali jamiyatdagi erkaklik va ayollikka oid qarashlar qanday mustahkamlanadi?

Genderga oid mafkuralarning sport orqali qayta ishlab chiqarilishi bu sohadan ancha keng doiraga taalluqlidir. Sportning o‘zi tabiatan erkaklarga xos soha sifatida namoyon bo‘ladi. “Sport-erkaklikni faol, tajovuzkor, raqobatchi, kuchli, chaqiriq tashlaydigan, jasoratli kabi sifatlar bilan qayta tasdiqlash orqali erkaklik haqidagi miflarni qayta ishlab chiqaruvchi bir shakldir. Sportda erkaklar raqobatlashish, harakat qilish va muvaffaqiyatga erishish orqali o‘z erkaklik kimliklarini tasdiqlashga intiladilar. Sport maydoni erkaklikka oid mezonlar asosida belgilangan maydondir” [9].

4-jadval

Sport orqali jamiyatdagi erkaklik va ayollikka oid qarashlar qanday mustahkamlanadi?

Yo‘nalish	Tavsif
Gender rollarini mustahkamlash	Sportda erkaklar kuch, jasorat va raqobat; ayollar esa noziklik, joziba va itoatkorlik bilan bog‘lanadi.
Media va reklama ta’siri	Sportchilarning jismoniy qiyofasi, kiyim tanlovi va reklamalardagi tasviri gender stereotiplarni takrorlaydi.
Ta’lim tizimidagi uzviylik	Maktab sportida ham qizlar va o‘g‘il bolalar uchun ajratilgan mashg‘ulotlar gender rollarini “o‘rgatadi”.
Asosiy savollar	Qanday qilib sport gender stereotiplarni buzishi mumkin? Mashg‘ulotlarda tenglikni ta’minlash mumkinmi?

Sport -bu erkak hukmron dunyoga eshiklarni to‘liq ochib beradigan soha bo‘lib, ushbu dunyoga kirishga harakat qilgan ayollar faqat ikkita shaklda mavjud bo‘lishi mumkin: Ayollar bu dunyoda yoki o‘z ayollik xususiyatlarini yanada ko‘proq namoyon etish yo‘li bilan, yoki erkaklarga xos shaklga kirgan holda ishtirok eta oladilar. Sport -jismoniy kuch va bajaruvga asoslangan, shu orqali farqlarni “tabiiylashtiruvchi” maydon bo‘lganligi sababli, “gender mafkuralariga eng ko‘p xizmat qiluvchi mafkuraviy mexanizmlardan biridir... Sport, o‘g‘il bolalar uchun erkaklar dunyosiga xos qadriyatlar, munosabatlar va ko‘nikmalarni o‘rganish mumkin bo‘lgan erkaklikka yo‘naltirilgan amaliyotning muhim maydonlaridan biri sifatida qaraladi.

Sport fanlari jamiyatdagi ba’zi g‘oyalarni qanday himoya qiladi?

Agar jamiyatda mavjud bo‘lgan bir fikrlash tizimi, nazariya, izoh berish shakli, tushuncha yoki ta’rif hokimiyat munosabatlarini yashirsa yoki ularni turli darajalarda qayta ishlab chiqarishga xizmat qilsa -bu holda u legitimlashtiruvchi mafkura shaklida namoyon bo‘ladi. Hokimiyatlar o‘z mavjudliklarini faqat institutsional darajada saqlab qolmasdan, balki o‘zini oqlovchi, o‘zini asoslaydigan bilim tizimiga ham muhtojdirlar va bu bilim tizimini o‘zlari ishlab chiqaradilar.

Sport esa, jamiyatda ildiz otgan, madaniyatni shakllantirish va uni tarqatishda muhim o'rin tutuvchi bir soha sifatida hukmron mafkuralarning yaratilishi va ommaviy rozilikning ta'minlanishida foydalaniladigan belgilar tizimidir. U, hokimiyat kurashlari olib boriladigan, ijtimoiy legitimlashtirish jarayonlari ro'y beradigan ijtimoiy qurilish maydonidir. Bunday qurilish jarayonida faqat hukmron qadriyatlar ishlab chiqarilmaydi, balki mavjud tizimga qarshi bo'lgan tanqidiy va muxolif ovozlar ham aks-sado topadigan muhit yuzaga keladi.

5-jadval

Sport fanlari jamiyatdagi ba'zi g'oyalarni qanday himoya qiladi?

Yo'nalish	Tavsif
Ilm-fan va gender tafovutlari	Ba'zan sport fanlari (biologiya, psixologiya) erkaklar ustunligi yoki farqlilikni "tabiiy" tarzda ko'rsatadi.
Ilmiy neytrallik muammosi	Ilmiy so'zlar ortida ijtimoiy jihatdan bias (og'ish) bo'lishi mumkin bu gender asosidagi tengsizlikni oqlab qo'yadi.
Fizik, psixik va emotsional tahlillar	"Erkaklar kuchliroq", "Ayollar sezgirroq" degan fikrlar ilmiy dalillar sifatida noto'g'ri yondashuvlarga olib keladi.
Asosiy savollar	Sport fanlari gender tafovutlarini qanday ifodalaydi? Ilm-fan jinsiy tenglikni qanday targ'ib qilishi mumkin?

Bilim va hokimiyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik sport va sport faoliyatlari davomida ham namoyon bo'ladi -bu jarayonda hukmron mafkura va qadriyatlar bilan, ularga qarshi turgan qarashlar o'rtasida ham to'qnashuv yuz beradi. "Sport orqali hukmron mafkuralarning qayta ishlab chiqarilishi ziddiyatdan holi va ichki qarama-qarshiliklardan xoli emas. Mafkura hech qachon yirtiqsiz va monolit qatlam emas -uning tasvirlari va mavzularida tarangliklar yashiringan bo'ladi. Bu tasvir va timsollar ba'zan qarama-qarshi yo'nalishlarda harakatga keladi".

O'yinning "ish"ga aylangan yangi davrida sport fanlari ham katta rivojlanishga erishdi. Biroq bu rivojlanish, Jennifer Hargreavesga ko'ra, ayrim muammolarni ham o'z ichiga oladi. Chunki pozitivistik nuqtayi nazardan sport -"o'zining eng muhim iqtisodiy, siyosiy va mafkuraviy jihatlarini yashiruvchi, sog'lom aqlga asoslangan mafkuraviy shakl doirasida jamiyat uchun funksional narsa sifatida tushuniladi". Shu yo'l bilan sport fanlari paradigmasi sportning ijtimoiy tabiati haqidagi hukmron qarashlarni pinhona tarzda tasdiqlaydi.

Tarixiy hodisalar va tahliliy kategoriyalar bir-biridan mustaqil elementlardek taqdim etiladi. Izohlar ko'pincha sportning alohida, yakkalikdagi asosiy omillari atrofida quriladi. Natijada sport xuddi jamiyatdan ajratilgan, ijtimoiy kontekstdan yalıtılmış va bir xil xususiyatlarga ega yagona hodisa sifatida taqdim etiladi.

Xulosa. Sport zamonaviy jamiyatda oddiy jismoniy faoliyat yoki o'yin bo'lishdan chiqib, mafkuraviy, siyosiy va madaniy ma'nolarga ega bo'lgan kuchli ijtimoiy vositaga aylanganini ko'rish mumkin. Ayniqsa sport fanlarining rivojlanishi bilan bu soha yanada tizimli va akademik tus oldi. Biroq bu rivojlanishning o'zi ham hokimiyat munosabatlaridan holi emas. Sport orqali ayrim mafkuralar, jinsga oid tafovutlar va ijtimoiy tartiblar tabiiydek ko'rsatilib, jamiyat ongida yashirin tarzda o'z o'rnini mustahkamlamoqda.

Shaxsan men sport va sport fanlari faqat sog'lom turmush tarzini targ'ib qiladigan, betaraf soha deb qaralishidan ko'ra, bu sohaning jamiyatdagi ijtimoiy va mafkuraviy rollarini ham tan olish tarafdoriman. Sport sohasida mavjud bo'lgan jinsiy tengsizliklar, ideologik uzatmalar va siyosiy manipulyatsiyalar ko'proq ochiq tahlil qilinishi kerak. Ayniqsa sport ilm-fanida bu kabi jarayonlarga tanqidiy yondashuv zarur. Sportni ijtimoiy hayotning ajralmas qismi sifatida ko'rib, u orqali qanday qadriyatlar, kuchlar va mafkuralar tarqatilayotganini anglash bizga bu sohani yanada ongli tarzda baholash imkonini beradi.

Sport sohasidagi genderga oid tahlil, nafaqat tanlovdagi farqlarni, balki bu farqlarni shakllantiruvchi ijtimoiy, madaniy va ilmiy mexanizmlarni aniqlashga qaratilgan kompleks yondashuvni talab etadi. Yuqorida keltirilgan jadval asosida sport nafaqat jismoniy faoliyat

maydoni, balki gender munosabatlarining ijtimoiy konstruksiyasi uchun kuchli ideologik platforma sifatida xizmat qilayotgani ko'rinadi.

Birinchidan, sport maydonida shakllanuvchi ijtimoiy munosabatlar ya'ni kim yetakchi, kim tomoshabin, kim sport bilan shug'ullanishga "yarashadi" degan tasavvurlar jamiyatdagi umumiy gender rollarining sportga ko'chgan ko'rinishidir. Bu jihat, sportda ayollar va erkaklar o'rtasidagi ko'rinadigan farqlarni biologik emas, balki ijtimoiy determinantlar bilan tushuntirish zaruratini keltirib chiqaradi.

Ikkinchidan, gender tengsizliklari sport orqali nafaqat aks ettiriladi, balki doimiy ravishda ishlab chiqariladi va mustahkamlanadi. Mediada sportchilarning jinsga asoslangan tasviri, sport turlarining "erkakona" yoki "ayollarga mos" deb taqsimlanishi, musobaqalarda genderga qarab farqlangan mukofotlar bularning barchasi jinsiy stereotiplarni normativlashtiruvchi omillardir.

Uchinchidan, sport fanlari va tibbiyot sohasida gender tafovutlarini "tabiiy" deb asoslashga urinishlar ham ijtimoiy konstruktivistik nuqtai nazardan tanqidiy tahlilni talab qiladi. Ilmiy neytrallik niqobi ostida ilgari surilayotgan ayrim dalillar, aslida mavjud gender tartibotini legallashtirishga xizmat qilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, sportni o'rganishda ijtimoiy-gender yondashuvlar alohida ahamiyat kasb etadi. Faqatgina tanlov natijalari yoki jismoniy imkoniyatlar emas, balki ularni shakllantiruvchi va cheklovchi ijtimoiy kontekstlar ham ilmiy tahlilga tortilishi lozim. Sportni faqat musobaqa maydoni sifatida emas, balki gender siyosatining ko'zgu maydoni sifatida ko'rish, sport sotsiologiyasining asosiy vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. *American Journal Of Social Sciences And Humanity Research*, 3(11), 164–182. 2023. <https://doi.org/10.37547/ajsshr/Volume03Issue11-18> More Citation Formats
2. *American Journal Of Social Sciences And Humanity Research*, 3(11), 39–49 2023. <https://doi.org/10.37547/ajsshr/Volume03Issue11-07>
3. *American Journal Of Social Sciences And Humanity Research*, 3(11), 133–151.2023 <https://doi.org/10.37547/ajsshr/Volume03Issue11-16> More Citation Formats
4. *American Journal Of Social Sciences And Humanity Research*, 3(12), 121–134.2023 <https://doi.org/10.37547/ajsshr/Volume03Issue12-17> More Citation Formats
5. *American Journal Of Social Sciences And Humanity Research*, 3(12), 135–147.2023 <https://doi.org/10.37547/ajsshr/Volume03Issue12-18> More Citation Formats
6. Bambrey, C., *Marksizm va sport*, Birikim jurnali, №158, 84-bet, 2002.
7. Rowe, D., *Ommaviy madaniyatlar: Rok va sportda lazzat siyosati*, tarj. M. Küçük, Ayrıntı nashriyoti, Istanbul, 229-bet, 1996.
8. 4-6) Clarke, A. & Clarke, J., *Highlights and Action Replays: Ideology, Sport and Media*, "Sport, Culture and Ideology" ichida (tahrirchi: Jennifer Hargreaves), Routledge & Kegan Paul, London, 62–87-betlar, 1982.
9. Koca, C. & Bulgu, N., *Sport va ijtimoiy jins*, "Toplum ve Bilim" jurnali, №103, 163–184-betlar, 2005.
10. Hargreaves, J., *Theorising Sport: An Introduction*, "Sport, Culture and Ideology" ichida (tahrirchi: Jennifer Hargreaves), Routledge & Kegan Paul, London, 1–29-betlar, 1982.

Safarova Zulfizar Bobonazar qizi,
Osiy xalqaro universiteti 1-bosqich magistranti

**KREDIT-MODUL TIZIMIDA TALABALAR MUSTAQIL TA'LIMINI TASHKIL
ETISH: XORIJIY TAJRIBA VA MILLIY AMALIYOT**

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada zamonaviy oliy ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lgan kredit-modul tizimining talabalarining mustaqil ta'lim faoliyatini tashkil etishdagi roli yoritiladi. Xorijiy davlatlar, ayniqsa AQSh, Yevropa Ittifoqi mamlakatlari, xususan Niderlandiya tajribalari asosida talabaning o'zlashtirish mexanizmlarini tahlil qilgan holda, O'zbekiston oliy ta'lim tizimidagi kredit-modul tizimi imkoniyatlari muhokama qilinadi. Mustaqil ta'limni samarali tashkil etish uchun pedagogik shart-sharoitlar, o'qituvchining yangi funksiyasi va talabalar faolligining oshirilishi masalalari ilmiy asoslangan holda yoritilgan.

Kalit so'zlar: kredit-modul tizimi, mustaqil ta'lim, Bolonya jarayoni, ECTS, o'quv yondashuvi, o'zini o'zi rivojlantirish, amaliy yondashuv.

Аннотация: В данной научной статье рассматривается роль кредитно-модульной системы, являющейся одним из приоритетных направлений современного высшего образования, в организации самостоятельной учебной деятельности студентов. На основе анализа зарубежного опыта - прежде всего США, стран Европейского Союза и, в частности, Нидерландов - исследуются механизмы усвоения учебного материала студентами и обсуждаются возможности применения кредитно-модульной системы в высшей школе Узбекистана. Научно обосновано, какие педагогические условия необходимы для эффективной организации самостоятельного обучения, как меняется функция преподавателя и какие меры способствуют повышению активности студентов.

Ключевые слова: кредитно-модульная система, самостоятельное обучение, Болонский процесс, ECTS, учебный подход, саморазвитие, практический подход.

Abstract: This scientific article examines the role of the credit-module system—one of the priority directions in modern higher education—in structuring students' independent learning activities. Drawing on international experiences, particularly those of the USA, European Union countries, and notably the Netherlands, the study analyzes students' learning mechanisms and discusses the potential of the credit-module system within Uzbekistan's higher education framework. The paper scientifically substantiates the pedagogical conditions required for effective organization of independent learning, the evolving function of the instructor, and strategies to enhance student engagement.

Keywords: credit-module system, independent learning, Bologna Process, ECTS, learning approach, self-development, practical approach.

Kirish. Jahon ta'lim tizimi globallashuv va raqamli texnologiyalar ta'sirida tez sur'atlarda o'zgarib bormoqda. Zamonaviy mutaxassislar nafaqat nazariy bilimga, balki amaliy ko'nikmalarga, mustaqil fikrlash va innovatsion yondashuvlarga ham ega bo'lishi lozim. Bu holat oliy ta'limda yangi yondashuvlarni joriy etishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, kredit-modul tizimi bu borada ilg'or mexanizm sifatida tan olinmoqda.

XXI asrning boshlanishidan boshlab yuqori ta'lim sohasida global miqyosda ta'lim sifati va samaradorligini oshirish bo'yicha jiddiy islohotlar olib borilmoqda. Bolonya jarayoniga qo'shilish orqali O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari kredit-modul tizimini joriy etish orqali o'quv jarayonini yevropalik standartlarga moslashtirish, talabaning mustaqil ta'lim faoliyatini rag'batlantirish va tan olish tizimini takomillashtirish imkonini yaratdi. Mazkur tizim doirasida o'quv yukini kreditlar orqali aniqlash, modullar bo'yicha o'qitish usullarini qo'llash hamda baholash mexanizmlarini takomillashtirish orqali talabaning o'zini o'zi boshqarish qobiliyati oshiriladi.

Xorijiy tajriba, xususan AQShdagi masofaviy va aralash ta'lim modellarida hamda Yevropa Ittifoqi, ayniqsa Niderlandiya oliy maktablarida kredit-modul tizimini mustahkamlash bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar talabaning o'z-o'zini o'rgatish strategiyalarini ishlab chiqishda —

moddiy va axborot-resurslardan unumli foydalanish, o'quv rejasini mustaqil shakllantirish, natijalarni baholash usullarini o'zlashtirishda muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatmoqda. Bu tajribalar o'z navbatida pedagogik shart-sharoitlar va o'qituvchining mentorlik funksiyasini yangicha yo'lga qo'yish orqali talabaning o'quv faoliyatidagi faol ishtirokini ta'minlaydi.

Shu nuqtai nazardan, O'zbekistonning oliy ta'lim tizimida kredit-modul yondashuvining mustaqil o'quv jarayonini tashkil etishdagi imkoniyatlarini va pedagogik-tashkiliy shart-sharoitlarini ilmiy asoslash dolzarb vazifaga aylanadi. Mazkur maqolada kredit-modul tizimining nazariy-metodik tamoyillari, XORIJIY TAJRIBA asosida shakllangan model va amaliy yo'nalishlari tahlil qilinib, O'zbekiston sharoitida joriy etish istiqbollari, o'qituvchining yangi funksiyalari hamda talabalar faolligini oshirish strategiyalari muhokama qilinadi.

Kredit-modul tizimi o'z mohiyatiga ko'ra talaba shaxsini rivojlantirishga xizmat qiluvchi, ularni faollikka undovchi, mustaqil fikr yuritish va faoliyat yuritishga yo'naltirilgan o'quv jarayonini tashkil etadi. Shu jihatdan, maqola mazkur tizimning xorijiy tajriba asosida tahlil qilinishi, milliy modeldagi moslashuv imkoniyatlari va pedagogik samaradorligini chuqur yoritishga qaratilgan.

Asosiy qism. Kredit-modul tizimining tarixiy shakllanishi va rivojlanishi. Kredit tizimi dastlab 1870-yillarda AQShda paydo bo'lgan bo'lib, Garvard universiteti prezidenti Charlz Eliot tomonidan taqdim etilgan. "Kredit-soat" tushunchasi o'quv yuklamalarini me'yorlash, fanlarning baholanishi va talabalarni differensiallashtirilgan baholash tizimini joriy etishga asos bo'ldi. Bugungi kunda ushbu yondashuv Yevropa (ECTS), Buyuk Britaniya (SATS) va Osiyo (UCTS) ta'lim tizimlarida ham keng qo'llaniladi.

Bolonya jarayoni orqali esa Yevropa oliy ta'lim tizimida ikki bosqichli (bakalavr-magistr) tizim, kreditlarning o'zaro tan olinishi, uzluksiz ta'lim, fanlararo integratsiya kabi yondashuvlar joriy qilindi. O'zbekistonda ham bu tizimning elementlari 2020-yildagi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun orqali qonuniy asosga ega bo'ldi.

Kredit-modul tizimining pedagogik afzalliklari. Kredit-modul tizimining asosiy pedagogik afzalliklaridan biri — u ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirilgan tarzda tashkil etishga imkon yaratadi. An'anaviy tizimda talabalar ko'proq passiv bilim oluvchilar sifatida qaralgan bo'lsa, kredit-modul yondashuvida ular faol ishtirokchi, o'z bilimining egasi va mas'uli sifatida maydonga chiqadi. Bu tizim talaba shaxsining individual o'ziga xos xususiyatlarini, qiziqishlari va o'rganish sur'atlarini hisobga olgan holda ta'limni tashkil etishga xizmat qiladi.

Modullar asosida tashkil etilgan o'quv dasturlari fanlararo integratsiyani, tizimlilikni ta'minlab, talabalarga puxta bilimlar majmuasini egallash imkonini beradi. Har bir modul o'ziga xos pedagogik birlik sifatida o'quv yuklamani aniqlik bilan belgilaydi va talabaning mustaqil ishlash malakalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Tizimning yana bir muhim pedagogik xususiyati — o'qituvchi va talaba o'rtasidagi interaktivlik va hamkorlikning kuchayishidir. O'qituvchi o'z funksiyasida endilikda axborot manbai emas, balki murabbiy, yo'naltiruvchi va fasilitator sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa talabaning bilim olishdagi mustaqilligini oshiradi, shuningdek, tanqidiy va ijodiy tafakkurini rivojlantiradi.

Bundan tashqari, baholash mezonlarining ochiqligi va aniq belgilanishi orqali talabalarning o'zlashtirish darajasi muntazam nazorat qilinadi. Bu baholash jarayonini shaffof, adolatli va diagnostik xarakterga ega qilgan holda, ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kredit-modul tizimining yana bir pedagogik afzalligi — u akademik mobillikni qo'llab-quvvatlaydi. Talaba boshqa OTMda yoki xorijda o'qishni davom ettirish imkoniga ega bo'ladi, bu esa ta'limda xalqaro standartlarga muvofiqlikni oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, kredit-modul tizimi nafaqat o'quv rejalari va baholash mexanizmlarining zamonaviylashuviga, balki shaxsga yo'naltirilgan, kompetensiyaga asoslangan ta'lim jarayonini tashkil etish orqali pedagogik maqsadlarga erishishga keng imkoniyat yaratadi.

Mazkur tizimda o'quv jarayoni modullar asosida tashkil etiladi, har bir modul mustaqil o'quv bo'lagi bo'lib, muayyan bilim va ko'nikmalar majmuasini o'z ichiga oladi. Har bir fan uchun kredit miqdori uning hajmi, murakkabligi va kasbiy ahamiyatidan kelib chiqib belgilanadi.

Talaba ushbu fanni muvaffaqiyatli o'zlashtirgach, kredit ballini oladi. Bu tizim talabalarning o'zlashtirish jarayonini aniqlik va moslashuvchanlik bilan boshqarishga xizmat qiladi.

Tizimning asosiy pedagogik afzalliklaridan biri bu o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning yangi shaklga o'tishidir. O'qituvchi endilikda bilim beruvchi emas, balki yo'naltiruvchi, maslahat beruvchi, tahlil qiluvchi va yordamchi sifatida ishtirok etadi. Talaba esa bilimni tayyor qabul qiluvchi emas, balki izlanish olib boruvchi, qaror chiqaruvchi, o'z bilimini amaliyotda sinovdan o'tkazuvchi subyektg a aylanadi.

Xorijiy tajriba: Niderlandiya va boshqa davlatlar. Yevropaning ko'plab oliy o'quv yurtlarida, xususan Niderlandiya universitetlarida har bir fan uchun yagona darslik belgilanadi. Bu darslik tanlov asosida komissiya tomonidan tasdiqlanadi. Barcha talabalar shu darslik asosida mustaqil o'rganish olib boradi. Bu yondashuv ma'ruzalar va seminarlarni birlashtirish, darsda faol muloqot va tahlilga asoslangan metodikani qo'llash imkonini beradi.

Talabalar darslik asosida har bir yangi mavzuni o'zlashtirib, o'z bilimlarini mustaqil shakllantiradi. So'ngra, o'qituvchi bu bilimlarni muhokama, savol-javob va amaliy topshiriqlar orqali chuqurlashtiradi. Talabaning mustaqil ishlash ko'nikmalari, tanqidiy tafakkuri va kreativ yondashuvi rivojlanadi.

Ko'plab universitetlar real ishlab chiqarish bilan integratsiyalashgan ta'limga ahamiyat qaratmoqda. Jumladan, korxonalar bilan hamkorlikda loyiha ishlari, stajirovkalar, tajriba almashinuvlari amalga oshiriladi. Bu esa nafaqat nazariy bilimni, balki amaliy ko'nikmalarni ham kuchaytiradi. Misol uchun, Xalqaro Biznes fakultetlari talabalari uchinchi kursda bir semestr chet elda o'qishadi, ikkinchi semestrda esa ishlab chiqarishda amaliyot o'taydilar.

O'zbekiston oliy ta'lim tizimida kredit-modul tizimining tatbiqi. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimida kredit-modul tizimi bosqichma-bosqich va strategik yondashuv asosida joriy etilmoqda. Bu tizimning joriy etilishi davlat ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, zamonaviy global ta'lim makoniga integratsiyalashuvning muhim bosqichidir. Mamlakatimizda 2020-yilda qabul qilingan yangi tahrirdagi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, oliy ta'limda bakalavriat va magistratura bosqichlarini to'liq ko'p bosqichli tizimga o'tkazishni va zamonaviy xalqaro standartlarga asoslangan yondashuvlarni joriy etishni nazarda tutdi.

Ushbu tizimga o'tish doirasida, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan chiqarilgan metodik yo'riqnomalar asosida har bir fan bo'yicha ajratiladigan kredit miqdori aniq belgilandi. Talabalar o'zlashtirgan har bir kurs uchun maxsus kredit ballari to'plab boriladi va bu umumiy yig'indi yakunda diplom olishning asosiy mezoniga aylanadi. Bakalavriat bosqichi kamida 180–240 kreditdan iborat bo'lib, magistratura uchun esa 60–120 kredit miqdori belgilangan.

Ta'lim jarayonida mustaqil ta'limga alohida urg'u berilishi ayni vaqtning o'zida pedagogik yondashuvlarning yangilanishi bilan ham izohlanadi. O'quv yuklamaning 40–50 foizi aynan mustaqil ta'limga ajratilgan bo'lib, talabaga bilimlarni o'zlashtirishda faol rol o'ynash, yangi texnologiyalar asosida mustaqil izlanish olib borish, ko'nikmalarni mustahkamlash va amaliyotga tatbiq qilish imkonini beradi.

Oliy ta'lim muassasalari o'rtasida modul asosidagi fanlar o'zaro moslashtirilib, akademik harakatchanlik (mobillik) imkoniyatlari yaratilmoqda. Bu esa talabaning istalgan OTMda o'qishni davom ettirishi, kreditlarni tan olinadigan shaklda o'tkazish imkonini ta'minlaydi. Bundan tashqari, ko'plab universitetlarda elektron axborot-ta'lim resurslari, masofaviy o'qitish platformalari, raqamli kutubxonalar orqali mustaqil ta'lim uchun zaruriy axborot maydoni shakllantirilmoqda.

Talabalar o'z yo'nalishlariga mos amaliy loyihalarda ishtirok etishadi, real ishlab chiqarish muhitiga yaqin tajribaga ega bo'lishadi. Ayrim universitetlarda esa xorijiy OTMlar bilan qo'shma dasturlar asosida o'quv rejalari muvofiqlashtirilgan va bu kredit-modul tizimi asosida o'zaro tan olinadigan diplomlarni olish imkonini bermoqda.

Shu bilan birga, o'qituvchilarning malakasini oshirish bo'yicha tizimli ishlar olib borilmoqda. Ularga kredit-modul tizimida ta'limni tashkil etish bo'yicha treninglar, seminarlar

o'tkazilmoqda. Bu pedagoglar tomonidan talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini tashkil qilish va baholash uslublarini takomillashtirishga xizmat qilmoqda.

Kredit-modul tizimining O'zbekistondagi tatbiqi nafaqat oliy ta'limning zamonaviylashuviga, balki xalqaro standartlarga muvofiq mutaxassislar tayyorlashga xizmat qilmoqda. Bu esa mamlakatimizning global raqobatbardosh kadrlar bozorida o'z o'rnini mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida ham kredit-modul tizimi bosqichma-bosqich joriy etilib, milliy model shakllanmoqda. Bakalavriat bosqichida o'qish kamida 3 yilni, magistraturada esa 1-2 yilni tashkil etadi. Har bir o'quv kursi uchun kredit miqdori belgilangan bo'lib, talaba to'plagan kreditlar asosida diplomga ega bo'ladi.

Mazkur tizimda mustaqil ta'limga alohida e'tibor qaratiladi. O'quv yuklamaning 40-50 foizi aynan mustaqil ta'limga ajratiladi. Bu orqali talaba darsdan tashqari vaqtida o'z bilimini mustahkamlash, qo'shimcha manbalarni o'rganish, mustaqil loyiha va tadqiqot ishlari bilan shug'ullanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Ta'lim vazirligi tomonidan chiqarilgan yo'riqnomalarda mustaqil ish turlari, baholash mezonlari, vaqt ajratilishi aniq belgilangan. Bu tizimda talabalar individual ta'lim yo'nalishlari bo'yicha o'zlarini sinab ko'rish imkoniga ega. Ular uchun ilg'or elektron platformalar, kutubxonalar, masofaviy ta'lim resurslari yaratilmoqda.

Ilmiy-nazariy asoslar. O.V. Akulova, N.A. Vershinina, V.I. Baydenko va boshqa olimlar kredit-modul tizimining nazariy asoslarini ishlab chiqqan. Ular bu tizimni o'quv texnologiyalari va baholash mexanizmlarining sintezi, talaba shaxsining rivojiga yo'naltirilgan tizim sifatida talqin etadilar. Trubina N.E. esa kredit-modul tizimini dinamik va emerdjent tizim sifatida ko'rsatib, u orqali talaba mustaqil rivojlanadigan subyektga aylanadi, degan xulosaga keladi.

Bu tizimda asosiy e'tibor talaba shaxsining o'zini anglash, mustaqil qaror chiqarish, intellektual salohiyatini ochishga qaratilgan. Pedagogik modelda maqsad, mazmun, metod, shakl va baholash uslublari o'zaro uyg'unlikda ishlaydi.

Xulosa. Kredit-modul tizimi orqali talaba nafaqat nazariy bilimlarni o'zlashtiradi, balki amaliy faoliyatga tayyorlanadi, mustaqil fikr yuritishga o'rgatiladi. Xorijiy tajribalar, ayniqsa Yevropa va AQSh universitetlarining yondashuvlari O'zbekiston ta'lim tizimi uchun foydali bo'lib, milliy modelni shakllantirishda muhim o'rin tutmoqda.

Talabani o'quv jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirish, uni o'z bilim va ko'nikmalarini mustaqil shakllantirishga yo'naltirish zamonaviy ta'limning asosiy talabi hisoblanadi. Kredit-modul tizimi ana shu maqsadga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020-yil.
2. Bolonya deklaratsiyasi. 1999-yil.
3. Trubina N.E. Kredit-modul tizimining pedagogik xususiyatlari. – Ilmiy maqola, 2022.
4. Bagaeva M.V., Plexanova A.F. Yevropa oliy ta'lim tizimida mustaqil ta'limni tashkil etish. – Moskva: 2019.
5. Grebneva Ya.S., Shevchenko Ye.V. Kredit tizimida o'quv yondashuvlari. – Sankt-Peterburg: 2018.
6. Harvard University Archive. The Origins of the Credit Hour System. – 1969.
7. Dautova O.B., Prilepino A.V. Oliy ta'limda modul yondashuv asoslari. – Moskva, 2020.
8. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. Kredit-modul tizimiga o'tish bo'yicha yo'riqnama. – Toshkent, 2021.

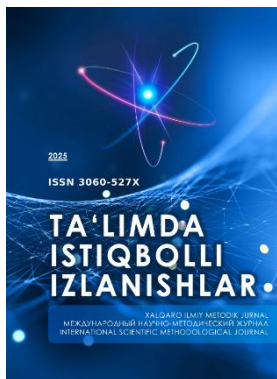
MUNDARIJA:

Familiya I.Sh.	Mavzu	Bet
DOLZARB MAVZU		
Xuseynova Amanovna Abira	Yangi O'zbekistonda xotin-qizlar ijtimoiy faolligini o'rganishning o'ziga xos psixologik jihatlar	5
Elliyev Quvvatovich Hamza	O'quvchilarning tabiiy-ilmiy savodxonligini shakllantirishda amaliyotga yo'naltirilgan topshiriqlarni loyihalash va ularni baholashning psixopedagogik asoslari	10
Uzoqov Mexritdinovich Asliddin	Harbiy ta'lim o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning nazariy asoslari	15
19.00.00 - PSIXOLOGIYA		
Jumayev Sattorovich Ulug'bek	Ommaviy axborot va globallashuv davrida shaxs fikrlash madaniyati	20
Rustamov Shuxratovich Shavkat	Oliy ta'lim muassasalari talabalari innovatsion kompetentligining ijtimoiy psixologik xususiyatlari	23
Axmadoy Rahmat o'g'li Nazirjon	O'smirlar konstruktiv xulq-atvorini rivojlantirishga ta'sir qiluvchi psixologik omillar	27
Turaxonov Eshkuziyevich Abdulkarim	Umumiy o'rta ta'lim muassasalari ahbarlarining boshqaruv faoliyatini rivojlantirishning psixologik omillari	31
Нусратова Мехринисо Бахшиллоевна	Социально-психологический анализ мотивации альтруистического поведения у учащихся	36
Ashrapov Namoz o'g'li Nodirbek	O'spirinlik davrida kognitiv rivojlanish bosqichlarining psixologik mexanizmlari	41
Turg'unov Mirzaxamdam o'g'li Mirjalol	Funksional tashxis – ruhiy rivojlanishi orqada qolgan boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ishlovchi pedagog va maxsus psixologlarning hamkorlikdagi faoliyati uchun metodologik asos sifatida	45
To'rayeva Fazliddinovna Ma'mura	Talabalarda psixologiyaga qiziqishning ijtimoiy-psixologik determinantlari	48
Rahmonova Istamovna Feruza	Talabalarining mustaqil ishi va uni rag'batlantirishning psixologik omillari	53
Oripova Shamsiddinovna Munisa	Ijodkorlikka yo'l: maktabgacha yoshdagi bolalarda tafakkur faoliyatini rag'batlantirish	59
Egamberdiyev To'xtayevich Farxod	Sportchilarda frustratsion vaziyatlarning psixologik asoslari: nazariy va amaliy tahlil	65
Fozilova Sabohat qizi Nodir	Ekologik ongni shakllantirishning psixologik xususiyatlari	74
Abdusalomov Sattarovich Ulug'bek	Chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik jarayonida talabalarining irodaviy fazilatlarini rivojlantirishning psixologik asoslari	78
Rustamov Raxmonovich Narzillo	O'smirlarda refleksiv qobiliyatlarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari	82
Ergashev Hasanboy	Stressga barqarorlik shaxsning o'zini o'zi boshqarish va nazorat qilish omili sifatida	85
Nuralieva Mamurjonovna Dildora	Etnik identiklik – ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida	92
Shukurullayev Xamidulla Nurilla o'g'li	Talabalar jamoasida shaxslararo munosabatlarni shakllanishi psixologik fenomen sifatida	97
Saidova Narzullayevna Zuhra	Talabalar ijodiy qobiliyatlarini oshirishda ijtimoiy-psixologik ustanovkalarining o'rni	103

Sayitova Hikmatillo qizi	Umida Alimov	Bo'lajak pedagoglarda deontologik madaniyatning rivojlanish xususiyatlari	107
Ulmason Ismat o'g'li			
Samarova Rabidjanovna	Shoxista	O'quvchilarning fikrlash jarayonlari psixodiagnostikasi va psixokorreksiyasi	111
Saparova Tulkinovna	Sojida	Boshlang'ich sinf o'quvchilarida imlo va husnixat malakalarini shakllantirishning samarali usullari	116
Dauletmuratova Allambergenovna	Eliza	Deviant xulq-atvorli o'smirlar ijodiy fikrlash jarayonini takomillashtirish masalasini psixologik tadqiqotlarda o'rganilishi	119
Sabirova Tursinbaevna	Sarbinaz	Talabalar o'quv faoliyatida hissiy zo'riqishlar psixologik muommo sifatida	124
Shayximanova Joldasbay qizi	Shaxnoza	Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda xotirani rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari	129
Umirbekova Kenesbayevna	Nasiba	Axborot globallashuvi sharoitida o'smirlarning o'z-o'zini anglash jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlari	133
Jangabaeva Muborakovna	Dildora	Talabalarda kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishda refleksiya va o'z-o'zini tahlil qilish mexanizmlarining ahamiyati	138
Jumayev Zayniddinovich	Nodir	Talabalarda yashirin iste'dodlarni aniqlash va rag'batlantirishning psixologik asoslari	143
Nozimov Toxirovich	Jaxongir	Talabalarda masofaviy ta'lim jarayoniga ishonch tuyg'usining psixologik xususiyatlari	148
Davletova Nuraddinovna	Nodira	Oliy ta'lim muassasalarida xasislik nomoyon bo'lishining psixologik detirminantlari	152
Amonova Inoyatovna	Hikoyat	Biologik kimyo fanini o'qitishda talabalar faolligini oshirishning pedagogik psixologik omillari	157
Tulayeva Muxiddinovna	Dilafruz	Maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy ko'nikmalarini shakllantirishda bilish jarayonlarining ta'siri	165
Pulatova Murodilovna	Gulnoza	Bilingvizm va madaniyatlararo aloqalarda innovatsion ta'lim yondashuvlari	170
Кодиркулов Саидкул угли	Азизжон	Контрпродуктивное поведение в органах внутренних дел: личностные, организационные и культурные детерминанты	174
Каландаров Ибрагимович,	Сардар	Метод мариин монтеessori и педагогика селестена френе как основа формирования	183
Кенжаева Улугбек кизи,	Комила	предпринимательских умений будущих педагогов	
Абдурахманова Тахировна	Айгуль	Проектное участие как психологический механизм формирования профессиональных компетенций студентов	189
Dusmetova Matnazarovna	Maksuda	Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida shaxslilik sifatlarining namoyon bo'lishida irodaviy empatik holatlar	194
Chorieva Fotima qizi,	Tolib Alievna	Encouraging creativity in the classroom: effective strategies to make pupils think creatively	198
Turbayeva Ibrohimjonova	Nodira	Yetuklik davridagi tafakkur taraqqiyotining psixologik tomonlari	203
Samadov Sodikovich	Sardor	Talabalarining funksional tayyorgarligi dinamikasini baholash	207

Mamaziyayeva Charosxon Mirzamirovna, Pulatova Gulnoza Murodilovna,	O'quvchilarda ijobiy munosabat tizimini shakllantirish usullari	212
Mato'razov G'ulamjan Atajanovich	O'spirinlarda siyosiy ong shakllanishining ijtimoiy psixologik xususiyatlari	217
Rahimova Mahliyo Akramovna	Boshlang'ich sinf o'quvchilari ongida ekologik ta'lim tarbiya va tafakkurini shakllantirishning ahamiyati	222
Boltaboyev Abdug'ani Mamirovich	O'quvchilarida vatanparvarlik ruhini rivojlantirishning psixologik mexanizmlari	226
Botirova Yorqinoy Dilshod qizi	Psixologik madaniyatning kasbiy o'zlikni anglashni rivojlantirishdagi o'ziga xos xususiyatlari	231
Dadaboyev Jahongir Sherdil o'g'li	Motivatsion yondashuv orqali imkoniyati cheklangan bolalarda jismoniy faollikni oshirish	234
Djuxonova Noxida Xayotjonovna	O'zbek, qirg'iz va tojik qizlarining oilaviy hayot haqidagi ijtimoiy tasavvurlari	239
Abdullayeva Aropatxon Rustamovna	Oilada shaxslararo munosabatlar barqarorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi ijtimoiy-psixologik omillar	245
Xaitova Luiza Isomitdinovna, Yusupova Hilola O'ktamovna,	Psychological and pedagogical aspects of modular learning	249
Kurbанов Ихтиёр Хикматович	Развития программ психологической поддержки и повышения инновационной компетентности сотрудников здравоохранения	256
Ro'ziyev Umar Muzafarovich	Bolalar va o'smirlarda ijtimoiy fobiya holatlarining zamonaviy diagnostikasi va psixokorreksiyasi	264
Uzakov Satbay Erejpebaevich	O'smirlarning musiqiy tafakkuri va emotsional o'sishida baxshichilik san'atining autentik kompetensiyalarni rivojlantirishdagi psixologik shart-sharoitlari	269
Arziqulov Hasan Normurod o'gli	Oliy ta'limda kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirishning psixologik-pedagogik shart-sharoitlari	274
Kenjayeva Xurshida Pulatovna	Yoshlarda mustaqil fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishda ijtimoiy fanlarning roli	279
Teshayev O'lmasjon Isomiddin o'g'li	Talabalarda kasbiy mahorat shakllantirishning pedagogik - psixologik xususiyatlari	282
Qodirova Dilnoza Murtazoyevna, Xudoyberdiyeva Saidabonu Yorqinjon qizi,	Talabalarda empatik qobiliyatlarni takomillashtirishning psixologik jabhalari	287
Jabborova Dilafruz Furqatovna	Talabalarda risxologik kompetentlikni shakllantirishning tarixiy-tadrijiy taraqqiyoti	293
Maksadova Mexriniso Sayxonovna	Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi kasbiy Tayyorgarligining psixologik xususiyatlari	297
Gaipov Sanjar Yusupbaevich	Talabalarda psixolog kasbiy imidjini shakllantirishda motivatsiya va o'z-o'zini baholashning ahamiyati	302
Rajabov Murodiljon Jumaboyevich	Ijobiy psixologik xususiyat kontekstida shaxsning yorqin uchli	308
Mamatrayimov Jumanazar Mamatmurod o'g'li	O'smirlar yoshlarni ekstremistik diniy mafkuralardan asrashda psixologik barqarorlikning roli	311

Nadjimidinov Rustamovich	Utkir	Sport murabbiylarida qaror qabul qilish jarayonining psixologik asoslari	316
Rahimova Nazokatxon Kasimdjonovna		Talabalar ijtimoiy yetukligining o'qitish sifatiga ta'sir qiluvchi psixologik omillar	321
Melsov Mirjon o'g'li	Shaxob	Ichki ishlar xodimlarida psixologik barqarorlikni ta'minlashning o'ziga xos xususiyatlari	325
Razakov Kuvondikovich	Farxod	Talabalarda stress va psixologik farovonlik faktorlarining prokrastinatsiyaga ta'siri va mustaqil ta'lim faoliyatini qo'llab-quvvatlash yondashuvlari	331
Rajabova Zarifovna	Go'zal	Talabalarda qaror qabul qilish jarayonida metakognitiv strategiyalarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik shart-sharoitlari	336
Халикова Турдиалиевна	Севара	Тревожность в спорте: психологические аспекты и методы управления	341
Axtamova G'ayrat qizi	Ferangiz	Globallashuv va raqamli muhit sharoitida o'smirlarning agressiv xulq-atvorini kamaytirishga qaratilgan psixologik interveniyalar samaradorligi	345
Nurimbetova Djalilxanovna	Jazira	Madaniyatlar tarixi va insoniyatning ijtimoiy munosabatlar muloqotining mazmuni	350
Sirojev Shoxrux o'g'li	Fayzullo	Jismoniy tarbiya fanlari va psixologiyaning ideologik rolini tahlil qilishi	355
Safarova Bobonazar qizi	Zulfizar	Kredit-modul tizimida talabalar mustaqil ta'limini tashkil etish: xorijiy tajriba va milliy amaliyot	361

**“TA'LIMDA ISTIQBOLLI IZLANISHLAR”
XALQARO ILMIY-METODIK JURNALI UCHUN
MAQOLALARNI RASMIYLASHTIRISH TALABLARI**

“Ta'limda istiqbolli izlanishlar” ilmiy jurnali mualliflari diqqatiga!

1. “Ta'limda istiqbolli izlanishlar” ilmiy jurnali ilmiy maqolalarni o'zbek, rus va ingliz tillarida chop etadi.

2. E'lon qilinadigan maqolalarga bo'lgan asosiy talablar:

✚ ishning dolzarbligi va ilmiy yangiligi;

✚ maqolaning hajmi: adabiyotlar ro'yxati, chizma va jadvallar inobatga olingan holatda 3-8 betgacha;

✚ maqola nomi, annotatsiya (50-60 ta so'z) va tayanch so'zlar (8-10 ta) ingliz, o'zbek va rus tillarida keltiriladi.

3. Maqola boshida mavzu, muallifning F.I.O. (to'liq yozilishi kerak), mualliflar bir nechta bo'lsa, ularning har biri haqida to'liq ma'lumotlar berilishi shart, tashkilot, shahar, mamlakat, muallifning e-maili ko'rsatiladi. Matnda kirish qismi, tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar, olingan natijalar va ularning tahlili, xulosa, adabiyotlar ro'yxati, albatta, keltiriladi. Maqolada keyingi 10-15 yilda e'lon qilingan adabiyotlarga havola qilinishi tavsiya etiladi.

4. Matn uchun: Microsoft Word; Times New Roman, 12 shrift, maqola nomi bosh harflarda, interval 1,0; abzas 1,0 sm, yuqori va pastki tomon 2 sm, chap va o'ng tomon 2 sm.

5. Agar maqolaga rasm, jadval, diagramma, sxema, chizma, turli grafik belgilar kiritilgan bo'lsa, ular aniq va ravshan tasvirlanishi, qisqartmalarning to'liq izohi yozilishi lozim. Formulalar matnga maxsus kompyuter dasturlarida kiritilishi kerak.

6. Iqtibos olingan yoki foydalanilgan adabiyot satr osti izohi tarzida emas, balki maqola oxirida asosiy matndagi ketma-ketligi asosida umumiy ro'yxatda ko'rsatiladi. Matn ichidagi ko'chirmadan so'ng iqtibos olingan asarning ro'yxatdagi tartib raqami va sahifasi kvadrat qavs ichida beriladi. Bu o'rinda kitob, to'plam, monografiyalar uchun mualliflarning ism-familiyalari, manbaning to'liq nomi, nashr ko'rsatkichi (shahar, nashriyot va nashr yili) ko'rsatiladi. Jurnal maqolalari va boshqa davriy nashrlar uchun mualliflarning ism-familiyalari, maqola nomi, jurnal nomi, yili va soni, sahifa nomeri ko'rsatiladi.

7. Maqola matni kamida 70-80 % muallifning shaxsiy izlanishlari natijasiga asoslanishi lozim. Topshirilgan maqolalar “Antiplagiat” tizimi yordamida tekshiriladi.

8. Tahririyatga taqdim qilingan maqolalar tahririyat tomonidan taqrizga beriladi. Maqola taqrizdan qaytgach, agar zarur bo'lsa, barcha savol va e'tirozlar bo'yicha muallifga qayta ishlash uchun taqdim etiladi. Maqola nusxalari qaytarilmaydi.

9. Tahririyat maqolani taqrizga yuboradi, taqriz ijobiy bo'lsa maqola jurnalda chop etish uchun qabul qilinadi. Jurnalda anjuman tezislari va ma'ruzalari chop etilmaydi. E'lon qilingan materiallarning haqqoniyligiga va ko'chirilmaganligiga shaxsan muallif javobgardir.

10. Tahririyat maqolaga ayrim kichik o'zgartirishlarni kiritishi mumkin. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan ko'rib chiqilmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

11. Ijobiy taqriz berilgan maqola tahririyat tomonidan qabul qilingan sanaladi. Jurnal tahririyati maqola matnini qisqartirish va unga tahririy o'zgartirishlar kiritishga haqlidir.

12. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan qabul qilinmaydi va ko'rib chiqilmaydi.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2025-yil 16-fevral kuni № 622042-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi,
Buxoro shahri Alpomish ko'chasi, 9-uy
Elektron manzil: <https://fanistiqbollari.uz>
Telegram raqami: +998 (93) 689-80-90

Ta'limda istiqbolli izlanishlar //xalqaro ilmiy-metodik jurnal.
Buxoro, 2025. № 6-son, 1-qism , B. 371